

# જે-મિઝેચાલ

-પિકટર લ્યુગો

ઉદ્ધ

દરિદનાચાણ

આનંદ ગોપાલદાસ પ્રટેલ



આચાર્ય જે.બી.કૃપલાની અને મગનભાઈ દેસાઈ

મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ

સે મિઝરાળ્લ  
ઉક્ક  
દરિદ્રનારાયણ

**વિક્ટર ઘૂગો કૃત રસ-સભર બીજી નવલકથાઓ**

- |   |       |
|---|-------|
| ૧. કાંતિ કે ઉત્કાંતિ ?                            | ૫.૦૦  |
| [‘નાઇન્ટી-થ્રી’] સચિત્ર.                          |       |
| ૨. ‘લાફિંગ મેન’ યાને ઉમરાવશાહીનું પોત અને પ્રતિભા | ૮.૦૦  |
| ૩. ધર્મોદયક્ષ                                     | ૧૦.૦૦ |
| [‘નોવેમ દ પેરિસ’] સચિત્ર.                         |       |
| ૪. પ્રેમ-બલિદાન                                   | ૧૨.૦૦ |
| [‘ટોઇલર્સ ઓફ ધ સી’]                               |       |

શ્રી. એમ. કે. એમ. ટ્રસ્ટ અંથમાળા - ૩

લે મિઝેરાબલ

ઉર્ફ

# દરિદ્રના રાયણ

[વિક્ટર હૂગો કૃત અન્નોડ નવલકથા]

સંપાદક

ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ



આચાર્યશ્રી જે. બી. કૃપલાની અને મગનભાઈ દેસાઈ  
મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ  
સત્યાગ્રહ છાવણી, અમદાવાદ-૫૪



પ્રકાશક  
પુ૦ છા૦ પટેલ  
મંત્રી  
આચાર્યશ્રી જી. બી. કૃપલાની અને મગનભાઈ દેસાઈ  
મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ  
સત્યાગ્રહ છાવણી, અમદાવાદ-૫૪

સુદ્રક  
પરેશ કાન્તિલાલ ગાંધી  
સર્વોદય પ્રેસ, ૬/૪૮ સત્યાગ્રહ છાવણી  
અમદાવાદ-૫૪

દ્વિતીય આવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦

કિં. ૭૫ રૂપિયા

જાન્યુઆરી, ૧૯૮૬

## પ્રકાશકનું નિવેદન

વિશ્વના એક મહાન સાહિત્ય-સ્વામીની એક મહા-નવલકથાના ગુજરાતી સંપાદનની બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરતાં હર્ષ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવાય છે. હર્ષ એ વાતનો કે, ઉત્તમ સાહિત્ય ગણી શકાય એવું એ ગુજરાતી સંપાદન ફરીથી નવો અવતાર પામે છે; અને ગર્વ એ વાતનો કે, પરિવાર સંસ્થાની રાષ્ટ્રસેવા કહી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિને રોળી નાખવા ઈચ્છનારાઓના હાથ હેઠા પડ્યા છે—અને પરિવાર સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ નવા સંજોગો હેઠળ નવેસર પુનર્જીવન પામે છે.

આ સંપાદનની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૬૪માં બહાર પડી હતી. તે બહુ વખત પહેલેથી અપ્રાપ્ય બની ગઈ હતી. તેની બીજી આવૃત્તિ જલદી બહાર ન પાડી શકાઈ, તે ગુજરાતી વાચક-વર્ગની ઉપેક્ષાથી નહિ, એટલું જ કહેવાનો અહીં આશય છે. આસમાની-સુલતાનીનું મનસ્વી ખપ્પર ક્યારે કોને ભરખી જશે, તે કહી શકાય તેવું હોતું નથી.

પ્રથમ આવૃત્તિના પ્રકાશક તરીકે સ્વ૦ શ્રી. મણિભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલના નિવેદનમાંથી કેટલોક ભાગ જરૂરી લાગવાથી કાયમ રહેવા દીધા છે; તે રીતે જ પહેલી આવૃત્તિના સંપાદકીય નિવેદનમાંથી પણ કેટલોક ભાગ કાયમ રાખ્યો છે. આચાર્યશ્રી મગનભાઈ દેસાઈની અમૂલ્ય ‘કૃતાંજલિ’ તો લગભગ શબ્દશઃ ઉતારી છે. આ બીજી આવૃત્તિ વખતે જરૂરી સુધારાવધારા કરી આપવા, તથા પોતાનું નિવેદન લખી મોકલવા સંપાદકને વિનંતી કરી, ત્યારે તેમણે નવું નિવેદન લખવાની અનિચ્છા દર્શાવતો જે જવાબ લખી મોકલ્યો, તે જ અહીં તેમના ‘નિવેદન’રૂપ ગણીને ઉતારીએ છીએ :-

“ડૂમાની ‘મોન્ટે-ક્રિસ્ટો’, તથા લૂગોની ‘લે મિઝેરાબલ’નાં ગુજરાતી સંપાદનો, બીજી આવૃત્તિ માટે છાપતા પહેલાં જીવનના ઢળતા દિવસોમાં ફરીથી વાંચવા મળ્યાં, તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય લેખું છું. એ બંને નવલકથાઓ વાંચતાં જે ભાવાવેશ ઊભરાય છે, તે સામાન્ય મર્ત્યજીવનમાં અમૃત-રસના પાન જેવો નીવડે છે. એ નવલકથાઓ મરવી જોઈએ નહિ—મરવા દેવી જોઈએ પણ નહિ. માનવીની સર્વોત્તમ ભાવનાઓને તેની નિકૃષ્ટ ભાવનાઓના સંદર્ભમાં જગૃત કરીને ઝણઝણાવી દેવી, એ જેવું તેવું કામ નથી. એ લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરી શકે તેવા સમર્થ લેખકોની સમર્થ નવલકથાઓ વિનાના માનવજીવનની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

“આ નવી આવૃત્તિ વખતે કશું નવું નિવેદન લખવાની મારી ઈચ્છા નથી. કારણ કે, એ પુસ્તક ખરેખર વાંચ્યા પછી જ વાચક તેનું મૂલ્ય સમજી શકશે. તે પુસ્તક જે વાચક વાંચવાનો જ નથી, તેને તેની શરૂઆતમાં મૂકેલું નિવેદન થા કામમાં આવવાનું હતું ?

“પણ એ સંપાદનોની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું આજના કપરી મોંઘવારીના દિવસોમાં સાહસ કરવા માટે તમને તો હાદિક ધન્યવાદ આપું છું. ઈશ્વર તમારું ભલું કરે.”

સંક્ષિપ્ત કરેલી આ નવલકથા પણ ડેમી સાઈઝનાં ૫૦૦ પાન રોકે છે. તેની પાત્રસૃષ્ટિ ઘણી મોટી છે. પરદેશી નામોવાળાં એ પાત્રોનાં નામ આખા પુસ્તકમાં ફેરફાર અને ઘણી વાર તો બહુ દૂર દૂર વેરાયેલાં પડ્યાં હોય છે. જેમકે ફોથલેવે’ ડોસો પૂઠ ૪૪ ઉપર અછડતો દેખાવ દઈ અલોપ થઈ જાય છે, તે પાછો છેક પાન ૧૪૭ ઉપર એક અગત્યની કામગીરી બજાવવા હાજર થાય છે. વાચકને તે રીતે રજૂ થતું પાત્ર ઓળખવામાં કે શોધવામાં મુશ્કેલી ન પડે તે માટે, પાત્રોની કક્કાવાર ગણવેલી યાદી, તેમની ટૂંક ઓળખાણ ઉપરાંત તેમને લગતી મુખ્ય હકીકત કયા પાન ઉપર આવે છે તે પૃષ્ઠ-સંખ્યા સાથે શરૂઆતમાં જોડી છે. તેથી વાચકને વાર્તારસ જાળવી રાખવામાં મદદ મળી રહેશે.

બીજું, આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે, મૂળ ફ્રેન્ચ પાત્રોનાં અંગ્રેજી જોડણી મુજબ લખેલાં નામો ફ્રેન્ચ ઉચ્ચાર મુજબનાં કરી શકાત. પણ અંગ્રેજી ઉચ્ચારથી થોડાક પણ પરિચિત એવા ગુજરાતી વાચકને ફ્રેન્ચ ઉચ્ચાર તો યાદ રાખવો વળી વધુ મુશ્કેલ બનશે એમ માની, અંગ્રેજી જોડણી પ્રમાણેના ઉચ્ચાર જ કાયમ રાખ્યા છે. જેમકે નવલકથાના મુખ્ય નાયક જીન વાલજીનનો ખરો ફ્રેન્ચ ઉચ્ચાર જો વાલજો છે !

આ જ સંપાદકે વિક્ટર હૂગોની બીજી ચાર નવલકથાઓ ‘વિસ્તૃત સંક્ષેપ’ રૂપે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. તે બધી પણ એક-એકથી ચડિયાતી નવલકથાઓ છે; અને વિક્ટર હૂગોની કલમ માનવજીવનનાં કેટલાં બધાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો અને પાત્રોને આવરી લે છે, તેની પ્રત્યક્ષ સાબિતીરૂપ છે.

છેવટે ગુજરાતી વાચકનું ઋણ સ્વીકારવાનું તો થી રીતે ભૂલી જવાય? એના તરફથી મળેલા અકલિપત આવકાર અને સહકાર વિના અમારી પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિ આટલા ફાલી-ફૂલી થકી ન હોત.

પુ. છો. પટેલ  
મંત્રી

## પ્રકાશકનું નિવેદન

[ પ્રથમ આવૃત્તિનું ]

મહાન લેખકોનાં મહાન પુસ્તકો એ સમગ્ર માનવજાતનો મહાન વારસો છે. તેમાંય વિખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોની નવલકથા ‘લે મિઝેરાબલ’ના જોટાની નવલકથા તો હજુ સરજાવી બાકી છે, એમ કહી દેવા મન થાય છે. કંઈ નહિ તોય, એવાં સર્જનો અને એવા સર્જકો ઝટ ઝટ જન્મતા નથી — સૌકાંઓ બાદ એકાદ જન્મે ત્યારે ...

આવી મહાન નવલકથાઓ પૂરેપૂરી ગુજરાતીમાં ઉતારવી એ તો સાહસ જ થઈ જાય. એના કરતાં, જુદા જુદા સમયે, ગુજરાતી વાચકો જેમ જેમ જેટલો વિસ્તાર આવકારતા થાય, તેમ તેમ એટલા વિસ્તારથી એ નવલકથાનાં સંપાદનો રજૂ થાય, તો તેમાં કંઈ ખોટું નહિ. એ રીતે જોતાં આ સંપાદન અત્યાર અગાઉ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવામાં આવેલાં સંપાદનો કરતાં વધુ મોટું હોઈ, વાચકને મૂળ નવલકથાનો રસ વધુ વિસ્તારથી પૂરો પાડશે, એવી ખાતરી છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો પણ, આ અનુવાદની ભાષાની તથા વસ્તુની પ્રવાહિતા એવી થઈ છે કે, જેથી તેને ગુજરાતી વાચક સમક્ષ રજૂ કરતાં કશો ખુલાસો આપવાની જરૂર નથી. ઊલટું, ગુજરાતી ભાષાની ખરી ખુમારી આ સંપાદનમાં એવી પ્રગટ થાય છે કે, આવા મહાન લેખકોનાં મહાન પુસ્તકોના રસ-ધોધને યથાવત્ ઝીંચવાની ગુજરાતી ભાષાની તાકાત વિશે ગર્વ અનુભવાય છે ....

૧૮-૨-૧૪

મહિમાઈ વાઘજીભાઈ પટેલ

## સંપાદકીય

[ પ્રથમ આવૃત્તિનું ]

... ગુજરાતીમાં કાઉન સાઈઝનાં ૩૧૧૦ થી વધુ પાન થાય તેવી મૂળ નવલકથાને તેના વાર્તાન્તરને ઈજા ન પહોંચે અને મૂળ લેખકની ખૂબી અને છટા કંઈક અંશે ઝિંબાઈ રહે તે પ્રમાણે, કાઉન સાઈઝનાં ૫૦૦-૭૦૦ પાનમાં ઉતારવાનું થરૂં કર્યું, ત્યારે ખ્યાલ ન હતો કે, એ કામ મારા જેવાથી પૂરું થઈ શકશે. પરંતુ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના (તે વખતના) મહામાત્ર શ્રી. મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈએ હમેશાં આવાં આવાં કામો સોંપીને

મને પ્રેરણા આપ્યા કરી છે; તેથી જ આ એક મોટું કામ પૂર્ણ કર્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો દિવસ આવી શક્યો ...

... આવી મહાન નવલકથાઓને પૂરો ન્યાય આપવો કેવો અશક્ય છે, તે તો તે માટે પ્રયત્ન કરનાર જ જાણે. મૂળ પુસ્તકનો જે ભાગ છેડી દીધો છે, તે રસિક નથી કે ગુજરાતી વાચકને બહુ ઉપયોગનો નથી, એમ હરગિજ ન કહી શકાય. એટલે એ પુસ્તકના અનુવાદો હજુ બીજા ઘણા થશે : કદમાં આનાથી બહુ નાના કે બહુ મોટા પણ ...

ફ્રેન્ચ લેખક વિક્ટર હ્યૂગો (૧૮૦૨-૧૮૮૫) આ પુસ્તક માટેના પોતાના ટૂંકા નિવેદનમાં (ઈ. સ. ૧૮૬૨) જણાવે છે :

“જ્યાં લગી કાયદો અને રૂઢિને કારણે એવી સામાજિક સ્થિતિ પ્રવર્તતી રહેશે કે જેને કારણે સંસ્કૃતિની સાથેસાથ જંગત ઉપર કૃત્રિમ રીતે નરકો ઊભાં થતાં રહે, તથા દૈવી કહી શકાય તેવું ભાવી માનવતાની જ હન્યા સાથે અટવાઈ જાય; જ્યાં લગી આ યુગની ત્રણ વિકટ સમસ્યાઓ—દારિદ્ર્યને કારણે પુરુષની અધોગતિ, ભૂખમરણને કારણે સ્ત્રીની બરબાદી, તથા ભાતિક અને આધ્યાત્મિક અંધાર હેઠળ ઊગતાં બાળકોનું ઠીંગરાવું—એમનો ઉકેલ નહિ આવે; જ્યાં લગી અમુક ક્ષેત્રોમાં સામાજિક રૂંધામણ શક્ય રહેશે : બીજા શબ્દોમાં, તથા વધુ વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં, અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્ય આ પૃથ્વી ઉપર જ્યાં લગી કાયમ હશે, ત્યાં લગી આ જાતનાં પુસ્તકો હરગિજ નિરુપયોગી નહિ બને.”

આવડા મોટા પ્રયોજનવાળા વ્યાપથી તેમણે આ મહાકથા ઉપાડી છે તથા સરજી છે. વાર્તાસની છિએ પણ આ કથાને આંટી જવાનું ભલભલી વિશ્વવ્યાપિતાવાળી નવલકથાઓને માટે પણ મુશ્કેલ જ છે. આ વાર્તા વાંચવાનું શરૂ કરનારને તેટલી પ્રતીતિ તો સહેજે થઈ જશે .....

—ગો.૦

## વિકટર હૂગો

[૧૮૦૨-૧૮૮૫]

વિશ્વસાહિત્યમાં ફ્રાંસનું નામ રોશન કરનાર ફ્રાંસના બે સાહિત્યસ્વામીઓ—  
ડૂમા અને હૂગોનો જન્મ, ઓગસ્ટીસમી સદીના પ્રારંભે, એક જ વર્ષમાં થયો  
હતો. તેઓ જન્મ્યા ત્યારે નેપોલિયન બોનાપાર્ટની સરદારી નીચે, ફ્રાંસનો  
વિજયડંકો યુરોપ અને આફ્રિકામાં વાગતો હતો.

હૂગોના પિતા ફ્રાંસની તે વખતે અજ્યે ગણાતી સેનામાં મોટા અફસર  
હતા. સેના સાથે પિતાનું ભ્રમણ ચાલ્યા કરતું અને સાથોસાથ તેમના કુટુંબનું  
પણ. એટલે હૂગોને એક સ્થળે સ્થિર રહીને ખાસ શિક્ષણ મળેલું નહિ.

હૂગોએ નવ દસ વર્ષની ઉંમરે, આફ્રિકામાં ગવર્નર-પદે બિરાજતા  
પિતાનાં વૈભવ અને ઐશ્વર્ય, અતિ ઉચ્ચ કક્ષાની વ્યક્તિઓને મળે તેવો  
માન-મરતબો, અમીર-ઉમરાવ-વર્ગનો સંસર્ગ અને આંખને આંજી દે તેવો ભપકો  
અનુભવેલાં. પરંતુ ટૂંક સમયમાં રાજકીય સ્થિતિ પલટાતાં, પિતાએ પોતાના  
પરિવારને પેરિસ પહોંચાડી દીધો.

નેપોલિયનના પતન સાથે હૂગોના કુટુંબનો વૈભવ પણ અસ્ત થયો.  
થોડો સમય પિતાને અટકાયતમાં પણ રહેવું પડેલું.

ઈ. સ. ૧૮૨૧માં હૂગોની માતાનું મૃત્યુ થયું. પિતા પાસેથી કંઈ પણ  
મદદ સ્વીકારવાનો હૂગોએ ઈનકાર કર્યો; અને તેથી એકદમ નિર્ધન સ્થિતિમાં  
તેમને મુકાઈ જવું પડ્યું. આ સમયે મહિનાઓ સુધી ખંત અને આત્મશ્રદ્ધાથી  
તેમણે લેખનપ્રવૃત્તિ કર્યા કરી. ૧૮૨૨માં તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડ્યો.

૧૮૨૭ના અરસામાં હૂગો, નૉડિયર, વિગ્ની વગેરેના સહકારથી ફ્રાંસમાં  
સાહિત્યકારોની એક ક્લબ સ્થપાઈ. સાહિત્ય-ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવનારી  
આ મંડળીના હૂગો નેતા બન્યા. સાહિત્યમાં ચાલી આવતી ચીલેયલુ શૈલી  
અને પ્રણાલિકા તેમ જ કલાના પ્રવર્તમાન ખ્યાલ સામે સફળ ઝુંબેશ ઉઠાવવામાં  
આવી. ડૂમા પણ તેમાં જોડાયા.

હૂગોની લોકપ્રિયતા અપ્રતિમ હતી. તેમના ઓસીમા જન્મદિવસે લાખો  
નાગરિકોએ તેમને હર્ષનાદોથી વધાવી લીધા હતા.



## અનુક્રમશિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	પુ. ૭૧૦ પટલ	૫
પ્રકાશકનું નિવેદન [પ્રથમ આવૃત્તિનું] મણિભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલ		૭
સંપાદકીય [પ્રથમ આવૃત્તિનું]	૭૧૦	૭
વિકટર હ્યુગો		૯
કૃતાંજલિ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૪
જીવનધર્મ કયો ?	કાકા કાલેલ્કર	૧૯
પાત્રસૂચિ		૨૦
૧. ૬૧૦ પરગણાના બિરાધ		૩
૨. હડધૂત મુસાફર		૭
૩. પરોણા		૧૩
૪. મુક્તિ અને અંધન		૧૮
૫. છેલ્લી ચિનગારી		૨૬
૬. પેરિસનાં ખંખીડ		૩૦
૭. થેનારડિયરની વીશી		૩૨
૮. કોસેટ		૩૭
૯. મેડલીન બાપુ		૪૦
૧૦. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર જીવટ		૪૩
૧૧. કોસેટની મા		૪૭
૧૨. તારા હેઠયનો અંધારપટ દૂર થાયો !		૫૩
૧૩. ભવિતવ્યતા		૬૧
૧૪. ઘડભાંજ		૬૬
૧૫. કોસેટ કાલે આવે છે !		૭૩
૧૬. અદાલતમાં		૭૬
૧૭. વળી પાછો જીવ વાલજીવ		૮૨
૧૮. સિસ્ટર સિમ્પ્લાઈસ		૯૧
૧૯. વોટર્સનું રજુમેદાન		૯૫
૨૦. નં. ૯૪૩૦		૯૮
૨૧. મોંટફરમેલનું ભૂત		૧૦૦
૨૨. રૂબરૂ		૧૦૪
૨૩. અજાણ્યો હાથ		૧૦૭
૨૪. વીશીમાં		૧૧૨

૨૫. નવા જાવિ તરફ	૧૨૦
૨૬. છવટે ગયાં	૧૨૫
૨૭. પેરિસનો વસવાટ	૧૨૮
૨૮. ફરી પાછો એ	૧૩૪
૨૯. પીછા	૧૩૭
૩૦. દોજખમાં કે સ્વર્ગમાં ?	૧૪૪
૩૧. પીઠ-નો મઠ	૧૫૦
૩૨. ફેશલવે'ની મૂંઝવણ	૧૫૩
૩૩. કૂસીઠ માતાની અંતિમ ઇચ્છા	૧૫૭
૩૪. બચવાને માર્ગ !	૧૬૦
૩૫. માણસ ખારે કંઈ—	૧૬૩
૩૬. રામ રાખે તેને—	૧૬૬
૩૭. પડદો પડે છે	૧૬૯
૩૮. નવા ચહેરા : નવી પિછાન-૧	૧૭૨
૩૯. નવા ચહેરા : નવી પિછાન-૨	૧૭૫
૪૦. કર્નલ પોન્ટમર્સી	૧૭૭
૪૧. 'મહાકલક'નો અંત	૧૮૦
૪૨. પુનઃ પ્રાપ્તિ	૧૮૩
૪૩. "નીકળ અહીંથી, હરામખદા !"	૧૮૭
૪૪. 'એ. બી. સી. મિત્રમંડળ'	૧૯૨
૪૫. બ્લોન્ડો હાજરી પૂરે છે	૧૯૬
૪૬. તમારો રાજકીય મત કયો છે	૧૯૯
૪૭. કસોટીમાંથી	૨૦૨
૪૮. પિતૃઋણ	૨૦૪
૪૯. ઉધાતું પ્રાગટ્ય	૨૦૭
૫૦. પેંતરા ભરે છે	૨૦૯
૫૧. ચાર નામ, કામ એક	૨૧૫
૫૨. મહેમાન માટે	૨૨૧
૫૩. મહેમાન !	૨૨૪
૫૪. કંઈ લાખો નિરાશામાં	૨૨૮
૫૫. પાંચ ક્રાંકનો ઉપયોગ	૨૩૨
૫૬. પેટ્રન મિનેટ	૨૩૬
૫૭. મેરિયસ પગલાં ભરે	૨૩૮
૫૮. લેન્ડ્રૂટ ખરીદી કરે છે	૨૪૨
૫૯. મેરિયસના પાંચ ક્રાંકનો ઉપયોગ	૨૪૪
૬૦. છના ટકોરે	૨૪૬
૬૧. 'મારું નામ થેનારડિયર છે'	૨૪૯

૬૨. માત્ર બે લાખ ક્રાંક	૨૫૩
૬૩. 'તેને પૂરો કરો'	૨૫૬
૬૪. જેમાં થોડાક છૂટા તાંતણા સમેટાય છે	૨૬૧
૬૫. મહાન નેપોલિયનનો વારસદાર	૨૬૫
૬૬. ખિસકોલી પણ વિચાર કરે	૨૬૯
૬૭. 'ગાતી મેના'નું ઉપવન	૨૭૨
૬૮. મેમોફ મહારાજને ભૂત દેખાય છે	૨૭૪
૬૯. 'મારે તમારા પૈસા નથી જોઈતા'	૨૭૭
૭૦. રૂંધેમટમાં	૨૮૧
૭૧. કળી ખીલતી જાય છે	૨૮૪
૭૨. વાઝ્યા હોય તે જાણે !	૨૮૯
૭૩. પડછાયા અને ઓળા	૨૯૫
૭૪. પથ્થર નીચેનું હૃદય	૨૯૯
૭૫. એ પછીની કોસેટ	૩૦૧
૭૬. ઓળા ઘેરાય છે	૩૦૫
૭૭. પરમ દિવસે નવને ટકોરે	૩૧૦
૭૮. તે કદી પાછો નહિ આવે !	૩૧૫
૭૯. ધર છોડી ચાલી નીકળ્યાં	૩૨૨
૮૦. દંગલ	૩૨૬
૮૧. મોરચાનું મંડાણ	૩૩૦
૮૨. મેરિયસ અધારામાં ઘેરાય છે	૩૩૮
૮૩. એપોનીનની વિદાય !	૩૪૬
૮૪. હું હમણાં જ પાછો આવું છું !	૩૫૧
૮૫. હતાશાનાં પગરણ	૩૫૪
૮૬. અહા ! કેવી નિરાંત ! કેવો આનંદ !	૩૫૮
૮૭. શાહી ચોખી ઉપરનો હુમલો !	૩૬૨
૮૮. અમે મરવા નીકળ્યા છીએ !	૩૬૪
૮૯. હુમલો શરૂ થાય છે	૩૬૯
૯૦. ગેમ્બોયની વિદાય	૩૭૬
૯૧. તોપમાં ઠાંસવા માંડ !	૩૮૦
૯૨. "હું કાંઈક ઈનામ માગી શકું ?"	૩૮૩
૯૩. મોરચાનો અંત	૩૮૭
૯૪. કેદી	૩૯૪
૯૫. ઈશ્વરની કરુણાની ઝાંખી	૪૦૦
૯૬. ઓલામાંથી ચૂલામાં તે આવું નામ !	૪૦૪
૯૭. શેરીમાં કોઈ ન હતું !	૪૦૯
૯૮. દાદા	૪૧૩

૯૯. દિધાનો અંત	૪૧૬
૧૦૦. ઓર, અહમાશ!	૪૨૦
૧૦૧. જેમાં દરદીઓ પણ હુમલાખોર બનવા તાકે છે !	૪૨૩
૧૦૨. આજકાલનાં યુવાનિયાં !	૪૨૭
૧૦૩. ભૂતકાળના ઓળા	૪૩૧
૧૦૪. ૧૮૩૩ની ૧૬મી ફેબ્રુઆરીની રાત	૪૩૬
૧૦૫. એકરાત !	૪૪૧
૧૦૬. ભોંયતળનો ઓરડો	૪૪૮
૧૦૭. પીછે કદમ !	૪૫૨
૧૦૮. ઘેરા ઓછાયા : સૌંદર્ય પ્રભાત	૪૫૬
૧૦૯. શાહીનો ખડિયો જ્યારે ધોળવાનું કામ કરે છે	૪૬૬
૧૧૦. આટલું બધું અજવાળું શાનું ?	૪૭૩

## કૃતિંજલિ

જગ-વિખ્યાત ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર વિક્ટર હૂગોની આ મથહૂર અમર કૃતિનો પ્રવેશક પરિચય આપવાની જરૂર ન હોય.... ભાઈ ગોપાળદાસે, મારી સૂચનાથી, હૂગોના આ પુસ્તકનો કિશોરભોગ્ય સંક્ષેપ ‘ગુનો અને ગરીબાઈ’ નામથી અગાઉ બહાર પાડ્યો છે. મોટા ટાઈપમાં, કાઉન-કદનાં ૨૦૮ પાનમાં એ સમાવાયો હતો, એ પણ એક સંક્ષેપ-વિક્રમ જ ગણાય. હૂગોની આ કથા એવી છે કે, સર્વ-વધીઓને તેમાં રસ પડે; એટલું જ નહિ, વારંવાર વાંચતાં થાક ન લાગે—બલકે ફરી ફરી વાંચવા મન થાય. આથી કરીને, મોટી ઉંમરના સામાન્ય વાચકને માટે, કદમાં કાંઈક મોટો એવો આ બીજો સંક્ષેપ ભાઈ ગોપાળદાસે તૈયાર કર્યો, એ સારું થયું છે. ગુજરાતી વાચકોએ તે માટે એમનો આભાર માનવો ઘટે છે.

વિક્ટર હૂગો નવલકથાકાર ઉપરાંત નાટ્યકાર અને કવિ તરીકે પણ નામાંકિત હતો. ફ્રાંસના ૧૯ મા સૈકાનો એક અગ્રગણ્ય સાહિત્ય-સ્વામી તે ગણાય છે. એનો જીવનકાળ એટલે ૧૮૦૨ થી ૧૮૮૫. ફ્રાંસના તે યુગની રોમાંચક—‘રોમૅન્ટિક’ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો નાયક એ હતો. તે તરીકે તેણે વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવી કેટલીક કૃતિઓ જગતને આપી છે, તેમાં ‘લે મિઝેરાબલ’ એક અનોખી ભાત પાડે છે. તેની ઉત્તરાવસ્થાની આ કૃતિ છે. દારિદ્ર્યનું મહાભારત કહેવાય એવી મહાન કથા એમાં એણે આપણને કહી છે. માનવ હૃદયનો ઊંડામાં ઊંડો અને પાવકતમ ભાવ દુઃખ-દયા છે— દુઃખીને માટે દિલમાં સદ્ભાવભરી સહાનુભૂતિ જન્મે એ છે. આવી પરદુઃખ-ભંજની વૈષ્ણવી વૃત્તિ આ કથાનું ચિરંજીવ રસબીજ છે.

૧૯મા સૈકાનું યુરોપ એટલે, એક બાજુએ, ત્યાંના દેશોની અંદર રાષ્ટ્રધર્મી રાજ્યોદયનો યુગ; અને બીજી બાજુએ, તેની જ બીજી પાંખ પેઠે કામ કરતો, યુરોપ બહાર એશિયા આફ્રિકામાં ફેલાતો સામ્રાજ્યધર્મી પરરાજ્યોદય યુગ. આથી કરીને, એક તરફ દુઃખ-દારિદ્ર્ય અને દીનતા, તો બીજી બાજુએ અર્થલોભ, ગૃધ્યા, ભોગવિલાસ, અને સત્તાબળના ભાવો ફેલાતા હતા. અને

સામ્રાજ્યભોગી યુરોપનાં રાષ્ટ્રધર્મી રાજ્યોમાં, પરધન-શોષણ વડે માતબર બની માતંગા થતા સત્તાધારી વર્ગો અને ગરીબાઈમાં સબડતો બહોળો આમ-મજૂર-ખેડૂત-વર્ગ, — એમ બે નોખા તફા પેદા થતા હતા. તે સમયના આવા રંગનું દર્શન યુરોપના અનેક વિચારકો, સાહિત્યકારો, અને સમાજવિદો કરતા હતા. તેવા ધુરંધરોમાં, સાહિત્યક્ષેત્રે જોતાં, ડિકન્સ, ટોલ્સ્ટોય, હૂગો, ઝોલા, રસ્કિન વગેરે જાણીતા છે. સામાજિક ફિલસૂફી અને ઇતિહાસ-ક્ષેત્રોના વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકોમાં કાર્લ માર્ક્સ જેવા આવે. આ લોકોએ પોતપોતાને સ્થાનેથી અને પોતપોતાની વિશેષ પ્રતિભા અને કલા-કુશળતા દ્વારા, પોતાના દેશકાળમાં પ્રવર્તતી થયેલી આ રિથિતિનું ચિત્ર રજૂ કર્યું.

એમના બે ચોખ્ખા માર્ગ કે દિશાઓ પડી જાય છે. તેમાં સાહિત્ય-કલા માર્ગનો પ્રતિનિધિ ગ્રંથ આ છે. તેના દૃષ્ટાંતો સમાજ હૂગો વગેરેએ ખ્રિસ્તી દયાભાવમાં આ સ્થિતિનો ઉકેલ જાણ્યે-અજાણ્યે ચીતર્યો, એમ કહી શકાય. તેનું હાર્દ સમજવા માટે, ખીતાની પરિભાષામાં જોઈએ તો, યજ્ઞ-દાન-તપઃકર્મ કે જે પાવનાનિ મનીષિણામ્ માનવને પાવન પવિત્ર કરે છે, તેની સનાતન સામાજિક તારણશક્તિનો સ્થાયી ભાવ લોકોની નજર આગળ આ સાહિત્ય-કલાકારોએ ખડો કર્યો.

આને માટે હૂગોએ આ કથામાં જીત વાલજીનનું એક કમાલ પાત્ર સર્જ્યું છે. આમ ગુનેગાર ગણાય તેને દયાળુ ઉદ્યોગપતિ, પરગજુ નાગરિક અને સેવાભાવી મેયર વગેરે પેઠે કામ કરતો ચીતર્યો છે. પ્રેમયજ્ઞમાં સતત આહુતિ આપતો રહેતો કર્મચોગી જાણે ન હોય ! ગીતાકારનું ત્રિરદ છે કે. પાપી પણ જો ભક્ત બને તો તરે, એનું જાણે જીવંત દૃષ્ટાન્ત એ હોય !

પણ આની બીજી બાજુ છે : આવા વ્યક્તિગત વિચારની સમુદાયગત બાજુ છે. તે એમ પૂછે છે કે, આમ પવિત્ર સાધુ-જીવન ગાળવાથી, માનો કે, તે તે જીવાત્માનું ભલું થતું હોય; પરંતુ દુઃખમાં સપડાતા સામ્રાજ્યયુગીન સમાજના કલ્યાણનું શું ? એવા સમાજના ભોગ બનતા ગરીબ વર્ગોનો ઉદ્ધાર-માર્ગ શો ? શું આવી વ્યક્તિઓ વડે તે સધાશે ? કે પછી એને માટે કાંઈક જુદો અને સામુદાયિક રૂપે કામ કરતો ને અસરકારક એવો કોઈ માર્ગ લેવો કે જોળવો પડે ? ૧૮મા સૈકા અગાઉના જગતમાં દુનિયાનો વ્યવહાર એવો સામૂહિક અને જટિલ તથા સંમિશ્ર નહોતો ત્યારે કદાચ આવા વૈયક્તિક જીવન દ્વારા તરણોપાય પૂરતો થતો હોય; પરંતુ ૧૯મા સૈકામાં આવતાં, પાશ્વિવ



જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ; લોકોની વૃત્તિઓ વધુ ને વધુ બહિર્મુખ અને આકર્ષણશીલ તથા પરિગ્રહી બનતી ગઈ; રાષ્ટ્રધર્મી સ્વાર્થોની ઍકાંગિતાનો નવો જુસ્સો વધતો ગયો; તેમ તેમ, તે વડે ભોગ અને ઐશ્વર્ય પામતા વર્ગોના હિતવાદો જાગતા ગયા ને સ્વાર્થો જોર પકડવા લાગ્યા. ઈર્ષા, અસૂયા અને મત્સર પણ વધતાં ગયાં. આમ જગત ૧૯મા સૈકામાં આગળ જતાં, તેની સ્થિતિ ઍમ પલટાતી ગઈ. તેવા જગતનાં દુઃખદારિદ્યનો ઈલાજ શો ?— એ પ્રશ્ન ઊઠે.

આના જવાબમાં કહેનાર કહી શકે કે, ‘આવો પ્રશ્ન તમે સમાજશાસ્ત્રીને, ફિલસૂફને, રાજ્યશાસ્ત્રીને, કે તેવા લોકોને પૂછી શકો; કલાકારો અને સાહિત્ય-સ્વામીઓ ઍને માટે ભાગ્યે યોગ્ય પાત્ર ગણાય. માનવ હૃદયના ભાવો અને સમાજ-માનસના રંગોના પારખુ ઍવા ઍ લોકો ઍનો જવાબ જો રીતે આપી શકે, તે રીતે જ આપશે. અને ઍ રીત ઍમની કલાકૃતિ હશે. ઍમાંથી જોને જોવો જડે તેવો જવાબ ભલે જુઁ. શાસ્ત્રીય પ્રશ્નોના શાસ્ત્રશુદ્ધ ઢબે તર્કશુદ્ધ ઉત્તર આપવા તેઓ બંધાતા નથી. તેમનાથી ઍ બની ન શકે. તેમનું સર્જન-સાધન જુદી ઢબે કામ કરે છે.’ ઍટલે હૂગોની આ દરિદ્રનારાયણ કથાના મહાભારતમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખોળી શકાય ખરો ? કે પછી ઍ ઉત્તરને માટે તો આપણે ઍના સમકાલીન માર્ક્સ જોવા લોકોની પાસે જ જવું પડે ? માર્ક્સ જોવા વિચારકો નવા સામાજિક દુઃખદારિદ્યની ઍ જ પરખીડા જાણીને દ્રવવાની પ્રેરણાથી મનોમંથનમાં પડ્યા હતા. ઍમનું નિદાન અને ડિકન્સ, હૂગો કે ટોલ્સ્ટોય જોવા સાહિત્યકારોનું નિદાન—ઍ વચ્ચે સામ્ય કે મેજ જોવો ખરો ? કે બેને તદ્દન ભિન્ન કોટીના ઉપાય સમજીને ચાલવું ?

કદાચ આવો પ્રશ્ન પેદા કરવો—કળાકૃતિ અંગે ઉપસ્થિત કરવો, ઍ જ ઠીક ખરું ? કેમ કે, કવિ, કલાકાર કે સાહિત્યકારો વિચારક-ફિલસૂફ કે વિજ્ઞાનીની ઢબે કે રીતિથી કામ કરતા નથી. કળાનો ન્યાય અને શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનનો ન્યાય જુદા હોય છે. હૂગો તેની આ કથા વડે—માર્ક્સ તેના ‘કેપિટલ’ દ્વારા ચાહતો હતો તેમ,—ઍને મળતો કંઈ ઉદ્દેશ કે ઈરાદો મનમાં કલ્પીને ચાલ્યો ન હોય. પોતાના યુગના લોકજીવનને કલા-સમાધિમાં જેવું જ્યું, તેવું તેણે આલેખ્યું. ઍમાં શાસ્ત્રના ન્યાયે નુકતેચીની ન કરવી ઘટે; શાસ્ત્રની તર્ક-કસોટી પર કલાકૃતિને બહુ ચડાવવી ન જોઈએ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જોવો ભેદ છે, કવિ અને ફિલસૂફ કે જ્ઞાનીમાં જોવો ભેદ છે, તેવો ભેદ અહીંયાં પણ સમજવો જોઈએ.

આમ છતાં કલાકૃતિનો આસ્વાદક, પોતાના ખ્યાલમાં આવે એ રીતે તેને નાણવા ને તપાસી જોવા મુખ્યત્વાર છે.

માર્ક્સવાદીઓની રીત શી હતી? સમાજ અને રાજ્યને તેમણે વ્યક્તિ અને તેના ધર્મ કરતાં ચડિયાતું દેવત માન્યાં. તે વડે સૌને માટે સમાનતાપૂર્વક સુખી જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા કરનારું બળ રચવું; તેના સંગ્રહ દ્વારા ગરીબાઈ અને ગુનો ઈંદાબવાં—દૂર કરવાં—નામશેષ કરવાં; એમ વર્ગ—વર્ગની વિષમતા વિનાનો સામ્ય-સમાજ રચવો. માનવ હૃદયમાં રહેલા પ્રેમ, ધર્મ, આસ્તિક્ય, ઈંદાબવાં, આ કામ કરવાનું, ઈતિહાસે, આજ પૂર્વેનાં બધાં સૈકાંમાં સોંપેલું. તેમાં એ બધા દેવાળું કાઢી પરવાર્યાં છે; તેમને ભરોસે હવે ન રહી શકાય. આ રીતના ભાવોને પોષે એવું સાહિત્ય, એવાં કળા-કૌશલ્ય અને જ્ઞાન વિજ્ઞાન સાચી દિશાવાળાં; બીજાં ખોટાં ને ચિત્તભ્રામક—એમ તે સૂચવે. લોકોમાં જન્મને માટે જરૂરી લાગે તેટલાનાં આવાં ચિત્તની શુદ્ધિ પણ નિષ્કુર કે કઠોર બનીનેય કરવી, એમ પણ તે કહે.

રાજ્યની આવી સમાજશક્તિમાં અમુક વ્યવસ્થાબળ રહેલું છે, એમ કેટલાક માને છે. કેટલાક લોકો તે સામે—તેના નિંદક એવા અરાજવાદીઓ પણ પડેલા છે. હૂગોએ આ શક્તિના પ્રતીક રૂપે પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર જાવર્ટ આપણને આલેખી આપ્યા છે. એમાંથી આપણે આ શક્તિની શક્તિમત્તા અને એની અશક્તિ બંને જોઈ શકીએ. ૧૯મા સદીના યુરોપીય સમાજનું ચિત્ર આપણને વીશીવાળો ચેનારડિયર અને તેના શોષણના ભોગ બનતાં સ્ત્રી-બાળક ઈંદાબવાં પાત્રો વડે હૂગો બતાવે છે. આ પાત્રો પરથી જ કથા તેનું નામ પામે છે. ૧૯મા સદીનો યુરોપીય સમાજ નવી જ ગરીબાઈ પેદા કરે છે. તેની જ સાથે લોકના શ્રમને ચૂસીને માતબર બનતા નવા ધંધા પણ પેદા કરે છે; અને એ બધાની ભૂમિકા યુરોપનો ૧૯મી સદીનો સામ્રાજ્ય યુગ છે,—જેકે હૂગો એનું ચિત્ર તેની વાર્તામાં નથી દોરતો.

ડીંડો નગરીના બિશપ પરથી એમ માની શકાય કે, માનવહૃદયની મંગલશક્તિ સત્ય ધર્મપાલન દ્વારા પ્રગટ કરી શકાય, તો એમાં કેવું તરલ-તારલ-બળ અને સમાજજીવન-ઉદ્ધારક સામર્થ્ય સંતાયેલું છે,—એ વિષે હૂગો શ્રદ્ધાળુ છે. આ બળ અને તે વડે સર્જઈ શકતું સામાજિક સામર્થ્ય રાજ્યશક્તિ પર કલ્યાણમય પ્રભાવ પાડી શકે, એમ પણ આપણે આ વાર્તામાં જોઈ શકીએ છીએ. છેવટે કળા એ ચેતન-પૂજા છે, તેની તુલનામાં વિજ્ઞાન એ વસ્તુતાએ જડપૂજા છે. ચેતન વ્યાક્ત પ્રેમગુણ પ્રેરી અને એના અભાવરૂપ

દ્રોષ-અસૂયા પ્રત્યે ધૂણા પ્રેરી તેને વ્યક્ત કરી શકે; જડ વસ્તુ પોતાને અંગે ભોગ-અને-પરિગ્રહ-બુદ્ધિ અને ગૃધ્યા પ્રેરી તેને વ્યક્ત કરી શકે. આ બે વચ્ચે મજનો ગજગ્રાહ ચાલે. હૂગો માનવહૃદયના ચેતનબળની વિલાસ-કથા કહે છે; માર્કસ જેવા સમાજવિજ્ઞાનીઓ રાજ્ય, યંત્રબળ ઈં ૦ જડ બળોનો સંગ્રહ કરી તેમના વડે લોકોનું ભલું થઈ શકે, એની રાજ્યશાસ્ત્ર-કથા કહે છે.

અહીંયાં એ નોંધવું પડે કે, રાજ્ય, યંત્રબળ ઈં ૦ જડ સાધનો પણ, અંતે જોતાં ચેતન એવા માનવો વડે જ સતેજ કે સક્રિય બની શકે. અરે, જેવો સરમુખત્યાર તેવું જ તેનું તાનાશાહી ચિત્ર બનશે ને? આમ વિચારતાં, ક્લાની ચેતનપૂજા બલવત્તાર ગણાય; વિજ્ઞાનની વસ્તુપૂજા, છેવટે જોતાં, મોટી સવડ જ ગણાય.

હૂગોની આ કથા આજના યુગમાં પણ ખૂબ રસથી અને લાભપૂર્વક વંચાય છે, તે બતાવે છે કે, વ્યક્તિ અને વસ્તુ વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની હોય, તો વ્યક્તિ જ ચહે; કેમ કે, પસંદગી વ્યક્તિ જ કરે છે. વસ્તુ વ્યક્તિ માટે છે, નહીં કે વ્યક્તિ વસ્તુ માટે. આજના જડવાદો વ્યક્તિને વસ્તુ માટે બતાવીને દુનિયાનો ધાર્યો ઘાટ ઉતારવા તાકે છે, એમ ખરું. છતાં, તે સિદ્ધાન્તના પિથેર રૂપ એવા રશિયામાં પણ ટોલ્સ્ટોય ઈં ૦. જેવા સાહિત્ય-સ્વામીઓ રસપૂર્વક પાછા વંચાય છે. એ બતાવે છે કે, માનવહૃદય છેવટે છે તેવું જ છે. તેનો પ્રેમ અન્ય માટે છે; પ્રેમપાત્ર જનોને સારુ ઘસાઈ મરવાને માટે તે હૃદયમાં ઊંડી ભાવના પણ છે જ. આ તે કાયદા-કાનૂન દ્વારા તેમાં ભાગ્યે ફેરફાર કરી શકાય. ગરીબાઈ ઈં ૦ ગુનો નથી; પરંતુ આવા માનવપ્રેમ કે હૃદયધર્મનો દ્રોહ એ મૂળ ગુનો છે. આવા પ્રેમધર્મની સાક્ષાત્ વફાદારીનું આ કથાચિત્ર વાંચતાં અપૂર્વ સંતોષ અને આત્મનૃત્તિ થાય છે. ભાઈ ગોપાળદાસની આ બીજી ચોપડી માટે કાંઈક લખવાને મિથે હૂગોની આ કથાનું ચિતન-મનન કરવાની જે તક મળી, તેને માટે આભારપૂર્વક, તે મહાન માનવકથાકાર માટેની આ મારી કૃતાંજલિ પૂરી કરું છું.

૨૪-૧૦-૧૯૬૩

મગનભાઈ દેસાઈ

## જીવનધર્મ કયો !

‘લે મિઝેરાબ્લ’ આ નવલકથાએ વિશ્વસાહિત્યમાં કયારનું સ્થાન મેળવ્યું છે. નવલકથા અને નવલકથાકાર બંનેની ચતાબદી ઊજવવાનો આ સમય છે.

આ નવલકથા વાંચીને જ મારા મનમાં એક વિચાર જન્મ્યો તે મેં અનેક ઠેકાણે વાપર્યો છે.

દરેક નવલકથામાં નાયક નાયિકા ઉપરાંત એક મંગલમૂર્તિની પણ આવશ્યકતા હોય છે. ‘લે મિઝેરાબ્લ’માં નાયક ઉપર પોતાની જમાયુક્ત ઉદારતાની અમીટ અસર પાડનાર એક બિશપ પ્રારંભમાં આવીને ગાયબ થઈ જાય છે. ફરી એનાં દર્શન તો શું, ઉલ્લેખ પણ મળે નહીં. અને છતાં એ મંગલમૂર્તિ બિશપની અસર આખી વાર્તામાં આખર સુધી દેખાય છે.

રવિબાબુની ‘ઘરે બાહિરે’માં નાયક નાયિકાના જીવન ઉપર નત નયને અનિમિષે આશીર્વાદ રેડનારા અધ્યાપક એ મંગલમૂર્તિ છે.

મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, વ્યાસ અને વિદુર એ ગણેને આપણે મંગલમૂર્તિ ગણી શકીએ. રામાયણ માટે ‘કઠોરગર્ભા’ સીતાને આશ્રય આપનાર અને એમનાં બાળકોનું સંગોપન કરનાર વાલ્મીકિ પોતે જ મંગલમૂર્તિ છે.

આ નવલકથાને કારણે એનો નાયક જાં વાલજાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિ જોતો થઈ ગયો છે.

જીવનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ શું? ત્રાજવાનો અણિશુદ્ધ કાનૂની ન્યાય? કે માણસાઈની અપાર ઉદારતા, જ્ઞાના અને પ્રેમ? આ વાર્તામાં ચળકતો પોલીસ ઓફિસર કાનૂનમાં માને છે. ત્યાં એ હાર્યો ત્યારે એને અણગમતો ઉદારતાનો ધર્મ સ્વીકારવાને બદલે એ આત્મહત્યા કરે છે. એની સ્વધર્મ-નિષ્ઠા અને એના ધર્મની વિશ્વતા બંને આપણા હૃદય ઉપર અંકાઈ જાય છે.

આવી વિશ્વમાન્ય નવલકથા ઉત્તમ રીતે ગુજરાતીમાં આણી આપનાર મારા જૂના સાથી શ્રી. ગોપાલદાસભાઈને હાર્દિક અભિનંદન.

## પાત્રસૂચિ

[ખતાવેલી પૃષ્ઠસંખ્યાને સ્થળે તે તે પાત્ર અંગે મુખ્ય માહિતી હશે.]

**ઉરમેં ફેખર :** જન વાલજન થેનારડિયરને ત્યાં આપેલું નામ. પૃ. ૨૫૪.

**ઉસુંલા :** જન વાલજનના રૂમાલ ઉપર ઉં ફેં અક્ષરો જોઈ મેરિયસે કોસેટનું કલ્પેલું નામ. પૃ. ૨૧૨. (જુઓ ઉરમેં ફેખર)

**એઝેલમા :** થેનારડિયરની નાની દીકરી. પૃ. ૨૬૩, ૪૩૮, ૪૬૬.

**એ.જોલરસ :** જુઓ એ. ખી. સી. મિત્રમંડળ. પૃ. ૧૬૩, ૩૩૨.

**એપોનીન :** થેનારડિયરની મોટી દીકરી. મેરિયસ ઉપર બાવ રાખે છે. પૃ. ૨૬૨, ૨૭૮, ૩૦૬, ૩૪૬.

**એ. ખી. સી. મિત્રમંડળ :** પેરિસનું એક ક્રાંતિકારી મંડળ. છેવટે ૧૮૩૨નું ફંગલ ઊભું કરી નાશ પામે છે. મેરિયસ એ મંડળના સભ્યોના પરિચયમાં આવે છે. પૃ. ૧૬૧.

**કોરબીફેર :** એ. ખી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. પૃ. ૧૬૩, ૩૩૨.

**કોફેરાક :** એ. ખી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. મેરિયસ તેને ત્યાં આશરો પામે છે. પૃ. ૧૬૪, ૧૬૮, ૨૭૨, ૩૩૨.

**કોશિયે :** જુઓ છેવેટ. પૃ. ૮૦.

**કોસેટ :** ફેન્ટાઈનની દીકરી; થેનારડિયરને ત્યાં ઉછેરવા રાખી હાથ છે. જન વાલજન તેને ત્યાંના ત્રાસમાંથી છોડાવે છે. મેરિયસ સાથે લગ્ન કરે છે. પૃ. ૩૫, ૨૮૬. (જુઓ થેનારડિયર, ફેન્ટાઈન, મેરિયસ)

**કૂસીં માતા :** પીં-ના મઠની એક સાધ્વી. તેના કોફિનમાં સંતાર્થ જન વાલજન મઠની બહાર નીકળે છે. પૃ. ૧૫૭.

**કલેકેસસ :** પેટ્રન મિનેટ ટોળકીનો એક ડાકુ. પૃ. ૨૩૬, ૨૬૨, ૩૦૮.

**ગેનફોલોટ :** જોન્ડેટ (થેનારડિયરે) ભીખ માગવા બારણ કરેલું ખોટું નામ. પા. ૨૧૭.

**ગેમોથ :** થેનારડિયરનો, નાનપણથી તજ દીધેલો અને શેરીમાં રખડતો થયેલો છોકરો. પા. ૧૭૪, ૨૬૫, ૩૩૦, ૩૮૦.

**ગ્રીમિયર :** મેસ્ટ્રીન બાપુની જગાએ આવેલો નવો ઘોરખોડુ. પા. ૧૬૩.

**ગ્રેન્ટેર :** એ. ખી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. પા. ૧૬૬, ૩૩૨.

**ગ્યૂલમેર :** પેટ્રન મિનેટ ટોળકીનો એક ડાકુ. પા. ૨૩૬, ૨૭૦, ૩૦૮.

**એંપ મેથ્યુ :** જન વાલજનને મળતા દેખાવનો હોવાથી, જન વાલજન ધારીને પકડાયેલો ડોસો. મોં. મેડલીન બંતે જન વાલજન તરીકે બહાર થઈ, તેને છોડાવે છે. પા. ૬૬.

**જવે :** નાનો ગારુડી છાકરો. તેનો બે કાંકનો સિક્કો જન વાલજન પડાવી લીધો હોય છે. પા. ૨૭.

**જાવટ :** પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર; જન વાલજનની ભાળ મેળવવા તેની પાછળ પડનાર કદર પોલીસ અમલદાર. પા. ૪૩, ૩૩૭, ૩૮૭, ૩૯૮, ૪૦૮, ૪૧૭.

**જન મુવેર :** એ. બી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. પા. ૧૯૪.

**જન વાલજન :** ભૂખે મરતાં બહેનનાં છાકરાં માટે એક રોટી ચોરવા બદલ લશ્કરી વહાણ ઉપર ઓગણીસ વર્ષની સજા ભોગવીને છૂટેલો કેદી. બિરાપ ચાલ્સ મિરેલના સંસર્ગમાં આવે છે. પા. ૧૮, ૩૫૫, ૩૮૭.

**જલેનોર્મન્ડ, મોં :** રાજભક્ત યુદ્ધા સદ્ગુહસ્થ. તેમની નાની પુત્રી, કનૈલ પોન્ટમર્સી નામના નેપોલિયનના કનૈલને, તેમની મરજી વિરુદ્ધ પરણે છે. તેનો પુત્ર મેરિયસ. પા. ૧૭૫, ૩૧૫, ૪૧૩. (જુઓ પોન્ટમર્સી, મેરિયસ.)

**જેન્ડ્રેટ :** ડોસીવાળા મકાનનો મુફલીસ બાડવાત-થેનારડિયર, જુદાં જુદાં નામ ધારણ કરી ગુજરાત ચલાવે છે. પા. ૧૭૪, ૨૦૬, ૨૧૮. (જુઓ થેનારડિયર)

**જેલી :** એ. બી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. પા. ૧૯૫, ૩૩૨.

**ડુસોં ડોસી :** જન વાલજનની યુદ્ધી નોકરડી (પૅરિસમાં). પા. ૨૮૨, ૪૩૯.

**ડોન અલ્વારો :** જેન્ડ્રેટ (થેનારડિયર) બીજા માગવા ધારણ કરેલું ખોટું નામ. પા. ૨૧૬.

**થેનારડિયર :** મોંટ્રેકરમેલમાં વીશી ચલાવનારો. ફેન્ટાઈનની દીકરી કોસેટને પૈસાં લઈ ઉછેરવા રાખે છે. જન વાલજન તેને ત્યાંથી કોસેટને છોડાવી ભય છે, અને તે બે વચ્ચે ઝઘડો ઊભો થાય છે. પા. ૩૨, ૨૫૦, ૩૦૮, ૩૯૮, ૪૦૬. (જુઓ જેન્ડ્રેટ)

**થેનાડ :** થેનારડિયર મેરિયસ પાસે છેવટે આવતાં ધારણ કરેલું નામ. પા. ૪૬૨. (જુઓ થેનારડિયર)

**નિકોલેટ :** મોં. જલેનોર્મન્ડના ઘરની નોકરડી. પા. ૪૫૩.

**પર્થેર્યુઆ, સિસ્ટર :** મોં. મેડલીનના સેવાશ્રમની સાધ્વી. પા. ૬૯.

**પેટ્રન મિનેટ :** પૅરિસના ભૂગર્ભમાં રહેતા ડાકુઓની જાણીતી ચંડાળ-ચોકડીનું અને તે ટાળકીનું ભેગું નામ. પા. ૧૩૬.

**પોન્ટમર્સી, કનૈલ :** વૉટર્લના રણક્ષેત્ર ઉપર મડદાં નીચે દબાઈ ગયેલો નેપોલિયનનો અમલદાર. થેનારડિયર તેને બચાવે છે. મોં. જલેનોર્મન્ડની નાની પુત્રીને તેમની મરજી વિરુદ્ધ પરણે છે. મેરિયસનો પિતા. પા. ૯૮, ૧૧૭, ૧૮૦-૩, ૧૮૯. (જુઓ જલેનોર્મન્ડ, મેરિયસ)

**ફેન્ટાઈન :** પૅરિસમાં ભણતા કૉલેજિયને ફ્રાન્સાવેલી યુવની; કોસેટની મા. પા. ૩૦, ૨૫૦.

**ફેબન્ડો, પી૦ :** જેન્ડ્રેટ (થેનારડિયર) બીજા માગવા ધારણ કરેલું ખોટું નામ. પા. ૨૧૭.



ફેાવે' : જુઓ ફેાશલવે' ડાસો. પા. ૧૬૯.

ફેાશલવે' ડાસો : મં ગામનો ગાડાવાળો. મોં. મેડલીન તેને ગાડા નીચેથી જનને જોખમે બચાવે છે. પછી પીં ના મઠમાં તેને માળી તરીકે નોકરીએ રખાવે છે. પા. ૪૪, ૧૪૭.

ફેાશલવે', મોં. : જન વાલજને ધારણ કરેલું નામ. પા. ૨૮૨.

ફૂલી : એ. બી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. પા. ૧૬૪.

બહોરેલ : એ. બી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. પા. ૧૬૪.

બાજ, મોં. : જલેનોમંડળું ભાડું ઉધરાવનાર મુનીમ. પા. ૨૬૪.

બાલિઝાદ, બાઈ : બેન્ડ્રેટે (થેનારડિયરે) લીખ માગવા ધારણ કરેલું ખોટું નામ. પા. ૨૧૬.

બિચેનેલ : એક ડાકુ, થેનારડિયરનો સાગરીત. પા. ૨૫૩.

બિશપ : (ડી૦ પરગણાના) જુઓ મિરેલ. પા. ૩.

બુગાં ડાસી : મેરિયસવાળા મકાનમાં રહેતી અને ભાડાનું કામકાજ સંભાળતી ડાસી. પા. ૨૬૧.

બુલાદુલ : મોંટકરમેલનો રસ્તો સમારનારો. જન વાલજને દાટેલો ખજનો શોધ્યા કરે છે. પા. ૧૦૧, ૨૫૩, ૪૨૦.

બેનિટસ્ટાઈન, શ્રીમતી : બિશપની બહેન. પા. ૩.

બ્રેવેટ : એક ડાકુ; જુઓ પેટ્રન મિનેટ. પા. ૨૩૬, ૨૭૦, ૩૦૮.

બુલો : એક ડાકુ, થેનારડિયરનો સાગરીત. પા. ૨૪૦, ૨૬૨, ૨૭૦, ૩૦૮.

બ્રેવેટ : ચેંપ મેથ્યુની સામે, તે જન વાલજન છે એવી જુબાની પૂરનાર; લશ્કરી વહાણ ઉપરના જન વાલજનના બળીતા સાથીદારોમાંનો એક. પા. ૮૦.

બ્લોન્ડો : લો કોલેજનો અધ્યાપક. મેરિયસને બદલે હાજરી પુરાવનાર લેઈગલનું નામ રફ કરે છે. પા. ૧૬૭.

મિરેલ, મોં. ચાક્સ : ડી૦ પરગણાના બિશપ, જન વાલજનનો ઉદ્ધાર કરનાર. પા. ૩.

મિલિયાડ : એક ડાકુ; થેનારડિયરનો સાગરીત. પા. ૨૪૦

મંગોના : પેટ્રન મિનેટ ટાળકીની સાગરીત બાઈ. મોં. જલેનોમંડળી પોતાને બે બાળક થયાં છે એમ કહી પૈસા પડાવે છે. પા. ૨૬૩.

મંગ્લોઈર : બિશપની દાસી. પા. ૩.

મેડલીન : મં શહેરમાં નવો ઉદ્યોગ શરૂ કરનાર. પછી મેયર બને છે. જન વાલજન જ છે. પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર બર્વટ તેના ઉપર વહેમાય છે. પા. ૪૦, ૪૬૭.

મેબોફ : વર્નોનના પાદરીનો ભાઈ; સેંટ સલ્વાઈસના દેવળનો વોર્ડન. તેની મારફત મેરિયસ પોતાતા પિતાની સાચી ઓળખ મેળવે છે. પા. ૧૭૬, ૧૮૩-૪, ૨૭૪, ૩૨૫.

**મેરિયસ, પોન્ટમર્સી :** રાજમક્ત મોં ૦ જીવેનોર્મીન્ડની નાની પુત્રી નેપોલિયનના કર્નલ પોન્ટમર્સી સાથે પરણી હોય છે, તેનો પુત્ર. પા. ૧૭૪, ૨૮૯.

**મોંટપાને :** એક ડાકુ, જુઓ પેટ્રન મિનેટ. પા. ૨૩૬, ૨૬૨, ૨૬૮, ૨૭૧, ૩૦૮.

**લેઈગલ :** એ. બી. સી. મિત્રમંડળનો સભ્ય. મેરિયસને બદલે હાજરી પુરાવતાં તેનું નામ રદ થાય છે. પા. ૧૯૫, ૩૩૨.

**લે કેબુક :** મોરયામાં લગેલો સરકારી જસૂસ. ગુંડો કલેક્સસ પોતે. પા. ૩૩૮.

**લેનોઈર, કુમારી :** લક્ષમબર્ગના બગીચામાં ફરવા આવનાર જીવાનિયાઓએ કોસેટનું પાડેલું નામ. પા. ૨૦૮.

**લૅકાઈટ :** પેરિસનો મરાઠ્ઠર ઍંકર, જન વાલજને (મોં. મેડલીને) તેને ત્યાં પોતાના પૈસા મૂક્યા હોય છે. પા. ૪૧; ૯૯, ૪૫૬, ૪૬૭.

**લેબ્લાન્ડ, મહારાય :** લક્ષમબર્ગના બગીચામાં ફરવા આવનાર જીવાનિયાઓએ પાડેલું જન વાલજનનું નામ. પા. ૨૦૮, ૨૨૬, ૪૪૭.

**શેનીલડયુ :** જુઓ થ્રેવેટ. પા. ૮૦.

**સિગ્લાઈસ, સિરેટર :** મોં મેડલીનના સેવાશ્રમની સાધ્વી. પા. ૬૯.

**હુશેલુપ, યુદ્ધી :** કેરીન્થના પીઠાની માલિકણ. ત્યાં એ. બી. સી. મિત્રમંડળે મોરથો રમ્યો હતો. પા. ૩૩૨.



દે મિઝરાબ્દ  
ઉર્  
હरिद्रनारायण



## ડી૦ પરગણાના બિશપ

ઈ. સ. ૧૮૦૬માં ૬૬ વર્ષની આધિક વયના મોં. ચાર્લ્સ મિરેલ જ્યારે ડી. પરગણાના બિશપ (ધર્માચાર્ય)ને પદે નિમાઈને આવ્યા, ત્યારે તે નાના શહેરના તથા પરગણાના નાના લોકોમાં, નવા આવનાર વિષે હરહંમેશ બને છે તેમ, સાચીખોટી વાયકાઓ, અને ગામગપાટાઓનો ખાસો બર્બંડર મચી રહ્યો.

પરંતુ શરૂઆતની એ બધી ખણખોટો અને સાચીખોટી ચર્ચાઓ ઈ. સ. ૧૮૧૫માં (એટલે કે મોં. મિરેલના ત્યાંના નવ વર્ષના વસવાટ બાદ) ભુલાવા લાગી હતી. કોઈમાં તે વાતો કહેવાની કે યાદ કરવાની પણ હિંમત હવે રહી ન હતી.

મોં. મિરેલ ડી૦ પરગણામાં આવ્યા, ત્યારે તેમની સાથે તેમનાં વૃદ્ધ બહેન શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન પણ હતાં. તે તેમનાથી દસ વર્ષ નાનાં હતાં. નોકરચાકરમાં મોં. મિરેલના ઘરમાં શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈનની જ ઉંમરની એક દાસી હતી; તેનું નામ મેંગ્બોઈર હતું.

શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન ઊંચી, પાતળી, ફીકી, પરંતુ મધુર, શાંત બાઈ હતી. તે કદી મુંદર ન હતી; પરંતુ સત્કૃત્યોની પરંપરાના જ બનેલા તેના જીવનને લીધે તેના ઉપર એક પ્રકારની ઉજ્જવળ પારદર્શકતા પથરાઈ ગઈ હતી. તેનામાં શરીર કરતાં આત્મા જ વધુ પ્રમાણમાં હતો; તે નરી છાયાની જ બનેલી હતી; તેની મોટી બે આંખો હંમેશાં ઢળેલી જ રહેતી. — જાણે આત્માને પૃથ્વી ઉપર રહેવા માટેનું એક બહાનું !

મેંગ્બોઈર દાસી ઈંગ્લીશ, જાડી, ગૌર વર્ણની વૃદ્ધ બાઈ હતી. કામની ધમાલમાં તે હંમેશાં હાંફતી જ રહેતી. શરૂઆતમાં તો દોડાદોડ કર્યા કરવાના તેના સ્વભાવને લીધે તે હાંફતી રહેતી; પરંતુ પછી તો ખરેખર દમનો રોગ ઊપડવાને કારણે જ તેની ધમણ ચાલુ રહેતી.

મોં. મિરેલ તેમના હોદ્દા ઉપર નિમાઈને ડી૦માં આવ્યા, ત્યારે ધર્માચાર્ય માટેના આલેશાન મહેલમાં તેમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો.



શાહી કાયદા-કાનૂનથી નિયત થયેલા વિધિ-ક્રમ અનુસાર તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. કારણ કે ધર્મચાર્ય બિશપનો હોદ્દો ફિલ્ડ-માર્શલ સેનાપતિ પછીનો જ ગણાય છે. શહેરના મેયરે તથા પ્રમુખે તેમની પ્રથમ મુલાકાત લીધી; અને મોં. મિરેલે પણ સેનાપતિ તથા સૂબાની મુલાકાત લીધી.

ડી૦ના ધર્મચાર્યનો મહેલ ઈસ્પતાલને અડીને આવેલો હતો. તે એક વિશાળ તથા ભવ્ય ઈમારત હતી. ઈ. સ. ૧૭૧૨ ની સાલમાં ધર્મશાસ્ત્રોના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જ્યારે ડી૦ પરગણાના ધર્મચાર્ય નિમાયા હતા, ત્યારે તેમણે નર્મ પથ્થરનો આ મહેલ બનાવરાવ્યો હતો. કોઈ અમીર-ઉમરાવને છાજે તેવી તે ભવ્ય ઈમારત હતી. તે મકાનની દરેક વસ્તુ રાજશાહી હતી. મોટી મોટી કમ્પોઝિટ દીવાનખાનાના ઓરડા, સુશોભિત તથા સુસજ્જિત સૂવાની ઓરડીઓ, ધર્મચાર્યનો દરબાર ભરવાનો તથા કચેરીનો ભવ્ય ઓરડો, અને આખા મકાનની ચોમેર ફરતો સુંદર વૃક્ષોની ઘટાવાળો ભવ્ય બગીચો, — એ બધું જ બાદશાહી હતું. પાસેનું ઈસ્પતાલનું મકાન સાંકડું અને નીચું હતું. તેને ઉપર એક જ માળ હતો, અને આસપાસ નાનો સરખો બગીચો હતો. મોં. મિરેલે પોતાના આગમન બાદ ત્રીજે દિવસે ઈસ્પતાલની મુલાકાત લીધી. મુલાકાત પૂરી થતાં મોં. મિરેલે ઈસ્પતાલના વ્યવસ્થાપકને પોતાના સાથે પોતાને ત્યાં આવવા વિનંતી કરી.

“મહેરબાન સાહેબ, આપની ઈસ્પતાલમાં અત્યારે કેટલા દરદીઓ હશે વારુ?”

“છવ્વીસ જણ, નામવર.”

“મેં પણ તેટલા જ ગણ્યા હતા.”

“દરદીઓની પથારીઓ સંકડાઈને કારણે જરા અડોઅડ ગોઠવવી પડે છે, નામવર!”

“મારા લક્ષમાં પણ એ જ વસ્તુ આવી હતી.”

“ઈસ્પતાલના ઓરડાઓ વસ્તુતાએ નાની કોટડીઓ જ છે, નામવર! અને તેમાં પૂરતી તાજી હવા આવી શકતી નથી.”

“મને પણ એમ જ લાગ્યું હતું.”

“ઉપરાંત, જ્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ નીકળે છે, ત્યારે સાજા થતા દરદીઓને સૂર્યને તડકે બેસવા માટે બગીચો બહુ નાનો છે.”

“હમણાં એ જ મારા મનમાં આવ્યું હતું.”

“વળી, રોગચાળા ચાલે છે ત્યારે, એટલે જેમ કે આ વર્ષે ટાઈફોઈડના વાવર વખતે અને ગયાં બે વર્ષ દરમ્યાન લશ્કરી તાવના વાવર વખતે,

ઘણી વાર એકી સાથે સો સો દરદીઓ આવી પડતા; તે વખતે શું કરવું તેની કશી સૂઝ જ પડતી નહોતી.”

“મને પણ એ જ વિચાર સ્ફુર્યો હતો.”

“આપ નામવરની શી આજ્ઞા છે?”

આ વાતચીત મહેલના નીચલા માળના જમવાના ઓરડામાં થઈ હતી. મોં. મિરેલ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા; પછી અચાનક ઈસ્પતાલના વ્યવસ્થાપક તરફ ફરીને બોલ્યા :

“સાહેબ આ ઓરડામાં માત્ર દરદીઓની પથારીઓ જ રાખવામાં આવે, તો કેટલી સમાય વારુ?”

“આપ નામવરના જમવાના ઓરડામાં?” વ્યવસ્થાપક ગૂંગળાતે અવાજે બોલ્યો.

જવાબમાં મોં. મિરેલ ઓરડાની ચારે તરફ નજર કરી, કંઈક માપ લેતા હોય, તથા ગણતરી કરતા હોય એમ લાગ્યું.

પછી પોતાની જાત પ્રત્યે જ બોલતા હોય, તેમ તે બોલ્યા : “આ ઓરડામાં જ વીસ પથારીઓ ખુશીથી સમાઈ રહે.” પછી પોતાનો અવાજ જરા મોટો કરીને તે બોલ્યા : “વ્યવસ્થાપક સાહેબ ! મારે આપને કંઈક કહેવું છે. અહીં મને કશીક ભૂલ થયેલી દેખાય છે. તમે પચીસ છવ્વીસ જણ પાંચ કે છ નાની કોટડીઓમાં સંકડાઈ રહો છો; અને અમો ત્રણ ઘરડાં ડોસાં માટે સાઠ જણ સમાઈ રહે તેટલી મોટી જગા ઈલાયદી રાખવામાં આવી છે. તેથી હું આપને કહ્યા કરું છું કે, કંઈક ભૂલ થયેલી છે. હું આપનું મકાન લઉં છું અને આપ મારું મકાન લો. મને મારું ઘર સોંપી દો. આ મકાન આપનું છે.”

બીજે દિવસે છવ્વીસ ગરીબ દરદીઓની પથારીઓ ધર્માચાર્યના મહેલના ભવ્ય ઓરડાઓમાં ગોઠવાઈ ગઈ, અને ધર્માચાર્ય પોતે ઈસ્પતાલના મકાનમાં ચાલ્યા ગયા.

મોં. મિરેલને ધર્માચાર્ય તરીકે રાજ્ય તરફથી પંદર હજાર ફ્રાંકની\* રકમ મળતી હતી. જે દિવસે મોં. મિરેલ ઈસ્પતાલના મકાનમાં રહેવા ગયા, તે જ દિવસે તેમણે પોતાને મળતી રકમનું અંદાજપત્ર તૈયાર કરી દીધું.

તે અંદાજપત્રનું નામ ‘મારા ધરખર્ચનું અંદાજપત્ર’ એવું આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ધરખર્ચ માટે નક્કી કરેલી માત્ર એક હજાર ફ્રાંકની રકમ

\* ૧ ફ્રાંક = લગભગ ૬૦ નવા પૈસા.

સિવાય, બાકીની બધી જ રકમો કેળવણીની, ગરીબોની, કેદીઓની અને સ્ત્રીઓની જુદી જુદી ધર્મદા સંસ્થાઓની મદદ માટે જ અલગ કરી દેવામાં આવી હતી.

જે મકાનમાં તે રહેવા આવ્યા તેને નીચલે માળ ત્રણ ઓરડા હતા, અને ઉપરને માળ ત્રણ સૂવાની ઓરડીઓ હતી. તે મકાનની પાછળ નાનો સરખો બગીચો હતો. પેલી બે સ્ત્રીઓ ઉપરને માળ રહેતી, અને ત્રિશપ નીચલે માળ રહેતા. પહેલા ઓરડાનું બારણું શેરીમાં પડતું હતું. તે તેમનો જમવાનો ઓરડો હતો. બીજો તેમનો સૂવાનો ઓરડો હતો, અને અંદરનો ત્રીજો ઓરડો તે પ્રાર્થના-સ્થાન હતું. તે ઓરડામાંથી બહાર આવવું હોય, તો સૂવાના ઓરડામાં આવવું પડે; અને સૂવાના ઓરડામાંથી બહાર આવવું હોય, તો જમવાના ઓરડામાં આવવું પડે. પ્રાર્થનાના ઓરડાને છોડે ભંડારિયામાં એક વધારાની પથારી રહેતી. ત્રિશપના મહેમાનોમાંથી કોઈ રાતવાસો રહેવાનું હોય, તો તેને એ પથારી મળતી.

પ્રાર્થનાના ઓરડામાં એક હાટિયું હતું. તેને સફેદ કપડાથી સજાવીને વેદી બનાવવામાં આવી હતી. તેમના તવંગર ભક્તોએ એક સરી વેદી માટે ઘણી વાર ફાળો ઉઘરાવ્યો હતો. પરંતુ દરેક વખત ત્રિશપે તે પૈસા લઈને ગરીબોને આપી દીધા હતા. તે કહેતા, “સારામાં સારી વેદી તો, દુઃખી માણસને આશ્વાસન અને મદદ મળતાં ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપતું તેનું હૃદય જ છે.”

પણ અમારે અહીં કહેતા જવું જોઈએ કે, મોં. મોરેલની જૂની મિલકતમાંથી છ ચાંદીની તાસકો અને એક મોટો કડછી-ચમચો એટલાં વાનાં બાકી રહ્યાં હતાં. મોંગ્વોઈર તે ચળકતાં વાસણોને જમવાના ટેબલ ઉપર ગોઠવી આનંદ પામતી. ત્રિશપ ટકોર કરીને કહેતા કે, “ચાંદીની થાળીમાં જમવાનું મારાથી છૂટી શકે એમ લાગતું નથી.” આ ઉપરાંત બે રૂપાની દીવાદાનીઓ પણ ત્રિશપને તેમનાં દાદી તરફથી વારસામાં મળી હતી. તે દરેકમાં બળે મીઠુભત્તી રહી શકતી. જ્યારે બહારનું કોઈ જમવા આવ્યું હોય, ત્યારે મોંગ્વોઈર બંને દીવાદાનીઓમાં મીઠુભત્તીઓ સળગાવી ટેબલ ઉપર મૂકતી. ત્રિશપના સૂવાના ઓરડામાં ઓશીકા તરફ એક હાટિયું હતું, તેમાં રોજ રાતે મોંગ્વોઈર ચાંદીનાં વાસણ મૂકી દેતી. પરંતુ તે હાટિયાની કૂચીઓ કદી કાઢી લેવામાં આવતી નહિ.

ઘરના કોઈ બારણાને તાળું દેવામાં આવતું નહિ. શેરીમાં ઊઘડતા બારણાને પહેલાં તો તાળાં નકૂચા વગેરે બંધુ હતું; પરંતુ ત્રિશપે એ બંધુ લોખંડ કાઢી નંખાવ્યું હતું. એ બારણું ખાલી જ વાસવામાં આવતું, અને

ત્યાં થઈને જતો કોઈ પણ માણસ ગમે તે સમયે તેને માત્ર ધકેલવાથી ઉઘાડી થકે તેમ હતું. શરૂઆતમાં તો બંને સ્ત્રીઓ એ સદા-ઉઘાડા બારણાથી બહુ ગભરાઈ હતી; પરંતુ બિશપે તેમને સમજાવ્યું કે, “તમારા ઓરડાઓને નકૂચા નંખાવવા હોય તો નંખાવો.” અંતે તેઓ પણ બિશપની શ્રદ્ધામાં ભાગીદાર બની; કાંઈ નહિ તો બહારથી તો તેવી રીતે વર્તવા લાગી. બિશપ માનતા કે, “વૈદના ઘરનું બારણું કદી બંધ ન કરવું જોઈએ; અને પાદરીના ઘરનું બારણું હંમેશ ઉઘાડું રહેવું જોઈએ.”

એક વખત તેમણે પોતાની બહેનને કહ્યું: “બહેન, પાદરીએ કદી પોતાના માનવબાંધુ સામે સાવચેતી રાખવાનો વિચાર પણ ન કરવો જોઈએ. સામે માણસ આપણને જે કાંઈ કરશે તે ઈશ્વરનું ધારેલું જ કરશે; એટલે આપણે તો કોઈ આફત આપણા ઉપર ઝૂમી રહેલી લાગે, ત્યારે ઈશ્વરની જ પ્રાર્થના કરવી. એ પ્રાર્થના આપણે સારુ નહિ, પણ આપણો ભાઈ આપણા નિમિત્તે કાંઈ ખોટું કામ કરવા પ્રેરાય નહિ તે માટે.”

તે એવું માનતા કે, બહારના ભયો આપણા દોષોને કારણે જ ઊભા થતા હોય છે; એટલે ખરી સાવચેતી આપણે આપણામાં રહેલાં કારણોની જ રાખવી.

૨

## હડધૂત મુસાફર

સૂર્યાસ્ત પહેલાં એક કલાક અગાઉ, ૧૮૧૫ના ઓક્ટોબર માસની શરૂઆતના એક દિવસની સાંજે પગપાળા મુસાફરી કરતો એક માણસ ડ્રીઝના નાના શહેરમાં દાખલ થયો. જે થોડાક રહેવાસીઓ તે વખતે પોતાનાં બારી-બારણાં આગળ હતા, તેઓ તેને એક ખાસ જાતની ચિતાભરી નજરે નીરખી રહ્યા. તેની ઊંચાઈ મધ્યમસરની હતી; તેનું કાઠું મજબૂત તથા પિંડીઓ ભરાવદાર હતી. તેને જોતાં જ એમ લાગે કે તેનામાં અસાધારણ બળ ભરેલું છે. તેના હાથમાં એક ગઠ્ઠાદાર દંડો હતો અને પીઠ પાછળ નવો તથા પૂરો ભરેલો લાગતો ઝાંધણો નાખેલો હતો. તે સિવાય તેનો બધો દેખાવ પૂરેપૂરો ચીથરેલા હોતો; અને પરસેવો, પગપાળા મુસાફરી, તથા રજેટીને કારણે તે દેખાવ બિહામણો થઈ જવામાં કસર રહી ન હતી.

કોઈ તેને ઓળખતું ન હતું. કદાચ તે આ શહેરમાંથી માત્ર પસાર જ થતો હતો. તેણે આખો દિવસ ચાલ-ચાલ કર્યું હતું; કારણ કે તે ઘણો થાકી ગયેલો લાગતો હતો, તથા જ્યાં પાણી દેખે ત્યાં પીધા કરતો હતો. ચાલતો ચાલતો તે સીધા પોલીસથાણે પહોંચ્યો. અંદર જઈ તે પાએક કલાક બાદ બહાર નીકળ્યો. બારણા પાસે એક પોલીસ ઊભો હતો, તેને તેણે ટોપી ઉતારી સલામ કરી. પેલો તેનો કશો જવાબ વાળ્યા વિના જ તેની સામે તાકીને જઈ રહ્યો, અને પછી અંદર ચાલ્યો ગયો.

તે સમયે ડીઠમાં એક જાણીતી વીંશી હતી. આ મુસાફર ત્યાં ગયો અને અંદર દાખલ થયો. બધી ભટ્ટીઓ પેટાવેલી હતી, અને ભડભડાટ અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. બારણું ઊઘડવાનો અવાજ આવતાં વીંશીવાળો તવા ઉપરથી નજર ખસેડ્યા વિના જ બોલ્યો, “શું જઈએ, સાહેબ?”

“વાળુ અને પથારી.” મુસાફરે જવાબ આપ્યો.

“હાજર છે સાહેબ.” આટલું બોલી વીંશીવાળાએ મુસાફર તરફ ઊંચી નજર કરી અને તેને એક નજરે નીરખી લઈને ઉમેર્યું, “પૈસા રોકડા.”

પેલાએ ચામડાની એક વજનદાર કોથળી લેંધાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને બતાવતાં જણાવ્યું, “પૈસા હાજર છે.”

“હું પણ તમારી સેવામાં હાજર છું.” વીંશીવાળાએ જવાબ આપ્યો.

“વાળુનું ઝટ તૈયાર થશેને?”

“અબઘડી!”

મુસાફર તાપવા માટે પીઠ ફેરવીને બેઠો કે તરત જ વીંશીવાળાએ ખિસ્સામાંથી પેન્સિલ કાઢીને બારી પાસેના ટેબલ ઉપર પડેલા છાપામાંથી એક ખૂણા ફાડ્યો અને બેએક લીટી લખી નાખી. પછી એક નાનો છોકરો કે જે રસોડાનું તથા ફેરાફાંટાનું બધું કામ કરતો હતો, તેને તે કટકો ગડી કરીને આપ્યો અને તેના કાનમાં એક બે શબ્દ કહ્યા. પેલો તરત થાણા તરફ દોડ્યો. મુસાફરે આમાંનું કશું જોયું ન હતું. થોડી વારે તે વાળુની ફરીથી તાકીદ કરવા જતો હતો, તેવામાં પેલો છોકરો હાથમાં કાગળ સાથે પાછો આવ્યો. વીંશીવાળાએ ઈતેજારી સાથે તેમાંનો જવાબ વાંચ્યો અને તરત પેલા મુસાફરને સંબોધીને કહ્યું, “તમારે માટે હું જગા કરી શકું તેમ નથી, સાહેબ!”

પેલો માણસ અર્ધો પાછો વળીને બોલ્યો, “કેમ વળી? તમને એમ લાગે છે કે હું તમારા પૈસા ઘાલી જઈશ? તમારે પૈસા અગાઉથી જઈએ છે? મારી પાસે પૈસા રોકડા છે.”

“મારી પાસે જગા નથી.”

“હું તબેલામાં પડી રહીશ.”

“એ નહિ બની શકે; તબેલામાં પણ ખાલી જગા નથી.”

“અરે, માળિયા ઉપર કે ગંજમાં પણ એકાદ ખૂણા ખાલી હશે તે ચાલશે; પણ તે બધું વાળુ પછી જોઈ લેવાશે.”

“હું તમને વાળુ પણ નહિ આપી શકું.”

આ જવાબ વીશીવાળો એવા ધીમા પણ મક્કમ અવાજે બોલ્યો હતો કે પેલો ઝટ અર્ધા ઊભો થઈ ગયો.

“નકામી માથાઝીક જવા દો. હું ભૂખથી અધમૂઓ થઈ ગયો છું. હું સવારથી પગ ઉપર જ છું અને બગીસ ગાઉ ચાલ્યો છું. મારે રોકડા પૈસા આપવાના છે, અને હું ખાવાનું મારું છું.”

વીશીવાળો હવે નાંચો નમ્યો અને તેના કાન પાસે મોં લાવીને એવી રીતે બોલ્યો કે, પેલો ચમકી ઊઠ્યો : “જય છે કે નહિ?”

મુસાફર કાંઈક જવાબ આપવા મોં ઉઘાડે ત્યાર પહેલાં વીશીવાળો બોલ્યો, “બસ ચૂપ રહે. તારું નામ શું છે તે કહું? જીન વાલજીન. હવે નું કોણ છે તે કહી બતાવું? તને દેખીને જ મને વહેમ ગયો હતો. મેં તરત થાણામાં પુછાવ્યું. અને જો આ જવાબ. તને વાંચતાં આવડે છે?”

આટલું કહી તેણે પેલો કાગળ તેના હાથમાં મૂક્યો. પેલાએ તેના ઉપર નજર નાખી. વીશીવાળાએ કાણુવાર ચૂપ રહીને ઉમેર્યું, “મને કોઈ સાથે ઝઘડવાની ટેવ નથી; માટે મહેરબાની કરીને ચાલતો થા.”

મુસાફર ઊભો થયો; પોતાનો ઝોયણો તેણે ખભે નાખ્યો અને ચાલવા માંડ્યું. અપમાનિત થયેલા ખિન્ન માણસની પેઠે તે સીધે રસ્તે પગ લઈ જય ત્યાં જવા લાગ્યો. તેણે પાછા વળીને જોયું હોત, તો તે જોઈ શક્યો હોત કે, તે દરમ્યાન ઘણા લોકો વીશીવાળાને વીંટળાઈ વળ્યા હતા, અને બારણામાં ઊભો રહી વીશીવાળો તેની તરફ આંગળી કરીને ગંભીરતાથી કાંઈક કહી રહ્યો હતો. એ સૌની ગાસ અને શંકાભરેલી નજર ઉપરથી કહી શકાય કે, તેનું આગમન થોડા જ વખતમાં આખા ગામની વાતચીતનો વિષય બની રહેવાનું હતું પરંતુ તેણે એ કશું જોયું નહિ; કારણ કે દુઃખી લોકો કદી પાછું વળીને જતા નથી. તેઓને ખાતરી હોય છે કે, કમનસીબ તેમની પછળ આવતું જ હોય છે.

આમ ને આમ કેટલીય વાર અજણી શેરીઓમાં રખડયા પછી, અચાનક તેને ભૂખની પીડા ફરી ઊપડી આવી. મોટી વીશીમાંથી તો તેને જાકારે

મળ્યો હતો. હવે કોઈ જેવી-તેવી નામની વીથીમાં પણ જઈ પહોંચવાનો તેણે વિચાર કર્યો. નજર ફેરવીને જેતાં એક જગાએ દીવો સળગાવાતો તેની નજરે પડ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ત્યાં પીટું તથા વીથી ભેગાં હતાં. વીથીવાળાએ તેને વાળુ તથા પથારીની સગવડ આપવાનું કબૂલ કર્યું એટલે તે પોતાનો ઓપણો નીચે ઉતારી, થાકથી સૂજી ગયેલા પોતાના પગ દેવતા પાસે શેકતો બેઠો. કેટલાક લોકો દારૂ પીતા એક મેજ પાસે બેઠા હતા; તે તેને તાકી તાકીને જેવા લાગ્યા. એટલામાં તેઓમાંથી એક જણ ઊઠ્યો. તે થોડા વખત પહેલાં જ પેલી મોટી વીથીના તબેલામાં પોતાનો ઘોડો બાંધવા ગયો હતો. તેણે ત્યાં નવા આગંતુક વિષે થતી વાતો સાંભળી હતી. તેણે વીથીવાળાને ધૂપો ઈશારો કરી બાજુએ બોલાવ્યો અને તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું. વીથીવાળો તરત પેલા મુસાફર પાસે ગયો અને તેના ખભા ઉપર જરથી હાથ મૂકીને બોલ્યો, “અલ્યા એય, ઊઠ, અહીંથી ચાલતી પકડ.”

મુસાફર નિરાંતે એક પ્રકારના વિચારવંટોળમાં પડ્યો હતો, તે ઝબકી ઊઠ્યો. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું, “ઓહો, તમે પણ જાણ્યું લાગે છે?”

“હા.”

“તો મારે ક્યાં જવું?”

“બીજે ક્યાંક.”

પેલાએ તરત પોતાનો થેલો અને દંડો ઉપાડી ચાલતી પકડી તે બહાર નીકળ્યો કે તરત કેટલાક છોકરાઓ કે જે તેની પાછળ પાછળ આવ્યા હતા અને તેની રાહ જેતા ઊભા હતા, તેમણે તેના ઉપર પથરા ફેંકવા માંડ્યા. પેલાને ખુન્નસ ભરાઈ આવ્યું અને તે દંડો વીંઝતો એવો તો તેમના ઉપર તડ્યો કે છોકરાઓ રકુચકર થઈ ગયા. થોડે દૂર જતાં જલખાનાનો દરવાજો આવ્યો. તેણે અંદરના ઘંટની દોરીનો છોડો ખેંચ્યો. દરવાજાની નાની બારી ઊઘડતાં જ મુસાફરે નમ્રતાથી ટોપી ઊંચી કરીને કહ્યું:

“જલ્દર સાહેબ. મહેરબાની કરી દરવાજો ખોલીને મને એક રાત અંદર સુવા દેશો?”

અંદરથી જવાબ આવ્યો, “બેટમજી, જલ્દર એ કંઈ વીથી નથી: પહેલાં કશું પરાક્રમ કરીને કેદ પકડાઈ જા, એટલે હું દરવાજો ખોલીશ.”

મુસાફર હવે એક નાની શેરીમાં દાખલ થયો. તેની બંને બાજુ નાના મગીયાઓ હતા. તેમાંના એકમાં તેણે એક નાનું સરખું મકાન જોયું. તેની બારીમાંથી પ્રકાશ આવતો હતો. તેણે બારીના કાચમાંથી અંદર જોયું તો ઘોળેલો મોટો ઓરડો હતો. ખુરશી ઉપર એક ચાલીસેક વર્ષનો પુરુષ પોતાના ઢીંચણ

ઉપર એક બાળકને લઈને બેઠો હતો. પાસે બીજી ખુરશી ઉપર જુવાન ઉંમરની એક સ્ત્રી બીજા બાળકને ધવરાવતી હતી. બાપ હસતો હતો, બાળકો હસતાં હતાં અને માના મોં ઉપર પણ મધુર સ્મિત પથરાઈ રહ્યું હતું. આખો દેખાવ એવો વાત્સલ્યભર્યો હતો કે આશ્ચર્ય થઈ જાય, મુસાફરે બારણા ઉપર ધીમેથી ટકોરા માર્યા. તે કોઈએ સાંભળ્યા નહિ એટલે તેણે બીજી વાર ટકોરા માર્યા. ત્રીજી વારને ટકોરે પાત ઊઠ્યો; અને ફાનસ હાથમાં લઈ બારણા પાસે આવ્યો.

“માફ કરજે, સાહેબ,” મુસાફરે કહ્યું. “પણ પૈસા લઈને આપ મને થોડું ખાવાનું આપશો તથા બહારની ઓરડીમાં એક રાત પડી રહેવા દેશો?”

“તમે કોણ છો?”

“હું બંદરેથી આવ્યો છું, અને આખો દિવસ ચાલ્યો છું. અલબત્ત, હું પૈસા આપીશ.”

“પણ તમે વીશીમાં કેમ જતા નથી?”

“ત્યાં જગા નથી.”

“અરે, એ તે કંઈ વાત છે? આજે નથી બજારનો દિવસ કે નથી મેળાનો દિવસ.”

મુસાફરે થોડીક આનાકાની સાથે ઉમેર્યું, “કોણ જાણે શાથી, પણ તેણે ના પાડી.”

“તો પછી, શું નામ, — ફલાણી વીશીમાં ગયા હતા?”

મુસાફરની મૂંઝવણ વધતી ચાલી. તેણે તોતડાતે અવાજે કહ્યું, “તેણે પણ ના પાડી.”

ઘરધણીનો ચહેરો હવે એકદમ બદલાવા લાગ્યો. તેણે આગંતુકને પગથી માથા સુધી નીરખીને જોયો, અને પછી તરત ફાનસ નીચે મૂકી, ભીંત ઉપરથી બંદૂક હાથમાં લઈ તેના તરફ તાકીને પૂછ્યું, “તું પેલો તો નથી ને?”

તેની સ્ત્રી પણ હવે સફાળી ઊઠી અને બંને બાળકોને હાથમાં લઈ પતિ પછવાડે ભરાઈને ફાટેલી આંખે આગંતુક તરફ જોવા લાગી.

આ બધું એટલું ઝપાટાબંધ બની ગયું કે, પેલો મુસાફર ડઘાઈ ગયો, ઘરધણીએ ત્રાડ નાખીને કહ્યું, “ભાગ, ચાલતી પકડ.”

“દયા કરીને પાણીનો એક પ્યાલો ...”



“બંદૂકની ગોળી!” આમ કહી તેણે તરત જરથી બારણું બંધ કરી દીધું અને અંદર બે આગળા ચડાવી દીધા.

રાત હવે ઝપાટાબંધ આવી પહોંચી હતી; અને કડકડતી ઠંડી બચકાં ભરતી હતી. થોડે દૂર તેણે બીજા બગીચામાં એક નાની ઝૂંપડી જેવું કંઈક જોયું. તેનું બારણું બહુ નીચું હતું. તેણે ધાર્યું કે રસ્તા સમારનારા રસ્તાની બાજુએ નાનાં ઝૂંપડાં ઊભાં કરે છે તેમાંનું એક હશે. રાતે તેમાં કોઈ હોય નહિ, એટલે ટાઢમાંથી તો બચાશે એમ માની તે હિંમત કરીને સળિયા ઓળંગી બગીચામાં પેઠો અને બેવડો વળી ઝૂંપડામાં ધૂસ્યો. અંદર ઠીક હૂંફાળું લાગ્યું. ત્યાં પરાજની પથારી જેવું પણ ત્રિછાવેલું હતું. તેના ઉપર તે આડો પડ્યો. તે એટલો બધો થાક્યો હતો કે પોતાનો ઓયણો ઉતારવા પણ ન થોભ્યો. પણ પછી તેના બંધ તેને ખૂંચવા લાગ્યા એટલે તે જરા ઊંચો થઈ તેને છોડવા લાગ્યો. એટલામાં બારણા પાસે એક ખોખરા ધુરધુરાટ જેવો આવજ તેને સંભળાયો. તેણે નજર ઊંચી કરી, તો બહાર એક શિકારી કૂતરાનું રાક્ષસી મોઢું જોયું. તેને તરત સમજાઈ ગયું કે, આ તો તે કૂતરા માટેનું ઘોલકું હતું અને હવે તેના જડામાંથી બચીને બહાર નીકળવું એ એક ભારે વાત હતી. પોતાનો દંડો ઊંચો કરીને તથા ઓયણાને ઢાલ તરીકે વાપરીને તે બહાર તો નીકળ્યો પણ દરમ્યાન તેના કપડાનાં બાકોરાં વધારે પહોંચ્યાં થયાં.

તે હવે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો અને માથું નીચું રાખીને આગળ વધ્યે જતો હતો. થોડી વારમાં ચંદ્ર ઊગવાનો થયો ત્યારે ઝાંખા પ્રકાશમાં દૂર સુધી નજર કરતાં તેને એક પણ ઝાડ કે ઝૂંપડું કંઈ જ ન દેખાયું. એટલે ઠંડીથી કમકમતો તે શહેર તરફ પાછો ફર્યો. દરવાજા બંધ થઈ ગયો હતો; તેથી થોડે દૂર કિલ્લાની ભીંતના એક ગાંધામાંથી તે અંદર પેઠો. શહેરના કોઈ રસ્તાનો તે ભામિયો ન હતો. એટલે જેમ સૂઝ્યું તેમ તે ચાલવા લાગ્યો. અચાનક મુખ્ય દેવળનું શિખર તેની નજર સામે ઊંચું થતું દેખાયું. તેના સામું જોઈ તેણે મુકો ઉગામ્યો, અને પછી તેના દરવાજા પાસેના પથ્થરના બાંકડા ઉપર તે બેસી પડ્યો. થોડા વખત બાદ એક વૃદ્ધા તે દેવળમાંથી નીકળી. તેણે અંધારામાં તેને આમ સૂતેલો જોઈને પૂછ્યું, “ભાઈ, અહીં શું કરે છે?”

પેલાએ જરા કઠોરતાથી ખુન્નસભરેલે અવાજે જવાબ આપ્યો, “ડોસીમા, જુઓ છો ને, કે હું અહીં સૂતો છું.”

“આ પથ્થર ઉપર?”

“ઓગણીસ વર્ષ સુધી હું લાકડાના પાટિયા ઉપર સૂતો છું; હવે આજે પથ્થર મળ્યો છે, વળી.”

“તું શું લશ્કરમાં હતો?”

“હા.”

“તું વીંછીમાં કેમ નથી જતો?”

“મારી પાસે પૈસા નથી.”

“અરેરે, મારી પાસે અત્યારે ચાર ફદિયાં જ છે.”

“લાવો, એટલા તો એટલા.”

પેલાએ પૈસા લઈ લીધા. ડોસીએ જણાવ્યું, “એટલા વડે તું કોઈ વીંછીમાં તો નહિ જ રહી શકે, છતાં પ્રયત્ન કરી જો. આ કડકડતી ઠંડીમાં તું આખી રાત અહીં થી રીતે ગાળી શકશે? તું ભૂખ્યો પણ હશે. કોઈ દયા લાવીને કદાચ તને ઘરમાં લેશે.”

“મેં બધાં બારણાં ઠોકી જ્યાં છે.”

“પછી?”

“બધેથી મને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો છે.”

પેલી બહી બાઈએ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને બિશ્વપના મહેલ પાસેના નાના મકાન તરફ આંગળી કરીને કહ્યું, “તેં બધાં બારણાં ઠોકી જ્યાં હશે; પણ પેલું બારણું ઠોકવું છે?”

“ના.”

“તું તે બારણું જ ઠોક.”

### ૩

## પરોણો

આઠ વાગી ગયા હતા. ડીઠના બિશ્વપ શહેરમાં દિવસનું કામકાજ પરવારી, ઘેર આવી ગયા હતા; અને સૂવાના ઓરડાના ટેબલ આગળ બેસી, પોતે આરંભેલો ગ્રંથ કાગળના નાના-મોટા ટુકડાઓ ઉપર લખવાના કંઈક અગવડભર્યા કામે વળગ્યા હતા. તેમના ઢીંચણ ઉપર એક મોટું પુસ્તક ઉઘાડું મૂકેલું હતું. વખત થતાં, મોંઘેઈર રોજની રીતે વાળુ માટે હાટિયામાંથી તાસક વગેરે લેવા આવી. પોતાની બહેન વાળુ માટે પોતાની રાહ જોતી બેઠી હશે એમ માની, બિશ્વપ થોડી વાર બાદ ચોપડી

બંધ કરીને ઊઠ્યા અને જમવાના ઓરડામાં આવ્યા. તે વખતે મેંગ્બોઈર જે આવેશથી તથા ઊંચા સ્વરે શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈનને કંઈક સંભળાવી રહી હતી, તે ઉપરથી બિશપને સમજી જતાં વાર ન લાગી કે, આગલા બારણાનાં સાંકળ-નકૂચાની જ વાત થાય છે.

વાત એમ બની હતી કે, મેંગ્બોઈર તે સાંજે વાળુ માટે કંઈક ખરીદવા શહેરમાં ગઈ હતી. ત્યાંથી તે એક ભયંકર ભામટો શહેરમાં આવ્યાની વાત સંભળી લાવી હતી : “એ ભામટો ભારે ખૂની માણસ છે અને કોઈ પણ વીથીવાળાએ પોતાને ત્યાં તેને એક રાત પણ રહેવા દેવાની હિંમત કરી નથી. ત્યાર પછી પણ ગામમાં ક્યાંક તે ફર્યા કરે છે. આજ રાતે જરૂર ક્યાંક ખૂન, ચોરી કે લૂંટ થઈ બેસવાનો પૂરો સંભવ છે. બધા બોકો વેળાસર બારણાં બરાબર બંધ કરીને સાવધાન થઈ ગયા છે; પણ આપણે અહીં મુખ્ય બારણાને સાંકળ, નકૂચો કાંઈ જ નથી. નામવર જો રજા આપે, તો હું લુહારને અબઘડી બોલાવી લાવું, અને આજની રાત પૂરતી તે સાંકળ નાંખાવી દઉં. નામવરને હંમેશ ‘અંદર આવો’ એમ જ બોલવાની ટેવ છે; અને મધરાતેય સાંકળ વગરનું આ બારણું ઉઘાડવા માટે કોઈને રજા માગવાની જરૂર પડે તેવું શું છે ?”

બિશપ ખુરશીમાં આવીને બેઠા ત્યાં સુધીમાં આ આખી વાત તેમના કાને પડે તે રીતે લંબાવીને સંભળાવી દેવામાં આવી. અને તે જ ક્ષણે મુખ્ય બારણા ઉપર કોઈએ જોરથી લાકડી વડે ટકોરો માર્યા.

“અંદર આવો,” બિશપે કહ્યું.

એની સાથે જ જાણે કોઈએ જોરથી ધક્કો મારીને ઉઘાડી નાખ્યું હોય તેમ બારણું ઊઘડી ગયું, અને આપણે અગાઉ જોયેલા પેલા મુસાફર ઓરડામાં દાખલ થયા.

મેંગ્બોઈરમાં તો ચીસ પાડી ઊઠવા જેટલાય હોશ ન રહ્યા. શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન પણ ભયથી ચોકીને અર્ધો ઊભી થઈ ગઈ. બિશપે પોતાની શાંત નજર આગુંતુક ઉપર ઠેરવી; પણ તે કશું પૂછે તે પહેલાં તો પેલાએ પોતાના દંડા ઉપર બંને હાથ ટેકવી વારાફરતી બંને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ તથા ગૃહ પુરુષ તરફ નજર કરી લઈને, મોટે અવાજે સંભળાવી દીધું —

“મારું નામ જીન વાલજીન છે. લશ્કરી વહાણ ઉપર કેદી-ગુલામ તરીકે ઓગણીસ વર્ષ સજા ભોગવીને હું ચાર દિવસ ઉપર જ છૂટ્યો છું; અને પોંટો જવા નીકળ્યો છું. ટુલોં બંદર છોડ્યા પછી ચાર દિવસ મેં ચાલ ચાલ કર્યું છે, અને આજે બત્રીસ ગાઉ ચાલ્યો છું. સાંજના આ

શહેરમાં આવતાવેંત હું વીંશીમાં ગયો હતો, પણ મારા પીળા પરવાનાને કારણે મને ત્યાંથી તગેડી કાઢ્યો છે. એ પરવાનો મારે દરેક થાણે બતાવવાનો હોય છે. બીજી વીંશીમાંથી પણ મને એ જ કારણે જાકારો મળ્યો છે. અને એમ જ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં બન્યું છે. મેં ખેતરો ભણી ખુલ્લામાં પડી રહેવાનો વિચાર કર્યો; પણ વાદળ ઘેરાયેલાં છે એટલે વરસાદની બીકે હું શહેરમાં પાછો ફર્યો છું. દેવળ પાસેની એક છાટ ઉપર હું સૂતો હતો, તેવામાં એક ભઠ્ઠી બાઈએ મને તમારું ઘર બતાવીને કહ્યું કે, ‘ત્યાં જ, અને તે ઘરનું બારણું ઠોક.’ આ કઈ જાતનું મકાન છે? તમે વીંશી રાખો છો? મારી પાસે પૈસા છે. ઓગણીસ વર્ષ વહાણમાં કેદી તરીકે મજૂરી કરીને હું ૧૦૮ ફ્રાંક\* કમાયો છું. હું બહુ થાક્યો છું અને મને કકડીને ભૂખ લાગી છે. તમે મને આજની રાત રહેવા દેશો?”

“મેંઘબોઈર બાનુ,” બિશપે કહ્યું, “ટેબલ ઉપર બીજી તાસક મૂકજે.” પેલા જાણે સમજ્યો ન હોય તેમ ત્રણ ડગલાં આગળ વધીને મેંજ ઉપરના દીવા પાસે આવ્યો; તથા પોતાના ખીસામાંથી એક પીળો પરવાનો કાઢીને બોલ્યો, “થોભો, થોભો; જુઓ, આ મારો પરવાનો. મને વાંચતાં આવડે છે; વહાણ ઉપર કેદીઓ માટે નિશાળ હોય છે, તેમાં જેમને શીખવું હોય તેને લખતાં-વાંચતાં શીખવાડે છે. સાંભળો, એમાં લખ્યું છે— ‘જીન વાલજીન, સજ પૂરી થવાથી છૂટેલો ગુનેગાર; રહેવાસી — નો. વહાણ ઉપર ઓગણીસ વર્ષ સજ ભોગવી છે: ઘર ફાડી લૂંટ કરવા બદલ પાંચ વર્ષ, અને ચાર વખત નાસા છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે ચૌદ વર્ષ. માણસ ભારે જોખમકારક છે.’ આ પરવાનાને કારણે બધાએ મને હાંકી કાઢ્યો છે. તમે શું મને રહેવા દેશો? આ વીંશી છે? મને ખાવાનું તથા સૂવાનું મળશે? અહીં પડખે તબેલા જેવું કાંઈ છે?”

“મેંઘબોઈર બાનુ,” બિશપે કહ્યું, “તમે પ્રાર્થનાના ઓરડાના ભંડ-કિયાની પથારી ઉપર નવી ચાદર બિછાવજે.”

બંને સ્ત્રીઓ બિશપની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પાછું જુએ તેમ ન હતી. મેંઘબોઈર બહુ તૈયાર કરવા તરત ઓરડાની બહાર નીકળી ગઈ. બિશપે પેલા તરફ ફરીને કહ્યું —

“બેસો અને જરા સાંસતા થાઓ, સાહેબ. આપણે હમણાં જ વાળુ કરવા બેસીએ છીએ; અને વાળનું પરવારીશ ત્યાં સુધીમાં તમારી પથારી તૈયાર થઈ જશે.”

\* આશરે ૬૫ રૂપિયા.

આનો અર્થ હવે પેલાના સમજવામાં આવ્યો. તેના ચહેરા ઉપર અત્યાર સુધી જે કાળી ખિન્નતા અને કઠોરતા છવાઈ રહ્યાં હતાં, તેમનું સ્થાન હવે દિગ્મૂઢતા અને હર્ષની ઉજ્જવળતાએ લીધું. તે ગાંડાની પેઠે ખેંચાતે અવાજે બોલ્યો, “સાચી વાત? સાચી વાત? ત્યારે તમે મને, ગુનેગારને, હાંકી કાઢવાના નથી પણ વાળુ તથા ચાદરવાળી પથારી આપવાના છો? ઓગણીસ વર્ષથી હું બિછાવેલી પથારીમાં સૂતો નથી. તમે કોઈ સારા માણસ લાગો છો. મને તમે ‘સાહેબ’ કહો છો; પણ આટલાં વર્ષ ‘કુત્તા’ સિવાય બીજું કોઈ નામ મેં સાંભળ્યું નથી. તમને હું બરાબર પૈસા ચૂકવીશ; અરે, તમે કહેશો તેટલા પૈસા આપીશ. મારી પાસે ૧૦૯ ફ્રાંક છે. તમે બહુ લાયક માણસ છો. તમે વીચીવાળા છો, ખરું ને?”

“હું તો આ ઘરમાં રહેતો એક પાદરી છું.”

“પાદરી! કેવા ભલા પાદરી! તો તો તમે મારી પાસેથી પૈસા પણ નહિ લેવાના, ખરું?”

“ના, જ; તમારા પૈસા તમારી પાસે જ રાખજો. તમને એ ૧૦૯ ફ્રાંક કમાતાં કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં હતાં?”

“ઓગણીસ વર્ષ.”

“ઓગણીસ વર્ષ!” કહી બિશપે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. પેલો એક ખૂણામાં પોતાનો ઝેપણો તથા દંડો મૂકીને બોલ્યો, “હજુ મારી પાસે પૂરેપૂરી રકમ છે. ચાર દિવસમાં મેં ફક્ત ૨૫ સૂ\* ખર્ચ્યાં છે; પણ તેય હું ગ્રાંડ પાસે ગાડામાંથી ગૂણો ઉતારવાની મજૂરી કરીને કમાયો હતો.”

બિશપ હવે ખુલ્લું રહેલું બારણું બંધ કરવા ઊઠ્યા. એવામાં મેંગ્લોઈર એક વધુ તાસક તથા ચમચાઓ વગેરે ટેબલ ઉપર મૂકવા આવી.

“એ તાસક જમ બને તેમ સગડી પાસે જ મૂકજો, મેંગ્લોઈર બાનુ,” બિશપે કહ્યું: અને પછી આગંતુક તરફ ફરીને તે બોલ્યા, “આલ્બ્સ પર્વત ઉપર રાતનો પવન બહુ તીવ્રો હોય છે, અને તમને ઠંડી લાગતી હશે, સાહેબ.”

જેટલી વખત બિશપ પોતાના મૃદુ ગંભીર અવાજે ‘સાહેબ’ શબ્દ બોલતા, તેટલી વખત પેલાનું મોં ઉજાસભર્યું થઈ જતું.

‘આ દીવાનું અજવાળું બહુ ઝાંખું પડે છે,’ બિશપે મેંગ્લોઈર તરફ જોઈને કહ્યું. મેંગ્લોઈર સમજી ગઈ અને અભરાઈ ઉપરથી રૂપાની બે દીવાદાનીઓ લઈ આવી તથા તેમને સળગાવીને ટેબલ ઉપર મૂકી ગઈ.

\* ૧૦૦ સૂ = ૧ ફ્રાંક. ૨૫ સૂ એટલે લગભગ ૧૪ નવા પૈસા.

“પાદરી સાહેબ,” પેલો બોલ્યો, “તમે બહુ ભલા છો, અને મારો તિરસ્કાર કરતા નથી. તમે મને દોસ્તની પેઠે સન્કારો છો, અને મારે માટે દેખલ ઉપર દીવાદાનીઓ મુકવો છો. પણ હું કોણ છું તથા ક્યાંથી આવું છું તે મેં તમારાથી છુપાવ્યું નથી.”

બિશપ તેની બાજુએ જ બેઠા હતા. તેમણે તેના હાથને ધીમેથી સ્પર્શ કરીને કહ્યું, “તમે કોણ છો તે મને કહેવાની જરૂર નહોતી. આ બારણામાં પ્રવેશ કરનારને નામ છે કે નહિ તે પુછાનું નથી, પણ તેને કંઈ જરૂર છે કે નહિ તે જ પુછાય છે. તમે થાક્યા છો, ભૂખ્યા છો અને તરસ્યા છો, એટલે આ ઘરમાં તમે આવકારપાત્ર છો. વળી તે બદલ મારો આભાર માનવાની જરૂર નથી; તેમ જ હું તમને મારા ઘરમાં આવવા દઉં છું એમ પણ તમારે માનવાનું નથી; કારણ કે, આ ઘર તો જોને આશરાની જરૂર છે, તેનું જ છે.”

દરમ્યાન મેંગ્બોઈર બાબુએ વાળુનું પીરસવા માંડ્યું હતું. પેલો ભુખા-ભવાની પેઠે ખાવા મંડી ગયો. વાળુ પૂરું થયા પછી તે અચાનક બોલી ઊઠ્યો, “પાદરી સાહેબ, મારે માટે તો આ બધું ખૂબ જ સારું છે; પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, વીસીમાં બેઠેલા ગાડાવાળાઓ કે જમણે મને તેમની સાથે જમવા દીધો નહિ, તેઓ તમારા કરતાં સારું ખાતા હશે.”

ક્રીમની બેપ્ટિસ્ટાઈનને પેલાની આ વાતથી જરા ઓટું લાગવા જેવું થયું. પણ બિશપે તરત જવાબ આપ્યો, “તેઓ મારા કરતાં કામ પણ વધારે કરે છે ને?”

“ના, ના,” પેલાએ કહ્યું. “તેઓની પાસે પૈસા વધારે હોય છે. તમે ગરીબ છો એ મને ચોખ્ખું દેખાય છે; કદાચ તમે પાદરી સાહેબ પણ નહિ હો; તેમના હાથ નીચેના કોઈ માણસ હશે. પણ ભગવાન જે ન્યાયી હોય, તો તમને જરૂર પાદરી સાહેબ બનાવવા જોઈએ.”

બિશપે જવાબ આપ્યો, “ભગવાન તો માત્રી બાબતમાં વધારે પડત ન્યાયી બન્યા છે.” પછી એક ક્ષણ વાર રહીને તે બોલ્યા, “જીન વાલજીન સાહેબ, તમે ‘પોંટો’ તરફ જાઓ છો ખરું ને?”

“મારે ત્યાં જવું પડે તેમ છે.” થોડી વાર પછી તેણે ઊમેર્યું, “મારે કાલે દિવસ ઊગતાં જ નીકળવું જોઈએ. રસ્તો બહુ વસમો છે; અને રાતે ટાઢ પડે છે, તેટલો જ દિવસે તાપ પડે છે.”

લે મિ૦ - ૨

બિથપ પોતે ક્રાંતિના દિવસોમાં કુટુંબની થયેલી પાચમાલી દરમ્યાન પોંટો તરફ જ રહ્યા હતા, તથા હાથે મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવતા હતા. તે વાત કહીને તેમણે તે તરફ ક્યા ક્યા ધંધાઓ ચાલે છે તથા ત્યાં કેવું કેવું કામકાજ મળી રહે છે તેની વાત ઉપાડી. પણ પેલાને સુધરવાના કે કોઈ કામે ચાગવાના ઉપદેશનો એક હરફ પણ ન ઉચ્ચાર્યો. શ્રીમતી બેપ્તિસ્ટાઈન તો એવા કોઈ ઉપદેશ-પ્રકરણની જ આશા રાખી રહી હતી; પણ તેવું કશું જ તેમણે ન કર્યું.

થોડી વાર બાદ આગંતુકને ઊંધે ઘેરાતો જઈ, બિથપે એક મીણબત્તી પોતાના હાથમાં લીધી અને બીજી તેના હાથમાં આપીને કહ્યું, “ આવો સાહેબ, હું તમને તમારી સૂવાની જગ્યા બતાવું. ”

પેલાએ પોતાનો ઝોપણો અને દંડો ઉપાડી લીધા. પ્રાર્થનાના ઓરડાના ભંડકિયામાં પથારી હતી; ત્યાં બિથપના સૂવાના ઓરડામાં થઈને જવાનું હતું. તેઓ ત્યાં થઈને પસાર થતા હતા, ત્યારે મેંગ્લોઈર ઓશીકા તરફના હાટિયાની ટોપલીમાં ચાંદીનાં વાસણ મૂકતી હતી.

“ મને આશા છે કે તમને સારી ઊંઘ આવશે, ” બિથપે કહ્યું, “ સવારે જતા પહેલાં તમે અમારી ગાયનું તાજું દૂધ પીતા જજો. ”

“ બહુ સારું, પાદરી સાહેબ. ” એમ કહી તે નાકના ફૂંકડાથી મીણબત્તી ઓલવીને, પહેરેલે કપડે જ પથારીમાં પડ્યો અને થોડી વારમાં ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો.

## ૪

### મુક્તિ અને બંધન

અડધી રાતે જન વાલજન જાગી ઊઠ્યો.

તે બ્રીડના એક ગરીબ ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. નાનપણમાં તેને નિશાળે મૂક્યો ન હતો, અને મોટપણે તે ફેવરમાં કઠિયારો બન્યો, નાની વયે જ તે માબાપ વિનાનો બન્યો હતો : મા રોગમાં સારવારને અભાવે મરી ગઈ, અને બાપ લોકડાં કાપતાં ઝાડ ઉપરથી પડીને મરી ગયો. જન વાલજન માટે જે કોઈ બાકી રહ્યું તે સાત બાળકોવાળી એક વિધવા મોટી બહેન. બહેને જન વાલજનને ઉછેરી મોટો કર્યો; અને પોતાનો પતિ જીવતો હતો ત્યાં સુધી તેનું પાલન કર્યું. જ્યારે તેનો પતિ ગુજરી ગયો,

ત્યારે સાત બાળકોમાંનું સૌથી મોટું આઠ વર્ષનું હતું, નાનું એક વર્ષનું હતું, અને જીન વાલજીન હમણાં જ પચીસ વર્ષ પહોંચ્યો હતો. પોતાને ઉછરનાર બહેન અને તેના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવાનો ભાર હવે તેને માથે આવ્યો.

બાકાંની મોસમમાં તે રોજના ૧૮ સૂ (લગભગ દસ નવા પૈસા) કમાતો. તે ઉપરાંત લણવાની કે બીજી જે કાંઈ મજૂરી મળે તે પણ કરતો. તેની બહેન પણ કામકાજ કરતી; પણ સાત સાત છોકરાં લઈને તે કેટલુંક કરી શકે? કંગાલિયત એ આખા કુટુંબને ધીમે ધીમે ઘેરતી અને ગૂંગળાવતી જતી હતી. એક શિયાળો ખરાબ આવ્યો અને જીન વાલજીન કામ વિનાનો તથા કુટુંબ રોટી વિનાનું થઈ ગયું. રોટી વિનાનું એટલે શબ્દશઃ રોટી વિનાનું, અને સાત છોકરાં!

રવિવારની એક રાત્રે દેવળના ચોગાનમાં આવેલા ભઠિયારખાનાનો માલિક પથારીમાં સૂવા જતો હતો, તેવામાં દુકાનના શેરી તરફના કાચના બારણામાં કોઈએ જોરથી ઘા કર્યો. તે તરફ જઈને તેણે જોયું તો ફૂટેલા કાચમાંથી એક હાથ અંદર પેઠો હતો અને પાંઉરોટી ઉપાડતો હતો. ભઠિયારે દોડતો બહાર આવ્યો. ચોર જોરથી નાઠો પણ ભઠિયારે તેને પકડી પાડ્યો. ચોરે રોટી ફેંકી દીધી હતી પણ તેના હાથમાંથી બોલી દદડનું હતું. તે જીન વાલજીન હતો.

એ બધું ૧૭૮૫માં બન્યું. જીન વાલજીન ઉપર કામ ચાલ્યું. તેને લશ્કરી વહાણ ઉપર સખત મજૂરીવાળી પાંચ વર્ષની કેદની સજા થઈ.

૧૭૮૬ના એપ્રિલ માસની ૨૨ મી તારીખે, બિઠ મુકામે કેદીઓની એક લાંબી લાંગારને ભારે સાંકળ સાથે જડવામાં આવતી હતી. જીન વાલજીન પોતાના વારાની રાહ જોતો હારમાં બેઠો હતો. જ્યારે બોઢાનો પટો તેના ગળામાં જડવામાં આવ્યો, અને હથોડાના ઘા તેના માથા પાછળ પડવા લાગ્યા, ત્યારે તે રડી પડ્યો. આંસુથી તેનો અવાજ રૂંધાઈ ગયો અને ડચકાં ખાતાં ખાતાં તેણે જમણા હાથ ઊંચી કરી સાત વખત વારાફરતી નીચે કર્યો; જાણે સાત નાનાં નાનાં માથાંને તે અડતો હોય અને એમ જણાવતો હોય કે તેણે જે કાંઈ ગુનો કર્યો હતો તે માત્ર સાત નાનાં છોકરાંને ભૂખે મરતાં અટકાવવા કર્યો હતો.

ગળામાં સાંકળ સાથે સત્તાવીસ દિવસની મુસાફરી બાદ તે ટુબોં બંદરે આવી પહોંચ્યો. તે હવે જીન વાલજીન નહિ, પણ નં. ૨૪,૬૦૧ બની ગયો. તેની બહેનનું શું થયું? સાત છોકરાંનું શું થયું? પણ તેની ચિંતા કોને હતી?



જુવાન ઝાડને મૂળ આગળથી કાપી નાખવામાં આવે, ત્યારે વીખરાતા પાંદડાંનું શું થાય છે ?

ફક્ત એક જ વખત — કદાચ તેની કેદના ચોથા વર્ષને અંતે — તેને તેની બહેનના સમાચાર મળ્યા. પેરિસમાં એક કંગાળ લગ્નમાં તે રહેતી હતી. તેની સાથે તેનો નાનામાં નાનો એક છોકરો હતો. બીજા છ કન્યા હતા ? કદાચ તે પોતે જ જાણતી નહિ હોય. દરરોજ વહેલી સવારે તે એક છાપખાનામાં ગડી વાળવાના અને સંધિવાના કામે જતી. તે મકાનમાં એક નિશાળ પણ હતી. પરંતુ છાપખાનું છ વાગ્યે શરૂ થતું અને નિશાળ સાત વાગ્યે ઊઘડતી. એટલે છોકરાને બહાર રસ્તામાં — અને શિયાળા દરમિયાન તો અંધારામાં અને ટાઢમાં — એક કલાક બેસી રહેવું પડતું. માને કામમાં અડચણ કરે એ કારણે તેને છાપખાનામાં પેસવા દેવામાં આવતો નહિ. સવારમાં જતા-આવતા કાચીગેરો તેને ઘણી વાર પગથિયાં પાસે દફતર ઉપર માથું નાખી ઊંઘતો જોતા. પોતે જમને ચાહતો હતો અને ઓળખતો હતો, તેમના જીવનનું આટલું દૃશ્ય એક બારી ઊઘડીને જાણે તેની નજરે પડી ગયું; ત્યાર પછી તે બારી જ બંધ થઈ, તે કદી જ ઊઘડી નહિ. કદી તે તેમને ફરીથી નજરે જોવા પામવાનો ન હતો.

ચોથા વર્ષને અંતે જીન વાલજીનનો નાસી છૂટવાનો વારો આવ્યો; તેના સોબતીઓએ રાબેતા મુજબ તેને મદદ કરી. તે નાસી છૂટ્યો અને ખેતરોમાં બે દિવસ લપાતો ફર્યો. બીજા દિવસની સાંજે તેને પકડી પાડવામાં આવ્યો. આ ગુના માટે તેની સજામાં ત્રણ વર્ષનો વધારો કરીને તે આઠ વર્ષની કરવામાં આવી. છઠ્ઠા વર્ષમાં ફરી તેનો વારો આવ્યો. તે નાકો; પણ ફાવ્યો નહિ. પાસે જ એક વહાણ બંધાતું હતું તેના ખૂણામાં તે સંતાયો; પરંતુ તરત પકડાઈ ગયો. તે વખતે તેણે જ સામનો કર્યો, તે કાયદાની ભાષામાં ‘હુલ્લડ’ ગણાયું. તેને વધુ પાંચ વર્ષની સજા થઈ; તેમાંનાં બે વર્ષ તેને બેવડી સાંકળ પહેરવાની હતી. કુલ તેર વર્ષ. હથમે વર્ષે તેનો ફરી વારો આવ્યો; તે વખતના પ્રયત્ન માટે બીજાં ત્રણ વર્ષ. તેરમા વર્ષમાં તેણે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો અને તે ચાર કલાક ભાગી છૂટ્યો. તે ચાર કલાક બદલ બીજાં ત્રણ વર્ષ. આમ કુલ ઓગણીસ વર્ષ સજા ભોગવી, ૧૮૧૫ના ઓક્ટોબરમાં તે છૂટ્યો. એક બારીનો કાચ ભાંગી એક રોટી ચોરવા બદલ ૧૭૯૬માં તે કેદ પુરાયો હતો.

વહાણ ઉપર તે જ્યારે ચડ્યો હતો, ત્યારે ડૂસકાં ભરતો અને ધૂજતો ધૂજતો ચડ્યો હતો; પણ જ્યારે તે છૂટીને નીચે ઊતર્યો, ત્યારે તેનું દિલ

પથરનું થઈ ગયું હતું. કાળા દુઃખના એ લાંબા દિવસોમાં તેના મૂઠ દિલમાં પણ વિચારો ઉદ્ભવ્યા હતા. પોતે રોટી ચોરી હતી એ ભૂલ હતી તે તેને સમજતું હતું; એ ન ચોરી હોત તો કશું બગડી જવાનું ન હતું; પેલાં છોકરાં બહુ તો થોડો વખત વધુ ભૂખ્યાં રહ્યાં હોત; એ ચોરીને પરિણામે તેમની જે વલે થઈ તેવી ખરાબ વલે તો તેમની ન જ થાત...પરંતુ તે હાડનૂટ મજૂરી કરવા તૈયાર હતો, છતાં તેને પૂરનું કામ કે ખાવાનું શા માટે મળતું નહોતું? તે પણ ભલે; પરંતુ પોતે પકડાયો અને પોતાનો ગુનો તેણે કબૂલ કર્યો ત્યાર પછી પણ તેને જે સજા કરવામાં આવી, તે શું જંગલી અને વધારે પડતી ન હતી? સજામાં જે અતિથયતા હતી તેથી ગુનેગારનો ગુનો પણ ઢંકાઈ જાય તેવો બીજો એક મોટો ગુનો કયાંય ઊભો થતો ન હતો? અને એ મોટો ગુનો કરનાર જ હવે પેલા મૂળ ગુનેગારને હાથે ન્યાય મેળવવાને પાત્ર બનતો ન હતો? જન વાલજનને એ મોટો ગુનો કરનાર સમાજનો ન્યાય બરાબર તોળ્યો અને તેના ઉપર કારમી સજા ફરમાવી — પોતાના પૂરેપૂરા ધિક્કારની. તેણે ફેંસલો આપ્યો કે, મેં સમાજને જે નુકસાન કર્યું હતું, તેની તુલનામાં સમાજે મને ઘણું વધારે નુકસાન કર્યું છે, અને તે વસૂલ કરવાનો મને અધિકાર છે.

તેના ચિત્તાની આ વિકૃતિનું ચિત્ર દોરવા જતાં તેના શરીરની એક ખૂબી તરફ લક્ષ્ય ખેંચવાનું ભૂલી ન જવાનું જોઈએ. તેના શરીરમાં અમાપ બળ હતું. તે ઘણી વાર એવાં મોટાં વજનો અધ્ધર કરી શકતો તથા ઊંચાં રાખી શકતો કે, તેના સાથીઓએ તેનું નામ ‘દુમકલાસ’ પાડ્યું હતું. તેની ચપળતા તો તેના બળને પણ ટપી જતી હતી. વહાણ ઉપરના કેદીઓ, કે જેઓ નિરંતર નાસી છૂટવાની તરકીબો જ શોધતા રહેતા હોય છે, તેઓ પોતાના શરીરના સ્નાયુઓને ખાસ પ્રકારે રોજ તાલીમ આપીને તૈયાર કરે છે. સીધા વળા ઉપર ખિસકોલીની પેઠે ચડી જવું, કે સહેજ પણ ખાંચા જેવું હોય તેને આધારે ઊભા રહેવું, એ તો જન વાલજનને મન રમત-વાત હતી. ભીંતનો ખૂણો હોય, તો ખરબચડા પથરાઓ ઉપર જ પોતાની પીઠ, કૂલા, કોણી અને ઘૂંટીઓને ટેકવી ટેકવી તે જાણે જાદુથી ત્રણ માળ સુધી ઉપર ચડી જતો.

ઓગણીસ વર્ષ જ્યારે પૂરાં થયાં અને તેના નામ સાથે “નું છૂટો છે” એવા શબ્દો સંભળાયા, ત્યારે પ્રથમ તો તે વસ્તુ તેને અસંભવિત જેવી જ લાગી. અચાનક તેના અંધારા ચિત્તામાં જાણે જીવનના પ્રકાશનો એક ઝબકારો ચમકી ગયો. પરંતુ પીળા પરવાના સાથેનું એ જીવન કેવું હોઈ શકે તેનો

પરચો તેને તરત જ મળ્યો. તેણે ગણતરી કરી હતી કે ઓગણીસ વર્ષમાં વહાણ ઉપરના છેક ઓછા દરે પણ તેની કમાણી ૧૭૧ ફ્રાંક થવી જોઈએ. પરંતુ કાપકૂપની ગમે તે ગણતરીઓ કરીને ૧૦૯ ફ્રાંક અને ૧૫ સૂ જેટલી રકમ જ તેના હાથમાં મૂકવામાં આવી. જીન વાલજીન તેનું કારણ સમજી શક્યો નહિ;—તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે તેને લૂંટવામાં આવ્યો છે.

છૂટયા પછીને બીજે દિવસે ગ્રાં ગામમાં તેણે દારૂ ગાળવાના એક કારખાના પાસે માણસોને ગૂણે ઉતારતા જોયા. તે પણ ત્યાંના માલિકને પૂછીને મજૂરી કરવા લાગ્યો. તેના કામથી અને કુશળતાથી માલિક ખુશ થઈ ગયો. પણ કામ ચાલતું હતું તેવામાં ત્યાં થઈને જતા એક સિપાઈએ તેને જોયો. તેણે તરત તેનો પાસ જોવા માગ્યો અને જીન વાલજીનને પોતાનો પીળો પાસ બતાવવો પડ્યો. પછી સાંજે જ્યારે જીન વાલજીન પોતાની મજૂરી માગવા ગયો, ત્યારે માલિકે ૩૦ સૂને બદલે ૧૫ સૂ તેને આપ્યા. જીન વાલજીને વાંધા લીધા, ત્યારે પેલાએ તુરંદુરથી જવાબ આપ્યો, “જા, જા, તને તો એટલા પણ બહુ છે.” જીન વાલજીન રકઝક કરવા ગયો, ત્યારે પેલાએ સંભળાવી દીધું, “તારે પાછું જેલમાં જવું છે શું?”

આ વખતે પણ તેને લાગ્યું કે, તેને લૂંટવામાં આવ્યો છે. આમ સરકાર તથા પ્રજા સૌ જ તેને લૂંટવાનો અધિકાર લઈ બેઠા હતાં. કેદમાંથી તે છૂટ્યો પણ તેથી તેની સજા પૂરી થઈ ન હતી. હજુ જાણે દરેક જણ તેને પોતાનાથી થાય તેટલી સજા કરવા માગતું હતું. ગ્રાંમાં જે બન્યું, અને ડી૦માં આવ્યા પછી જે બન્યું તે આપણે જાણીએ છીએ.

દેવળના ઘડિયાળમાં બેના ટકોરા પડ્યા, અને જીન વાલજીન જાગી ઊઠ્યો. તેને જે પથારી સૂવા મળી હતી, તે નરમ હતી તેથી જ જાણે તેની ઊંઘમાં ખબેલ પડી! ચાર કલાકની ઘસઘસાટ ઊંઘથી તેનો થાક ઊતરી ગયો હતો. તેણે આંખ ઉઘાડીને ચારે તરફ અંધારામાં નજર કરી જોઈ, તથા ફરી ઊંઘવાનો વિચાર કર્યો. પણ જૂના અને નવા વિચારો તથા સ્મૃતિઓ તેના મગજમાં ઊભરાવા લાગ્યાં. તે બધામાં એક નવો વિચાર વારંવાર ક્યાંકથી ધસી આવતો હતો અને બીજા બધા વિચારોને હઠાવી દેતો હતો. તેણે સૂચા આવતી વખતે રાત્રે ત્રિશપના સૂવાના ઓરડાના હાટિયામાં મોઝેલાઈર દાસીને જૂના વખતનાં ચાંદીનાં વાસણ મૂકતાં જોઈ હતી. તેમાં જે કડછી જેવો પીરસરાનો ચમચો હતો, તેની જ કિંમત બસો ફ્રાંક જેટલી હશે; અર્થાત્ ઓગણીસ વરસે તે જે રકમ કમાયો હતો તેનાથી લગભગ બમણી!

આવા વિચારવમળમાં તેણે એક આખો કલાક આળોટવા કર્યું. ત્રણનો ટકોરો પડતાં જ તે અચાનક બેઠો થઈ ગયો; અને વિચારમાં ને વિચારમાં જ ઊભો પણ થઈ ગયો. એમ જ સવાર સુધી પણ તે ઊભો રહ્યો હોત, પણ એટલામાં અર્ધા કલાકનો ટકોરો પડ્યો; જાણે તે એમ કહેતો હોય કે, ‘ચાલ, કામે લાગ!’ તેણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું, તો આખું ઘર શાંત હતું. પગમાંથી જોડા કાઢી, તે ટેરવાં ઉપર ચાલતો બારી પાસે ગયો. બહાર ધૂંધળી રાત ઘેરાઈ રહી હતી અને ચંદ્ર ઝાંખો પ્રકાશી રહ્યો હતો.

ત્યાર પછી દંડો અને ઓયણો લઈ, શ્વાસ ધૂંટીને ધીમે પગલે તે બિશપના ઓરડાના બારણા ભણી ચાલ્યો. તે અધખૂલું જ હતું; બિશપે તેને વાસ્તું ન હતું. ઓરડામાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. ખૂણામાં બિશપની પથારી તરફથી તેમના ઘસઘસાટ ઊંઘવાનો ધીમે એકસરખો અવાજ આવતો હતો.

અચાનક તે થંભ્યો. ધાર્યા કરતાં જલદી તે પથારીની લગોલગ આવી ગયો હતો. તે જ વખતે અર્ધા કલાકથી ગાઢ વાદળાંમાં ઢંકાયેલો ચંદ્ર ખુલ્લો થયો અને ઊંચી બારીમાંથી આવતાં કિરણથી તેને બિશપનું શાંત ફીકું મોં સ્પષ્ટ દેખાયું. તેમના ચહેરા ઉપર સંતોષ, શ્રદ્ધા અને કલ્યાણનું આદુ તેજ છવાઈ રહ્યું હતું. અજાણપણે ભવ્ય લાગતી એ મુખાકૃતિ જીન વાલજીનનું લક્ષ ખેંચ્યા વિના ન રહી. તેણે જીવનમાં આવું દર્શન કદી કર્યું ન હતું. બિશપનું મગજ ફાડી નાખવું કે ઘૂંટણિયે પડીને એ પવિત્રાત્માના હાથની આંગળીઓ ચૂમવી — એ બેની મથામણમાં અચાનક તેણે એક હાથેથી પોતાના માથા ઉપરની ટોપી ઉતારી. પણ પછી એકદમ બિશપ તરફથી નજર હટાવી લઈ, તે હાટિયા તરફ ગયો. કૂંચી તાળામાં જ હતી. તેણે તરત હાટિયું ઉઘાડીને ચાંદીનાં વાસણવાળી ટોપલી ઉપાડી. પછી જલદીથી પોતાની પથારી પાસે આવીને તાસક ચમચો વગેરે તેણે ઓયણામાં સેરવી દીધાં; ટોપલીને બારીમાંથી બહાર ફગાવી દીધી; પોતે બાગમાં થઈને તેની દીવાલ તરફ દોડ્યો; વાઘની પેઠે છલાંગ મારી તેને કૂદી ગયો, અને નાઠો.

બીજી સવારે બિશપ બગીચામાં ફરતા હતા, ત્યારે મેંઝોઈર ગાંડા જેવી દોડતી અને હાંફતી તેમની પાસે આવી.

“નામવર, ચાંદીનાં વાસણવાળી ટોપલી ક્યાં ગઈ, આપ જાણો છો?”

“હા,” બિશપે કહ્યું. ફૂલના કચારામાંથી તે ટોપલી હમણાં જ તેમના હાથમાં આવી હતી. તેમણે તે આપતાં કહ્યું, “લો, આ રહી.”

“આમાં તો કશું નથી! ચાંદીનાં વાસણ ક્યાં ગયાં?”

“ઓહો, ત્યારે તમે ટોપલીની નહિ, પણ વાસણની વાત પૂછો છો, ખરું? હું તે નથી જાણતો.”

“ભલા ભગવાન, તે જરૂર ચોરાઈ ગયાં; રાતે પેલો જે આવ્યો હતો તે...”

એક પલકારામાં તો મોંગ્વોઈર ઘરમાં દોડી ગઈ અને પાછી આવી બિશપને કહેવા લાગી : “નામવર, પેલો પથારીમાં નથી; તે વાસણ ચોરીને નાસી ગયો.” બિશપ તે વખતે ટોપલી પડવાથી લાંગી ગયેલા એક રોપા તરફ જરા ખિન્ન નજરે જોતા હતા. મોંગ્વોઈરની નજર ભીંત તરફ જતાં જ તે પાછી ચીસ પાડી ઊઠી : “જુઓ ભીંત ઉપરથી પેલું દગડું ઊખડી પડ્યું છે; તે ત્યાંથી કૂદીને નાઠો છે.”

બિશપ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા; પછી પોતાની તીવ્ર નજર ઊંચી કરીને ધીમેથી મોંગ્વોઈર પ્રત્યે બોલ્યા, “પણ ખરેખર એ વાસણ આપણું હતું?”

મોંગ્વોઈર ચૂપ થઈ ગઈ. થોડીક ચુપકીદી પછી બિશપ બોલ્યા, “મોંગ્વોઈર બાનુ, એટલી ચાંદી ગરીબો પાસેથી મેં ખાટી રીતે મારા નજીવા ઉપયોગ માટે રાખી મૂકી હતી. આ માણસ પણ ગરીબ જ હતો ને?”

“ભલા ભગવાન, પણ હવે નામવર ખાશે શામાંથી?”

“શું સીસાની તાસકો નથી મળતી?”

“સીસાની ગંધ આવે.”

“ત્યારે બોઢાની!”

“બોઢાનો સ્વાદ બેસે.”

“ત્યારે લાકડાની!”

પણ થોડા વખત બાદ જ્યારે ખરેખર તે પોતાના ટેબલ આગળ બેસી નાસ્તો કરતા હતા, ત્યારે તેમણે આનંદમાં આવી શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન તથા મોંગ્વોઈરને સંબોધીને કહ્યું, “રોટીના ટુકડાને દૂધમાં બોળીને ખાવા માટે લાકડાની કે ચાંદીની તાસકની પણ જરૂર હોય તેમ મને લાગતું નથી!”

શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન ચૂપ રહી; પણ મોંગ્વોઈર બાનુ ધીમી ધીમી ધૂરકતી આમથી તેમ જતી-આવતી બોલી, “આવા માણસને ઘરમાં પેસવા દેવા, અને બાજુમાં જ સુવાડવો એ તે કેવી વાત છે! ભલા ભગવાન, તે માત્ર ચોરી કરીને જ ગયો; નહિ તો નામવરને—બાપ રે, મારાં તો રુવાંટાં ઊભાં થઈ જાય છે.”

બિશપ નાસ્તો પૂરો કરી ટેબલ પાસેથી ઊઠતા જ હતા, તેવામાં બારણા ઉપર ટકોરા પડ્યા.

“અંદર આવો,” બિશપે કહ્યું.

ભારણું ઊઘડયું અને એક વિચિત્ર તથા ઉશ્કેરાયેલું ટોળું ઊમરા પાસે દેખાયું. ત્રણ માણસો ચોથાને ગળપટા આગળથી પકડીને ઊભા હતા. તે ત્રણ સિપાઈઓ હતા; અને ચોથો જીન વાલજીન હતો. એક જમાદાર જે એ ટોળીનો આગેવાન હતો, તેણે બિશપ પાસે જઈ લશ્કરી સલામ ભરીને કહ્યું, “નામવર!”

આ શબ્દ સાંભળતાં જ જીન વાલજીન કે જે મૂંજીની પેઠે ઊભો હતો, તે ચમકેલાની પેઠે માથું ઊંચું કરીને ગણગણ્યો, “નામવર? ત્યારે તે પાદરી સાહેબ નથી?”

“મૂંગો મર,” જમાદારે કહ્યું, “એઓ તો નામવર બિશપ સાહેબ છે.”

દરમ્યાન બિશપ સાહેબ તેમના ઘરડા પગથી કરી શકાય તેટલી ઉતાવળ કરીને આગળ આવ્યા હતા.

“વાહ ભાઈ!” તેમણે જીન વાલજીન તરફ નજર કરીને કહ્યું, “પેલી રૂપાની દીવાદાનીઓ પણ મેં તમને આપી દીધી હતી; તાસકો સાથે તે પણ કેમ ન લેતા ગયા?”

જીન વાલજીને આંખો ઉઘાડીને બિશપ સામે એવી નજરે જોયું કે જેનું વર્ણન માનવ ભાષામાં થઈ શકે તેમ નથી.

“નામવર,” જમાદાર બોલ્યો, “ત્યારે આ માણસ કહેતો હતો તે સાચી વાત છે? અમે તેને રસ્તામાં જાણે ભાગી જતો હોય તેમ જતો જોયો એટલે પકડ્યો. તેની પાસે આ વાસણો હતાં.”

“અને તેણે તમને કહ્યું,” બિશપ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા, “કે એ વાસણ તેને એક ઘરડો પાદરી કે જેને ત્યાં તે રાતવાસો રહ્યો હતો, તેણે આપ્યાં છે, એમ ને? હવે હું સમજ્યો. અને તેથી તમે તેને અહીં પાછો લાવ્યા ખરું? ખરેખર એ ભૂલ થઈ છે.”

“તો પછી,” જમાદારે કહ્યું, “અમે તેને જવા દઈએ?”

“અલબત્ત,” બિશપે જવાબ આપ્યો.

સિપાઈઓએ જીન વાલજીનની પકડ છૂટી કરી. તે લગભગ લથડિયું ખાઈ પાછો પડ્યો.

“તો શું હું છૂટો છું?” તે લગભગ ન સાંભળાય તેવા અવાજે જાણે ઊંઘમાં બોલતો હોય તેમ બોલ્યો.

“હા, હા, તું છૂટો છે; તને ન સમજાયું?” જમાદારે કહ્યું.

“મારા મિત્ર,” બિશપે કહ્યું, “જતા પહેલાં તું તારી દીવાદાનીઓ લેતો જા.”

તે તરત અભરાઈ પાસે ગયા અને ત્યાંથી બંને દીવાદાનીઓ લાવીને તેમણે જીન વાલજીનને આપી. બંને સ્ત્રીઓ એક શબ્દ બોલ્યા વિના કે જરા પણ હાલ્યા-ચાલ્યા વિના જોઈ રહી. જીન વાલજીન આખે શરીરે ધૂજતો હતો. તેણે ચંત્રની પેઠે દીવાદાનીઓ હાથમાં લીધી.

પછી સિપાઈઓ તરફ ફરીને બિશપે કહ્યું, “સદ્ગૃહસ્થો, આપ લોકો હવે જઈ શકો છો.”

તેઓ ચાલ્યા ગયા. જીન વાલજીન હવે મૂર્છા ખાઈને ગબડી પડે તેવી સ્થિતિમાં હતો. બિશપે તેની પાસે જઈ ધીમેથી કહ્યું, “ભાઈ, તું પણ શાંતિથી હવે જા. પણ તેં મને આ બધાના પૈસાનો ઉપયોગ પ્રમાણિક માણસ બનવામાં કરવાનું વચન આપ્યું છે, તે કદી ભૂલી જતો નહિ.”

પોતે કશું જ વચન આપ્યું હોય તેવું જીન વાલજીનને યાદ નહોતું. તે ચૂપ ઊભો રહ્યો. બિશપ ગંભીરતાથી આગળ બાલ્યા, “ભાઈ, જીન વાલજીન! હવે તું પાપના પંજમાંથી મુક્ત થયો છે; મેં તારો અંતરાત્મા ખરીદી લીધો છે. હું તેને ઘોર વિચારો અને અધોગતિમાંથી ઉપાડીને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપું છું.”

## ૫

### છેલ્લી ચિનગારી

જીન વાલજીન જાણે ભાગી છૂટ્યો હોય તેમ ડી૦ શહેરમાંથી નીકળી ગયો. જે રસ્તાઓ અને કેડીઓ પગે ચડે, તેમના ઉપર થઈને નિર્જન પ્રદેશમાં જઈ પહોંચવા તે ઉતાવળી થયો હતો. પણ અજાણતાં જ એક મોટા ગોળ ચકરાવામાં તે ફર્યા કરતો હતો. આખી સવાર પૂરી થવા આવી, પણ તેને ભૂખ જેવું કશું લાગ્યું નહિ. અવનવી લાગણીઓ તેનામાં ઊછળી રહી હતી. તેને ગુસ્સો ચડ્યો હતો; પણ તે કોના ઉપર, એની તેને ખરેખર પડતા ન હતા. તેના હૃદયમાં વીસ વીસ વર્ષથી જામેલું કાંઈક ખસી રહ્યું હતું; પણ તેની જગાએ શું આવતું હતું એ તેને સમજાતું ન હતું.

સૂર્ય આથમવા લાગ્યો અને નાના પથરાની છાયા પણ લાંબી થવા લાગી. એ વખતે એક તદ્દન નિર્જન સપાટ પ્રદેશમાં તે એક ઝાડવા

પાછળ બેઠો હતો. સામે દૂર ક્ષિતિજમાં આલ્પ્સ પર્વતો જ નજરે પડતા હતા; વચ્ચે કોઈ ગામડાની ટોચ પણ દેખાતી ન હતી. ડીઠથી તે લગભગ નવેક માઈલ દૂર નીકળી આવ્યો હતો. પાસે થઈને એક રસ્તો તે મેદાનની આરપાર જતો હતો. કથા ઊંડા વિચારમાં તે ડૂબેલો હતો તેવામાં તેને કોઈનો ઉલ્લાસભર્યો અવાજ કાને પડ્યા. તેણે મોં ફેરવીને જોયું તો દશેક વર્ષનો એક ગારુડી જેવો છોકરો તે રસ્તે આવતો હતો. તેની ઝોળી તેની બગલ નીચે લટકતી હતી, અને સારંગી પીઠ પાછળ.

આખે રસ્તે તે ગાતો ગાતો આવતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે પોતાની પાસેના થોડા પૈસા ફૂકાની પેઠે ઉછાળીને રમવા થોભતો હતો. કદાચ એ જ તેની તમામ મૂડી હતી. તે પૈસામાં બે ફ્રાંકનો એક સિક્કો હતો. પેલા ઝાડવા પાસે આવીને તેણે પૈસા પાછા ઉછાળ્યા. આ વખતે પેલા બે ફ્રાંકનો સિક્કો ગબડી ગયો અને જીન વાલજીન પાસે જઈ પહોંચ્યો. જીન વાલજીને તરત પોતાનો પગ તેના ઉપર મૂકી દીધો. પેલા છોકરાની નજર સિક્કા ઉપર જ હતી. તેણે જીન વાલજીનને તેના ઉપર પગ મૂકતાં જોયો. જરા પણ ગભરાયા વિના તે સીધો જીન વાલજીન પાસે આવ્યો, અને બોલ્યો —

“સાહેબ, મારો સિક્કો!”

“તારું નામ શું, અલ્યા?”

“નાનો જર્વે, સાહેબ.”

“ચાલ, ભાગ અહીંથી,” જીન વાલજીને કહ્યું.

“મહેરબાની કરી મારો સિક્કો આપી દો, સાહેબ.”

જીન વાલજીને માથું નીચું કરી દીધું; કથો જવાબ ન આપ્યો.

છોકરાએ ફરીથી કહ્યું, “મારો બે ફ્રાંકનો સિક્કો, સાહેબ!”

જીન વાલજીનની નજર જમીન ઉપર જ ચોંટી રહી.

“મારો સિક્કો; મારો ચાંદીનો સિક્કો,” એમ કહી તેણે જીન વાલજીનને ગળપટો પકડી હલાવવા માંડ્યો; તથા તેનો એડી જડેલા જોડો ખસેડવા માંડ્યો.

જીન વાલજીને હવે પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું અને જાણે નવાઈ પામ્યો હોય તેમ છોકરા તરફ નજર કરી; પછી હાથ લાંબો કરી દંડો ઉપાડ્યો અને બિહામણા અવાજે ત્રાડ પાડી : “કોણ મૂઓ છે?”

“હું સાહેબ,” છોકરે જવાબ આપ્યો, “નાનો જર્વે, સાહેબ; મને મારો સિક્કો આપી દો; તમારો પગ લઈ લો.”



છોકરાને હવે જીન વાલજીનનો અભિપ્રાય સમજવા લાગ્યો હતો. તે રડતો રડતો પોતાના સિક્કા માટે જીદ કરવા લાગ્યો.

જીન વાલજીન કૂદકો મારી ઊભો થયો. પોતાનો પગ સિક્કા ઉપર રાખીને જ તે તડૂક્યો, “જય છે કે નહિ?”

નજર પહોંચે ત્યાં સુધી એ નિર્જન મેદાનમાં કોઈ જ બીજું માણસ જતું કે આવતું દેખાતું ન હતું. છોકરાને તેનું વિકરાળ સ્વરૂપ જોઈ આંખે થરીરે એકદમ ધુજરી વ્યાપી ગઈ, પછી ક્ષણભર જડસડ બની જઈ, પાછું જોવાની હિમત ક્યાં વિના કે થીસ પાડયા વિના તે પૂરપાટ ભાગ્યો અને થોડી વારમાં દેખાતો બંધ થયો.

સૂર્ય આથમી ગયો હતો. અંધારું જીન વાલજીનને ઘેરી વળવા લાગ્યું. આંખો દિવસ તેણે કશું ખાધું ન હતું; કદાચ તેને તાવ જ ચડ્યો હતો. છોકરો નાસી ગયો ત્યારથી તે ઊભેલો જ હતો. અચાનક તે ઝબકી ઊઠ્યો. ટાઢ વધવા લાગી હતી; તેણે પોતાની ટોપી કપાળ ઉપર ખેંચી અને યાંત્રિક રીતે પોતાનાં બટન ભીડી આગળ ચાલવા પગ ઉપાડયા. એકાદ ડગલું ભરી તે દડો લેવા નીચે નમ્યો.

તે જ વખતે તેની નજરે પેલો બે ફ્રાંકનો સિક્કો પડ્યો એકદમ કાંઈ આંચકો લાગ્યો હોય તેમ તે બે-ત્રણ ડગલાં પાછો હટ્યો, પણ તેની નજર પેડી જગા ઉપર જ ચોંટી રહી. પેલો સિક્કો જાણે આંખ ઉઘાડી તેની સામે તાકી રહ્યો હોય તેમ તેને લાગ્યું. છલાંગ મારીને તેણે ગાંડાની પેઠે તે સિક્કો ઉપાડી લીધો અને મેદાનમાં ચારે તરફ નજર કરી.

તેને કોઈ દેખાતું નહિ. રાત ઘેરી બનતી જતી હતી; પેલો છોકરો ગયો હતો તે દિશામાં તે દોડ્યો. ત્રીસેક વાર દૂર ગયા પછી તે ઊભો રહ્યો અને આંખો ખેંચીને જોવા લાગ્યો; પણ કોઈ દેખાતું ન હતું. તેણે પોતાના સઘળા જોશથી બૂમ પાડી, “નાના જર્વે, નાના જર્વે!” કશો જવાબ ન મળ્યો. તે ફરીથી દોડ્યો; થોડે દૂર જઈ તેણે ફરીથી બૂમ પાડી. તેને અવાજ એવો ફાટ્યો હતો કે, છોકરાએ સાંભળ્યો હોત તોપણ તે બીનીને દૂર જ ભાગ્યો હોત. થોડા વખત બાદ જીન વાલજીનને ઘોડા ઉપર બેઠેલો એક પાદરી મળ્યો. તેની પાસે જઈને તેણે પૂછ્યું:

“પાદરી સાહેબ, તમને કોઈ છોકરો સામો મળ્યો?”

“ના.”

“નાનો જર્વે નામનો છોકરો?”

“મને કોઈ જ સામે મળ્યું નથી.”

જન વાલજીને પાંચ ફાંકના બે સિક્કા પોતાની કોથળીમાંથી કાઢ્યા અને પેલા પાદરીના હાથમાં મૂકીને કહ્યું, “પાદરી સાહેબ, આ તમારાં ગરીબગુરબાં માટે છે. પેલો છોકરો દરેક વર્ષનો હતો; તેની પાસે ઓળી તથા સારંગી હતાં.”

“એ તેને જોયો નથી.”

“તે નામનો છોકરો આ બાજુનાં ગામોમાં કયાંય રહેતો હોય એવી પણ તમને ખબર છે?”

“ભાઈ, તેં જ વર્ણન આપ્યું તેવો તે હોય, તો એ છોકરો આ બાજુનો નથી જ. તેવા ઘણા આ રસ્તે ઘઈને પસાર થાય છે એટલું જ.”

જન વાલજીને ઝડપથી બીજા બે પાંચ ફાંકના સિક્કા ખેંચી કાઢ્યા અને પાદરીને આપીને કહ્યું, “તમારાં ગરીબગુરબાં માટે.” પછી આવેશમાં આવી જઈને તે બોલ્યો, “પાદરી સાહેબ, મને ગિરફતાર કરાવો; હું લૂંટારો છું.”

પાદરીએ ઘોડાને એડી લગાવી, અને ડરના માર્યા ચાલતી પકડી. જન વાલજીન તેમની તરફ નજર કર્યા વિના પેલો છોકરો ગયો હતો તે દિશામાં ફરીથી દોડ્યો. ઘણે દૂર સુધી આંખ ખેંચીને જોવા છતાં તથા બૂમો પાડવા છતાં તેને કશો જવાબ મળ્યો નહિ કે કોઈ નજરે પડ્યું નહિ. છેવટે ત્રણ રસ્તા ભેગા થતા હતા તેવી એક જગાએ આવીને તે થોભ્યો. થંદ્ર હવે ઊગી ગયો હતો. તેણે છેલ્લી વાર બૂમ પાડી, “નાના જર્વે, નાના જર્વે!” તેની બૂમ ધૂમસમાં લીન થઈ ગઈ; તેનો કશો પડ્યો પણ ન ઊઠ્યો. તે ધીમેથી ન સંભળાય એવા અવાજે ફરી ખસી ગયો, “નાના જર્વે!” પણ તે તેનો છેલ્લો પ્રયત્ન હતો. કશાક મોટા અગમ્ય ભાર નીચે કોઈ અદ્દશ્ય શક્તિ તેને દાબવા લાગી હોય તેમ તેના ઢીંચણ ભાંગી પડ્યા. તે એક મોટા પથરા ઉપર ફસડાઈ પડ્યો. પોતાના વાજ હાથ વડે ખીંખતો અને પોતાનું મોં ઢીંચણ વચ્ચે દાબતો તે થીસ પાડી ઊઠ્યો, “હું બદમાશ છું.” પછી તેનું અંતર ભરાઈ આવતાં તે છૂટે મોંએ રડી પડ્યો : ઓગ-હુસ વર્ષમાં પહેલી જ વાર.

કેટલો વખત તે આમ રડ્યો? પછી તેણે શું કર્યું? તે કયાં ગયો? કોઈ કદી તે જાણી શકવાનું નથી. કહે છે કે, એ જ રાત્રે ગ્રેંઠી ડીઠ આવી પહોંચેલા ટપાલીએ, પરોઢના આશરે ત્રણ વાગ્યે બિશપના મહેલવાળી શેરીમાં ઘઈને જતાં, એક માણસને બિશપના બારણા આગળ પ્રાર્થનાની રીતે ધૂંટણિયે પડીને બેઠેલો જોયો હતો.

## પૅરિસના પંખીડાં

ઈ. સ. ૧૮૧૭માં પૅરિસના ચાર જુવાનિયાઓએ એક ભારે ટીખળ કર્યું. એ ચારેય જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી પૅરિસમાં ભણવા માટે આવ્યા હતા. અને પૅરિસમાં ભણવા આવ્યા હતા તથા જુવાન હતા, માટે તે દરેકને એક એક પ્રિયતમા હતી.

તેમની ચારે પ્રિયતમાઓ સુંદર છોકરીઓ હતી; તેમના હાથ અને મોં ઉપરથી હજુ જાતમહેનતનો ઘેરો રંગ છેક જ ઊડી ગયો ન હતો. ગરીબાઈ અને જુવાની એ બે ખતરનાક સલાહકારો છે; એક ઠપકો આપે છે ત્યારે બીજે ખુશામત કરે છે. નીચલા વર્ગોની ગરીબ છોકરીઓને તે બંને સલાહકારો બે કાનમાં ગુસપુસ કર્યા કરે છે યોગ્ય રીતે સુરક્ષિત નાહ એવા જીવાન્માઓ તે સલાહો સાંભળે છે, અને પરિણામે તેઓનો અધઃપાત અને તેમના તરફ ફેંકાતા પથરા, એ બધું નીપજે છે.

ચારે જુવાનો મિત્રો હતા, અને ચારે છોકરીઓ સખીઓ હતી. આવા પ્રણયકિસ્સાઓ હંમેશાં આવી દોસ્તીઓથી સંકળાયેલા હોય છે.

તે છોકરીઓ કયાંથી આવી હતી? તેમનાં માબાપ કોણ હતાં? શહેરમાં જ આ બધા માનવસમુદાય એકઠો થાય છે. તેનું ઊગમસ્થાન કોણ જાણતું હોય છે? પેલી ચારમાંની નાની ફેન્ટાઈનને જ પૂછો; તે એટલું જ કહેશે કે તે મઠમાં જન્મી હતી; પણ તેના બાપ કે માને તેણે કદી જોયાં જાણ્યાં ન હતાં. તે પોતાને ફેન્ટાઈન નામથી ઓળખાવતી; પણ શાથી એ જ નામે? તેને કશું કુળનામ ન હતું; કારણ કે તેને કુળ ન હતું. શેરીમાં થઈને ઉઘાડે પગે દોડતી જઈને, ત્યાં થઈને પસાર થતા પહેલા માણસે તેને જ નામ આપ્યું, તે જ તેણે સ્વીકાર્યું. તે નાની ફેન્ટાઈન કહેવાતી; અને બીજું કોઈ એથી વિશેષ કાંઈ જાણતું ન હતું.

દશ વર્ષની ઉંમરે ફેન્ટાઈન શહેર છોડી પડોશના ખેડૂતોને ત્યાં નોકરીએ જોડાઈ. પંદર વર્ષની ઉંમરે તે પોતાનું નસીબ અજમાવવા પૅરિસમાં આવી. તે સુંદર હતી, તેને માથે સુંદર સોનેરી વાળ હતા, અને તેના દાંત ફૂટડા હતા. આમ સોનું અને મોતી એ બે વસ્તુઓ સ્ત્રીધન તરીકે તેની પાસે હતાં: સોનું માથા ઉપર હતું અને મોતી મોંમાં.

તે જીવવા માટે કામકાજ કરતી; અને પછી પ્રેમ કરવા લાગી તે પણ જીવવા માટે. કારણ કે હૃદયને પણ ભૂખ હોય છે. પેલા કોલેજિયનને મન તો એ ધણીભરની ગંમત હતી; પણ ફેન્ટાઈનને મન તે સર્વસ્વ હતું: આ તેનો પ્રથમ પ્રેમ હતો, એટલું જ નહિ પણ એક જ પ્રેમ હતો. બાકીની ત્રણની બાબતમાં તેમ ન હતું: તેઓ આ રમતમાં રીઝી થઈ ગયેલી હતી.

પેલા કોલેજિયનને વર્ષે ચાર હજાર ફ્રાંકની આવક હતી અને તેની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી. તેનું શરીર અત્યાર પહેલાં જ ભંગાર બનવા લાગ્યું હતું; માથે તાલની શરૂઆત થઈ હતી અને દાંત બધા વિદાય થયા હતા. તેની પાચનશક્તિ કંગાલ હતી, અને તેની એક આંખ હંમેશ દદડતી રહેતી. પણ તેની જુવાની જ પ્રમાણમાં ઓલવાતી બઈ, તે પ્રમાણમાં તેનું રંગીલાપણું વધુ ચમકવા લાગ્યું હતું.

એક દિવસ તેણે પોતાના ગણે દોસ્તોને બાજુએ બેસાવીને કહ્યું, “જુઓ સાહેબ, એક વરસ થયાં આપણી આ પ્રિયતમાઓ આપણી પાસે નવાઈ પમાડે તેવું કંઈક માગી રહી છે. આપણે પણ ગંભીરતાથી તેમને તે આપવાનું વચન આપ્યું છે. તેઓ હવે હંમેશ એની જ વાત કર્યા કરે છે, અને ખાસ કરીને મને પૂછ્યા કરે છે કે તમારો વાયદો ક્યારે પૂરો થવાનો છે? સાથે સાથે જ આપણાં માતાપિતા પણ આપણને કાગળો લખ્યા કરે છે. તો ચાલો, આપણે એક કાંકરે બે પક્ષી મારીએ!”

ત્યાર પછી તેણે અવાજ ધીમો કરી, જો યોજના કહી સંભળાવી, તે તેના ગણે દોસ્તોને આભાદ ગળે ઊતરી ગઈ. તેની સાબિતીમાં તેઓએ ઉન્સાહમાં આવી જઈ, તેના બરડાને ઠીક ઠીક હલકો કર્યો!

તે યોજના આ પ્રમાણે હતી: પોતાની ચારે પ્રિયતમાઓને દૂરની એક હોટેલમાં ઉજાણી માટે લઈ જવી. ત્યાં જઈને દિવસ પૂરો થવા આવે ત્યારે, “અમે તમારે મારે માટે ‘નવાઈ પમાડે તેવું’ કંઈક લઈ આવીએ છીએ” એમ કહીને, તેમને હોટેલમાં જ રાખી, પોતે બહાર જઈ, તૈયાર રાખેલી ઝડપી ઘોડાઓવાળી ચારીમાં બેસી રવાના થઈ જવું! એક કલાક બાદ હોટેલવાળાનો નોકર સહ જેઈને બેઠેલી તે ચારેને નીચેની ચિઠ્ઠી આપે:—

“સ્વર્ગીય સુંદરીઓ,

“તમને કદાચ માલુમ નહિ હોય, પણ અમારે દુનિયાના લોકોને મા અને ખાપ નામનાં બે વિચિત્ર સગાં હોય છે. મર્ત્યલોકના પિક્કાર-પાત્ર કાયદાઓમાં તેમને અમારી ઉપર ભારે માલકી-હક હોય છે. તેઓ હવે પોતાનો એ તુચ્છ હક બજાવીને અમને ભાગેડુઓને પોતાને

કબજે કરવા આનુર બન્યાં છે. અમે પણ તેમના આજ્ઞાકિત સપૂતો હોઈ, તેમની આજ્ઞાને માથે યડાવવાનું યોગ્ય માનીએ છીએ. એટલે આ ચિઠ્ઠી તમારા હાથમાં પહોંચશે, ત્યારે અમે અધ્ધર સ્વર્ગમાંથી ઊતરી ધરતીનાં ધૂળભર્યાં કર્તાવ્યો અને હકૂમતમાં કલાકના નવ માઈલની ઝડપે પાછા દાખલ થતા હોઈશું. અમારા દેશ માટે એ જરૂરનું છે કે, અમે બીજા સૌની જેમ હવે માનનીય વકીલો, દાક્તરો, ગૃહસ્થો, જમીનદારો અને ધારાસભ્યો તરીકેનો બોજો અમારે માથે ધારણ કરીએ. અમારે માટે થોડાં આંસુ સારજો : કારણ કે અમે અમારી જાતનું આ રીતે બંધિદાન આપી રહ્યા છીએ. પણ અમારી વિનંતી છે કે, તમારાં એ મોઢેરાં આંસુ જલદી સૂકવી નાખવાનો ઉપાય કરી લેજો. લગભગ બે વરસ સુધી અમે તમારી સાચી ખિદમત ઉઠાવી છે; એટલે આજે અમારા આ પ્રસ્થાન સામે તમારે કશો ફરિયાદ ન હોઈ શકે.

“ તા. ક. હોટેલવાળાનું બિલ ચૂકવી દીધું છે ”

પેલી અનુભવી ગ્રણેયને આ ચિઠ્ઠી વાંચી ભારે રમૂજ થઈ; અને આ કોની અક્કલ હશે તે વિષે તેઓ મીઠી અટકળો કરવા લાગી. ફેન્ટાઈન પણ તેમાં જોડાઈ; પરંતુ એક કલાક બાદ તે જ્યારે પોતાની ઓરડીએ પાછો ફરી, ત્યારે તે જોરથી રડી પડી. આ તેનો પ્રથમ પ્રેમ હતો; અને તે પોતાના પ્રેમીને યતિની પેઠે સમર્પિત થઈ હતી : તે એક બાળકની મા પણ બની હતી.

## ૭

### થેનારડિયરની વીથી

ગયા સૌકાની ચહેલી પચીસીમાં પૅરિસ નજીક આવેલા મોંટફરમેલ ગામમાં એક વીથી હતી, જે આજે નથી. તેનાં માલિક થેનારડિયર દંપતી હતાં. વીથીના દરવાજા પાસેની ભીંત ઉપર એક પાટિયું ખીલાથી જડી દેવામાં આવેલું હતું. તે પાટિયામાં રણસેત્રનો દેખાવ હતો, અને એક માણસને સેનાપતિ જેવા દેખાતા બીજા એક ઘાયલ થયેલા સૈનિકને ઊંચકીને લઈ જતો ચીતરેલો હતો. નીચે મોટે અક્ષરે વીથીનું નામ લખેલું હતું : ‘વોટર્સનો સારજંટ.’

એ વીથીના બારણા પાસે એક ગાર્ડ અથવા ગાડાનું હાડપિંજર પડેલું હતું. એક જંગી વળા વચ્ચે જડી ધરી ખોસી દઈને બે પેડાં લગાડી દીધાં હોય એવું તેનું કબેવર હતું. કોઈ રાક્ષસી તોપને વહી જવા

માટે બનાવ્યું હોય એમ સહેજે લાગે. ધરી, નીચે તોરાણની પેઠે એક ભારે સાંકળ લટકતી હતી. એ સાંકળ પણ પુરાણ-કથાના કોઈ રાક્ષસને કેદી તરીકે બાંધવા બનાવી હોય તેવી હતી.

આ વસ્તુ શેરીમાં આ જગાએ થાથી પડેલી હતી? એક તો તે શેરીને રૂંધવા માટે; અને બીજું, સડવાની પ્રક્રિયા પૂરી કરવા માટે. જૂની સમાજ-વ્યવસ્થામાં એવી અનેક સંસ્થાઓ જાહેરમાં પડી રહેલી જોવામાં આવે છે; પણ ત્યાં હોવા માટે તેમને કશું ખાસ કારણ હોતું નથી. એ સાંકળનો મધ્ય ભાગ જમીન સરસો લટકતો હતો અને આ સાંજે તેના ઉપર બે નાની છોકરીઓ એકબીજાને બરાબર વળગીને ઝૂલતી હતી. એક અઢી વરસની હતી અને બીજી અઢાર મહિનાની. તેમની આસપાસ એક રૂમાલ એવી રીતે વીંટલો હતો કે જોથી તેઓ પડી ન જાય. થોડે દૂર વીશીના બારણામાં બેઠેલી એક બાઈ દોરી વડે તેમને હીંચોળતી હતી.

એ બાઈનો દેખાવ બરાબર પેલી તોપ-ગાડીને મળતો હતો; પણ અત્યારે સાંકળ ઉપર ઝૂલતાં બાળકો પડી ન જાય તેની ચિંતાથી તેના મોં ઉપર એક પ્રકારનું હળવું વાત્સલ્ય છવાઈ રહ્યું હતું. હાલરડા તરીકે તેણે એક કક્કશ રાસો ઉપાડ્યો હતો. બાઈને પોતાની ધૂનમાં ખબર ન પડી કે આ ઘડીએ શેરીમંચી પસાર થતું એક જણ આ મધુર ચિત્ર જોવા થોભ્યું હતું અને હવે તેના તરફ આવતું હતું.

“તમારે બે સુંદર બાળકો છે, બાનુ!” આમ અભિનંદન આપનારી પાસે પણ એક બાળક હતું, તથા એક ભારે પેટી હતી. તેનું બાળક ખરેખર જોવા લાયક હતું. તે બે કે ત્રણ વર્ષની બાળકી હતી; અને જે કેટલાક ચહેરાઓ જોતાંવેંત, ન ભુલાય તેવી સ્વર્ગીય મધુરતા કે નિર્મળતાની આંખી આપણને થાય છે, તેમાંનો ચહેરો તેને હતો. તેને સજવવામાં પણ માએ કશી કસર રાખી ન હતી; અને તેની ઉંમરે જે અખંડ વિશ્વાસ બાળહૃદયમાં ભરેલો હોય છે, તે વિશ્વાસથી નિરાંતે તે ઊંઘતી હતી. માનો દેખાવ ગંભીર અને ગમગીન હતો. તેની આંખો ઉપરથી તરત જણાઈ આવે કે લાંબા સમયથી તે કોરી પડી નથી. બાઈ ખૂબ થાકેલી અને બીમાર જેવી પણ દેખાતી હતી.

પેલા ‘ટીખળ’ને દશ મહિના થઈ ગયા હતા. એ દશ મહિના દરમિયાન શું શું બન્યું હતું? પુરુષે ત્યાગેલી સ્ત્રી એકદમ તો કઠોર કંગાલિયતના હાથમાં સપડાય છે. ફેન્ટાઈનની પેલી સખીઓ પુરુષોની ગાંઠ

છૂટી થતાં વિખૂટી પડી ગઈ હતી; અને પંદર દિવસ બાદ તો તેઓ એકમેકને સામી મળે, તોપણ પોતે એક વાર એકબીજાના ગાઢ સંબંધમાં હતી એમ જાણીને તેમને જ નવાઈ લાગે. ફેન્ટાઈનની કામકાજ કરવાની જૂની ટેવ છૂટી ગઈ હતી; અને હવે ક્યાંથી કામ મેળવવું એ પણ સવાલ હતો. તેને માંડ વાંચતાં આવડતું હતું. અને લખવામાં તો માત્ર પોતાની સહી કરતાં તે શીખી હતી. તેણે બીજા પાસે પોતાના પ્રેમી ઉપર બેત્રણ કાગળ લખાવી મોકલ્યા; પણ એકેનો જવાબ મળ્યો નહિ. તે સમજી ગઈ કે એ બાબુની કશી આશા રાખવી ફોગટ છે. હવે શું કરવું? તે ભ્રષ્ટ થઈ હતી, પણ ભ્રષ્ટતાના કથા ઈરાદા વિના જ. તે સમજી ગઈ કે, આર્થિક કંગાલિયતના આવતા દિવસોમાં જ તેના ખરા અધ:પાતનું દ્વાર ખુલ્લું થવાનું છે. તેણે નિશ્ચય કરી લીધા : પોતાના વતન મંચેર તરફ પાછા ફરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. ત્યાં કોઈ ઓળખીતું તેને કદાચ મળી આવે, અને તેને કાંઈ કામકાજ આપે. પણ તેણે પોતાના અપરાધને તો છુપાવે જ જોઈએ; નહિ તો તેના વતન તરફ તો તેને કોઈ સરસી પણ ન આવવા દે. એટલે પ્રથમ કરતાં પણ વધુ કારમા વિયોગની શક્યતા તેને નજીક દેખાતી હતી. પણ ફેન્ટાઈન બહુ દૃઢ બાઈ હતી. તેણે પોતાનો બધો સરસામાન વેચી કાઢ્યો, અને સાદાં કપડાં પહેરી લીધાં. દેવું વગેરે ચૂકવતાં તેની પાસે એંસી ફ્રાંક બાકી રહ્યા. એ મૂડી સાથે બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે પેરિસ છોડ્યું.

વચ્ચે વચ્ચે થાકે ત્યારે પરામાં ફરતાં વાહનોમાં થોડું થોડું બેસી લઈને બપોરના અરસામાં તે મોંટફરમેલ આવી પહોંચી. ‘વોટર્લુનો સારન્ટ’ વીથી પાસે થઈને જતાં તેનું ધ્યાન અચાનક ગાડા નીચે ઝૂલતાં બે બાળકો તરફ ખેંચાયું. એ સુખી બાળકોની મા પ્રત્યેના સમભાવથી જ પ્રેરાઈ, એ તેની પાસે જઈને બોલી, “તમારે બે સુંદર બાળકો છે, બાનુ !”

જંગલીમાં જંગલી પ્રાણી પણ તેના બચ્ચાને કોઈ પંપાળે તો નરમ થઈ જાય છે. છોકરાંની માએ માથું ઊંચું કરી આભાર માન્યો અને વીથીના બારણા પાસેની પાટલી ઉપર તેને બેસવા કહ્યું. ઠાંને સ્ત્રીઓ થોડી વારમાં વાતોએ વળગી.

“મારું નામ થેનારડિયર બાનુ છે; અમે આ વીથી ચલાવીએ છીએ.”

થેનારડિયર બાનુ લાલ માથાની ત્રીસ વર્ષની બાઈ હતી. પરંતુ અત્યારે તે બેઠેલી હતી તેને બદલે જે તે ઊભેલી હોત, તો નવી આગંતુક બાઈ તેના જંગીપણાથી જ છળી મરીને, વાતો કરવા બેસવાને બદલે આગળ ચાલતી થઈ હોત; અને હવેનાં પ્રકરણોમાં આપણે જ ઘટનાઓ નોંધવાની છે, તે

નોંધવાની તકલીફમાંથી બચી થાત. એક જ માણસ ઊભું હોવાને બદલે બેઠેલું હતું — એ બીના ઉપર કેટલાં બધાં ભવિષ્ય તોળાઈ રહેવાનાં હતાં !

આગંતુક બાઈએ પોતાની વાત જરા ફેરફાર સાથે કહી સંભળાવી : પોતે મજૂરણ બાઈ છે; પતિ ગુજરી ગયો છે; પોરસમાં કામકાજ ન મળવાથી પોતાના વતન તરફ પાછી જાય છે; આજ સવારે જ પગે ચાલતાં પોરસ છોડ્યું છે; પરંતુ બાળકીને ઊંચકવાની હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે ગાડાંમાં બેસતી બેસતી આવી છે; બાળકી પણ થોડું થોડું ચાલવા લાગે છે, પરંતુ નાની હોવાથી થાકી જાય છે, અને હમણાં તો ઊંધી જ ગઈ છે. એટલું કહી તેણે પોતાની વહાલી બાળકીને આંખો ઉપર ચુંબન કર્યું. તે જાગી ઊઠી. આંખો ઉઘાડીને બધું નવું જોતાં થોડી વાર તો તે આનંદથી તાકી રહી; અને પછી એકદમ હસી પડી. ત્યાર બાદ પાસે પેલાં બે બાળકોને હીંચકા ખાતાં જોઈ, તે તરત માના હાથમાંથી સરકીને તેમના તરફ દોડી. થેનારડિયર બાનુએ રૂમાલ છોડીને પેલાં છોકરાંને નીચે ઉતાર્યા અને કહ્યું, “ત્રણે જણ રમેા.”

થોડી વારમાં તો તે ત્રણે જણ જમીનમાં ખાડા ખોદવાની અને બીજી ધૂળ-ધમા ગમે તે રમતો ભારે આનંદ અને ઉર્મગપૂર્વક રમવા માંડ્યાં. ફેન્ટાઈનની બાળકી બહુ આનંદી હતી, અને પેલાં બે બાળકોને પણ તેનો ચેપ લાગતાં તે ત્રણના કિલકિલાટથી થેરીનો તે ખૂણા કલ્લોલ કરી ઊઠ્યો. બે માતાઓની વાતચીત આગળ ચાલવા લાગી.

“તમારી ચેલકીનું નામ શું છે, બાઈ ?”

“કૉસેટ.”

“તેની ઉંમર કેટલી ?”

“ત્રીજમાં પેટી.”

“બરાબર મારી મોટીની જ ઉંમર.”

દરમ્યાન પેલાં છોકરાંની પ્રવૃત્તિમાં એક ગંભીર બતાવ બન્યો હતો. ખોદતાં ખોદતાં એક અળસિયું નીકળ્યું હતું. ત્રણે જણ અજબ ગંભીરતાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ, પોતાને હાથે નીપજેલા આ પરિણામ સામે તાકીને જોઈ રહ્યાં હતાં. એ જોઈને કોઈને પણ હસવું આવ્યા વિના ન રહે.

“છોકરાંને હળી જતાં વાર લાગે છે ?” થેનારડિયર બાનુ બોલ્યાં.  
“બીનું કોઈ તો તે ત્રણેને સગી બહેનો જ ધારી લે !”

બસ આ ચિનગારીની જ જાણે બીજી મા રાહ જોઈ બેઠી હતી. તેણે



તરત એ બોલનારીનો હાથ પકડી લીધો, અને તેના મોં સામું સ્થિર નજર કરીને કહ્યું, “તમે મારી બાળકીને રાખશો?”

થેનારડિયર બાનુના મોં ઉપર થઈને નવાઈનો એક ચમકારો પસાર થઈ ગયો; તેનો અર્થ હા પણ થાય; અને ના પણ થાય. કોસેટની માએ આગળ ચલાવ્યું :

“તમે જુઓ છો ને બાઈ, કે હું તેને વતનમાં લઈ જાઉં, તો મને કોઈ કામ ન રાખે. અમારા વતન ભણીના લોકો એવા એક છે કે ન પૂછો વાત. ભગવાને જ મને આજે તમારા બારણા પાસે થઈને મોકલી. તમારાં છોકરાં કેવાં ચોખ્ખાં છે, કેવાં સુખી છે ! એમને જોઈને જ મને થયું કે આ છોકરાંની મા ખરેખર માયાળુ હશે. તમારી વાત ખરી છે, એ ત્રણે બહેનો થઈને રહેશે. ઉપરાંત, હું જલદી પાછી ફરવા ધારું છું; તમે મારા બાળકને એટલા દિવસ રાખશો?”

“વિચાર કરીએ,” થેનારડિયર બાનુએ જવાબ આપ્યો.

“હું તમને દર મહિને છ ફ્રાંક મોકલાવીશ.”

અંદરથી અચાનક પુરુષનો અવાજ આવ્યો —

“સાત ફ્રાંકથી ઓછા નહિ, અને છ મહિનાનાં નાણાં અગાઉથી.”

“સારું, કબૂલ છે.” માએ જવાબ આપ્યો.

“અને બીજા પરચૂરણ ખર્ચ માટે પંદર ફ્રાંક વધારાના,” પુરુષનો અવાજ ઉમેર્યું.

“કુલ સત્તાવન ફ્રાંક,” થેનારડિયર બાનુએ કહ્યું.

“હું જરૂર આપીશ,” માએ કહ્યું, “મારી પાસે એંસી ફ્રાંક છે; અને પગે ચાલીને જવા માટે મારી પાસે પૂરતું બાકી રહેશે. હું ત્યાં ખૂબ મહેનત કરીશ, અને મારી પાસે થોડુંક બચશે એટલે આવીને મારી ઘેડીને તરત લઈ જઈશ.”

“નાની પાસે કપડાંનો પૂરતો જથ્થો છે?” પુરુષના અવાજે કહ્યું.

“એ તો મારા ઘરવાળા છે,” થેનારડિયર બાનુએ વચ્ચે જણાવ્યું.

“હા, હા, ઘણાં છે; અને કીક ઠીક સારાં કપડાં છે. દરેક ચીજ બાર-બાર છે, અને થોડાંક રેશમી ફરક પણ છે. તે બધું મારી પેટીમાં છે.”

“તે બધાં આપી દેવાં જોઈએ.” પુરુષનો અવાજ બોલ્યો.

“હા, હા, જરૂર,” માએ કહ્યું; “મારી બાળકીને ઉઘાડી મૂકીને તો નહિ જ જાઉં !”

સોદો પતી ગયો. મા એક રાત તે વીથીમાં રહી. પૈસા આપી દીધા, કપડાં કાઢી આપીને પેટી હલકી કરી અને થોડા દિવસમાં પાછા ફરવાની આશા સાથે બીજી સવારે તે ચાલી નીકળી. એક પડોશી કે જણે તેને રસ્તા ઉપર થઈને જતી જોઈ હતી, તે ઘેર પહોંચતાં પહોંચતાં જ બોલી બેઠી —

“આજે રસ્તામાં મેં એક બાઈને એવી રહતી જોઈ કે જણે તેનું હૈયું હમણાં જ ફાટી પડ્યું.”

૮

## કોસેટ

પકડાયેલો ઉદર ટ્યુકડો હતો : પરંતુ બિલાડીને તો નાના ઉદરથી પણ આનંદ થાય છે. આ થેનારડિયરો કેવી જાતનાં માણસો હતાં? કેટલાક કરચલા જેવા જીવો એવા હોય છે કે, જોઓ જીવનમાં પ્રકાશ તરફ આગળ વધવાને બદલે અંધકાર તરફ જ પાછા વળતા હોય છે; જીવનમાં મળતો દરેક નવો અનુભવ તેઓ તેમના કદરૂપાપણને વધારવામાં જ વાપરતાં હોય છે; પરિણામે હંમેશા વધતી જતી કાબાશથી તેઓ વધારે ને વધારે ખરડાતાં જાય છે. આ જાતનાં માણસો મધ્યમ વર્ગ અને નીચલા વર્ગની વચ્ચે એક એવા વર્ણસંકર વર્ગનાં હોય છે કે જે વર્ગ કોઈ પ્રકારે થોડા ઊંચા સ્થાને ગયેલા લોકોનો બનેલો હોય છે. તેઓમાં નીચલા વર્ગના લોકોના કેટલાક દોષો તથા મધ્યમવર્ગના લોકોના તમામ દુર્ગુણો ભેગા થયેલા હોય છે; પરંતુ મહેનતુ વર્ગના લોકોની ઉદારવૃત્તિ તથા વેપારી વર્ગની ખાનદાની તેમનામાં જરા પણ હોતી નથી.

થેનારડિયરનો દેખાવ જ એવા પ્રકારનો હતો કે જેના ઉપર એક જ નજર ફેંકતાંની સાથે તમને આશ્ચર્યવાસ ઊપજે. તેવા માણસોએ ભૂતકાળમાં જે કર્યું હોય છે તેનો કંઈ ખુલાસો ન આપી શકાય; તેમજ તે હવે પછી શું કરશે તેની પણ કશી બાંધણી ન આપી શકાય. પરંતુ બદમાશી એ કંઈ હંમેશા સફળ નીવડવા માટેની ગેરંટી નથી; એટલે થેનારડિયરની વીથી પડી ભાંગવા જ બેઠી હતી. ફેન્ટાઈનના સત્તાવન ફ્રાંકથી થેનારડિયર લેણદારોના તગાદો ચૂકવી શક્યો; પરંતુ બીજે જ મહિને ફરીથી પૈસાની જરૂર પડી, અને આ વખતે તેની પત્ની પૉરિસ જઈને કોસેટનાં કપડાં સાઠ ફ્રાંકમાં ગીરો મૂકી

આવી. એ રકમ પણ ખરચાઈ જતાં, થેનારડિયર દંપતી હવે, કૉસેટ જાણે તેઓને ફોગટની ગળે પડી હોય એમ માનવા લાગ્યાં અને વર્તાવા લાગ્યાં. કૉસેટને પોતાનાં કપડાં રહ્યાં નહિ, એટલે તેને થેનારડિયરનાં બાળકોનાં ઊતરેલાં કપડાં અર્થાત્ છેક જ ચીથરાં મળવા લાગ્યાં. તેને ખાવાનું પણ બધાંનાં બાણામાં રહેલું જ મળતું; અર્થાત્ કૂતરા કરતાં થોડુંક સારું અને બિલાડી કરતાં થોડુંક ખરાબ. ખાતી વેળા તે બે પ્રાણીઓ જ તેનાં સાથી હોતાં, અને ટેબલ નીચે તેમના જેવી લાકડાની ચાપટમાં જ તે ખાવા બેસતી.

તેની મા દર મહિને સાત ફ્રાંક મોકલતી તથા કાગળ લખાવીને તેની બાળકીની ખબર પુછાવતી. થેનારડિયર દંપતી અચૂક જવાબ આપતાં કે કૉસેટ ઘણી મજામાં છે તથા તેને બરાબર ગોઠી ગયું છે. પરંતુ વરસ પૂરું થવા આવ્યું ત્યાર પહેલાં તો થેનારડિયર તડૂકી ઊઠ્યો: “વાહ, એ દૂત્તી શું સમજી બેઠી છે? સાત ફ્રાંકમાં હું આવડી મોટી વાંદરીને શી રીતે પૂરો મહિનો ખવાડું?” અને તેણે મહિને બાર ફ્રાંક માગવા માંડ્યા. માને એમ ઠસાવવામાં આવ્યું કે તેની બાળકી ઘણી સુખી અને નીરોગી છે; એટલે બાર ફ્રાંક મોકલવા પણ તે કબૂલ થઈ.

કેટલીક પ્રકૃતિઓ એવી હોય છે કે જેઓ એક બાજુ વિક્કાર ઊભો કર્યા વિના બીજી બાજુ પ્રેમ ન કરી શકે. થેનારડિયર બાનુને પોતાની બે બાળકીઓ પ્રત્યે ગાંડો પ્રેમ હતો તેથી જ કૉસેટ પ્રત્યે તેને તીવ્ર દ્વેષ હતો. કૉસેટ ઘણી જ ઓછી જગા રોકતી; તોપણ થેનારડિયર બાનુને તો એમ જ લાગતું કે તેનાં છોકરાંની જગા ઉપર તરાપ વાગી રહી છે, તથા તેની દીકરીઓને શ્વાસમાં લેવાની હવા પણ કૉસેટ ઘટાડી રહી છે. ઘણી સ્ત્રીઓની માફક આ સ્ત્રી પાસે પણ રોજ ખર્ચવા માટે જાણે અમુક લાડ-પ્યારનો અને અમુક માર-પીટ તથા કલેશકંકાસનો નિયત જથ્થો હોતો. જે કૉસેટ ન હોત તો તેની બાળકીઓને જ બંને જથ્થાઓ ભેગા મળત; પરંતુ કૉસેટના આવવાથી એ જથ્થાઓમાં વિભાગ પડી ગયો: મારપીટ કૉસેટેને ભાગે આવ્યાં અને નર્મી લાડ તેની દીકરીઓને. કૉસેટ સહેજ હાલે, તેટલામાં તેને માથે તડી પડી જ છે. એ બિચારું નબળું બાળક વિનાકારણે મળતી સજા, ઠપકો અને મારપીટ વેઠતું વેઠતું પોતાની સામે જ પોતાના જેવાં બીજાં બે બાળકોને પૂરા માનપાનમાં ઊછરતાં જોતું.

પોતાની માને કૉસેટ પ્રત્યે જે રીતનો વર્તાવ રાખતી પેલાં બાળકો જોતાં, તેવો જ વર્તાવ તેઓ પણ તેના પ્રત્યે રાખતાં; કારણ કે બાળકો

એ ઉંમરે સારાં નકલખોર હોય છે. એક વર્ષ પૂરું થયું તથા બીજું વષ પણ પૂરું થયું; અને ગામલોક કહેલા લાગ્યાં :

“આ થેનારડિયર કુટુંબ બહુ ભલું છે; તેમની પોતાની સ્થિતિ જ સારી નથી, છતાં તેઓ પોતાને પાલે પડેલા એક ગરીબ બાળકને ઉછેરે છે.”

બધા તો એમ જ માનતા કે કોસેટને તેની મા તજી ગઈ છે. પરંતુ થેનારડિયરને કોઈક રીતે એમ ખબર પડી ગઈ હતી કે, એ બાળક ઘણુંખરું કાયદેસર બાળક ન હોવાથી તેની મા તેને વતનમાં પોતાના બાળક તરીકે જાહેર કરી શકે તેમ નથી; એટલે તેણે મહિને પંદર ફ્રાંકની માગણી કરી. તેણે જણાવ્યું કે બાળક ખાસું મોટું થાય છે અને તેને સારી પેઠે ખાવા જોઈએ છે; એટલે એટલા ફ્રાંક નહિ મોકલો, તો મારે બાળક પાછું તમારી પાસે મોકલવું પડશે. માએ પંદર ફ્રાંક મોકલવા માંડ્યા. વરસ જતાં ગયાં તેમ તે બાળકની કંગાળ સ્થિતિ પણ વધતી ચાલી. તે પાંચ વરસની થઈ ત્યારથી તે ઘરની નોકરડી જ બની રહી. ફેરાફાંટા ખાવા, ઓરડા વાળવા, આંગણું વાળવું, તાસકો ધોવી અને નાનાં બચકાં ઉપાડવાં વગેરે કામો તેના નબળા ખભા ઉપર વધતાં ચાલ્યાં. થેનારડિયર દંપતી પછી તો એ પ્રમાણે તેની પાસેથી કામ લેવાનો પોતાનો હક જ માનવા લાગ્યાં; કારણ કે મા કે જે હજુ પોતાના વતન મઠમાં જ હતી, તે હવે પૈસા બરાબર મોકલતી ન હતી, તથા ઘણા મહિનાની રકમ ચડી ગઈ હતી.

જે તેની મા ત્રણ વર્ષને અંતે મોંટફરમેલ આવી હોત, તો તેની દીકરીને ઓળખી જ ન શકી હોત. તેની મોટી સુંદર આંખો જ બાકી રહી હતી; પરંતુ તે આંખો સામે જેવું હવે અશક્ય બનતું હતું હતું. કારણ કે, તે આંખો મોટી હોવાથી જ જાણે તેમની મારફતે વધુ દિલગીરી પ્રગટ થતી હતી. ભાગ્યે છ વર્ષના આ ગરીબડા બાળકને તેનાં સુતરાઉ ચીથરાંમાં શિયાળા દરમ્યાન થયરતું અને દિવસ ઊગતા પહેલાં તેના નાનુક લાલ હાથમાં મોટો સાવરણો અને મોટી આંખોમાં આંસુ સાથે શેરી વાળતું જોઈને હૃદય કકળી ઊઠે.

દરમ્યાન તેની મા ક્યાં ગઈ હતી, તથા તેનું શું થયું હતું ?

## મેડલીન બાપુ

નાની કોસ્ટને થેનારડિયર દંપતીને ત્યાં મૂકી, તેની મા પોતાના વતન મૉ શહેર તરફ આગળ ચાલી. દશ વર્ષ પહેલાં તેણે પોતાનું વતન છોડ્યું હતું. દરમ્યાન તે પોતે કંગાળ બનતી ચાલી હતી, પરંતુ તેનું વતન સમૃદ્ધ બનતું ગયું હતું. બે વર્ષ પહેલાં એક એવી ઔદ્યોગિક ઘટના ઘટી હતી કે જેથી નાનાં શહેરોની સૂરત પલટાઈ જાય છે.

જૂના જમાનાથી મૉના વતનીઓનો ધંધો કાળા મણકા અને તેનો મસાલો બનાવવાનો હતો. કાચા માલની વધતી જતી મોંઘવારીને કારણે અત્યાર સુધીમાં આ ધંધો પડી ભાંગવાની અણી ઉપર આવી ગયો હતો. પરંતુ ફેન્ટાઈન મૉ ગામે પાછી ફરી, તે અરસામાં એ માલના ઉત્પાદનમાં એક અસાધારણ ક્રાંતિ થઈ ગઈ હતી. ૧૮૧૫ના અંત ભાગમાં એક અજાણ્યો માણસ ત્યાં આવીને વસ્યો હતો. તેને એ મણકા બનાવવાના મસાલામાં એકને બદલે બીજો વસ્તુ વાપરવાનું સૂઝ્યું. એ નાના ફેરફારથી કાચા માલની કિંમતમાં મોટો ઘટાડો થઈ ગયો, જેથી પ્રથમ તો કારીગરોના પગારોમાં વધારો થઈ શક્યો — એ થઈ શહેરના ફાયદાની વાત; બીજું, માલની જાતમાં સુધારો થયો — એ થઈ વાપરનારના ફાયદાની વાત; અને ત્રીજું, માલ સસ્તો વેચવા છતાં નફો ત્રણ ગણો વધી ગયો — એ થઈ માલ બનાવનારના ફાયદાની વાત.

ગણથી ઓછાં વર્ષમાં તો એ પ્રક્રિયાનો શોધક માલદાર થઈ ગયો. તે આ શહેરમાં આવ્યો ત્યારે તેનો પોશાક, રીતભાત અને ભાષા છેક મજૂર જેવાં હતાં. વાત એમ બની હતી કે, રિસેંબર મહિનાની રાતે જ્યારે તે આ શહેરમાં ખભે ઝેંથણો અને હાથમાં ગઠ્ઠાદાર દંડો લઈને દાખલ થયો, તે વખતે શહેરના થાણામાં આગ લાગી હતી. આ માણસે પોતાના જાનના જોખમે આગમાં ઝંપલાવીને, અંદર સપડાઈ ગયેલાં બે બાળકોને બચાવી બહાર કાઢ્યાં. તે બાળકો થાણેદારનાં જ હતાં. તેથી તે વખતે કોઈને તેનો પરવાનો માગવાનું સૂઝ્યું ન હતું. પોતાનું નામ તેણે મેડલીન બાપુ જણાવ્યું હતું. આથી વિશેષ કોઈ તેને વિષે કશું જાણતું ન હતું.

આ ઉદ્યોગની ઝડપી પ્રગતિને કારણે મૉ શહેર વેપારનું મથક બની ગયું. મેડલીન બાપુનો નફો એટલો મોટો હતો કે, બીજે જ વર્ષે કારખાના માટે તે એક મોટું મકાન બંધાવી શક્યા. તેમાં એક વિભાગ સ્ત્રી કામદારો

માટે હતો, અને બીજે વિભાગ પુરુષ-કામદારો માટે. કોઈ પણ ભૂખ્યો માણસ ત્યાં આવે એટલે તેને રોજી અને રોટી મળી રહેતાં. મેડલીન બાપુ પુરુષો પાસેથી સદ્ભાવની અપેક્ષા રાખતા, સ્ત્રીઓ પાસેથી ચારિત્ર્યની, અને સૌ પાસેથી પ્રમાણિકતાની. કારખાનામાં બે વિભાગ પણ તેમણે એટલા માટે જ પાડ્યા હતા કે જ્યાં સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ સદ્ગુણી રહી શકે. આ જાતની કાળજી રાખવી કદાચ જરૂરી પણ હતી; કારણ કે, મઠ શહેર તે વખતે લશ્કરી છાવણીનું મથક હોઈ, ભ્રષ્ટાચાર માટેની તકો ત્યાં વિશેષ હતી.

મેડલીન બાપુ આ ધીકતા ધંધામાંથી સારી પેઠે કમાયા; પણ સામાન્ય વેપારી કે ધંધેદારીની પેઠે, પૈસા એકઠા કરવા એ જ તેમનું લક્ષ્ય હોય એમ લાગતું ન હતું. પોતા કરતાં તે બીજનો લાભ વધારે જોતા. જાણવા પ્રમાણે ૧૮૨૦માં પોરિસની લેક્ઝાઈટ બેંકમાં તેમના સાડા છ લાખ ફ્રાંક જમા થયેલા હતા; પરંતુ એટલી રકમ બચાવતા પહેલાં દશ લાખ ફ્રાંક તેમણે શહેર તેમજ ગરીબો પાછળ ખર્ચો નાખ્યા હતા. શહેરની ઈસ્પિતાલ કંગાલ હાલતમાં હતી; તેમણે તેમાં નવી દશ પથારીઓ ઉમેરી આપી, અને પોતાના કારખાનામાં મફત દવાખાનું શરૂ કર્યું. મઠ શહેરના જે ભાગમાં તે રહેતા હતા, તેમાં એક જ ખખળી ગયેલી નિશાળ હતી; તેમણે નવી બે બાંધી આપી : એક છોકરાઓની, અને બીજી છોકરીઓની. તેમણે પોતાને ખર્ચે અનાથ અને અપંગો માટે એક સેવાશ્રમ પણ સ્થાપ્યો; ફ્રાંસમાં એ વખતે એવી સંસ્થાઓ અજાણી હતી.

શરૂઆતમાં ગામના ટીકાખોર લોકો કહેતા કે, “આ તો પૈસાની પાછળ પડેલા અર્થદાસ છે.” પછી જ્યારે તેમણે જોયું કે, તેણે તો પોતાની જાત પહેલાં ગામને પૈસાદાર બનાવ્યું, ત્યારે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “એ તો કોઈ માનચાંદ માટે ફાંફાં મારતો મહત્વાકાંક્ષી માણસ છે.” અને એક સવારે જ્યારે છાપામાં ખરેખર આવ્યું કે જિલ્લા-અધિકારીની ભલામણથી અને શહેરની કરેલી સેવાઓની કદર તરીકે રાજાએ તેમને મઠ શહેરના નગરપતિ-મેયર નીમ્યા છે, ત્યારે આ લોક હાથમાં તાળી દઈને કહેવા લાગ્યા, “જોયું કે નહિ? અમે કહેતા હતા એવું જ નીકળ્યું ને?” પરંતુ મેડલીન બાપુએ એ પદ સ્વીકારવાનો ઈનકાર કર્યો. ધીમે ધીમે સમાજના મોટા લોકોનાં બારણાં પણ તેમને માટે આગ્રહભર્યાં નિમંત્રણો સાથે ઊઘડવા લાગ્યાં. એ નિમંત્રણોનો પણ તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો, ત્યારે પેલા ટીકાખોરો ખાતરીપૂર્વક કહેવા લાગ્યા : “અરે એ તો કોઈ ગમાર માણસ છે; કશું ભણ્યો પણ

નહિ હોય! એવો માણસ મોટાં લોકોનાં ઘરમાં જવાની હિમત જ શી રીતે કરે?”

પરંતુ પાંચ વર્ષ બાદ, ઈ. સ. ૧૮૨૦માં મેડલીન બાપુની અસંખ્ય સેવાઓ અને દાનોથી પ્રેરાઈને અને આખા પ્રદેશના લોકોની એકી અવાજે કરાયેલી માગણીથી રાજાએ તેમની નગરપતિપદે ફરી નિમણૂક કરી. આ વખતે પણ તેમણે ના પાડી; પરંતુ ચારે બાજુથી ખૂબ દબાણ થયું, અને છેવટે એક ડોસીમા પોતાના બારણામાં ઊભાં ઊભાં તે સાંભળે તેમ જરા તપી જઈને બોલ્યાં કે, “સારો નગરપતિ ઘણાંનું ભલું કરી શકે; પોતાને હાથે બીજાંનું ભલું થઈ શકે તેમ હોય, તો સારા માણસે તેમાંથી છટકવું ન જોઈએ,” ત્યારે મેડલીન બાપુ એ પદ સ્વીકારવા કબૂલ થયા.

નગરપતિ બનવા છતાં મેડલીન બાપુ તો પહેલાં જેવા જ રહ્યા. તે બહુ થોડા માણસો સાથે બોલતા. પુસ્તકોની સોબત તેમને વિશેષ ગમતી; કારણ કે, પુસ્તકો જેવા ધીરજવાળા અને ખાતરીભર્યા મિત્રો બીજા કોઈ નથી.

ખુલ્લાં ખેતરોમાં એકલા ફરવાનો તેમને શોખ હતો. હવે તે જુવાન ન હતા, છતાં તેમનામાં રાજસી બળ છે એમ મનાતું. બેસી પડેલા ઘોડાને ઊભો કરવો, કાદવમાં ખૂંચેલા ગાડાને ઊંચું કરવું, અથવા વકરેલા આખલાને શિંગડાં પકડી ઊભો રાખવો, એ તેમને મન રમત વાત હતી.

બાળકો તેમની પાછળ કિલકિલાટ કરતાં દોડતાં આવતાં અને માખોની પેઠે તેમને ઘેરી વળતાં. તે અનેક સારાં કામ કરતા, પણ ખોટાં કામની પેઠે છુપાવીને! કોઈ ગરીબ માણસ રાતે ઘેર પાછો ફરે, ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં તેના ઘરનું બારણું કોઈએ ઉઘાડ્યું હોય અથવા તોડ્યું પણ હોય. તે બિચારો બૂમ પાડી ઊઠે કે, મારા ઘરમાં ખાતર પડ્યું છે! પણ અંદર પૈસે ત્યારે સૌથી પહેલી તેની નજર પડે દેબલ ઉપર મૂકેલા ચમકતા સોનાના સિક્કા ઉપર.

કોઈની સ્મશાનયાત્રા નીકળી હોય, તો તે તેમાં જોડાય જ અને શબ-પેટી ઊંચકવા લાગે. જ્યાં સુધી બધા વિધિ પૂરો ન થાય, અને ભક્તિગીતો ગવાઈ ન રહે, ત્યાં સુધી તે ત્યાંથી ખસે નહિ. ૧૮૨૧ની શરૂઆતમાં ડીડના બિશપ મોં. મિરેલના દેહાંતના સમાચાર છાપામાં આવ્યા. તે બ્યાસી વર્ષની ઉંમરે શાંતિથી સ્વર્ગવાસી થયા હતા. બીજે જ દિવસે મોં. મેડલીન શેકનાં કપડાં પહેરેલા જેવામાં આવ્યા.

બીજા એક બાબત પણ લોકોના ધ્યાનમાં આવી હતી કે, જ્યારે કોઈ ગારુડી જાતનો છોકરો શહેરમાં થઈને પસાર થતો, ત્યારે નગરપતિ તરત તેને ઝાલાવતા, તેનું નામ પૂછતા, અને તેને પૈસા આપતા.

## પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ

વરસો વીતતાં ગયાં, તેમ તેમ મોં. મેડલીનના ટીકાખોરો ચૂપ થતા ગયા.

લોકો ચાલીસ ચાલીસ ગાઉથી તેમની સલાહ લેવા આવતા. કેટલાય ઝઘડા તેમની પાસે પતાવાઈ જતા, અને કેટલાય દુશ્મનો વચ્ચે તે ફરી મેળ સ્થાપી આપતા. દરેક જણ તેમને લવાદ તરીકે સ્વીકારવા રાજી હતું. તેમના પ્રત્યેનો આદરભાવ એવો ચેપી હતો કે, છ-સાત વરસમાં તો તે આખા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો.

પણ એક માણસ એવો હતો કે જે એ ચેપથી મુક્ત રહ્યો હતો. મોં. મેડલીન ગમે તે કરે, પણ તે તેમના તરફ સાશંક દૃષ્ટિથી જ જોતો. ઘણી વાર એમ બનતું કે, મોં. મેડલીન શેરીમાંથી પસાર થતા હોય, અને સા કોઈ તેમને આશિષભરી સલામ કરતાં હોય, ત્યારે ભૂખરા-કાળા રંગનો મોટો કોટ પહેરેલો, જડા દંડવાળો અને ટોપીની કિનાર ભમર સુધી નીચી રાખનારો એક માણસ એકદમ પાછો ફરી, તેમની તરફ, તે દેખાતા બંધ થાય ત્યાં સુધી જોયા કરતો; અને પછી અદબ વાળી, માથું ધુલાવી, બંને હોઠ નાક સુધી ઊંચા ચડાવી એવો ચાળો કરતો કે જેનો અર્થ આવે થાય : “આ માણસ કોણ છે? મને ખાતરી છે કે મેં તેને ક્યાંક જોયો છે. ગમે તેમ પણ હું તેનાથી ભરમાવાનો નથી.”

આ માણસનું નામ જવર્ટ હતું; તે પોલીસ ખાતાનો માણસ હતો. ૪૦ શહેરમાં ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે નિમાઈને તે આવ્યો, ત્યારે મેડલીન બાપુ સમૃદ્ધ બની ચૂક્યા હતા. પહેલાં જવર્ટની નોકરી દક્ષિણ તરફનાં વહાણો ઉપર હતી. જે માણસનો જીવાત્મા નજરે દેખી થકતો હોય, તો માનવ જાતની દરેક વ્યક્તિ પશુપોનિની કોઈ ને કોઈ જાતને મળતી આવે છે એ જોઈને આપણે ચકિત થઈ જઈએ. કોઈ કોઈ વાર તો એક કરતાં વધુ જાતો પણ એક જ માણસમાં આપણને જોવા મળે! પશુઓ જણે માણસના જ ગુણો અને દુર્ગુણોની બાહ્ય આકૃતિઓ છે. પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ કઈ પોનિનો હતો તે કહી આપણું તદ્દન સહેલું છે. ઓસ્ટ્રોના ખેડૂતોને ખાતરી હોય છે કે, વરુની માદા જ્યારે વિયાય છે, ત્યારે તેનાં બચાંમાં એક કૂતરો હોય છે. મા તેને ઝટ મારી નાખે છે, નહિ તો તે



બીજાં બચ્ચાંને ખાઈ જાય. વરુની માદાના આ કૂતરા સંતાનને માણસનું મોં હોય, તો તે બરાબર જાવર્ટ થઈને ઊભો રહે !

આ માણસ બે અત્યંત સાદી તથા અપેક્ષાએ ઉત્તમ કહી શકાય તેવી લાગણીઓના મિશ્રણરૂપ હતો : સત્તા માટે આદર, અને ગુના માટે ધિક્કાર. સરકારી નોકરીમાં હોય તેવા કોઈ પણ માણસ તરફ, ભલે પછી તે વડો પ્રધાન હોય કે જંગલનો રખેવાળ હોય, તે એક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધાની નજરે જોતો; અને એક વાર પણ કાયદાની મર્યાદા તોડનાર દરેક જણ પ્રત્યે તે તિરસ્કાર, ધિક્કાર અને ધૂણાની નજરે જોતો. તેમાં કોઈ અપવાદને સ્થાન ન હતું. એક બાજુ તે માનતો કે, ‘સરકારી નોકર કદી ભૂલ ન કરે, અને ન્યાયાધીશ કદી ખોટું ન કહે.’ બીજી બાજુ તે માનતો કે, ‘ગુનેગારો હંમેશને માટે હાથથી ગયેલા માણસો છે; તેઓ કદી સારા થઈ જ ન શકે.’ ગુનેગારોની દુનિયા ઉપર ગુપ્તપણે કડક ચોકી રાખવા જ જાણે તેનો અવતાર હતો. તેનામાં એકે વ્યસન ન હતું, કે બીજાં એકે દુર્ગુણ ન હતો; માત્ર જ્યારે તેને પોતાની જાત પ્રત્યે કાંઈક સંતોષ થયો હોય, ત્યારે તે ઈર્ષ્યાની એક સડાકો ખેંચતો. એ એક જ વસ્તુ જાણે માનવજાત સાથે તેને જોડનારી કડીરૂપ હતી. બદમાશ ગુનેગાર વગર તે કારમા ભયરૂપ હતો. તેનું નામ સાંભળતાં જ તે ભાગવા માંડતા; અને તેનું મોં નજરે પડતાં જ તેઓ મોં ઉપરનું લોહી મરી જતું.

જાવર્ટ મેડલીન બાપુના પાછલા બધા તાંતણા જોડવા ધૂપી રીતે પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક વખત તે બોલ્યો પણ ખરો કે, “બસ, બરાબર; મેં તેને હવે પકડી પાડ્યો છે.” પણ પછી તે ત્રણ દિવસ સુધી કશું બોલ્યો નહિ અને વિચારમાં પડી ગયો. છેવટે એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે જ્યોત્ષી જાવર્ટ અને મેડલીન એકબીજાની વાત બરાબર પામી ગયા. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો હતો :

મોં. મેડલીન એક સવારે શહેરની એક શેરીમાં થઈને જતા હતા; એવામાં તેમણે દૂર કંઈક ધાંધળ જવું સાંભળ્યું અને લોકોના ટોળાને ભેગું થઈ ગયેલું જોયું. તે તરત તે તરફ વળ્યા. ફેશલવે નામનો એક ડોસો પોતાના ભરેલા ગાડા નીચે દબાઈ ગયો હતો અને તેનો ઘોડો જમીન ઉપર ફસડાઈ પડ્યો હતો. આ ફેશલવે ડોસો તે વખતે મોં. મેડલીનના બાકી રહેલા થોડા દુશ્મનોમાંનો એક હતો. જ્યારે મેડલીન આ શહેરમાં પહેલવહેલા આવ્યા, ત્યારે આ ફેશલવેનો ધંધો પડી ભાંગવા આવ્યો હતો. તેણે આ સાદા મજૂરને પેસાદાર થતો જોયો, ત્યારે તેની પોતાની સ્થિતિ દિવસે દિવસે

બગરની ચાલી. એ જ કારણે તેનામાં મેડલીન પ્રત્યે કાતિલ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. પછી તો તેણે દેવાળું કાઢ્યું અને ઘરડેઘરપણ કુટુંબ વિનાના બનેલા. તેને પોતાની પાસે બાકી રહેલા એક ઘોડો અને એક ગાડું ભાડે ફેરવીને આજીવિકા ચલાવવાની થઈ.

ઘોડાની સાથળો ભાંગી ગઈ હતી અને તે હાલી શકે તેમ નહોતું. ડોસો ગાડા નીચે એવી રીતે આવી ગયો હતો કે, આખા ગાડાનું વજન તેની છાતી ઉપર જ દબાતું જતું હતું. ગાડામાં ખૂબ ભાર ભરેલો હતો અને ફેશવેવે દયા આવે તેવી રીતે ઊંલકારા ભરતો હતો. તેને ગાડા તળેથી ખેંચી કાઢવા લોકોએ પ્રયત્ન કરી જોયો હતો; પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી હતી કે જરૂર પણ અવળો પ્રયત્ન થાય અને ખોટો આંચકો આવે, તો ડોસાના તે જ ઘડીએ પ્રાણ નીકળી જાય. ગાડાને નીચેથી ઊંચું કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ડોસો બહાર નીકળી શકે તેમ જ ન હતું. જાવડે ત્યાં હાજર હતો અને તેણે દુમકલાસ લાવવા માણસ મોકલ્યું હતું. મોં. મેડલીન ત્યાં આવતાં ટોળાએ માનભર ખસીને માર્ગ આપ્યો.

મોં. મેડલીને તરત જ આજુબાજુ ઊભેલા લોકોને પૂછ્યું : “આટલામાં ક્યાંય દુમકલાસ છે કે નહિ?”

“લેવા માણસ ગયું છે,” એક ખેડૂતે જવાબ આપ્યો.

“તેને આવતાં કેટલી વાર લાગશે?”

“ઓછામાં ઓછો પા કલાક.”

“પા કલાક!” મેડલીન ચમકી ઊઠ્યા.

આગલી રાતે વરસાદ પડ્યો હતો અને જમીન ઢીલીપોચી થઈ ગઈ હોવાથી ગાડું દરેકે ક્ષણે ઊંડું ને ઊંડું બિતરતું જતું હતું. તેથી ડોસાની છાતી દબાતી જતી હતી; અને પાંચેક મિનિટમાં તો તેની બધી પાંસળીઓ ભાંગી જવાની એ નક્કી હતું.

“પા કલાકમાં તો ગાડું છોક જ કળી જશે; જુઓ હજી એક માણસ ગાડા નીચે સરકીને પેસે, તો પીઠ વડે ગાડું ઊંચું કરી શકે તેટલી જગા છે. મજબૂત કેડોવાળો કોઈ માણસ અહીં છે? હું તેને એક સોનામહોર આપીશ.”

કોઈ હાલ્યું નહિ.

“બે સોનામહોરો,” મેડલીને કહ્યું.

સાંભળનારા નીચી મૂડી કરીને જોઈ રહ્યા.

“ચાલો, ચાર સોનામહોરો,” મેડલીન ફરીથી બોલ્યા.

એ જ ચૂપકી.

“અહીં કંઈ દયાભાવની ખોટ નથી —” એક અવાજ બોલ્યો. મોં. મેડલીને નજર કરી અને જાવર્ટને ઓળખ્યો. જાવર્ટ આગળ બોલ્યો, “ખોટ તો એટલા જોરની છે. પીઠ વડે આ ગાડું ઊંચકનાર માણસમાં રાક્ષસનું જોર હોવું જોઈએ.”

પછી મોં. મેડલીન ઉપર સ્થિર નજર કરીને તથા એક એક શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને તે બોલ્યો :

“મોં. મેડલીન, તમે કહો છો તેવું કામ કરી શકે તેવો તો એક જ માણસ મેં જોયો છે.”

મેડલીન સહેજ ચમક્યા; પરંતુ જાવર્ટ મેડલીન ઉપરથી આંખ ખસેડ્યા વિના જરા પણ ખચકાયા વિના બોલ્યો :

“તે માણસ વહાણ ઉપર કેદી હતો.”

“એમ !” મેડલીને કહ્યું.

“ટુલો બંદરે”

મેડલીનનું મોં ફીકું પડી ગયું. દરમ્યાન ગાડું ધીમે ધીમે નીચે કળતું જતું હતું અને ફોશલવેં ડોસો હવે દયામણી ચીસો પાડવા લાગ્યો :

“હું ગૂંગળાઈ મરું છું; મારી પાંસળીઓ ભાંગી ચાલી; એક દુમકલાસ ! અરે કર્શુક પણ —”

મેડલીને આસપાસ નજર કરી.

“બાપ રે, મરી ગયો !” ડોસાએ કારમી ચીસ પાડી. મેડલીને પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું; તથા જાવર્ટની હજુ પોતાની ઉપર સ્થિર રહેલી શકરાબાજ જેવી નજર ઝીલી; ત્યાર બાદ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના તે તરત ઘૂંટણિયે પડ્યા અને લોકો બ્રૂમ પણ પાડી શકે તે પહેલાં તો ગાડા નીચે પેસી ગયા. ઈંતેજરી અને ચુપકીદીની એક કારમી પળ તોળાઈ રહી. મેડલીને તે જંગી વજન નીચે લગભગ ચપ્પટ સૂઈને બે વખત પોતાની ફોણીને ઢીંચણ સુધી લાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. ખેડૂતો બુમરાણ કરી ઊઠ્યા, “મેડલીન બાપુ ! બહાર નીકળી આવો !” ડોસો ફોશલવેં પોતે પણ બોલ્યો, “મોં. મેડલીન ! ખસી જાઓ, હું તો મરવાનો જ છું તે મરીશ, પણ સાથે તમે પણ લોચો થઈ જશો.”

મેડલીને કશો જવાબ ન આપ્યો. આજુબાજુ ઊભા રહેલા લોકોનો શ્વાસ શંભી ગયો. પૈડાં વધુ નીચે કળી ગયાં. હવે તો મેડલીનથી પણ બહાર નીકળી શકાય તેમ રહ્યું નહીં. એ જ ઘડીએ અચાનક આખું ગાડું હાલ્યું, અને ધીમે ધીમે ઊંચું થવા લાગ્યું; પૈડાં કાદવમાંથી અર્ધાઅર્ધા

બહાર આવ્યાં. એક ગૂંગળાતો અવાજ સંભળાયો : “જલદી કરો, ટેકો કરો!” એ અવાજ મેડલીનનો હતો : તેમણે હવે આખરી પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ એક માણસની ભાવનાએ સૌમાં હિમન અને બળ પૂર્યાં : એકી સાથે વીસ હાથોએ ગાડું અધધર પકડી રાખ્યું. ડોસો બચી ગયો. મેડલીન પણ બહાર નીકળી ઊભા થયા. તેમનું મોં ભૂરું થઈ ગયું હતું, અને તેમનું શરીર પરસેવાથી નીતરતું હતું. તેમનાં કપડાં ચિરાઈ ગયાં હતાં અને કાદવથી ખરડાઈ ગયાં હતાં. ફોશલવેંએ તેમના ઘૂંટણને ચુંબન કર્યું અને તેમને પોતાના જીવનદાતા કહીને સંબોધ્યા. મેડલીનના મુખ ઉપર સંતોષ અને બલિદાનની દિવ્ય પ્રભા છવાઈ રહી. તેમણે પોતાની શાંત દૃષ્ટિ જવર્ડે ઉપર ઠેરવી. તે હજુ તેમના તરફ તીક્ષ્ણ નજરે જ જોઈ રહ્યો હતો.

## ૧૧

### કોસેટની મા

ગાડા નીચે દબાતી વેળા ફોશલવેં ડોસાના ઢીંચણની ઢાંકણી ખસી ગઈ હતી; એટલે મેડલીન બાપુએ તેને પોતાના કારખાનાના અપંગ બનેલા કારીગરો માટેના સેવાશ્રમમાં પહોંચાડી દીધો. બીજે દિવસે સવારે ડોસાને પથારીમાં પોતાને પડખે પડેલી હજાર ફાંકની નોટ મળી. સાથેની ચિઠ્ઠીમાં મોં. મેડલીનના હસ્તાક્ષરમાં એક લીટી લખેલી હતી : “મેં ખરીદી લીધેલ તમારા ગાડાની અને ઘોડાની કિંમત.” ગાડું ભાંગી ગયું હતું અને ઘોડો મરી ગયો હતો; ફોશલવેં સાંજે થયો, પણ તેનો પગ નકામો જ રહ્યો. એટલે સેવાશ્રમની સેવિકા સાધ્વીઓ અને પાદરીની ભલામણથી મેડલીન બાપુએ તેને પૅરિસના સેંટ એન્ટોઈન વિભાગમાં આવેલા સાધ્વીઓના એક મઠમાં માળીની નોકરી મેળવી આપી.

આ પછી થોડા જ વખત બાદ મોં. મેડલીન નગરપતિ-પદે નિમાયા હતા. જવર્ડે પહેલી વાર તેમને જ્યારે તે પદનો રૂમાલ ગળે બાંધીને ફરતા જોયા, ત્યારે તે ઉરકેરાઈ જઈને પેલા કૂતરાની પેઠે હાંફવા લાગ્યો કે જોને પોતાના માલિકનાં કપડાંમાં વરુની ગંધ આવતી હોય. ત્યારથી માંડીને તે પોતાનાથી બને તેટલો તેમનાથી દૂર જ રહેતો, અને તેની ફરજોને કારણે તેને તેમની સામે હાજર થવું જ પડે, ત્યારે તે ભારે અદબપૂર્વક થોડાક શબ્દો જ બોલતો.

લગભગ આ અરસામાં ફેન્ટાઈન પોતાના વતન મંચેશ્વરમાં આવી પહોંચી. કોઈને તેની યાદ રહી ન હતી. નસીબજેજે મોં. મેડલીનના કારખાનાનું બારણું તેને મિત્રતાભર્યો આવકાર આપવા તૈયાર હતું; અને તે સ્ત્રીઓનાં વિભાગમાં કામે જોડાઈ ગઈ. તેને આ કામ નવું જ હતું એટલે ઓછું ફાવતું હતું; તેથી તેની કમાણી પણ ઓછી હતી. પરંતુ પોતાની જાતકમાઈના પૈસાથી હવે પોતે આજીવિકા ચલાવી શકશે એ વિચારથી જ તેને ખૂબ આનંદ થયો. તેને હવે કામકાજ કરવામાં રસ પડવા માંડ્યો. તેણે એક ઓરડી ભાડે રાખી, અને ઉધાર ખરીદેલા સરસામાનથી તેને સજાવી. તે એક અરીસો પણ લાવી; તેમાં તે પોતાનું મોં, પોતાના સુંદર વાળ અને સુંદર દાંત જોઈને રાજી થતી. પહેલાંના જીવનનો એ કદાચ એકમત્ર અવશેષ હતો. તેને માત્ર કોસેટની જ અને તેના શક્ય ભાવિની જ ચિંતા હતી; બીજી બધી રીતે એ હવે લગભગ સુખી હતી.

પોતે પરણેલી છે કે પોતાને સંતાન છે એ બાબતનો જરા પણ ઉલ્લેખ તે ભૂલેચૂકે પણ ન કરતી. શરૂઆતમાં તો આપણે જોઈ આવ્યા તેમ તે થેનારડિયરને નિયમિત પૈસા મોકલતી. તેને સહી કરતાં જ આવડતું એટલે તેને ધંધેદારી લડિયા પાસે કાગળો લખાવવા પડતા. પણ એમાંથી જ કારખાનામાં અને આસપાસ તેની વાતો થવી શરૂ થઈ.

તે એક જ સરનામે મહિનામાં બે વાર કાગળ લખાવતી અને પૈસા મોકલતી. એટલે તેની વાતો કરનારાંઓને દારૂડિયા લડિયા પાસેથી એ સરનામું કઢાવવામાં કશી મુશ્કેલી ન પડી; અને એક જણ પોતાને ખર્ચે મોંટફરમેલ જઈ આવીને તેના બાળકને જોઈ પણ આવ્યું. બીજાની ગંદકી પીંખવામાં માણસોને કોણ જાણે અસાધારણ રસ હોય છે.

આ બધું થતાં વખત ગયો હતો, અને ફેન્ટાઈનને કારખાનામાં દાખલ થયે વરસ થઈ ગયું હતું. એવામાં એક સવારે કારખાનાની મુકાદમ બાઈએ નગરપતિને નામે પચાસ ફ્રાંક ફેન્ટાઈનના હાથમાં મૂકી તેને કહ્યું, “તારા જોવી બ્રાટ સ્ત્રીને કારખાનામાં રાખી શકાય તેમ નથી. તું હવે છૂટી છે; અને નગરપતિએ જાણવું છે કે, તું આ શહેર પણ છોડી જાય તો સારું.” આ મહિનામાં જ થેનારડિયર સાતને બદલે બાર ફ્રાંક માગ્યા પછી પોતાની માગ વધારીને પંદર ફ્રાંકની કરી હતી. ફેન્ટાઈન આભી જ બની ગઈ. તેણે તોતડાતે અવાજે થોડીક આજીજી કરી જોઈ, પણ મુકાદમ બાઈએ તેને કારખાના બહાર તરત નીકળી જવાનો જ હુકમ કર્યો.

શરમથી ગૂંચળાતી તે કારખાના બહાર નીકળી અને પોતાની ઓરડીએ પાછી આવી. તેનો અપરાધ જાહેર થઈ ગયો હતો. નાના ગામમાં બેઝોની આંખોએ અને જીભે ચડીને રહેવું એ ભારે કપરી વાત હોય છે. તેનામાં બહાર નીકળવાની કે એક શબ્દ પણ બોલવાની હિમત હવે ન રહી.

મોં. મેડલીનને આ કથાની ખબર ન હતી. તે પોતે નિયમ તરીકે કારખાનાના સ્ત્રી-વિભાગમાં કદી જતા નહિ. તે વિભાગના મુકાદમ તરીકે તેમણે એક કુમારિકા બાઈને પાદરીની ભલામણથી નીમી હતી. તે બાઈ આબરૂદાર, સ્થિર ચિત્તાની, ન્યાયી અને દયાભાવવાળી હતી. પરંતુ તેનો દયાભાવ માત્ર દાન આપી જાણતો; બીજાને સમજાવે ક્ષમા કરી શકે તે જાતનો ઉદાત્ત તે ન હતો. મોં. મેડલીન તેના ઉપર દરેક બાબતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકતા; અને ગમે તેવા સારા માણસને પણ પોતાની સત્તા બીજાના હાથોમાં સોંપતા રહેવું જ પડે છે. આ સંપૂર્ણ સત્તાની રૂએ જ મુકાદમ બાઈએ ફેન્ટાઈનનો ન્યાય તોળ્યો હતો અને તેને ગુનેગાર ઠરાવીને સજા કરી હતી. પેલા પચાસ ફ્રાંક પણ, સ્ત્રી-કાશીગરોને મદદ કરવા માટે, તેને મરજી પ્રમાણે વાપરવા મોં. મેડલીને રાખેલી રકમમાંથી જ તેણે આપ્યા હતાં.

ફેન્ટાઈને શહેરમાં નોકરડી તરીકેની નોકરી શોધવા માંડી, પરંતુ કોઈએ તેને રાખી નહિ. સરસામાન અને ભાડાનું દેવું ન પતે ત્યાં સુધી તેનાથી શહેર પણ છોડાય તેમ ન હતું. પોતાને મળેલા પચાસ ફ્રાંક તેણે એ બે દેવાં પેટે વહેંચી આપ્યા, તથા એક ખાટલી સિવાયનો બધો સરસામાન પાછો આપી દીધો. છતાં તેને સો ફ્રાંકનું દેવું રહ્યું. તે હવે લશ્કરનાં કપડાં સીવવાનાં કામે લાગી. તેમાં તેને રોજના છ પેન્સ મળતા; જેમાંથી ચાર પેન્સ તો તેને તેની દીકરી માટે જ બચાવવા પડે. આ સમય દરમ્યાન જ થેનારડિયરને મોકલવાની રકમમાં તે અનિયમિત બનતી ચાલી.

વધારે પડતી મજૂરી અને કંગાલિયતથી ધીમે ધીમે ફેન્ટાઈનનું શરીર ઘસાવા લાગ્યું અને તેને જ થોડીક સૂકી ઉર્ધ્વરસ રહેતી હતી, તે ખૂબ વધી ગઈ. શિયાળાના અંત ભાગમાં તેને છૂટી કરવામાં આવી હતી; ઉનાળો પૂરો થયો અને શિયાળો પાછો આવ્યો. તેમાં દિવસો ટૂંકા અને કામ પણ થોડું ઊતરે. ફ્રાંસના આ ભાગમાં શિયાળા દરમ્યાન ગરમી, પ્રકાશ કે બપોર જેવું કંઈ હોય જ નહિ; સવારને છોડે જ જાણે સાંજ જોડાતી આવે. ધૂમસ અને સંધ્યાકાળ જેવા પ્રકાશમાં દિવસે પણ ઝાંખું જ દેખાય. ફેન્ટાઈનની કમાણી બહુ ઓછી હતી અને દેવું વધતું જતું હતું. થેનારડિયર દંપતીને પૈસા

નિયમિત ન મળતા હોવાથી તેઓ વારંવાર તેને ઉપરાઉપરી કાગળો લખતાં હતાં. કાગળના શબ્દો તેને વીધતા હતા અને તેનું ટપાલખર્ચ તેને બરબાદ કરતું હતું. એક દિવસ તેઓએ લખ્યું કે, કૉસ્ટેટ હવે છેક જ ઉઘાડી થઈ ગઈ છે; આ શિયાળામાં તેને એકાદ ગરમ કપડું નહિ મળે, તો તે લાંબું નહિ જીવે; માટે ગમે તેમ કરીને દસ ફ્રાંક તો તત્કાલ મોકલો જ. ફેન્ટાઈને આખો દિવસ એ કાગળ હાથમાં ચોળ્યા કર્યો. પછી રાત પડયે તે હજમની દુકાને ગઈ. ત્યાં જઈ તેણે માથાનો ચીપિયો ખેંચી લીધો, એટલે તેના ગૂંછળાબંધ વાળ કેડ સુધી છૂટા પથરાઈ ગયા.

“કેવા સુંદર વાળ !” હજમ આભો થઈને બોલી ઊઠ્યો.

“તું મને આ વાળનું શું આપીશ ?”

“દસ ફ્રાંક.”

“ચાલ, કાપી લે.”

ફેન્ટાઈને ગૂંથેલું ગરમ ફરાક ખરીદીને થેનારડિયર દંપતી ઉપર મોકલી આપ્યું. તેઓ તે જોઈ ગુસ્સો થઈ ગયાં. કારણ, તેમને તો પૈસા જોઈતા હતા. તે ફરાક તેમની નાની છોકરીને મળ્યું, અને કૉસ્ટેટ તો ધૂજતી જ રહી. ફેન્ટાઈન વિચારતી હતી કે, “મારી બચી હવે જરાય થથરશે નહિ, કારણ કે મેં મારા માથાના વાળથી તેને ઢાંકી છે.” તે પોતે હવે માથે ગાળ ટોપી બાંધવા લાગી, જેથી તેનું કતરાયેલું માથું ઢંકાઈ રહે. જોકે એમ પણ તે સુંદર તો લાગતી જ હતી.

ફેન્ટાઈનના અંતરમાં હવે ધીમે ધીમે કાળા ફેરફારો થતા જતા હતા. અત્યાર સુધી તે સૌ કોઈની જેમ મેડલીન બાપુ પ્રત્યે આદર ધરાવતી; પરંતુ તેમણે પોતાને કામ વગરની રખડતી કરી મૂકી એ વિચારના રટણથી તે તેમને પણ ધિક્કારવા લાગી; અને બીજા બધા કરતાં વધારે. ફેન્ટાઈનમાં હવે માત્ર પોતાની દીકરીની જ માયા-મમતા બાકી રહી રહી. તેના અંધારા બનતા જતા અંતરમાં એ એક જ દિવ્ય અને મધુર પ્રકાશનું કિરણ ચમકતું. તે કહેતી કે, “હું પૈસાવાળી થઈશ એટલે મારી કૉસ્ટેટને મારી પાસે લાવી શકીશ.” એટલું કહી તે હસી પડતી. દરમ્યાન તેની ઉંધરસ તો મટી નહિ, અને વધારામાં તેને રાતે પરસેવો વળવો શરૂ થયો.

એક દિવસ તેને થેનારડિયર તરફથી નીચેનો કાગળ મળ્યો : “કૉસ્ટેટને લશ્કરી તાવ લાગુ થયો છે; હાલમાં આ તરફ તે તાવનો વાવર છે. તેને મોંઘી દવાઓ આપવી પડે છે, પણ અમારી સ્થિતિ પહોંચતી ન હોવાથી અમર થી

લાંબો વખત એ ખર્ચ કરી થકાય તેમ નથી. એક અઠવાડિયામાં જે તમે અમને ચાળીસ ફ્રાંક નહિ મોકલો, તો તમારી છોકરીને મરી ગયેલી જાણજે.”

ફેન્ટાઈન ખડખડાટ હસી પડી અને પોતાની ધરડી પડોથણને કહેવા લાગી : “કેવી હસવા જેવી વાત કરે છે! તેઓને ચાળીસ ફ્રાંક જેઈએ છે; હું ક્યાંથી લાવવાની હતી? એ ગમાર ખેડૂતોની અક્કલ તો જુઓ!”

આમ છતાં દાદરાની બારી પાસે જઈને તેણે ફરીથી તે કાગળ વાંચ્યો; પછી તે શેરીમાં બહાર નીકળી ગઈ. તે બજારમાં થઈને પસાર થતી હતી ત્યારે તેણે એક લાલ કપડાં પહેરેલા માણસને વિચિત્ર રીતે શણગારેલા વાહનની બેઠક ઉપર ઊભો થઈને ભાષણ આપતો જોયો. તે દાંત ખેંચનારો તથા દાંતનાં ચોકઠાં બેસાડનારો હતો. ફેન્ટાઈન ટોળામાં ભળી અને પેલાના રમૂજ ભાષણ ઉપર બીજાઓ સાથે હસવા લાગી. તેને હસતી જોતાંવેંત જ પેલો દાંત ખેંચનારો એકદમ બોલી ઊઠ્યો :

“વાહ રે, મારી હસતી પરી! તારે બહુ સુંદર દાંત છે. જે તું મને તારા આગલા બે દાંત વેચવા ઈચ્છે, તો હું તને એક એક દાંતનો એક નેપોલિયન સિક્કો આપવા તૈયાર છું.”

ફેન્ટાઈન તરત કાનમાં આંગળીઓ ખોસીને ત્યાંથી ચાલતી થઈ. પેલો તેની પાછળ બૂમ પાડીને સંભળાવવા લાગ્યો : “તું વિચાર કરી જોજે. બે નેપોલિયન બહુ કામ આવશે. જે તારું અંતર કબૂલ કરે, તો તું સાંજે— હોટેલમાં આવજે. હું ત્યાં હોઈશ.”

ફેન્ટાઈન ઘેર પહોંચી ત્યારે ખૂબ તપી ગઈ હતી. તેણે પોતાની બુટ્ટી પડોથણને બધી વાત કહી. “મારા બે આગલા દાંત! બાપ રે, પછી તો હું કેવી ડાકણ જેવી દેખાઉં? વાળ તો ફરી પાછા ઊગે; પાછા દાંત! તેના કરતાં તો હું પાંચમે માળથી ઊંચે માથે પડતું નાખતું વધુ પસંદ કરું.”

“તેણે તને બે દાંતનું શું આપવાનું કહ્યું?”

“બે નેપોલિયન.”

“એટલે બરાબર ચાળીસ ફ્રાંક!”

“ખરી વાત, ચાળીસ ફ્રાંક!”

પછી તે અચાનક વિચારમાં પડી ગઈ અને કામ કરવા લાગી. પાંચ કલાક પછી તે ઊઠીને દાદરાની બારી પાસે જઈને ચેનારડિયરનો કાગળ ફરી વાંચી આવી.

બીજે દિવસે સવારે જ્યારે ડોસી ફેન્ટાઈનની ઓરડીમાં દાખલ થઈ, ત્યારે તેણે તેને પથારીમાં બેઠેલી જોઈ. તેનું મોં ફીકું પડી ગયું હતું.



ડોસીએ કંપી ઊઠીને પૂછ્યું, “મા રે! તને થઈ શું ગયું છે?”

“કાંઈ નહિ, હું સારી છું. મારી દીકરીને હવે પેલા રોગથી દવા વગર મરવું નહિ પડે.”

આટલું કહીને તે સહેજ હસી. પણ કેવું ભયંકર હાસ્ય! ડોસીએ જોયું કે તેના હોઠના ખૂણા લાલ થૂંકથી ખરડાયેલા હતા અને તેના મોંમાં આગળના ભાગમાં ખાલી બાકું દેખાતું હતું.

ફેન્ટાઈને ચાળીસ ફ્રાંક થેનારડિયરને મોકલાવી આપ્યા. પરંતુ એ તેની પૈસા કઠાવવાની યુક્તિ જ હતી; કૉસેટ માંદી ન હતી.

ફેન્ટાઈને પોતાનો અરીસો હવે બારીમાંથી હંમેશને માટે ફેંકી દીધો. પોતાની ઓરડી પણ ખાલી કરીને તે હવે મકાનના છાપરા નીચેના માળિયામાં રહેવા ચાલી ગઈ. માળિયામાં છાપરું માળ સાથે એવો ખૂણો કરીને અડતું હોય છે કે, દરેક પગલે તમારું માથું ઉપર ટિચાય. ગરીબ માણસ પોતાના એ ઓરડાને છેડે પોતાના નસીબના છેડાની જેમ વધુ ને વધુ નમતો જઈને જ પહોંચી શકે. તેની આંખો હવે વિચિત્ર રીતે ચમકવા લાગી, અને દરેક ઉધરસે તેને ખબાની ડાબી હાંસડીએ દુખાવો થતો. દિવસના તે સત્તાર કલાક સીવણકામ કરતી. પરંતુ એવામાં એક સટોરિયાએ કેદખાનાની બધી સ્ત્રી-કેદીઓને સસ્તામાં કામે રોકી લીધી અને તેથી બહારની મજૂરીનો દર રોજના નવ સૂ\* થઈ ગયો.

આખા દિવસના કામના નવ સૂ! તેના લેણદારો હવે પહેલાં કરતાં વધુ આકળા થતા ચાલ્યા અને તેમનો તગાદો અસહ્ય બનતો ગયો. ભગવાન જાણે, તેઓ તેની પાસે શું ઈચ્છતા હતા! તે હવે મરણિયા જેવી બની ગઈ અને તેનામાં જંગલી પશુ જેવું કાંઈક જાગી ઊઠ્યું. એ જ વખતે થેનારડિયરે તેને કાગળ લખ્યો કે, “હવે મેં બહુ રાહ જોઈ છે; અને જો પાછલા ચડેલા સો ફ્રાંક મને તરત જ નહિ મળે, તો રોગમાંથી હમણાં જ ઊઠેલી કૉસેટને હું ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ.”

“સો ફ્રાંક!” ફેન્ટાઈને વિચાર્યું. “પણ કયા ધંધામાંથી મને દિવસના સો સૂ પણ મળે તેમ છે? કીક! હવે હું મારી પાસે જ બાકી રહ્યું છે તે જ વેચીશ!”

અને એ અભાગણી સ્ત્રી અધઃપાતને છેલ્લે કિનારે બેઠી.

\* લગભગ પાંચ નવા પૈસા.

## ‘ તારા હૃદયનો અંધારપટ દૂર થાઓ ! ’

નાનાં શહેરોમાં જુવાન ફાજલ બોડાનો એક એવો વર્ગ હોય છે કે જે વર્ષ દહાડે ૧૫૦૦ ફ્રાંક વેડફે છે : પૅરિસનો તેમનો જાતભાઈ જે અદાથી બે લાખ ફ્રાંક વેડફી નાખતો હોય છે તેમ ! તેઓ આપકમાઈ ઉપર ન જીવનારા, પુરુષાર્થહીન, નાથીજ, કાપુરુષો હોય છે; તેમને થોડી જમીન હોય છે, થોડી બેવકૂફી હોય છે, અને થોડી ટીખળ-વિદ્યા હોય છે. શિષ્ટ દીવાનખાનાંમાં તેઓ ગામઠી ગામડિયા ગણાય; હોટેલ-પીઠાંમાં તેઓ પોતાને સદ્ગૃહસ્થો મનાવતા હોય છે. તેઓ ‘મારાં ખેતર’, ‘મારાં જંગલ’, અને ‘મારા ખેડૂતો’ની વાતો કરે છે; પોતાને રસિકવૃત્તિના સાબિત કરવા નટીઓ પાછળ સિસોટીઓ વગાડે છે; અને પોતાને શૂરવીર યોદ્ધાઓ સાબિત કરવા સરકારી નોકરો સાથે ટંટો કરે છે. તેઓ બંદૂક ફોડે છે, ધૂમ્રપાન કરે છે, બગાસાં ખાય છે, ગંજીફા રમે છે, વાહનમાંથી ઊતરતા મુસાફરો સામે જોઈ રહે છે, એક પૈસા માટે ખેંચાતાણુ કરે છે, ફેશનોની અતિશયોક્તિ કરે છે, પોતાના જૂના બૂટ ઘસ્યા કરે છે, કશું કામ કરતા નથી, કથા કામના હોતા નથી મધ્યમ અને કશું મોટું નુકસાન કરતા નથી.

હેલ્લા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી બીનાઓ પછી આઠ કે દશ મહિના બાદ, અર્થાત્ ૧૮૨૩ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં એક રાતે બરફ પડ્યો હતો ત્યારે, ઉપર જણાવેલા ફાજલ વર્ગમાંનો એક જુવાનિયો એક સ્ત્રીને સતાવી રહ્યો હતો. તે સ્ત્રી તેના પોશાક અને ટાપટીપ ઉપરથી બજારુ સ્ત્રી લાગતી હતી, અને પોતાના ધંધાના વેંતમાં જ લશ્કરી અમલદારોની હોટેલ પાસે આંટા મારતી હતી. જેટલી વખત તે બારી પાસેથી પસાર થતી હતી, તેટલી વખત પેલો પોતાને મન ભારે ટીખળના લાગતા બોલથી તેને વીંધતો હતો : “ વાહ શું તારું રૂપ ? ” “ તું તો ફૂતરાની બોડમાં જ શોભે ! ” “ તારે કેટલા દાંત છે, બોખી ! ” ઇત્યાદિ. પેલી જેમ તેમ અડબડિયાં ખાતી ખાતી આંટા મારતી હતી અને પેલાની સામે જોયું-ન-જોયું તથા સાંભળ્યું-ન-સાંભળ્યું કરતી હતી. પરંતુ તેથી પેલાને વધુ શૂર ચડતું હતું. પેલી કંઈક ચિડાય કે વકરે એવું કરવા ખાતર, એક વખત તેની પીઠ ફરી કે તરત તેની પાછળ છાનામાના જઈને, તેણે મૂઠી ભરીને બરફ તેની ખુલ્લી બોચી નીચે સરકાવી દીધો. પેલી ચીસ પાડી ઊઠી અને પાછી ફરીને ચિત્તાની પેઠે લપકી; તથા પોતાના નખથી પેલાના ગાલ ઉતરડીને મોં વડે એવા શબ્દો બોલવા લાગી કે જે લશ્કરી હોટેલના કમરામાં જ સાંભળવા મળે.

ધાંધલ સાંભળી થોડી વારમાં હોટેલમાંથી બધા ઓફિસરો સામટા બહાર નીકળી આવ્યા; રસ્તે જનારા પણ ટોળે વળ્યા. સૌ તાળીઓ તથા બૂમો પાડી ટીખળ કરતા બંનેને વકરાવવા લાગ્યા. બેમાંથી પુરુષ કોણ છે અને સ્ત્રી કોણ છે તે ઓળખાય તેમ ન હતું; પુરુષનો ટોપો નીચે પડી ગયો હતો અને પેલી સ્ત્રીને માથે વાળ અને મોંમાં આગલા દાંત ન હતા. ચીસો અને બૂમો પાડતી તે સ્ત્રી લાતો, મુક્કા અને નહોરથી પેલાની બરાબર ખબર લેતી હતી. અચાનક ટોળામાંથી એક ઊંચો માણસ ધસી આવ્યો અને એ સ્ત્રીને તેનાં કાદવથી ખરડાયેલાં કપડાંથી પકડીને બોલ્યો, “ચાલ મારી સાથે.” સ્ત્રીએ માથું ઊંચું કર્યું અને જવડેને ઓળખ્યો. તેનો ગુસ્સાભર્યો અવાજ એકદમ મરી ગયો; તે તદ્દન ફીકી પડી ગઈ અને ભયથી ધૂળવા લાગી. દરમ્યાન પેલા હરામી જુવાનિયો નાસી ગયો.

જવડે ટોળાને વિખેરી નાખ્યું અને પછી લાંબી ફ્લંગો ભરતો તે પેલી બાપડીને લગભગ ઘસડતો થાણે લઈ ચાલ્યો. પ્રેક્ષકો થોડે દૂરથી આનંદની કિકિયારીઓ કરતા અને મજાક ઉડાવતા પાછળ ચાલ્યા. થાણું આવતાં સંત્રીએ એ બધાને બહાર રોકી રાખ્યા. જવડે ટેબલ આગળ બેસી કાગળ કાઢ્યો. ફ્રેંચ કાયદામાં આ વર્ગની સ્ત્રીઓને પોલીસની જ મુનસફી ઉપર છોડી દીધેલી હોય છે. તેઓ તેમને જે ક્ષીક લાગે તે સજા કરી શકે, તથા તેમની બે મિલકતો અર્થાત્ તેમનો ધંધો અને તેમની સ્વતંત્રતા જપ્ત કરી શકે. જવડે પોતાની નજર સામે સમાજના એક પ્રતિનિધિ ઉપર બધી મર્યાદાઓ બહારના એક તુચ્છ પ્રાણી વડે હુમલો કરાતો જોયો હતો : એક વેશ્યાએ એક ગૃહસ્થ અને મતદારનું અપમાન કરી, તેને શારીરિક વ્યથા પહોંચાડી હતી. જવડે મક્કમતાથી અને શાંતિથી લખ્યે ગયો. ફેન્ટાઈન એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના લગભગ મૂર્છાવશ દશામાં એક ભીંત પાસે લપાઈને ઊભી રહી. લખવાનું પૂરું થતાં જવડે સંત્રીને કહ્યું, “તારૂં પોલીસો સાથે લઈને જાઓ અને આને જેલમાં પૂરી દો.” ફેન્ટાઈન સામે ફરીને તેણે કહ્યું, “તને છ મહિનાની કેદની સજા કરવામાં આવે છે.”

તે બિચારી પગથી માથા સુધી ધૂજી ઊઠી.

“છ મહિના ! છ મહિના જેલમાં ! બાપરે, મારી વહાલી કોસેટનું શું થશે ? ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ, થેનારડિયરોનું મારે સો ફ્રાંક દેવું છે.”

આજું કંઈક તે બોલતી રહી અને પોલીસો તેને બધાંનાં પગલાં પડવાથી કાદવવાળા થયેલા ભોંયતળ ઉપરથી ઘસડીને લઈ ચાલ્યા. તે બિચારી પોતાના પગ ઉપર ઊભી થઈ શકી જ નહિ.

“જવર્ટ સાહેબ, મારો ક્યો વાંક નથી. હું પેલા સદ્ગુહસ્થને ઓળખતી પણ નથી. હું મારી મેળે બારી પાસે ફરતી હતી, અને તેમણે ગમે તે બોલીને મને નાહક ચીડવ્યા કરી. હું પોતે જરા પણ બોલી ન હતી; મને થયું, ભલે એઓ સાહેબ થોડો આનંદ કરે. પરંતુ તેમણે વિના કારણ મારી બોચી નીચે બરફ સરકાવી દીધા; અને એથી હું એકદમ ચિડાઈ ગઈ. મારી તબિયત સારી રહેતી નથી; અને એકદમ બરફ બોચી નીચે આવ્યો એટલે. તેમનો ટોપો પડી ગયો, પણ તે શા માટે ચાલ્યા ગયા? હું તેમની માફી માગવા તૈયાર છું. મને આટલો વખત જવા દો, જવર્ટ સાહેબ. જેલમાં દિવસના સાત સૂ જ કમાણી થઈ શકે છે; અને વિચાર કરો, મારે સો ફ્રાંક મોકલવા જ જોઈએ; નહિ તો તેઓ મારી માંદી દીકરીને શેરીમાં હાંકી કાઢશે. એ બિચારી આ ઠંડીમાં ક્યાં જશે? સાહેબ, તેની ઉપર તો દયા લાવો. તે જરા મોટી હોત તો તો કંઈ કામકાજ કરીને પણ કમાઈ લેત. પણ અન્યારે તો તે બહુ નાની છે. હું ખરાબ જાતની સ્ત્રી નથી સાહેબ; પણ કારખાનામાંથી કાઢી મૂકી, અને મારે મારી દીકરી માટે પૈસા મોકલવાના હતા એટલે.”

“બસ, હવે ચૂપ કર.” જવર્ટ બોલ્યો: “મેં બધું સાંભળી લીધું. તને છ મહિના મળ્યા છે; ભલો ભગવાન પણ તેમાં ફેર કરી શકે તેમ નથી.”

ગંભીરતાથી બોલાયેલું આ વાક્ય સાંભળતાં જ ફેન્ટાઈન, “દયા, યાદ !” એવું ગણગણતી ઢગલો થઈને ગબડી પડી. જવર્ટે પીઠ ફેરવી લીધી. પોલીસોએ તેનું કાંડું પકડી તેને ઊભી કરવા માંડી. આ અગાઉ થોડો વખત થયાં એક માણસ કોઈ ન જુએ તેમ અંદર દાખલ થયો હતો, અને બારણું બંધ કરી તેને અઢેલીને ઊભો રહ્યો હતો. ફેન્ટાઈનની બધી આજીજીઓ તેણે સાંભળી હતી. તે હવે અંધારામાંથી બહાર આવ્યો અને બોલ્યો, “જરા થોભો !”

જવર્ટે આંખ ઊંચી કરી અને મોં. મેડલીનને ઓળખ્યા. તેણે ટોપો માથેથી ઊંચો કર્યો અને કઢંગી રીતે જરા નમન કર્યું.

“નગરપતિ સાહેબ, આપ શું —”

“નગરપતિ” એ શબ્દોએ ફેન્ટાઈન ઉપર વિચિત્ર અસર કરી. તે અચાનક જમીન ઉપરથી સીધી ઊછળી, તથા કોઈ રોકે તે પહેલાં તો મોં. મેડલીનની સામે જઈને ઊભી રહી અને તેમની સામું ફાટેલી આંખે જોતી બોલી :

“તો, તું નગરપતિ છે કેમ ?”

આટલું બોલી તે એકદમ હસી પડી, અને મોં. મેડલીનના મોં ઉપર થૂંકી. મોં. મેડલીને પોતાનાં મોં લૂછી નાખ્યું અને કહ્યું, “ઈન્સ્પેક્ટર જાવર્ટ, આ બાઈને મુક્ત કરો.”

શણભર તો જાવર્ટને પોતાની ઈન્દ્રિયો પરેખર ઠેકાણે છે કે કેમ, એની જ શંકા થઈ આવી. એક બજારુ સ્ત્રીને નગરપતિના મોં ઉપર થૂંકતી નજરે જોવી એ એક એવી ભયંકર વસ્તુ હતી કે જેની કલ્પના પણ મનમાં લાવવી એ અપરાધ ગણાય. બીજી બાજુ તેના મનમાં તરત જ સામો એ વિચાર પણ ધસી આવ્યો કે, આ સ્ત્રી જે વર્ગની છે, તે જ વર્ગના કદાચ નગરપતિ થઈ બેઠેલા આ માણસ પણ હોવાનો સંભવ છે; તો પછી આ ગુનેગારોની દુનિયાના લોકો એકબીજા પ્રત્યે આથી વિશેષ શું સારું વર્તવાના હતા? પરંતુ તેણે જ્યારે નગરપતિને પોતાના મોં ઉપરથી થૂંક લૂછી કાઢીને, ‘આ બાઈને મુક્ત કરો’ એવું બોલતા સાંભળ્યા, ત્યારે તો તે આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ બની ગયો. તેનામાં વિચાર કરવાની તથા બોલવાની કશી તાકાત જ ન રહી.

નગરપતિના શબ્દોએ ફેન્ટાઈન ઉપર પણ એવી જ અજબ અસર કરી. તે લથડિયું ખાતી ખાતી કથાનો ટેકો લઈને સ્થિર ઊભી રહી; તથા પોતાની જાત સાથે વાત કરતી હોય તેમ ધીમેથી ગણગણી —

“મુક્ત કરો? તો શું મારે છ મહિના જેલમાં નહિ જવું પડે? કોણ આ બોલ્યું? સાચી વાત છે? મને કદાચ ઊંધું સાંભળાયું હશે. આ સેતાન નગરપતિ તો તેવું બોલે જ નહિ. તો શું આપે—ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબે—જાવર્ટ સાહેબે—મને મુક્ત કરવાનો હુકમ આપ્યો? તો સાહેબ, હું મારી બધી વાત આપને કહું તે સાંભળો; તે સાંભળી આપ જરૂર મને જવા દેશો. આ ક્યારે બદમાશ નગરપતિ મારા બધા દુઃખનું અને પાપમાલીન કારણ છે. કેટલીક નવરી ડાકણો મારે માટે ગમે તેવી વાતો કરવા માંડી, તે ઉપરથી આણે મને નોકરીમાંથી એકદમ કાઢી મૂકી. જુઓ તો ખરા! પોતાનું કામ સારી રીતે કરતી એક બાઈને આમ રોજગાર વિનાની રાખતી કરી મૂકવી, એ શું પુરુષ માણસનું લક્ષણ કહેવાય? પછી રોજગાર વનાની થઈ ગઈ એટલે મારે આ ધંધા કરવા પડ્યા. આપ લોકો, પોલીસના સાહેબો મહેરબાની કરીને એક સુધારો દાખલ ન કરાવી શકે? જુઓને સાહેબ, આપને સમજાવું. એક ખમીસ સીવવાના બારે સૂ મળતા હોય, પણ આ કેદખાનાન નવરા લોકો સરકારને પાસ ખાઈ-પીને સાત સૂએ કપડાં સીવી આપે, તેથી બહારનાં પ્રમાણિક મજૂરી કરનારાંઓને કેટલાં બધાં સોસળું

પડે? સાત સૂમાં તો, પૂરું પેટ પણ ન ભરાય; એટલે પછી માણસને ગમે તે ધંધા કરવા પડે. અને મારે તો મારી નાની કોસેટ માટે પૈસા મોકલવા પડતા, એટલે આ ખરાબ રસ્તે ચડવું પડ્યું. બાકી, જવર્ટ સાહેબ, હું મૂળે ખરાબ સ્ત્રી નથી; અને આજ પણ ભૂલથી મારો પગ, પેલા સદ્ગૃહસ્થના ટોપા ઉપર આવી ગયો તે માટે હું દિલગીર છું; પરંતુ અમારા લોકો પાસે રાત માટે એક જ રેશમી પોશાક હોય છે; તેઓ સાહેબે અંદર બરફ નાખીને તે બગાડ્યો એટલે મને ગુસ્સો ચડી આવ્યો; બાકી તે ગમે તે બાબે તોપણ —”

મો. મેડમીન તેની વાત ગંભીર લક્ષ આપીને સાંભળી રહ્યા હતા. દરમ્યાન તેમણે પોતાના ખિસ્સામાંથી પૈસાની થેલી કાઢી જોઈ, પણ તે ખાલી હોવાથી તરત તેને પાછી મૂકી દીધી. પછી તેમણે ફેન્ટાઈનને પૂછ્યું —

“તારે કેટલું દેવું છે, બહેન?”

ફેન્ટાઈન અત્યાર સુધી જવર્ટ સામે જ જોઈ રહ્યા હતા, તે હવે તેમના તરફ ફરી અને બોલી: “હું તારી સાથે ક્યાં વાત કરું છું?”

પછી તે સિપાઈઓ તરફ ફરીને બોલી —

“જુઓ જુવાનો, તમે જોયું કેની, હું તો તેના મોં ઉપર થૂંકી છું. નું નગરપતિ હોવાથી મને અહીં થાણામાં ડરાવવા આવ્યો છે, પણ હું તારાથી ડરતી નથી. હું તો મારા જવર્ટ સાહેબથી જ ડરું; બીજા કોઈથી નહિ.”

આટલું કહીને પછી તેણે જવર્ટ તરફ જોઈને કહ્યું:

“માણસે ન્યાય તો તોળવો જ જોઈએ ને? અને હું જાણું છું કે આપ સાહેબ કેટલા બધા ન્યાયી છો. આપે તો કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા મને પકડી લીધી; પરંતુ આપે જ્યારે જાણ્યું કે, મારી નાની દીકરી ભૂખે મરતી થઈ જશે, ત્યારે આપે તરત મને છૂટી કરવાનો હુકમ આપ્યો. હા સાહેબ, તમે મને જરૂર કહી થકો કે, ‘ડીમચી, હવે ફરી આવું ન કરતી.’ પરંતુ સાહેબ, હું કદી હવે એવું નહિ કરું. સદ્ગૃહસ્થ લોકો જરા હસવા માટે અમારા જેવીને થોડું અડપલું કરે પણ ખરા; એમાં વળી અમારે ચિડાવું શું? સાહેબ, મારી તબિયત ખરાબ રહેતી હતી એટલે; બાકી તો એટલા બરફથી હું ખિજઈ ન જાત.”

પછી સિપાઈઓ તરફ ફરીને તે બોલી, “જુઓ દોસ્તો, જવર્ટ સાહેબે મને છૂટી કરી છે, એટલે હવે હું જાઉં છું. ઠીક ત્યારે, આવજો સાહેબા!” આટલું કહા તે ઉઠાળો ઊંચો કરીને બારણું ઉઘાડવા જ જતી

હતી કે તરત જવર્ટ જાણે ઊંઘમાંથી ચોંકી ઊઠ્યો હોય તેમ માથું ઊંચું કરી, વિકરાળ ચહેરા કરીને બોલ્યો,

“સારજન્ટ, જોતા નથી કે પેલી ડાકણ નાસી જાય છે? કોણે તમને તેને છોડી મૂકવાનું કહ્યું?”

“મેં.” મોં. મેડલીને જણાવ્યું.

ફેન્ટાઈને જવર્ટનો અવાજ સાંભળતાં જ નકૂચો હાથમાંથી છોડી દીધા;— પકડાઈ ગયેલા ચોર ચોરેલી વસ્તુ હાથમાંથી મૂકી દે તેમ. પછી એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના તે જવર્ટ તથા મેડલીને સામે વારાફરતી તેઓ બોલતા ગયા તેમ તેમ ફાટેલી આંખે અને રૂંધાતે હોયે જતી ઊભી રહી. જવર્ટનું ભેજું હવે ઠેકાણે હોય તેમ લાગતું ન હતું; નહિ તો નગર-પતિનો હુકમ સાંભળ્યા પછી તેણે સારજન્ટને આ રીતે હુકમ આપ્યો ન હોત. નગરપતિની હાજરી શું તે ભૂલી જ ગયો? કે પછી તે પોતાની જાતને એમ સમજાવી શક્યો કે, કોઈ પણ સત્તાવાળો એવો હુકમ આપી જ ન શકે? કે પછી તેણે નક્કી કર્યું હતું કે, અત્યારે તેણે પોતે કાયદો, વ્યવસ્થા, નીતિ, રાજસત્તા અને સમાજના પ્રતિનિધિ બની જઈ, તે સૌની વતી આ ધૂણાપાત્ર ગુનેગારો સામે અડગ ઊભા રહેવાનું છે? ગમે તે હો, પણ નગર-પતિએ જ્યારે કહ્યું કે, “મેં,” ત્યારે જવર્ટ ફીકા મોંએ તથા ભૂરા પડી ગયેલા હોઠો સાથે નગરપતિ તરફ ફર્યો અને બોલ્યો :

“મોં. નગરપતિ સાહેબ, એ નહિ બની શકે.”

“શાથી?”

“આ તુચ્છ પ્રાણીએ એક સદ્ગુહસ્થનું અપમાન કર્યું છે.”

“ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ, જુઓ સાંભળો; તમે પ્રમાણિક માણસ છો, એટલે તમને ખુલાસો કરીને સમજાવતાં મુશ્કેલી નહિ પડે. સાચી વાત એમ છે કે, તમે આ છોકરીને પકડીને લઈ જતા હતા તે વખતે હું તે તરફ થઈને જતો હતો. લોકોનું ટોળું ત્યાં જ ઊભું હતું; મને તપાસ કરતાં બધી વાત સમજાઈ છે. પેલા માણસનો જ વાંક હતો, અને ખરું જોતાં તમારે આને બદલે તેને જ કેદ પકડવો જોઈતો હતો.”

જવર્ટ વિરોધ કરતાં કહ્યું :

“આ તુચ્છ પ્રાણીએ હાલમાં અહીં જ મોં. નગરપતિનું પણ અપમાન કર્યું છે.”

“એ મારે પોતાને લગતી વાત છે,” મોં. મેડલીને બોલ્યા, “મરું અપમાન એ કદાચ મારું જ અપમાન કહેવાય; અને હું તે માટે મને ઠીક

લાગે તે કરી શકું તેમ છું.”

“સાહેબ, હું આપની શમા માગું છું; પરંતુ એ અપમાન આપનું નથી પણ ન્યાયની અદાલતનું છે.”

“ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ,” મોં. મેડલીને જવાબ આપ્યો, “અંતરાત્મા એ સૌથી મોટી અદાલત છે. મેં આ બાઈની વાત સાંભળી છે, અને હું શું કરું છું તે સમજું છું.”

“પરંતુ, નગરપતિ સાહેબ, હું શું દેખી રહ્યો છું તે મને સમજતું નથી.”

“તમે સમજી શકતા ન હો, તો હુકમનું પાલન કરીને સંતોષ માનો.”

“હું મારી ફરજનો જ હુકમ માનું છું; અને મારી ફરજ મને હુકમ કરે છે કે, આ સ્ત્રીએ છ મહિના જેલ જવું જોઈએ.”

મોં. મેડલીને ધીમેથી જવાબ આપ્યો :

“તો આ વાત પણ લક્ષ દઈને સાંભળો; તે એક દિવસ પણ જેલ જશે નહિ.”

આ નિશ્ચિત શબ્દો સાંભળતાં જ જવર્ટે નગરપતિ સામે સ્થિર નજર કરીને છતાં કંઈક અદબભર્યા અવાજે કહ્યું :

“મને આપની આજ્ઞાનો ભંગ કરવાની આમ ફરજ પાડવામાં આવે છે, તેથી હું દિલગીર છું. આવું હું મારી જિંદગીમાં પહેલી જ વાર કરું છું; પરંતુ આપ મને જણાવવા દેવાની રજા આપશો કે, હું મારી સત્તાની મર્યાદામાં રહીને વર્તું છું. હું ત્યાં હાજર હતો. આ છોકરીએ એક મતદાર અને ત્રણ માળવાળા સુંદર મકાનના માલિક ઉપર હુમલો કર્યો છે. આ દુનિયામાં પણ શું શું બને છે ? ખરે, નગરપતિ સાહેબ, આ ગુનો શેરીમાં બનેલો હોઈ, મારી હકૂમતનો છે; અને હું આ ફેન્ડાઈન છોકરીને સજા કરવાનો જ છું.”

આના જવાબમાં મોં. મેડલીન પોતાના હાથની અદબ વાળીને એવા કડક અવાજે બોલ્યા, કે જેવા તેમનો અવાજ પહેલાં આ શહેરમાં કોઈએ કદી સાંભળ્યો ન હતો :

“આ ઘટના શહેરની વ્યવસ્થાને લગતી છે, અને કિમિનલ કોડની નવમી, અગિયારમી અને છાસકમી કલમો અનુસાર હું હુકમ કરું છું કે, આ બાઈને એકદમ મુક્ત કરવામાં આવે.”

જવર્ટે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો :

“પણ નગરપતિ સાહેબ —”

“હું તમારું ધ્યાન મનસ્વી અટકાવતને લગતી તા. ૧૩, ડિસેમ્બર



૧૭૮૮ની ૮૧મી ક્વમ તરફ ખેંચું છું.”

“મને બોલવા દો સાહેબ —”

“એક શબ્દ પણ નહિ!”

“તોપણ —”

“અહીંથી ચાલતા ચાઓ!” મો. મેડલીને કહ્યું.

જવટે આ પ્રહાર રશિયન સૈનિકની પેઠે ખુલ્લી છાતીએ ઝીલ્યો; તે નગરપતિને જમીન સુધી નમન કરી, બહાર ચાલ્યો ગયો. ફેન્ટાઈન બારણાને અઢેલીને ઘેનમાં હોય તેમ તેને બહાર જતો જોઈ રહી. તેણે પોતાની નજર સમક્ષ બે વિરોધી સત્તાઓ વચ્ચે પોતાને માટે એક યુદ્ધ ખેલાયેલું જોયું. બંનેના હાથમાં તેની જિંદગી, તેનો આત્મા અને તેનું બાળક હતાં. એ બેમાંનો એક માણસ તેને અંધકાર તરફ ઢસડવા માગતો હતો, બીજાએ તેને પ્રકાશમાં ફરીથી સ્થાપિત કરી હતી. ભય અને ત્રાસની નજરે તેને આ આખું યુદ્ધ દેવ અને દાનવ વચ્ચેના મહાયુદ્ધ જેવું લાગ્યું. દેવે દાનવને હરાવ્યો હતો; પરંતુ તેને પગથી માથા સુધી કંપાવી મૂકનારી વાત એ હતી કે, તેને બચાવનાર દેવને જ છોક આ ઘડી સુધી પોતાની બધી બરબાદીનું મૂળ કારણ માનીને તે ધિક્કારતી આવી હતી; અને જો ઘડીએ પોતે તેનું ઘોર અપમાન કર્યું હતું, તે ઘડીએ જ તેણે તેને હંમેશના અંધકારમાંથી બચાવી હતી. શું તે અત્યાર સુધી કોઈ ગંભીર ભૂલમાં હતી? તે થરથર ધૂંજતી હતી. મો. મેડલીનના એક એક શબ્દે તેના હૃદય ઉપરનો દ્રોષમય અંધારપટ હટતો જતો હતો, અને તેની જગાએ આનંદ, વિશ્વાસ અને પ્રેમનો નવો ઝરો ફૂટતો હતો. જવટે ઓરડો છોડીને બહાર ગયો, એટલે મો. મેડલીન તેના તરફ વળ્યા, અને આંસુ રોકવાનો પ્રયત્ન કરતા માણસના ગંભીર અવાજે ધીમેથી બોલ્યા:

“મેં તારી બધી વાત સાંભળી છે. તેં જે કહ્યું તેમાંનું કશું હું જાણતો નહોતો; પરંતુ હું તારી બધી વાત ખરી માનું છું. તું મારું કારખાનું છોડી ગઈ છે, તે પણ હું જાણતો નથી. પણ તેં મને અરજી કેમ ન કરી? આજે હવે હું તારે માટે આટલું કરવા માગું છું: હું તારું બધું દેવું ચૂકવી દઉં છું, અને તારી બાળકીને તેડવા માણસ મોકલું છું; અથવા તું પોતે ઈચ્છે તો તેને તેડવા જઈ શકે છે. પછી તું અહીં રહેવા ઈચ્છે તો અહીં રહેજે, પેરિસમાં રહેવું હોય તો પેરિસમાં રહેજે, અથવા તારી ખુશીમાં આવે ત્યાં જજે — હવેથી તારું અને તારી બાળકીનું બધું ખર્ચ હું પૂરું કરીશ. તારું ઘોર દુઃખ હવે દૂર થાઓ, અને એ દુઃખની મુક્તિમાંથી તું તારું

આત્મગૌરવ ફરી પ્રાપ્ત કર. હું તો એથી પણ વિશેષ કહું છું કે, પરમાત્માની નજરમાં તું કદી સદ્ગુણી અને પવિત્ર મટી જ નથી, બહેન !”

બિચારી ફેન્ટાઈન સહન કરી શકે તેનાથી આ ઘણું વધારે હતું. કૉસેટ તેને પાછી મળશે, આ દુરાચારી ભ્રષ્ટ જીવનમાંથી તે છુટકારો મેળવશે, અને કૉસેટ સાથે સ્વતંત્રપણે, સુખી અને સંમાનિત જીવન ગાળી શકશે ! તેની ઘોર કંગાલિયત વચ્ચે જ અચાનક આ બધી દિવ્ય વસ્તુઓ ફૂલની પેઠે ફૂટી નીકળી હતી. તે પોતાને સંબોધનાર વ્યક્તિ તરફ મૂર્છામાં પડેલીની પેઠે તાકી રહી. તે માત્ર બે કે ત્રણ વાર ‘ઓહ’, ‘ઓહ’, ‘ઓહ’ ! એટલું બોલી શકી. તે મોં. મેડલીન સામે ઘૂંટણિયે પડી, અને એ તેને રોકી શકે તે પહેલાં તેણે એમનો હાથ પકડી પોતાના હોઠને દબાવ્યો-ન-દબાવ્યો, તેટલામાં મૂર્છિત થઈને તે ઢળી પડી.

### ૧૩

## ભવિતવ્યતા

મોં. મેડલીને ફેન્ટાઈનને પોતાના મકાનમાં જ સ્થાપેલા સેવાશ્રમમાં ખસેડી અને તેની સારવાર સેવાશ્રમની સાધ્વીઓને સોંપી. તેને સનેપાતનો તાવ ચડી આવ્યો હતો અને રાતનો કેટલોક વખત તેણે લવરીમાં જ ગળ્યો હતો. બીજા દિવસે બપોરના તે જાગી ઊઠી અને પોતાની પથારી નજીક કોઈના શ્વાસોચ્છવાસનો અવાજ સાંભળી, તેણે પડદો દૂર ખસેડ્યો અને જોયું તો મોં. મેડલીન ઊંચે ભીંત ઉપરના ક્રૂસ તરફ પ્રાર્થનાભરી ઘેરી સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યા હતા. ફેન્ટાઈનને અચાનક લાગ્યું કે જાણે મોં. મેડલીનના મુખની આસપાસ દિવ્ય તેજ ઝળકી રહ્યું છે. થોડી વાર તે ચૂપ રહી, પણ પછી જરા ડરતી ડરતી બોલી :

“આપ શું કરો છો ?”

મોં. મેડલીન ત્યાં એક કલાક થયાં ઊભા હતા, અને ફેન્ટાઈન જાગે તેની રાહ જોતા હતા. તેમણે તેનો હાથ પકડીને નાડી તપાસી, પછી પૂછ્યું :

“તને કેમ લાગે છે, મા ?”

“બહુ જ સારું લાગે છે. મને ખૂબ ઊંઘ આવી હતી, અને હવે મને જાણે કંઈ નથી.”

ફેન્ટાઈને પ્રથમ પૂછેલા પ્રશ્ન જાણે હમણાં જ સાંભળ્યો હોય અને તેનો જવાબ આપતા હોય તેમ મોં. મેડલીન હવે બોલ્યા, “હું પેલા ઊંચે રહેલા બલિદાનના પ્રતીકની પ્રાર્થના કરતો હતો;” અને પછી ધીમેથી તેમણે ઉમેર્યું, “આ નીચે સૂતેલા બલિદાનના પ્રતીક માટે!”

મોં. મેડલીને રાતનો ભાગ અને સવારનો વખત ફેન્ટાઈન અંગે તપાસ કરવામાં જ ગાળ્યો હતો, અને હવે તેમને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. તેમણે આગળ કહ્યું—

“મા, તેં ઘણું સહન કર્યું છે. પરંતુ તે વાતનું કર્યું દુઃખ મનમાં ન રાખતી; કારણ કે, માણસને પ્રભુ સમીપ પહોંચવાનો કદાચ એ જ એક માર્ગ છે. જે નરક નું પાછળ મૂકીને આવી છે, તે સ્વર્ગ તરફ વળવાનું પ્રથમ પગથિયું જ હતું; અને તારે એ છેડેથી જ તારી યાત્રા કદાચ શરૂ કરવાની હતી.”

તે જ રાતે જાવર્ટે એક પત્ર લખ્યો અને પોતાને હાથે જ તેને ટપાલમાં રવાના કર્યો. તેના ઉપર પેરિસના પોલીસ વડાનું સરનામું હતું. મોં. મેડલીને થેનારડિયર દંપતીને કાગળ લખ્યો : ફેન્ટાઈનને તેમનું ૧૨૦ ફ્રાંકનું દેવું હતું; મેડલીને ૩૦૦ ફ્રાંક મોકલ્યા અને તરત જ તે આવીને બાળકીને મૂકી જવા જણાવ્યું; કારણ કે તેની મા પથારીવશ હતી.

થેનારડિયર ચમકી ઊઠ્યો. “જાય બધું જહાન્નમમાં!” તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું, “આપણે ગમે તેમ કરીને આ દેડકીને હાથમાંથી જવા દેવાની નથી; એ તો હવે આપણે માટે દૂઝણી ગાય જ બની ગઈ જાણ!”

થેનારડિયરે જવાબમાં ૫૦૦ ફ્રાંકનું બિલ રવાના કર્યું. તેમાંની બે રકમો સાચી હતી, પણ તે તેની પોતાની બે દીકરીઓ વાવરમાં સપડાઈ ત્યારે થયેલા ખર્ચની હતી. જેકે થેનારડિયરે તે બિલમાંથી પ્રમાણિક માણસની રીતે મોં. મેડલીને મોકલેલા ૩૦૦ ફ્રાંક કાપી આપ્યા હતા. મોં. મેડલીને એકદમ ૩૦૦ ફ્રાંક મોકલ્યા અને લખ્યું, “કૉસેટને લઈને તરત આવો.”

“ભગવાન, ભગવાન!” થેનારડિયરે કહ્યું, “આ છોકરીને હાથમાંથી ખાવાય જ શી રીતે!”

દરમિયાન ફેન્ટાઈનનો તાવ અટક્યો નહિ. મોં. મેડલીન રોજ બે વખત તેને જોવા જતા; અને દરેક વખતે ફેન્ટાઈન તેમને, “કૉસેટ ક્યારે આવશે?” એ પ્રશ્ન અચૂક પૂછતી.

મોં. મેડલીન જવાબ આપતા : “કાલે કદાચ આવશે; હું તો માનું છું કે, આજેય કોઈ પણ ઘડીએ આવી પહોંચે તો નવાઈ નહિ.”

અને માનો ફીકો ચહેરો પ્રકાશિત બની જતો.

“આહ! હું કેટલી બધી સુખી થઈશ!”

પણ ફેન્ટાઈનની તબિયત બગડતી જ ચાલી. તેની બોચી નીચે મૂઠી ભરીને મૂકવામાં આવેલા બરફથી તેનો પરસેવો અચાનક રોકાઈ ગયો હતો. પરંતુ જે બીમારી તેના અંતરમાં વર્ષોથી ધૂંધવાઈ રહી હતી, તે એકદમ બહાર નીકળી આવી. એક દિવસે દાકતરે તેને તપાસતાં તપાસતાં જરા માથું ધુણાવ્યું. મોં. મેડલીન પાસે ઊભા હતા, તેમણે તરત પૂછ્યું: “કેમ લાગે છે?”

“તેના કોઈ પ્રિયજનને તે મળવા માગે છે, ખરું?”

“હા, તેની બાળકીને.”

“તો તેને હવે તરત ભેગી કરી દો.”

મોં. મેડલીન ચમકી ઊઠ્યા. પરંતુ થેનારડિયર કોસેટને મોકલતો જ ન હતો. તે હજાર બહાનાં કાઢીને દિવસ ભાગ્યા કરતો હતો. કોસેટ માંદી છે; શિયાળામાં આવી ટાકમાં મુસાફરી કરવી તેને માટે જોખમકારક છે; ઉપરાંત હજુ તેને માટેનાં કેટલાંક નાનાં દેવાં ચૂકવવાનાં બાકી છે, તે હું ભેગાં કરી રહ્યો છું—વગેરે.

મોં. મેડલીને કહ્યું. “હું હમણાં જ કોઈ માણસ મોકલું છું: જરૂર લાગશે તો હું જાતે જ જઈશ.”

મોં. મેડલીને ફેન્ટાઈનના લખાણ પ્રમાણે નીચે મુજબ કાગળ લખ્યો; ફેન્ટાઈને તેની નીચે સહી કરી:

“મોં. થેનારડિયર—

“તમે આ ચિઠ્ઠી લાવનારને કોસેટ સોંપી દેશો; તે બધી બાકીની રકમો ચૂકવી દેશે.

—આપની, ફેન્ટાઈન”

પરંતુ ભવિતવ્યતાએ જુદું જ ધાર્યું હતું.

એક દિવસ સવારે, મોં. મેડલીન પોતાની કચેરીમાં નગરપતિને લગતાં કેટલાંક અગત્યનાં કામો પતાવી રહ્યા હતા; જેથી જરૂર પડે તો પોતે જ કોસેટને લઈ આવવા મોંટફ્રમેલ જઈ શકે. તે જ વખતે જાવર્ટ બહારથી કહેણ મોકલ્યું કે, પોતે નગરપતિ સાહેબને મળવા માગે છે. મોં. મેડલીનના મોં ઉપર થઈને જરાક અણગમानी નિશાની પસાર થઈ ગઈ.

“આવવા દો.” તેમણે કહ્યું.

જાવર્ટ અંદર આવ્યો અને નગરપતિને અદબથી નમન કરી, એક

બાબુ ઊભો રહ્યો. આજે તેના મોં ઉપર એક પ્રકારની પશ્ચાત્તાપની તથા દૃઢતાની વિચિત્ર છાયા હતી.

“કહો, શી વાત છે, જવર્ટ?”

જવર્ટ એક ક્ષણ જાણે કશો વિચાર કરી લેતો હોય તેમ ચૂપ રહ્યો; અને પછી ગંભીરતાથી બોલ્યો —

“એક શિક્ષાપાત્ર કૃત્ય કરવામાં આવ્યું છે, સાહેબ.”

“ક્યું કૃત્ય?”

“સરકારના એક નાના માણસે એક મેન્જિસ્ટ્રેટ પ્રત્યેનું સંમાન દાખવવામાં ગંભીર ગલફત કરી છે. મારી ફરજ હોવાથી એ બીના આપના લક્ષ ઉપર લાવવા માટે હું આવ્યો છું.”

“એ માણસ કોણ છે?”

“હું પોતે.”

“અને એ મેન્જિસ્ટ્રેટ કોણ છે, જેને તમારી પ્રત્યે ફરિયાદ કરવાનું કારણ છે?”

“આપ સાહેબ પોતે.”

મોં. મેડલીન ટટાર થઈ ગયા. જવર્ટ એક પ્રકારની કઠોરતાભરી મુખમુદ્રા સાથે નીચે જોતો જોતો બોલ્યો—

“નગરપતિ સાહેબ, હું આપને અરજ કરવા આવ્યો છું કે આપ મને નોકરીમાંથી બરતરફ કરાવો.”

મોં. મેડલીન નવાઈથી મોં ફાડી જઈ રહ્યા; પણ તે કાંઈ બોલે એ પહેલાં જ જવર્ટે જણાવ્યું, “આપ મને કહી શકો છો કે, હું પોતે જ રાજીનામું આપી છૂટો થઈ શકું; પરંતુ મેં જે અપરાધ કર્યો છે, તેની સજા જ થવી જોઈએ — મને નોકરીમાંથી બરતરફ કરવો જોઈએ.”

“આ બધાનો અર્થ શો છે?” મોં. મેડલીન વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા. “તમે એવું શું શિક્ષાપાત્ર કૃત્ય કર્યું છે? મને પોતાને લગતી વાત તમે કહો છો, પણ મને એવા તમારા કોઈ કૃત્યની જાણ નથી, જેથી તમારે છૂટા થવાની જરૂર—”

“બરતરફ થવાની,” જવર્ટે બોલ્યો.

“ઠીક તેમ; પરંતુ મને કશી સમજ પડતી નથી.”

“આપને સમજ પડશે, સાહેબ.” આટલું કહી, એક ઊંડો નિસાસો નાખી જવર્ટ નીચેની વાત બોલી ગયો—

“છ અઠવાડિયાં અગાઉ, નગરપતિ સાહેબ, પેલી છોકરીવાળી વાત

બન્યા પછી, મેં ગુસ્સે થઈને પેરિસના પોલીસ-વડા સમક્ષ આપના ઉપર આક્ષેપ કર્યો.”

મોં. મેડલીન કે જેમને સામાન્ય રીતે હસવાની ટેવ ન હતી, તે જરા હસી પડીને બોલ્યા —

“પોલીસના અધિકાર ઉપર તરાપ મારનાર નગરપતિ કહીને ?”

“છોડી મૂકેલો એક વખતનો વહાણ ઉપરનો કેદી કહીને.”

નગરપતિ એકદમ કાળા પડી ગયા, પરંતુ જવર્ટે પોતાની આંખો ઊંચી કર્યા વિના જ જણાવ્યું —

“મારી એ માન્યતા ઘણા વખતની હતી. તેનો દેખાવ આપને મળતો આવતો હતો; આપે તેના મૂળ ગામ ફ્રેન્ચમાં કેટલીક માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; આપની કેડોમાં તેના જેટલું જ જોર સાબિત થયું હતું, વગેરે કારણો હતાં. પરંતુ આપને મેં જીન વાલજીન માની લીધા એ મારી ભારે ગફલત હતી.”

“તમે શું નામ કહ્યું ?”

“જીન વાલજીન. વીસ વર્ષ પહેલાં હું ટુલો બંદરે લશ્કરી વહાણો ઉપર દેખરેખ રાખનાર મદદનીશ હતો, તે વખતે એ કેદીને મેં જોયો હતો. વહાણ ઉપરથી છૂટયા પછી, એ જીન વાલજીને એક બિશપને ત્યાં ચોરી કરી હતી, અને પછી એક ગારુડી છોકરાને રાજમાર્ગ ઉપર લૂંટ્યો હતો. આઠ વર્ષથી એ માણસ અલોપ થઈ ગયો હતો અને તેનો કશો પરો લાગતો ન હતો; મને લાગ્યું કે — અને પછી મેં પેરિસના પોલીસ વડા સમક્ષ આક્ષેપ કર્યો.”

“અને તમને તેમના તરફથી શો જવાબ મળ્યો ?”

“કે હું ગાંડો થયો છું !”

“પછી ?”

“તેઓ સાહેબ સાચા હતા.”

“ભારે નસીબની વાત કે તમે એ કબૂલ રાખો છો.”

“મારે કબૂલ રાખવું જ જોઈએ; કારણ કે સાચો જીન વાલજીન જડયો છે.”

મોં. મેડલીનના હાથમાં જે ચોપડી હતી, તે એકદમ પડી ગઈ. તેમણે માથું ઊંચું કરી, જવર્ટે સામું તીક્ષ્ણ નજરે જોયું અને પછી અવર્ણનીય ઢબથી તે એક જ શબ્દ બોલ્યા :

“હું !”

લે મિઠ - ૫

“હું આપને બધી વાત વિગતે કહું, સાહેબ.” જવટે ઉમેયું.  
 “એઈલી...કલોચરમાં એક ચેંપમેથ્યુ નામનો ડોસો હતો. તે બહુ કંગાળ હાલતમાં રહેતો હતો, અને કોઈ તેના તરફ કશું લક્ષ આપતું નહિ; કારણ કે એવા લોકો શી રીતે જીવે છે તેની કોઈને ખબર હોતી નથી. આ મોસમમાં તે સફરજનની ચોરી કરતાં પકડાયો. ભીંત ચડીને તે વાડામાં પેઠો હતો, અને તેના હાથમાં તોડેલાં સફરજન હતાં. અહીં સુધી તો એક સામાન્ય ફોજદારી અદાલતનો જ મામલો હતો; પરંતુ નસીબનો જોગ કે તેના કેદખાનાની કોટડી સમરાવવાની હતી, એટલે મૅજિસ્ટ્રેટે તેને અરસની જેલમાં ખસેડવાનો હુકમ કર્યો. આ જેલમાં બ્રેવેટ નામનો એક જૂનો ગુનેગાર કોઈ ગુનાસર પકડાઈને આવેલો હતો. તેની સારી વર્તણૂક બદલ તેને દરવાજા ઉપર ફૂંચીવાળાનું કામ સોંપેલું હતું. તેણે ચેંપમેથ્યુને જોતાં જ ઓળખી કાઢ્યો અને કહ્યું, “વાહ, આ તો મારો જૂનો સોબતી જીન વાલજીન! કેમ અલ્યા, જરા મારા સામું જો તો ખરો! ઓળખાણ પડે છે કે નહિ?” ચેંપમેથ્યુએ નવાઈ પામી પૂછ્યું, “ભાઈ, શી વાત છે?” બ્રેવેટે તરત કહ્યું, “મારી જોડે ચાલાકી કરીય તે ચાલવાની છે? તું જીન વાલજીન છે; વીસ વર્ષ પહેલાં તું ને હું ટુલો બંદરે વહાણ ઉપર સાથે હતા, તે ભૂલી ગયો?” ચેંપમેથ્યુ છેક જ નામુકર જવા લાગ્યો, એટલે એ બાબતની તપાસ શરૂ થઈ. ચેંપમેથ્યુ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં જુદે જુદે ઠેકાણે ફરતો કઠિયારો હતો. તે ફેવૉમાં પણ રહ્યો હતો. હવે આ જીન વાલજીનના કુટુંબનું કોઈ ત્યાં હતું નહિ. તેમ જ કોણ કયાં ગયું તેની પણ કોઈને ખબર ન હતી. ઉપરાંત, જીન વાલજીનને ઓળખી શકે તેવું પણ કોઈ ત્યાં હતું નહિ. પરંતુ બ્રેવેટ ઉપરાંત વહાણ ઉપર બીજા બે કેદીઓ તેને ઓળખી શકે તેમ હતું. તે એને વહાણ ઉપરથી લાવવામાં આવ્યા. તેમણે પણ પેલા ઢોંગી ચેંપમેથ્યુને જીન વાલજીન તરીકે ઓળખી કાઢ્યો. આ જ અરસામાં મારો કાગળ પેરિસ ગયો. ત્યાંથી તરત જવાબ આવ્યો કે, જીન વાલજીન તો અહીં કેદમાં છે. ઉપરાંત ન્યાયાધીશે મને પણ તેને ઓળખવા બોલાવ્યો. હું પણ ત્યાં જઈને તેને જોઈ આવ્યો, તો તે ખરેખર જીન વાલજીન જ હતો.”

“તમને બરાબર ખાતરી છે કે, તે જ જીન વાલજીન છે?” મો. મેડલીને ધીમા અવાજે પૂછ્યું.

“જી હા, બરાબર ખાતરી છે.” પછી થોડી વાર ચૂપ રહીને જવટે બોલ્યો, “તેને જોયા પછી મને પોતાને જ નવાઈ થાય છે કે, હું આટલા

દિવસ બીજા કોઈને જીન વાલજીન માનવાની ભૂલ કરી જ કેવી રીતે શક્યો ? હું આપની ક્ષમા માગું છું, નગરપતિ સાહેબ.”

મોં. મેડલીન કંઈક જુદા જ વિચારમાં પડી ગયા હતા. તેમણે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો, “અને એ ડોસો શું કહે છે ?”

“નગરપતિ સાહેબ, એ બહુ ગૂંચવણભરી વાત છે. સાફ વાત એટલી જ છે કે, તે જીન વાલજીન અને જૂનો ગુનેગાર છે. ભીંત કૂદીને સફરજન ચોરવાં એ વસ્તુ એક બાળક માટે નાનો સરખો દોષ કહેવાય; એક માણસ માટે તે અપરાધ કહેવાય; પરંતુ આવા જૂના જોગી માટે તો તે ગંભીર ગુનો ગણાય. એ હવે સામાન્ય ફોજદારી અદાલતને લગતી વાત રહી નથી, પરંતુ જૂરી સમક્ષ ઉપલી અદાલતમાં કામ ચલાવવું પડે તેવી વાત બની ગઈ છે. ઉપરાંત તેને સજા પણ થોડા દહાડાની નહિ હોય, પણ જીવનભર વહાણ ઉપર સાબત કેદની થશે. વળી ગારુડી છોકરાને લૂંટવાની પેલી બાબત પણ છે જ. એટલાથી એને જીવનભર જેઈએ તેટલી કેદ મળી રહેશે. પરંતુ એ જીન વાલજીન ભારે ચાલાક માણસ છે. તે એવો તો આશ્ચર્યચકિત થવાનો ઢોંગ કરે છે, તથા પોતે ચે’પમેથ્યુ હોવાની વાતને એવી દૃઢતાથી વળગી રહે છે કે, બીજા કોઈ હોય તો શંકામાં પડી જાય. પણ આ વખતે તેના કથા ફરેબ ચાલવાના નથી. અમે ચાર ચાર જણ તેને ઓળખીએ છીએ, એ શું ખોટા ? આવતી કાલે જ તેનો ફેંસલો છે; મારે આજે સાંજે જ તેના મુકદ્દમામાં સાક્ષી આપવા અહીંથી ઊપડવાનું છે. પરંતુ તે પહેલાં હું આપની પાસે મારા ગુનાની સજા માગવા આવ્યો છું. મને આપે બરતરફ કરવો જ જેઈએ.”

મોં મેડલીન હવે ઊભા થયા.

“જવર્ટ, તમે એક પ્રમાણિક વફાદાર માણસ છો. અને એ રીતે મારા તરફથી સંમાનને પાત્ર છો. તમે તમારા દોષની અતિથયોક્તિ કરો છો; ઉપરાંત એક રીતે એ વસ્તુ મને પોતાને લગતી છે. તમે બરતરફીને બદલે બઢતીને પાત્ર છો. એટલે તમને હું તમારી જગાએ જ ચાલુ રહેવાનો આગ્રહ કરું છું.”

જવર્ટ પોતાની તેજસ્વી આંખોથી મોં. મેડલીન તરફ જોઈ રહ્યો. તે આંખોમાં તેનો અણુવણ પરંતુ દૃઢ અને નિર્મળ અંતરાત્મા પ્રકાશી રહ્યો હતો. તેણે શાંતિથી કહ્યું. :

“નગરપતિ સાહેબ, હું એ મંજૂર રાખી શકતો નથી. મને આપના ઉપર શંકા આવે ત્યાં સુધી તો હું મારી ફરજની હદમાં છું : કારણ



કે શંકા લાવવી અને તપાસ કરવી એ મારા જેવાઓનું કામ જ છે. પરંતુ કથા પુરાવા વિના ગુસ્સામાં આવી જઈ તથા વેરબુદ્ધિથી મેં આપ જેવા માનવંત નગરપતિ તથા મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ ઉપર સીધા આક્ષેપ કર્યો, એ બહુ ગંભીર બાબત છે. હું સરકારનો નોકર કહેવાઉં અને મેં આપના દ્વારા સરકારનું જ અપમાન કર્યું છે. મારા હાથ નીચેના કોઈ માણસે એવું કર્યું હોત, તો મેં તેને તરત જ સરકારી નોકરી માટે અપાત્ર જાહેર કરીને બરતરફ કરી દીધા હોત. મારા જીવનમાં હું પોતે ન્યાય અને કર્તવ્યની ભાવનાથી બીજાઓ પ્રત્યે ઘણી વાર કડક બન્યો છું. હવે જ્યારે એ જ વસ્તુ મારી પોતાની બાબતમાં લાગુ કરવાની આવે, ત્યારે મારી જાતની હું દયા ખાઈ શકું નહિ. આપને જ ગુનેગારો પ્રત્યે દયા કરતા જોઈ મને ઘણું ખોટું લાગ્યું હતું; તે જ પ્રમાણે હું આપને મારા પ્રત્યે દયા બતાવવા દઈ શકું નહિ. આવા વ્યવહારોમાં દયાથી કદાચ સમાજમાં અવ્યવસ્થા જ વધે છે, એમ હું માનું છું. ભલા ભગવાન! દયાળુ થવું ખરેખર સહેલું છે, પણ ન્યાયી થવું ઘણું કપરું છે. મારાં બાવડાંમાં હજુ જોર છે. હું મજૂરી કરીને મારું પેટ ભરીશ. મારો દાખલો બેસે એ સરકારી નોકરિયાતોના હિતમાં છે; તેથી નગરપતિ સાહેબ, હું માગણી કરું છું કે, ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટને બરતરફ કરવામાં આવે.”

“ઠીક છે, એ બાબત આપણે પછી વિચારીશું,” કહી મોં. મેડલીને પોતાનો હાથ જવર્ટ તરફ ધર્યો; પરંતુ જવર્ટ એકદમ પાસો ખસી ગયો અને કડકાઈથી બોલ્યો :

“માફ કરજો સાહેબ; પરંતુ નગરપતિનો હાથ એક જસૂસ માટે ન હોઈ શકે. જે ક્ષણથી મેં મારી સંત્રાનો દુરુપયોગ કર્યો, તે ક્ષણથી હું પોલીસ અમલદાર નહિ પણ એક હલકટ જસૂસ બની ગયો કહેવાઉં.”

આટલું કહી, તેણે ખૂબ નીચા નમીને નમન કર્યું અને પછી બારણા તરફ ચાલવા માંડ્યું. જ્યારે તે બારણા પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે તે પાછો વળ્યો અને જમીન તરફ જ આંખ રાખીને બોલ્યો :

“નગરપતિ સાહેબ, મારી જગાએ બીજો માણસ આવી પહોંચશે, ત્યાં સુધી હું મારી ફરજ ઉપર ચાલુ રહીશ.”

જે સવારે જાવર્ટ મળી ગયો, તે દિવસે પાછલે પહોરે મોં. મેડલીન રાખેતા મુજબ ફેન્ટાઈનની ખબર કાઢવા ગયા. પરંતુ ફેન્ટાઈનની પથારી પાસે સીધા જતા પહેલાં તેમણે સિસ્ટર સિમ્બાઈસને બહાર બોલાવી. સેવાશ્રમનો કારભાર બે સાધ્વીઓના હાથમાં હતો : સિસ્ટર પર્ફેચ્યુઆ અને સિસ્ટર સિમ્બાઈસ. તે બેમાં સિસ્ટર પર્ફેચ્યુઆ તો સામાન્ય ગામડિયણ સ્ત્રી હતી; અને જેમ કોઈ રસોઈયણની નોકરી સ્વીકારે, તે પ્રમાણે જ મઠની દીક્ષા તેણે સ્વીકારી હતી. ગામડાંનું ભોળપણ અને અજ્ઞાન તે વખતના સાધુ-સંપ્રદાયોની ભરતી માટે બહુ અનુકૂળ ક્ષેત્ર નીવડતું.

પરંતુ સિસ્ટર સિમ્બાઈસ જુદી જ જાતનું માણસ હતું. સિસ્ટર પર્ફેચ્યુઆ અને તે એટલે જાણે ચરબીની મીણબત્તીની સરખામણીમાં વેદીને અર્પણ કરેલી દીવડી. તેની ઉંમર કોઈ કહી શકે તેમ ન હતું; કારણ કે તે કદી જુવાન હતી નહિ, અને કદી વૃદ્ધ થાય તેમ દેખાતું ન હતું. તે નમ્ર, તપ-પરાયણ, સંસ્કારી, શાંત જીવ હતો — તેને સ્ત્રી કહેવાની અમારી હિંમત નથી. તે કદી જૂઠું બોલી ન હતી. તે એટલી નમ્ર હતી કે છોક બરડ દેખાતી હતી, અને સાથે સાથે આરસ કરતાં પણ વધુ સખત હતી. તેની વાણીમાં જાણે મીન ભરેલું હતું; અતિ જરૂરનું હોય તેટલું જ તે બોલતી. પરંતુ તેના અવાજનો રણકો સ્વર્ગીય મધુરતા વ્યક્ત કરતો. સંપ્રદાયમાં અખંડ સતવાદી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી.

સિમ્બાઈસને શરૂઆતથી જ ફેન્ટાઈન પ્રત્યે ભાવ જન્મ્યો હતો. કદાચ ફેન્ટાઈનનું નિર્મળ અંતર તેના પરખવામાં આવી ગયું હશે. તે પૂરા દિવસથી તેની સારવાર કરતી હતી. મોં. મેડલીને સિમ્બાઈસને એક બાજુ બોલાવીને અવાજમાં એક પ્રકારના થડકા સાથે ફેન્ટાઈનની સંભાળ રાખવાની ભલામણ કરી. એ થડકો કોણ જાણે શાથી સિમ્બાઈસના અંતરપટ ઉપર કોતરાઈ ગયો.

પછી મોં. મેડલીન ફેન્ટાઈન પાસે ગયા. ફેન્ટાઈન શેજ તેમના આવ-યાના સમયની આતુરતાથી રાહ જોતી. આજે તેને તાવ વધારે ચડ્યો હતો. મોં. મેડલીનને જોતાં જ તે બોલી ઊઠી, “કૉસેટ ક્યાં છે?”

તેમણે હસીને જવાબ આપ્યો : “હવે આવવાને બહુ વાર નથી.”

મોં. મેડલીન અર્ધા કલાકને બદલે એક કલાક ફેન્ટાઈન પાસે બેઠા.

આજે કોણ જાણે થાથી તેમણે સૌ કોઈને ભારપૂર્વક ભલામણ કરી કે, ફેન્ટાઈનને કથાની ઊણપ ન રહે.

ત્યાર પછી તે સીધા પોતાની કચેરીમાં ગયા. કચેરીના કારકુને જોયું કે તે ત્યાં ટંગાવેલ ફ્રાન્સના રસ્તાઓના નકશાને કાગજથી તપાસતા હતા.

કચેરીમાંથી તે સીધા ગામને છોડે આવેલા જાણીતા તબેલાવાળા પાસે ગયા. તે એક જીન સમારતો હતો. બીણી તપાસ બાદ, તેમણે, એક દિવસમાં સાઠ માઈલ પહોંચાડે અને બીજે દિવસે તેટલા જ માઈલ પાછો લાવે તેવા એક ઘોડાને તથા વજનમાં હલકી ડમણીને ભાડે ઠરાવ્યાં અને અગાઉથી ભાડું ચૂકવી દીધું. ડમણીને ઘોડા સાથે બીજે દિવસે સવારે સાડાચાર વાગ્યે પોતાના મકાનના બારણા આગળ હાજર કરવાનું જણાવી, તે બહાર નીકળ્યા. ડમણી તે પોતે જ હાંકવાના હતા.

તબેલાવાળાએ મોં. મેડલીન પાસેથી તે ક્યાં જવા માગે છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો; પણ મોં. મેડલીન કશો વધુ જવાબ આપવા માગતા હોય તેમ જણાયું નહિ. તેમના ચાલી ગયા પછી આ વાત ઉપર માથું ખંજવાળતો તે ઊભો હતો, તેવામાં નગરપતિ અચાનક પાછા આવ્યા અને બોલ્યા :

“ભાઈ, તારી આ ડમણી અને ઘોડાની નું કુલ કિંમત શી ગણે છે?”

“આપને શું તે મારી પાસેથી ખરીદી લેવાં છે, સાહેબ?”

“ના, પણ કોઈ અકસ્માત થઈ જાય, તો તને તારા માલની ગેરંટી મળી રહેવી જોઈએ. હું જો તારો ઘેરો અને ગાડી સાંજસમાં પાછાં લાવું, તો તે રકમ નું મને પાછી આપજો.”

“પાંચસો ફ્રાંક, નગરપતિ સાહેબ.”

“લે, આ રહ્યા.”

ઘેર પહોંચી, મોં. મેડલીને સીધા ઉપલે માળ જઈ, પોતાની સૂવાની ઓરડીનું બારણું અંદરથી બંધ કર્યું. એ કોઈ અસાધારણ વાત ન હતી; કારણ કે તેમને વહેલા સૂવાની અને વહેલા ઊઠવાની ટેવ હતી. છતાં, તેમનું કામકાજ કરનારી ડોસીએ, જ્યારે તેમનો મુનીમ નીચે સૂવા આવ્યો ત્યારે તેને પૂછ્યું, “નગરપતિ સાહેબની તબિયત આજે બરાબર નથી શું? આજે તેમનો દેખાવ ભારે વિચિત્ર લાગ્યો.”

મોં. મેડલીનના અંતરમાં એક તુમુલ ધમસાણ મચી રહ્યું હતું. પોતાનું જીન વાલજીન નામ અને ચરિત તેમણે ભૂતકાળમાં દાટી દીધાં હતાં અને પોતાનામાંથી સદંતર ભૂંસી કાઢ્યાં હતાં. તેથી પણ વધુ પ્રયત્ન

પોતાના જૂના જીવનની ભસ્મમાંથી નવું યશસ્વી અને પવિત્ર જીવન ઘડવા માટે તે સતત કયાં કરતા હતા. પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથી, પેલું જૂનું નામ અને તેનાં કરતૂતો ફરી પાછાં ભૂતકાળનો ગાઢ અંધાર-પડદો ચીરીને તેમની પાછળ પાછળ ચાલી આવ્યાં હતાં; અને તેમના નવા નામને તેમ જ નવા પુરુષાર્થને મિટાવી દઈ, તેમને ફરી પાછા શરમ અને વેદનાભરી કાળી ગુલામીમાં હંમેશ માટે ધકેલી દેવા તત્પર થયાં હતાં.

— જો કે આ વખતે ઈશ્વરે જ જાણે તેમની મદદે ચડી, પેલી કઠોર અવિચારી ભવિતવ્યતાને વિક્ષણ બનાવવા, અફાટ માનવ મહાસાગરમાંથી, તેમના જ આકારવાળા એક ચેંપમેશ્યુને ખેંચી આણ્યો હતો.

પણ, પણ — તેમનાં ખરાં નામ અને ચરિતની સજા બીજા એક નિર્દોષ માણસ ઉપર પોતાની જાણમાં જ પડવા દેવાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન રહે ખરો? આખી સૃષ્ટિના અધિપતિને મન તેમના આ વૈભવની કે તે દ્વારા થતી યત્નિચિત્ સેવાની શી કિંમત હોઈ શકે — જો દરમ્યાન તે પોતાનો અંતરાત્મા ગુમાવતા હોય? તે પરમ પિતાને મન અંતરાત્માનો ઘાત જ સૌથી વધુ કારમી ચીજ હોય!

અચાનક તેમના વિચારે પલટો લીધો. તેમને ફેન્ટાઈન અને કોસેટનો વિચાર આવ્યો. તે પોતે ભલે ફરીથી વહાણ ઉપરની જન્મકેદમાં પાછા ધકેલાઈ જાય; પણ આ શહેરનો ઉદ્યોગ બંધ થતાં ક'ંગાલિયત અને દારિદ્યને પરિણામે બીજી કેટલીય ફેન્ટાઈનો સરજાય તેનું શું? પોતાના અંતરનો થોડો ડંખ જીવનભર સહન કરી લઈને પણ, મરવા પડેલી ફેન્ટાઈન અને ભવિષ્યની બીજી ફેન્ટાઈનોને બચાવી લેવી એ જ વધુ યોગ્ય નથી? અંતે એ વિચાર જ તેમના ડગમગતા અંતરમાં સ્થિર થવા લાગ્યો. તેમનું જૂનું નામ અને તેની સજા વહોરીને ચેંપમેશ્યુ જીવનભર વહાણ ઉપર ચાલ્યો જાય, ત્યાર બાદ આ તરફ જીન વાલજીન સાથેની પોતાની બધી પૂર્વસ્મૃતિઓ અને સંબંધોને કાયમનાં ભૂંસી કાઢવા માટે, વેલબુટ્ટાના રંગીન કાગળથી મઢેલી પોતાની સૂવાના ઓરડાની ભીંતમાં તેમણે ઉતાવળે એક ઠેકાણે ચાવી ખોસીને ફેરવી. તરત એક બારણું ઊઘડ્યું; અંદર એક ઊંડા કબાટ જેવું ભંડારિયું હતું. તેમાં, જે જૂનાં કપડાં પહેરીને પોતે પહેલવહેલા ૮૦ શહેરમાં આવ્યા હતા તે જૂનાં કપડાં, તેમનો જૂનો ગઠાદાર દંડો અને ઝાંઝાળો ગોઠવી મૂકેલાં હતાં. પોતાના પૂર્વજીવનના સ્થૂલ પુરાવારૂપ એ બધી વસ્તુઓ તેમણે ઓળખાઈ જવાનું જોખમ ખેડીને પણ અત્યાર સુધી પવિત્ર સ્મૃતિ તરીકે સાચવી રાખી હતી.

તે હવે તેમણે સગડીમાં નાખી દીધી. એકદમ ભડકો થયો. ઝોયણો બળી રહેતાં તેમાંથી કશુંક ગબડીને રાખમાં ચમકવા લાગ્યું. તે પેલા નાના જર્વેનો બે ફાંકનો સિક્કો હતો. એ બધું આમ હંમેશને માટે લુપ્ત થતું જોઈ તેમને કાંઈક સંતોષ થયો. અચાનક તેમની નજર રૂપાની બે દીવાદાનીઓ ઉપર પડી. બિથપનાં ચાંદીનાં વાસણો તેમણે વેચી કાઢ્યાં હતાં અને તે મૂડીમાંથી જ વેપાર શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ દીવાદાનીઓ તો પવિત્ર સંભારણા તરીકે રાખી મૂકી હતી. એ સંભારણું પણ હવે ન રહેવું જોઈએ એમ વિચારી, તેમણે તેમને પણ સગડીમાં ફેંકી દીધી. તે કાંઈ બળે એવી ચીજ તો ન હતી; પણ ઓગળીને ઓળખી ન શકાય તેવો ગઢો બની જાય ખરી.

તે વખતે જ અચાનક તેમના અંતરમાં એક કારમો અવાજ ઊઠ્યો, અને તેમના માથાના વાળ પણ ઊભા થઈ ગયા.

“ઠીક છે; બધું ખતમ કર! દીવાદાનીઓનો પણ નાશ કર! બિથપ સાહેબને ભૂલી જ! બધું જ ભૂલી જ! પેલા ચેંપમેથ્યુને પણ બરબાદ થવા દે. તું તો એક પ્રમાણિક માણસ તરીકે, નગરપતિ તરીકે, માનવંત અને માનનીય માણસ તરીકે શહેરની અને તારી સંપત્તિને વધારતો રહેજે; દુઃખીદરિદ્રોને મદદ કરજે; અનાથોને ઉછેરજે; અને સુખે સદાચારી અને યશસ્વી જીવન ગુજારજે. પરંતુ, ખબરદાર જીન વાલજીન! તારી આસપાસ અનેક અવાજો શોરખકોર કરતા, તને સમજવતા તથા આશિષ આપતા હશે, છતાં એક અવાજ એવો હશે કે જે બીજા કોઈ નહિ સાંભળતો હોય, પણ તને શાપ આપતો હશે. સાંભળ, દુષ્ટ માણસ! તને બહારથી મળતા આશીર્વાદો તો સ્વર્ગે પહોંચતા પહેલાં પૃથ્વી ઉપર ખરી પડશે; પરંતુ પેલા શાપ જ તારી સાથે ઈશ્વરના દરબાર સુધી આવશે!”

મોં. મેડલીન ચમકીને આ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો તે જોવા આસપાસ નજર કરવા લાગ્યા. પછી થોડું હસીને બોલ્યા, “હું કેવો મૂર્ખ છું! અહીં કોઈ નથી.”

પરંતુ ખરેખર ત્યાં કોઈક હતું; જોકે તેને માનવ આંખ જોઈ શકે તેમ નહોતું. મોં. મેડલીને પેલી દીવાદાનીઓ સગડીમાંથી ઉપાડી લીધી અને પાછી અભરાઈ ઉપર ગોઠવી દીધી. પછી ગમગીનપણે ઓરડીમાં આંટા મારવા શરૂ કર્યા.

ઘડિયાળમાં ગણના ટકોરા પડ્યા, ત્યારે પણ તે આંટા જ મારતા હતા. હવે તે ખુરશીમાં આડા પડ્યા, અને તેમની આંખ જરા મીંચાઈ.

પરંતુ થોડી વારમાં તે પાછા જાગી ઊઠ્યા; તેમને આખે શરીરે ટાઢ ચડી ગઈ હતી. ખુલ્લી બારીમાંથી ઠારી નાખનારો પવન આવતો હતો. તેમણે બારી પાસે જઈ આકાશ સામે નજર કરી, તો એકે તારો દેખાતો ન હતો. અચાનક દૂર તેમણે રાતા રંગના બે તારા ચમકતા તથા ડોલતા જોયા. મેડલીન હજુ ઊંઘિટા જ હતી, પરંતુ ક્યોંક અવાજ આવતાં જ તે પૂરેપૂરા જાગ્રત થઈ ગયા. તેમણે જોયું કે, એ તો એક ડમણીના બે દીવા હતા.

તે ડમણી સીધી તેમના મકાન આગળ જ આવીને ઊભી રહી.

## ૧૫

### કોસ્ટ કાલે આવે છે !

મોં. મેડલીનની ડમણી પાછલી રાતના અંધારામાં ૫૦ શહેરની બહાર નીકળી, તેવામાં સામેથી આવતી ટપાલ-ગાડીના જંગી પૈડા સાથે તેમની ડમણીનું પૈડું અથડાયું. ટપાલ-ગાડીવાળાએ તેમને થોભવા બૂમ પાડી, પણ મોં. મેડલીનને કાને તેની બૂમ પહોંચી નહિ — તેમની ડમણી પવનવેગે આગળ ધસતી હતી.

જ્યારે તે હેસ્ટીન ગામે પહોંચ્યા, ત્યારે સૂર્ય ઊંચે ચડી ગયો હતો. ઘોડાને ખાણ ખવરાવવા તે થોભ્યા. ખાણ લાવનારે ઘોડાને ખવરાવતાં ખવરાવતાં ડમણી સામે નજર કરી, તો અચાનક તેના મોંમાંથી એક ચીસ નીકળી પડી.

“બાપરે બાપ ! આપ આ પૈડા વડે અહીં સુધી શી રીતે આવી શક્યા ?”

મોં. મેડલીને જોયું તો ટપાલ-ગાડીના પૈડા સાથે અથડાયા પછી ડમણીના પૈડાના વિચિત્ર અવશેષો જ ધરીને જાણે વળગી રહ્યા હતા. મોં. મેડલીને આખા ગામમાં બીજા પૈડાની કે બીજી ડમણીની તપાસ કરાવી; પણ એ નાના ગામમાં કશું મળી શકે તેમ ન હતું. એ જ પૈડાને સુતાર પાસે સમરાળ્યા વિના હવે આગળ જવાય તેમ ન હતું, અને સુતારે પૈડાની સ્થિતિ જોઈને કહ્યું કે, એક આખો દિવસ ગાળતાં માંડ એ પૈડું સુધરી શકે. મોં. મેડલીનના મનમાંથી અચાનક એક આનંદની લહેર પસાર થઈ ગઈ. તો તે હવે ચેંપમેથ્યુને બચાવવા ધારે તોપણ બચાવી ન શકે ! તે અરસા પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો ચેંપમેથ્યુને સજા થઈ ચૂકી હોય.

મોં. મેડલીને આમાં પણ ઈશ્વરનો જ હાથ જોયો. પોતે તો ચેપમેથ્યુને બચાવવા બનતી ઉતાવળે અર્સિસ પહોંચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઈશ્વરની જ મરજી તેવી નથી! પણ એટલામાં આ બધી ધમાલની ખબર પડતાં ગામને ખૂણેથી એક સ્ત્રી દોડતી ત્યાં આવી પહોંચી. તેના વાડામાં એક જૂનું ડમણિયું હતું — જે સાહેબને જોઈતું હોય તો!

મોં. મેડલીનનું મોં પડી ગયું. પણ તરત પૈસા ઠરાવી, તેના ડમણિયાને પોતાનો ઘોડો જોડી તે આગળ ચાલ્યા.

પરંતુ આ જૂના અને વજનદાર ડમણિયાથી ઘોડો થાકી ગયો, અને અર્સિસ પંદરેક માઈલ દૂર રહ્યું ત્યારે તો તેની ગતિ ‘દોડ’ માંથી ‘ચાલ’ જેટલી જ બની રહી. એટલે પાસેના ટી૦ શહેરમાંથી બીજો મજબૂત ઘોડો બદલી તે આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં પસાર થતાં ગૃક્ષો, ખેતરો વગેરે સૌ તેમને જાણે પહેલી અને છેલ્લી વાર નજરે પડતાં હોય તેમ વધુ ગાઢાં બની તેમની આંખને ઘેરી વળવા લાગ્યાં તેમના મનની જમ બહાર પણ હવે ધૂંધળો અગમ્ય અધિકાર ઊતરવા લાગ્યો હતો.

દરમ્યાન, આ તરફ ફેન્ટાઈનની સ્થિતિ વણસતી ચાલી હતી. પાછલી આખી રાત તેને ઊંઘ આવી ન હતી, અને સખત ઉધરસ ચડી હતી. તેનો તાવ પણ સનેપાતમાં ફેરવાઈ જવા લાગ્યો હતો. સવારમાં ડોક્ટર આવ્યા ત્યારે તો તે લવરીએ ચડી ચૂકી હતી.

મોં. મેડલીન આવે કે તરત જ પોતાને ફરી બોલાવવાની સૂચના આપી, ડોક્ટર ચાલતો થયો. ફેન્ટાઈન થોડી થોડી વારે હોશમાં આવતાં મોં. મેડલીન આવ્યા કે નહિ એટલું જ પૂછતી હતી.

બપોરે ડોક્ટર ફરીથી આવ્યો, અને દવા લખી આપીને માથું ધુણાવતો ચાલ્યો ગયો. મોં. મેડલીન રોજ ત્રણ વાગ્યે બરાબર આવતા. અઢી વાગનામાં ફેન્ટાઈનની અમૂઝણ વધતી ચાલી, અને અર્ધા કલાકમાં દશ વખત તેણે પૂછ્યું કે કેટલા વાગ્યા છે? ત્રણના ટકોરા પડતાં જ તે અચાનક બેઠી થઈ ગઈ અને ફાટેલી આંખે બારણા તરફ તાકી રહી. તેનામાં હાલવાની પણ શક્તિ ન હતી તેને બદલે તેને આટલું બધું જોર કરીને પોતાની મેળે બેઠી થયેલી જોઈ, સિમ્પ્લાઈસ પણ ચકિત થઈ ગઈ. પાએક કલાક આમ બેઠા પછી એક ઊંડો નિસાસો નાખી તે એકદમ પાછી ગબડી પડી. પછી તો દરેક ટકોરાએ તે આમ જ બેઠી થતી અને કશું બોલ્યા વિના બારણા તરફ જ તાકી રહેતી. તેના હોઠ ભૂરો રંગ પકડતા જતા હતા, અને તેનું આ બધું જોર આખર વખતનું જોર હતું, એ વાત કોઈને સમજવી બાકી ન રહી.

પોયને ટકોરે તે બબડી, “હું કાલે તો જવાની છું, છતાં તે હજુ આવતા નથી, એ સારું કહેવાય ?” સિમ્બાઈસને પણ નગરપતિને આવતાં આજે થયેલી વારથી વિચિત્ર લાગ્યું. તેણે મૂંઝાઈને એક નોકરડીને મોં. મેડલીન કચેરીએથી આવ્યા છે કે નહિ તે જાણવા મોકલી. થોડી જ વારમાં તે પાછી આવી અને સિમ્બાઈસના કાનમાં ધીમેથી આ માહિતી બોલી ગઈ : નગરપતિ સાહેબ આજે વહેલી સવારના જ ડમણીમાં બેસી એકલા બહાર-ગામ ચાલ્યા ગયા છે. તેમણે પોતાની નોકરડીને માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે, આજે રાત્રે તેમની રાહ ન જોવી.

ફેન્ટાઈન કથા વિચારમાં પડી હતી. તેણે આ બે જાણને આમ ગુસપુસ કરતાં સાંભળી તરત પૂછ્યું, “તમે નગરપતિ સાહેબની જ વાત કરો ને ? તે શું કરે છે ? આજે હજુ કેમ આવતા નથી ?”

તેના અવાજ એવો મોટો તથા ફાટેલો હતો કે, બંને સ્ત્રીઓ ચમકીને એકીસાથે તેના તરફ વળી.

“જવાબ આપો !” ફેન્ટાઈનને ચીસ પાડી.

નોકરડી તોતડાતે અવાજે બોલી —

“તેમની નોકરડીએ કહ્યું કે, તે આજે અહીં આવી શકે તેમ નથી.”

“પણ તે કેમ આવી શકે તેમ નથી ? તમે જાણો છો, અને હમણાં ગુસપુસ કરતાં હતાં; બોલો, તે ક્યાં ગયા છે ?”

નોકરડીએ સિમ્બાઈસના કાનમાં કહ્યું, “એને કહી દો ને કે આજે મ્યુનિસિપાલિટીની સભા છે, તેમાં તે રોકાયેલા છે.”

સિસ્ટર સિમ્બાઈસના મોં ઉપર રંગ ચડી આવ્યો. એ તો છેક જ જૂઠું કહ્યું કહેવાય. પરંતુ સાચું કહેવાથી ફેન્ટાઈનની અન્યારની કથગેલી સ્થિતિમાં શુંનું શું થઈ બેસે તે પણ કોણ જાણે ? સિમ્બાઈસે થોડી વાર દરદી ઉપર નજર સ્થિર કરીને કહ્યું, “નગરપતિ સાહેબ બહારગામ ગયા છે.”

ફેન્ટાઈન એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. તેની આંખો ચમકી ઊઠી; અને એક પ્રકારના આનંદનો આભાસ તેના આખા મોં ઉપર છવાઈ ગયો. તે બોલી, “જરૂર તે કોસેટને લઈ આવવા જાતે ગયા છે !”

તેણે પોતાના બે હાથ આકાશ તરફ ઊંચા કર્યા. તેના હોઠ હાલી ઊઠ્યા; તે કંઈક પ્રાર્થના કરતી હતી. થોડી વાર પછી તે બોલી, “બહેન, હવે હું તમે જમ કહેશો તેમ કરીશ, અને શાંતિથી સૂઈ રહીશ. હું હમણાં જરા ગાંડી થઈ ગઈ હતી, તથા તમને ધમકાવવા લાગી હતી. મને ક્ષમા કરો. હું હવે બહુ ગભરાઈ જાઉં છું; પણ નગરપતિ સાહેબ કેટલા બધા



બલા છે! હું લાંબો વખત કાઢવાની નથી એ જાણી, તે જાતે જ મારી કોસેટને લઈ આવવા ગયા છે.”

સિમ્બલાર્થેસે તેને શાંતિથી મૂઈ રહેવા કહ્યું. ફેન્ટાર્થન કેટલીય વાતો બોલવા લાગી. કોસેટની જ વાતો : કેટલી બધી નાની હતી ત્યારથી તેને પારકાના હાથમાં સોંપવી પડી છે; છતાં તે જરૂર મને ઓળખશે; તે હંમેશા મને યાદ કરતી હશે; તે બહુ વહાલી છોકરી છે. તમને સૌને પણ તે જરૂર ગમશે. હું તેને મારા આ ઓરડામાં જ સાથે ન રાખી શકું? જુઓને, આ તરફ તેની ટ્યુકડી પથારી મૂકી શકાય તેટલી જગ્યા છે, વગેરે વગેરે.

સતે સાત અને આઠની વચ્ચે જ્યારે ડૉક્ટર આવ્યો, ત્યારે તે લગભગ બીજા જ કથાની આથા રાખીને આવ્યો હતો. તેણે ધીમેથી પડો ઊંચક્યો. ફેન્ટાર્થન તરત બોલી ઊઠી, “ડૉક્ટર સાહેબ, હું હવે સાજી થઈ ગઈ છું. કોસેટ કાલે આવે છે!”

ડૉક્ટરને પણ તેની સ્થિતિ જોઈને નવાઈ લાગી. સિમ્બલાર્થેસે ધીમેથી ડૉક્ટરને નગરપતિ બહાર ગયાની, અને તે કોસેટને લેવા ગયા છે એવું ફેન્ટાર્થને માની લીધાની વાત કહી. “જોકે, નગરપતિ ક્યાં ગયા છે તેની કોઈને ખબર નથી; અને બીજે દિવસે તે આવશે જ કે કેમ, તથા કોસેટને સાથે લાવશે જ કે કેમ તે કોણ કહી શકે?” ડૉક્ટરે જવાબમાં એટલું જ કહ્યું, “આજે ફેન્ટાર્થનની સ્થિતિ એટલી બધી સારી છે કે, નગરપતિ ખરેખર કાલે કોસેટને લઈને આવે, તો શું થાય તે હું કહી શકતો નથી. એવા દાખલા જાણમાં છે કે, જ્યારે છેવટની હદે પહોંચેલા રોગનું જોર પણ અતિ આર્નંદના આવેગથી હટી ગયું હોય. આપણે કદાચ ફેન્ટાર્થનને બચાવી શકીએ!”

## અદાલતમાં

અરોસની અદાલત સાંજના છ વાગ્યે પૂરી થતી. મોં. મેડવીન અરોસ પહોંચ્યા ત્યારે આઠ વાગવા આવ્યા હતા. વીશીના આંગણમાં તેમની ગાડી દાખલ થઈ, ત્યારે તેમના હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો : તે તો શક્ય તેટલી ઉતાવળે દોડી આવ્યા હતા, પણ તેમના હાથ બહારનાં કારણોથી તે ચે'પમેથ્યુને બચાવી શકે તેટલા વહેલા આવી ન શક્યા, તેમાં કેનો વાંક ?

વીશીવાળાએ આવીને પૂછ્યું — “આપ અહીં સતવાસો કરશોને, સાહેબ ?”

“ના.”

“તબેલાવાળો કહે છે કે, આપનો ઘોડો છેક જ થાકી ગયો છે.”

“કાલે સવારે તે ઊપડી નહિ શકે ?”

“ના જી; તેને ઓછામાં ઓછા બે દિવસ થાક ખાવા જોઈશે.”

“ટપાલ-ગાડીની કચેરી પણ આ જ મકાનમાં છે ને ?”

“હા, જી.”

તપાસ કરતાં જણાયું કે, ટપાલ-ગાડી મઠ તરફ જવા રાતે બરાબર એક વાગ્યે ઊપડતી હતી; અને તેમાં એક જ બેઠક ખાલી હતી. મોં. મેડવીને તે એક બેઠક માટે ખેંસા ભરી દીધા; અને પછી ધોતે સહેજ ટહેલવા શહેર તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમને અદાલત તરફ જનાર એક સાથીદાર મળી ગયો. વાત દરમિયાન તેણે કહ્યું કે, છ વાગ્યે અદાલતનું કામ પૂરું થાય છે; એટલે આપ જો અદાલત જોવા આવ્યા હો, તો આપને કદાચ બીજે દિવસ રોકાવું પડશે. એટલામાં અદાલતનું મકાન આવી પહોંચતાં જ તે બોલી ઊઠ્યો, “વાહ, નસીબદાર છે સાહેબ ! જુઓને, બધા દોવા સળગે છે, એટલે અદાલત આજે કાંઈ લાંબો સમય બેસવાની હોય એમ લાગે છે.”

અદાલતમાં એક મુકદ્દમો પૂરો થયો હતો, અને બીજો મુકદ્દમો આજે જ હાથ ઉપર લેવાવાનો હતો; એટલે બે કલાકની છૂટી પડી હતી. બહાર ઊભેલા બારિસ્ટરોમાંથી એકને પૂછતાં જણાયું કે, જીન વાલજીન નામના રીઠા ગુનેગારનો મુકદ્દમો જ હવે હાથ ઉપર લેવાવાનો હતો. અદાલતનો આરડો પ્રેક્ષકોથી આજે અસાધારણ રીતે ચિકાર હતો. જજ સાહેબના ન્યાયાસનની પાછળ એકાદ બે બેઠક હજુ ખાલી હતી; પણ તે તો જલેર

અધિકારી વર્ગના માણસો માટે જ અનામત રાખેલી હોય છે, એટલી માહિતી પણ મોં. મેડલીનને મળી. તરત તેમણે પોતાનું નામ અને હોદ્દો લખીને એક ચિઠ્ઠી ચપરાસી મારફતે જજ સાહેબને પહોંચાડી. મઠના નગર-પતિનું નામ સારી પેઠે જાણીતું હતું, એટલે જજ તરત અતિ માનપૂર્વક તેમને અંદર ‘પધારવા’ વિનંતી કરી.

અદાલતનું કામ ચાલ્યું. જવર્ટને તો તે જ દિવસે પોતાને મથકે પાછા ફરવાનું હોઈ, તેની જુઠાની પહેલેથી જ લખી લઈને તેને જવા દેવામાં આવ્યો હતો. બચાવપક્ષના અને સરકારી વકીલ વચ્ચે હવે સાઠમારી ચાલી. ભારે ભારે શબ્દો અને સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ થયો. આરોપીને છેક જ નિર્દોષ તેમ જ એકદમ ઘોર અપરાધી. રીઢો ગુનેગાર તથા સમાજ અને તેની શાંતિને ખતરાફ વર્ણવવામાં આવ્યો.

બિચારો ચેંપમેથ્યુ, પોતાને કારણે આ બે સદ્ગુહર્યો જે તકલીફ લઈ રહ્યા હતા, તથા આખો અદાલતનો ઓરડો ભરીને બીજા પણ સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને શિષ્ટ નાગરિકો હાજર રહી તેને જે મહત્ત્વ આપી રહ્યા હતા, તે જોઈ નવાઈ પામતો તથા આ બધું શા માટે કરવામાં આવે છે તે ન સમજતો, દિગ્મૂઠ બનીને ઊભો હતો. તેની આ દિગ્મૂઠનાને જ સરકારી વકીલ એક પ્રકારની ચાલાકી ઠરાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો; પરંતુ સાથે સાથે સૌને આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો કે, ગુનેગારની એ બધી ચાલાકીઓ ન્યાયના સ્પષ્ટ દર્શનને જરા પણ ઝાંખું ન કરે, તે જોવા પોતે તૈયાર ઊભો છે !

મુકદ્દમા પૂરો કરવાનો સમય આવી લાગતાં જ જજ ચેંપમેથ્યુને જે કહેવું હોય તે કહેવા જણાવ્યું. તેણે સરકારી વકીલને પોતાના જવા તુચ્છ માણસમાં જે અસાધારણ રસ છે તે માટે નવાઈ વ્યક્ત કરીને જણાવ્યું કે, “તેઓ સાહેબ બહુ ચાલાક અને હોશિયાર માણસ લાગે છે; કારણ કે મારો જન્મ ક્યાં થયો છે તે ગામનું નામ, મને પોતાને ખબર ન હોવા છતાં, એ સાહેબ બરાબર જાણે છે. દરેક જણને જન્મવા માટે ગામમાં ઘર હોય એવું બહુ ઓછું બને છે; જોકે તેમ હોય તો બહુ સગવડ થાય ખરી. હું તો માનું છું કે, મારાં માબાપ રસ્તે રખડતાં માણસો જ હતાં; જોકે મને એની પણ પૂરી ખબર નથી. હું છોકરો હતો ત્યારે મને બધા ‘નાનો’ કહેતા અને હવે મને ‘ડીસે’ કહે છે. મને મારાં એ બે નામો જ ચોક્કસ ખબર છે. હું ફેવઠમાં હતો એ વાત સાચી છે, પરંતુ વહાણમાં કેદી હોવા વિના શું એ ગામમાં કોઈ ગયું ન હોઈ શકે? મેં કશાની ચોરી કરી નથી.

આ સફરજનની ડાળી પણ હું વહેલી સવારે આવતો હતો ત્યારે આગલી શતના સખત તોફાનમાં કદાચ તૂટીને રસ્તા ઉપર પડેલી હતી. હું કોઈની ભીંત કૂદીને તે માટે વાડામાં પેઠો નથી; કારણ કે, મને રોજ ખાવા મળ્યું હોય તેવું મારી આખી જિંદગીમાં ઘણુંખરું બન્યું નથી. એટલે પેટમાં ભૂખ હોય તે માટે હું અયાનક ચોરી કરવા જેવું કામ કરી બેસું, એ સંભવિત નથી. પૅરિસમાં હું લુહાર મહાજન બેલપને ત્યાં પૅડાંનું કામ કરતો હતો. ખુલ્લા આકાશ નીચે વાડાઓની અંદર એ કામ કરવાનું હોય છે. સારો માલિક હોય તો ઉપર છાપરું હોય. શિયાળે ખુલ્લામાં એવી ટાઢ વાય કે ગરમી લાવવા તમારા હાથ વીંઝીને જ કામ કરવું પડે. પણ માલિકને એ વાત ગમતી નથી; કારણ કે, એમાં વખત બગડે છે. બહાર પથ્થરો વચ્ચે બરફ જમ્યો હોય તે વખતે લોઢાને પકડવું-મૂકવું એ બહુ કપરું કામ હોય છે. તેનાથી માણસ જલદી ઘસાઈ જાય છે. ચાલીસ વર્ષની ઉંમરે તો માણસ ખતમ થઈ જાય. મારી ઉંમર ત્રેપન વર્ષની થઈ છતાં હું એ ધંધામાં રહ્યો હોવાથી મને સારો પગાર નહોતો મળતો. રોજના ત્રીસ સૂ જ મળતા અને એટલું કમાવા દેવા માટે પણ મારો માલિક મારા ઉપર ઉપકાર ચડાવતો અને હરહમેશ એ રકમ ઓછી કરવાનો જ વિચાર કરતો. મારે એક દીકરી હતી તે નદીએ કપડાં ધોવા જતી. એ પણ થોડું કમાતી અને અમારા બેનું ગમે તે રીતે નભી જતું. તેની વલે પણ બહુ બૂરી હતી. વરસાદ અને બરફના દિવસોમાં પણ આખો દિવસ કમર સુધી ટબમાં ડૂબેલા રહેવાનું, અને પવન તો છરીની પેઠે તમારા મોં ઉપર વાગતો હોય. પાણી ઠરી જાય તોપણ તમારે તો ધોવાનું પૂરું કરવું જ પડે; કારણ કે, ઘણાની પાસે કપડાંની એક જ જોડ હોય અને તે તેમને તે દિવસે સાંજે પહોંચી જવી જોઈએ— નહિ તો ઘસાકી તૂટી જાય. પાટિયાં બરાબર જોડેલાં ન હોય એટલે પાણીનાં ટીપાં દરેક બાજુએથી તમારા ઉપર પડ્યાં જ કરે. તેનાં કપડાં પાણીથી ભીંજાયેલાં જ રહેતાં અને બિચારી આખો વખત હાડોહાડ ધૂંજ્યા કરતી. ઉપરાંત તે એક ધાબીખાનામાં પણ કામ કરતી. ત્યાં આજુબાજુ ભીંત હોય અને નળ સામે ધોવાનું હોય એટલે પવન ઓછો લાગે. સાત વાગ્યે તે છેક થાકી જઈ ઘેર પાછી આવતી અને તરત સૂઈ જતી. તેનો ઘણી તેને મારપીટ બહુ કરતો. તે તો હવે મરી ગયો છે. મારી દીકરી બિચારી બહુ ભલી હતી. તે એકે દિવસ નાચગાન જોવા બહાર ગઈ હોય એવું મને યાદ નથી.”

ચંપમેશ્યુને આ બધી વિગતો અને હકીકતો કહેતો તરત અટકાવવામાં

આવ્યો અને જીન વાલજીનના વહાણ ઉપરના સાથીદારોને એક પછી એક તેને ઓળખવા પાંજરામાં બોલાવવામાં આવ્યા. તે દરેક જણે તેને ઓળખી કાઢ્યો તથા પોતાને ન ઓળખતો હોવાનો ઢોંગ કરવા બદલ તેની ઠેકડી ઉડાડી. ચેંપમેથ્યુ પોતાના કહેવાતા જૂના દોસ્તોની ખાતરીભરી વાતો સાંભળી વધારે નવાઈ પામ્યો; તથા જીન વાલજીન એવા ભળતા જ નામથી પોતાની સાથેની દોસ્તી આ લોક શા માટે યાદ કરવા માગે છે, તે ન સમજવાથી માથું ખંજવાળી, તે દરેકની સામે તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો. તેમ તેમ તે દરેક જણ તથા સરકારી વકીલ, તેની એ ધીટતા બદલ, તેના ઉપર લ્યાનત વરસાવવા લાગ્યા.

પણ તે જ વખતે અચાનક જજ સાહેબના ન્યાયાસન પાછળથી ધોરમાંથી આવતો હોય તેવો અવાજ આવ્યો. જેમણે જેમણે તે અવાજ સાંભળ્યો, તેમને જાણે હૃદયના ઊંડાણ સુધી ટાઢ ચડી ગઈ.

“બ્રેવેટ, શેનીલડયુ અને કોશિપે, તમે મારી સામે જુઓ જોઈ.”

આ શબ્દોની સાથે જજની બેઠક પાછળથી એક માણસ ઊભો થઈને ન્યાયપીઠના કહેરાનો ઝાંપો ખોલી નીચે ઊતરી આવ્યો, અને સાક્ષીઓના પાંજરા પાસે જઈ ઊભો રહ્યો. અદાલતમાં એક પ્રકારે ધાંધલ જેવું મચી ગયું, તથા ‘શું બન્યું? શું છે?’ એ જાતની ઈતેજારી સૌના મોં ઉપર છવાઈ ગઈ.

મોં. મેડલીને વહાણના પેલા ત્રણ કેદીઓને પૂછ્યું, “તમે મને ઓળખી શકતા નથી?”

ત્રણે જણા ચકિત થઈ જઈ રહ્યા; તેમને કશી ઓળખાણ પડી નહિ. મોં. મેડલીને જજસાહેબને સંબોધીને કહ્યું, “ચેંપમેથ્યુને છોડી મૂકો, અને મને કેદ પકડાવો. આપને જે માણસ જોઈએ છે, તે એ નથી — હું જીન વાલજીન છું.”

બધાનો શ્વાસ થંભી ગયો. સમશાનની નીરવતા અને ગંભીરતા સર્વત્ર છવાઈ રહી. કશું ગૂઢ અને ગંભીર બનવાનું હોય અને એક પ્રકારની ધાર્મિક ઉત્કંઠાથી સૌ ઈતેજાર બની રહે તેવો દેખાવ થઈ ગયો. જજ સાહેબના મુખ ઉપર ચિંતા અને સહાનુભૂતિની લાગણી સ્પષ્ટ તરવરી રહી. તેમણે સરકારી વકીલ તરફ ઉતાવળે નજર કરીને પછી પ્રેક્ષકો તરફ મોં કરીને પૂછ્યું — “અહીંયાં કોઈ દાક્તર હાજર છે?”

સરકારી વકીલે પણ જૂરીને સંબોધીને જણાવ્યું કે, “આપ સાહેબો જેમના નામથી બરાબર પરિચિત હશે તે માનવંત મોં. મેડલીન, મં

શહેરના નગરપતિ સાહેબ આજે અહીં પ્રેક્ષક તરીકે પધાર્યા છે. તેઓ સાહેબને અચાનક આ શું થઈ આવ્યું છે તે ન સમજવાથી, જજસાહેબે અહીં કોઈ દાક્તર હોય તો તેમને મો. મેડલીનની મદદે દોડી આવવા વિનંતી કરી છે; હું પણ તે વિનંતીને ફરી વાર બેવડાવું છું—”

મો. મેડલીને સરકારી વકીલને વચ્ચેથી અટકાવી ધીમા પણ સત્તાવાહી અવાજે જણાવ્યું, “સાહેબ, હું આપનો આભાર માનું છું; પરંતુ મને કાંઈ ઉન્માદ થઈ આવ્યો નથી. આપને હમણાં જ તેની ખાતરી થશે. હું મારું કર્તવ્ય જ બજાવી રહ્યો છું; કારણ કે, હું જ પેલો કમનસીબ ગુનેગાર છું. અહીં હાજર રહેવામાં હું જ બધી વાત કદાચ બરાબર જાણું છું, અને હું તદ્દન સત્ય જ બોલવા માગું છું. હું અત્યારે જે કરી રહ્યો છું, તેને ઉપરથી ઈશ્વર જુએ છે, અને એ વસ્તુ મારે માટે પૂરતી છે. હું જીન વાલજીન છું. મેં બીજા નામથી પ્રમાણિક જીવન ગુજારવા પ્રમાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે, તથા મારા પૂર્વચરિતથી વિખૂટા પડવા ઈચ્છા રાખી છે. પરંતુ હું જેઉં છું કે એ અશક્ય છે. એ વાત સાચી છે કે, મેં બિશપ સાહેબને ઘેર ચોરી કરી હતી, તથા નાના જર્વેનો બે ફ્રાંકનો સિક્કો પડાવી લીધો હતો. જીન વાલજીન બહુ જોખમકારક માણસ છે, એ વર્ણન પણ ખોટું નથી; જેકે એ બાબતમાં મારે ઘણું કહેવાનું છે. પરંતુ, મારા જેવા માણસને સમાજનો કે ઈશ્વરનો વાંક જોવાનો કે કહેવાનો હોય નહિ. અલબત્ત, હું વહાણ ઉપર ગયો ત્યાં સુધી એક ગામઠી ખેડૂત હતો, તથા મારામાં ઝાઝી અક્કલ પણ ન હતી. પરંતુ વહાણ ઉપરની સજાએ મને પલટી નાખ્યો. હું મૂર્ખ હતો, પણ ત્યાં હું દુષ્ટ બન્યો. જે કે ઘણાં વર્ષ બાદ, બિશપ સાહેબની ભલાઈ અને સહનશીલતાને કારણે હું ઉદ્ધાર પામ્યો. પરંતુ એ બધી વાત જવા દઉં. આપ સાહેબોને કદ જ એ બધું જાહેર સમજાય. સાત વરસ પહેલાં નાના જર્વેની પાસેથી પાંચ વેલો બે ફ્રાંકનો સિક્કો મારા ઓરડાની સગડીમાં હજી પડેલો છે. મારે કાંઈ વધુ કહેવાનું નથી. આ ત્રણે જણ મને ઓળખી નથી થકતા. કદાચ જાવર્ટ અહીં હાજર હોત, તો મને ઓળખી કાઢત. પરંતુ આ ત્રણે જણને પણ હું કેટલીક વાતો યાદ કરાવી શકું તેમ છું; જેથી તેમને શંકા નહિ રહે કે હું જીન વાલજીન છું.

“ઠીક, ભાઈ બ્રેવેટ, વહાણ ઉપર તારી પાસે ગૂંથેલા કાબરચીતરા ખભા-પટ્ટા હતા તે તને યાદ છે?”

લે મિ૦ - ૬

બ્રેવેટ એકદમ ચમકીને છળી ઊઠ્યો. તે મોં. મેડલીન તરફ ભયથી ભરેલી આંખોએ પગથી માથા સુધી જોવા લાગ્યો.

“શેનીલડયુ, તારા જમણા ખભા ઉપર ચામડી બળ્યાનું ચકામું છે; ત્યાં કોતરેલા ટી. એફ. પી. એ ત્રણ અક્ષરો કાઢી નાંખવા તે ત્યાં બળતો અંગારો ઘસ્યો હતો, ખરું ને?”

“ખરી વાત,” શેનીલડયુ બોલ્યો.

“કૌશિપે, શહેનશાહ કેનિસ બંદરે ઊતર્યા તે તારીખ — માર્ચ ૧, ૧૮૧૫ — તારા ડાબા હાથે ભૂરા અક્ષરોમાં ડામેલી છે; તારી બાંધ ઊંચી ચડાવ.”

કૌશિપેએ તેમ ક્યું અને સૌ જોઈ શક્યા કે બરાબર તે તારીખ ત્યાં હતી. સૌની આંખો હવે આપમેળે પોતાની જાતને જીવનભર કારમી સજ્જમાં ધકેલતા આ માણસ ઉપર સ્થિર થઈ.

એ કમનસીબ માણસ સૌ પ્રેક્ષકો સામે જોઈને ફિક્કું હાસ્ય હસ્યો; એ હાસ્ય આજે પણ જોને ચાદ આવે છે, તેઓનાં રુવાંટાં ઊભાં થઈ જાય છે.

એ હાસ્ય વિજયનું હતું, પણ તેમાં અનંતકાળની હતાશા ભારોભાર ભરેલી હતી.

## ૧૭

### વળી પાછો જીન વાલજીન

સવાર થવા લાગી. ફેન્ટાઈને નિદ્રા વિનાની અને તાવભરેલી રાત જેમતેમ પસાર કરી હતી. છેક સવાર લગોલગ તે જરા ઊંધે ભરાઈ. એ તકનો લાભ લઈ, સિમ્બાઈસ તેની દવાનું મિશ્રણ તૈયાર કરવા દવાઓના ઓરડામાં ગઈ. સવારમાં ઝાકળથી છવાયેલી ઝાંખી શીશીઓ તે જરા નીચી નમીને કાળજીથી તપાસતી હતી, તેવામાં અચાનક તેણે પાછા ફરીને જોયું તો મોં. મેડલીન ચૂપકીથી ત્યાં દાખલ થયા હતા અને તેની સામે ઊભા હતા.

“આપ સાહેબ છો?” તેણીએ આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

તેમણે ધીમે અવાજે પૂછ્યું : “ફેન્ટાઈનને કેમ છે?”

“અત્યારે તો ખાસ કંઈ નથી; પરંતુ કાલે અમે સારી પેઠે ગભરાયાં હતાં ખરાં.”

સિમ્બાઈસે ટૂંકામાં ગઈ કાલની બધી વાત કહી સંભળાવી, તથા મોં. મેડલીન કૉસેટને લેવા જ બહારગામ ગયા છે, એ આશાએ ફેન્ટાઈન બળપૂર્વક ટકી રહી છે, એમ પણ જણાવ્યું.

“ઠીક ક્યું, તેનો ભ્રમ ન ભાગ્યો તે.”

“પરંતુ સાહેબ, આજે આપને તે જોશે અને તેની બાળકીની માગણી કરશે તો શું થશે?”

“ભગવાન આપણને રસ્તો સુઝાડશે.”

“પણ તેને જૂઠું તો નહિ જ કહી શકાય,” સિમ્બાઈસે કહ્યું. પણ એટલામાં દિવસનું અજવાળું મોં. મેડલીનના મોં ઉપર પડ્યું અને તે તરફ અચાનક નજર જતાં સિમ્બાઈસ બૂમ પાડી ઊઠી:

“ભલા ભગવાન! આપને શું થયું છે? આપના બધા વાળ તદ્દન ઘાળા થઈ ગયા છે!”

“શું?” એમ કહી, મોં. મેડલીને ડોક્ટરના અરીસામાં નજર નાખી, અને પછી કહ્યું, “ઓહો, વાત એમ બની છે?”

આ શબ્દો તે જાણે બીજી બાબતનો વિચાર કરતા હોય તેમ બેકાળજીથી બોલ્યા હતા, છતાં સિસ્ટર સિમ્બાઈસ કોઈ અજણા અનિષ્ટની છાયા આ બધામાં જોઈને ધૂજી ઊઠી.

“હું ફેન્ટાઈનને જોઈ શકું?”

“આપ તેની બાળકીને તેડી મંગાવવાના નથી?”

“જરૂર; પરંતુ તેને હજુ ઓછામાં ઓછા બેત્રણ દિવસ થાય.”

“ત્યાં સુધી આપ તેને ન મળો તો? આપ હજુ નથી આવ્યા એમ જ તે જાણશે તો તેને શાંત રાખવી કદાચ શક્ય બનશે.”

મોં. મેડલીન થોડીક શણ વિચારમાં પડ્યા; પણ પછી તેમની શાંત ગંભીર રીતે બોલ્યા, “ના સિસ્ટર, મારે તેને જોવી જ જોઈએ. હું કદાચ બહુ ઉતાવળમાં છું.”

સિમ્બાઈસનું ધ્યાન નગરપતિના ‘કદાચ’ શબ્દ તરફ ન ગયું; એ શબ્દમાં ઘણા વિશેષ અર્થ ભરેલા હતા. તેણે ધીમે અવાજે જવાબ આપ્યો:—

“એમ હોય તો આપ અંદર જઈ શકો છો; જેકે તે ઊંઘમાં છે.”

મોં. મેડલીન ઊંઘતી ફેન્ટાઈન સામે અને ઉપરના કૂસ-ચિહ્ન સામે વારાફરતી સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યા. થોડી વારે ફેન્ટાઈને આંખ ઉઘાડી. શાંતિથી સ્મિત સાથે તેણે પૂછ્યું—

“અને કોસેટ?”

તેને આનંદનો કથો આંચકો લાગ્યો નહિ, કારણ કે તે પોતે આનંદમય બની ગઈ હતી. તેને એટલી ખાતરી હતી કે, કોસેટ મોં. મેડલીન સાથે હશે જ.



“આપ કોસેટને લેવા જ ગયા હતા. હું રાતે કેટલાક સમયથી આપને દૂરથી જોઈ શકતી હતી - આપના મુખારવિદની આસપાસ અદ્ભુત પ્રકાશ ઝળહળી રહ્યો હતો, અને આપની આસપાસ મને સ્વર્ગીય દેવદૂતોના ચહેરાઓ દેખાતા હતા.”

આટલું બોલી તેણે સામેના કૂસચિહ્ન તરફ આભારભરી નજર ઠેરવી.

“પણ કોસેટ ક્યાં છે? આપ લોકોએ તેને મારી પથારીમાં જ કેમ ન સુવાડી, જેથી હું આંખ ઉઘાડતાં જ તેને જોઈ શકું?”

આ વખતે ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યો હતો; તેણે મેં. મેડલીનની મદદે દોડી જઈ જવાબ આપ્યો, “ડાહી દીકરી, તું જરા શાંત થા; તારી કોસેટ અહીં જ છે; પણ તને આંચકો ન લાગે માટે અમને ઠીક લાગશે ત્યારે તેને તારી પાસે લાવીશું.”

ફેન્ટાઈનના ચહેરા ઉપર ઉજ્જવળ પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો; તેણે પોતાના હાથના પંજા જોરથી ભિડાવ્યા. તેમાં પ્રાર્થનાની અંદર હોઈ શકતી બધી પ્રબળતા અને બધી સૌમ્યતા ભરેલી હતી.

“ઠીક, પણ હવે તેને મારી પાસે લાવો!”

“હજી નહિ; તને તાવ ચડેલો છે. આ સ્થિતિમાં તારી પાસે કોસેટને લાવીએ તો તને અચૂક નુકસાન થાય. તું પહેલાં સાચા થા.”

ફેન્ટાઈને આવેશમાં આવી જઈ એકદમ દાક્તરને વચ્ચેથી જ બોલતો અટકાવ્યો, અને કહ્યું, “પણ હું સારી છું; હું કહું છું કે હું હવે બરાબર સ્વસ્થ છું. આ દાક્તર લોકો છેક જ ગધેડા હોય છે કે શું? મારી કોસેટને હું જોઈશ તથા મારા હાથમાં લઈશ, એટલે મને જલદી સારું થશે કે ઊલટું નુકસાન થશે?”

“જે, જે, તું હજી કેટલી આમશમાં છે જ્યાં સુધી તું આમ કરીશ, ત્યાં સુધી હું કદી તારી બાળકીને તારી પાસે લાવવાનો નથી. તું જ્યારે શાંત પડીશ, ત્યારે હું જાતે તેને તારી પાસે લાવીશ.”

બિચારીએ પોતાનું માથું નીચે ઢાળી દીધું.

“દાક્તર સાહેબ, હું આપની ઘણી ઘણી માફી માગું છું. પહેલાં કદી મારે મોંએ આવા શબ્દો નીકળ્યા ન હોત. પરંતુ, હું એટલા બધા દુઃખમાંથી પસાર થઈ છું કે હવે મને બોલવાનું ભાન રહેતું નથી. આપ મારા ભલા માટે જ મારી દીકરી મારી પાસે નહિ લાવતા હો; પરંતુ મારી દીકરીને નગરપતિ સાહેબ મારે માટે જ આટલે દૂરથી લઈ આવ્યા હોય, એટલે મને તેને જોવાની અધીરાઈ આવી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આજ આખી

રાત મને સફેદ વસ્તુઓ અને હસતા ચહેરા નજરે પડ્યા કર્યા છે. હવે મને તાવ નથી. છતાં તમે મને જ્યારે ખરેખર શાંત થયેલી જોશો, ત્યારે તમને જ થશે કે, હવે મને મારું બાળક આપણું જેઈએ.”

મોં. મેડલીન હવે તેની પથારી પાસેની ખુરશીમાં બેસી ગયા હતા. ફેન્ટાઈન બહુ શાંત થવાનો દેખાવ કરી તેમના તરફ ફરી. તેને ખરેખર શાંત થયેલી જેઈ, મોં. મેડલીન પોતે જ કોસેટને તરત જ ત્યાં લાવવાનું કહેશે, એમ તેણે માન્યું. પણ આ રીતે પોતાની જાતને દેખાવવા છતાંય, તે મોં. મેડલીનને હજારો સવાલ પૂછ્યા વિના ન રહી.

“આપને મુસાફરીમાં કાંઈ તકલીફ તો નથી પડી ને? કોસેટને તો મુસાફરી દરમ્યાન બહુ મજા પડી હશે. મારે વિષે તે આપને ઘણું ઘણું પૂછતી હશે, ખરું ને? આપને પણ તે દાદા જ કહેતી હશે. જેકે, મને કદાચ આટલે વર્ષે તે ન પણ ઓળખે. ત્યાં તેને પેલાં થેનારડિયરો કેવી રીતે રાખતાં હતાં? તે દૂબળી પડી ગઈ છે? આપ જો તેને અહીં લાવી ન શકતા હો, તો બારણા પાસે જ તેને ઊભી રાખી થોડી વારમાં તેને પાછી લઈ જાજો. આપ સાહેબ તો નગરપતિ છો; આપ ધારો તો દાકતરને જરૂર કહી શકો.”

મોં. મેડલીને ફેન્ટાઈનનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને પંખાળતાં પંખાળતાં કહ્યું, “મા, હવે જરા શાંત થા; કોસેટ મજામાં છે; અને તારી પાસે બહુ જલ્દી તેને લાવીશું. પરંતુ તું બહુ આવેશમાં આવી જઈને બોલ્યા કરે છે, અને તારા હાથ ખુલ્લા કરે છે, તે સારું નહિ.”

વસ્તુનાએ ફેન્ટાઈનને શબ્દે શબ્દે ઉધરસ ચડતી હતી. તેને જ હવે લાગ્યું કે, આવી ઉધરસ કાયમ રહી, તો આ લોકો તેની પાસે કોસેટને જલ્દી નહિ લાવે. તે જરા ચૂપ થઈ.

દાકતર હવે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સિસ્ટર સિમ્પ્લિસ જ પાસે ઊભી હતી. તેવામાં બહાર આંગણામાં કોઈ કારીગરની બાળકીના રમવાનો અવાજ આવ્યો. ફેન્ટાઈનના કાને તે અવાજ પડતાં જ તે બોલી ઊઠી, “હા, એ જ; મારી કોસેટ જ દોડતી લાગે છે. હું તેનો અવાજ ઓળખી શકું છું.”

આમ બોલી, તે હસવા લાગી. મોં. મેડલીને તેનો હાથ મૂકી દીધો. એવામાં અચાનક ફેન્ટાઈન ચૂપ થઈ ગઈ અને છળી મરી હોય તેમ પથારીમાં અર્ધી બેઠી થઈ ગઈ. તેની આંખો ફાટી ગઈ હતી, અને તેનો

શ્વાસ પણ લગભગ બંધ થઈ ગયો હતો. તેની નજર ઓરડાને બીજે છેડે બારણા આગળ ઊભેલી દેખાતી કોઈક આકૃતિ ઉપર જડાઈ ગઈ હતી. મોં. મેડલીને એ તરફ નજર કરીને જોયું, તો ત્યાં જવર્ટ ઊભો હતો.

શું બન્યું હતું તે હવે ટૂંકમાં કહી દઈએ. સાડા બારને ટકોરે મોં. મેડલીને અર્સિસની અદાલતમાંથી નીકળી, બરાબર ટપાલ-ગાડી ઊપડવાને વખતે જ વીથીએ આવી પહોંચ્યા. તે મંડામાં પાછા ફર્યા ત્યારે છ વાગવા આવ્યા હતા. આવીને તરત જ તેમણે પોતાના બેંકવાળા મોં. લેફ્ટાઈનને કાંઈક કાગળ લખીને ટપાલમાં નાખ્યો; અને ત્યાર બાદ તે ફેન્ટાઈનને જોવા આગ્રમ તરફ આવ્યા. તેમણે અદાલતનો ઓરડો છોડ્યો કે તરત જ સરકારી વકીલ મુર્દખાંથી જાઓ હોય તેમ ઊભો થઈ બોલવા લાગ્યો કે, તેનો પોતાનો અભિપ્રાય હતો જરા પણ બદલાયો નથી; આ બધું થોડા વખત બાદ સ્પષ્ટ થશે; દરમ્યાન ચે'પમેથ્યુ જ સાચો જીન વાલજીન હોઈ, તેને સજા કરી દેવી જોઈએ. પરંતુ ચે'પમેથ્યુના વકીલે તરત જ વાંધો લીધો અને જણાવ્યું કે, મોં. મેડલીનની કબૂલાતથી હવે ખરો જીન વાલજીન કોણ છે તેની શંકા જ રહી નથી; માટે ચે'પમેથ્યુને તો નિર્દોષ ઠરાવી છોડી જ મૂકવો જોઈએ. જૂરીના સભ્યો તરત જ તે બાબતમાં સંમત થયા અને ચે'પમેથ્યુને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પરંતુ તો પછી, સાચા જીન વાલજીનને સજા તો થવી જ જોઈએ. એટલે તરત મોં. મેડલીનની ખોળ થરૂ થઈ. મોં. મેડલીને જ્યારે પોતે જીન વાલજીન હોવાની કબૂલાત આપી હતી, ત્યારે અદાલતના ઓરડામાં એક ગંભીર પણ પવિત્ર વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું હતું. ત્યાં કોઈ આરોપ મૂકનાર નહોતું રહ્યું, કોઈ બચાવ કરનાર નહોતું રહ્યું, કે કોઈ ન્યાય ચૂકવનાર નહોતું રહ્યું, બધા જ અપ્રતિમ માનવ ગૌરવના પ્રેક્ષક માત્ર બની રહ્યા હતા. એક નિર્દોષ માણસને સજામાંથી બચાવી લેવા પોતાની જાતને આટલા જોરપૂર્વક આગળ કરવી, એ વસ્તુ મનુષ્ય તરીકે સૌને માટે ગૌરવપ્રદ બની રહી હતી. એ વાતાવરણમાં મોં. મેડલીને છેવટનું એક વાક્ય બોલીને અદાલતના ઓરડામાંથી ચાલી નીકળ્યા હતા : "આપ સાહેબો હજુ મને કેદ પકડવાનું જાહેર કરતા નથી, તો હાલ તુરત હું આપની રજા લઉં છું; કારણ કે મારે કેટલાંક કામો પતાવવાનાં છે. હું કોણ છું અને કયાં જઉં છું તે સરકારી વકીલ બરાબર જાણે છે. એટલે જ્યારે થોડાં લાગે ત્યારે આપ લોકો પકડવાનો હુકમ મોકલીને મને મેળવી શકો છો." તે જ્યારે બારણામાંથી જવા લાગ્યા, ત્યારે દરેક જણ આપોઆપ તેમને જવાનો માર્ગ આપવા લાગી ગયાં. કારણ કે દરેક ઉદાર

કાર્યની માનવ હૃદય ઉપર અચૂક અસર થાય છે; અને આભારની લાગણીથી તે ઝૂકી પડે છે.

ન્યાયાધીશ ભલો અને સમજૂ માણસ હતો; પણ સાથે સાથે તે રાજભક્ત હતો. એ ત્વે કોશિષેને પ્રશ્ન પૂછતી વખતે મોં. મેડલીને બોનાપાર્ટને 'શહેનશાહ' કહીને ઉલ્લેખ્યો હતો, એ વસ્તુ તેને ખટકી હતી. તેણે તરત મોં. મેડલીનની ધરપકડનો હુકમ લખી નાખ્યો અને ઈન્સ્પેક્ટર જાવર્ટને પહોંચાડવા ખાસ માણસ દોડાવ્યો.

જાવર્ટ પથારીમાંથી ઊઠતો જ હતો તેવામાં અદાલતના માણસે આવીને તેના હાથમાં મોં. મેડલીનને પકડવાનું વૉરંટ મૂક્યું. તે માણસને મોઢે જ અદાલતમાં બનેલી બધી વાત સાંભળતાં વેંત, જાવર્ટ બહારથી લાગણીનો કથો ઉદ્રેક દાખવ્યા વિના, દૃઢતાથી અને મક્કમતાથી પોતાને સોંપાયેલું કામ બજાવવા નીકળી પડ્યો. પહેરા ઉપરથી ચાર સિપાઈઓ અને એક જમાદારને સાથે લઈ તે મોં. મેડલીનને મકાને આવ્યો; અને ત્યાંથી નોકરડીએ બતાવ્યા પ્રમાણે સેવાશ્રમમાં આવ્યો. બારણું ઉઘાડી તે એકદમ અંદર પેઠો નહિ, પણ એકાદ મિનિટ ઊભો રહ્યો. તે વખતે જ અચાનક ફેન્ટાઈનની નજર તેના ઉપર પડતાં તે એકદમ છળી ઊઠી હતી.

મોં. મેડલીનની નજર જાવર્ટની નજર સાથે મળતાં જ જાવર્ટના મોં ઉપર સખત ફેરફારો થઈ ગયા. માનવ લાગણીઓમાં આનંદની પેઠે બીજી કોઈ લાગણી આટલી બધી વિકરાળ થઈ શકતી નથી. જન વાલજન છેવટે હાથમાં આવ્યો એ વાતની નિશ્ચિતતાથી જાવર્ટનું આખું અંતર જાણે નીચેના બધા ઓગાટ સાથે તેના ચહેરા ઉપર ધસી આવ્યું હતું. જે કે, પોતાનો વિજય જાવર્ટને મન ન્યાય અને સત્યનો અનિષ્ટ ઉપરનો વિજય હતો. સત્ય, પ્રમાણિકતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠા એવી વસ્તુઓ છે, કે જેમનું અનૂન માણસને વિકરાળ બનાવે છે. એ સદ્ગુણોનો એક જ દુર્ગુણ છે, અને તે વધારે પડતું કરી બેસવાનો. તેથી તેવા માણસનો આનંદ જ્યારે ચહેરામાં સારા-પણાનું બધું અનિષ્ટ લઈને પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તેના જેવું ઘુણાસ્પદ શય બીજું હોઈ શકતું નથી.

ફેન્ટાઈને જાવર્ટને તે દિવસથી ફરી જોયો ન હતો. તેના માંદા મગજમાં એક જ ખ્યાલ રહ્યો અને તે એ કે, જાવર્ટ તેને પકડવા આવ્યો છે. જાવર્ટનો વિકરાળ ચહેરો તેનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ. તેને લાગ્યું કે તેનું મોત હવે પાસે આવ્યું છે. તે પોતાનું મોં બંને હાથમાં દબાવી આર્તસ્વરે પોકારી ઊઠી : “ નગરપતિ સાહેબ, મને બચાવો ! ”

જન વાલજન - કારણ કે હવેથી આપણે તેનું એ જ નામ વાપરીશું - ઊભા થઈ ગયો. તેણે ફેન્ટાઈનને અતિ ધીમા શાંત અવાજે કહ્યું :

“ ગભરાઈશ નહિ; એ તારે માટે નથી આવ્યા.” પછી તેણે જવર્ટ તરફ ફરીને કહ્યું :

“ તમારે શું જોઈએ છે, તે હું જાણું છું.”

“ તો ચાલ, ઉતાવળ કર — ” જવર્ટે જવાબ આપ્યો.

ફેન્ટાઈને પોતાની આંખ ઉઘાડી. ત્યાં સિમ્પ્લર્થસ તથા નગરપતિ સિવાય બીજું તો કોઈ હતું નહિ; તો પછી આવી નુચ્છારવાળી ભાષા ભીજ કોને માટે હોઈ શકે ? ફેન્ટાઈનને પોતાને માટે જ ! તે પગથી માથા સુધી ધૂજી ઊઠી. તેની સાથે જ તેણે કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવો દેખાવ જોયો — પોલીસ જવર્ટે નગરપતિને બોચીએથી પકડયા હતા; અને નગરપતિનું માથું નીચું ઝૂકી ગયું હતું. ફેન્ટાઈનને થયું કે દુનિયાનો અંત જાણે આવી પૂગ્યો છે.

“ નગરપતિ સાહેબ ! ” ફેન્ટાઈને ચીસ નાખી.

જવર્ટ તેના બંધા દાંત દેખાય તેવું મુક્ત હાસ્ય હસ્યો — “ અહીં કોઈ નગરપતિ નથી.”

જન વાલજને પોતાની બોચીએથી તેનો હાથ ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના માત્ર કહ્યું —

“ જવર્ટ — ”

જવર્ટે તરત જ તેને આગળ બોલતો રોક્યા : “ ચૂપ રહે; ‘ મોંશ્યોર ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ ’ કહેતાં નથી આવડતું ? ”

“ હું આપને ખાનગીમાં બે શબ્દ કહેવા માગું છું,” જન વાલજને ઉમેર્યું.

“ ચાલ બોલી નાખ,” જવર્ટે જવાબ આપ્યો, “ મારી સાથે લોકોએ જાહેરમાં જ વાત કરવાની હોય છે.”

“ મારે આપને એક વિનંતી કરવી છે.”

“ કહું છું કે બોલી નાખ.”

“ પણ તે તમારે એકલાએ જ સાંભળવાની છે — ”

“ મારે કંઈ જરૂર નથી. હું સાંભળતો નથી ! ”

જન વાલજને તેના તરફ ફરીને ઉતાવળે બહુ ધીમા અવાજથી કહ્યું : “ મને ત્રણ દિવસ આપો ! ત્રણ દિવસમાં હું જઈને આ દુનિયાથી બાઈનું બાળક લઈ આવું. જે કહેશે તે નુકસાની હું આપને ભરી આપીશ; તથા મરજી હોય તો, આપ પણ મરી સાથે આવી શકો છો.”

“અલ્યા, મશકરી કરે છે કે શું?” જાવર્ટે જૂમ પાડી. “તું છેક આવો બુધ્ધ હોઈશ એવી મને કલ્પના ન હતી. ત્રણ દહાડા હું તને આપું કે જેથી તું ભાગી જઈ શકે, કેમ? અને તે ત્રણ દહાડા પણ આ કૂતરીના ભટોળિયાને લઈ આવવા સારું! વાહ, આ તો અમીર-ઉમરાવો જેવી વાત લાગે છે!”

ફેન્ટાઈનની નસો તૂટી ઊઠી.

“મારી બાળકીને લઈ આવવા?” તેણે ચીસ પાડી. “તો શું તે અહીં નથી! સિસ્ટર મને જવાબ આપો—કૉસ્ટ ક્યાં છે? મારે મારી બાળકી જોઈએ છે! નગરપતિ સાહેબ, મેડલીન બાપુ?”

જાવર્ટે જોરથી પોતાનો પગ પછાડ્યો.

“આ વળી બીજાએ માંડયું; તું ચૂપ મરીશ, ડાકણ? આ ખરો સેતાનોનો દેશ છે, કે જ્યાં વહાણ ઉપરના કેદીઓ મેન્જિસ્ટ્રેટો થઈ બેસે છે, અને રસ્તે રખડતીઓની ઉમરાવજદીઓની પેઠે સારવાર થાય છે. પણ હવે એ બધું ઠીક કરી લેવાનો વખત આવી પૂર્યો છે.” આમ કહી જાવર્ટે જીવ વાલજીવની બોચી આગળના કોબરોને ભેગા જોરથી આમળ્યા, તથા પછી ફેન્ટાઈન તરફ સ્થિર સખત નજર કરીને કહ્યું. “જો સાંભળ, અહીં કોઈ મેડલીન બાપુ પણ નથી, કે નગરપતિ સાહેબ પણ નથી. અહીં તો એક ચોર, ડાકુ, જીવ વાલજીવ નામનો ગુનેગાર છે; અને મેં તેને હવે પકડ્યો છે, સમજ?”

ફેન્ટાઈન પોતાના અકડાતા જતા હાથ ટેકવીને સફાળી બેઠી થઈ. તેણે જીવ વાલજીવ તરફ નજર કરી; જાવર્ટે તરફ નજર કરી; અને સિમ્પ્લાઈસ તરફ નજર કરી. પછી કાંઈ બોલવા મોં ઉઘાડ્યું; પણ તેના ગળામાંથી માત્ર ખરખરી જેવો કંઈક અવાજ નીકળ્યો. ખેંચાવા લાગેલા પોતાના હાથ કશુંક પકડવા તેણે પહોળા કર્યા; એટલામાં અચાનક તે ઓશીકા તરફ માથું પછડાવે તેમ ઠળી પડી. તેનું મોં ઉઘાડું રહ્યું, તેની આંખ ફાટેલી રહી, અને તેનો જીવાત્મા તેનું આ દુઃખી જોળિયું છોડી વિદાય થઈ ગયો.

જીવ વાલજીવે હવે પોતાનો હાથ બોચી તરફ ઊંચો કરી જાવર્ટેના હાથ ઉપર મુક્યો તથા એક બાળકનો હાથ હોય તેમ તેનો હાથ બોચી ઉપરથી ઉખાડી નાખ્યો; પછી જાવર્ટેને કહ્યું :

“તમે આ બાઈનો જીવ લીધો.”

“ચાલ, હવે રહેવા દે,” જાવર્ટ તપી જઈને બોલ્યો. “હું અહીં ગાંજી સાંભળવા નથી આવ્યો. નીચે સોનિકો ઊભા છે; જલદી કર, નહીં તો મારે તેને મેડી પહેરાવવી પડશે.”

ઔરડાના ખૂણામાં એક જૂનો લોઢાનો ખાટલો હચમચી ગયેલી હાલ-તમાં પડેલો હતો. જ્યારે દરદી પાસે આખી રાત જાગવાનું હોય, ત્યારે સિસ્ટરો બેસવા પૂરતો તેનો ઉપયોગ કરતી. જન વાલજન તે ખાટલા તરફ ગયો, અને તેનો એક સળિ આખના પલકારામાં તેણે ખેંચી કાઢ્યો. તેના સ્નાયુઓ માટે એ સમત વાત હતી. પછી તે સળિયો હાથમાં રાખી તે ધીમે ધીમે ફેન્ટાઈનની પથારી પાસે ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેણે પાછા ફરી જાવર્ટને તદ્દન ધીમા અવાજે કહ્યું:

“અત્યારે મારા કામમાં કશી ખલેવ ન પહોંચાડવાની મારી તમને સલાહ છે.”

એક વાત નક્કી — જાવર્ટ પણ ધ્રુજી ઊઠ્યો. તેણે સિપાઈઓને બોલાવવા જવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ જન વાલજન કદાચ એ દરમિયાન છટકી જાય તે બીકે, પાતળે છેડેથી પોતાના દંડને પકડી, જન વાલજન ઉપર આંખ ચોંટાડી રાખી, બારણાને અઢેલીને તે ઊભો રહ્યો. જન વાલજન પથારી પાસે જઈ ફેન્ટાઈન તરફ સ્થિર નજરે જોતો ધૂંટણિયે પડ્યો, અને તત્કાળ જણે ધ્યાનસ્થ થઈ ગયો. તેને દુનિયાનું કશું ભાન ન રહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની અવર્ણનીય કડુણા છવાઈ રહી. થોડી ક્ષણ આમ વીત્યા પછી, તેણે ફેન્ટાઈનના કાન પાસે પોતાનું માથું ઝુકાવ્યું અને તેના કાનમાં ધીમે અવાજે કશુંક કહ્યું. જગતે તજેલા આ માણસે, જગતને તજી ગયેલીના કાનમાં શું સંભળાવ્યું હશે? પૃથ્વી ઉપર કોઈએ તે થબ્ટો સાંભળ્યા ન હતા; પરંતુ એ મૃત સ્ત્રીએ તો જરૂર સાંભળ્યા હતા. કેટલાક આભાસો એવા તીવ્ર હોય છે કે, તેમને અગમ્ય વાસ્તવિકતાવાળા જ ગણવા જોઈએ. ત્યાં જ બન્યું હતું તેની એકમાત્ર સાક્ષી સિસ્ટર સિમ્પ્લિસ વારંવાર ભારપૂર્વક કહે છે કે, જે ક્ષણે જન વાલજને ફેન્ટાઈનના કાનમાં કશુંક કહ્યું, તે વખતે ફેન્ટાઈનના ફીકા હોઠ ઉપર આનંદભર્યું હાસ્ય છવાઈ રહ્યું હતું, એવું પોતે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે.

જન વાલજને ફેન્ટાઈનનું માથું પોતાના હાથમાં લીધું અને મા ઊંચકે તેમ ઊંચકીને ઓશીકા ઉપર ગોઠવ્યું. પછી તેણે તેનાં કપડાં ટીક કર્યાં અને તેના વાળ તેના માથા ઉપર બાંધેલા રૂમાલ તળે સરકાવી દીધા. આટલું કર્યા બાદ તેણે ધીમેથી ફેન્ટાઈનની આંખો બંધ કરી. ફેન્ટાઈનને

ચહેરો હવે નવાઈભરી રીતે ઝળકી રહ્યો; કારણ, મૃત્યુ એ પરમ પ્રકાશમાં પ્રવેશરૂપ છે. ફેન્ટાઈનનો હાથ પથારી બહાર લટકતો હતો; જીન વાલજીને નીચા નમી ધીરેથી તેને ઉપાડીને ચુંબન કર્યું. ત્યાર પછી તે ઊભો થયો અને જાવર્ટ તરફ ફરીને બોલ્યો :

“હવે હું તમારી આજ્ઞામાં છું.”

૧૮

## સિસ્ટર સિમ્પ્લાઇસ

જાવર્ટ જીન વાલજીને શહેરની જેલમાં પૂરી દીધો. મૉ. મેડલીનની ધરપકડના સમાચારથી આખા મંડળ શહેરમાં ધમાલ મચી રહી. પરંતુ જ્યારે સૌએ જાણ્યું કે તે માણસ તો વહાણ ઉપરનો એક કેદી જ હતો, ત્યારે દરેક જણે તુચ્છકારપૂર્વક તેની વાત મન ઉપરથી કાઢી નાખી.

આખા શહેરમાં માત્ર ત્રણ કે ચાર જણ મૉ. મેડલીનની સ્મૃતિને વફાદારીથી વળગી રહ્યાં. તેમની ઘરડી નોકરડી તેઓમાંની એક હતી. તેજ દિવસે સાંજે આ ભલી ડોસી પોતાની ઓરડીમાં ચમકેલી હાલતમાં શોકાવિષ્ટ થઈને બેઠી હતી. કારખાનું આખો દિવસ બંધ રહ્યું હતું. તાળાં ઊઘડયાં જ ન હતાં, અને શેરી નિર્જન હતી. ઘરમાં બે સાધ્વીઓ સિવાય કોઈ જ ન હતું અને તેઓ પણ વિધિ મુજબ ફેન્ટાઈનના મૃત શરીર પાસે જ બેઠી હતી.

સાંજ પડવા આવી; મૉ. મેડલીનનો રોજનો આવવાનો વખત થયો. પૈલી ભલી ડોસી પણ રોજની ટેવ મુજબ ઊઠી. તેણે એક ખાનામાંથી મૉ. મેડલીનના સુવાના ઓરડાની ચાવી કાઢીને એક ખીટીએ ભેરવી. મૉ. મેડલીન રોજ આવતા ત્યારે ત્યાંથી ફૂંચી કાઢી લેતા. ડોસીએ તેની પાસે જ દીવાદાની તૈયાર કરીને મૂકી. મૉ. મેડલીન તે દીવાદાની સાથે લઈને ઉપર જતા.

રોજની ટેવ પ્રમાણે આટલું કામ અજાણપણે જ પરવારી લઈને ડોસી પાછી પોતાની ઓરડીમાં વિચાર કરતી બેઠી. તેને આમ વિચાર-નિદ્રામાં પડ્યે ત્રણેક કલાક વીત્યા હશે, ત્યાર બાદ તે અચાનક બોલી ઊઠી :  
“જુઓ તો ખરા ! આજે પણ મેં મૂઈએ તેમની ફૂંચી કાઢીને ખીટીએ ભેરવી છે !”



એ જ ક્ષણે બારણું સહેજ ઊઘડ્યું. એક હાથ તેમાંથી અંદર આવ્યો. તે હાથે ખીંટીએથી ફૂંચી લીધી, અને ડોસીની સળગતી મીણબત્તી વડે દીવાદાની સળગાવી. નોકરડીએ આંખ ઊંચી કરીને જોયું અને પછી ફટકે મોંએ તે ઊભી થઈ ગઈ. પોતાના ગળામાં અર્ધે આવેલી ચીસ તેણે જોર કરીને દબાવી દીધી; કારણ કે એ હાથ તેણે ઓળખ્યો હતો. મોં. મેડલીનના કોટની જ બાંધ તેના ઉપર હતી. થોડી ક્ષણ તે બોલી પણ ન શકી; છોવટું તે બોલી :

“આપ સાહેબ અહીં ક્યાંથી ? હું તો માનતી હતી કે —”

“— કે હું જ્યાંમાં હતો, એમ ને ?” જીન વાલજીને કહ્યું. “હું ત્યાં જ હતો; પરંતુ મેં જ્યાંની બારીનો એક સળિયો ખેંચી કાઢ્યો, પછી ફૂદીને હું બહાર નીકળ્યો અને અહીં આવ્યો. હું ઉપર મારા ઓરડામાં જઈ છું; તમે જઈને સિસ્ટર સિમ્પ્લિસને બોલાવી લાવો; એ હજુ પેલી બાપડીની બાજુએ જ બેઠાં હશે.”

નોકરડી ઉતાવળે આજ્ઞાનો અમલ કરવા દોડી ગઈ. જીન વાલજીને તેને કશું વિશેષ કહ્યું નહિ, કારણ કે તેને ખાતરી હતી કે પોતે કાળજી રાખે તે કરતાં એ ડોસી વિશેષ કાળજી રાખશે, અને કોઈને પોતાના આવ્યાની જાણ થવા નહિ દે. ઉપર જઈ, જીન વાલજીને મીણબત્તી બહાર જ મૂકીને પ્રથમ પોતાના ઓરડાની બધી બારીઓ બંધ કરી દીધી; ત્યાર પછી બહાર આવીને મીણબત્તી સાથે તે અંદર પેઠો. આ અગમચેતી તેણે વાપરી તે જરૂરી હતી; કારણ કે તેની બારી શેરીમાંથી દેખાતી હતી. પછી તેણે ઓરડામાં ચારે તરફ નજર કરી. તેની પથારી હજુ ત્રણ રાતથી પાથરેલી જ પડેલી હતી. ડોસીએ ઓરડીને વાળીઝૂડીને સાફ કરી હતી; રાખોડી કાઢી નાખી હતી અને તેમાંથી નીકળેલી દંડાની ખોળીઓ તથા બે ફ્રાંકનો સિક્કો તેણે ટેબલ ઉપર મૂકી રાખ્યાં હતાં. જીન વાલજીને એક કાગળ લીધો અને લખ્યું, “નાના જર્વે પાસેથી મેં પડાવી લીધેલા બે ફ્રાંકનો સિક્કો જોનો ઉલ્લેખ મેં અંદાલતમાં કર્યો હતો.” પછી પેલા સિક્કો તેણે એ કાગળ ઉપર મૂક્યો. ત્યાર બાદ એક ખાનામાંથી એક જૂનું ખમીસ કાઢી, તેમાંથી એક ટુકડો ફાડીને તેમાં બિથપની બે દીવાદાનીઓ વીંટી લીધી. તેની વર્તણૂકમાં કશી ઉતાવળ કે પ્રશ્નોત્તર ન હતાં; અને દીવાદાનીઓ વીંટતાં વીંટતાં તેણે જ્યાંમાંથી સાથે લીધેલી કાળી રોટીમાંથી બચકાં ભરી ખાવા માંડ્યું.

એવામાં બારણા ઉપર બે ધોરા ટકોરા પડ્યા. “અંદર આવો.” તેણે કહ્યું.

એ સિસ્ટર સિમ્બાઈસ હતી. તે ફીક્રી પડી ગઈ હતી; તેની આંખો ચાતી બની ગઈ હતી; અને તેણે હાથમાં પકડેલી મીઠુબતી પણ ધૂળતી હતી. આ સાધ્વીનું સખત અંતર પણ આજના બનાવોથી ભુલ્લ થયું હતું. તે ખૂબ રડી હતી એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. જન વાલજને એક કાગળ ઉપર કશું લખવાનું હમણાં જ પૂરું કર્યું હતું. તેણે તે કાગળ સિમ્બાઈસને આપ્યો અને કહ્યું, “સિસ્ટર, આ કાગળ પાઠ્યને આપજે.”

કાગળ ખુલ્લો જ હતો. એટલે સિસ્ટરની નજર તેના ઉપર પડી. “તમે વાંચી જુઓ,” જન વાલજને કહ્યું. સિમ્બાઈસે વાંચ્યું, “અહીં જે મુકી જઈ છું તે બધાનો કબજો તમે લઈ લેજો. તેમાંથી અદાલતમાં મારો કેસ ચાલે ત્યારે જે ખર્ચ કરવું પડે તે તથા આ બાઈના મૃત શરીરને સારી રીતે ઠેકાણે પાડવા જે ખર્ચ કરવું પડે તે કરવું. બાકીનું બધું ગરીબો માટે છે.”

સિસ્ટરે કશુંક બોલવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના ગળામાંથી અવાજ ન નીકળી શક્યો. પછી તે થોડી વારે આટલું બોલી શકી :

“એ બિચારી દુખિયારીને છેલ્લી વાર જોવા આપ નહિ પધારો !”

“ના,” તેણે કહ્યું. “મારી પાછળ પોલીસ આવતા હશે; અને હું જો તેના ઓરડામાં પકડાઉં તો તેને ફરીથી આઘાત લાગે.”

તે હજુ આ શબ્દો પૂરા બોલી રહે, તે પહેલાં તો દાદરા ઉપર દોડધામ કરતાં ચડતાં પગલાંનો અવાજ ગાજી ઊઠ્યો. ડોશી તેના ગળામાંથી નીકળે તેટલો મોટો અવાજ કાઢીને બૂમ પાડી રહી હતી :

“મારા ભલા સાહેબ, હું સોગંદપૂર્વક કહું છું કે, અહીં આખો દિવસ કે સાંજે કોઈ જ આવ્યું નથી; અને હું મારી ઓરડીમાંથી એક વાર પણ બહાર નીકળી નથી.”

એક માણસે જવાબ આપ્યો :

“પણ એ ઓરડીમાં દીવો બળે છે.”

તેઓએ જવર્ટનો અવાજ ઓળખ્યો. આ ઓરડાનું બારણું એવી રીતે ખૂલ્લું પાસે આવેલું હતું કે તેને ઉઘાડે એટલે અંદરની જમાણી બાજુની ભીંત સાથે તેના ત્રિકોણ બની રહે. જન વાલજને તરત પોતાની દીવાદાનીને ફૂંક મારીને એ ખૂલ્લામાં ભરાઈ ગયો. સિસ્ટર સિમ્બાઈસ ટેબલ પાસે ઘૂંટણિયે પડીને પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેની નાની મીઠુબતીને જ પ્રકાશ ઓરડામાં રહ્યો. સાધ્વીને આંખો બંધ કરી

પ્રાર્થના કરતી જોતાંવેંત જ જવર્ટ ભારે સંકોચ સાથે બારણામાં જ ઊભો રહી ગયો.

સત્તા તરફ આદરમાન એ તો જવર્ટના ઘડતરનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું. તેમાંય ધર્મસત્તાનું સ્થાન તેને મન રાજસત્તા કરતાં પણ મોટું હતું. તેની નજરે ધર્મગુરુ એટલે કદી કોઈને ન છેતરનાર આત્મા; અને સાધ્વી એટલે કદી પાપ ન કરનાર માનવી. સિસ્ટરને જોતાં જ તે આપોઆપ પાછો ફરી જતો હતો. પરંતુ બીજી ક્ષણે તે થોભ્યો અને ધીમેથી બોલ્યો :

“ સિસ્ટર, આ ઓરડામાં તમે એકલાં જ છો ? ”

એક કારમી પણ ઓરડામાં તોળાઈ રહી. સિસ્ટર સિમ્બાર્થસ પ્રાણોત્તે પણ જૂઠું બોલે એ તો બને જ નહિ. જવર્ટ એ વસ્તુ બરાબર જાણતો હતો. ઘરડી ડોસીને તો સિસ્ટર સિમ્બાર્થસનો અચૂક સાચો જવાબ કલ્પનામાં આવતાં તમ્મર આવી ગયાં.

સિસ્ટર સિમ્બાર્થસે આંખો ઊંચી કરીને જવાબ આપ્યો, “ હા, એકલી જ છું. ”

“ તો પછી, હું આગ્રહપૂર્વક પૂછવા માટે તમારી માફી માગું છું, પણ મારી ફરજ છે - તમે આજ સાંજે અહીં પેલા જીન વાલજીનને હરગિજ નથી જોયો ? તે ભાગી ગયો છે, અને અમે તેને શોધીએ છીએ. ”

સિસ્ટરે જવાબ આપ્યો, “ ના, નથી જોયો. ”

ઉપરાઉપરી તે બે અસત્યો બોલી હતી : જરાય ખચકાયા વિના, ઝડપથી, ભગવત્-સ્તુતિ કરતી હોય એમ.

ઓ પવિત્ર સાધ્વી, તને આ પૃથ્વી છોડીને વિદાય થયે ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. પરમપિતાના પ્રકાશિત ધામમાં તું તારી કુમારિકા બહેનોને, અને તારા દેવદૂત ભાઈઓને જ ફરી પાછી જઈને મળી છે. તારું આ અસત્ય સ્વર્ગના ચોપડામાં જમા બાબુએ જ નોંધાણું હશે, એની અમને ખાતરી છે.

સિસ્ટરનું વચન જવર્ટ માટે એટલું પ્રમાણભૂત હતું કે, બાબુબાબુ એક નજર પણ કર્યા વિના તે તરત પાછો ફરી ગયો.

એક કલાક બાદ ધૂમસમાં થઈને એક માણસ ઉતાવળે મંચ શહેરથી દૂર ભાગી રહ્યો હતો. જે બે ત્રણ જણાએ ઓળખ્યા વિના તેને જોયો હતો, તેઓએ જણાવ્યું કે, તેના હાથમાં માત્ર એક નાની પોટલી જેવું કંઈક હતું.

## વોટર્સનું રણમેદાન

પાર્તાકારનો અધિકાર આપણને એક જુદા સ્થળે અને કંઈક પહેલાંના સમયે ડોકિયું કરવા લઈ જાય છે. ૧૮૧૫ના જૂનની ૧૭ મી અને ૧૮ મી તારીખો વચ્ચેની રાતે જો વરસાદ ન વરસ્યો હોત, તો આખા યુરોપ ખંડનું ભાવિ જુદું જ ઘડાયું હોત. નેપોલિયનના ઉદયને અસ્તમાં ફેરવી નાખવા માટે વોટર્સના મેદાન ઉપર કસમયે એક વાદળ ધસી આવ્યું અને વરસાદની કલ્પના પણ ન હતી ત્યારે વરસાદ નૂટી પડ્યો. એ વરસાદને કારણે જ વોટર્સનું યુદ્ધ સવારના છને બદલે બપોરના સાડા અગિયારે શરૂ થઈ શક્યું; અને જર્મન સેનાપતિ બ્લુચરને અંગ્રેજ સેનાપતિ વેલિંગ્ટનની આખરી પળોએ મદદે આવી પહોંચવાનો વખત મળી ગયો. નેપોલિયન એક અઠંગ તોપચી હતો, અને તોપખાનાની કામગીરીની દૃષ્ટિએ જ પોતાના વ્યૂહો ગોઠવતો. સામા લશ્કરના વ્યૂહને તે એક ગઢ જેવો ગણતો; અને તોપખાનાની મદદથી તેને અમુક નિશ્ચિત જગ્યાએ ભેદવો, એ જ તેનો વ્યૂહ રહેતો. તેની લડાઈઓ તોપખાનાથી જ શરૂ થતી, અને તોપખાનાથી જ પૂરી થતી.

૧૮૧૫ ની ૧૮ મી જૂને તો તેણે પોતાના તોપખાના ઉપર વળી વિશેષ મદાર બાંધી હતી. કારણ કે તેની પાસે ૨૪૦ તોપો હતી, ત્યારે વેલિંગ્ટન પાસે માત્ર ૧૫૦ હતી. જો જમીન સૂકી રહી હોત, અને તોપખાનું ધારેલું સમયે ખસી શક્યું હોત, તો સવારથી જ નેપોલિયન વોટર્સનું યુદ્ધ શરૂ કરી શક્યો હોત; અને જર્મન લશ્કર આવી પહોંચે તેના ત્રણ કલાક અગાઉ એટલે કે બપોરના બે વાગતાંમાં તો વોટર્સનું યુદ્ધ જિતાઈ ગયું હોત અને ખતમ થઈ ગયું હોત.

વોટર્સનું યુદ્ધ હારવામાં નેપોલિયનનો કેટલો ફાળો હતો? વહાણ ડૂબ્યું તેમાં સુકાનીનો દોષ કાઢી શકાય તેમ હોય ખરું? વીસ વર્ષનાં યુદ્ધોએ તેની તલવાર તેમ જ મ્યાન — શરીર તેમ જ મન બંનેને ઘસી નાખ્યાં હતાં શું? અર્થાત્ ઘણા નામીયા ઇતિહાસકારો કહે છે તેમ, નેપોલિયનની આંતરિક શક્તિને કાટ ચડવા લાગ્યો હતો? કે પછી એ માણસ કે જેને હમેશાં વિજયના બધા માર્ગોની ખબર આપોઆપ પડી જતી, અને પોતાની ડુઆબદાર આંગળી વડે પોતાના અનુયાયીઓને તેમનાં

ઉત્તમ માર્ગ જે સહેજે ચીંધી શકતો, તે માણસને હવે પોતાના આ પ્રબળ દળને પરાજય અને વિનાશની ઊંડી ખીણમાં ગબડાવી દેવાની જ ઘેલછા લાગી હતી ?

અમે એવું માનતા નથી. તેણે જે વ્યૂહ રચ્યો હતો, તે અપ્રતિમ હતો. સામા પક્ષની હરોળની બરાબર વચમાં ભંગાણ પાડવું; તે હરોળને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવી; અંગ્રેજોવાળા ભાગને ‘હાલે’ ઉપર ધકેલી મૂકવો; જર્મનોના ભાગને ટીંગો ઉપર ધકેલી મૂકવો; મોટ સેન્ટ જન જીતીને બ્રસેલ્સ જીતી લેવું; અને પછી જર્મનોને રૂઢાઈન નદીમાં તથા અંગ્રેજોને દરિયામાં ધકેલી મૂકવા — એ ઘાટ તેણે ઘડ્યો હતો. — પણ, કસમચના એક વાદળે એક આખું સામ્રાજ્ય શેળી નાખ્યું!

આપણા ઈરાદો વોટલૂના યુદ્ધની વિગતોમાં ઊતરવાનો હરગિજ નથી. તે યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે — ૧૮૧૫ના જૂનની ૧૮મી તારીખની રાતે પૂર્ણ થંદ્ર ઊગ્યો હતો. તેથી નાસભાગ કરવા લાગેલા ફ્રેંચોની કતલ પૂરી કરવાની સારી સગવડ જર્મનોને મળી ગઈ. યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ પરાજય પામેલાઓની કતલથી થઈ. આખા યુરોપને જીતનારાઓ હારીને રણમેદાનમાં હંમેશની નીંદમાં પોઢી ગયા. એ બધું શું કાર્યકારણની એક સામાન્ય ઘટનારૂપ જ હતું? હરગિજ નહિ. તે દિવસે માનવજાતના ઈતિહાસમાં ગંભીર પલટો આવવાનો હતો અને વોટલૂના મિજગરા ઉપર ૧૮મી સદીનું દ્વાર ખૂલવાનું હતું. એક મહાન વિભૂતિનો અસ્ત એક મહાન યુગના ઉદય માટે આવશ્યક હતો; અને જેનો કથો જવાબ કોઈ લઈ શકતું નથી, તેના હાથે બૂડેલી ક્લમે એ લેખ લખાયો હતો.

યુદ્ધ પૂરું થયું: વિજેતાઓ જંપી ગયા. પણ ચોરોનો રોજગાર શરૂ થયો, રણમેદાન ઉપર સૂતેલા મૃત દેહોનાં કપડાં કાઢી જનારાઓ હવે આવવા લાગ્યા. પોતાના અને પારકાના ભેદ વિના જ આ ડાકુઓ પોતાનું કામ કરતા હોય છે. રણમેદાન ઉપર આવી રીતે મૃતદેહોને લૂંટવાનું કામ કરતાં પકડનારને તરત ગોળીએ દેવાનો હુકમ હોય છે; પરંતુ તેથી કશીને એ કામ જોખમભર્યું બની જાય છે એટલું જ; તે કામ કરનારાઓ તેથી અટકતા નથી.

એ મધરાતે પણ એવો એક માણસ લગભગ ઘૂંટણિયે ચાલતો પોતાનું કામ બજાવવા રણક્ષેત્રમાં એક બાજુથી દાખલ થયો હતો. તે આસપાસ નજર કરતો ભારે ચુપકીદીથી આગળ વધતો હતો. થોડી થોડી વારે તે થોભતો હતો અને આજુબાજુ કથો ગણસારો છે કે નહિ તેની

ચૂપકીથી ખાતરી કરીને પાછા આગળ વધતો હતો. દૂર રસ્તાની એક બાજુએ એક ડમણિયા જેવી ગાડી ઊભી હતી. તેના ઘોડો નીચો વળી આંજુબાજુ ઊગેલું ઘાસ ધીરે ધીરે ચરતો હતો. ડમણિયામાં એક બપોઈ થોડાંક પોટલાં તથા ખોખાં ઉપર બેઠી હતી. પેલો માણસ અને આ બાઈ એક જ ધંધાનાં સાગરીત હતાં એ ઉઘાડું હતું.

પેલો માણસ બોહીનો કાદવ ખૂંદનો ખૂંદનો સાવધાનીથી આગળ વધતો હતો, તેવામાં અચાનક તેણે ચંદ્રના ઝાંખા પ્રકાશમાં ઘોડા અને માણસોનાં મડદાના એક ઢગલામાંથી એક ખુલ્લો હાથ બહાર નીકળેલો જોયો. હાથની એક આંગળી ઉપર કશુંક ચમકતું હતું. તે સોનાની વીંટી હતી. પેલો ડાકુ નીચો નમ્યો, અને જ્યારે તે ફરી ઊંચો થયો ત્યારે પેલી આંગળી ઉપર વીંટી ન હતી. પરંતુ તે પૂરેપૂરો ઊભો થયો ત્યાર પહેલ અચાનક તેના આખા શરીરમાંથી ધૂળચી પસાર થઈ ગઈ. તેને કોઈએ પકડયો હતો. પાછા વળીને તેણે જોયું તો પેલો ખુલ્લો હાથ હવે તેના કોટના છેડા સાથે ભિડાઈ ગયો હતો. બીજો કોઈ માણસ તો બીકથી અધમૂએ થઈ ગયો હોત; પરંતુ આ તો એ હાથ તરફ જોઈને હસ્યો અને બોલ્યો, “અરે વાહ! આ તો મડદાભાઈ જ છે ને; મેં તો જાણ્યું કે કોઈ પહેરેગીર હશે.”

પેલો હાથ પાછો થોડી વારમાં ઢીલો પડી ગયો. ડાકુએ હવે નીચા વળીને જોવા માંડ્યું કે એ મડદામાં ખરેખર જીવ બાકી છે કે કેમ. તેણે ઉપરથી થોડો ભાર આઘોપાછો કરીને હાથ પૂરેપૂરો બહાર ખેંચી કાઢ્યો, તથા પછી માથું પણ બહાર કાઢ્યું. થોડી ખેંચાખેંચ પછી તેણે આખું શરીર ઢગલામાંથી બહાર તાણી આણ્યું. તે શરીર ઉપરનાં કપડાંના દોરી-પટ્ટા ઉપરથી લાગતું હતું કે, તે આ ઢગલો વળેલી ટુકડીનો નાયક - અમલદાર હશે. તેની આંખો બંધ હતી. અને તેના મોં ઉપર એક ઊંડો ધા પડેલો હતો. તેની છાતી ઉપરના બખ્તર ઉપર ચાંદીનો ક્રૂસ હતો. પેલા ડાકુએ તે તોડી લીધો અને પછી તેનાં ખિસ્સાં ફેંકેલીને એક ઘડિયાળ તથા પૈસાની થેલી પણ કાઢી લીધી. એ અમલદારને આ પ્રમાણે તે આખરી મદદ પહોંચાડી રહ્યો હતો, તેવામાં પેલાએ પોતાની આંખો ઉઘાડી.

“તારો આભાર માનું છું.” તેણે ધીરથી કહ્યું.

પેલા ડાકુએ કરેલી અણધાર ખેંચાખેંચ, રાતની તાજગી, અને ખુલ્લી હવાને લીધે તે જરા ભાનમાં આવ્યો હતો. ડાકુએ કશો જવાબ ન આપ્યો.

લે મિ૦ — ૭

પરંતુ તેનું માથું જરા ઊંચું કર્યું. મેદાન ઉપરથી કોઈનાં પગલાં નજીક આવતાં સંભળાતાં હતાં. કદાચ કોઈ પહોરેગીર હોય. પેલા અમલદારે પૂછ્યું, “લડાઈમાં કોણ જીત્યું?”

“અંગ્રેજો.” ડાકુએ જવાબ આપ્યો.

અમલદારે કહ્યું, “મારા ખિસ્સામાં જો. એક ઘડિયાળ અને ચૈલી હશે; તે તું લઈ લે. તેં મારો જીવ બચાવ્યો છે.”

ડાકુએ ખિસ્સામાં હાથ નાખીને કહ્યું, “અંદર કશું નથી.”

“તો જરૂર કોઈ આવીને ચોરી ગયું,” અમલદારે જવાબ આપ્યો.

“હું બહુ દિલગીર છું; એ વસ્તુઓ હું તને આપી દેત.”

પહોરેગીરનાં પગલાં વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યાં.

“કોઈ આવતું હોય એમ લાગે છે.” ડાકુએ સરકી જવાની ઉતાવળ કરતાં કરતાં કહ્યું.

પેલા અમલદારે પોતાનો હાથ પરાણે ઊંચો કરીને તેને અટકાવ્યો.

“તે મારી જિંદગી બચાવી છે, તું કોણ છે?”

ડાકુએ ઉતાવળમાં ધીમેથી કહ્યું, “તમારી પેઠે ફ્રેંચ લશ્કરનો માણસ છું; પણ હવે મારે જવું જોઈએ. હું જો પકડાઈ જઈશ, તો મને ગોળીએ દેશે. મેં તમારી જિંદગી બચાવી છે, હવે તમારાથી પણ જે રીતે ભગાય તે રીતે ભાગી જાઓ.”

“તારો હોદ્દો શો છે?”

“સારજન્ટનો.”

“તારું નામ શું?”

“થેનારડિયર.”

“હું એ નામ ભૂલીશ નહિ,” અમલદારે કહ્યું, “અને તું પણ મારું નામ યાદ રાખજો — પોન્ટમર્સી.”

૨૦

નં. ૯૪૩૦

જન વાલજીન ફરી પકડાઈ ગયો હતો. એ બધી દુઃખદાયી વિગતો ઉપરથી પસાર થઈ જવા બદલ વાચકો કદાચ અમારો આભાર જ માનશે. અમે માત્ર તે દિવસનાં છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બે અહેવાલોમાંથી થોડક ઉતાવળ આપીશું :-

મોં. મેડલીન નામના અજાણ્યા માણસે થોડાં વર્ષ ઉપર ઉત્તર તરફના મંઠા નામના ગામમાં આવીને તે પ્રદેશનો પરી ભાંગવા આવેલો ધંધો કેવી રીતે સજીવન કર્યો, અને પોતાની તથા તે પ્રદેશની સંપત્તિ ઊભી કરી, તથા તેની વિવિધ સેવાઓની કદરદાની તરીકે તે કેવી રીતે નગરપતિ નિમાયો વગેરે વિગતો આપીને, ૬૦૦ બ્લાંક નામના છાપાએ (૨૫ મી જુલાઈ, ૧૮૨૩) પછી જણાવ્યું હતું કે, તે મેડલીન બીજો કોઈ નહિ પણ ૧૭૮૫માં લૂટ માટે સજા પામેલો જીન વાલજીન નામનો ગુનેગાર હતો. એ કેવી રીતે માલુમ પડ્યું તે જણાવીને તેને ફરી જીવનભર કેદ અને સખત મજૂરીની સજા ભોગવવા ટુલો બંદરે વહાણ ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યો છે, તેની વિગત આપતાં તે છાપાએ છેવટે ઉમેર્યું હતું કે, “જીન વાલજીન ફરી પકડાયો ત્યાર પહેલાં તેણે મોં, લૅફાઈટની બૅંકમાંથી પોતાની પાંચેક લાખ ફ્રાંક જેટલી રકમ ઉપાડી લીધી હતી. તે પૈસા અલબત્ત તેણે પોતાના ધંધામાંથી પ્રમાણિકપણે પેદા કર્યા હતા. તે રકમ તેણે ક્યાં સંતાડી છે તે જણવા ભારે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તેમાં સફળતા મળી નથી.”

બીજો ઉતારો વધુ વિગતવાર છે. તે પણ તે જ તારીખના ‘જર્નલ ઇ પૅરિસ’ નામના છાપામાંથી છે:—

“જીન વાલજીન નામનો એક રીઠો ગુનેગાર પોલીસની નજર ચૂકવીને એવી આબાદ રમત રમી ગયો કે તેને ઉત્તર તરફના એક શહેરનો નગરપતિ બનાવવામાં આવ્યો. પણ છેવટે જાહેર સત્તાવાળાઓની અખંડ તકેદારીને પરિણામે તેનું પોલ ખુલ્લું થઈ ગયું અને તેની ધરપકડ કરવામાં આવી. તે બદમાશે શહેરની એક છોકરીને રખાત તરીકે રાખી હતી. તે તો તેની ધરપકડના આધારથી જ ત્યાં ને ત્યાં મરી ગઈ. આ ગઠિયામાં રાક્ષસી બળ હોવાથી જેલખાનાના સગિયા તોડી તે ભાગી છૂટ્યો, પરંતુ ત્રણ ચાર દિવસ બાદ પૅરિસથી મોંટફર્મેલ જતી ટપાલ-ગાડીમાં તે બેસવા જતો હતો તેવામાં પોલીસે તેને ઝડપી લીધો. કહેવાય છે કે, વચગાળાના આ ત્રણ કે ચાર દિવસના છુટકારાનો લાભ લઈ, તેણે છથી સાત લાખ ફ્રાંક જેટલી રકમ આપણા એક મુખ્ય બૅંકર લૅફાઈટને ત્યાંથી ઉપાડી લીધી હતી. એ રકમ તેણે ક્યાંક દાટી દીધી છે. એ ગઠિયા ઉપર આઠ વર્ષ પહેલાં ધારી રસ્તા ઉપર એક પ્રમાણિક નાના છોકરાને લૂંટી લેવાના આરોપસર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. એ ધાડપાડુએ કથો બચાવ કર્યો નહિ, પણ કાયદો અને ન્યાય જાળવનાર આપણા ખાતાની કુશળતાથી એમ પણ સાબિત થઈ શક્યું કે તે દક્ષિણ તરફના ધાડપાડુઓની એક ટોળકીનો સભ્ય હતો. પરિણામે જીન વાલજીનને



મોતની સજા ફરમોવવામાં આવી. તેણે તો ઉપલી અદાલતમાં અપીલ કરવાની ના પાડી, પરંતુ રાજાએ પોતાની અખૂટ દયાથી પ્રેરાઈને તેની મોતની સજાને વહાણ ઉપર જીવનભર સખત મજૂરીની સજામાં ફેરવી આપી છે. પરિણામે તેને ટુલો બંદરે લશ્કરી વહાણ ઉપર સજા ભોગવવા મોકલી આપવામાં આવ્યા છે.”

વહાણ ઉપર જીવન વાલજીનનો નંબર આ વખતે બદલાઈ ગયો હતો. હવે તે નં. ૯૪૩૦ બન્યો હતો. અહીં જ સાથે સાથે જણાવતા જઈએ કે, મો. મેડલીનની સાથે સાથે જ તેમના શહેરની સમૃદ્ધિ પણ વિદાય થઈ ગઈ. પેલી ઘડભાજની રાતે તેમણે જે કાંઈ કલ્પ્યું હતું, તે પ્રમાણે જ બંધું બન્યું. તેમની હાજરી વસ્તુતાએ એ આખા ધંધા માટે આત્મારૂપ હતી. આત્મા જતાં જોળિયું હેતુપૂર્વક કામ કરનારું મશીને ચોગરદમ સડા અને વિનાશનું ધામ બનીને પીંખાઈ ગયું. જુદા જુદા તુચ્છ એકમોની પ્રવૃત્તિને એકત્રિત કરીને એકલશી બનાવનાર કેન્દ્રીય વિભૂતિ દૂર થતાં જ, મદદનીશો નાવક બની ગયા, મુકાદમો કારખાનદારો બની ગયા, અને તેઓમાં અંદરોઅંદર તીવ્ર હરીફાઈઓ ફાટી નીકળી. બધું મોટા પાયા ઉપર ચાલવાને બદલે નાના પાયા ઉપર તથા સર્વોદયને બદલે અંગત નફાના હેતુથી જ ચાલવા લાગ્યું. સંગઠનની જગાએ ટંટા-બખેડા આવ્યા, ભાઈચારાની જગાએ કડવાશ આવી, માલની બનાવટમાં દગલબાજી પેદા, તેની માગ દિવસોદિવસ ઘટતી ચાલી, મજૂરીમાં કાપ મુકાવા લાગ્યો, અને વખતોવખત કામ બંધ પડવા લાગ્યું. છેવટે નાદારીએ આવીને સૌને એક-સામટા ભરખી લીધા.

૨૧

## મોંટફ્રમેલનું ભૂત

અહીંથી આગળ વધતા પહેલાં એ જ અરસામાં મોંટફ્રમેલમાં જે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો, તેનો કંઈક વિગતે ઉલ્લેખ કરી લઈએ. એ બનાવનો પોલીસોના કેટલાક તર્કો સાથે થોડોઘણો મેળ બેસતો જણાય છે. મોંટફ્રમેલમાં ઘણા જૂના વખતથી એક વાયકા ચાલી આવે છે કે, પુરાતન કાળથી એક ભૂતે તે શહેરને સીમાડે આવેલા જંગલને પોતાનો ખજાનો દાટવાના સ્થાન તરીકે પસંદ કરેલું છે. ઘરડી ડોસીઓ જણાવે છે કે, જંગલના દૂરના ભાગોમાં સાંજને વખતે ગમે ત્યારે એક કાળો માણસ દેખા

દે છે. તેનો પહેરવેશ અને દેખાવ તો સામાન્ય ગાડાવાળા જેવો કે કઠિયારા જેવો જ હોય છે; પરંતુ ટોપી કે ફાળિયાને બદલે માથા ઉપરનાં બે મોટાં શીંગડાં ઉપરથી તેની ખરી પિછાન થઈ જાય છે. એ માણસ સામાન્ય રીતે ખાડા ખોદતો જ દેખાય છે; પરંતુ તે તમારી નજરે પડે એટલા માટે જ તમારી ત્રણમાંથી એક વલે થાય : પહેલી એ કે, તમે તેની પાસે જઈને તેને બોલાવો, એટલે તરત તમને દેખાય કે એ તો સામાન્ય ખેડૂત જ છે,— અંધારાને કારણે જ તે કાળો દેખાતો હતો; તેથી તે ખાડા ખોદતો નહોતો. પણ પોતાનાં ઢોર માટે ઘાસ જ કાપતો હતો; અને જેને તમે શીંગડાં ગણતા હતા તે તો તેની પીઠ પાછળ ભરવેલી પંજેરીનાં બે પાંખિયાં જ હતાં; પણ તમે ઘેર પહોંચો, એટલે એક અઠવાડિયામાં જ તમારું મરણ નીપજે. બીજી એ કે, તમે તેની પાસે જવાને બદલે, તે ખાડો ખોદીને કશું દાટીને ચાલ્યો જાય ત્યાં સુધી રાહ જોયા કરો; પછી તે ખાડો ફરીથી ખોતરીને તેણે દાટેલા ખજનો કાઢી લઈ ઘેર ચાલ્યા આવો,— એટલે એક મહિનામાં તમારું મોત નીપજે. અને ત્રીજી એ કે, તમે તેને બોલાવો પણ નહિ, તેની સામે જુઓ પણ નહિ, અને મૂઠીઓ વાળીને ત્યાંથી બને તેટલા જલદી નાસી છૂટો — તો એક વરસમાં તમારું મૃત્યુ થાય.

આ ત્રણમાં મરણનું જોખમ તો રહેલું જ છે; પરંતુ બીજામાં એટલો ફાયદો છે કે, તમને એક મહિનો પણ જૂતનો ખજનો વાપરવા મળે અને તેથી સામાન્ય રીતે એમ જ કરવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે, નસીબે ભરમાવેલા બહાદુર માણસોએ ઘણી વાર પેલા કાળા માણસે ખોદેલા ખાડા ફરી ખોતરીને અંદરનો ખજનો લૂંટી લીધો છે; પરંતુ તેમાંથી કશી બહુ મોટી વિસાત કોઈને પણ હાથ આવી હોય એમ લોકવાયકા ઉપરથી તો જણાતું નથી. સામાન્ય રીતે ઘણે ઊંડે સુધી જ ખોદવું પડે; પરસેવાના ધધૂડા પડે, કોદાળા ભાગી જાય, અને છેવટે ખાડાને તળિયે પડેલા ખજનો ઉપર હાથ નાખો ત્યારે શું મળે? બહુ તો જૂના ચલણનો એકાદ સિક્કો, અથવા ઈમારતી પથ્થરનો એકાદ ટુકડો, હાડપિંજર, કે લોહી નીકળતું મડદું; અને ઘણી વાર તો કશું જ નહિ!

જન વાલજન ફરી પકડાતાં પહેલાં જ ચાર દિવસ છૂટો રહ્યો હતો, તે દરમિયાન તે મોંટફરમેલ શહેરની આસપાસ ફરતો જોવામાં આવ્યો હતો એવા સમાચાર પોલીસને હાથ લાગ્યા હતા. તે પછી થોડા સમય બાદ એ ગામનો રસ્તો, સમારનારે બુલાટુલ નામે ડોસો જંગલમાં કશીક ‘પેરવી’ માં પડ્યો

છે, એવી બોકોમાં વાયકા ચાલી. એ ડોસો પણ વહાણ ઉપર સજા પામેલો માણસ છે એમ સામાન્ય રીતે મનાતું; પોલીસની તેના ઉપર હંમેશાં કરડી નજર રહેતી; અને તેને કયાંય કશું કામ મળતું ન હોવાથી, સુધરાઈએ બે ગામ વચ્ચેનો રસ્તો સમારવાને જાથૂક કામે બહુ ઓછી મજૂરીએ તેને રોકી લીધા હતા. ગામલોક તેના ઉપર વહેમની નજરે જ જોતા; કારણ કે એ ડોસો વધારે પડતો વિનયી હતો : હંમેશાં દરેક જણને ટોપી ઉતારી સલામ કરતો, અને પોલીસના માણસ આગળ તો નમી જ પડતો. વાટપાડુ-ધાડપાડુ-ઓનો તે મળતિયો છે, અને અંધારા પછી રસ્તાઓની આસપાસ એ પેરવીમાં જ લપાતો ફરે છે, એમ બધા કહેતા. તે દારૂડિયો હતો એ સિવાય તેની તરફેણમાં એક પણ બાબત કહી શકાય તેમ ન હતી.

હવે થોડા દિવસ થયાં એવું માલૂમ પડ્યું હતું કે, તે પોતાને કામેથી વહેલો વહેલો ફરેગ થઈને જંગલમાં કોદાળો લઈને ચાલ્યો જતો. સંધ્યા ટાણે પણ તે જંગલમાં દૂર આવેલી જગાઓ તથા કાળી ઘોર ઝાડીઓ પાસે કશુંક શોધતો તથા ખાડા ખોદતો જેવામાં આવતો. પાસે થઈને જતી ઘરડી ડોસીઓએ પ્રથમ તો તેને ખબ્બીસ જ માની લીધા હતા; પણ પછી જ્યારે તેઓએ બુલાટુલને ઓળખ્યો ત્યારે પણ તેમનો ભય છેક જ દૂર ના થયો. બોકોને ખાતરી થઈ ગઈ કે જંગલના ભૂતે ફરી દેખા દીધી છે; અને બુલાટુલે તેને ખજનો દાટતું જેઈ લીધું હોવાથી હવે તે તેના દાટેલા ખજનાને શોધ્યા કરે છે. કેટલાક તો કહેતા લાગ્યા કે, હવે ખજનાવાળા ભૂતને પાકો ગુરુ મળ્યો ખરો !

પરંતુ થોડા દિવસ બાદ બુલાટુલે જંગલમાં જવાનું છોડી દીધું અને પોતાના રસ્તા સમારવાના કામે તે પહેલાંની માફક લાગી ગયો. એટલે હવે જુદી જાતની વાયકાઓ શરૂ થઈ. છતાં કેટલાક હોશિયાર બોકોને મનમાં શંકા રહી ગઈ ખરી કે, એની પાછળ ભૂતના કહેવાતા ખજના કરતાં કંઈક નક્કર બાબત રહેલી છે, અને બુલાટુલે એ ભેદ અર્ધોપર્ધો જરૂર ઉકેલ્યો છે. સૌથી વધુ ચટપટી શાળાના મારુતરને અને વીશીવાળા થેનાર-ડિયરને થઈ.

એક રાત્રે વાતવાતમાં શાળાના મારુતરે કહ્યું કે, જૂના વખતના સત્તાવાળાઓ ગમે તેમ કરીને બુલાટુલ જંગલમાં શું કરતો હતો એ જાણવા વિના જંપે જ નહિ; જરૂર પડ્યે તેઓ તેના ઉપર બળજબરીની રીતે પણ અજમાવે; અને પાણીની રીત અજમાવે તો તો બુલાટુલના બાપને પણ પોતાના પેટની વાત કહી દીધા વિના ન ચાલે !

થેનારડિયરે હુંકારા ભણીને જવાબ વાળ્યો, “ચાલો ને આપણે દારૂની રીત જ અજમાવી જોઈએ!”

તેઓએ એ રીત અજમાવી પણ ખરી. બુલાટ્ટુલે સાચી પેઠે દારૂ પીધો પરંતુ એના ભેજથી પણ તેની જીભ છોક જ છૂટી ન થઈ. પછી જરા વધુ આગ્રહ કરીને એ જ માર્ગે આગળ વધતાં તેના મોંમાંથી નીકળેલા છૂટાછવાયા શબ્દો ભેગા કરીને તેઓ જે માહિતી ભેગી કરી શકયા, તે આ હતી :

એક વહેલી સવારે બુલાટ્ટુલ પોતાને કામે જતો હતો. તેવામાં તેણે એક ઝાડવામાં કોઈએ સંતાડેલાં પાવડો અને કોદાળી જોયાં. કદાચ ભિસ્તી-કાકાએ એ બધું ત્યાં મૂક્યું હશે, એમ માની તેણે તેનો તે વખતે તો વિશેષ ખ્યાલ ન કર્યો. પણ તે જ દિવસની સાંજે બુલાટ્ટુલ એક ઝાડ પાછળ ઊભો હતો, તેવામાં તેણે એક ‘માણસ’ કે જે આ તરફનો ન હતો, પણ પોતે જેને બરાબર ઓળખતો હતો, તેને જંગલના એક નિર્જન ભાગ તરફ જતો જોયો. થેનારડિયરે એ વાક્યનો અર્થ કરી લીધો કે એ માણસ બુલાટ્ટુલનો વહાણ ઉપરની સજા વખતનો કોઈ સાથી હોવો જોઈએ; પણ બુલાટ્ટુલે તેનું નામ કહેવાની સાફ ના પાડી. એ માણસ પાસે એક પેટ્ટી કે ગલ્લા જેવું ચોખંડું પોટકું હતું. બુલાટ્ટુલને ખૂબ નવાઈ લાગી. પરંતુ તેને એ ‘માણસ’ની પાછળ જવાનો વિચાર દશેક મિનિટ બાદ જ સ્ફુર્યો. એટલામાં તો પેલો માણસ ઝાડીમાં કયાંક ઊંડે ચાલ્યો ગયો હતો. ચાત પડી ગઈ હોવાથી બુલાટ્ટુલ ફરી તેનો પત્તો મેળવી ન શક્યો; પરંતુ પછી તેણે ઝાડીમાંથી નીકળવાના રસ્તા ઉપર દેખરેખ રાખવાનો વિચાર કર્યો. બે ત્રણ કલાક બાદ પેલો માણસ પાછો આવ્યો ખરો, પણ તેની પાસે પેલું પોટકું ન હતું, માત્ર પાવડો અને કોદાળી હતાં. બુલાટ્ટુલે તેને પસાર થવા દીધો; તેને બોલાવ્યો નહિ. કારણ કે, પેલો માણસ તેના કરતાં ત્રણેક ગણો બળવાન હતો, અને તેના હાથમાં કોદાળો હતો એટલે પોતાને ઓળખાઈ ગયેલો જોતાંવેંત તે એના માથાનાં બે ફ્યાડિયાં જ કરી દે! બે જૂના સાથીઓ અચાનક ભેગા થાય ત્યારે જૂની ઓળખ તાજી કરવાનો ભારે વિચિત્ર રસ્તો! બુલાટ્ટુલને તરત પોતે સવારે જોયેલ કોદાળી-પાવડો યાદ આવ્યાં. બીજે દિવસે વહેલી સવારે જ તે પેલા ઝાડવા પાસે ગયો, તો ત્યાં કોદાળી કે પાવડો કાંઈ ન મળે. જરૂર પેલા માણસે એ જ કોદાળી પાવડા વડે કયાંક ખાડો ખોદીને પોતાની પેટ્ટી દાટી હોવી જોઈએ, અને એ પેટ્ટી મડદું સમાઈ રહે તેવી મોટી તો ન જ હતી, એટલે જરૂર

તેમાં પૈસા જ હોવા જોઈએ. બુલાટુલ ચારે તરફ આખું જંગલ ફેંફેસી વળ્યો, અને ખાસ કરીને જ્યાં જમીન તાજી ખોદેલી જણાઈ ત્યાં. પરંતુ ક્યાંય કશું હાથ લાગ્યું નહિ.

૨૨

ફૂપ્યો!

એ જ ૧૮૨૩ ના વર્ષના ઓકટોબર માસના અંતભાગમાં ટુલો બંદરના રહેવાસીઓએ ભારે તોફાનમાં નુકસાન પામેલા લડાયક જહાજ 'ઓરાયન'ને સમારકામ માટે બંદરમાં દાખલ થતું જોયું. બંદરમાં લશ્કરી જહાજનું આવવું એ કોણ જાણે બંદરના રહેવાસીઓને મન કોઈ અનેરો બનાવ હોય છે; અને 'ઓરાયન'ના દાખલામાં પણ તેના પ્રેક્ષકોની ભીડ સવાર-સાંજ ડક્કા ઉપર કાયમ રહેવા લાગી.

એક સવારે બંદર ઉપરના પ્રેક્ષકોના ટોળાએ એક અકસ્માત થતો જોયો. ખલાસીઓ જહાજના સઢ ખોલતા હતા, તે વખતે ટોચે આવેલા સઢના ઉપરના છોડાને પકડનારો ખલાસી અચાનક લથડ્યો અને નીચે મોંએ પાણી તરફ પડવા લાગ્યો. એવામાં અચાનક તેના એક હાથમાં એક દોરડાનો છોડો આવી ગયો. પછી તો બંને હાથે તે અધવચ લટકવા લાગ્યો. તંમર ચડી જાય એટલી ઊંડાઈએ તેની નીચે દરિયાનું પાણી હેવારા લેતું હતું, અને પકડતી વખતે લાગેલા આચકાથી દોરડું પણ ખૂબ હિલોળા લેતું હતું. કિનારા ઉપરનાં માણસોનાં મોંમાંથી એકી સાથે એક તીણી ચીસ નીકળી પડી. તે માણસની મદદે જવું એ એવું ગાંડપણભર્યું જોખમ કહેવાય કે વહાણના કે આજુબાજુથી કામે આવેલા ખલાસીઓ કે માછીઓ-માંથી કોઈને તેની મદદે પહોંચવાનો ખ્યાલ સુધ્યાં આવ્યો નહિ. પેલા લટકતા ખલાસીના હાથ હવે થાકતા જતા હતા. તેની આખરી વેદનાનો ભાવ તેના મોં ઉપરથી તો દેખી શકાય તેમ ન હતો; પણ તેના બધા અવયવો અને લાંબા થઈ ગયેલા હાથો ઉપરથી તેની સહનશાક્તની હદ આવી રહેલી બરાબર કલ્પી શકાતી હતી. હાથના સ્થાસસ્થા જોરથી તે દોરડાને આધારે ઊંચે ચડવા પ્રયત્ન કરતો, પણ તેથી તો ઊલટું દોરડું વધારે ઝૂલવા લાગતું. બૂમો પાડવાથી પોતાનું જોર વહેલું ખરચાઈ જશે એ બીકે તે બૂમ પણ પાડી શકતો નહોતો. તેના હાથમાંથી દોરડું છૂટવાની આખરી ઘડી હવે

શ્વેતોલ્લસ આવી પૂગી હતી, અને પ્રેક્ષકોમાંના ઘણા તેા એ કારમો બનાવ નજરે જોવા ન પડે તે માટે આડું પણ જોવા લાગ્યા હતા. કેટલીક પળો એવી હોય છે કે જ્યારે એક દોરડું, વળેા કે ઝાડની ડાળી જીવનના એકમાત્ર આધારરૂપ બની જાય છે; પરંતુ એક જીવતો માણસ હાથમાંનો આધાર છોડી દઈ પાકા ફળની પેઠે મોતના મુખમાં તૂટી પડે, એ કારમું દૃશ્ય ભાગ્યે કોઈથી જોયું જાય.

એટલામાં અચાનક એક માણસ ખિસકોલીની ચપળતાથી કૂવાથંબના તાણિયા ઉપર ઊંચે ચડતો દેખાયો. તેનાં કપડાં રાતા રંગનાં હતાં એટલે તે સજ પામેલો ગુનેગાર હતો એ નક્કી હતું; અને તેના માથા ઉપર લીલી ટોપી હતી એટલે તે જીવનભરની સજ પામેલો હતો એ પણ સ્પષ્ટ હતું. તે ટોચે પહોંચ્યો એવામાં પવનના ઝપાટાથી તેની ટોપી ઊડી ગઈ, અને તેનું સફેદ માથું ખુલ્લુ થયું. અર્થાત્ તે જુવાન પણ નહોતો.

વાત એમ બની હતી કે તૂતક ઉપર કેદની સજની કામગીરી બજાવતો એક કેદી, પહેરા ઉપરના અમલદાર પાસે એકદમ દોડી ગયો, અને ચારે બાજુ મચી રહેલા ધાંધળ અને ધમાલની વચ્ચે, તથા બધા જ ખલાસીઓ જ્યારે ધૂજને પાછા પડતા હતા ત્યારે તેણે પેલા લટકતા ખલાસીને બચાવવા પોતાના જાનના જોખમે પહોંચી જવાની પરવાનગી માગી. પેલા અમલદારે ‘હા’ કહેવા ડોકું હલાવવાની સાથે પેલાએ હથોડાના એક ટચકાથી પોતાના પગ ઉપરની સાંકળ છૂટી કરી દીધી અને એક દોરડું સાથે લઈ તે ઊંચે ચડવા પણ લાગી ગયો. એ સાંકળ કેટલી સહેલાઈથી તૂટી ગઈ હતી તે તરફ એ વખતે કોઈનું ધ્યાન ગયું ન હતું. એક સેકંડમાં તો તે ટોચ ઉપરના કઠારાએ પહોંચી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે જાણે આજુબાજુ નજર કરતો હોય તેમ થોડી વાર ઊભો રહ્યો. આ થોડીક જણા દરમ્યાન પેલા લટકતો ખલાસી તો પવનના દરેક સુસવાટા સાથે વધુ ને વધુ હીંચ્યા કરતો હતો અને તેની તરફ નજર કરી રહેલા નીચેના લોકોને તો એ પળો યુગ જીવડી લાગતી હતી. છેવટે પેલા વહારે ચડેલા કેદીએ પોતાની આંખો આકાશ તરફ ઊંચી કરી અને એક ડગલું આગળ ભર્યું. ત્યાર પછી તે કઠારાની ચોગરદમ ઝડપથી ફરી વળ્યો અને એક જગ્યાએ આવી તેણે પોતાની સાથેના દોરડાનો એક છેડો ગાંઠ્યો. બીજો છેડો તેણે પેલા લટકતા માણસ તરફ લટકતો નાખ્યો અને તે જ દોરડાને આધારે એક પછી એક મૂકી ભરીને તેણે નીચે ઊતરવા માંડ્યું. આ દૃશ્યથી તો નીચે ઊભેલા લોકોમાં કારમી વેદનાનું નવું મોજું ફરી વળ્યું — કારણ કે હવે એક માણસને બદલે બે માણસો

જીવનમરણ વચ્ચે ઝેલાં ખાતા થયા હતા. પેલો કેદી પાતળા તાંતણા ઉપર માખી પકડવા સરકતા કરોળિયા જેવો લાગતો હતો; પણ આ દાખલામાં કરોળિયો મોતને બદલે કદાચ જીવન લાવતો હતો. દસ હજાર આંખો એ જગાએ મીટ માંડી રહી હતી; એક શબ્દ પણ સાંભળાતો નહોતો; દરેકના મોંનો શ્વાસ થાંભી ગયો હતો - જાણે કે એ બે કમનસીબ માનવીઓને કંપાવતા પવનમાં સહેજ પણ ઉમેરો ન થાય! દરમિયાન પેલો કેદી ખલાસીની નજીક જઈ પહોંચ્યો હતો. એ ખલાસીની હવે આખરી શ્વાસ જ આવી લાગી હતી; કારણ કે તેના હાથ હવે વધુ એક શ્વાસ પણ દોરડું પકડી રાખી શકે એમ રહ્યું ન હતું. પેલા કેદીએ પોતાના દોરડાનો છેડો એ ખલાસીને ગાંઠવા માંડ્યો. એક હાથે તેણે દોરડું પકડ્યું હતું અને બીજા હાથે તે આ કામ બની શકે તેટલી ઝડપથી પતાવતો હતો. થોડી વાર બાદ તે પાછો કઠારા તરફ ઊંચે ચડવા લાગ્યો. ત્યાં પહોંચતાંવેંત તેણે દોરડું ખેંચી પેલા ખલાસીને ઉપર તાણી લીધો, અને થોડી વારમાં તે તેને હાથમાં ઊંચકી ટોચ ઉપરના તેના સાથીઓ ભેગો કરી દીધો. નીચે ઊભેલા ટોળાએ તાળીઓ પાડી તેને વધાવી લીધો, અને સાંકળે જડેલા કેદીઓના કેટલાય જૂના જમાદારોની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. સ્ત્રીઓ એકબીજાને વળગીને દૂસકાં ભરવા લાગી અને ચારે તરફથી એકી અવાજે એક જ પોકાર ઊઠ્યો કે, “આ કેદીને છોડી મુકવો જોઈએ!”

પરંતુ પેલા કેદીએ તો તરત જ પોતાને કામે પાછા ઊતરી જવાનું જ નિર્ધારેલું હતું; અને એમ વધુ જલદી થઈ શકે તેટલા માટે તે ઉપરના કઠેરા પાસેના દોરડા ઉપરથી સરકતો સરકતો નીચેના કઠેરા તરફ આવવા લાગ્યો. બધાની આંખો પણ તેની પાછળ પાછળ જ સરકતી હતી; એવામાં અચાનક સર્પ ચોક્યા, કારણ કે અધવચ એક જગાએ આવતાં તે કંઈક ખચકાયો અને થાક કે નાંમરને કારણે લથડિયું ખાઈ ગયો. આખું ટોળું એકી સાથે એક કારમી ચીસ પાડી ઊઠ્યું — પેલો કેદી દરિયામાં પડી ગયો હતો. અને તે પડ્યો પણ કેવી જોખમભરેલી જગાએ! કારણ કે તે તરફ એક બીજું વહાણ ‘ઓરાયન’ની નજીક જ લાંગરેલું હતું; અને પેલો કેદી બરાબર એ બેની વચ્ચે જ પડ્યો હોવાથી એ બેમાંના એક જલાજ તળે જ તેની કાયમની જળથથા થવાની એ નક્કી જ હતું. ચાર માણસો ઝપાટાભેર એક હોડી લઈને ઊતરી ચડ્યા. ટોળાએ તેમને પોતાનાથી બનતા બધા અવાજો કરીને સારી પેઠે બિરદાવ્યા. પરંતુ પેલો માણસ પાછો બહાર નીકળ્યો જ નહિ; અને જાણે તેલના કુપ્પામાં ગરકી ગયો ગયો હોય તેમ,

પાણીની સપાટી ઉપર કયાંય જરાસરખું મોઢું પણ થયું નહીં.

લોકોએ બિલાડા બાંધેલો દોરડાં વડે ચારે તરફ ખેંચાખેંચ કરી મૂકી; પણ રાત પડી ત્યારે ત્યાં સુધી તેનું મડદું હાથ જ ન આવ્યું. બીજે દિવસે દુલોના છાપામાં નીચેની લીટીઓ છપાઈ —

“ નવેં ૧૭, ૧૮૨૩ — ગઈ કાલે ‘ઓરાયન’ જહાજ ઉપરનો એક કેદી જહાજના ખલાસીને બચાવીને પાછો ઊતરતો હતો તેવામાં દરિયામાં પડીને ડૂબી મૂકા. તેનું મડદું હાથ લાગ્યું નથી; ઝકાને છોડે આવેલા ઢગલાઓમાં કયાંક તે અટવાઈ ગયું હશે એમ માનવામાં આવે છે. એ કેદીનો નંબર ૯૪૩૦ હતો, અને તેનું નામ જન વાલજન હતું.”

૨૩

## અજાણ્યો હાથ

૧૮૨૩ ની નાતાલ મોંટફ્રમેલ ગામમાં ખુશનુમા રીતે શરૂ થઈ હતી. શિયાળો ધીમેધી બેઠો હતો અને બરફ કે ધૂમસે દેખા દીધી ન હતી. જંગલની વચ્ચે આવેલું એ ગામ સામાન્ય રીતે ધાંધળ કે ધમાલ વિનાનું પોતાનું ગામઠી જીવન એકધાસી રીતે વ્યતીત કરતું. પરંતુ નાતાલના તહેવાર નિમિત્તે થોડાઘણા ખેલાડીઓ તથા ભેળાની દુકાનોવાળાઓએ આવીને પોતાના ડેરા-તંબૂ ઊભા કરી દીધા હતા, અને એથી ગામના નીરવ જીવનમાં તહેવારનો થોડોક થમકારો આવી ગયો હતો.

બેનારડિયરની બીચીમાં, નાતાલની રાત્રે, કેટલાક ગાડાવાળા તથા ફેરિયા વગેરે માણસો ટોળે વળી ચાર-પાંચ મીણબત્તીઓના પ્રકાશની આસપાસ ખાલાને સહારે દિવમાં અને વાતોમાં ગરમાવો ચાવતા બેઠા હતા. બેનારડિયર બાનુ સળગતા અંગારા ઉપર તૈયાર થતું વાળુનું સંભાળતી હતી, અને તેનો પતિ મહેમાનોને પીવામાં સાથ આપવાનું અને રાજકારણ ચર્ચવાનું કામ કરતો હતો.

કોસેટ તેની રોજની જગાએ — એટલે કે મોટા દેબલ નીચે, ધુમાડિયા તરફ, ચૂલાને અજવાળે, બેઠી બેઠી બેનારડિયરની બે છોકરીઓ માટે મોજાં ગૂંથતી હતી.

તેની આંખ ઉપર બેનારડિયર બાનુએ થોડા વખત ઉપર જોરથી મૂકી મારેલો તેનું કાળું લોહી જામી જઈ, ગોળ ચકામું થઈ આવ્યું



હતું બાનુ એ બતાવીને વારંવાર કહ્યા કરતી હતી, “જુઓને આ કાળમુખી ! જાણે નરી કુકણ !”

અચાનક ચાર નવા મહેમાનો આવી ચડ્યા. કૉસેટ ટેબલની નીચે બેઠી બેઠી કંપી ઊઠી.

વાત એમ હતી કે, મોંટફર્મેલ ગામ ઊંચાણ ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં પાણીનું દુઃખ ભારે હતું. સામી ભાગોળવાળા લોકોને થોડે દૂર જંગલમાં આવેલાં તળાવડાંમાંથી પાણી ભરી લાવવું પડતું; અને આ ભાગોળવાળાઓને ગામથી દૂર પાએક કલાકને રસ્તે આવેલા ઝરામાંથી ભરી લાવવું પડતું. પાણી ભરનારો ભિસ્તી ઉનાળામાં સાત વાગ્યા સુધી અને શિયાળામાં પાંચ વાગ્યા સુધી જ પાણી ભરતો; અને એક વાર રાત પડી ગઈ, એટલે પછી જેને ત્યાં પાણી ન હોય તેણે કાં તો જાતે ભરી લાવવું પડે, અથવા પાણી વિના જ ચલાવવું પડે. કૉસેટ શેનારડિયરોને બે રીતે ઉપયોગી થઈ પડી હતી — તેઓ તેની મા પાસેથી પૈસા પડાવતાં, અને છોકરી પાસે કામ લેતાં. માએ પૈસા મોકલવાનું બંધ કર્યું, ત્યારે પણ તેઓએ કૉસેટને રાખી ખરી, પણ નોકરની જગાએ. એ હોદ્દાની રૂએ, જ્યારે પાણીની જરૂર પડે, ત્યારે એને જ પાણી લેવા જવું પડતું.

એટલે, અત્યારે અચાનક આટલા મહેમાનો આવેલા જોઈ, કૉસેટને ફિકર થઈ આવી. ટાંકીમાં પાણી થઈ રહેવા આવ્યું હતું. આ અંધારી રાતે એકલા પાણી ભરવા ઝરા સુધી જવાની વાત કલ્પનામાં પણ લાવવી મુશ્કેલ. પરંતુ આ ઘરમાં તેને માથે ન વીતી થકે એવું કશું જ બાકી રહ્યું ન હતું, એટલે તે ગભરાઈ ઊઠી.

શેનારડિયર બાનુએ, જમનારા મહેમાનો વધેલા જોઈ, અંગારા ઉપર ખદબદતા હાંડાનું ઢાંકણ ઉઘાડ્યું અને પછી પાણીનું પવાલું હાથમાં લઈ ટાંકીની ચકલી ખેાલી. ચકલીમાંથી પાણીની નહિ જેવી ધાર ટપકવા લાગી. તે જોઈને તે બોલી ઊઠી, “લે! પાણી જ નથી ને!”

કૉસેટની છાતી બેસી જવા લાગી. પણ એટલામાં અર્ધું ભરાયેલું પવાલું લઈ બાનુ બોલી ઊઠી, “ઠીક, અત્યારે તો ચાલશે.” આ વીંથીમાં બીજું જ પીણું વધુ પિવાનું.

કૉસેટે પોતાનું કામ પાડ્યું થરૂં કર્યું, પણ પાએક કલાક સુધી તેની છાતીનો ધબકારો બેઠો નહિ. તેવામાં એ વીંથીમાં ઉતરેલો એક ફેરિયો ત્રાડ નાખતો અંદર આવ્યો અને બોલ્યો —

“મારા ગ્રેડાને કોઈએ પાણી પાતું નથી.”

“હા, હા, પાણું છે,” થેનારડિયર બાનુએ એકદમ સીધો જ જવાબ આપી દીધો.

“હું તમને કહું છું કે, નથી પાણું, બાનુ,” ફેરિયો કહેવા લાગ્યો.

કોસ્ટ ટેબલ નીચેથી બહાર સરકી આવી અને બોલી, “સાચી વાત છે સાહેબ! તમારો ઘોડો એક ડોલ ભરીને પાણી પી ગયો છે; મેં પોતે તેને પાણી પાણું છે.”

આ વાત સાચી ન હતી.

“આ જેને અંગૂઠા જેટલી ડીમથી, ઝાડ જેટલું જૂઠું બોલે છે તે!” પેલા ખિજઈ ઊઠ્યો. હું કહું છું કે તેને કોઈએ ટીપું પાણી પાણું નથી. તે જ્યારે તરસ્યો હોય છે ત્યારે કેવો હાફે છે તેની મને બરાબર ખબર છે, ડાકલુ.”

કોસ્ટ પોતાની વાતને વળગી રહી, અને ઠરડાયેલા અવાજે કરાંજતી કરાંજતી બોલી, “સાચું કહું છું; ઘોડાએ ખૂબ પાણી પીધું છે.”

“હવે મુંગી મર,” પેલા ફેરિયાએ વિકરાળ બનીને કહ્યું, “મારા ઘોડાને અબધડી પાણી પા.”

જવાબમાં કોસ્ટ ટેબલ નીચે સરકી ગઈ.

“હા એમાં ખોટું શું છે?” બાનુ બોલી, “જે જનવર તરસ્યું જ હોય, તો તેને પાણી મળવું જ જોઈએ, વળી.” આમ કહી તે આસપાસ જોવા લાગી અને બોલી, “પેલી ડાકલુ ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ?”

કોસ્ટ પોતાના ઘોલકામાંથી બહાર આવી.

“અબધડી ઘોડાને પાણી પાઈ દે.”

“પાણી થઈ રહ્યું છે, બાનુ,” કોસ્ટે ભીલુ અવાજે જવાબ આપ્યો. પાણીપણિયાણી બંનેએ એકી સાથે બારણું ઉઘાડી, બહાર આંગળી કરીને કહ્યું, “જા, ભરી લાવ.”

કોસ્ટને થેનારડિયર બાનુનો મુકો માથા ઉપર તોળાઈ રહેલો દેખાયો. એક મુકો વોલનટનું નાળિયેર ચપ્પટ બેસાડી દે એવી તેની ખ્યાતિ હતી, અને તેનો પરચો આંખ ઉપર હજી કોસ્ટને તાજે જ હતો.

કોસ્ટે પોતાનું માથું નીચું ઠાળી દીધું. અને ધુમાડિયા નજીકના ખૂણામાં પડેલી ડોલ હાથમાં લીધી. તે ડોલમાં તે પોતે આખી સમાઈ રહે! થેનારડિયર બાનુએ એક ખાનામાંથી ફેફસીને પંદર સૂનો સિક્કો તેના તરફ ફેંકીને ઉમેર્યું, “આમ જો, પાછી ફરે ત્યારે ભઠિયારાને ત્યાંથી એક પાઉ લેતી આવેજ, દેડકી!”

કોસેટે સિક્કો પોતાના કબજાના નાના ખિસ્સામાં મૂકી દીધા. પછી હાથમાં ડોલ ઊંચકીને તે ખુલ્લા બારણા સામું જોઈને ઊભી રહી, જાણે કોઈ સાથે આવવાનું હોય !

“તો જ ને, ઊભી કેમ રહી છે, ચકલ્?”

કોસેટ બહાર નીકળી. બારણું બંધ થઈ ગયું.

બહાર પેલા દુકાનોવાળાના માંડવાઓ દેવળથી માંડીને થેનારડિયરની વીથી સુધી પથરાયેલા હતા. મધરાતની પ્રાર્થનામાં દેવળે જનારા લોકોની અવરજવરને કારણે દુકાનવાળાઓએ કાગળનાં ફાનસોમાં મીણબત્તીઓ સળગાવી હતી. એમાંની છેલ્લી દુકાન બાળકોનાં રમકડાંની હતી અને બરાબર થેનારડિયરના બારણા સામે આવેલી હતી. તેનો ભપકો જ્યાં ઓર હતો. દુકાનની બરાબર આગળની બાજુએ એક સફેદ રૂમાલની ઉપર બે ફૂટ ઊંચી એક જંગી ઢોંગલી મૂકવામાં આવી હતી. તેનાં રંગબેરંગી કપડાં અને ઠ્ઠાસે આખો દિવસ જતાંઆવતાં નાનાં છોકરાંના આકર્ષણની એકમાત્ર ચીજ બની રહ્યાં હતાં. પરંતુ મોંટફરમેચ ગામની કોઈ મા તે ઢોંગલી ખસીદીને પોતાના ઈંતેજાર બાળકને ખુશ કરવા ઈચ્છે તેટલી તવંગર કે ઉડાઉ ન હતી. થેનારડિયરની બંને છોકરીઓએ દિવસ દરમિયાન તેની સામું ટગર ટગર જોઈ રહેવામાં કલાકો ગાળ્યા હતા; અને કોસેટે પણ આડુંઅવળું જોતાં જોતાં ગમે તે બહાને તેની સામે નજર કરી લેવાની હિમત કરી હતી.

રાત્રે જ્યારે હાથમાં ડોલ લઈ ધૂળતાં ધૂળતાં કોસેટે થેરીમાં ડગ માંડ્યાં, ત્યારે એ ગમગીન સ્થિતિમાં પણ ઢોંગલી સામે નજર કર્યા વિના તે રહી શકી નહિ. તેણે તેનું નામ ‘મહારાણી’ પાડ્યું હતું. આખા દિવસમાં અત્યારે જ આટલે નજીકથી નજર માંડીને તેના સામું જોવાનો અવસર મળ્યો હતો, એટલે એ બિચારું બાળક ભાન ભૂલી ત્યાં ને ત્યાં થાંભી ગયું.

તેવામાં કોસેટની બાબતમાં હંમેશ સતર્ક રહેતી થેનારડિયર બાનુએ બારણું ઉઘાડીને નજર કરતાં જ અભિમાનપૂર્વક ત્રાડ નાખી, “હું જાણતી જ હતી; ઊભી રહે દેડકી, તારું ગોળમટોળ માથું થોડું ચપટું કરી આપું!”

કોસેટ ડેલ લઈને નાઠી બીજી એકે દુકાન તરફ તેણે નજર કરી નહિ. પરંતુ છેલ્લી દુકાનનું અજવાળું બહારના અંધારામાં આગળી ગયું, ત્યારે અચાનક સામે ઊભેલા અને ખાવા ધાતા ઘોર અંધકારનું વિકરાળ નગ્ન સ્વરૂપ જોઈ, તે છળી ઊડી. તેણે દૂર નજર કરી જોઈ, પણ કશું જ દેખાતું ન હતું; જે કોઈ આકૃતિ દેખાતી, તે પણ ઢગલાબંધ અંધકારથી વીંટળાઈને વિકરાળ રૂપે જ દેખાતી. કોસેટના પગ ભાંગી પડ્યા અને ડોલ

મીચે મૂકી તે પોતાના વાળમાં હાથ પરોવી બેસી પડી. એ સ્થિતિમાં તે થોડી વાર પડી રહી હથે તેવામાં ચેનારડિયર બાનુ તેના શૂન્ય માનસપટ ઉપર અચાનક તરી આવી. શૂન્યતામાં અચાનક સ્ફુરેલો એ વિચાર તેને એટલો ખધો તાદૃશ લાગ્યો કે તે એકદમ સફાળી ઊભી થઈ ગઈ, અને મોસ પાડી ઝરા તરફ નાઠી. કોણ જાણે શી રીતે તે એ અંધારામાં રસ્તો ભૂલ્યા વિના કે ઠોકર ખાધા વિના એકસ્વાસે સીધી ઝરા આગળ જ દોડી આવી, તે તો એ અંધારાનો અને અંધારાં હૃદયોનો પણ અંતર્યામી જ જાણે.

ઝરા આગળ આવી પહોંચીને, સ્વાસ ખાવા થોભ્યા વિના તેણે ઝરા ઉપર નમેણું ઓકનું એક ઝાડનું ફફેસી કાઢ્યું; અને પછી હંમેશની જેમ તેને પકડીને ડોલ પાણીમાં ઝબકાળી. આમ ઝૂકીને તે ડોલ ભરતી હતી, તેવામાં તેના કબજનું ખીસું ઝરાના પાણીમાં ઠલવાઈ ગયું, અને પેલો પંદર સૂ-નો સિક્કો કોસેટ કથું જાણે કે સાંભળે ત્યાર પહેલાં પાણીને તબિયે ગબડવા લાગી ગયો. ડોલ લગભગ પૂરી ભરીને તેણે ઉપર લીધી અને ઘાસ ઉપર મૂકી. પણ હલે થાક તેના ઉપર ચડી લાગ્યો અને તે ઘાસ ઉપર બેસી પડી. મેદાન તરફથી આવતો ઠંડો પવન એ ગાઢ જંગલમાં વિવિધ આકારો અને અવાજો ઊભા કરીને એ છબી ઊઠેલી બાળકીને વધુ મરણતોલ કરતો હતો. આકાશ પણ કાળાં વાદળની અંધારપિછાડી ઓઢીને પવનની હરીફાઈમાં ઊતર્યું હતું.

થોડી વારે ઊઠીને બંને હાથે તેણે ડોલનું કડું પકડ્યું; પણ એ ભરેલી ડોલ ઊંચકીને આગળ વધવાનું તેને મુશ્કેલ લાગવા માંડ્યું. દશ બાર ડગલાં ભરીને તેણે ડોલને પાછી જમીન ઉપર મૂકી દીધી. થોડોક સ્વાસ ખાઈને તેણે ફરી ડોલ ઉપાડી. લોઠાનું કડું તેના નાનકડા હાથોને ઠારી દેતું હતું અને તેને હથેલીમાં સાંજે ચડી આવ્યા જેવી પીડા થતી હતી. વારે-ઘડીએ તેને થોભવું પડતું; અને જેટલી વાર તે ડોલ જમીન ઉપર મૂકતી, તેટલી વાર ડોલનું ઠંડું પાણી તેના ખુલ્લા ધગો ઉપર છંટકાતું. હજુ તો જંગલ પૂરું ન થયું ને તે થાકીને લોથ થઈ ગઈ. એક ઝાડ પાસે આવીને તે થાક ખાવા જરા વધારે થોભી, જેથી કંઈક જોર ભેગું થાય અને જરા વધારે આગળ જવાય. પછી તેણે ફરીથી ડોલ ઊંચકી ને જરા વધારે હિમત સાથે આગળ ચાલવા માંડ્યું; પણ બિચારીના મોંમાંથી “ઓ ભગવાન !” એવા શબ્દો નીકળી પડ્યા. અચાનક તેને લાગ્યું કે ડોલનો ભાર હાથમાં જાણે જસ પણ રહ્યો નથી !

તેણે માથું ઊંચું કરીને જોયું તો એક જોરદાર હાથે તેની ડોલને

ઊંચકી લીધી હતી, અને એક ઊંચી કાળી આકૃતિ તેની બાજુમાં ચાલતી હતી. તેની પાછળથી તેની લગભગ આવી લાગેલા કોઈ માણસે એક ચબ્દ પણ બોલ્યા વિના તેની ડોલ પકડી લીધી હતી.

કોણ જાણે શાથી, કોસ્ટે જરા પણ ચોકી ઊઠી નહિ.

૨૪

વીશીમાં

થોડી વાર ચાલ્યા બાદ પેલાએ ઘેરા પણ છોક જ થીમા અવાજે કોસ્ટને કહ્યું —

“બહુ ભારે વજન લીધું છે, બેટા.”

કોસ્ટે માથું ઊંચું કરીને કહ્યું, “હા, સાહેબ.”

“તું ડોલ છોડી દે,” માણસે ઉમેર્યું, “હું ઊંચકી લઈશ.”

કોસ્ટે જરા પણ અંદેશા વગર ડોલ છોડી દીધી. પેલા તેની સાથે સાથે જ ચાલવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી તેણે પૂછ્યું, “તારી ઉંમર કેટલી છે, મા ?”

“આઠ વરસ, સાહેબ.”

“તું કેટલે દૂરથી આ વજન ઊંચકીને આવી ?”

“જંગલના ઝરામાંથી.”

“અને તારે કેટલે દૂર જવાનું છે ?”

“પાએક કલાકનો રસ્તો કહેવાય ખરો.”

પેલા માણસ ધીરે ધીરે વાર ચોભ્યો, અને પછી અચાનક બોલી ઊઠ્યો, “તારે મા નથી ?”

“મને ખબર નથી.” બાળકે જવાબ આપ્યો.

પણ પેલાને આગળ બોલવાનો વખત મળે તે પહેલાં કોસ્ટે ઉમેર્યું, “કોણ જાણે, બીજી છોકરીઓને હોય છે, પણ મારે નથી.” પછી થોડી વાર ચૂપ રહીને તે પાછી બોલી —

“મને લાગે છે કે મારે કદી મા હતી જ નહિ.”

પેલા માણસ એકદમ ઊભો રહ્યો. તેણે ડોલ જમીન ઉપર મૂકી દીધી, અને પછી કોસ્ટના બે ખભા ઉપર પોતાના બે હાથ મૂકી, તેણે અંધારામાં તેનું મોં જોવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ તારું નામ શું છે ? ” પેલાએ પૂછ્યું.

“ કોસેટ. ”

પેલા માણસને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો. તેણે તેના તરફ ફરીથી જોયું; પછી પોતાના હાથ તેના ખભા ઉપરથી ઉપાડી લીધા અને ડોલ ઝિંચકીને તેની સાથે ચાલવાનું શરૂ કર્યું. એક જાણ બાદ તેણે પૂછ્યું :

“ તું કયાં રહે છે, મા ? ”

“ મોંટફરમેલમાં; અહીં પાસે જ એ ગામ છે. ”

“ કોણે તને આટલી મોડી રાતે વગડામાંથી પાણી ભરવા મોકલી ? ”

“ થેનારડિયર બાનુએ. ”

“ એ કોણ છે ? ”

“ તે મારી શેઠાણી છે, અને વીશી ચલાવે છે. ”

“ વીશી ? ઠીક થયું; મારે આજની રાત કોઈ વીશીમાં જ રહેવાનું છે. ચાલ, હું ત્યાં જ આવીશ. ”

પેલા માણસ જરા ઉતાવળે ચાલતો હતો, પરંતુ કોસેટને તેનો સાથ ટકાવી રાખવામાં કશી મુશ્કેલી પડી નહિ. કોઈ અવલૂંનીય શાંતિ અને વિશ્વાસ સાથે તે વખતોવખત પોતાની આંખો ઊંચી કરીને પેલા માણસ તરફ જોતો હતો. તેને કદી ઈશ્વર પ્રત્યે આંખ ઝિંચી કરવાનું શીખવવામાં આવ્યું ન હતું; અને છતાં તેના અંતરમાં અત્યારે આશા અને આનંદને મળતું કશુંક અચાનક ઊભું થયું હતું, અને ઝિંચે આકાશ સુધી પહોંચતું હતું.

તેઓ હવે ગામ લગભગ આવી પહોંચ્યા હતાં, અને કોસેટે એ અજાણ્યા માણસને શેરીઓમાં થઈને વીશી તરફ દોરવા માંડ્યો. રસ્તામાં ભઠિયારાની દુકાન આવી ગઈ, પણ કોસેટને પાઉ ખરીદવાનું યાદ આવ્યું નહિ. તેઓ હવે દેવળ પણ વટાવી ગયાં હતાં. આજુબાજુ માંડવાઓ જોઈ પેલાએ પૂછ્યું, “ આજે મેળાનો દિવસ છે કે શં ? ”

“ ના, સાહેબ; આજે નાતાલ છેને, એટલે. ”

વીશી નજીક આવી એટલે કોસેટે ધીમેથી પેલાના હાથને પોતાનો હાથ અડકાડીને કહ્યું—

“ સાહેબ ! ”

“ શું છે, મા ? ”

“ ઘર હવે નજીક આવ્યું છે, મને ડોલ ઝિંચકવા દેશો ? ”

“ કેમ ? ”

લે મિ○—૮

“મારે બદલે બીજા કોઈએ ડોલ ઊંચકી છે એમ બાનુ જાણે તો મને વઢશે.”

પેલાએ ડોલ છોડી દીધી. એક ક્ષણમાં તો તેઓ વીથીના બારણામાં આવીને ઊભાં રહ્યાં. ટકોરો સાંભળતાં જ બાનુએ હાથમાં મીણબત્તી સાથે બારણું ઉઘાડ્યું.

“કેમ દેડકી, આટલું બધું મોડું થાનું થયું? ક્યાંક રમવા બેસી ગઈ હતી, ખરું?”

“બાનુ,” કોસેટે અવાજમાં થડકારા સાથે કહ્યું, “આ સાહેબને રાત માટે ઉતારો જોઈએ છે.”

થેનારડિયર બાનુમાં એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો. તેણે પોતાનું વિકરાળ મોં બને તેટલું નાનું કરી, નવા આગંતુક તરફ નજર કરી.

“આ સાહેબ કે?” તેણે પૂછ્યું.

“હા બાનુ.” પેલાએ ટોપીને હાથ લગાવતાં જવાબ આપ્યો.

પેસાદાર મુસાફરો આવો વિનય કરે નહિ. એટલે તેની આ સભ્યતા અને તેનાં કપડાં તથા સરસામાન ઉપર નજર પડતાં જ થેનારડિયર બાનુની જીભ ઉપરનું મધ ખાટું થઈ ગયું. તે સૂકા અવાજે બોલી, “આવો અંદર.”

પેલા અંદર આવ્યો. બાનુએ તેના તરફ બીજી નજર કરી લીધી; તથા તેનો ચીથરેહાલ કોટ અને ભાગેલી કિનારીવાળો ટોપો બરાબર તપાસી લઈને પછી આંખ, નાક તથા ડોકની નિશાનીઓ કરીને પોતાના પતિનો અભિપ્રાય જાણી લીધો. પછી પેલા તરફ ફરીને કહ્યું, “મારી પાસે હવે એકે ઓરડો ખાલી નથી.”

“મને ગમે ત્યાં પયારી કરી આપજો; માળિયામાં કે તમેજામાં. હું ભાડું તો ઓરડાનું જ આપીશ.”

“એટલે ચાલીસ સૂ.”

“ભલે.”

“ચાલીસ સૂ?” એક પાસે બેઠેલાએ બાનુના કાનમાં કહ્યું, “ભાડું તો વીસ સૂ જ છે ને?”

“અરે આના જેવા માટે તો ચાલીસ જ. અમે એવા કંગાળ લોકોને ઘરમાં નથી પેસવા દેતાં.”

“ખરી વાત,” પતિએ ધીમેથી ઉમેર્યું, “એવા લોકોથી સારા ઘરની આબરૂને ઘસારો પહોંચે છે.”

દરમિયાન પેલા આગંતુક પોતાના હાથમાંની પોટલી તથા લાકડી બાજુએ

મૂકીને એક ટેબલ આગળ બેસી ગયો હતો. કૉસેટે જલદી જલદી એક શીથો તથા ખાલો તેની સામે મૂકી દીધો. દરમ્યાન પેલો ઘોડાવાળો જાતે જ ડાલ ઊંચકીને ઘોડાને પાવા લઈ ગયો; અને કૉસેટ પાછી રસોડાના ટેબલ હેઠળ પોતાના ગૂંથવાના કામે લાગી ગઈ. પેલા આગંતુકે ખાલો માત્ર પોતાના હોઠને અડકાડયો એટલું જ; બાકી તે તો કૉસેટ તરફ જ મીટ માંડીને જોઈ રહ્યો હતો. કૉસેટની આખી આકૃતિ ભયન્નરૂપે હતી, અને એણે ખોરાક તથા વધુ માર એ જાતના પોષણથી જેટલાં હાડકાં ચામડીની બહાર નીકળી આવે, તેટલાં બધાં તેના ગમગીન દેખાવમાં કેવળ બિહામણાપણાનો જ ઉમેરો કરતાં હતાં. શેઠાણીનો ભય તેને એટલો ભારે હતો કે, બહારથી લગભગ પલળીને આવી હોવા છતાં, અગ્નિ પાસે હૂંફાવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના જ તે સીધી ગૂંથવાને કામે બેસી ગઈ હતી.

અચાનક તેની શેઠાણીએ ત્રાડ નાખી -

“અને પેલો પાંઉ લાવ જાઉં.”

શેઠાણીનો અવાજ સાંભળતાં જ કૉસેટ રોજની ટેવ મુજબ ટેબલ નીચેથી બહાર નીકળી આવી. પાંઉની વાત તે છેક જ ભૂલી ગઈ હતી. એટલે બીનેલાં છોકરાંના એકમાત્ર ઉપાયનો આશરો તેણે લીધો; તે જૂઠું બોલી :

“બાનુ, ભઠિયારખાનું બંધ થઈ ગયું હતું.”

“તારે બારણું ઠોકવું હતુંને?”

“મેં બારણું ઠોક્યું હતું, પણ કોઈએ જવાબ ન આપ્યો.”

“ઠીક કાલે સવારે એ તો જણાશે. તારી વાત જુદી નીકળી છે, તો પછી જોજે કાલે તું કેવી નાચે છે તે. પણ મારો પંદર સૂનો સિક્કો પાછો આપી દે જાઉં.”

કૉસેટ પોતાના ખીસામાં હાથ નાખતાંવેંત છેક જ ધોળી પૂણી જેવી થઈ ગઈ. અંદર કશું ન હતું.

“કેમ અલી, સાંભળ્યું કે નહિ?”

કૉસેટે પોતાનું ખીસું ઉલટાવી જોયું પણ તેમાં કશું ન હતું. તે ભયની મારી સીઝી ગઈ. બાનુએ ખીંટી ઉપર ભરવેલા ચાબખા તરફ હાથ કર્યો. કૉસેટ ચીસ પાડી ઊઠી.

પેલો નવો આગંતુક આ દરમ્યાન પોતાના અંદરના ખીસામાં કશું શોધતો હતો. કૉસેટ બિચારી ધુમાડિયાના ખૂણામાં પોતાની જાતને, જેટલી નાની બનાવી શકાય તેટલી બનાવતી ભરાવા લાગી હતી, જેથી તેના અર્ધનગન અવશ્યો મારથી જેટલા બચી શકે તેટલા બચે. તેની શેઠાણીએ



હવે જોરથી પોતાનો હાથ વીંઝ્યો.

“માફ કરજો બાનુ,” પેલો માણસ બોલ્યો, “પરંતુ મેં હમણાં જ એ નાની છોકરીના ખિસ્સામાંથી કશું નીકળીને ગબડી જતું જોયું. કદાચ એ સિક્કો જ હશે.”

એટલું બોલતાં બોલતાં તો તે નીચે વળ્યો અને કશું ખોળવા લાગ્યો.

“ખરે જ, આ રહ્યો એ સિક્કો,” એમ કહી તે ઝટ ઊભો થયો અને એક સિક્કો બાનુ પાસે તેણે ધરી દીધો.

‘હા એ જ છે,’ બાનુએ કહ્યું.

પણ એ ખરો સિક્કો ન હતો; કારણ કે આ તો વીસ સૂનો સિક્કો હતો. પરંતુ બાનુને એ ધંધામાં નફો જ થતો હતો, એટલે તેણે તેને ઝટ ખીસામાં મૂકી દીધો, અને કોસેટ તરફ માત્ર કડક નજર કરીને કહ્યું, “હવે ફરી આમ નાખી દીધો છે, તો વાત છે.”

કોસેટ તેના ઘોલકામાં પાછી ભરાઈ ગઈ. તેની મોટી મોટી આંખો આ અજાણ્યા મુસાફર ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ.

એ જ જાણે પાસેના ઓસ્કાનું બારણું ઊધડ્યું અને બાનુની બે હાથપુટ સુંદર છોકરીઓ આ ઓરડામાં દાખલ થઈ. તેમનાં કપડાં, ટાપટીપ, અને તેમના અવાજમાં એક પ્રકારનું સાલ્વબીપણું દેખાઈ આવતું હતું. તેઓ અંગારા પાસે બેઠી અને હજાર જાતનો આનંદી કિલકિલાટ કરતી એક ઢીંગલી સાથે રમવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે કોસેટ ગૂંથવામાંથી આંખો ઊંચી કરી તેમની રમત જોતી હતી. તેમની ઢીંગલી જૂની તથા ખાંડત હતી, છતાં કોસેટને મન એ ઓછી નવાઈભરી ચીજ ન હતી. કારણ, તેને સાચી ઢીંગલી સાથે કદી રમવાનું મળ્યું જ ન હતું. અચાનક બાનુની નજર તેના ઉપર પડી; તેણે જોયું કે કોસેટ કામ કરવાને બદલે પેલી છોકરીઓ તરફ જોતી હતી.

“હં, હવે તું પકડાઈ ખરી. તું આ રીતે કામ કરે છે, ખરું ને? ઊભી રહે, હું તને ચાબખાથી જરા કામ કરતાં શિખવાડું.”

પેલો આગંતુક પોતાની ખુરશીમાં બેઠો બેઠો જ બાનુ તરફ ફરીને બોલ્યો -

“હથે, હથે, બાનુ, તેને રમવા દો.”

આવી ઈચ્છા કોઈ સારું વાળુ મંગાવનાર કે બે-ત્રણ શીશા ખાલી કરનાર મુસાફર તરફથી આવી હોત, તો તો એક હુકમની પેઠે સ્વીકારાઈ હોત. પરંતુ આવા ટોપોવાળો અને આવા કોટવાળો માણસ પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ કરવાની ધુષ્ટતા કેમ કરી શકે? બાનુએ તરત જવાબ આપ્યો:

“તે ખાચ છે, એટલે તેણે કામ તો કરવું જ જોઈએને? હું કાંઈ

એને બેસાડી મૂકવા નથી રાખતી.”

“તે શું કામ કરે છે?” પેલાએ વિનયી અવાજે પૂછ્યું.

બાનુએ મહેરબાની કરીને જવાબ આપ્યો :

“તેને મારી નાની દીકરીઓ માટે મોજાં ગૂંથવાનાં છે; જુઓને એ બિચારીઓને ખુલ્લા પગે ફરવું પડે છે.”

“એ મોજાં તૈયાર થાય ત્યારે તેમની શી કિંમત થાય વારુ?”

બાનુએ તુચ્છકારપૂર્વક જવાબ આપ્યો, “ત્રીસ સુ વળી.”

“તમે મને એ મોજાં પાંચ ફ્રાંકે વેચાતાં આપશો?” પેલાએ પૂછ્યું.

મોં. થેનારડિયરને હવે વચ્ચે બોલવાની ફરજ લાગી.

“હા, જી; જો એવી આપની મરજી હોય તો; આપ એ મોજાં પાંચ ફ્રાંકે રાખી શકો છો. અમે અમારા મહેમાનોને કથાની ના પાડતાં નથી.”

“રોકડા પૈસા,” બાનુએ તાકીદના અવાજે કહ્યું.

“ઠીક, હું એ જોડ ખરીદી લઉં છું.” પેલાએ પોતાના ખીસામાંથી પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો કાઢીને ટેબલ ઉપર મૂકતાં કહ્યું.

પછી કૉસેટ તરફ ફરીને તેણે ઉમેર્યું :

“તારી મજૂરી હવે મારી થઈ છે; તું રમવા માંડ, બહેન.”

થેનારડિયરે આવીને ચૂપકીથી પેલા સિક્કો ખીસામાં મૂકી દીધો. બાનુ કશો જવાબ વાળી શકી નહિ. પણ તે હોઠ કરડતી, મોં ભારે કરીને મનમાં જ ધૂરકવા લાગી. કૉસેટ ધૂજતી હતી, પણ તેણે પૂછવા હિંમત કરી :

“સાચી વાત, બાનુ? હું રમું?”

“રમ,” તેની શેઠાણીએ વિકરાળ અવાજે કહ્યું.

કૉસેટે હાથમાંની સોય નીચે મૂકી; પોતાની જગા છોડવાની તો તે હિંમત ન કરી શકી. તેણે પોતાની પાછળના ડાબામાંથી થોડાં જૂનાં ચીથરાં તથા સીસાની એક નાની સરખી તલવાર કાઢ્યાં. પેલી બે છોકરીઓની નજર આ કથા તરફ હતી જ નહિ. તેઓ તો હવે તેમની ઢોંગલી નીચે મૂકીને બીજા જ એક અગત્યના કામે લાગી ગઈ હતી. મોટીએ બિલાડીનું બચ્ચું હાથમાં લઈ, તેને કપડાંના રંગબેરંગી ટુકડા વીંટવા માંડ્યા હતા. પેલું બચ્ચું તેના હાથમાં અમળાનું અમળાનું એ કિયા તરફ પોતાની ભારોભાર નાપસંદગી દર્શાવી રહ્યું હતું.

આમ એ છોકરીઓ બિલાડીના બચ્ચાને જીવતી ઢોંગલી બનાવી રહી હતી, ત્યારે કૉસેટ તેની સીસાની તલવારને ચીથરાં વીંટી, તેની ઢોંગલી

બનાવી, હાલરડું ગાતી તેને હાથ ઉપર ઊંઘાડી રહી હતી.

હવે બાનુએ ફરી વાર પેલા આગંતુકને વાળુનું કંઈ લેવા આગ્રહ કર્યો. છેવટે તે કબૂલ થયો.

“આપ શું લેશો?”

“રોટી અને પનીર.”

“ખરેખર, આ કોઈ ભિખારી જ છે!” બાનુને હવે ખાતરી થવા લાગી. કોસેટ હજી દેબલ નીચે હાલરડું જ ગાતી હતી. અચાનક તે ચૂપ થઈ ગઈ. બાનુની છોકરીઓએ પડતી મૂકેલી ઢોંગલી તેની નજરે પડી. તેણે પોતાની તથવાર નીચે મૂકી દીધી અને આજુબાજુ જોવા માંડ્યું. સૌનું ધ્યાન બીજી બાજતોમાં હતું. તેણે પેટે સરકીને ઢોંગલી ઉપાડી લીધી અને પછી પોતાની જગાએ જઈ આડા ફરી રમવા માંડ્યું. સાચી ઢોંગલી સાથે રમવાના આનંદે તેને ભાનભૂલી બનાવી મૂકી.

કોઈનું ધ્યાન એ તરફ ન હતું. માત્ર પેલો નવો મુસાફર પોતાનું સંદુ ખાણું ખાતો ખાતો એ બધું જોઈ રહ્યો હતો. એમ પાએક કલાક વીતી ગયો. અચાનક નાની છોકરીની નજર તે તરફ ગઈ. તેણે તરત મોટીને બતાવ્યું અને મોટીએ બાનુને બતાવ્યું.

જોતાવેંત બાનુનું મોં એકદમ વિચિત્ર આકારનું થઈ ગયું. તેના અત્યાર સુધી ઘવાયેલા અભિમાને તેના કોષને આ વખતે ભલુકાવી દીધા. તેણે ગુસ્સાથી ખોખરા થઈ ગયેલા અવાજે ત્રાડ નાખી : “કોસેટ !”

પોતાની નીચેની પૃથ્વી હાલી ઊઠી હોય તેમ કોસેટ ચમકી.

“કોસેટ,” તેની શેઠાણીએ ફરી વાર કહ્યું.

કોસેટે ધીમેથી ઢોંગલીને જમીન ઉપર મૂકી દીધી. કારમી હતાશાની સાથે તેમાં તે ઢોંગલી પ્રત્યેનો આદર અને વાત્સલ્ય ભારેભાર ભળેલાં હતાં. ઢોંગલી ઉપરથી આંખ ખસેડયા વિના જ, તે પહેલી વાર પોતાના પંજ ભેગા કરી આમળવા લાગી. નાનાં છોકરાં એ ઉંમરે કદી એમ ન કરે. પછી આજની અત્યાર સુધીની મોટી યાતનાઓથી પણ તેણે જે નહોતું કર્યું તે હવે કર્યું — તે ધુસકે ધુસકે રડી પડી.

પેલો મુસાફર તેની બેઠકમાંથી ઊભો થઈ ગયો.

“શી વાત છે? શી વાત છે?” તે હાંફોહાંફો બોલી ઊઠ્યો.

“જેતા નથી?” બાનુએ કોસેટના પગ આગળ પડેલી ગુનાની ભયંકર સાબિતી તરફ આંગળી ચીંધતાં કહ્યું.

“હા, પણ તેનું શું છે?”

“એ આજસુ ભિખારડીએ મારાં છોકરાંની ઢીંગલીને અડકવાની હિમત કરી છે.”

“પણ એટલી વાતની આટલી મોટી ધમાલ શી? ધારો કે તેણે ઢીંગલી રમવા લીધી!”

“શું? તેણે તેના ગંદા બિહામણા હાથ તે ઢીંગલીને લગાડયા, એ વતીનું કંઈ નહિ?”

કોસેટનાં ધૂસકાં વધી ગયાં.

“તું છાની મરે છે કે નહિ?” તેની શેઠાણીએ ગર્જના કરી. પેલા માણસ તરત જ ઊઠીને બારણા તરફ દોડ્યો અને બહાર ચાલ્યો ગયો. દરમિયાન તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ, બાનુએ કોસેટને ટેબલ નીચે જ પોતાના સઘળા જોરથી એવી એક લાત લગાવી કે કોસેટ ચીસ પાડી ઊઠી.

એટલામાં બારણું પાછું ઊઘડ્યું, અને પેલા માણસ હાથમાં આખા ગામની ઈર્ષ્યાની વસ્તુ — પેલી નવાઈભરી ઢીંગલી — લઈને આવ્યો અને કોસેટ સામે મૂકીને બોલ્યો, “લે, રમ.”

કોસેટ તો આભી જ બની ગઈ, અને ટેબલ નીચે પેસી ગઈ. થેનારડિયર બાનુ તથા પેલી બે નાની છોકરીઓ પણ પથ્થરની મૂર્તિઓ બની ગઈ. ટેબલ પાસે બેઠેલા ગરાડીઓના ખાલા પણ હાથમાં જ રહી ગયા. આખા ઓરડામાં એક પ્રકારની વિચિત્ર નીરવતા છવાઈ રહી. થેનારડિયર પેલી ઢીંગલી તથા પેલા માણસ તરફ વારાફરતી જોતો જોતો, જાણે તેના પેસાને સૂંઘતો હોય તેમ તેની આસપાસ ફરી વળ્યો. પછી તરત પોતાની શ્રી પાસે જઈને તેના કાનમાં બોલ્યો —

“ખબરદાર, એ માણસ અત્યે તું હવે જે તુચ્છકારથી વર્તી છે તો! એ ઢીંગલીની કિંમત કંઈ નહિ તોય ત્રીસ ફ્રાંક હશે.”

થેનારડિયર બાનુમાં ભીંજી ગમે તે ઊણપ હશે, પણ પોતાના પતિની ખુદ્દિમાં તેને અપ્રતિમ વિશ્વાસ હતો. તે તરત લળી લળીને બોલવા લાગી —

“બેટા કોસેટ, એ તારે માટે છે; તું એ ઢીંગલી લેતી કેમ નથી?”

કોસેટે તેના દરમંથી બહાર નીકળવા હિમત કરી.

“મારી વહાલી દીકરી કોસેટ,” બાનુ તેને પંપાળતાં બોલી, “આ સાહેબ તને ઢીંગલી આપે છે; લઈ લે, એ તારી છે.”

કોસેટ તે અદ્ભુત ઢીંગલી તરફ ભીંતી હોય તેમ જોવા લાગી. તેનો ચહેરો હજુ આંસુથી ભીનો હતો. તેને હજુ વિશ્વાસ પડતો ન હતો, છતાં એ ઢીંગલીનું આકર્ષણ છેવટે વિજયી નીવડ્યું; અને તે ધીમે ધીમે ખસતી

ખસતી ઢીંગલી પાસે ગઈ અને તેની શેઠાણી તરફ ફરીને બોલી —

“હું લઈ, બાનુ ?”

તેની આંખમાં આ ધણીએ હતાશા, ભય અને ત્રાસનું જે મિશ્રણ હતું, તેને માટે શબ્દ શોધ્યો જડે તેમ નથી.

“જરૂર, જરૂર; આ સદ્ગૃહસ્થ તારે માટે જ લાવ્યા છે.”

“સાચી વાત છે, સાહેબ ? આ ‘મહારાણી’ ખરેખર મારે માટે છે ?”

આગાંતુકની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગયેલી હતી. તેની સ્થિતિ અત્યારે એવી હતી કે જ્યારે રડી ન પડાય તે માટે પણ માણસે ચૂપ રહેવું જોઈએ. તેણે માત્ર ડોકું ધુણાવીને હા કહી તથા ‘મહારાણી’નો હાથ કોસેટના હાથમાં મૂક્યો. કોસેટે ઢીંગલીને અડતાં વેંત ચોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો, જાણે તે દાઝી હોય. પછી અજાણતાં તેણે તેની આખી જીભ બહાર કાઢી; અને એકદમ આવેશમાં આવી જઈ, પેલી ઢીંગલીને પકડી લીધી.

“હું એને ‘કેથેરાઈન’ કહીશ,” તે બોલી.

કોસેટનાં ચીથરાં એ ઢીંગલીનાં નવાં કપડાં સાથે વિચિત્ર દેખાવ ધારણ કરી રહ્યાં હતાં.

## ૨૫

### નવા ભાવિ તરફ

બીજી દિવસે સવાર થતાં જ શેનારડિયર હાથમાં ક્વમ લઈ, પૈલા મુસાફર માટે બિલ તૈયાર કરવા બેઠો હતો. તેની પત્ની તેની પાછળ ઊભી ઊભી પ્રશંસાત્મક નજરે જોઈ રહી હતી. પાએક કલાકના પરિશ્રમ પછી નીચેનું બિલ તૈયાર થયું —

નં. ૧ ઓરડીવાળા સદ્ગૃહસ્થનું બિલ

વાળુ ૩ ફ્રાંક

ઓરડી ૧૦ ફ્રાંક

મીણબત્તી ૫ ફ્રાંક

અગ્નિ ૪ ફ્રાંક

તહેનાત ૧ ફ્રાંક

૨૩ ફ્રાંક

જાથી પણ હવે બોલ્યા વિના ન રહેવાયું, “તેવીસ ફ્રાંક!” પણ મહાન કળાકારો પોતાની કૃતિથી કદી સંતુષ્ટ થતા નથી; ચેનારડિયર ખતો હવાવી માત્ર બોલ્યો, “જિહ!”

“તમારી વાત ખરી છે, એની પાસેથી તો લેવા જ જઈએ. એણે આપણને ઓછું નુકસાન કર્યું છે? પણ આ રકમ બહુ જ મોટી છે; તે કદાચ નહિ આપે.”

ચેનારડિયરે એક ઠંડું હાસ્ય હસીને જણાવ્યું, “તે જરૂર આપશે.”

શ્રી હવે ઓરડાની વસ્તુઓ કીકઠાક કરવા લાગી; અને પતિ આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. થોડી વાર બાદ તે બોલ્યો, “તું જાણે છે, કે મારે ૧૫૦૦ ફ્રાંકનું દેવું છે?”

આટલું કહી તે પાછો ભઠ્ઠી આગળ તાપવા બેઠો.

“પણ જોજે, હું આજે કોસ્ટને તો કાઢી મૂકવાની છું; તેને હવે ઘરમાં રાખું તેના કરતાં તો રાજ લૂઈ સાથે પરણું, એ કબૂલ. પેલી ઠોંગલી તો મારું કાળજું ખોતરી ખાય છે.”

ચેનારડિયરે માત્ર જવાબમાં ચુંગી સળગાવીને કહ્યું, “આ બિલ તું પેલાને આપજે.”

પછી તે બહાર ગયો. તરત જ પેલો આગંતુક અંદર દાખલ થયો, ચેનારડિયર પાછો આવી અર્ધખુલ્લા બારણા પાછળ ઊભો રહ્યો. આગંતુકના હાથમાં પોટેલી અને દંડો હતાં.

“ઓહો, વહેલા ઊઠી આપ્યા કંઈ,” બાનુએ કહ્યું. “આપ સાહેબ અમને આટલા જલદી છોડી જશો કે શું?”

“હા બાનુ, હું જાઉં છું.”

“આપને આ ગામમાં બીજું કંઈ કામકાજ નથી?”

“ના; હું તો માત્ર આ રસ્તે થઈને આગળ જવા નીકળ્યો છું. પણ બાનુ, મારે બિલ કેટલું ચૂકવવાનું છે?”

બાનુએ જવાબ આપ્યા વિના પેલું કાગળિયું તેના હાથમાં મૂકી દીધું. પેલાએ તેના તરફ નજર કરી, પણ તેનું ધ્યાન બીજી તરફ જ હતું.

“તમારું અહીં કેમ થાલે છે?” તેણે પૂછ્યું.

“એવું જ, સાહેબ.” બાનુએ તો બિલના જવાબમાં કંઈક ભડકાની જ આશા રાખી હતી. તે હવે જરા હિમત સાથે બોલવા લાગી :

“વખત બહુ ખરાબ આપ્યો છે, સાહેબ. અને આ તરફ આબરૂદાર માણસો બહુ ઓછા જ હોય છે. અલબત્ત, આપના જેવા તર્વગર અને ઉદાર

મુસાફરો કોઈ કોઈ વાર અમારે ત્યાં આવી ચડે છે, એટલી ખુશનસીબી છે વળી. બાકી, ખર્ચા બહુ મોટા છે અને પેલી ચેલકી તો અમારું આખું ઘર ખાઈ જવા બેઠી છે.”

“કઈ ચેલકી?”

“પેલી કોસેટ, સાહેબ. એની રખડેલ મા એને અમારે ત્યાં નાખી ગઈ, તે પછી મરી ગઈ કે શું તેની ખબર જ પડતી નથી. અમારી આવક બહુ ઓછી છે અને ખર્ચા બહુ ભારે છે. અને મારે વળી મારી જ છોકરીઓ છે; ત્યાં હું કયાં ભીજનાં છોકરાં પાલવવા જઉં?”

પેલા માણસે જાણે કથા હેતુ વિના જ બોલતો હોય તેવો અવાજ કાઢીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં એક પ્રકારનો થડકો ઉઘાડો જણાઈ આવતો હતો :

“અને ધારો કે તમારે માથેથી એનો ભાર લઈ લેવામાં આવે, તો?”

“કોનો કોસેટનો? ઓ મારા સાહેબ, હું આપના નામ ઉપર સો સો આશીર્વાદ પઢું — આપ તેને જરૂર લઈ જાઓ. તેને ખવરાવજો, પહેરાવજો, ઓઢાડજો, ફાવે તેમ કરજો; મારે માથેથી એ બલા ટળે, એટલે હું તો રાજી-રાજીના રેડ!”

“ઠીક, ત્યારે નક્કી?”

“આપ શું તેને અબઘડી લઈ જવા ઈચ્છો છો?”

“અલબત્ત; તેને બોલાવો. દરમ્યાન હું બિલ ચૂકવી દઉં, કેટલું છે?”

તેણે ફરી બિલ ઉપર નજર કરી. અંદરની રકમ જોઈ તે ચમકવા સિવાય રહી શક્યો નહિ. તેણે બાનુ તરફ નજર કરીને ધીમેથી કહ્યું, “તેવીસ ફ્રાંક?”

બાનુ આ વખતે તૈયાર ન હતી. તે તો કોસેટથી છૂટવાના આનંદમાં જ તણાઈ રહી હતી. અચાનક આ વાત નીકળતાં તે બોલી ઊઠી, “હા સાહેબ, તેવીસ ફ્રાંક.” આગતુકે, પાંચ પાંચ ફ્રાંકની પાંચ નોટો ટેબલ ઉપર મૂકી, અને કહ્યું, “જાઓ, છોકરીને લઈ આવો.”

એ જ ક્ષણે થેનારડિયર ઓરડાની વચ્ચે ચાલ્યો આવ્યો અને બોલ્યો —

“એ સદ્ગુણસ્થ પાસે છવ્વીસ સૂ વધારાના નીકળે છે.”

“હજી છવ્વીસ સૂ?” સ્ત્રીએ ચકિત થઈને પૂછ્યું.

“હા, હા. વીસ સૂરાની ઓરડી વતીના, તથા છ વાળુ વતીના. અને આ છોકરીની બાબત તો મારે પ્રથમ આ સાહેબ સાથે વાત કરી લેવી પડશે. તું બહાર જા.”

બા સમજી ગઈ કે તેના પતિની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હવે મેદાનમાં ઊતરી છે. એમાંથી ભારે મોટાં પરિણામોની આશા રાખતી તે તરત બહાર ચાલી ગઈ.

થેનારડિયરે આગંતુકને એક ખુરશી ઉપર બેસવા જણાવી પોતે ઊભા ઊભા જ નરી માયાળુતા અને નરી નિર્દોષતાનો દેખાવ અખત્યાર કરીને જણાવ્યું :

“કોઈ ન માને તો ભલે, સાહેબ; પણ મારે આપને કહી દેવું જોઈએ કે મને એ છોકરી ખૂબ વહાલી છે.”

“કઈ છોકરી?”

“કેમ વળી, આપણી નાની કૉસેટ! આપ જ તેને અમારી પાસેથી લઈ જવા માગો છોને? હો સાહેબ, હું આપને છેવટની વાત કહી દઉં કે, હું એ વસ્તુ કબૂલ રાખી શકું તેમ નથી. તે નાની હતી ત્યારથી મારી પાસે છે. અલબત્ત તેને કારણે અમારે ખર્ચ થાય છે, તથા તેનામાં થોડાઘણા દોષ પણ છે, અને અમે એવાં તવંગર નથી એ પણ ખરું; હમણાં જ તેની એક બીમારીમાં મને ચારસા ક ખર્ચ થયું. પરંતુ માબાપ વિનાની એ બાળકીને મેં નાનેથી મોટી કરી છે; અને તેને કોઈ કારણે છોડવાનો નથી. મારી પત્ની જરા આકરી છે; પણ તેય તેને ચાહે છે અને તેના વિના એક દિવસ પણ રહી શકે, એમ હું માનતો નથી.”

પેલા આગંતુક તેની તરફ સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યો. થેનારડિયરે આગળ ચલાવ્યું :-

“માફ કરજો સાહેબ; અને ઘરની છોકરી કંઈ પહેલા જ વટેમાગુંને એમ આપી દેવાય પણ ખરી? આપ જ કબૂલ કરજો સાહેબ, કે મારે પણ થોડું ઘણું જાણવું તો જોઈએને? આપ સાહેબ તવંગર છો, અને આપને ત્યાં એ છોકરી રાજરાણીની પેઠે ખૂબશે, એની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ તે ક્યાં જાય છે, કોની પાસે જાય છે, એ બધાની ખબર તો મને હોવી જોઈએ. હું ભલે ગરીબ રહ્યો, પણ મારે તેની અવારનવાર ખબર કાઢતા રહેવું પડશે-ને?—જેથી એ બિચારા અનાથ બાળકને પણ આશ્વાસન રહે કે, તેના ગરીબ પાલક પિતા તેની ખબરઅંતર રાખ્યા કરે છે.”

પેલા આગંતુકે હવે થેનારડિયર ઉપર પોતાની તીક્ષ્ણ નજર ફેરવી — એવી નજર કે જ માણસના ચંતરને તળિયા સુધી આરપાર જોઈ લે છે. ત્યાર બાદ તે ગંભીર તથા સ્થિર અવાજે બોલ્યો —

“જુઓ! થેનારડિયર સાહેબ, હું જો કૉસેટને લઈ જાઉં, તો એટલેથી



જ બધી વાત પૂરી થવી જોઈએ. તમારે મારું નામ પણ જાણવાનું નથી, કે હું કોસેટને ક્યાં લઈ જાઉં છું તે પણ. ફરીથી તે કદી તમારી નજરે ન પડે એ જ મારો ઇરાદો છે. હું તેના પગની બેડી તોડું, તો તેને તમારી પાસેથી સદાને માટે મુક્ત કરવા માટે જ. બોલો, એ વાત કબૂલ છે? હા કે ના?”

ભૂતપિથાચને પણ તેમનો ગુરુ મળે કે તરત તેને પિછાની લે છે. ચેનારડિયર સમજી ગયો કે, આ માણસની ગૂઢતા અગમ્ય જ છે; તેના ઉપર કશો સોદો માંડી શકાય તેમ નથી. તેણે એક કુશળ પટાબાજની જેમ પોતાની રમત ફેરવી નાખી. તેણે સ્ત્રીધું સંભળાવી દીધું —

“મારે પંદરસો ફ્રાંક જોઈએ, સાહેબ.”

પેલા આગતુંકે તરત ખિસ્સામાંથી જૂના પાકીટ જેવું કર્શું કાઢ્યું, અને તેમાંથી ત્રણ બેંકનોટ ખેંચી કાઢીને ટેબલ ઉપર મૂકી દીધી. પછી તેમના ઉપર અંગૂઠો દાબીને કહ્યું —

“હાવો, કોસેટને અબધડી સોંપી દો.”

ચેનારડિયર બાનુએ પોતાના પતિના કહેવાથી કોસેટને તરત ત્યાં બોલાવી. કોસેટ ઓરડામાં આવતાં જ પેલા અજાણ્યાએ પોતાની પોટલીમાંથી સાત વરસની છોકરીને પહેરવા માટેનાં શોકનાં કપડાંની જોડ કાઢી, અને તેને કહ્યું, “આ પહેરી લે.”

પો ફાટતાં જ, મોંટફરમેલના રહેવાસીઓમાંના જેઓ પોતાનાં બારણાં ઉઘાડતા હતા, તેમણે એક ચીથરેહાલ માણસને એક છોકરીને દોરીને ફેરિસ તરફના રસ્તા ઉપર જતો જોયો. છોકરીના હાથમાં એક મોટી ઢોંગલી હતી. કોઈ પેલા અજાણ્યાને ઓળખી શક્યું નહિ, તથા કોસેટને પણ સાદાં પરંતુ ફાટયા વિનાનાં કપડાંમાં પહેલી વાર જોઈને બહુ ઓછા ઓળખી શક્યા.

કોસેટ ચાલી જતી હતી. કોની સાથે? તે પોતે પણ જાણતી ન હતી. તે કદાચ એટલું સમજી શકી હતી કે, ચેનારડિયરની વીંથી હવે તેના જીવનમાંથી હંમેશને માટે ભૂંસાય છે. પણ હજુ તેને એ પૂરેપૂરું સાચું લાગતું ન હતું. તે વારંવાર પોતાના સાથીદાર તરફ નજર કર્યા કરતી. એ એક જ વાત તેને નક્કરપણે સાચી માનવા જેવી લાગતી હતી.

## ૨૬ છવટે ગયાં

જ્યારે કોસેટ અને તેનો સાથીદાર વીથી છોડીને ચાલ્યાં જ્યાં, ત્યારે પાએક કલાક વીત્યા બાદ, બેનારડિયરે પોતાની પેત્તીને એક બાજુ બાલાવીને પેલી પંદરસો ફ્રાંકની નોટો બતાવી.

“જસ એટલા જ?” તેણે તરત પૂછ્યું.

લગ્ન પછી પહેલી વાર તેણે પોતાનાં માલિકના કોઈ પણ કૃત્યમાં ભૂલ કાઢવાની હિમ્મત કરી હતી. તેણે પણ તરત વિચારમાં પડી ગયાં.

“તારી વાત ખરી છે; હું ખરેખર ગધેડો છું. મારો ટોપો ભાવ.” જણે નોટો જલદી જલદી પોતાના ખીસામાં સરકાવી, તે સ્ત્રીથી બહાર દોડ્યો. પહેલાં તે ખાટે રસ્તે ગયાં; પછી પૂછતાં પૂછતાં ખરે રસ્તે પહોંચ્યા. તે મનમાં ને મનમાં ગણગણતો હતો, “એ તો છે ક્લેડવિતિ; પણ હું છું પાએક ગધેડો. તેણે પહેલાં જાણે સુ આપ્યા; પછી પાંચ ફ્રાંક; પછી પચાસ ફ્રાંક; પછી પંદરસો ફ્રાંક; — સહેજ પણ ખચકાયા વિના. ખરે જ, તેણે મને પંદર હજાર ફ્રાંક પણ આપ્યા હોત; પણ મારે હવે તેને એક લેખ કરીને પકડી ખાડવો જોઈએ. જણવાની વાત તો એ છે કે, તેની પોટલીમાં બાકી છોકરી માટેનાં કપડાં તૈયાર કરાંથી હતાં? જરૂર એમાં કંઈક રહસ્ય છે. અને પૈસાદાર લોકોનું કોઈ રહસ્ય તમારા હાથમાં આવે, ત્યારે તમે તેને સોનું ભરેલી વાદળીની પેઠે નિશોબી ન થો, તો તમે ખરેખર ગધેડો જ હોવા જોઈએ!”

એક જગ્યાએ રસ્તો ફેટોતો હતો. ત્યાં કોઈક વખત બગડ્યા પછી, કોઈ નજરે જોનારાએ તેને પેલાં બેનો ખરી રસ્તો બતાવ્યો. પેલાંએ જંગલનો રસ્તો લીધો હતો. થોડે દૂર જ્યાં પછી બેનારડિયર અચાનક થોભ્યો અને પોતાના કપાળ ઉપર જોરથી ટપલો મારીને બોલ્યો, “હું ખરેખર ગધેડો છું; ઘેરથી મારી બાંદૂક કેમ સાથે લેતો ન આવ્યો?”

પણ હવે આગળ વધ્યા વિના બીજો મારો જ ન હતો. તે જોરથી દોડવા લાગ્યો. ઘણે દૂર આગળ વધ્યા પછી એક તળાવડાને કિનારે ઝાડવા પાછળ તેણે પેલાનો ટોપો જમીન ઉપર પડેલો જોયો. ધારવા મુજબ, કોસેટને થાક ખાવા દેવા માટે પેલો ઝાડવાંની આડમાં જરાક થોભ્યો હતો.

બેનારડિયર તરત ત્યાં જઈને ઊભો રહ્યો.

“માફ કરજો, સાહેબ,” તે હાંફતાં હાંફતાં બોલ્યો, “પણ આ રહ્યા તમારા પંદરસો ફ્રાંક.”

પેલાએ આંખો ઊંચી કરીને કહ્યું —

“એટલે !”

થેનારડિયરે અદાથી જવાબ આપ્યો —

“એટલે કે સાહેબ, હું કૉસેટને પાછી લઈ જાઉં છું.”

કૉસેટ ધૂણી ઊઠી અને પેલાને વળગી પડી. પેલાએ થેનારડિયર તરફ સ્થિર નજરે જઈને એક એક શબ્દ વચ્ચે જગા છોડતાં પૂછ્યું :

“તમે — કૉસેટને — પાછી — લઈ — જાઓ — છો — એમ ?”

“હા સાહેબ. મારે આપને કહેવું જોઈએ કે મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે. ખરી વાત એ છે કે, કૉસેટ તમને સોંપવાનો મને જરા પણ અધિકાર નથી. જુઓ સાહેબ, હું પ્રમાણિક માણસ છું. એ છોકરી મારી નથી; એ છોકરી એની માની છે; અને એની માને જ હું એ છોકરી પાછી સોંપી શકું. આપ કહેશે કે તેની મા તો મરી ગઈ છે; તો પછી, જે માણસ તેની માના હાથનું લખેલું મુખત્યારનામું લાવે, તેને જ હું એ છોકરી આપી શકું. એ વાતમાં કશી તકરાર શી હોઈ શકે, સાહેબ ?”

પેલા માણસે કથો જવાબ આપ્યા વિના તરત જ પોતાના ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. થેનારડિયરના આખા શરીરમાં થઈને થરથરાટી પસાર થઈ ગઈ. તેને લાગ્યું કે હવે આ માણસ તેના હાથમાં આવ્યો છે; તે તેને લાંચ આપવા માગે છે !

પેલા મુસાફરે પાકીટ ઉઘાડતા પહેલાં ચારે તરફ નજર કરી લીધી. કોઈ માણસ આખા જંગલમાં કે ખીણમાં કયાંય દેખાતું ન હતું. તેણે પોતાનું પાકીટ ઉઘાડીને તેમાંથી નોટો નહિ પણ એક સાદી ચિઠ્ઠી કાઢીને થેનારડિયરને કહ્યું, “તમારી વાત ખરી છે; લો આ વાંચો.”

થેનારડિયરે હાથમાં કાગળ લીધો અને વાંચ્યું —

મ૦

માર્ચ ૨૫ - ૧ - '૨૩

માં. થેનારડિયર —

તમે આ ચિઠ્ઠી લાવનારને કૉસેટ સોંપી દેશો; તે બધી બાકીની રકમો ચૂકવી દેશે.

— આપની, ફ્રેન્કટાઈન.

“તમે એ સહીના હસ્તાક્ષર ઓળખો છોને ?” પેલાએ પૂછ્યું.

એ હસ્તાક્ષર ફેન્ટાઈનના જ હતા. ચેનારડિયરને હવે બેવડી અકળામણ થઈ : કશી લાંચ મળવાનું તો ગયું જ; પણ તે પોતે હવે પેલાના હાથમાં આવી ગયો હતો. છતાં તે ધૂરકતો હોય તેમ બોલ્યો —

“ ઠીક છે; સહી તો બરાબર ફેન્ટાઈન જેવી જ કરી છે; પણ ચાલશે.”

પછી તેણે મરણિયા થઈને છેવટનો પ્રયત્ન કર્યો —

“ ઠીક, એ તો સારું જ થયું કે તમે જ ચિઠ્ઠી લાવ્યા છો! મારે ઘણી રકમો બાકી નીકળે છે; તે પત્ની જાય, એટલે બસ.”

પેલો માણસ હવે ઊઠ્યો. તેણે કહ્યું, “ જુઓ મોંશયોર ચેનારડિયર, જાન્યુઆરીમાં આ છોકરીની માએ હિસાબ ગણ્યો હતો ત્યારે તમારા ૧૨૦ ફ્રાંક બાકી નીકળતા હતા. છતાં ફેબ્રુઆરીમાં તમે ૫૦૦ ફ્રાંકનો હિસાબ મોકલ્યો ત્યારે તમને તે મહિનાને અંતે ૩૦૦ ફ્રાંક મળ્યા, અને બીજા ૩૦૦ ફ્રાંક માર્ચની શરૂઆતમાં. ત્યાર બાદ નવ મહિના પસાર થયા છે; અને મહિને ૧૫ ફ્રાંકના હિસાબે તમે ૧૩૫ ફ્રાંક મળેા; તમને ૧૦૦ ફ્રાંક વધુ મળેલા છે, એટલે તમારા બહુ તો ૩૫ ફ્રાંક બાકી નીકળે. તેના બદલામાં મેં તમને હમણાં જ ૧૫૦૦ ફ્રાંક આપ્યા છે.”

ચેનારડિયરનું મોં કાળું છલક થઈ ગયું. હવે તે જાત ઉપર ગયો અને આંખો ફેરવીને બોલ્યો, “ જુઓ સાંભળો, તમે જે મને અબઘડી ૩૦૦૦ ફ્રાંક નહિ ધરી દો, તો હું કોસેટને પાછી લઈ જઈશ.”

અજાણ્યાએ જવાબમાં કોસેટને માત્ર શાંતિથી કહ્યું, “ બહેન, ચાલ ઊઠ.”

તેણે કોસેટનો હાથ ડાબે હાથે પકડ્યો; અને જમણે હાથે પોતાનો દંડો ઉપાડ્યો. એ દંડાની વિકરાળતા તથા આબુબાબુની નિર્જનતા ચેનારડિયરના લક્ષમાં આવ્યા વિના ન રહી. તે તાકતો રહ્યો, અને પેલો કોસેટને લઈને આગળ ચાલ્યો. ચેનારડિયર પેલાના પહોળા ખભા અને જંગી કાંડાં તરફ જોઈ રહ્યો; પછી પોતાનાં સ્ત્રી જેવાં કાંડાં તરફ તેણે નજર કરી; અને કપાળે હાથ પછાડીને ફરી વાર કહ્યું, “ હું ખરેખર ગધેડો છું; મારી બંદૂક હું કેમ સાથે લેતો ન આવ્યો?”

છતાં ચેનારડિયરે તેનો પીછો છોડ્યો નહિ. તેણે નક્કી કર્યું કે આ લોકો કયાં જાય છે એ તો જાણી જ લેવું. તે થોડે થોડે આંતરે ઝાડની આડમાં લપાતો લપાતો પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. એક જગાએ ઝાડી વધુ ગાઢ હતી. અચાનક પેલાએ પાછા વળીને જોયું, તો ચેનારડિયર ઉતાવળો ઉતાવળો એક ઘૂણકાની ઓથે સંતાઈ જવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પેલો એક

ક્ષણ વાર થોભ્યો અને પછી થેનારડિયર સાથે નજર મિલાવીને તેણે એવી આંખ કરી કે, થેનારડિયરને પણ સમજવું બાકી ન રહ્યું કે, હવે આગળ તેનો પીછો પકડવો એ 'નિરુપયોગી' છે, તે તરત ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

તે રાતે પેરિસમાં જ્યારે એક ઘર આગળ કોસેટ અને તેનો સાથીદાર આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે કોસેટ તેના સાથીદારની પીઠે નિરાંતે ઊંધતી હતી. કૅથેરાઈન તેના હાથમાં જ હતી. આખો દિવસ પાછા વળીને જતાં જતાં, અને આડા રસ્તાઓ લેતાં લેતાં તેઓએ કેવી રીતે મુસાફરી કરી હતી, તે કોસેટની સમજ બહાર રહ્યું નહોતું. પણ તે સમજી ગઈ હતી કે, એ બધું તેને પોતાને માટે જ કરવામાં આવ્યું હતું. તે જરા પણ આનાકાની વિના, પોતાના અજાણ્યા સાથીનો હાથ પકડી, પોતાના નવા અગમ્ય ભાવિમાં ડગ માંડતી હતી.

૨૭

### પેરિસનો વસવાટ

જે ઘર આગળ કોસેટ અને તેનો સાથી આવેલાં થોભ્યાં, તે ઘરનો એક એરડો આગલે દિવસે બપોરે જ જન વાલજનને ભાડે રાખ્યો હતો. પેરિસના છેક વેશન ભાગમાં એ મકાન આવેલું હતું અને તે બાજુ બહુ ઓછા લોકોનો વસવાટ હતો. માત્ર દરરોજના બે વાગ્યે અર્થગ રાજા લૂઈ ૧૮ મો ફરવા નીકળતા, ત્યારે તેની ગાડી અંગરક્ષકો સાથે તે બાજુએ થઈને પસાર થતી. તે વખતે રસ્તા ઉપર જરા ધમાલ જોવું મંચી રહેતું ખરું. જન વાલજનને એ વાતની ખબર ન હતી. તેથી એરડો ભાડે રાખીને તે રસ્તા ઉપર બહાર જવા નીકળ્યો તેવામાં અચાનક પાછળથી અંગરક્ષકોની ઘોડેસવાર ટુકડી સાથે રાજાની ગાડી ધસી આવતી તેણે જોઈ. તે ઉતાવળે એક ખૂણા પાછળ છુપાઈ ગયો. પરંતુ અંગરક્ષકોના સરદારની નજર બહાર એ બીના ગઈ નહિ. રાજાનો રસ્તો ખુલ્લો કરનારા પોલીસોએ પણ તેને આમ છુપાઈ જતો જોયો હતો; અને તેઓમાંના એકને તેનો પીછો પકડવાનો તરત હુકમ મળ્યો. પણ જન વાલજન જુદી જુદી નિર્જન ગલીઓમાં થઈને અલોપ થઈ ગયો.

મોંટફરમેલને રસ્તે જનારો ટપ્પો ઝિપડવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં જન વાલજન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ખાલી રહેલી એક જ જગ્યામાં બેસી ગયો. રાત પડી ગઈ, અને મોંટફરમેલ ગામ આગળના એક વિસામે ટપ્પો થોભ્યો તે વખતે એ અધવચ ઝિતરી ગયો અને પાછો બેસવા આવ્યો જ

નહિ. જંગલમાં તે પોતાનો રસ્તો અમુક નિશાનીઓ ઉપરથી કાપતો કાપતો આગળ ચાલ્યો; અને છેવટે એક જગાએ આવીને થોભ્યો. અચાનક તે નીચો નમ્યો અને અંધારામાં જમીન ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. એ જમીન તાજે-તરમાં કોઈએ ખોદેલી નથી એવી ખાતરી કરીને તે પાછો ઊભો થયો અને મોંટફર્મેલ ગામ તરફ વળ્યો. તે વખતે જ રસ્તામાં ડોલ ઊંચકીને જતી કોસેટનો તેને અંધારામાં ભટો થયો, — એ બધી પાછલાં પ્રકરણની વાતથી હવે વાચક સુપરિચિત છે.

ખંડેર જેવા આ મકાનમાં થોડા ઓરડા જ સાબૂત હતા. મકાનનાં ઉપલા માળે એક ઓરડા આગળ આવી, જ્યાં વાલજીને ખિસ્સામાંથી કુંચી કાઢી અને બારણું ઉઘાડ્યું. ઓરડામાં એક ચેતરંજી પાથરેલી હતી, તથા થોડી ખુરસીઓ અને ટેબલ હતાં. ઓરડાને છેડે એક ભંડારિયા જેવું હતું, તેમાં એક મામૂલી પથારી બિછાવેલી હતી. જ્યાં વાલજીને કોસેટને જગાડ્યા વિના જ તેમાં સુવાડી દીધી; અને પછી દીવો સળગાવ્યો. આગલે દિવસે આ બધું તૈયાર કરીને જ તે નીકળ્યો હતો. ત્યાર પછી, ઊંઘતી કોસેટ તરફ તે માયા અને કટુણાથી લગભગ ઘેનભરી નજરે જોઈ રહ્યો. છેક જબરાને હોતા કે છેક નબળાને હોતા ઊંડા વિશ્વાસથી એ નાનું બાળક, પોતે કોની સાથે છે કે ક્યાં છે તે જાણવાની કશી પરવા કર્યા વિના ઘસઘસાટ ઊઘડ્યું હતું. જ્યાં વાલજીને નીચા નમી, તેના કુમળા હાથ ઉપર ચુંબન કર્યું.

નવ મહિના અગાઉ તેણે ચિરનિદ્રામાં પોઢેલી તેની માતાના હાથને આ રીતે જ ચુંબન કર્યું હતું. તેના હૃદયમાં એક મૂંઝી મર્મભેદી લાગણી ઊભરાઈ આવી; અને કોસેટની પથારી પાસે જ ઘૂંટણિયે પડી, તેણે સૌના ભાગ્યવિધાતાને પ્રભામ કર્યા.

સવાર થતાં જ એક ભારે વજન ભરેલી ગાડી શેરીમાં થઈને પસાર થતાં આખું ઘર ઉપરથી નીચે સુધી ધલુધણી ઊઠ્યું. કોસેટ છલાંગ મારીને “આવી, આવી,” કહેતી ઊભી થઈ ગઈ, અને ઊંઘથી દબાયેલ પોપચાં સાથે જ પથારીમાંથી નીકળી, એક ખૂણા તરફ હાથ લાંબા કરી, બોલી ઊઠી, “અરે, મારી સાવરણી ક્યાં ગઈ?”

પછી આંખ પૂરેપૂરી ઊઘડતાં જ તેણે જ્યાં વાલજીનનો હસતો ચહેરો જોયો.

કોસેટ બોલી ઊઠી, “હે, આપ જ છો? સલામ, સાહેબ.”

છોકરાં આનંદ અને સુખને એકદમ પરિચિતની પેઠે સ્વીકારી લે છે; લે મિઠો — ૯

કારણ કે તેઓ પોતે સ્વભાવે સુખ અને આનંદરૂપ હોય છે. કોસેટે કેથેરાઈનને પોતાની પાંગથે પરેલી જઈ. તેણે તરત તેને ઉપાડી લીધી અને રમતાં રમતાં જીન વાલજીનને સેંકડો સવાલ પૂછી નાખ્યા. “આ કઈ જગા છે? પેરિસ બહુ મોટું શહેર છે? થેનારડિયર બાનુ બહુ દૂર છે? તે કદી અહીં નહિ આવી શકે?” ઇત્યાદિ. અચાનક તે બોલી ઊઠી, “અહીં બધું કેવું સરસ છે!”

પરી રીતે એ ઓરડો એક કંગાલ ઘોલકું જ કહેવાય; પરંતુ એ ઓરડામાં અને તેના આ ભલા સોજાનીની ઓથમાં તે સ્વતંત્ર હતી!

“હું પૂજે વાળી નાખું?” તેણે થોડી વારે પૂછ્યું.

“ના બેટા, રમ.” જીન વાલજીને જવાબ આપ્યો.

બીજે દિવસે સવાર થતાં જ જીન વાલજીન પાંછો કોસેટની પથારી પાસે તેના જગવાની રાહ જોતો ઊભો હતો. તેના આત્મામાં કશું નવું ઉમેરાતું જતું હતું. તેણે અત્યાર લગી કોઈને કદી ચાહ્યું ન હતું. પચીસ વર્ષ સુધી દુનિયામાં તે એકલો જ હતો; અને કોઈનો પિતા, પતિ કે મિત્ર બન્યો ન હતો. વહાણ ઉપર તે ડંખીલો, ખિન્ન, નિષ્પાપ પણ અજ્ઞાની અને ઝનૂની બની રહ્યો હતો. તેની બહેન અને તેની બહેનનાં છોકરાંની એક દૂરની આછી સ્મૃતિ તેના અંતરમાં રહી હતી; પણ અંતે તે સમૂળગી લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. તેણે તેમને શોધી કાઢવા દરેક પ્રયત્ન કરી જોયો હતો; પરંતુ કોઈ ન જડતાં, તે તેમને ભૂલી ગયો હતો. જ્યારે તેણે પહેલવહેલી કોસેટને જોઈ, અને તેને તે લઈ ચાલ્યો, ત્યારે તેના અંતરના ઊંડાણમાંથી કશુંક સળવળીને ઊંચે આવવા લાગ્યું. જે કંઈ ભાવના કે પ્રેમ તેનામાં સુપ્ત પડેલાં હતાં, તે બધાં જગી ઊઠીને આ બાળક તરફ ઊછળવા લાગ્યાં. કોસેટની પથારી પાસે ઊભો ઊભો તે કંપવા લાગ્યો : તેના હૃદયમાં માની પેઠે વાત્સલ્યના ઊભરા આવવા લાગ્યા; અને એ બધું શું થાય છે તેની તેને સમજ પડી નહિ. તેના જીવનમાં તેને અગમ્યનું આ બીજું દર્શન હતું. બિશપે પ્રથમ સદાચારની ઉપા તેના અંતરના ક્ષિતિજ ઉપર જગાવી હતી; કોસેટે હવે બીજી પ્રેમની ઉપા તેના અંતરમાં જગાવી.

શરૂઆતના દિવસો આમ એક પ્રકારના નવા અનુભવમાં જ વીતવા લાગ્યા. કોસેટ પણ અજાણપણે બદલાવા લાગી. તેની માથી તે છૂટી પડી ત્યારે તે એટલી નાની હતી કે તેને એની યાદ જ ન હતી. તેણે વેલની નાની ડાળખીઓની પેઠે જે મળે તેનો ટેકો લેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેને બધેથી ધુતકાર જ મળ્યો હતો : થેનારડિયરે શું, તેમનાં બાળકો શું,

કે બીજાં બાળકો શું. એક કૂતરા સાથે તેને અરસપરસ મમતા બંધાઈ હતી; પણ તે થોડા દિવસમાં જ મરી ગયો હતો. અને ત્યાર પછી તો કોઈએ તેની સાથે કશી બેવાદેવા જ રાખી ન હતી. એમ આઠ વરસની ઉંમરે તેનું હૃદય છેક ઠંડું જ પડી ગયું હતું. એમાં એનો કશો વાંક નહોતો. તેનામાં પ્રેમ કરનાર હૃદય તો હતું; પરંતુ તે પ્રેમ ઝીલનાર કોઈ ન હતું. તેથી પહેલા જ દિવસથી કોસેટના અંતરમાં લાગણી અનુભવનારું અને વિચાર કરનારું જે કંઈ બાકી હતું, તે આ ભલા માણસ તરફ વળવા લાગ્યું; અને અત્યાર સુધી પહેલાં કદી ન જાણેલી એવી વિકસવાની લાગણી તે અનુભવવા લાગી. અઘટિત-ઘટનામાં કુશળ એવા વિધાતાએ પોતાની અચિતનીય શક્તિથી, ઉંમરે છેક ભિન્ન અને દુઃખે એકદમ સમાન એવા આ બે ઉન્મૂલિત આત્માઓને ભેગા કર્યા હતા; અને બંને એકબીજાને પૂર્તિરૂપ બની રહ્યા.

જન વાલજને પોતાનું મકાન બરાબર પસંદ કર્યું હતું. ત્યાં તે બહારની દુનિયાથી લગભગ પૂરેપૂરો સુરક્ષિત હતો. આખા મકાનમાં તેના ઓરડાને જ એક બારી હતી, જે વૃક્ષોની ઘટાવાળા રસ્તા ઉપર પડતી હતી; એટલે સામેના કે પાછળના પડોશીઓની ઉત્કંઠ નજરનો તેને ભય ન હતો. ભોંયતળિયે તો જુદા જુદા માળીઓનાં ઓજારોની વખાર હતી, અને તેમને ઉપરના માળ સાથે કશો સંબંધ ન હતો. એ ઉપરના માળમાં થોડાક ઓરડાઓ હતા અને થોડાંક માળિયાં હતાં. તેમાંના એકમાં એક ઘરડી ડોસી રહેતી હતી, જે જન વાલજનનું કામકાજ કરતી હતી. આ ડોસી આ મકાનમાં જૂની ભાડવાત હતી, અને ઓરડાઓ વગેરે ભાડે આપવા-મૂકવાનું કામ એ જ સંભાળતી હતી. જન વાલજને તેની પાસેથી જ પોતાનો ઓરડો એમ કહીને ભાડે રાખ્યો હતો કે, સ્પેનની લોનોમાં મારાં બધાં નાણાં કૂબી જવાથી હું પાપમાલ થઈ ગયો છું; અને હવે હું અહીં મારી નાની દીકરી સાથે સાદાઈમાં રહેવા માગું છું. તેણે છ મહિનાનું ભાડું અગાઉથી ચૂકવી દીધું હતું.

અઠવાડિયાં પસાર થવા લાગ્યાં; અને બંને જીવો કંઈક સુખ અને નિરાંતનું જીવન અનુભવવા લાગ્યા. એ ઓરડાની સવાર હંમેશાં કોસેટના હસવાથી, વાતોથી, અને ગાવાથી શરૂ થતી. જન વાલજન દિવસે બહાર બહુ ઓછું નીકળતો. સામાન્ય રીતે સાંજ થયે તે એક-એ કલાક ફરવા નીકળતો, અને તે પણ નિર્જન શેરીઓમાં જ. કોઈ વાર તે એકલો પણ નીકળતો; જોકે સામાન્ય રીતે કોસેટ તેની સાથે જતી. જ્યારે કોસેટ તેની સાથે ન જાય, ત્યારે એ પેલી ડોસી સાથે રહેતી. પરંતુ કોસેટને જન વાલજન



સાથે ફરવાનું બહુ ગમતું; એટલે વખત ક્યેરાઈન સાથેની પોતાને મનભાવતી રમત પણ તે પડતી મૂકવા તૈયાર થતી. જન વાલજન કૉસેટનો હાથ પકડી આનંદથી વાતો કરતો ચાલતો; કારણ કે, કૉસેટ સ્વભાવે બહુ આનંદી અને રમતિયાળ નીવડતી જતી હતી.

જન વાલજનનો દિવસ કૉસેટને રમતી જોવામાં, અને તેને વાંચતાં શીખવવામાં જ પૂરો થઈ જતો. વહાણ ઉપર પોતે વાંચવા શીખ્યો હતો એ તો વેરની વસૂલાતમાં પૂરો પાવરધા થવા માટે; પણ અત્યારે એ ભણતર કૉસેટનું નવું જીવન સર્જવામાં કામ આવે છે એ જોઈ, જન વાલજનને હસવું આવી જતું. કૉસેટ તેને 'બાપુ' કહેતી; અને તે સિવાય તેનું બીજું કશું નામ તે જાણતી પણ ન હતી. કૉસેટ સાથેની વાતચીત તેનો બધો સમય તથા તેનું બધું હૃદય ભરી કાઢતી. હવે તેને જીવન રસમય લાગવા માંડ્યું હતું તથા દુનિયાનાં માણસો પણ ભલાં તથા ક્ષમ્ય લાગવા માંડ્યાં હતાં. વિચારમાં પણ તેને હવે કોઈ સામે ફરિયાદ રહી ન હતી; અને કૉસેટનો હૃદય ભરીને શ્રદ્ધામુક્ત પ્રેમ મળ્યો હોવાથી પોતે મોટી ઉંમર સુધી જીવી શકશે એવી તેને ખાતરી પણ થવા લાગી હતી.

જન વાલજનને આ પ્રેમબંધન બરાબર અણીને વખતે આવી મળ્યું હતું. બીજી વખત જ્યારે તેને વહાણ ઉપર જવાની સજ થઈ, ત્યારે તેનું મન ખૂબ પકડી ઊઠ્યું હતું. માણસોની દુષ્ટતા અને સમાજની પામરતા તેને નવેસર જોવા મળ્યાં હતાં. અલબત્ત, તેને સત્યની એક બાજુ જ જોવા મળી હોવાથી તેનું દર્શન અધૂરું કહેવાય ખરું. સ્ત્રીઓનું ભાવિ તેને ફેંટાઈનમાં મૂર્તિમંત થતું દેખાયું હતું; અને રાજસત્તા જાવડેની હૃદયહીનતામાં. આ વખતે તો તેને સજ પણ પ્રમાણિક બનવા માટે જ થઈ હતી, અને તેનું હૃદય આખા સમાજ સામે નવી કડવાશથી છલોછલ ઊભરાઈ ગયું હતું. તિરસ્કાર અને કંટાળો હવે તેના ઉપર ઘેરાઈ વળ્યાં હતાં અને બિશ્વપનું સંસ્મરણ પણ લુપ્ત થઈ જવા લાગ્યું હતું. જન વાલજન ફરીથી વેરને જૂને માર્ગે ઢળી પડવાની અણી ઉપર આવ્યો હતો. પણ તેના હૃદયમાં પ્રેમનો અમૃતરસ સીંચાયો અને તે ફરીથી સજીવન થયો. તે પોતે કૉસેટની પેઠે જ જીવનમાંથી ઊપડી ગયેલો હતો; છતાં તેણે કૉસેટને સંરક્ષણ આપ્યું, અને કૉસેટે પોતાના નિર્મળ પ્રેમથી તેને કલ્યાણને માર્ગે ટકી રહેવાનું નવું બળ આપ્યું.

ડોસી તેમનું વાળવા-ઝૂડવાનું, રાંધવાનું અને ખરીદવાનું કામ કરતી. તેઓ શાંતિથી અને બહુ સાદાઈથી રહેતાં. જન વાલજને મકાનના મૂળ સરસામાનમાં

કે પોતાનાં કપડાંમાં કશેા ફેરફાર કર્યો ન હતો. તેથી રસ્તા ઉપર ફરતી વેળાએ કેટલીક પરગજુ બાઈઓ તેને ભિખારી ધારી એકાદ સૂ-નું દાન કરતી. તે પણ નીચો નમી તેનો સ્વીકાર કરી લેતો. ઘણી વાર એમ પણ બનતું કે, કોઈ ખરો ભિખારી તેની પાસે હાથ ધરતો, ત્યારે તે આજુબાજુ નજર કરી લઈ, જલદી જલદી તેના હાથમાં ચાંદીનો સિક્કો મૂકી ભાગી જતો. પણ એ કારણે થોડા વખતમાં તે આ લત્તામાં ‘દાન કરતો ભિખારી’ એ નામે જાણીતો થવા લાગ્યો.

પેલી ડોસી બહુ ઝેરીલી તથા ઈર્ષ્યાળુ સ્વભાવની બાઈ હતી. પોતાના પાડોશીઓ પ્રત્યે તે અદેખાઈ અને અમંગળની લાગણીઓ જ ધારણ કરી શકતી. તે ડોશી જીન વાલજીન ઉપર બહુ ઝીણી નજર રાખતી; જે કે જીન વાલજીનને એવી કશી આશંકા ગઈ ન હતી. ડોસી મૂળે બહેરી હતી, એટલે વાતોડિયણ પણ ખૂબ હતી. તે કોંસેટને અવારનવાર ઘણી પૂછપરછ કરતી; પણ કોંસેટ કશું જ જાણતી ન હતી, એટલે માત્ર એટલું જ કહેતી કે તેઓ મોંટફરમેલથી આવ્યાં છે. એક દિવસ એ ડોસીએ જીન વાલજીનને એક ખાલી ઓરડા તરફ ગુપચુપ જતો જોયો. તે તેની પાછળ ઘરડી બિલાડીની પેઠે દબાતે પગલે ગઈ. જીન વાલજીને બારણું બંધ કર્યું હતું તોપણ, ડોસી તેની તરાડોમાંથી જેઈ શકી કે તેણે પોતાના કોટનું અંતરપટ કાતર વડે ચીરીને તેમાંથી એક પીજો કાગળ કાઢ્યો અને તેની ગડીઓ ઉકેલી. એ હજર-ફાંકની નોટ હતી. ડોસી તો એ જેઈને દિગ જ થઈ ગઈ. તેને પોતાના આખા જીવનમાં એ બીજી કે ત્રીજી નોટ જોવા મળી હતી; અને તે મૂઠીઓ વાળીને ત્યાંથી નાઠી. થોડા વખત બાદ જીન વાલજીને તેને એ જ નોટ વટાવી લાવવા માટે આપી; અને માત્ર એટલું કહ્યું કે ગઈ કાલે તેને એ નોટ અર્ધવાર્ષિક ડિવિડંડ તરીકે મળી છે. ડોસી મનમાં ને મનમાં ગણગણી કે ગઈ કાલે સાંજના છ સુધી તો એ ઘરની બહાર જ નીકળ્યો નથી અને એક છ વાગ્યા પછી તેને ડિવિડંડ આપવા ક્યાંથી નવરી બેઠી હશે ! ડોસી એ નોટ વટાવી આવી, અને તરેહવાર કલ્પનાઓ કરવા લાગી. એ રકમ નવરાં ગાખીદાસોની જીભે વધતી વધતી મોટી બનતી ચાલી અને એ લત્તાનાં માણસોનાં હોયાં ઈર્ષ્યાના ધબકારે ફાટી પડવા લાગ્યાં.

થોડા દિવસ બાદ એવું બન્યું કે, જીન વાલજીન કોટ ઓરડામાં ઉતારી, નીચે લાકડાં ફાડતો હતો; ડોસી ઓરડામાં પૂંજે વાળતી હતી; અને કોંસેટ પોતાના બાપુની લાકડાં ફાડવાની રીત તરફ પ્રશંસાત્મક નજરે જોતી નીચે જ ઊભી હતી. ડોસીએ જલદી જલદી જીન વાલજીનનો કોટ ઝીલવટથી

તપાસવા માંડ્યો. પેલા કાપો ફરી સીવી લેવામાં આવ્યો હતો; પણ ડોસીએ દબાવીને જ્યું તો ઠેર ઠેર એ કોટમાં બે પડ વચ્ચે પેલા જેવા કેટલાય ગણિબંધ કાગળો હતા ! તેનાં ખિસ્સામાં સોય, કાતર, પાકીટ, એક મોટું ચપ્પુ, તથા જુદા જુદા રંગની બુકાનીઓ જેવી વિચિત્ર વસ્તુઓ પણ હતી. તેનું દરેક ખીસું જાણે કોઈ અણધારી ઘટના સામે તૈયારી માટેની સામગ્રીથી જ ભરેલું હતું. આમ ચિંતાળો પૂરો થવા આવ્યો.

૨૮

## ફરી પાછો એ ?

પાસેના દેવળની નજીક એક ભિખારી રહેતો હતો. તે સામાન્ય રીતે એક અવડ કૂવાની ધારે ભીખ માગવા બેસતો. જન વાલજન તેના હાથમાં કશું મૂક્યા વિના કદી ચાલ્યો જતો નહિ; અને કોઈ કોઈ વાર તેની સાથે વાત પણ કરતો. એ ભિખારીની ઈર્ષ્યા કરનારા લોકો એમ કહેતા કે, એ તો પોલીસખાતાનો માણસ છે, અને પહેલાં થાણદાર હતો. તેની ઉંમર ૭૫ વર્ષની હતી, અને તે આખો વખત માળા ફેરવ્યા કરતો. એક રાતે જ્યારે જન વાલજન એકલો ફરવા નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેણે પેલા ભિખારીને તેની રોજની જગાએ ફાનસ નીચે બેઠેલો જોયો. ફાનસ હમણાં જ પેટાવવામાં આવ્યું હતું અને પેલા નીચો નમી રોજની ટેવ પ્રમાણે માળા ફેરવતો હતો. જન વાલજનને તેની પાસે જઈ, તેના હાથમાં રોજની રકમ મૂકી; પણ એટલામાં પેલા ભિખારીએ એકદમ પોતાનું મોં ઊંચું કર્યું અને જન વાલજન સામે તાકીને નજર કરી લીધી. ત્યાર પછી પાછું તેણે તરત માર્ગ નીચું નમાવી દીધું અને માળા ફેરવવા માંડી. વીજળીના ઝબકારાની પેઠે એ બધું ક્ષણવારમાં જ બની ગયું; પરંતુ જન વાલજન થોંકી ઊઠ્યો. તેને લાગ્યું કે ફાનસના ઝાંખા અજવાળામાં પણ જે દેખાયું તે પેલા ભિખારીનું મોં ન હતું, પણ એક ભયંકર અને પરિચિત મોં હતું. અંધારામાં વાધને અચાનક પોતાની બરાબર સામે ઊભેલો જોઈને જેવી લાગણી થઈ આવે, તેવી લાગણી જન વાલજનને થઈ આવી. તે એકદમ બી જઈને બે ડગલાં પાછો હટ્યો; તથા શ્વાસ લેવાની, વધુ ચોભવાની કે ત્યાંથી નાસી જવાની પણ હિમત ન રહેતાં, તે પેલા નીચે મોંએ બેઠેલા ભિખારી સામે જ જોઈ રહી એ ભિખારી તો જાણે કોઈ ત્યાં ઊભું છે.

એમ જાણતો પણ ન હોય તેમ જ બેઠેલો રહ્યો. જન વાલજન ભારે હૃદયે ઘર તરફ જ સીધો પાછો ફર્યો; પણ તેણે જે મોં જોયું હતું તે જવર્ટનું હતું એવું પોતાના મનમાં લાવતાં પણ તે કંપી ઊઠવા લાગ્યો.

બીજી સાંજે પાછો જન વાલજન તે તરફ જ ફરવા ગયો. પેલો ભિખારી તે જ પ્રમાણે ત્યાં બેઠેલો હતો. જન વાલજને તેના હાથમાં સિક્કો આપતાં ખાસ સંબોધન કરીને કહ્યું, “કેમ છો, ભાઈ!” પેલાએ મોં ઊંચું કરીને કૃતજ્ઞતાભરી નજરે જવાબ આપ્યો, “આપની મહેરબાની, મારા સાહેબ!” ખરેખર તે પેલો જૂનો ભિખારી જ હતો; એટલે જન વાલજન હવે પોતાની આંખોના ઘડપણ ઉપર હસતો હસતો ત્યાંથી શાંત ચિત્તે ચાલી નીકળ્યો અને ગણગણ્યો, ‘આ માણસ જવર્ટ છે એમ મને ગઈ કાલે લાગ્યું એ જ નવાઈ!’ પછી આખી રાત તેના મનમાંથી ભૂંસાઈ ગઈ.

થોડા દિવસ બાદ સાંજના આઠેક વાગ્યાનો સુમાર હતો, અને જન વાલજન કોસેટને જોડણી શીખવતો બેઠો હતો. તેવામાં તેણે દાદરનું બારણું ઊઘડાવ્યું અને પાછું વસાવ્યું સાંભળ્યું. આ એક નવી ઘટના હતી; કારણ કે ઉપરના માળમાં તેના સિવાય પેલી ડોસી જ રહેતી હતી, અને તે તો સાંજ પડતાં છએક વાગ્યાના સુમારે જ મીણબત્તીનું ખર્ચ બચાવવા સૂઈ જતી. જન વાલજને કોસેટને ચૂપ રહેવા નિશાની કરી; કારણ કે તેણે કોઈનો દાદર ચડવાનો અવાજ પણ સાંભળ્યો. કદાચ ડોસી જ બીમાર હોવાથી દવાવાળાને ત્યાં દવા લેવા ગઈ હોય એમ બને; પણ જન વાલજને સાવચેતી ખાતર એકદમ મીણબત્તી બુઝાવી નાખી અને કોસેટને પથારીમાં સુવાડી દઈ તેના કાનમાં કહ્યું, ‘જરા પણ અવાજ ન કરતી બેટા!’ પગલાંનો અવાજ ઉપર આવી અચાનક સંભળાતો બંધ થયો. જન વાલજન પોતાની પીઠ બારણા તરફ રાખીને જ ચૂપ પડી રહ્યો. લાંબા વખત સુધી કશો અવાજ સંભળાયો નહિ; એટલે તેણે ચૂપકીથી પોતાની ડોક ધીમે ધીમે ફેરવીને જોયું, તો બારણાની કૂંચીના કાણામાંથી પ્રકાશનું એક ટપકું પ્રલય-તારકની પેઠે ચમકી રહ્યું હતું. અર્થાત્ કોઈ ત્યાં હાથમાં મીણબત્તી સાથે ઓરડાનો ગણસાર સાંભળવા ગુપચુપ ઊભું હતું. થોડી મિનિટ બાદ પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો પણ પગલાંનો અવાજ ન સંભળાયો. ત્યાં ઊભેલું માણસ પગરખાં હાથમાં લઈને ચૂપકીથી સરકી ગયું હતું!

જન વાલજન પહેરેલે કપડે જ પથારીમાં પડ્યો અને આખી રાત જરા પણ ઊંઘ્યો નહિ. સવાર થતાં જ થાકથી તેની આંખ મીંચાવાની તૈયારીમાં હતી, તેવામાં દાદરવાળી અંધારી ગલીનું બારણું ઊઘડવાનો

અવાજ સાંભળી, તે જલદી જલદી કુંચીના કાણા પાસે જઈ પહોંચ્યો અને જોવા લાગ્યો. ગઈ રાતનો જ પગલાંનો અવાજ પાસે આવવા લાગ્યો. જન વાલજીને જોયું કે તે એક પુરુષ હતો, અને અત્યારે તે તેના બારણા પાસે થોભ્યા વિના જ દાદર તરફ ચાલતો થયો. દાદર પાસે જતાં જ પ્રકાશનું એક કિરણ તેના ઉપર પડ્યું અને જન વાલજીને તેની પીઠ બરાબર જોઈ શક્યો. તે એક ઊંચો માણસ હતો, તેણે લાંબો કોટ પહેરેલો હતો, અને તેની બગલની નીચે દંડો દબાવેલો હતો. બરાબર જાણે જવર્ટ ! જન વાલજીને પોતાની બારી ઉઘાડીને રસ્તા ઉપર તેનું મોં બરાબર જોઈ લેવાનું મન થઈ આવ્યું; પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ.

સાત વાગ્યે જ્યારે ડોસી આવી, ત્યારે જન વાલજીને તેના તરફ તીક્ષ્ણ નજર કરી લીધી પણ તેને કશું પૂછ્યું નહિ. ડોસીએ કચરો વાળતાં વાળતાં જન વાલજીને સંબોધીને કહ્યું : “રાતે કોઈના આવ્યાનો અવાજ તમે સાંભળ્યો હશે.”

“હા કોઈ આવ્યું હતું ખરું. એ કોણ હતું?”

“નવો ભાડવાત.”

“એનું નામ શું છે?”

“મને યાદ નથી; પણ ડૂમોંટ કે ડોમોંટ એવું છે ખરું.”

જન વાલજીને ડોસીના બોલવામાં જુદો જ રસકો સંભળાયો. જ્યારે ડોસી ચાલી ગઈ, ત્યારે જન વાલજીને પોતાના ટેબલના ખાનામાં પડેલા સોએક ફ્રાંકના પરચૂરણનું પડીકું વાળીને ખીસામાં મૂકી દીધું. તેણે ગમે તેટલી તકેદારી રાખી છતાં એક પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો તેના હાથમાંથી સરકી ગયો અને ખડિંગ લઈને જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો. સાંજ પડતાં તેણે નીચે ઊતરી, રસ્તા ઉપર બંને બાજુએ દૂર સુધી નજર કરી જોઈ. કોઈ દેખાતું ન હતું; જોકે ઝાડના થડ પાછળ કોઈ છુપાઈને ઊભું હોય એમ બને ખરું. તે ફરી પાછો ઉપર ગયો; જઈને તેણે કોસેટને ઝટપટ કહ્યું, “ચાલ બેટા.”

તેણે તેનો હાથ પકડ્યો અને બંને જણ બહાર ચાલી નીકળ્યાં.

## ૨૯ પીછા

જીન વાલજીનની પૂઠે વાચકને આગળ લઈ જતા પહેલાં ઘટનાના ક્રમમાં થોડોક પાછળ લઈ જવો આવશ્યક છે. ફ્રેન્ટાઈનની મરણપથારીએથી પકડાયા પછી, જીન વાલજીન મૉની જિલમાંથી નાસી છૂટ્યો હતો ત્યારે પોલીસને ખાતરી જ હતી કે, તે સીધા પેરિસ જશે. કારણ કે પેરિસની શેરી-ઓનું જાળું અને માણસોની ગિરદી ગુનેગારોને છુપાવામાં ખાઠ જામલ કરતાં વધુ મદદગાર નીવડે છે. મૉના નગરપતિની શોધ પણ તેથી પેરિસમાં જ કરવાની થતાં, તે કામમાં મદદ કરવા માટે પોલીસખાતા તરફથી જાવર્ટની બદલી પેરિસમાં કરવામાં આવી. તે વખતે જીન વાલજીનને પકડી આપવામાં તેણે જે ખત તથા હોશિયારી દાખવ્યાં હતાં, તેથી ખુશ થઈ પોલીસવડાએ તેને કાયમ માટે પૉરસ ખાતે જ રાખી લીધો હતો.

જીન વાલજીનની વાત ધીમે ધીમે જાવર્ટના મનમાંથી વિસારે પડવા લાગી હતી; તેવામાં અચાનક એક દિવસે ડિસેમ્બર ૧૮૨૩ ના અરસામાં છાપું જોતી વેળા તેના વાંચવામાં આવ્યું કે, જીન વાલજીન દરિયામાં લપસી પડવાથી ડૂબી મૂઓ. એ ખબર એવી રીતે આપવામાં આવી હતી કે, તે બીના બાબત કશી શંકાને સ્થાન ન રહે. એટલે એ વાંચીને જાવર્ટ ડોકું ધુણાવી માત્ર એટલું જ ગણગણ્યો, “ક્રીક ત્યારે, ભાઈસાહેબ આ વખતે તો કાયમના છટકયા !”

થોડા દિવસ બાદ પેરિસના પોલીસખાતાને જિલ્લાના ખાતા તરફથી એક બાળકીનું મોંટફરમેલમાંથી વિચિત્ર સંજોગોમાં અપહરણ થયાનો અહેવાલ મળ્યો. એ શહેરના એક વીશીવાળાને ત્યાં ફ્રેન્ટાઈન નામની એક સ્ત્રી કૉસેટ નામની પોતાની બાળકીને મૂકી ગઈ હતી. બાળકીને કોઈ અજાણ્યો શખસ આવીને તાજેતરમાં ઉઠાવી ગયો હતો. જાવર્ટના હાથમાં એ અહેવાલ આવતાં જ તે ચોંકી ઊઠ્યો. જીન વાલજીનને પકડાતી વખતે ફ્રેન્ટાઈનની બાળકીને છોડાવી લાવવા માટે પોતાને ત્રણ દિવસની મુદત આપવા આજીજી કરી હતી એ વાત તેને યાદ આવી. વળી તેને યાદ આવ્યું કે, જીન વાલજીન ફરી પેરિસમાં પકડાયો હતો ત્યારે તે મોંટફરમેલ જતી ટપાલ-ગાડીમાં જ બેસવા જતો હતો. મોંટફરમેલમાં એને શું કામ હોઈ શકે? હવે જાવર્ટને સમજ્યું—પેલી ફ્રેન્ટાઈનની છોકરી જ ત્યાં હતી! હવે આ બાળકને કોઈ અજાણ્યો માણસ ઉઠાવી ગયો હોય, તો તે કોણ હોઈ શકે?—જીન વાલજીન?

— પણ તે તો મરી ગયો છે ! જવર્ટ એક જાહેર બોલ્યા વિના મેન્ટિફરમેલ જવા ઊપડ્યો.

તેને માંટફરમેલમાં ઘણી બાબતોના ખુલાસા થવાની આશા હતી, પણ ત્યાં તો બધું ઊલટું જ નીકળ્યું. થેનારડિયરે સમજી જઈને આખી વાત ઠંડી પાડી દીધી હતી. શરૂઆતમાં તો કોસેટના અપહરણની વાત તેણે ચાલવા દીધી; પણ પછી થેનારડિયર સમજી ગયો કે, એમ તો પોલીસોની નજર તેના તરફ વળશે ! અને ધુવડને સૌથી વધુ બીક તેના ઉપર પ્રકાશ જડે તેની હોય છે. કારણ કે, અજ્ઞાતપણાના અંધકારમાં જ તે પ્રાણીઓનો બધો વ્યવહાર ચાલતો હોય છે. એટલે તેણે પોતાની સ્ત્રીના મોંમાં ડૂંચેા મારી દઈ, લોકો આગળ નવાઈ પ્રગટ કરવા માંડી : “ અપહરણ શું ને વાત શું ? અલબત્ત, મારી પાસેથી તે વહાલી બાળકી લઈ જવામાં આવી એટલે મને એમ જ લાગે કે, તે જૂન્ટવી લેવામાં આવી છે. પણ તેના દાદા આવીને લઈ જાય તેમાં મારાથી શી રીતે ના પડાય ? અને બિચારા બધી રકમા ચૂકવીને લઈ ગયા છે.”

દાદાની વાતથી જવર્ટના મનનો વહેમ દૂર થઈ ગયો અને તે ગણગણ્યો કે જીન વાલજીન ખરેખર મરી જ ગયો છે.

આમ, બધી વાત તેના મનમાથી સરી જવા લાગી હતી. તેવામાં માર્ચ ૧૮૨૪ના અરસામાં પેરિસના અમુક લગ્નમાં દાન કરતા એક ભિખારી રહેતો હોવાની વાત તેના સાંભળવામાં આવી. તેની સાથે એક સાત-આઠ વરસની છોકરી પણ રહેતી હતી. તેઓ મેન્ટિફરમેલથી આવ્યાં હતા, એ સિવાય એ છોકરી પોતે બીજું કશું જાણતી ન હતી. ફરી પાછું મેન્ટિફરમેલ ! જવર્ટના કાન ખડા થઈ ગયા.

જેને પેલો માણસ અવારનવાર દાન આપતો, તે ઘરડો ભિખારી પહેલાં પોલીસખાતાના માણસ હતો. તેની પાસેથી જવર્ટને બાંજી થોડી વિગતો પણ મળી : એ માણસના કોટમાં લાપો ફ્રાંકની બેંક-નોટો સીંધા દીધેલાં છે; તે સાંજના જ ફરવા નીકળે છે, ઈત્યાદિ. જવર્ટ ખાતરી કરવા એક દિવસ તેની જગાએ તેના કપડાં પહોંચે નહો; અને પેલાનું મોં જોઈ લેવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે વખતે બંનેના નજર ભળી વાત, ‘ આ જવર્ટ છે ’ એમ લાગવાથી જીન વાલજીન જેટલો ચાંકી ઊઠ્યો, તેટલો જ ‘ આ જીન વાલજીન છે, ’ એમ લાગવાથી જવર્ટ પણ ચાંકી ઊઠ્યો. પરંતુ અધારામાં આભાસ પણ થયો હોય; એટલે વધુ ખાતરી કરવા જવર્ટ તેની પાછળ પાછળ તેને મઝાને ગયો અને ડોસીનું મોં ઉઘાડી ઘણી વાતો પૂછી આવ્યો.

ડોસીની હલકટ ગુસ્તિને તો જોઈનું બાધ મળી ગયું, એટલે તેણે તેની બધી માહિતી પૂરી પાડી. પછી તે જ રાતે ડોસી પાસેથી તે મકાનમાં એક ઓરડો ભાડે લઈ, જવર્ટે બારણાના કાણામાંથી જીન વાલજીનને અવાજ સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ જીન વાલજીન ચેતીને ચૂપ થઈ ગયો, એટલે કશું વળ્યું નહિ.

બીજે દિવસે જીન વાલજીન કોસેટ સાથે ત્યાંથી નાઠો. પણ પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો ગબડતાં જ અવાજ થયો હતો, તે ઉપરથી ડોસી સમજી ગઈ કે નાસી જવાની તૈયારી ચાલે છે; એટલે તેણે તરત જવર્ટેને એ બાબતની ખબર આપી દીધી. તેથી જ્યારે જીન વાલજીન રાતે ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે જવર્ટે બે માણસો સાથે ઝાડ પાછળ સંતાઈને તૈયાર ઊભા હતા.

જવર્ટે જીન વાલજીનનો પીછો અંધારામાં એક ઝાડ પાછળથી બીજા ઝાડ પાછળ, અને એક શેરીના ખૂણાથી બીજી શેરીના ખૂણા સુધી ગરી રાખ્યો. એક ક્ષણ પણ તેણે તેને નજર બહાર નીકળવા ન દીધો. તેણે તેને તરત જ ગિરફતાર ન કરી લીધા તેનું કારણ એ હતું કે, એ જીન વાલજીન જ છે એની તેને હજુ પૂરી ખાતરી ન હતી. અને તે દિવસોમાં છાપાંઓએ પોલીસો સામે પોકાર ઉઠાવીને તેમને જરા બીતા કરી મૂક્યા હતા. તેથી કોઈ પણ વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર વિના કારણ તરાપ માર્યાના ગુનામાં ન આવી જવાય તેની તેઓ બહુ કાળજી રાખતા. એ બાબતમાં ઉતાવળ કે અફસત કરનારને નોકરીમાંથી તરત છૂટો કરી દેવામાં આવતો. જવર્ટેને પણ બીજે દિવસે છાપાંમાં નીચેની માહિતી મોટા અક્ષરમાં છપાય તેની બીક હતી: ‘ગઈ કાલે એક ધોળા વાળવાળા જઈફ ડોસા, કે જે પેન્થન અને વ્યાજ ઉપર જીવનારા એક સદ્ગૃહસ્થ હતા, તે પોતાની આઠ વર્ષની પૌત્રી સાથે રાજમાર્ગ ઉપર સંધ્યા ટાલે ફરવા નીકળ્યા હતા, તેવામાં ફ્રાંસની રાજધાનીની પોલીસે તેમને એક જૂનો ગુનેગાર કે જે કચારનો મરી ગયો છે, તે માનીને કોટડીમાં પૂરી દીધા!’

બીજી બાજુ, વર્ષોથી વેઠવાં પડેલાં શોક, ચિંતા અને ખેદ; તથા રાતોરાત ભાગી છૂટી પોતાને તેમ જ કોસેટને માટે કોઈ આશ્રયસ્થાન શોધવાની નવી ફિકર; અને બાળકની ગતિને અનુરૂપ પોતાની ગતિને નિયંત્રિત કરવાની જરૂર—એ બધાને કારણે જીન વાલજીનનો બાહ્ય દેખાવ પાછળથી એવો લાગતો હતો કે, જવર્ટેને પણ ઘેનારડિયરના કહેવા મુજબ એ માણસ ખરેખર એ બાળકીનો દાદો હોય એમ લાગવા માંડ્યું જવર્ટેને



એક વખત વિચાર પણ આવ્યો કે આમ છૂપી રીતે પૂઠ પકડવાની જરૂર નથી; અને તેની સામે છતાં થઈ તેનાં ઓળખપત્રો માગીને બધા ગોટાળાનો ફેંસલો લાવી દેવો. પરંતુ એ માણસ જીન વાલજીન ન હોય તો પણ એવી રીતે આડી-અવળી શેરીઓમાં વળાંક લેતો હતો, કે જાણે કોઈ જાણીતો ગુનેગાર પોલીસને થાપ આપવા માટે જ ભાગતો હોય! તો પછી આ નવો ગુનેગાર કોણ છે તથા તેના સાગરીતો કોણ છે, એ જાણી લેવાનું પણ જાવર્ટ જવાને મન થાય જ. એટલે તેણે છૂપી રીતે જ તેનો પીછો ચાલુ રાખ્યો.

આ પીછો ચાલુ હતો તેવામાં—શેરીમાં થઈને જતાં જતાં—એક ખુલ્લા દારૂના પીઠાનો ઉજળવળ પ્રકાશ જીન વાલજીન ઉપર પડતાં જ જાવર્ટ તેને બરાબર ઓળખી શક્યો. જાવર્ટને આખે શરીરે થઈને એકદમ ધુજારી પસાર થઈ ગઈ. જગતમાં બે પ્રાણીઓને એવી પ્રબળ ધુજારી થઈ આવે છે: માને પોતાનું જોવાયેલું બાળક પાછું મળે ત્યારે, અને વાઘને પોતાનો છટકેલો શિકાર પાછો મળે ત્યારે! આગળ ભાગનારો જીન વાલજીન છે એની પાકી ખાતરી થતાં જ, જાવર્ટ પાસેની પોલીસ-ચોકીમાંથી વધુ મદદ મેળવવાની પેરવી કરી: ઝેરી નાગને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતા પહેલાં લાંબા સાંડસાની જોગવાઈ કરી લેવી જોઈએ! એ નવાં માણસોને બધી વિગત અને યોજના સમજાવતાં જાવર્ટને થોડી વાર લાગી; તે દરમિયાન જીન વાલજીન નજર બહાર નીકળી ગયો. પરંતુ જાવર્ટ પોતાની આંતર પ્રેરણાથી સમજી ગયો કે જીન વાલજીન પોતાના શિકારીઓની અને પોતાની વચ્ચે કોઈ પણ રીતે નદીનો પટ લાવી દેવા ઈચ્છે જ. એટલે તરત તેણે તે તરફ દોટ મૂકી. પુલના ટોલવાળાને પૂછતાં જણાયું કે, થોડી વાર પહેલાં જ એક ડોસો અને એક બાળકી ત્યાંથી પસાર થયાં હતાં, અને તેણે ડોસાની પાસેથી બે જણનું નાકું વસૂલ કર્યું હતું. થોડે દૂર ચાર રસ્તાનું વિશાળ ચોગાન આવતું હતું. ચંદ્રના પ્રકાશમાં જાવર્ટ જોઈ શક્યો કે જીન વાલજીન તે ચારમાંથી એક રસ્તામાં પેઠો. જાવર્ટના મોં ઉપર એ જોઈ આછી સ્મિતરેખા પસાર થઈ ગઈ! કારણ, તે રસ્તો એવો હતો કે જોને આગળ એક જ મોં હતું; વચ્ચે કોઈ બીજી ગલી ફંટાતી ન હતી. જાવર્ટ તરત પોતાના એક માણસને ઉતાવળથી ચકરાવે લઈને રસ્તાનું સામું મોં ઠોકી લેવા દોડાવ્યો; અને પહેલો ભરીને પાછી ફરતી એક લશ્કરી ટુકડીને મદદમાં લઈ પોતે જીન વાલજીનની પાછળ પેઠો. હવે શિકાર કયાંય છટકી શકે તેમ ન હતું, એટલે જાવર્ટ તપખીરનો એક સડકો ખેંચ્યો. ત્યાર બાદ પશ્ચતિસર એક એક ધરનો અંધારો ખૂણો તથા આધાર લઈને ટિગાઈ રહેવાય તેવો એકેએક ટેકો

બરાબર તપાસતો તપાસતો ધીમે ધીમે તે આગળ વધવા લાગ્યો. બિલાડી ઉદરને પકડ્યા પછી થોડો છૂટો મૂકે છે, અને તેના નાસી જવાના વ્યર્થ પ્રયત્નને જોવાનો આનંદ લેવા ઈચ્છે છે. ભૂખની તત્કાળ નીપ્તિ કરતાં પણ તેને તેની એ ખૂની રમત વધુ આનંદ આપે છે !

કોસેટ થાકવા લાગતાં જીન વાલજીને તેને ઊંચકી લીધી હતી. જાવર્ટ પોતાનો પીછો પકડી રહ્યો છે તેની હવે તેને પણ ખાતરી થઈ ગઈ હતી. પરંતુ યુલ વટાવ્યા પછી પોતે જે રસ્તામાં પેઢો છે તેની પેલાઓને ખબર પડી નહિ હોય એમ માનીને તે આગળ વધી રહ્યો હતો; તેવામાં તે રસ્તાને સામે છેડે એક પડછંદ આકૃતિને ઊભેલી જોઈને તે ચમક્યો. જીન વાલજીને તરત પાછો ફર્યો. એક દેકાણે વચમાં ઊભા રહીને તેણે જ્યુ, તો પાછળ પણ જાવર્ટ પોતાનાં માણસો સાથે આવી રહ્યો હતો. હવે બરાબર જણે ગોળ નળીમાં જ તે સપડાઈ ગયો હતો. આખા રસ્તામાંથી બીજી કોઈ ગલી ક્યાંય ફંટાતી ન હતી; અને તેના બંને છેડા જાવર્ટ શેડી લીધા હતા.

જીન વાલજીને અત્યારે જે ભાગમાં અધવચ ઊભો હતો, ત્યાં ઘોર અંધારું હતું. તેનાથી કાંઈ પણ ઉપાય થઈ શકે તો તે એટલા ભાગમાં જ, તે ભાગમાં એક બાજુએ વિશાળ વંદો આવી રહ્યો હતો, અને તેની પાછળના ભાગમાં એવી નીરવ શાંતિ વ્યાપેલી હતી કે એની તરત પાસે મકાન હોવાને બદલે વિશાળ વાડો કે બગીચો હોય એવો સંભવ વિશેષ હતો. જીન વાલજીને લાગ્યું કે એ વંદો કૂદી જવાય તો જરૂર બચી જવાય. પરંતુ કોસેટને સાથે લઈને એ વંદો દેકવો એ અશક્ય વસ્તુ હતી. કોસેટને એક જગ્યાએ ઊભી રાખીને એ વંદાના એક છેડા તરફ તે ગયો. ત્યાં પાંખિયાવાળા મોટા મોટા નળ જમીન સુધી નીચે આવેલા હતા. પણ એ નળ ખવાઈ ગયેલા અને માટી જેવા જ બની ગયા હતા; એટલે તેમની ઉપર ચડવું અશક્ય હતું. તરત તે પાછો ફર્યો. જાવર્ટ અને તેનાં માણસોનાં પગલાં ધીમે ધીમે પાસે આવતાં જતાં હતાં. બધા ખૂણા તપાસતાં તપાસતાં તે લોકોને આ ભાગમાં આવી પહોંચતાં પાંચેક કલાક માંડ લાગે. જીન વાલજીને અંતરમાંથી ધુજરી પસાર થઈ ગઈ. તેને લશ્કરી વહાણની કેદ ત્રીજી વાર નજર સામે આવી પહોંચેલી લાગી; પણ આ વખતે એ લશ્કરી વહાણની સજનો અર્થ વિશેષ હતો : કોસેટથી હંમેશને માટે વિરુદ્ધ - અર્થાત્ જીવતું મોત !

જીન વાલજીને વંદાના બીજા છેડા તરફ ઉતાવળે દોડ્યો. ત્યાં જ્યુ તો પાસેના મકાનની ભીંતનો એ વંદો સાથે એક ઊંચો ખૂણો થતો હતો.

વહાણ ઉપરની લાંબી સજા દરમ્યાન તેણે બીજા કેદીઓની દેખાદેખી નિસરણી કે પગથિયાં કે ખાંચાના આધાર વિના પણ હાથના સ્નાયુઓના બળે અને ખભા તથા ઢીંચણના આધારે, છઠ્ઠા માળ સુધી પણ ચડી જવાની અને ત્યાં સ્થિર રહેવાની, માની પણ ન શકાય તેવી કળા સંપાદન કરી હતી. જન વાલજીને ભીંતની ઊંચાઈનું માપ કાઢી લીધું : અઢારેક ફૂટ ઊંચી હશે. એ તો કીક; પણ કોસેટનું શું કરવું? કોસેટ જાતે તો એક પગલું પણ ચડી શકે નહિ, અને તેને લઈને એટલી ઊંચાઈએ આધાર વિના ચડવું એ પણ અશક્ય. તેને તજી દેવાનો તો વિચાર સરખો પણ જન વાલજીનને ન આવે! દોરડું હોય તો કદાચ કંઈક રસ્તો નીકળે. એ દોરડા માટે અત્યારે આખું રાજ્ય આપી દેવું પડે તોપણ આપી દેવા તે તૈયાર થાય ! પણ આટલી મધરાતે અને ઘેરાયેલી સ્થિતિમાં તે દોરડું લેવા ક્યાં જાય ? તેના માથામાં તણખા ઊડવા લાગ્યા; તે ચારે તરફ વિકરાળ આંખોએ જોવા લાગ્યો. અચાનક તેની નજર દીવાના થાંભલા પર પડી. તે દિવસોમાં ખેરિસની શેરીઓમાં ગેસ-બત્તી આવી ન હતી. શેરી વચ્ચે દોરડા વડે બત્તીને ટીંગાવવામાં આવતી; અને બાજુના થાંભલા સાથે જડેલી લોખંડની પેટ્ટીમાં તે દોરડાને વીંટવા-ઉકેલવાની ગરગટ્ટી ફેરવીને બત્તી સળગાવનારો બત્તીને નીચે ઉતારતો અને તેને સળગાવીને તે ગરગટ્ટી વડે જ પાછી ઉપર ચડાવતો. ચાંદની રાત હોવાથી એ અંધારિયા ખૂણાની બત્તી સળગાવવામાં આવી ન હતી. જન વાલજીન તરત તે તરફ ગયો અને છરીના અણિયાથી પેટીનું તાળું ખોલી નાખી, થોડી વારમાં તેમાંના દોરડા સાથે કોસેટ પાસે આવ્યો. એ બધું બની જતાં એક ક્ષણથી વધુ વખત ગયો ન હતો.

કોસેટ આ કશું સમજી શકી ન હતી. તે હવે ગભરાવા લાગી. પાસે આવતા પોલીસોનાં પગલાં સંભળાતાં હતાં. તેણે ધીમેથી કહ્યું : “ બાપુ, મને બીક લાગે છે; પેલા કોણ આવે છે ? ”

“ ચૂપ રહેજે ! ” પેલા દુઃખી માણસે જવાબ આપ્યો. “ એ તો થેનારડિયર બાનુ આવે છે. ” કોસેટ ધૂજી ઊઠી. જન વાલજીને ઉમેર્યું, “ એક શબ્દ પણ બોલતી નહિ, હું કરું તેમ કરવા દેજે; એક શબ્દ બોલી કે એક ડૂસકું પણ ભર્યું, તો તે તને પાછી પકડી જશે. ”

પછી જરા પણ ઉતાવળ કર્યા વિના, સ્વસ્થતાથી અને ચોક્કસાઈથી તેણે કામ કરવા માંડ્યું. પોતાનો ડગલો કાઢી, તેણે કોસેટની બગલો નીચે વીંટ્યો. પછી દોરડાનો એક છેડો તેના ઉપર બાંધી લીધો. ત્યાર બાદ દોરડાનો બીજો છેડો દાંતમાં દબાવી. તેણે પોતાના બટ અને મોજ કાઢીને

વંઢાની પેલી બાજુએ ફેંકી દીધા. પછી જાણે ભીંતમાં જડેલા ખીલા ઉપર ચડવાનું હોય તેમ જરા પણ લપસ્યા વિના કે અવાજ કર્યો વિના તેણે ખિસકોલીની ઝડપે ઉપર ચડવા માંડ્યું. કૉસેટ હબકી જઈને તેના તરફ જઈ રહી. થોડી વારમાં ઉપરથી જીન વાલજીને ધીમે અવાજે તેને કહ્યું, “ભીંત સરસી ખસી આવ, બેટા.”

કૉસેટે તેમ ક્યું. તરત જ જાણે તે જમીનથી અધ્ધર ઊંચકાતી હોય એમ તેને લાગ્યું; અને તે આજુબાજુ નજર કરી શકે ત્યાર પહેલાં તે ભીંત ઉપર ખેંચાઈ ગઈ. જીન વાલજીને પોતાના હાથ એવા અધ્ધર રાખ્યા હતા કે કૉસેટ ભીંત સાથે જરા પણ ઘસડાઈ કે છોલાઈ નહિ. ત્યાર બાદ તેને પોતાની પીઠ ઉપર વળગાડી, તેના બંને હાથ પોતાના ગજાની આસપાસ આગળ લાવીને એક હાથે પકડી, તે વંઢા ઉપર ઘૂંટણિયે સરકવા લાગ્યો. થોડે દૂર એક છાપરાનો છોડો વંઢાને લાગેલો હતો અને તેનો બીજો છોડો બાગમાં જમીન તરફ નીચે ઢળતો જતો હતો. એ એક સદ્ભાગ્યની વાત હતી; કારણ કે, વંઢાની અંદરની બાજુએ જમીન-તળ ખડુ નીચું હતું. જીન વાલજીન છાપરાના ઢાળ ઉપર સરકતો નીચે પહોંચ્યો પણ નહિ હોય, તેવામાં તેણે વંઢાની પેલી બાજુ મચેલું બુમરાણ સાંભળ્યું. જવર્ટ ધૂરકતો હતો :

“આ અંધારિયો ભાગ બરાબર તપાસો; બધી શેરીઓ બરાબર રોકી લીધેલી છે : એ આટલામાં જ છે.”

સેનિકો વેગથી આગળ વધ્યા. જીન વાલજીન છાપરાને ઢાળે કૉસેટ સાથે લપસીને જમીન ઉપર કૂદી પડ્યો. ભય અથવા હિંમત — બેમાંથી ગમે તે કારણે, કૉસેટે અવાજ સરખો કર્યો નહિ. તેના હાથ અલબત્ત થોડા છોલાયા હતા.

## દોજખમાં કે સ્વર્ગમાં ?

જન વાલજન સૌ પ્રથમ પોતાના બૂટ અને મોજ ખોળી કાઢ્યા; ત્યાર બાદ તે એ છપરા નીચેનું ખંડે જઈ વળ્યા. કોઈ માણસનો વસવાટ ત્યાં ન હતો. એક મોટા બગીચાના ખૂણા ઉપર એ બાંધકામ જીર્ણવસ્થામાં પડેલું હતું. જન વાલજન કોસ્ટને લઈને તેમાં કાંઈક આડ જવું ખોળીને ભરાઈ ગયા; નાસતો માણસ કદી પોતાને સંપૂર્ણ સહીસલામત માની શકતો નથી. વંદાની પેલે પારથી જવટ અને તેનાં માણસોની દોડધામનો અવાજ સંભળાતો હતો. પાએક કલાક બાદ એ બધું બુમરાણ અને ધમાધમ શાંત થવા લાગ્યાં. જન વાલજને હવે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. અજાણતાં તેણે કોસ્ટના મોં ઉપર અત્યાર સુધી પોતાનો હાથ ધીમેથી દાબી રાખ્યો હતો, તે હવે તેણે ખસેડી લીધો. ચારે તરફ ઘેરી શાંતિ છવાયેલી હતી. બહારની આટઆટલી ધમાધમનો એ શાંતિ ઉપર એક ધસરકો સરખો પણ પડ્યો નહોતો. બાગનો છોડો જ્યાં દૂર અંધારામાં અલોપ થતો હતો, ત્યાં કિનારી ઉપર કેટલાંક મકાનોના ઓળા દેખાતા હતા; પણ તે મકાનોય જાણે મોટા બુરખા ઓઢીને નીચે મોંએ સ્થિર બેઠાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. પ્રકાશનું એક કિરણ કે અવાજનો નાનો સરખો રણકો પણ ક્યાંયથી બહાર નીકળતાં ન હતાં.

એટલામાં અચાનક એક તરફથી દિવ્ય ગીતબદ્ધ સૂરોનું એક મોજું આ તરફ ધસી આવ્યું. એ સૂર સ્ત્રીઓના કંઠના હતા; પણ કુમારિકાઓની પવિત્ર નિર્મળતા અને બાળકોની નિર્દોષ મધુરતા તેમાં ભરેલી હતી. એ સૂર ઈલ્લૌકિક ન હતા : જન્મતી વખતે બાળકને અને મરતી વખતે માણસને જે દિવ્ય સંગીત સંભળાય, તે જાતના તે સૂર હતા.

એ અવાજોની અસર હેઠળ જન વાલજનનું અંતર એકદમ શાંત થઈ ગયું; અને તેની નજરે આકાશ સિવાય કશું દેખાવા ન લાગ્યું. માનવ અંતરનાં જે દ્વાર ભિડાયેલાં હોય છે, તે જાણે એને ખૂલી જતાં લાગ્યાં. એ સૂર ક્યાં સુધી ચાલ્યા કર્યો તેનો તેને કશો ખ્યાલ રહ્યો નહિ : જ્યારે તે સભાન બન્યો ત્યારે મધરાત પછી ફૂંકાતો પવન થડ થઈ ગયો હતો — અર્થાત્ સવારના એક કે બે વાગ્યા હશે. કોસ્ટે કશું બોલ્યા વિના પોતાનું માથું તેને ટેકે ઢાળી દઈને બેઠેલી હતી. જન વાલજનને લાગ્યું કે તે ઊંઘી ગઈ છે; પણ નીચું વળીને જોતાં તે ચોંકી ઊઠ્યો — કોસ્ટની આંખો ફાટેલી હતી અને તે આખે થરીરે ધ્રૂજતી હતી.

“ઉંઘ આવે છે, બેટા ?” તેણે પૂછ્યું.

“બાપુ મને બહુ ટાઢ વાય છે.” થોડી વાર પછી તેણે ઉમેર્યું,  
“હજી તે ત્યાં છે ?”

“કોણ ?”

“બેનારડિયર બાનુ.”

કોસ્ટને ચૂપ રાખવા જીન વાલજીને જે ઉપાય લીધા હતા તેની વાત તે ભૂલી ગયા હતા.

“ઓહો, એ તો હવે ચાલી ગઈ છે; હવે તારે બીવાની જરૂર નથી, મા.”

છાતી ઉપરથી જાણે મોટું વજન ખસી ગયું હોય તેમ બાળકે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

જમીન ભેજવાળી હતી, અને ઢાળિયું બધી બાજુથી ખુલ્લું હોવાથી પવન દર ક્ષણે વધુ ને વધુ બટકાં ભરતો જતો હતો. જીન વાલજીને પોતાનો કોટ ઉતારી કોસ્ટને તેમાં લપેટી લીધી

“હવે ટાઢ ઓછી થઈ, મા ?”

“હા, બાપુ.”

“તું જરા બેસ, હું હમણાં જ આવું છું.”

એમ કહીને તે ખંડેરની બહાર નીકળ્યો, અને બાગની સામે પાર દેખાતા મોટા મકાનની ભીંતે ભીંતે જોવા લાગ્યો કે પવન વિનાની કોઈ આડ મળે તેમ છે કે નહિ. બધાં બારણાં બંધ હતાં; અને ભોંયતળની બધી બારીઓએ સળિયા હતા. એક ખૂણે વળતાં તેને કેટલીક કમાનબંધ બારીઓ દેખાઈ; દીવાનું ઝાંખું અજવાળું ત્યાંથી નીકળતું હતું. પગને દેરવે ઊભા રહી તેણે એક બારીમાં ડોકિયું કરીને જોયું તો આખો ઓરડો ફરસબંધીવાળો હતો, ખૂણામાં નાનો દીવો ટમટમતો હતો, અને તેના પ્રકાશમાં લાંબા લાંબા ઓળા પડતા હતા. ઓરડામાં બીજું કશું હલનચલન દેખાતું ન હતું. લાંબો વખત જોઈ રહ્યા બાદ તેણે જમીન ઉપર લાંબી પડેલી એક મનુષ્યાકૃતિ જોઈ. તે આકૃતિનું મોં ફરસબંધી તરફ હતું, અને તેના હાથ ફૂસતા આકારે વાળેલા હતા. પણ તે પથ્થર જેવી સ્થિર પડેલી હતી. સાપ જવું કશું તેની પાસે ગૂંચળાં વળીને પડેલું હતું. તે તરફ જોતાં જીન વાલજીને જણાયું કે એ દોરડું હતું અને તેનો એક છેડો પેલી આકૃતિના ગળામાં બાંધેલો હતો. જીન વાલજીને ધૂજી ઊડ્યો; છતાં પેલી આકૃતિ હાલે છે કે નહિ તે જોવા તેણે પોતાનું મોં બારીના કાચ ઉપર દબાવી રાખ્યું. અચાનક તેના

બે મિઠો - ૧૦

હૃદયમાં એક કારમી બીક ફરી વળી; અને તે પાછું પણ જોવા વિના સીધા પેલા ખંડેર તરફ નાઠો.

પેરિસ શહેરની વચ્ચે આવું દૃશ્ય નજરે પડવાની કલ્પના પણ થી રીતે આવે? ઠંડી, ચિતા, બીક અને રાતની ભયાનકતા એ બધાંથી જીન વાલજીનના આખા શરીરે જાણે તાવ ભરાઈ આવ્યો. તે કૉસેટ પાસે ગયો; એ એક પથ્થર ઉપર માથું ટેકવી ઊંઘી ગઈ હતી. તેની નજીક તે બેઠો, અને તેના તરફ જોવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેના તરફ જતાં જતાં તે શાંત પડ્યો અને તેનું મન કાંઈક સ્થિર થયું.

તેને પહેલી વાર એ સત્ય સમજાઈ ગયું કે, કૉસેટ તેની સાથે હશે ત્યાં સુધી તેને બીજા કથા ટેકાની જરૂર નહિ રહે. તેણે પોતાનો કોટ ઉતારી નાખ્યો હતો, છતાં તેને ઠંડી પણ લાગતી ન હતી - કારણ કે, તે કોટ કૉસેટને ઠંડીથી બચાવી રહ્યો હતો! માને પોતાના સંતાનનો કેવો આધાર અને હૂંફ હોય છે, તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તેને અહીં પહેલ-પ્રથમ થયો.

તે ત્યાં વિચારમગ્ન દશામાં પડ્યો હતો, તેવામાં ધૂધરો રણકતો હોય એવો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. એ અવાજ બગીચામાં જ કયાંકથી આવતો હતો. થોડી વાર પછી એ અવાજ જાણે પાસે આવતો હોય તેમ પણ તેને લાગવા માંડ્યું. તેણે તરત ડોક ઊંચી કરીને જોયું, તો બાગમાં માણસ જેવું કોઈ પ્રાણી તરબૂચના કચારાઓમાં ફરતું હતું. તે નીચે નમતું હતું, વળી ઊભું થતું હતું, વળી આગળ ચાલતું હતું. તે એક પગે ખોડગતું હોય, એમ પણ તેને લાગ્યું. જીન વાલજીન ચમકીને જોઈ રહ્યો.

થોડા વખત ઉપર બાગ છેક જ નિર્જન હતો તેથી તે બીન્યો હતો; અને હવે તેમાં કોઈ છે એમ જાણીને તે બીવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે, જાવર્ટ અને તેના માણસો હજી શેરીમાં જ હશે; અથવા તો પાછળ થોડીપહેરો મૂકીને જ ગયા હશે. એટલે જરૂર આ માણસ મને અહીં સંતાયેલો જોઈ બુમાબુમ કરી મૂકશે અને પોલીસના હાથમાં સોંપી દેશે! તેણે ઊંઘતી કૉસેટને પોતાના હાથમાં ધીમેથી ઉપાડી અને ઢાળિયામાં અંદરને ખૂણે પડેલા જૂના ભંગારની પાછળ મૂકી દીધી. કૉસેટ જરાય હાલી નહિ. તે જગાએથી જ તરબૂચના કચારાઓમાં ફરતા પેલા માણસની હિલચાલ જીન વાલજીને તપાસવા માંડી. નવાઈની વાત એ હતી કે એ માણસ જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં ધૂધરાનો અવાજ પણ જતો. આ ધૂધરો બાંધેલો માણસ કોણ હશે, એવો પ્રશ્ન પોતાના મનમાં પૂછતાં પૂછતાં તેણે કૉસેટના હાથ ઉપર હાથ ફેરવ્યો - તો કૉસેટનો હાથ બરફ જેવો ઠંડો પડી ગયો હતો.

જન વાલજીને ગભરાઈને કોસેટના કાનમાં કહ્યું, “કોસેટ, બેટા?”

કોસેટની આંખો ન ઊઘડી. જન વાલજીને તેને જોરથી ઢંઢોળી; પણ તે જાગી નહિ.

“અરે, મરી ગઈ કે શું?” એવો વિચાર આવતાં જ તે માથાથી નખ સુધી ધૂજતો ધૂજતો ઊભો થઈ ગયો.

તેના મનમાં હજારો વિચારો ધૂમી વળ્યા. આવી ઠંડી રાતે ખુલ્લામાં સૂવાથી નબળી બાળકી મરી જાય એમાં નવાઈ નહિ. તેણે કોસેટના શ્વાસો-ચ્છ્વાસોના ધબકારો સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો. શ્વાસ ચાલતો હતો, પણ એટલો ધીમો કે ગમે તે મિનિટે તે સદંતર બંધ થઈ જાય!

પાએક કલાકની અંદર અંદર જ કોસેટને પથારી અને અગ્નિનો તાપ ન મળે, તો તે ભાગ્યે જ બચી શકે.

જન વાલજીન બાગમાં ફરતા પેલા માણસ તરફ સીધો દોડ્યો. તેણે પોતાના ખીસામાંથી પડીકામાં વીંટલી ચાંદીના સિક્કાની થપ્પી કાઢી. પેલા માણસ નીચે જોતો હોવાથી તેને આવતો દેખી શક્યો નહિ. થોડા કૂદકામાં જ જન વાલજીન તેને પડખે જઈને ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો, “સો ફ્રાંક રોકડા!”

પેલો ચમકીને તેના તરફ ફાટી આંખે જોઈ જ રહ્યો.

“સો ફ્રાંક રોકડા, જે તું મને એક રાત તારા મકાનમાં આશરો આપે તો.” જન વાલજીને કહ્યું.

જન વાલજીનનો મૂંઝાયેલો ચહેરો ચંદ્રના પ્રકાશમાં બરાબર દેખાતો હતો.

“ઓત્તારી, આ તો મેડલીન બાપુ!” પેલો બોલી ઊઠ્યો.

આવી વિચિત્ર જગાએ આ વિચિત્ર માણસને મોંઝે અંધારામાં એ નામ બોલાયેલું સાંભળી જન વાલજીન બે ડગલાં પાછો હટી ગયો. કારણ કે, તેને એ સિવાય જ બીજું ગમે તે સાંભળવાની આશા હતી.

પેલો લાંગડો માણસ તો તરત જ નમન કરવાની ઢબે પોતાની ટોપી માથેથી ઉતારી અવાજમાં થડકારા સાથે બોલાવા લાગ્યો —

“ભલા ભગવાન, તમે અહીં શી રીતે આવી શક્યા, મેડલીન બાપુ? તમે ખરેખર આકાશમાંથી જ ઊતરી આવ્યા હોવા જેઈએ. પણ તમારા દીદાર તો જુઓ! તમારો કોટ કયાં? ટોપો કયાં? તમને ઓળખતો ન હોય તે તો તમને દેખીને છળી જ મરે. કોટ વિના જ અને તે તમે? દેવો પણ બધા ગાંડા થઈ ગયા છે કે શું? પણ તમે અહીં આવ્યા શી રીતે?”



પેલો એક પછી એક શબ્દો બોલ્યે જ જતો હતો; પણ તેમાં ભયના થડકારને બદલે નવાઈ અને સાદી ભલમનસાઈ જ તરી આવતી હતી.

“તું કોણ છે, ભાઈ? અને આ કઈ જગા છે?” જીન વાલજીને પૂછ્યું.

“વાહ, વાહ, એ પણ ખરું! તમે તો મને નોકરી અપાવી છે, અને તે પણ આ મઠમાં જ; છતાં મને ઓળખી શકતા નથી?”

“ના ભાઈ,” જીન વાલજીને કહ્યું. “પણ તું મને કેવી રીતે ઓળખે છે?”

“તમે તો મારો જાન બચાવ્યો હતો,” પેલાએ કહ્યું. પછી તે થોડોક બાજુએ વળ્યો ત્યારે ચંદ્રનો પ્રકાશ તેના મોં ઉપર પડતો જ જીન વાલજીને તેને ઓળખી શક્યો.

“ઓહો; આ તો બુઢો ફેશલવે!”

“ભારે નસીબની વાત સાહેબ, કે આટલી વારે એટલું ઓળખાણ પણ તમને પડ્યું!” ડોસો ઠપકાભરી રીતે મીઠાશથી બોલ્યો.

“તું અત્યારે શું કરે છે?”

“કેમ વળી, મારાં તરબૂચને ઢાંકું છું. જેતા નથી કે હિમ પડવા માંડ્યું છે?” અને પછી મોં ઉપર જરા મરડાટ લાવીને તે બોલ્યો, “તમે પણ બીજું શું કરત? આ બધી વિદ્યા તમે જ અમને મઠમાં શિખવાડતા, તે ભૂલી ગયા કંઈ? બીજી બધી વાત તો ઠીક, પણ તમે અહીં આવી શી રીતે શક્યા એ તો કહો!”

જીન વાલજીને તેને સીધા જવાબ આપવાને બદલે પ્રશ્નો પૂછવા જ ચાલુ રાખ્યા.

“અને તારા ઘૂંટણે આ ઘૂંટણે શા માટે બાંધ્યો છે, ભાઈ?”

“એ ઘૂંટણે કે?” ફેશલવે બોલ્યો; “એ તો તેઓને ખસી જવાની ચેતવણી મળે તે માટે.”

“કોને?”

ફેશલવે જરા આંખ મિચકારીને બોલ્યો, “વાહ, આ મઠમાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ રહે છે, અને ઠગલાબંધ છોકરીઓ. હું રહ્યો પુરુષ; અને પુરુષ સામે મળે તો તેઓ માટે મોટો ગજબ થઈ જાય; તેથી મને આ ઘંટ બાંધી રાખ્યો છે, જેથી હું પાસે છું એમ જાણી તેઓ દૂર જતાં રહે.”

“એ વળી કેવું? આ સ્થાન કયું છે?”

“તમે જાણો છો જ વળી; તમે તો મને અહીં માળીની જગા અપાવી છે.”

“ભલે, હું નથી જાણતો એમ માનીને મને જવાબ આપ!”

“ આ છે પીઠનો મઠ. ”

જન વાલજનને હવે યાદ આવ્યું. બે વર્ષ પહેલાં આ ફેશલવેં ડોસો ગાડા નીચે દબાઈ ગયો હતો ત્યાર પછી તે અપંગ થતાં પોતે જ તેને સાધવીઓના આ મઠમાં નોકરી આપવા ભલામણ કરી હતી.

“ પણ બાપુ, હવે મને કહો તો ખરા કે, તમે અહીં આવી શક્યા શી રીતે ? કારણ કે, તમે ભલે સંત છો, છતાં પુરુષ છો; અને આ મઠમાં કોઈ પુરુષ આવી શકતો નથી. ”

“ કેમ, તું પોતે જ છને ? ”

“ હા, પણ હું એકલો જ છું. ”

“ પણ મારેય અહીં રહેવું પડે તેમ છે. ”

“ હેં ! એ કેવી વાત ? ” પેલો નવાઈ પામી બોલી ઊઠ્યો.

“ ફેશલવેં, મેં તારો જીવ બચાવ્યો હતો. ”

“ અને એ વાત મેં જ પહેલી યાદ કરી હતી. ” પેલાએ મક્કમતાથી જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક, પણ આજે તું મારો જીવ બચાવી શકે તેમ છે. ”

ફેશલવેંએ જન વાલજનના પડછંદ પંજા પોતાના ઘરડા, કરમાયેલા અને ધૂળતા હાથમાં લીધા. થોડી જલ્દી તો તે ગળગળો થઈને બોલી પણ ન શક્યો. પછી તે મોટેથી બોલ્યો —

“ ભગવાનની ભારે મહેરબાની થાય, જે હું તમારું ત્રણ થોડું પણ અદા કરી શકું તો, મેડલીન બાપુ ! આ ડોસાનો જીવ તમારો છે એમ જ સમજ લો. ”

ડોસાનું મોં એક અવર્ણનીય આનંદથી ઝળકી રહ્યું હતું.

“ બોલો, બાપુ, મારે શું કરવાનું છે ? ”

“ હું તને સમજાવું. તારે રહેવાની કોટડી-બોટડી તો હશેને ? ”

“ મને પોતાને જૂના મઠના ખરે પાછળ એક નાનું મકાન રહેવા આપવામાં આવ્યું છે. એ ખૂણામાં કોઈ આવતું નથી; તેમાં ત્રણ ઓરડીઓ છે. ”

“ ઘણું સારું, ” જન વાલજને કહ્યું. “ હવે હું તારી પાસે બે ભીખ માગું છું. ”

“ બોલો બાપુ, શો હુકમ છે ? ”

“ એક તો એ કે, મારે વિષે તું જે કંઈ જાણે છે તે બાબત એક શબ્દ પણ તારે કોઈને કહેવો નહિ. અને બીજું, મારે વિષે પણ કશું વધારે

જાણવા તારે જરા પણ પ્રયત્ન ન કરવો.”

“જેવી આપની મરજી, બાપુ ! હું જાણું છું કે, આપ જે કંઈ કરતા હશે તે સારું જ કરતા હશે; આપ ભગવાનના માણસ છો. આપ જેમ કહેશે તેમ જ થશે, એની મારા તરફથી ખાતરી રાખજો.”

“બસ, હવે મારી સાથે ચાલ; આપણે જઈને પેલી બચીને લઈ આવીએ.”

“હે ? હજુ એક બાળક પણ અંદર છે ?”

પરંતુ પછી તે એક શબ્દ પણ વધુ બોલ્યો નહિ. કૂતરો જેમ તેના માલિકની પાછળ પાછળ જાય, તેમ તે નમ્રતાથી જીન વાલજીનની પાછળ ગયો. અર્ધા કલાકની અંદર તો કોસેટ એક સારી તાપણીના તાપથી ફરી સજીવ બનીને પેલા બુઢ્ઢા માળીની પથારીમાં ઘસઘસાટ ઊંધી ગઈ. જીન વાલજીને પોતાનો કોટ પાછો પહેરી લીધો હતો. બુઢ્ઢા માળીએ હવે ટેબલ ઉપર પનીરનું ઢેફું, રોટી અને શીશો ગોઠવી દીધાં; તથા કદ્યું —

“હે” મેડલીન બાપુ, તમે તો મને ઝોળખ્યો નહિ જ ને ? લોકોની જિંદગીઓ તમે બચાવો છો ખરા, અને પછી તેમને ભૂલી જાઓ છો ! વાહ, એ કંઈ સારા માણસનાં લક્ષણ કહેવાય ? પેલા તો બિચારા તમને હર-હંમેશ યાદ કરતા હોય છે !”

## ૩૧

### પી૦-નો મઠ

પી૦-નો પ્રાચીન મઠ કઠોર તપસ્વિની સાધ્વીઓનો મઠ હતો. વ્રત, ઉપવાસ, તપ અને જપમાં જ તેઓનો સમય વ્યતીત થતો. તેઓ માંસ કદી ખાય નહિ, લેન્ટના ચાલીસે દિવસ તથા બીજા પણ કેટલાય ખાસ દિવસોએ ઉપવાસ કરે, વહેલી રાતે ઊઠીને એકથી ત્રણ વાગ્યા સુધી પાઠ કરે, પરાજની પથારીમાં બરછટ ચાદર ઉપર સૂએ, કદી સ્નાન કરે નહિ, કકડતી ટાઢમાં પણ તાપણીએ તાપે નહિ, દરેક શુક્રવારે ખાસ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, મોટો ભાગ મૌન વ્રત પાળે, અને ૧૪મી સપ્ટેમ્બરથી ઈસ્ટર સુધીના છ મહિના ખરબચડું ફલાહીન પહેરે. પહેલાં તો આખું વર્ષ એ કપડાં જ પહેરવાનો નિયમ હતો; પણ ઉનાળાની ગરમીમાં ઘણી સાધ્વીઓ

માંદી પડી જતી કે ગાંડી બની જતી, એટલે એ નિયમ અર્ધાઅર્ધ હળવો કરી નાખવામાં આવ્યો હતો. જોકે હજુ પણ ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે પહેલે દિવસે જ્યારે એ કપડાં પહેરવાનાં થાય છે, ત્યારે મોટા ભાગની સાધ્વીઓ ત્રણ ચાર દિવસ બીમાર પડી જાય છે. આજ્ઞાપાલન, ગરીબાઈ, બ્રહ્મચર્ય, અને કઠોર સાધના એ એમનો જીવનમાર્ગ છે.

સાધ્વીઓની વડી અધ્યક્ષ-માતા ત્રણ વર્ષ માટે ચૂંટાય છે; અને તેને બીજી બે વાર એ પ્રમાણે ચૂંટી શકાય છે. અર્થાત્ નવ વર્ષથી વધુ તે અધ્યક્ષ-માતા ન રહી શકે. પુરોહિત - પાદરીનું મોં પણ સાધ્વીઓ જેતી નથી. વિધિ વગેરે પ્રસંગે દેવળમાં જ્યારે પાદરીને બહારથી અંદર દાખલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે પણ તે માટે ભારે કડક વ્યવસ્થા અને નિયમો વિચારી રાખેલા હોય છે. મઠમાં પોતામાં તો માત્ર આર્યાબિંશપને જ દાખલ થવાની પરવાનગી હોય છે; અલબત્ત એક માળી કાયમ અંદર રહે છે, પણ તે બુઢો જ હોય છે; અને તેની પણ દૂરથી સાધ્વીઓને જાણ થાય તે માટે તેને ઢીંચણે ઘૂંઘરો બાંધવામાં આવે છે.

સાધ્વીઓ પોતાની અધ્યક્ષ-માતાના હુકમોનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા બંધાયેલી છે, અને એ વસ્તુ તેમના વ્રત-તપનો એક ભાગ જ ગણાય છે. તે બચીને વારાફરતી 'પ્રાયશ્ચિત્ત' નામનો વિધિ કરવો પડે છે. જગત ઉપર થતાં પાપ, દોષ, અધર્મ, અને ગુનાઓનો બદલો ઈશ્વર સમક્ષ માનવજાત તરફથી વાળવા માટેનો એ કડક વિધિ હોય છે. સમીસાંજથી માંડી બીજી સવારના ચાર વાગ્યા સુધી પૂરા બાર કલાક એ વિધિ કરનાર સાધ્વી વેદી સમક્ષ એક શિલા ઉપર ઘૂંટણિયે પડી, ગળામાં એક દોરડું બાંધીને બેસી રહે છે. જ્યારે અંગેા અકડાવાથી વધુ બેસી રહેવું અશક્ય થઈ જાય, ત્યારે તે પોતાના હાથને કૂસના આકારમાં રાખી, મોં જમીન સરસું દાબી, લાંબી સૂઈ શકે ખરી. આ જાતના આસનમાં તે આખા જગતના દોષો ધોવા પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. ઉપરથી વીજળી પડે તો પણ તેનાથી આંખ ઊંચી કરાય નહિ કે ઊભા થઈ જવાય નહિ.

મયાં બાદ પણ વેદી નીચે આવેલા એક ઊંડા ભોંયરામાં મઠની સાધ્વીઓનાં શબ્ર ઉતારવામાં આવતાં. જે જગાએ તેમણે પોતાનું સઘળું જીવન ધસી નાખ્યું હોય, તે જગાએ જ નીચે મરણ બાદ તેમનું શરીર રહે, એવી ભાવના તેમાં હતી. પરંતુ સરકારે એ વાતમાં વાંધા કાઢીને તેની બંધી કરી. એથી સાધ્વીઓને કારમે આઘાત લાગ્યો ખરો; પરંતુ પહેલાં આ મઠની માવકીની જ પણ દૂર આવેલી જમીન ઉપરના કબ્રસ્તાનના

એક ખાસ ખૂણામાં, એક ખાસ ક્વાર્કે, સાધ્વીઓનાં શબ દાટવાની પરવાનગી મળ્યાથી તેઓને કાંઈક આશ્વાસન લેવા જેવું થયું ખરું.

આ વાર્તા જે સમયને સ્પર્શે છે, તે અરસામાં આ મઠની સાથે કન્યાઓની એક છાત્ર-શાળા પણ જોડેલી હતી.

ગિંચાં ખાનદાનની તાલેવંત છોકરીઓ આ શાળામાં જ દાખલ થતી. પછીના સમયમાં જાણીતી થયેલી કેટલીય અમીરજાદીઓ અને ઉમરાવખાનુઓનાં નામ એ શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓની યાદીઓમાં જોવા મળે. છોકરીઓને નવા ‘અવેગામી’ જમાનાથી દૂર અને અસ્પૃષ્ટપણે ઉછેરવાની કેટલાંક માબાપને ખાસ ઈચ્છા રહેતી. પર્વના કેટલાક ખાસ દિવસોએ આ વિદ્યાર્થીનીઓને ખાસ મહેરબાની અને પરમ આનંદની વાત તરીકે સાધ્વીઓનો પોશાક પહેરવાની તથા એક આખો દિવસ સાધ્વીઓના બધા આચારનું અનુષ્ઠાન કરવાની પરવાનગી મળતી.

છાત્રાલયનો જમવાનો ઓરડો પણ ઘણી વાનીઓ કે રંગોથી પરિચિત ન હતો. ઘોળી ભીંતો અને કાળાં ટેબલ – આ બે શોકદર્શક રંગો વડે જ આવા મઠોમાં કંઈકે નજરફેર થતો હોય છે. ભોજન સાદું હોતું તેમ જ બાળકો માટેનું તેનું પ્રમાણ પણ ઓછું રહેતું. બાળકો તેમની સપ્તાહ માટેની ‘મા’ની દેખરેખ હેઠળ ભોજન લેતાં અને જીભને બોલવાની અને ચાખવાની – એમ બંને રીતે પકડી રાખતાં. કોઈ બાળક એ ઘોર શાંતિનો ભંગ કરે, તો તેને ભોંયતળની ફરસબાંધી ઉપર પોતાની જીભ વડે એક મોટો કૂસ ચીતરવાની સજા થતી.

મૌનના કઠોર આચારને પરિણામે આખા મઠમાં વાણી માનવપ્રાણીઓમાંથી ખસીને જડ વસ્તુઓમાં જ કેન્દ્રિત થઈ રહી હતી. કોઈ વાર દેવળનો ઘંટ બોલે, તો બીજી વાર માળીનો ઘૂંઘરો; અને દરવાજા પાસેની દરવાન-બાઈનો મોટો ઘંટ તો આખા મઠમાં સંભળાય. એ ઘંટ જ જુદે જુદે સમયે કરવાનાં કામ જુદી જુદી સંખ્યાના ટકોરાથી સૌને કહ્યા કરતો.

જન વાલજન, આ મઠમાં, ફેશલવેના માનવા પ્રમાણે, આકાશમાંથી ટપકી પડ્યો હતો. કોસેટને ઊંઘાડયા બાદ જન વાલજન તથા ફેશલવેએ પોતાનું વાળુ પતાવી દીધું; અને પછી જ એક પથારી ત્યાં હતી, તે તો કોસેટ માટે રોકાઈ જવાથી, બંને જણા પરાળ ત્રિછાવીને આડા પડ્યા. આંખો બંધ કરતા પહેલાં જન વાલજન બોલ્યો કે, “હવેથી મારે અહીં જ રહેવાનું છે,” અને તેનો પડઘો ફેશલવેના મગજમાં આખી રાત પડ્યા કર્યો. વસ્તુતાએ બેમાંથી કોઈ જ ઊંઘ્યું નહોતું. જાવડે જન વાલજનને ઓળખી કાઢ્યો હતો, અને હવે તેનો પીછો પકડ્યો હતો, એટલે જન

વાલજીને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે તે આ મઠમાં જ કોઈ પણ રીતે રહે તો જ બચી શકે. પરંતુ આ જગા તેના જવા માટે જોટલી સહીસલામત હતી, તેટલી જ જોખમભરેલી પણ હતી. આ મઠમાં કોઈ પુરુષ તો કદી દાખલ જ ન થઈ શકે; એટલે કોઈ તેને ત્યાં જોઈ જાય તો મઠમાં પેસવાના ઘોર અપરાધ બદલ જ તેને કપડી સજા થાય. પરંતુ કોઈ પણ રીતે તે અંદર છુપાઈ રહે, તો અહીં તેને શોધવા પણ કોણ આવે? અર્થાત્ આવી રહેવાને માટે અશક્ય જગાએ રહેવું એ જ એ અભાગિયા માટે બચવાનો એકમાત્ર માર્ગ હતો!

૩૨

## ફેશલવેંની મૂંઝવણ

ફેશલવેં સૂતો સૂતો પોતાનું માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. મઠની આવી ઊંચી સીધી ભીંતો કૂદીને એક બાળક સાથે બહારનો કોઈ પણ માણસ જીવતો અંદર શી રીતે આવી શકે, એ તેના માથામાં ઊતરતું જ ન હતું.

ફેશલવેંનું માથું જમ જમ વધુ ગૂંચવાતું ગયું, તેમ તેમ તે માત્ર એક જ નિર્ણય ઉપર જોરથી આવવા લાગ્યો: “મેડલીન બાપુએ મારો જીવ બચાવ્યો છે; એટલે ભલેને તે ખૂન કરીને નાસી આવ્યા હોય, કે ભલેને તે ધાડ પાડીને નાસી આવ્યા હોય — મારે શી પંચાત?”

પણ સવાલ એ હતો કે બાપુને મઠમાં રાખવા શી રીતે? આ મૂંઝવણથી પણ ફેશલવેં ડોસો છેક હતાશ થયો નહિ. આખી જિંદગી તેણે પોતાના સ્વાર્થ સિવાય બીજી કશી વાતનો વિચાર જ કર્યો ન હતો; અને હવે તેની લાંગડી — અખંડ જિંદગીના છેવટના દિવસોમાં તેને જ્યારે દુનિયામાં કશો રસ જ બાકી રહ્યો ન હતો, ત્યારે કૃતજ્ઞતા દાખવવાનો, અને એક ઉપયોગી સારું કામ કરવાનો મોકો અચાનક તેની સામે આવીને ઊભો રહ્યો હતો. ફેશલવેં તેને હાથમાંથી જવા દઈ શકે તેમ ન હતું!

સવાર થતાં થતાંમાં અચાનક આંખ ઊઘડતાં જ, મેડલીન બાપુને પથારીમાં બેઠેલા તથા ઊંઘતી કોસેટ તરફ જતા જોઈને ફેશલવેં પણ બેઠે થઈ ગયો, અને માથું હલાવતો બોલી ઊઠ્યો :

“મેડલીન બાપુ, તમે આવ્યા છો એક ભારે નસીબદાર ઘડીએ; જોકે મારે કહેવું તો જોઈએ — ‘કમનસીબ ઘડીએ;’ કારણ કે, અમારી સાધ્વીઓમાંથી એક આજે મરણપથારીએ પડેલી છે; અને તેથી ચાલીસ કલાકની પ્રાર્થના તેને માટે ચાલે છે. તે મરી જશે તો પાછી મરણ પછીની લાંબી પ્રાર્થના ચાલશે. એટલે, આજ તો આ તરફ કોઈ આવવાનું નથી, એ નક્કી.”

“પણ આ મકાન ખૂણામાં છે, અને ખંડેરની અને ઝાડોની પાછળ આવેલું છે; એટલે મઠમાંથી અહીંનું કશું દેખાય તેવું નથી.”

“પણ પેલાં નાનાં ભૂતડાં છને?”

“ક્યાં નાનાં ભૂતડાં?”

ફેશલવે તેનો જવાબ આપવા મોં ઉઘાડે ત્યાર પહેલાં અચાનક ઘંટ વાગ્યો.

“જુઓ, પેલી સાધ્વી મરી ગઈ તેનો આ ઘંટ વાગ્યો. તેનું મડદું દેવળની બહાર જશે ત્યાં સુધી થોવીસ કલાક લગી આ ઘંટ હવે મિનિટે મિનિટે વાગ્યા કરશે. અરે, રજાના કલાકમાં એ બધાં રમવા નીકળે છે; અને એકાદ દડો સહેજ ન જડયો, એટલે મનાઈ હોવા છતાં તેઓ અહીં સુધી અમસ્તાં પણ દોડી આવવાનાં અને બધે ખોળખોળા કરવાનાં — એ ભૂતડાંથી તો તોભા.”

“ક્યાં ભૂતડાં?” જીન વાલજીને ફરીથી પૂછ્યું.

“અરે પેલી ભણનારી ડીમચીઓ! હું ખાતરીથી કહું છું કે તેઓ તરત તમને જોઈ કાઢશે અને પછી બૂમો પાડવા માંડશે, “અરે બાપરે, અહીં કોઈ માણસ છે!” પણ આજે તો નિરાંત છે; આજે પ્રાર્થનાઓ ચાલશે એટલે નાનાં છોકરાંને પણ રજા પડવાની નથી.”

“હવે સમજ્યો! તું નિશાળનાં છાત્રોની વાત કરે છે, ખરુંને?”

અને પછી અચાનક જીન વાલજીન પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો

“કોસેટને ભણવાની કેવી સારી સગવડ છે!”

પણ ફેશલવે પોતાની અકળામણ વ્યક્ત કરતો આગળ બોલવા લાગ્યો, રે, એમને છાત્રો કોણ કહે વળી! તેઓ તો ડાકણોની પેઠે તમને જમીન-પણ સુંધી કાઢશે, અને પછી દોટ મૂકશે. અહીં કોઈ પુરુષ હોવો જણે કે પ્લેગ આવ્યો. જોતા નથી, મને જ બળદિયાની પેઠે ધૂધરા ન્યા છે તે!”

વાલજીને થોડી વાર ઊંડો વિચાર કર્યો. પછી તે ગણગણ્યો, “આ પને જીવતદાન આપશે.” પછી તે મોટેથી બોલ્યો, “હા, પણ રહેવાની છે.”

ફેશલવે બોલ્યો, “મુશ્કેલી બહાર જવાની છે.”

જીનના હૃદયમાં લોહી ધસી આવ્યું.

“વાની?”

ન બાપુ. પાછા અંદર આવવા માટે તમારે એક વાર પડશે. તમે જે રસ્તે થઈને અંદર આવ્યા તે રસ્તે

થઈને ફરી બહાર ન જઈ શકો?”

“અશક્ય.”

એટલામાં જ બીજા જાતનો ઘંટ વાગવાનો અવાજ આવ્યો. ફેશલવે' મઠના ઘંટની બધી ભાષા બરાબર સમજતો હતો. તે બોલ્યો, “જુઓ સુધરાઈના અમલદારોને ખબર મોકલાય છે કે તેમનો ડોક્ટર આવીને મોતનું સર્ટિફિકેટ કાઢી આપે. પણ આ વખતે આ લોકો આટલી ઉતાવળ કેમ કરે છે? પણ ઠીક, આ બચીનું નામ શું?”

“કોસેટ.”

“તેને બહાર લઈ જવી એ તો સહેલું છે. હું તેને મારી પીઠ ઉપરના ચેલામાં ઘાલીને લઈ જઈશ. તેને તમે ચૂપ રહેવાનું કહી દેજે. બહાર મારી એક જૂની ઓળખીતી ફજવાળી બુટ્ટી રહે છે. તે બહેરી છે, અને તેના ઘરમાં બીજાં કોઈ નથી. તેના કાનમાં બરાડા પાડીને હું તેને સમજાવી દઈશ કે, બચીને કાલ સુધી તેના ઘરમાં રાખે. પછી તમારી સાથે બચી પણ મઠમાં પાછી આવશે; કારણ કે હું તમને પાછા મઠમાં જ લાવવા માગું છું. પણ તે માટે તમારે પ્રથમ બહાર નીકળવું જોઈએ, એનું શું?”

જન વાલજન ડોકું ધુણાવવા લાગ્યો. ફેશલવે' પણ પોતાની કાનપટ્ટી આમળવા લાગ્યો. તેવામાં ત્રીજા જાતનો ઘંટનાદ થયો.

“લો, ડોક્ટર પાછો જાય છે. હવે મડદા-પેટ્ટી સરકાર તરફથી આવશે, ને પેટ્ટીમાં મડદું મુકાઈ જશે એટલે પછી મારે જઈને ખીલીઓ ઠોકી તેનું ઠાંકણ જડી દેવાનું. પછી તે પેટ્ટી બીજા દિવસે અવલમંજલ પણ મારે પહોંચાડી આવવાની.”

સૂર્યનું એક ત્રાંસું કિરણ હવે આવીને ઊંઘતી કોસેટના મોં ઉપર ખેલી રહ્યું હતું. કોસેટના હોઠ સહેજ ઊઘડયા હતા, અને પ્રકાશ ઝીલતા દેવદૂત સમી તે શોભી રહી હતી. જન વાલજન તે દર્શનથી પોતાના વિશુબ્ધ ચિત્તામાં કંઈક શાંતિ મેળવવા લાગ્યો. પરંતુ ફેશલવે' ડોસો પોતાનું સ્મશાન-પુરાણ આગળ ચલાવતો બોલ્યો :

“સાધ્વીઓ માટેની કબર વોંગીઠ-ના કબ્રસ્તાનમાં જ ખોદવામાં આવે છે. મારો મિત્ર મેરુટ્ટીન બાપુ ત્યાં ઘોરખોદનું કામ કરે છે. અહીંની સાધ્વીઓને રાત પડયે ત્યાં દાટવા લઈ જવાની ખાસ પરવાનગી છે—”

એટલામાં ચોથી જાતનો ઘંટ વાગ્યો. ફેશલવે' તરત ઊભો થઈ ગયો અને બોલ્યો :



“આ વખતે ઘંટ મારે માટે વાગે છે. અધ્યક્ષ-માતા મને બોલાવી રહ્યાં છે. હું જાઉં છું. મેડલીન બાપુ, જરા પણ આધાપાછા ન થતા; હું પાછો આવું ત્યાં સુધી થોભજે. કંઈક અવનવું બનતું હોય એમ લાગે છે. ભૂખ લાગે, તો પેલી રોટી, અને પેલું પનીર છે.”

અને, “આવ્યો આવ્યો” બોલતો તે ખોડંગતો ખોડંગતો ઝૂંપડીની બહાર દોડી ગયો.

થોડી મિનિટ બાદ અધ્યક્ષ-માતાની સમક્ષ પહોંચી તેણે નીચું નમન કર્યું. તે માળા ફેરવતાં હતાં.

“ઓહો, ફોવેં ડોસા કે?”

‘ફોવેં’ એ ટૂંકા નામથી મઠમાં તેને સૌ કોઈ બોલાવતું.

“હા, માતાજી.”

“મેં તમને બોલાવ્યા હતા; મારે કંઈ વાત કરવી છે.”

“ભલે માતાજી, હું આપની સેવામાં હાજર છું. પરંતુ આપની પરવાનગી હોય તો મારે પણ એક વાત આપને કરવાની છે.”

“ઠીક, પહેલાં તમારી વાત કહો.”

ફેશલવેં ડોસો ‘ઠંડા ભજજ’વાળો માણસ હતો. મઠમાં ગાજેલાં બે વર્ષ દરમિયાન તેણે પોતાની રીતે પોતાના કામમાં ભારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. મઠના આ બધા બુરખાધારી ઓળાઓ તેનાથી અતિ દૂર હતા; છતાં સતત લક્ષ આપીને તથા નિરીક્ષણ કરીને તેણે એ ઓળાઓની પૂરતી ઓળખ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. જુદા જુદા બધા ઘંટાનાદનો અર્થ તે સમજી ગયો હતો, એટલે મઠની નાની-મોટી બધી પ્રવૃત્તિઓ તેની સમક્ષ ચાલતી હોય તેવી તેને સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હતી. ફેશલવેં બધું જાણવા છતાં, બધું પેટમાં રાખી શકતો; અને એ એની ખાસ ખૂબી હતી. વળી તે બહુ નિયમિત હતો, અને બાગબગીચાના કામસર જવું પડે તેટલા પૂરતો જ એ મઠની દીવાલોની બહાર નીકળતો. આવો મૂંગો તથા એકલવાયો માણસ મઠની સાધ્વીઓને ભરોસાલાયક બની રહે એમાં નવાઈ નથી.

ફેશલવેંએ પોતાની કિંમત સમજનારા નોકરની ગામઠી અદાથી અધ્યક્ષ-માતા આગળ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાની, પોતાની અશક્તિની, આગારી વર્ણવી, વધતા જતા કામકાજની, ગઈ રાત જેવી ઠંડી હિમભરી રાતોની કે જે દરમિયાન બધાં તરબૂચને ઢાંકી દેવાં પડે છે, - વગેરે વાતો કાઢી અને અંતે જણાવ્યું કે, “મારો એક ભાઈ છે (અધ્યક્ષ-માતા અહીં આગળ ચમકી ઊઠ્યાં), જે જુવાન નથી (બીજી ચમક, પણ પહેલી જેવી ભયભરી

નહિ), અને જો પરવાનગી મળે તો તે મઠમાં આવીને મારી સાથે રહે અને કામકાજમાં મને મદદ કરે. મારો ભાઈ બાગકામ બહુ સારું જાણે છે, અને મારા કરતાં પણ મઠને વધુ ઉપયોગી થાય તેવો છે; અને તેને જો હવે મારી મદદ નહિ લાવવામાં આવે, તો પછી મારે નાદુરુદ મઠની આ ઉત્તમ નોકરી જતી કરવી પડશે. કારણ કે આ મઠમાં પૂરતી સેવા ન બજાવી શકે તેવા માણસે પોતે જ રહેવું ન જોઈએ. મારા ભાઈને વળી એક નાની દીકરી છે, જે અહીં જ ભણશે; અને સાંભવ છે કે, ભવિષ્યમાં તે સાધ્વી પણ બને.” ફોશલવેંનું બોલવાનું પૂરું થયું કે તરત અધ્ધ-માતા હાથમાંની માથા થોભાવીને બોલ્યાં :

“આજ શાંજ સુધીમાં તમે એક લાંબી મજબૂત કોથ મેળવી શકશો?”

“શું કરવા માટે?”

“ભોંયતળમાંથી એક મોટો પથરો ઊંચો કરવા માટે.”

“હા, માતાજી.”

અધ્ધ-માતા એ જવાબ સાંભળી તરત જ ઊંડીને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના સીધાં પાસેના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં; જ્યાં સાધ્વીમંડળ એકઠું થયું હતું.

૩૩

## કૂસીઁ માતાની અંતિમ ઇચ્છા

પાએક કલાક પછી અધ્ધ-માતા ફોશલવેં ઊભો હતો તે ઓરડામાં પાછાં આવ્યાં અને પોતાને આસને બેઠાં. બંને જણ પોતપોતાના વિચારમાં મથગૂંચ હતાં.

“ફોવેં ડોસા, તમને મંદિરગૃહની તો ખબર છેને?”

“હા જી, પ્રાર્થના વખતે ત્યાં મારે બેસવા માટે પાંજરું છે.”

“ત્યાં વેદી પાસેનો એક પથરો ઉપાડવો પડશે.”

“નીચેના ભોંયરાના મોં ઉપરનો! એ માટે તો બે માણસ જોઈએ.”

“એસેઠો માતા પુરુષ જટલાં જબરાં છે; તે મદદમાં રહેશે.”

“ભલે, હું ભોંયરું ઉઘાડીશ; પછી શું કરવાનું?”

“ફોવેં, અમે તમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીએ છીએ.”

“હું પણ મઠનું કોઈ પણ કામ કરવા ખડે પગે તૈયાર છું.”

“અને દરેક કામ બાબત જીભ બંધ રાખવા પણ !”

“જી.”

“તો પછી, ભોંયરું ઉઘાડ્યા બાદ, બંધ કરતાં પહેલાં તેમાં તમારે કશુંક ઉતારવાનું છે.”

થોડી વાર ચુપકીદી છવાઈ રહી. પછી કંઈક આનાકાની સાથે બોલતાં હોય તેમ હોઠ ફરકાવી, અધ્વજ-માતા બોલ્યાં —

“ફેવેં ડોસા, તમે કદાચ જાણતા હશો કે, એક સાધ્વી-માતા આજ સવારે ગુજરી ગયાં છે; અને તે બીજાં કોઈ નહિ પણ કૂસીં માતા. ત્રણ વર્ષ પહેલાં તેમને પ્રાર્થના કરતાં જોઈને જ મોડમ બેથુ જીવીનો દૃઢપણો થઈ ગયો હતો. મૃત્યુ બાદ પણ કૂસીં માતા એવા અનેક ચમત્કાર કરશે, એમ અમે સી માનીએ છીએ.”

“જરૂર કરશે.”

“ફેવેં ડોસા, કૂસીં માતા રોજ જ કોફિનમાં પથારી કરીને સૂતાં, તે કોફિનમાં જ તેમને દાટવાનાં છે.”

“એમ જ કરવું ઘટે.”

“પ્રાર્થના કરનારી ચાર બહેનો તમારી મદદમાં રહેશે.”

“કોફિનને ખીલી ઠોકવામાં? મારે તેમની જરૂર નથી.”

“ના, ના, તે કોફિનને નીચે ઉતારવામાં.”

“ક્યાં?”

“ભોંયરામાં?”

“ક્યા ભોંયરામાં?”

“વેદી નીચેના.”

ફેશલવેં ચોંકી ઊઠ્યો.

“આપણે મરેલાના હુકમનું પાલન કરવું જોઈએ. કૂસીં માતાની એ છેલ્લી ઈચ્છા હતી. જીવતોજીવત જ્યાં તેમણે પ્રાર્થના કર્યા કરી હતી, ત્યાં જ મૂઆ બાદ કાયમના સૂવાની તેમણે ઈચ્છા બતાવી છે — અમને એ મુજબ આદેશ જ આપ્યો છે.”

“પણ સરકારની મના છેને?”

“માણસની મના છે, ઈશ્વરની પરવાનગી છે.”

“પણ એ વાત બહાર પડી જાય તો?”

“અમને તમારામાં વિશ્વાસ છે.”

“ભલે, મને મઠની દીવાલનો એક મુંગો પથ્થર જ ગણી લેજે!”

“તો એ વાત નક્કી ?”

“હા, માતાજી.”

“અમે તમારા ઉપર ભરોસો રાખીએ ?”

“હું આપનો હુકમ માથે ચડાવીશ જ.”

“તમે કોંફિનને ખીલા ઠોકી બેસો, એટલે બહેનો તેને મંદિરમાં લઈ જશે. પછી બીજી વિધિ પૂરી થતાં અમે બધાં મઠમાં ચાલ્યાં જઈશું. ત્યાર બાદ રાતના અગિયાર અને બારની વચ્ચે તમે કોથ લઈને આવજો અને પછીનું બધું પૂરેપૂરી ગુપ્તતાથી પતવી દેવાશે. પ્રાર્થના કરનારી ચાર બહેનો, એસેઠ માતા, તથા તમે એટલાં જણ જ ત્યાં હાજર હશે.”

“ભલે, હું આપના હુકમ મુજબ બધું કરીશ; કોંફિન નીચે ઉતાર્યા બાદ પથરો પણ પાછો બરાબર ગોઠવી દઈશ. એટલું જ ને ?”

“ના.”

“પછી શું ?”

“પેલું સરકારી કોંફિન !”

એ એક મુશ્કેલી ખરી. જાને જણ વિચારમાં પડી બધાં.

“ફોલે ડોસા, એ બીજા કોંફિનનું શું થાય ?”

“તેને તો કબ્રસ્તાનમાં લઈ જઈ દાટવું જ જોઈએ.”

“હા, પણ કોંફિન ઊંચકનારા તે ખાલી છે એમ જાણી જાય તો ?”

“હું તેમાં માટી ભરી કાઢીશ; એટલે ઊંચકનારાઓને તે ખાલી નહિ લાગે.”

“ખરી વાત; માણસનું શરીર પણ માટી જ છે. તો ખાલી કોંફિન કબ્રસ્તાનમાં જાય અને દટાય ત્યાં સુધીનું બધું તમારે બરાબર પતાવવાનું.”

“હા જી, એ મારે માથે.”

અધ્યક્ષ-માતાનું મોં હવે કંઈક પ્રસન્ન થયું. તેમણે થોડી વાર બાદ ફોલવેને ચાલ્યા જવાની નિશાની કરી. તે ચાલવા લાગ્યો, એટલે અધ્યક્ષ-માતાએ પોતાનો સૂર જરા ઊંચો કરીને કહ્યું—

“ફોલે ડોસા, મને તમારી વર્તણૂકથી સંતોષ થયો છે. કાલે દફનક્રિયા પૂરી થયા બાદ તમે તમારા ભાઈને મારી પાસે લાવજો, અને તે તેની દીકરીને પણ સાથે લાવે એમ કહેજો.”

## બચવાને માર્ગ !

ફેશલવેં પોતાની ઝૂંપડીએ પાછો આવ્યો ત્યારે જીન વાલજીન કોસેટને સમજાવતો હતો કે, “થેનારડિયર બાનુ ફરી કદી આપણને શોધી ન કાઢે તે માટે આપણે આ મઠમાં જ કાયમ રહેવાનું છે; પરંતુ તે માટે એક વખત આપણે છાનામાના બહાર જવું પડે તેમ છે. આ ફેશલવેં કાકા તને પીઠ ઉપરના થેલામાં ઊંચકીને બહાર લઈ જશે, અને એક બુઢ્ઢી કાકીને ત્યાં રાખશે. તું થેલામાં જરા પણ હાલીશ નહિ કે અવાજ કરીશ નહિ; પછી હું તરત તને અહીં પાછી લઈ આવીશ.”

કોસેટે ગંભીરતાથી ડોકું હલાવ્યું. પછી ફેશલવેંના આવવાનો અવાજ સાંભળી, જીન વાલજીને તેના સામું ફરીને પૂછ્યું —

“કેમ શું થયું?”

“બધું એવું બરાબર ગોઠરાયું છે કે ન પૂછો વાત. તમને આ બચી સાથે મઠમાં લાવવાની પરવાનગી પણ મને મળી ચૂકી છે. પણ અંદર આવવા માટે તમારે બહાર તો હોવું જોઈએને! આ બચીની વાતની તો કશી મુશ્કેલી નથી.”

“તમે તેને ઊંચકી જશોને?”

“તે બરાબર ચૂપ રહેશે?”

“એની જવાબદારી મારે માથે.”

“તો પછી તમારું શું, મેડલીન બાપુ?”

ઈતેજરીભરી ચુપકીદી બાદ ફેશલવેં બોલ્યો :

“તમે અંદર આવ્યા એ રસ્તે એક વાર બહાર ન જઈ શકો?”

“અશક્ય.”

ફેશલવેં હવે જીન વાલજીનને કહેતો હોવાને બદલે પોતાની જાતને કહેતો હોય એમ બબડવા લાગ્યો —

“અને બીજી પીડા પણ છે. મેં કહ્યું કે હું અંદર માટી ભરીશ. પણ હવે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે, શરીરને બદલે માટી ભરવાથી કામ ન ચાલે. કારણ કે, માટી એક બાજુથી બીજી બાજુ સરકયા કરે, અને ઊંચકનારા જાણી જાય. સમજ્યાને, મેડલીન બાપુ! સરકારને એ કાવતરાની ખબર પડી જ જાય.”

જીન વાલજીન કશું ન સમજાયાથી તેના મોં સામું જોઈ રહ્યો. પછી

ફોશલવેં ડોસાએ બધી વાત માંડીને કહેવા માંડી. સરકારના હુકમનો ભંગ કરીને ફૂસીઠ માતાની અંતિમ ઇચ્છા પાર પાડી આપવા બદલ અધ્યક્ષ-માતા તેના ભાઈને અને ભત્રીજાને મઠમાં રાખવા કબૂલ થયાં છે. પણ મેડલીન બાપુ બહાર જ ન હોય, તો પછી તેમને અંદર લાવવા શ્રી સીતે? એ થઈ પહેલી મુશ્કેલી; અને બીજી મુશ્કેલી સરકારી ખાલી કોફિનની પણ ખરી.

“એમાં કશુંક મૂકી દોને?”

“મરેલું માણસ? મારી પાસે એવી કોઈ વસ્તુ નથી!”

“તો પછી, જીવનું માણસ!”

“કોને?”

“મને, વળી!”

ફોશલવેં ઊછળીને ઊભો થઈ ગયો.

“તમને?”

“થા માટે નહિ? મારે અહીંથી બહાર તો જવું જ જોઈએને?”

“અલબત્ત!”

“સતે એ કોફિનના એરડામાં છાનામાના મને લઈ જવાય એવું છે કે નહિ?”

“છે.”

“એમાં મને સુવાડવા પછી કોફિનનું ઠાંકણ ખીલા વડે બંધ થઈ શકે કે નહિ?”

“થઈ શકે; પણ કાલ બપોરે ત્રણ વાગ્યે એ કોફિન ઉપાડનારા આવે અને છેક રાત પડ્યે એ કોફિન કબ્રસ્તાનમાં પહોંચે, ત્યાં સુધી તમે સ્વાસ લીધા વિના જીવતા રહો શી સીતે?”

“મોંના ભાગ આગળ પાટિયામાં થોડા કાણાં પાડી રાખવાં; અને પાટિયું જડતી વખતે જરા ઊંચું રહેવા દેવું.”

“પણ તમને ખાંસો આવે કે છર્ક આવે તો?”

“નાસી છૂટવા માગતા માણસને એવું કશું ન થાય.” પછી જન વાલજીને આગળ ઉમેયું—

“ફોશલવેં ડોસા, આપણે કંઈક કરવું જ પડ્યું. અહીં પકડાઈને મરવું એના કરતાં કોફિનમાં બહાર જવું શું ખોટું?”

“હા, એ સિવાય બીજો કશો રસ્તો પણ દેખાતો નથી.”

“મને ચિંતા એક જ વાતની છે; કબ્રસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછીનું શું?”

લે મિઠ - ૧૧

“એ વાતની મને જરા પણ ચિંતા નથી. ઘોરખોદિયો ડોસો મારો દોસ્ત છે, અને પાકો ગરાડી છે. હું તેને કહીશ : ‘પીકું બંધ થાય તે પહેલાં ચાલ જરા મળું ભીંજવી આવીએ.’ એ જરૂર પીકામાં આવશે જ. હું તેને દારૂથી તરબોળ કરી દઈને દૂસકું બનાવી દઈશ; અતે પછી એકાદ ટેબલ નીચે સરકાવી દઈશ. ત્યાર બાદ તેના ખીસામાંથી કબ્રસ્તાનનો પરવાનો કાઢી લઈ એકલો કબ્રસ્તાનમાં આવી પહોંચીશ. મારી પાસે તો મારો પરવાનો હશે જ. પછી, એ પરવાનાઓથી આપણે બે જણ ચપટીમાં કબ્રસ્તાનની બહાર નીકળી જઈશું.”

જન વાલજન પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો; ફેશલવેં ડોસાએ ભક્તિભાવથી ગદ્ગદ થઈ, તે હાથ પોતાના હાથમાં લીધા અને દબાવ્યો.

બીજે દિવસે સૂરજ આથમવા આવ્યો તે અરસામાં કબ્રસ્તાનને માર્ગે એક કોફિન-ગાડી ધીમે ધીમે આગળ વધતી હતી. રસ્તે જનારાઓ તેને ટોપો ઉતારી સલામ કરતા હતા. પાછળની ગાડીમાં પાદરી બેઠેલો હતો અને બાકીના સરઘસની પાછળ છેવટે એક માણસ ખોડગતો ચાલતો હતો.

સરઘસ વોગીઠ-ના કબ્રસ્તાન તરફ આગળ વધ્યું. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે પીઠ-ના મઠની સાધ્વીઓને માટે આ કબ્રસ્તાનમાં એક જુદો ખૂણો અનામત રાખવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં તેમનાં શબ રાતે દાટવાની ખાસ પરવાનગી હતી. પોલીસધારા હેઠળ પૌરિસનાં બીજાં કબ્રસ્તાનોની પેઠે આ કબ્રસ્તાનના દરવાજા પણ રાત પડ્યે બંધ જ થઈ જતા. સાધ્વીઓના શબ માટે જે ઘોરખોદુઓ ખાસ પરવાનગીથી અંદર રહેતા, તેમને પછી બહાર નીકળવા માટે એક જ માર્ગ રહેતો — તેમના પરવાનાનો. એ પરવાના તેમને સુધરાઈ તરફથી ખાસ કાઢી આપવામાં આવતા. દરવાજાની ઓરડી દરવાજાને અડીને જ હતી; તથા તેની બાજીમાં ટપાલ-પેટીના મોં જેવું બાકું હતું. જે ઘોરખોદુ અંદર રહ્યો હોય તે બહાર જવાનો થાય, ત્યારે એ બાકામાંથી પોતાનો પરવાનો અંદર નાખે. દરવાજા ટપાલ-પેટીમાં કાર્ડ પડતું સાંભળે એટલે દોરી ખેંચે અને દરવાજાની એક નાની બારી ઊઘડે, જેમાં થઈને પેલો બહાર નીકળી જાય. જે કોઈ ઘોરખોદુ પાસે કાર્ડ ન હોય, તો તે પોતાનું નામ બોલે એટલે દરવાજા બહાર નીકળી તેને ઓળખી જુએ, અને પછી કૂંચી વડે દરવાજા ઉઘાડી તેને બહાર જવા દે; પણ એ ઘોરખોદુનો પંદર ફ્રાંક દંડ થાય.

સૂર્ય હજી આથમ્યો નહોતો, અને કોફિન-ગાડી કબ્રસ્તાનના દરવાજા-વાળા લત્તામાં દાખલ થઈ. પેલો ખોડગતો માણસ બુટ્ટો ફેશલવેં જ હતો. કૂસીઠ માતાના શબને વેદી નીચેના ભોંયરામાં ઉતારી દેવું, કોસેટને થેલામાં ધાલી

બહાર મૂકી આવવી, જન વાલજનને કોફિનમાં ગુપચુપ પૂરી દેવો, વગેરે બાબતો જરા પણ મુશ્કેલી વિના પતી ગઈ હતી. એટલે બુદ્ધો ફેશલવે' કોફિન-ગાડી પાછળ ભારે સંતોષપૂર્વક ખોડાગતો હતો.

૩૫

માણસ ધારે કંઈ —

અચાનક કોફિન-ગાડી ચોભી. દરવાજો આવી ગયો હતો. સાધ્વીઓના ખૂણામાં થબ દાટવાનો પરવાનો બતાવવામાં આવ્યો. દરવાજા ખેડે આ બધી વાટાઘાટ ચાલતી હતી, તેવામાં એક અજાણ્યા માણસ કોફિન-ગાડીની પાછળ ફેશલવે'ની બાજુએ આવીને ઊભો રહ્યો. તે મજૂર જેવો લાગતો હતો. તેણે પહોળા ખિસ્સાવાળું જકીટ પહેર્યું હતું; અને તેની બગલમાં એક પાવડો હતો.

ફેશલવે' એ અજાણ્યા તરફ જોઈને બોલ્યો —

“તું ભાઈ કોણ છે?”

“ઘોરખોદુ.”

જે કોઈ માણસની છાતીની વચ્ચે તોપનો ગોળો વાજે અને તે જીવતો રહે, તો તેનું મોં બુદ્ધો ફેશલવે'ના મોં જેવું થાય.

“પણ ઘોરખોદુ તો મેંસ્ટ્રીન બાપુ છે.”

“હતો.”

“કેમ, હતો?”

“તે મરી ગયો, એટલે.”

ઘોરખોદુ પણ મરી જાય, એ બાબત સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબત માનવા માટે બુદ્ધો ફેશલવે' તૈયાર હતો. મહાપ્રયત્નને તોતડાતો એ એટલું જ બોલી શક્યો —

“વાહ, એ તે કંઈ બને?”

“કેમ વળી? નેપોલિયન પછી કૃઈ અઠારમો; અને મેંસ્ટ્રીન પછી ત્રીબિયર! ડોસા, મારું નામ ત્રીબિયર છે.”

ફેશલવે' ફીકો પડી ગયો હતો. તે ત્રીબિયર તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી અચાનક હસી પડીને બોલ્યો —

“બે, કેવી નવાઈની વાતો બને છે! મેંસ્ટ્રીન બાપુ મરી ગયા; ભલે



મેસ્ટ્રીન બાપુ ગયા. તે મારા દિલોજન દોસ્ત હતા; પણ તું મારો દોસ્ત જ છેને! ચાલ, આપણી દોસ્તી આજથી જ લાલ પાણી વડે પાકી કરી લઈએ!”

પેલાએ જવાબ આપ્યો, “બુઢા, હું તો ભણેલો છું; હું દારૂ પીતો નથી.”

કોફિન-ગાડી આજળ વધવા લાગી હતી. ફેશલવેં હવે છેક જ ખોડંગવા લાગી ગયો. ધીમેથી ચાલતાં તેણે ગ્રીબિયરને પગથી માથા સુધી નીરખી લીધો; અને પછી બૂમ પાડીને કહ્યું, “દોસ્ત, હું મઠનો ધોરખોદુ છું.”

“મારો સાથીદાર,” પેલાએ જવાબ આપ્યો.

“તો, મેસ્ટ્રીન બાપુ મુજરી ગયા?”

“પૂરેપૂરા,” પેલાએ જવાબ આપ્યો. “ભગવાને પોતાનો ચોપડે ઉઘાડયો અને મેસ્ટ્રીન કેસાનું ખાનું પતેલું જોયું, એટલે તરત ફરી નાખ્યું.”

“પણ, આપણે દોસ્તી કરવાની છે કે નહિ?”

“દોસ્તી થઈ ગઈ! તું છે ગામડા ગામનો અને હું છું તળ ખેડિસનો.”

“પણ જ્યાં સુધી સાથે બેસીને પીએ નહિ, ત્યાં સુધી એકબીજાની ઓળખાણ થઈ જ ન કહેવાય. માણસ ખાલો ખાલી કરે, ત્યારે જ દિલ પણ ખાલી થાય. તારે મારી સાથે આવવું જ પડશે; આ માગણી પાછી ઠેલાય જ નહિ.”

“પહેલું કામ, પછી બીજી વાત.”

ફેશલવેં સમજી ગયો કે, હવે આવી બન્યું. સાધ્વીઓના ખૂણામાં પહોંચવાને હવે થોડાં ડગલાં જ બાકી રહ્યાં હતાં. પેલા ધોરખોદુએ ઉમેર્યું—

“ડોસા, મારે સાત છોકરાં ખવરાવવાનાં છે; તેમની ભૂખ જ મારી દારૂની તરસને સૂકવી નાખે છે.”

ફેશલવેંએ પોતાની ઝડપ ઘટાડી હતી; પણ તેથી કોફિન-ગાડીની ઝડપ શી રીતે ઘટે? ફેશલવેં પેલા ધોરખોદુની નજીક જઈને બોલ્યો—

“એવો સરસ દારૂ સામેની વીથીમાં મળે છે!”

અહીં એક વાત કહી દેવી જરૂરી છે. અત્યાર સુધી દારૂ પીવાની દરખાસ્ત ફેશલવેંએ કરી હતી, પણ પૈસા કોણ ચૂકવે એ તેણે જણાવ્યું ન હતું. હંમેશાં દારૂ પીવાની વાત ફેશલવેં જ ઉપાડતો, પણ પૈસા તો બુઢો મેસ્ટ્રીન જ ચૂકવતો.

ખોદેલી કબરના ઢગલા પાસે જઈને હવે ગાડી ઊભી રહી. ફેશલવેંના કપાળેથી પરસેવાનાં ટીપાં સર્થે જતાં હતાં. કોફિનની પેટીને દોરડું બાંધી અંદર ધોરખાં ઉતારવામાં આવી; પાદરીએ પ્રાર્થનાના છેલ્લા બોલ ઉચ્ચાર્યા

અને પછી સૌ વિદાય થયા. પેલા ઘોરખોદુએ હવે પાવડો ઊંચો કર્યો અને માટીના ઠગલામાં જોરથી ખૂંપાવીને માટી સરકાવી. ફોશલવે'એ હવે છેવટનો મહાન નિર્ણય કરી લીધો, અને કબર તથા ઘોરખોદુની વચ્ચે આવીને તે બોલી ઊઠ્યો —

“પૈસા હું ચૂકવીશ!”

ઘોરખોદુ નવાઈ પામી તેની સામે જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો, “શું છે, બુઢા?”

“દારૂના પૈસા હું ચૂકવીશ.”

“હવે છાનો મર, કામ કરવા દે.” એમ કહીને ઘોરખોદુએ બીજા પાવડો ભરીને માટી સરકાવી. એ બીજા પાવડાની માટીના અવાજે ફોશલવે'ના પગ ધૂજી ગયા અને તે અંદર પડતાં પડતાં રહી ગયો. તેણે મોતની ચીસ જોવા અવાજે કહ્યું, “ભાઈ, વીશી બંધ થાય ત્યાર પહેલાં ચાલ; પૈસા હું આપીશ.” પરંતુ સાથે સાથે ફોશલવે'ને મનમાં ખાતરી થવા લાગી હતી કે, એ દારૂ પીવા આવશે તોપણ ભાન ભૂલે એટલો હરખિજ પીવાનો નથી.

પેલાએ જવાબ આપ્યો, “ડોસા, તું આઢલો આગ્રહ કરે છે, તો હું આવીશ; પણ કામ પૂરું કર્યા પછી, પહેલાં નહિ.” એમ કહી તેણે ત્રીજા પાવડો ભર્યો.

ફોશલવે'એ તેના હાથ પકડી લઈને કહ્યું, “અરે યાર, ખરો આરજંટી દારૂ મળે છે.”

“અલ્યા, તું તો ઘાંટની પેઠે એક ને એક વાત રસુકચા કરે છે. જા, તું તારી મેળે જઈને પી આવ.”

ફોશલવે' હવે એવી સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો હતો કે જ્યાં પોતે શું બોલે છે તેનું ભાન માણસને રહેતું નથી.

“પણ તું ચાલ; કારણ કે પૈસા હું આપવાનો છું.”

“આ માતાને પોઢાડી દઈએ ત્યાર પછી; કારણ કે આજ ઠંડી વધારે છે, અને પૂરતું ઓઢાડયા વિના આપણે ચાલ્યા જઈએ, તો તે આપણી પાછળ દોડતાં આવે!”

આમ કહી તેણે ત્રીજા પાવડો સરકાવ્યો. તેથી કોફિનનું એક વધુ કાણું બંધ થતાં, અત્યાર સુધી હોશમાં રહેલો જીવ વાલજીવ અંદર બેહોશ બની ગયો.

## ૩૬ રામ રાખે તેને —

ગ્રીબિયર હવે ચોથો પાવડો ભરવા નીચો નમ્યો. તે વખતે તેના જાકીટના ખીસાનું મોં જરા પહોળું થયું. ફોશલવે'ની યાંત્રિક રીતે ધૂમતી આંખ અચાનક તે ખીસા ઉપર આવીને સ્થિર થઈ. પ્રકાશ હજુ છેક અંધકારમાં પથટાઈ ગયો નહોતો; અને ફોશલવે' એ પહોળા થયેલા ખીસામાં દેખાતી કશીક ધોળી વસ્તુ જોઈ શક્યો.

તરત જ ફોશલવે'ની આંખ ચમકી ઊઠી. તેના મગજમાં એક વિચાર આવી ગયો. પેલા ઘોરખોદિયાને ખબર પણ ન પડે એ રીતે તેણે એના ખીસામાં હાથ નાખ્યો અને પેલી ધોળી વસ્તુ ખેંચી લીધી. પેલાએ ચોથો પાવડો સરકાવ્યો, અને જેવો પાંચમો પાવડો ભરવા જાય છે કે તરત ફોશલવે' ડોસો પૂરી ઠંડાશથી તેના સામું જોઈને બોલ્યો :

“પણ અલ્યા શિખાઉ, તું તારું કાર્ડ લેતો આવ્યો છને?”

“શાનું કાર્ડ?”

“આ સૂરજ આથમવા લાગ્યો છે તે.”

“ભલેને તેય પોઢી જાય; પણ તેનું શું?”

“કબ્રસ્તાનના દરવાજા બંધ થશે.”

“ભલે થશે; પછી?”

“તારી પાસે બહાર નીકળવાનો પરવાનો તો છેને?”

“અરે આ રહ્યો,” એમ કહી તેણે ખીસું દબાવી જાયું; તેમાં કશું ન જણાતાં તેણે બીજું ખીસું દબાવી જાયું, અને પછી તો બંને ખીસાં અંદર હાથ નાખી ઉભટાવી નાખ્યાં.

“હૈં! હું ઘેર જુલૂને આવ્યો કે શં?”

“પંદર ફ્રાંક દંડ,” ફોશલવે' બોલ્યો.

ઘોરખોદિયાનું મોં લીલું ઠણક થઈ ગયું.

“પંદર ફ્રાંક દંડ!” ઘોરખોદિયાના હાથમાંથી પાવડો નીચે પડી ગયો. હવે ફોશલવે'નો વારો આવ્યો. તે ઠડે પેટે બોલ્યો —

“તું કયાં રહે છે?”

“પા કલાકનો રસ્તો છે; નં. ૮૭ રુ દ વોગી૦-માં.”

“જે તું દોડતો જાય, તો બહાર નીકળી જવાય તેટલો વખત માંડ છે.”

“હા, એ વાત ખરી.”

“ એક વાર તું દરવાજા બહાર નીકળે એટલે પછી ઘેર જઈને કાંડે લઈ આવજે. તું પાછો આવીશ ત્યારે તો દરવાજા તારે માટે વગર પેસે દરવાજા ઉઘાડશે. પછી તું નિરાંતે આ મરેલીને દાટી દેજ; દરમ્યાન હું તેને તારી પાછળ દોડી આવતી રોકી રાખીશ.”

“ બુઢા, તેં તો આજે મને જીવતદાન દીધું છે.”

“ તો, ભાગ એકદમ.” ફોશલવેંએ કહ્યું.

ઘોરખોદિયાએ ગળગળા થઈ ફોશલવેંનો હાથ સહેજ દબાવ્યો, અને પછી દોટ મૂકી.

તેનાં પગલાં સંભળાતાં બંધ થતાં જ ફોશલવેંએ કબર ઉપર નીચા નમીને ધીમેથી બૂમ પાડી, “ મેડલીન બાપુ!”

કથો જવાબ ન આવ્યો. ફોશલવેંને ધુજારી વધૂટી ગઈ. તે સીધા ફગલો થઈને કબરમાં ગબડ્યો, અને કોફિનના ઢાંકણ ઉપર મોં રાખીને બોલ્યો :

“ અંદર છો કે નહિ?”

કોફિનમાં છેક જ શાંતિ હતી. ફોશલવેંની છાતી જોરથી ધડકવા લાગી; તેનાથી સ્વાસ પણ લેવાતો નહોતો. તેણે વીંઝણું અને હથોડી કાઢીને કોફિનનું ઢાંકણ ઉઘાડી નાખ્યું. જીન વાલજીન ઝાંખા અંધારામાં મડદાની પેઠે નિશ્ચેષ્ટ સૂતેલો હતો. ફોશલવેં મૂર્છાવશ જવો થઈને ગણગણ્યો, “ પતી ગયા!”

થોડી વાર બાદ કબ્રસ્તાનનો દરવાજો બંધ થવાનો અવાજ દૂરથી આવતો સંભળાયો. હવે ફોશલવેં માથાના વાળ પીંખતો અને છાતી કૂટતો જીન વાલજીન તરફ ફરીથી નમ્યો. પણ તરત જ છબીને કબરને બીજા છેડે હતી ગયો : જીન વાલજીનની આંખો ઉઘાડી હતી અને તે ફોશલવેં તરફ ટગરટગર જેતો હતો.

મોત નજરે પડવું એ જો બિહામણું છે, તો મોતમાંથી ફરી બેઠું થયેલું માણસ જોવું એ તેથી પણ વધુ બિહામણું છે; કારણ કે તે પ્રેત છે. ફોશલવેં ફીકો પડી જઈ પથરા જવો સડક થઈ ગયો; અને જીન વાલજીન તરફ જોવા લાગ્યો.

“ મને જાણે ઊંઘ આવી ગઈ હતી,” જીન વાલજીન ધીમેથી બોલ્યો, અને તરત બેઠો થઈ ગયો. ફોશલવેં હવે ઘૂંટણિયે પડ્યો અને બોલ્યો —

“ ભલા ભગવાન ! તમે મને કેવો બિવરાવી માર્યો !”

જીન વાલજીનને મૂર્છા આવી ગઈ હતી; અને તાજી હવા મળતાં તે

પાછા ભાનમાં આવવા લાગ્યો હતો.

“તો તમે જીવતા છો ખરુંને! હું તમારી આંખો બંધ જોઈને માની બેઠો કે મેડલીન બાપુ પતી ગયા. હું થોડી વારમાં ગાંઠો જ થઈ ગયો હોત અને મને ગાંઠાની ઈસ્પતાલમાં જ લઈ જવો પડત. તમારા વિના પેલી બચીનું શું થાત? ડોસી મારે માટે શું ધારત? બાપ રે! પણ તમે જીવતા છો, એ જ મોટી વાત છે.”

ત્યાર પછીની વાત ટૂંકી છે. ફોશલવેંએ આપેલા પીણાથી જરા વધુ ટટાર થતાં, જીન વાલજીને અને ફોશલવેંએ બંનેએ મળીને થોડી વારમાં કબરનું કામ પતાવી દીધું. પછી ફોશલવેંએ કોદાળો હાથમાં લીધા, અને જીન વાલજીને પાવડો. દરવાજા પાસે ફોશલવેંએ બે કાર્ડ પેટીમાં નાખતાં જ દરવાજા ઊઘડ્યો, એને બંને જણ બહાર નીકળી ગયા.

“બધું ક્ષેપું સરસ પતી ગયું, મેડલીન બાપુ! તમને ખરી યુક્તિ સૂઝી હાં!” ફોશલવેં બોલ્યો.

જીન વાલજીન ફીકી આંખો તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

થોડે દૂર ગયા પછી ફોશલવેંએ પાછું જીન વાલજીનને કહ્યું, “બાપુ, તમારી આંખો સારી છે; આ ધરો ઉપર નં. ૮૭ હોય તો જોઈ કાઢજેને.”

“આ રહ્યો,” જીન વાલજીને કહ્યું.

ફોશલવેં એકલો તે ઘરમાં પેઠો, અને કલ્પનાથી જ છેક માળિયા ઉપર જઈ પહોંચીને તેણે અંધારામાં એક બારણું ઠોકવું. બારણું ઊઘડતાં જ ગ્રીબિયરનો ઓરડો નજરે પડ્યો; તેમાં ભારે ધમસાણુ મચી રહ્યું હતું. બેંચી રડતી હતી, છોકરાં બરાડતાં હતાં, અને ગ્રીબિયરે કાર્ડની શોધમાં ઊંધીછતી કરેલી તમામ ચીજો વેરવિખેર પડી હતી. ફોશલવેંએ તેને શાંત થવા કહ્યું, અને જણાવ્યું કે, “તારું કાર્ડ ત્યાં કબરના ખાડા પાસે જ પડી ગયું હતું તે મને જડયું છે, અને મેં દરવાજાની પેટીમાં નાખ્યું છે. તારો હવે દંડ થશે નહિ. કબરનું બધું કામ મેં પતાવી દીધું છે, એટલે કાંઈ જોઈને તારું કાર્ડ દરવાજા પાસેથી માગી લેજ.”

“તારો આભાર માનું છું, ડોસા!” ગ્રીબિયર ગળગળો થઈને બોલ્યો, “ફરીને વખતે જરૂર હું તને દારૂ પિવરાવીશ.”

એક કલાક પછી સતના અંધારામાં બે માણસો અને એક બાળક પી૦ના મઠના દરવાજા આગળ આવીને ઊભાં રહ્યાં. દરવાજા ઊઘડતાં જ ફોશલવેં સીધા અધ્યક્ષ-માતા પાસે પહોંચી ગયો. માળા ફેરવતાં તે તેની જ રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. ફોશલવેંને પાછો આવી ગયેલો જોઈ, તેમણે

નિરાંતનો દમ ઘૂંટયો. ફેશલવેંએ પછી જન વાલજન તથા કૉસેટને તેમની સમક્ષ રજૂ કર્યાં. અધ્યક્ષ-માતા જન વાલજનને ઘરડો થવા આવેલો જોઈને, તથા કૉસેટને સૂકી અને લગભગ કદરૂપા જેવી જોઈને સંતોષ પામ્યાં. કદરૂપી છોકરી મોટપણે સાધવી થવાનો સંભવ વધારે ખરો !

બીજે દિવસે બાગમાં બે ઘંટડીઓ સંભળાવા લાગી; અને સાધવીઓ પણ પોતાના બુરખાના છેડા થોડા ઊંચા કરીને એનો અર્થ સમજવાની ઉત્કંઠા રોકી શકી નહિ. મઠમાં આ એક મોટી બીના હતી; અને થોડી ગુસપુસ પછી મઠને ખૂલે ખૂલે વાત ફેલાતાં વાર લાગી નહિ કે, ફેવેં રોસાના ભાઈને મદદનીશ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે, અને તેની દીકરી મઠની શાળામાં જોડાઈ છે.

૩૭

પદ્ધતિ પડે છે

આપણી વાર્તામાં હવે આપણે એવી જગાએ આવી પહોંચ્યા છીએ, કે જ્યારે આપણે આપણાં પાત્રોની આઠ કે નવ વર્ષની લાંબી વિદાય લેવાના છીએ. જે સ્થળે આપણે તેમને છોડી જવાના છીએ, ત્યાં તેમનું જીવન શી શી શક્યતાઓ વચ્ચે ગોઠવાવાનું છે, તેનો આછો ખ્યાલ તેથી આપણે મેળવતા જઈએ.

મઠની શાળામાં દાખલ થતાં કૉસેટને ત્યાંનો ધોળી ટોપીવાળો ભૂરો ગણવેશ પહેરવાનો થયો. જન વાલજનને વિનંતી કરીને કૉસેટનો જૂનો પોશાક — અર્થાત્ થેનારડિયરને ત્યાંથી તેને લઈ આવતી વેળા પોતે શોકનો જે કાળો પોશાક તેને માટે લઈ ગયો હતો, તે માગી લીધો; અને કપૂર તથા બીજાં સુગંધી દ્રવ્યો ભભરાવી, બૂટ-મોજાં સાથે એક નાની પેટીમાં તાળું વાસીને મૂકી દીધો. કૉસેટે જ એક દિવસ તેને પૂછ્યું હતું, “બાપુ, આ સરસ સુગંધીવાળી પેટી શાની છે?”

ફેશલવેં રોસાને તેના સન્કૃત્યનો બરાબર બદલો મળ્યો. પ્રથમ તો તેને પોતાને આત્મસંતોષ થયો; બીજું, તેને હવે બાગમાં બહુ ઓછું કામ કરવાનું રહ્યું; અને ત્રીજું, તેને તપકીરની બહુ ટેવ હતી તે હવે ત્રણ ગણી સૂંઘવા લાગ્યો — અને તે પણ મોટા ચપટા ભરીને; કારણ કે, મેડલીન બાપુ તેની કિંમત ચૂકવતા હતા.

ફેશલવે'એ જીન વાલજીનનું અલ્ટાઈમ નામ જણાવ્યું હતું; પણ સાધ્વીઓ તો તેને 'બીજે ફેવે' જ કહેતી. એ સાધ્વીઓમાં જે જાવર્તેનો ગુણ હોત, તો તેઓ જેઈ થકી હોત કે જ્યારે કશું બહારથી લાવવાનું થતું, ત્યારે લંગડો ફેવે' જ બહાર જતો. 'બીજે ફેવે' કદી બાગની બહાર જતો નહિ. અને જીન વાલજીન બહાર નહોતો નીકળતો એ સારું જ હતું; કારણ કે, જાવર્ટે એક આખો મહિનો એ ભાગમાં બારીક તપાસ ચાલુ રાખી હતી.

બાગના ખૂણાની ત્રણ ઓરડીઓમાંથી ફેશલવે'એ જોરજુલમથી મોટી ઓરડી જ જીન વાલજીનને આપી હતી. જીન વાલજીન દરરોજ બાગમાં કામ કરતો. તેની ખેડૂત તરીકેની આવડત અને જુદા જુદા નુસખાઓની માહિતી તેને અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડી. મઠની વાડીનાં બધાં ફળઝડ ગામડી હતાં; પણ થોડા વખતમાં જીન વાલજીને તે બધાને કલમો ચડાવી દીધી અને તેમને ફડાં ફળ ઊતરવા લાગ્યાં.

કોસેટને રોજ જીન વાલજીન સાથે એક કલાક ગાળવાની પરવાનગી હતી. સાધ્વીઓ તો મીન તથા ઉદાસ પ્રકૃતિની હોય; ત્યારે જીન વાલજીન તો વાત્સલ્યમૂર્તિ સમા હોતો, એટલે કોસેટ તેની સાબતને ખાસ ઝંખતી. નિયત સમય થતાં જ તે દોડતી અને કૂદતી ઝૂંપડીમાં આવી પહોંચતી અને આખા મકાનને સ્વર્ગથી ભરી કાઢતી. પોતાને કારણે કોસેટને જે આનંદ થતો, તે જેઈને જીન વાલજીનનો આનંદ પણ વધી જતો. બીજી છાયાઓ તો મૂળ બિંબ કરતાં કંઈક ઝાંખી હોય છે; પરંતુ આનંદ વસ્તુ તેથી ઊલટી છે. બીજામાં આપણે જે આનંદ ઊભો કરીએ છીએ, તે દ્વિગુણિત અને વધુ પ્રકાશિત થઈને આપણા તરફ પાછો ફરે છે. કોસેટના રમતગમતના સમય દરમિયાન પણ જીન વાલજીન તેને ખેલતી કૂદતી દૂરથી જોયા કરતો, તથા તેના હાસ્યને બીજી બાળકીઓના હાસ્યથી તરત અલગ પારખી કાઢતો. કારણ, કોસેટ પણ હવે હસવા લાગી હતી અને પ્રમાણમાં તેનો ચહેરો પણ બદલાતો જતો હતો. હાસ્યનો ગુણ સૂર્યપ્રકાશ જેવો છે - માનવ ચહેરા ઉપરથી શિયાળાની પાનખરને તે હાંકી કાઢે છે. જ્યારે કોસેટ તેના વર્ગમાં પાછી જતી, ત્યારે પણ જીન વાલજીન તેના શાળાના મકાનની બારીઓ તરફ જોયા કરતો, અને રાત્રે પણ ઊઠીને તે તેના સુવાના ઓરડાની બારી તરફ નજર કરી લેતો.

ઈશ્વરની કળા અકળ છે; અને કોસેટના પેઠે આ મઠનો નિરાસ પણ જીન વાલજીનમાં બિશ્વે આરબેલું કાર્ય કાયમ રાખવામાં તથા પૂરું કરવામાં બરાબર મદદગાર નીવડ્યો. જ્યાં સુધી તે પોતાની જાતને ડીઠના

બિશપ સાથે સરખાવતો, ત્યાં મુઘી તે પોતાને છેક જ અપાત્ર માનતો, અને નમ્ર બની રહેતો; પરંતુ છેવટનો થોડો સમય થયાં તેને બાકીનાં માણસો સાથે સરખામણી કરવાની થઈ હતી, અને તેનામાં થોડોક આત્મપ્રશંસાનો ભાવ જગવા લાગ્યો હતો. અને કોને ખબર, ધીમે ધીમે તે બીજા માણસો પ્રત્યે ધિક્કારની લાગણીમાં પરિવર્તન પામ્યો હોત - પણ મઠના જીવનથી એ પરિવર્તન અટકી ગયું.

વહાણ ઉપરના કેદીઓની સરખામણીમાં સાધ્વીઓનું જીવન જરા પણ મુક્ત કે હળવું ન હતું. પરંતુ પેલા કેદીઓ તો ભયંકર ડાકુઓ, ખૂનીઓ અને રાક્ષસો હતા; ત્યારે આ સાધ્વીઓ નરી નિર્દોષતાનાં અવતાર સમી હતી. આ બધી કઠોરતા, આ બધું નિયંત્રણ તે સાધ્વીઓ પોતાના કોઈ દોષનાં સજા રૂપે વહોરતી ન હતી; પરંતુ માનવજાતના અર્થાત્ સ્ત્રીજાઓના દોષોનો ભાર ઓછો થાય તે માટે જાણીબૂજીને વેઠતી હતી. જન વાલજનના મનમાં આ વિચાર આવતો ત્યારે તે ઘૂંટણિયે પડી પોતાનું માથું જમીનને અડકાડતો. તેના નસીબમાં હજુ પણ સ્થૂલ નિયંત્રણ અને કપરું સંયમન જ વેઠવાનાં રહ્યાં હતાં; પરંતુ તે હવે તેને પરમ પિતાની અગાધ કડુણામાં હૃદયને ખુલ્લું કરવાનાં દ્વાર રૂપ લાગવા માંડયાં.

આ પ્રમાણે ઈશ્વરનાં બે ધામોએ ખરી અણીને વખતે તેને બચાવી લીધાં હતાં; પ્રથમ ધામે - જ્યારે બધાં બારણાં તેને માટે બંધ થયાં અને માનવ સમાજ તેને હડધૂન કરવા લાગ્યો ત્યારે; અને બીજા ધામે - એ જ માનવ સમાજ જ્યારે તેને ફરી વહાણ ઉપર મોકલવા ચિકારી કૂતરાની જેમ તેની પાછળ પડ્યો ત્યારે. પહેલું ધામ જે તેના જીવનમાં ન આવ્યું હોત, તો તે કાળા ગુનાના પંજમાં ફરી પાછો ધકેલાઈ જાત; અને બીજું જે ન આવ્યું હોત, તો કારમી સજાના કઠોર અંધકારમાં તે લુપ્ત થઈ જાત. તેનું હૃદય આ વિચારથી પીગળી જતું, અને તે વધુ ને વધુ નમ્ર બનતો ગયો.

અનેક વર્ષો આમ પસાર થઈ ગયાં; અને કોસ્ટેટ મોટી થવા લાગી.



## નવા ચહેરા : નવી પિછાન-૧

ઉપર નોંધેલી હકીકતોથી આઠ કે નવ વર્ષો બાદ ટેંપલ-એવન્યૂ અને પાણી-મહેલના લતાઓમાં અગિયાર કે બાર વરસનો એક છોકરો નજરે પડતો. તે કોનો છોકરો હતો? પેરિસ શહેરનો !

શહેરને પણ છોકરો હોય છે; અને જન્મ શહેર મોટું, તેમ તેને આવાં રઝળતાં છોકરાંની સંખ્યા પણ મોટી હોય ! શહેરોમાં જ એવો કાદવ પૂરતા પ્રમાણમાં હોય છે, જેની માટીની રંગે કાયાઓ ઘડાય છે.

શહેરનું આ સંતાન રોજ પેટપૂર અન્ન નથી પામતું; તેની પીઠ ઉપર કશું ઢાંકણ નથી હોતું; પગ નીચે પગરખું નથી હોતું; અને માથા ઉપર છાપરું નથી હોતું. શેરીમાં રઝળ્યા કરવું, ખુલ્લામાં સૂઈ રહેવું, ઘૂંટી નીચે પહોંચતું બાપનું જૂનું પાટલૂન પહેરવું, કાન સુધી નીચે ઊતરે એવો બીજા બાપનો ટોપો માથે મુકવો, હંમેશાં જોતા રહેવું, હંમેશાં શોધતા રહેવું, વખત મારવો, ઘાંબલા અને ભીંતોને ટોચવાં-રંગવાં કે ચીતરવાં, ગાળો અને ગીતો ઉચ્ચાર્યા કરવાં, હોટેલ-પીકાનાં બારણાં આગળ ભટકવું, શહેરના ભયંકર ચોર-ડાકુઓની જાણમાં રહેવું, શેરીની રખડેલ છોકરીઓનો સંપર્ક રાખવો, દિવસે ખાવાનું ન મળ્યું હોય છતાં રાતે જમે તેમ કરી નાટક-ખેલ-તમાશામાં અચૂક હાજરી આપવી;—અને આટલું છતાં અંદરખાનેથી તનમનમાં તાજગી-ભર્યાં રહેવું ! કારણ કે, બાળકોના અંતરમાં નિર્દોષતાનું જે મોતી હોય છે, તે કાદવમાં પણ ઓગળતું નથી.

નકામી ચીજો તેના હિસ્સામાં ઘણી છે, જરૂરી બધી ચીજોની તેને ટાંચ છે. ઈશ્વરનો આપેલો ચેનન જીવાત્મા તેને છે, ધરતીએ આપેલી માટીની કાયા તેને છે; રાજદરબારમાં બિરાજતા મોટામાં મોટા દરબારીની બધી બદ-માશી, બધું સાહસ, બધી ચાલાકી અને બધા પુરુષાર્થ તેનામાં છે. પણ સમાજમાં મળતો ઉછેર તેને નથી; અને બધી ગુપ્ત શક્તિઓને બળમાં પરિણત કરનાર જ્ઞાન-પ્રકાશ તેનામાં નથી. તેને પ્રકાશ મળે, તો રોગ અને ગુનાના હિમને બદલે પુરુષાર્થની ગરમી અને હૂંફ સમાજને પાછાં મળે. પણ સમાજ તેને પ્રકાશ આપે તો !

આપણે જે નમૂનાની વાત કરવા માગીએ છીએ, તેને મા અને બાપ બંને હતાં; છતાં બાપ કદી તેનો વિચાર કરતો નહિ, કે મા તેને કદી ચાહતી નહિ.

આ છોકરાને પણ શેરી સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ નિરાંત લાગતી નહિ. કારણ કે શેરીના પથરા તેની માના હૃદય કરતાં ઓછા કઠોર હતા. તેનાં માબાપે તેને જીવનમાં ફગાવી દીધા હતા; અને બચપણથી તેને પોતાની જ પાંખો વાપરવી પડી હતી. તેનો ચહેરો લુચ્ચાઈ અને માંદગીના મિશ્રણરૂપ હતો. તે આવતો, જતો, ઠેકડા ભરતો, શેરીઓ અને ગટરો ફફેસતો, તથા થોડુંઘણું ઉઠાવગીરીપણું પણ કરતો; પરંતુ એ બધું બિલાડીઓ તથા ચકલીઓની પેઠે મોજાથી. તેને કોઈ 'બદમાશ' કહે તો તે હસતો, પણ કોઈ 'ચોર' કહે તો ગુસ્સે થઈ જતો. તેને પથારી નહોતી, રોટી ન હતી, ચૂલો ન હતો, પ્રેમ ન હતો : છતાં તે ખુશ હતો, કારણ કે તે સ્વતંત્ર હતો. જ્યારે આવા છોકરાઓ માણસો બને છે, ત્યારે સમાજની ધંટી હંમેશ તેમને દબી નાખે છે; પણ જ્યાં સુધી તેઓ નાના હોય છે, ત્યાં સુધી તેઓ છટકી જાય છે; કારણ કે ધંટીનો નાનામાં નાનો ખાડો તેમને બચાવી બે છે.

આવો છેક જ તજાયેલો હોવા છતાં, આ છોકરાને બે ત્રણ મહિને એમ થઈ આવવું કે, “ચાલો આજે જઈને મમીને મળી આવીએ.” તરત તે એવન્યૂનો લત્તો છોડતો, અને પુલ ઓળંગી બરાબર પેલા મકાન આગળ આવી પહોંચતો જ્યાં ટપાલીઓ નં. ૫૦-૫૨ નામે ઓળખતા. આપણા વાચકો, કદાચ, એને જીન વાલજીન કોસેટને ચેનારડિયરને ત્યાંથી લાવ્યા બાદ જ્યાં રહ્યો હતો તે ડોસીવાળા મકાન તરીકે ઓળખે છે. એ મકાન સામાન્ય રીતે ખાલી જ રહેતું, અને હંમેશાં તેના ઉપર ‘ઓરડા ભાડે મળશે’નું પાટિયું ઝૂલ્યા કરતું. પણ નવાઈની વાત એ છે કે, હમણાં હમણાં તેમાં કેટલાક ભાડવાતો રહેતા હતા, જેમને એકબીજાની કશી ઓળખાણ ન હતી. પૌરિસ શહેરમાં એમ હંમેશ બનતું હોય છે. એ બધા પેલા ગરીબ વર્ગના જ હોય છે, જેની શરૂઆત મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા નાના વેપારીથી થાય છે; અને છેવટે જે એક પ્રકારની દરિદ્રતામાંથી બીજા પ્રકારની દરિદ્રતામાં થઈને પેલા બે પ્રકારના માણસ બની રહે છે, જેમની પાસે સંસ્કૃતિની બધી ભૌતિક ચીજો અંતે આવી પહોંચે છે : ઝાડુવાળો અને ચીથરાં વીણનારો.

જીન વાલજીનના વખતની ઘરવાળી ડોસી મરી ગઈ હતી, અને તેના જેવી જ બીજી અત્યારે તેની જગ્યાએ આવી હતી.

એ મકાનમાં જેઓ અત્યારે રહેતાં હતાં, તેઓમાં સૌથી વધુ મુફ્ફિસ કહેવાય એવું ચાર જણનું એક કુટુંબ હતું—બાપ, મા, અને લગભગ

ઉંમરે પહેચેલ બે પુત્રીઓ. તેઓ બધા જ છાપરા નીચેના માળિયાના એક ઘોલકામાં રહેતાં હતાં.

પહેલી નજરે જોતાં એ કુટુંબની કશી ખાસ વિશેષતા નજરે પડે તેમ ન હતી; સિવાય કે તેની હદ બહારની ગરીબાઈ. ઘોલકું ભાડે રાખવા આવ્યો ત્યારે બાપે પોતાનું નામ જૈન્ડ્રેટ જણાવ્યું હતું. પરંતુ થોડા દિવસ વસવાટ કર્યા બાદ જૈન્ડ્રેટ ઘરડી ડોસીને કહ્યું હતું: “અરે ફૂલાણાં - ફૂલાણાં મા, કોઈ માણસ એકાદ પોલેડના વતનીને, કે ઈટાલીના વતનીને કે કદાચ સ્પેનના વતનીને શોધનું આવે, તો તે મારે માટે છે એમ જાણજે, અને તેને મારા ભેગો કરજે.”

હવે, આપણે ઉઘાડપગો છોકરો આ કુટુંબનો જ નબીરો હતો. જ્યારે તે અહીં આવતો, ત્યારે તેને દુઃખ સિવાય કશું જોવા મળતું નહિ; અને વધારે દિલ્લગીરીભર્યું તો એ હતું કે, જરા પણ હાસ્ય મળતું નહિ. જોવા ઠંડો તેમનો ચૂલો હોતો, તેવાં ઠંડાં તેમનાં હૃદય હતાં. તે જ્યારે ઘેર આવતો ત્યારે તેને પૂછવામાં આવતું, “કયાંથી આવ્યો, અલ્યા?” તે જવાબ આપતો, “શેરીમાંથી.” તે જ્યારે પાછો જવા નીકળતો ત્યારે તેને પૂછવામાં આવતું, “કયાં જાય છે, અલ્યા?” તે જવાબ આપતો, “શેરીમાં.” તેની મા તો તેને પૂછતી, “કેમ પધરામણી થઈ છે, બેટમજી!”

આ છોકરો, પ્રેમના અભાવમાં, અંધારા ભોંયરામાં ઊગતા પીળા છોડવાની જેમ જીવતો. એ જાતના જીવનથી તેને દુઃખ થતું નહોતું, કે તે માટે તે કોઈનો વાંક કાઢતો ન હતો. મા કે બાપ કેવાં હોવાં જોઈએ તેની તેને ખબર જ ન હતી.

પરંતુ છોકરાની મા પુત્રીઓને તો ચાહતી હતી.

એ છોકરાનું નામ ગેલોય હતું. તેનું તે નામ થાથી હતું? કદાચ તેના બાપનું નામ જૈન્ડ્રેટ હતું તે કારણે.

જૈન્ડ્રેટ કુટુંબવાળી ઓરડી છોક છડે આવેલી હતી. તેની બાજુની ઓરડીમાં મો. મેરિયસ પોન્ટમર્સી નામે એક અતિ કંગાળ જુવાનિયો ભાડે રહેતો હતો.

## નવા ચહેરા : નવી પિછાન-૨

મો. જીલેનોર્મંડ ૧૮૩૧માં નેવું વર્ષ પૂરાં કરીને બત્રીસે દાંત ધરાવનાર અઠારમી સદીના પૂરા સદ્ગુહસ્થ હતા. હજુ તે ટટાર ચાલતા, બૂમ પાડીને બોલતા, આંખે ચોખ્ખું જોતા, ખૂબ સખત ઠીંચતા, ખાસ્તું ઊંઘતા અને નસકોરાં બોલાવતા. એંસી વર્ષ પસાર કરવા છતાં આખી જિંદગી મરતા જ રહ્યા હોય એવી બીમાર જાતના તે ન હતા. આ ખુશમિજાજ ડેસા હંમેશાં સાચી તબિયત ધરાવતા હતા. સ્વભાવે તે ઈશકી હતા, પણ હવે બત્રીસે દાંત બતાવીને હસતાં હસતાં તે કહી સંભળાવતા કે દશ વર્ષથી તેમણે એ બધું છોડી દીધું છે. — ધરડા થયા તે માટે નહિ, પણ હવે પહેલાં જેટલા પેસા નથી રહ્યા એટલે.

તેમની મોટામાં મોટી વિશિષ્ટતા હતી — ઉપરચોટિયાપણું : ઉતાવળે અભિ-પ્રાય બાંધી દેવા અને તેટલા જ જલદી ગુસ્સે થઈ જવું. ગમે તે પ્રસંગે તે સળગીને આગ થઈ જાય, અને ખાસ કરીને જ્યારે ગુસ્સે ન થવું ઘટે ત્યારે. કોઈ તેમના કહેવામાં વાંધાવચકો નાખે, તો તે તરત પોતાની સાટી ઉગામતા. પોતાના નોકરોને તે બાંધતા અને બરાબર ફટકારતા. એ વસ્તુને તે જૂની રૂડી રાજવંશી રીત માનતા; અને પોતે વાળના ટોચડા સુધી પૂરા રાજભક્ત હતા. તેમને પચાસ વર્ષની કુંવારી દીકરી હતી. ગુસ્સે થાય ત્યારે તેને પણ તે બરાબર મારતા; અને ઘોડીની પેઠે તેને ચાબુકથી ફટકારતાં પણ તે પાછી પાની ન કરે.

મો. જીલેનોર્મંડ જેટલા રાજભક્ત હતા, તેટલા જ રાજની સામે થનારા લોકશાહી ક્રાંતિવાળાઓને અને નેપોલિયન તથા તેની ફોજના માણસોને ધિક્કારતા હતા. રાજવંશી દુર્ગુણોને પણ તે ચાહતા; તથા બીજે કોઈ તેમની સાથે બદમાશી કરી જાય, તે પણ જે રાજવંશી રીતે કરવામાં આવી હોય, તો તેમને કશો વાંધો લાગતો નહોતો. એક વાર વારસાની બાબતમાં એક વેપારી તેમને ઠગી ગયો, ત્યારે તે એટલું જ બોલ્યા : “ખરેખર, મને આ જમાનાની સૂગ ચડે છે; આ જમાનાના બદમાશો પણ હલકી જાતના છે !”

તે બે વખત પરણ્યા હતા. પહેલી વારની પત્નીથી જે પુત્રી થઈ, તે ઉપર જણાવ્યું તેમ કુંવારી જ રહી હતી; બીજી વારની પત્નીથી તેમને

બીજી પુત્રી થઈ, પણ તે ત્રીસેક વર્ષની થઈને મરી ગઈ. પ્રેમ કહો કે નસીબ કહો, કે ગમે તે કારણે તે બેકતાંત્ર હેઠળનાં અને નેપોલિયનનાં લશ્કરોમાં ઉમદા કામગીરી બજાવનારા એક વીર સૈનિકને પરણી હતી, — ઓસ્ટર-લીઝના રણમેદાન ઉપર જોણે ચાંદ મેળવ્યો હતો અને વોંટલૂના મેદાન ઉપર જોને કર્નલનો હોદ્દો મળ્યો હતો. મોં. જીલેનોર્મન્ડ કહેતા, “એ માણસ મારા કુટુંબનું મહાકલંક છે.”

મોં. જીલેનોર્મન્ડની બંને દીકરીઓ દશ વર્ષને આંતરે જન્મી હતી, અને બંનેના ચહેરામાં તથા સ્વભાવમાં જરાય મળતાપણું ન હતું. નાની દીકરી આનંદી સ્વભાવની તથા તેજસ્વી વસ્તુઓ પ્રત્યે સાહજિક આકર્ષણ-વાળી હતી. તેને કૃલ, કાવ્ય અને સંગીત ગમતાં; તથા નાનપણથી તેને કોઈ વીર પુરુષને પરણવાના કોડ હતા. મોટીને પણ કોડ હતા, — પણ તે રાજ્યના ઠેકેદારને, કોઈ દરબારીને, કોઈ લખપતિને મેળવવાના.

કોઈ પણ મહત્વાકાંક્ષા સંપૂર્ણપણે પૂરી નથી થતી; ખાસ કરીને આપણી આ મર્ચોની દુનિયામાં. નાની દીકરી પોતાના સ્વપ્નના પતિને પરણવા પામી, ત્યારે તે વહેલી મરી ગઈ; અને મોટી જીવતી હતી પણ કુંવારી જ અવસ્થામાં.

તે તેના બાપનું ઘર સંભાળતી. ઘરડો ડોસો અને કુંવારી ડોસીવાળાં આવાં ઘરો છેક વિરલ નથી; અને જે નબળાઈઓ એકબીજાને આધારે ટકી રહ્યાનું વિચિત્ર દૃશ્ય આપણને પૂરું પાડે છે.

ઘરમાં આ બે ડોસા-ડોસી ઉપરાંત ત્રીજો એક છોકરો પણ હતો. મોં. જીલેનોર્મન્ડ એ છોકરા સાથે પણ કઠોર અવાજે અને મોટે ભાગે ઉગામેલી સોટીએ જ વાત કરતા. “એય, ડામીજના બેટા, આમ આવ; હરામી, બદમાશ! મને જવાબ આપ જોઉં! તારું કાળું મોઢું બતાવ જોઉં!” ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ. પણ અંદરખાનેથી તે એ છોકરાને ભાવથી ચાહતા. તે છોકરો એમનો દીહિત મેરિયસ હતો : તેમની મૃત પુત્રીનો પુત્ર.

મોં. જીલેનોર્મન્ડ અઠવાડિયામાં બે સાંજ એક રાજદરબારીની વિધવા બાઈને ઘેર ભરાતા મેળાવડામાં ગાળતા. તેમની સાથે એ વખતે તેમની મોટી દીકરી તથા સાત વર્ષનો આ દીહિત પણ જતો. તેને જોતાંવેંત ત્યાં એકઠી મળેલી બાનુઓ ગણગણી ઊઠતી. “કેવો સુંદર છોકરો છે, બાપડો!” ‘બાપડો’ કહેવાનું કારણ એ કે, તે મોં. જીલેનોર્મન્ડના કુટુંબના પેલા ‘મહાકલંક’નો પુત્ર હતો.

## કર્નલ પોન્ટમર્સી

એ દિવસોમાં વર્નોન શહેર વટાવીને પુલ ઉપર કોઈ આવે, તો તેને સીન નદીના ડાબા કિનારા ઉપર વાડીઓની પગથિયાબંધ અગાસીઓ જોવા મળે. આ બધી અગાસીઓને એક છેડે નદીનું પાણી હોય અને બીજે છેડે નાનું મકાન હોય. એ વાડીઓમાંથી નાનામાં નાની એક વાડી અને સાદામાં સાદા મકાનમાં, ૧૮૧૭ના અરસામાં, પચાસેક વર્ષનો એક ડોસો રહેતો હતો. તે નિયમિત એક પાવડો અને કતરણી લઈને વાડીમાં કામ કરતો દેખાતો. તે ત્યાં એકલો જ રહેતો હતો; જોકે, ગરીબાઈ અને ચુપકીદી એ બેને તેનાં નિત્યનાં સાથીદાર કહી શકાય ખરાં. એની વાડી તેનાં ફૂલોની વિવિધતા અને ઉત્તમતા માટે પ્રસિદ્ધ હતી.

મજૂરી, ખાંત, કાળજી અને ડોલો ભરીને પાણી — એટલા વડે સરજન-હારની પેઠે નવું સર્જન કરવામાં તે સફળ નીવડ્યો હતો; અને કુદરત જોમને કદાચ ભૂલી ગઈ હતી એવી ફૂલની કેટલીક જાતો અને રંગો તેણે નિપજાવ્યાં હતાં. ઉનાળામાં, પો ફાટતાં જ તે વાડીમાં કામે લાગી જતો; હા, કોઈ પંખીતો અવાજ કે કોઈ બાળકનો કલબલાટ તેના સાંભળવામાં આવે, તો તે કલાકો સુધી નિશ્ચેષ્ટ થઈને સાંભળ્યા કરતો. તે ભાગ્યે બહાર ફરવા જતો; અને બારણું ઠોકતાં આવતાં ગરીબગુરબાને કે પોતાના પાદરી મિત્ર મેબ્રોફ સિવાય બીજા કોઈને મળતો નહિ. આ માણસ તે મોં. જીલેનોર્મન્ડનો જમાઈ કર્નલ પોન્ટમર્સી — અર્થાત્ તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો તેમના કુટુંબનું ‘મહાકલાંક’ હતો.

તે વખતનાં ‘મોનિટર’ વગેરે જૂનાં લશ્કરી છાપાંના અહેવાલો તથા નેપોલિયનની ‘મહાસેના’નાં બુલેટિનો વાંચનારને જ્યોર્જ પોન્ટમર્સીનું નામ વારંવાર નજર સમક્ષ આવતું જોઈને નવાઈ જ થાય. છેક જુવાન હતો ત્યારે તે એક સૈનિક તરીકે પ્રજાસત્તાક સૈન્યમાં ભરતી થયો હતો. ક્રાંતિ દરમ્યાન લડાયેલાં કેટલાંક મોટાં યુદ્ધોમાં તેણે પરાક્રમ કરીને નામના મેળવી હતી; અને નેપોલિયન હેઠળ લડાયેલાં યુદ્ધોમાં ઠેર ઠેર તે તેના મહાન સેનાપતિઓના હાથ હેઠળ ઝૂઝ્યો હતો. મોસ્કોની ચડાઈ વખતે તે હાજર હતો. નીકોસૈન્યમાં પણ તેણે બહાદુરી બતાવી હતી; અને છેવટના તે ઘોડેસવાર ટુકડીમાં જોડાયો હતો. વોટર્ફના મેદાન ઉપર લુનેનબર્ગ બેટ્રેલિયનનો

ધ્વજ એ જીતી લાવ્યો, ત્યારે તેના મોં ઉપર એક લાંબો તરવારનો ઘા પડ્યો હતો; અને જ્યારે લોહી ખરડાયેલા મોંએ એ જીતેલો ધ્વજ તેણે નેપોલિયનના ચરણ આગળ ધર્યો, ત્યારે નેપોલિયન ખુશી થઈને બોલી ઊઠ્યો : “તને હું કર્નલનો હોદ્દો આપું છું, તને હું બેરનનું પદ બક્ષું છું અને લીજિયન ઓફ ઓનરનો અમલદાર બનાવું છું!” પોન્ટમર્સીએ જવાબ વાળ્યો : “નામદાર, હું મારી વિધવા તરફથી આપનો આભાર માનું છું.” એક ક્ષણ બાદ તે ઓહોઈનના નાળા ઉપર ગબડી પડ્યો, ત્યારે તેના ઉપર કેટલાય સૈનિકોનાં શ્વેતો ઢગલો થઈ ગયો.

મોડી રાતે રણભૂમિ ઉપરનાં મડદાંનો માલસામાન ચોરવા આવેલા થેનારડિયરે તેનાં ઘડિયાળ – વીંટી ઉતારી લીધાં અને તેને ઢગલા નીચેથી ખેંચી કાઢ્યો.

નેપોલિયનના પતન બાદ ફ્રાંસમાં રાજવંશની ફરી સ્થાપના થઈ. રાજા લુઈ અઠારમાએ નેપોલિયને બક્ષેલા કથા હોદ્દા કે ખિતાબો મંજૂર ન રાખ્યા; અને પોન્ટમર્સીને નીકાસેન્યના અર્ધા પગારે નિવૃત્ત કરીને વર્નેનમાં વસાવવામાં આવ્યો : અર્થાત્ શંકાશીલ માણસ તરીકે નજર હેઠળ રાખવામાં આવ્યો. વર્નેનમાં એક નાનું ઘર પસંદ કરીને તે રહેવા લાગ્યો. નેપોલિયનની હકૂમત દરમિયાન બે લડાઈઓ વચ્ચે તેને રાજભક્ત મોં. જીલ્લેનોર્મન્ડની નાની પુત્રી સાથે પરણવાનો વખત મળ્યો હતો. ડોસે ભારે ગુસ્સે થઈ ગયો હતો; પણ તે દિવસોમાં રાજભક્તાને દબાયેલા રહેવાનું હતું, અને તેણે સંતોષ માન્યો કે એ જંગલીઓના રાજ્યમાં મોટાં મોટાં કુટુંબોની એથી પણ માછી વહે થઈ છે. ૧૮૧૫માં મોડમ પોન્ટમર્સી જે દરેક રીતે એક ઉમદા અને અસામાન્ય બાઈ હતી તથા પોતાના પતિને સર્વ પ્રકારે લાયક હતી, તે એક બાળક પુત્રને પાછળ મૂકીને અવસાન પામી. એ પુત્ર બાપની એકલવાયી જિંદગીમાં આનંદનું સ્થાન થઈ પડત; પરંતુ મોં. જીલ્લેનોર્મન્ડે જીદે ભરાઈને તેની માગણી કરી અને જણાવ્યું કે, જે એ બાળક તેમના હાથમાં સોંપી દેવામાં નહિ આવે, તો તે તેને પોતાની મિલકતનો વારસદાર નહિ બનાવે. બાપે છોકરાનું હિત વિચારી એ વાત કબૂલ રાખી, અને છોકરો દૂર થતાં કૂલો ઉપર પ્રેમ કરવાનું શરૂ કર્યું.

વધારામાં તેણે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે ચળવળમાં ભાગ લેવાનું પણ છોડી દીધું તેણે પોતાના વિચારોને એક બાજુ પોતાની નિદોષ બાગકામની પ્રવૃત્તિ, તથા બીજી બાજુ પોતે પૂર્વે કરેલાં મોટાં પરાક્રમોની યાદગીરી વચ્ચે વહેંચી નાખ્યા.

મોં. જીલેનોર્મન્ડ પોતાના જમાઈ સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખતા જ નહિ; તથા તે જમાઈ પણ તેના પુત્રને ચોરીછૂપીથી મળવાનો કે તેની સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન સરખો ન કરે, એવી તાકીદ તેને આપવામાં આવી હતી. જે તેમ કરતાં તે પકડાય, તો છોકરાને તરત હાંકી કાઢવાની અને તેને નાવારસદાર ઠરાવવાની ધમકી પણ આપી હતી. મોં. જીલેનોર્મન્ડને મતે પોન્ટમર્સી મહારોગના રૂપ જોવો ખરાબ માણસ હતો; તેનો સંસર્ગ રાખી જ ન શકાય. પોન્ટમર્સીએ આ બધી શરતો કંબૂલ રાખી એ ઠીક ન કર્યું; પરંતુ તેણે છોકરાનું હિત થાય છે એમ માનીને પોતાની જાતનું બલિદાન આપ્યું.

મોં. જીલેનોર્મન્ડનો વારસો ખાસ મોટો ન હતો, પણ તેમની મોટી દીકરીને મા તરફથી ભારે વારસો મળ્યો હતો; અને તેની બહેનનો દીકરો જ તેનો પણ સ્વાભાવિક વારસદાર કહેવાય. એ છોકરો કે જેનું નામ મેરિયસ હતું, તે એટલું જાણતો કે પોતાને બાપ છે; પણ એથી વિશેષ કશું જાણતો નહિ. કોઈ તેને વિષે એને એક શબ્દ પણ કહેતું નહિ; અને જ્યારે કદીક પણ તેને પોતાના બાપ વિષે કશું સાંભળવા મળતું, ત્યારે તે ઉપરથી તેને પોતાના બાપ વિષે એવો જ ખ્યાલ દૃઢ થતો કે તે સારો માણસ નથી, તથા તેનાથી પોતાને શરમાવા જેવું છે.

છોકરો આ પ્રમાણે મોટો થતો જતો હતો, તે દરમ્યાન પોન્ટમર્સી દર બે કે ત્રણ મહિને ગુપચુપ પેરિસમાં આવતો; અને મેરિયસ પોતાની માસી સાથે સેન્ટ સલ્વાઈસના દેવળમાં પ્રાર્થના માટે જતો, ત્યારે પોતે દેવળના એક થાંભલા પાછળ છુપાઈ, નિશ્ચેષ્ટપણે, શ્વાસ લેવાની પણ હિમત કર્યા વિના તેના તરફ જોઈ રહેતો.

તેની આ પ્રવૃત્તિથી જ તે વર્નોનના પાદરી મેઝોફના પરિચયમાં આવ્યો હતો.

એ ભલા પાદરી મેઝોફનો ભાઈ સેન્ટ સલ્વાઈસના દેવળનો વોર્ડન - અધિકારી હતો. તેણે મોં ઉપર લગાઈના ચાઠાવાળા આ માણસને આ રીતે પોતાના છોકરા તરફ આંસુભરી નજરે જોતો ઘણી વાર નિહાળ્યો હતો. એ દૃશ્ય તેના હૃદયમાં અંકિત થઈ ગયું હતું. એક દિવસ તે પોતાના ભાઈને મળવા વર્નોન આવ્યો, ત્યારે પુલ ઉપર તેને કર્નલ પોન્ટમર્સીનો ભેટો થયો તેને તરત સેન્ટ સલ્વાઈસવાળો માણસ યાદ આવ્યો. તેણે પોતાના ભાઈને એની વાત કહી અને બંને કશુંક બહાનું કાઢી પોન્ટમર્સીને ઘેર ગયા. એ મુલાકાત બીજી અનેક મુલાકાતોનું કારણ બની. કર્નલ પ્રથમ તો



ચૂપ રહ્યો, પણ પછી ધીમે ધીમે તેણે પોતાના હૃદયનો ભાર તેમની સમક્ષ ખાલી કરવા માંડ્યો, અને તે બંને ભલા માણસોને પુત્રને ખાતર પોતાના સુખનો ત્યાગ કરનાર પિતાની બધી વાત જાણવા મળી. પરિણામે પાદરી મેબોફને ધીમે ધીમે આ માણસ પ્રત્યે પ્રશંસા અને સહાનુભૂતિની લાગણી જન્મી. કર્નલને પણ આ ભલા પાદરી તરફ સ્નેહની લાગણી બંધાઈ. અને જ્યારે બંને પક્ષે સારમાણસાઈ મોજૂદ હોય છે, ત્યારે એક પાદરી તથા એક સૈનિક આપસઆપસમાં વધુ સહેલાઈથી ભળી જઈ શકે છે. કારણ કે, બંને અંતે તો સમાન કોટીના માણસો છે : એક જણ પૃથ્વી ઉપરના પોતાના દેશનો ભક્ત છે, ત્યારે બીજો સ્વર્ગમાંના પોતાના દેશનો ભક્ત છે. બીજો કશો તફાવત તેમની વચ્ચે નથી.

વર્ષમાં બે વાર, મેરિયસ પોતાના બાપને કાગળ લખતો; તે કાગળો તેની માસી લખાવતી અને તેમનો નમૂનો કોઈ કાગળ-પત્ર લખતાં શીખવનાર પોથીમાંથી ઉતાર્યો હોય એમ જ કોઈને લાગે. પોન્ટમર્સી તેને અતિ ભાવભર્યા શબ્દોમાં જવાબ લખતો, પણ મેરિયસના દાદા તે કાગળો ઉઘાડ્યા વિના જ પોતાના ખીસામાં સરકાવી દેતા.

૪૧

‘મહાકલંક’નો અંત

બીજા બધા છોકરાઓની પેઠે મેરિયસ પણ ભણતરની જુદી જુદી શ્રેણીઓમાં થઈને પસાર થવા લાગ્યો. કૉલેજનાં વર્ષો પૂરાં કરી તે કાયદાની શાળામાં દાખલ થયો, ત્યારે તે દાદાની પેઠે પાકો ઝનૂની રાજભક્ત બની રહ્યો. જોકે, બીજી બધી રીતે તે ઉદ્યમી, શાંત, ખાનદાન, ઉદાર, સ્વાભિમાની અને ઉમદા જુવાનિયો હતો; કઠોર કહી શકાય એટલી હદે તે સ્વમાની હતો, અને અતરો કહી શકાય તેટલી હદે તે સ્ત્રીઓથી અસ્પૃશ્ય રહેતો.

૧૮૨૭માં મેરિયસે તરતના જ અઢારમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એક સાંજ તે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે તેના દાદાને હાથમાં એક કાગળ સાથે ઊભેલા જોયા.

“મેરિયસ, તારે કાલે વર્નોન જવાનું છે.”

“શા માટે?”

“તારા બાપને જોવા માટે.”

મેરિયસને કમકમાં આવી ગયાં. પોતાના બાપને જેવા જવું પડે એ સિવાયની બીજી બધી બાબત માટે તે તૈયાર હતો. તે એવો આત્મા બની ગયો કે તેના દાદાને કશું પૂછી પણ ન શક્યો. દાદાએ જ ઉમેર્યું—

“એમ લાગે છે કે તે બીમાર છે, અને તને મળવા માગે છે.”  
વળી થોડીક ચુપકીદી બાદ તેમણે કહ્યું—

“કાલે સવારે નીકળજે. મને ખબર છે ત્યાં સુધી એક ઘોડાગાડી સવારના છ વાગ્યે ઊપડે છે, અને રાતે પહોંચે છે. કહે છે કે તેની સ્થિતિ ગંભીર છે.”

તેમણે કાગળનો ડૂચો કરીને ગળવામાં મૂકી દીધો. મેરિયસ તે રાતે જ ઊપડી શક્યો હોત અને બીજા દિવસે સવારમાં તેના પિતા ભેગો પણ થઈ શક્યો હોત. એક માડી રાતે પણ વર્નોન થઈને પસાર થતી હતી. પરંતુ મોં જીવેનોર્મન્ડ કે મેરિયસ બંનેમાંથી એકેને એની તપાસ કરવાનું સૂઝવું નહિ.

બીજા દિવસે સાંજ પડતાં મેરિયસ વર્નોન આવી પહોંચ્યો. દીવાબત્તીનો સમય થયો હતો. તેણે સામે મળેલા પહેલા માણસને ‘મોં. પોન્ટમર્સી’ ના ઘરનું ઠેકાણું પૂછ્યું. કારણ કે મેરિયસ પણ રાજબક્ત હોઈ, પોતાના બાપને બેરન કે કર્નલ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો.

ઘર જડતાં તેણે બારણું ઠોક્યું. એક સ્ત્રીએ હાથમાં નાના દીવા સાથે આવીને બારણું ઉઘાડ્યું.

“મોં. પોન્ટમર્સી છે?”

બાઈ ચૂપ રહી.

“આ તેમનું જ ઘર છેને?”

બાઈએ ડોકું હલાવ્યું.

“હું તેમને મળી શકું?”

બાઈએ ડોકું હલાવીને ના પાડી.

“પણ હું તેમનો પુત્ર છું; તે મને મળવા માગે છે.”

“હવે મળવા નહિ માગી શકે.”

તેણે જેનું કે બાઈની આંખોમાં આંસુ હતાં. બાઈએ એક નીચી ઓડીનું બારણું બતાવ્યું. મેરિયસ અંદર દાખલ થયો.

એક આંખી મીણબત્તીના પ્રકાશમાં તેણે જેનું કે ઓરડામાં ત્રણ જણ હતાં. એક ઊભો હતો, એક ઘૂંટણિયે પડ્યો હતો અને ત્રીજા ચત્તાપાટ ભોંય ઉપર સૂતેલો હતો. ભોંય ઉપર સૂતેલો માણસ કર્નલ હતો, ઊભેલો માણસ ડૉક્ટર હતો, અને ઘૂંટણિયે પડીને પ્રાર્થના કરતો માણસ પાદરી હતો.

ત્રણ દિવસ પહેલાં કર્નલ મગજના સોજના તાવથી પટકાઈ પડ્યો હતો. તાવની શરૂઆતમાં જ પોતાની આખરી ઘડીનો આભાસ આવી જતાં તેણે મોં. જીવેનોર્મન્ડને કાગળ લખીને પોતાના પુત્રને તેડાવ્યો હતો. કર્નલની સ્થિતિ તરત જ બગડવા લાગી હતી. મેરિયસ જે દિવસે આવી પહોંચ્યો, તે દિવસે સવારમાં જ કર્નલ ઘેલછામાં ને ઘેલછામાં નોકરડીને ધક્કો મારી પથારીમાંથી કૂદી પડ્યો હતો તથા ‘મારો પુત્ર ન આવ્યો ! હું તેને મળવા જાઉં છું.’ એમ કહીને ઓરડાના બારણા બહાર નીકળી ગયો હતો. ત્યાં જ તે ગબડી પડ્યો હતો, અને તેના બ્રાણ નીકળી ગયા હતા.

દાક્તર તથા પાદરી બંનેને સાથે બોલાવવા મોકલવામાં આવ્યા હતા. દાક્તર બહુ મોડો આવ્યો; પાદરી બહુ મોડો આવ્યો; પુત્ર પણ બહુ મોડો આવ્યો.

ચત્તાપાટ પરેલા કર્નલના ફીકા ગાલ ઉપર મોતથી ફાટેલી આંખમાંથી સરી પડેલું આંસુનું ટપકું મીણબત્તીના આંખા પ્રકાશમાં હજુ તગતગનું હતું. પોતાનો પુત્ર આવવામાં મોડું કરતો હતો, તેનું એ આંસુ હતું.

મેરિયસે પહેલી વાર અને છેલ્લી વાર એ માણસ ઉપર નજર કરી : તેનો સંમાનિત અને પુરુષાતનભર્યો ચહેરો, તેની ઉઘાડી છતાં હવે જોઈ ન શકતી આંખો, તેના ધોળા વાળ, તેના સુદૃઢ અવયવો, — જેમના ઉપર અહીંતહીં તરવારના ધાના કાપા તથા બંદૂકની ગોળીએ પારેલાં કાણાંનાં ચાકાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. તેના ચહેરા ઉપર ઈશ્વરે મઢી દીધેલી ભલાઈની છાપ સાથે જ વીરત્વની ઘેરી છાપ દર્શાવનાર પેલો લાંબો કાપો પણ તેણે જોયો. આ માણસ એનો પિતા હતો એટલે જ તેને વિચર આવ્યો. બીજી રીતે તે અવિચલિત રહ્યો. બીજા ગમે તે માણસને મૃત્યુની નિદ્રામાં પોઢેલો જોઈ જોટલી લાગણી થાય, તેથી વિશેષ કંઈ લાગણી તેને ન થઈ.

કર્નલ પોતાની પાછળ કર્શું મૂકી ગયો ન હતો. તેનો સરસામાન વેચતાં માંડ તેના દફનનું ખર્ચ નીકળી શક્યું. નોકરડીના હાથમાં એક ચબરકી જેવું કંઈ આવ્યું, તે તેણે મેરિયસના હાથમાં મૂક્યું. કર્નલના હસ્તાક્ષરમાં તેમાં નીચેનું લખાણ હતું —

“મારા પુત્ર માટે : — શહેનશાહ નેપોલિયને મને વોંટલૂના રણમેદાન ઉપર ભેરન બનાવ્યો છે. મારા લોહીથી ખરીદેલા એ પદને જોકે અન્યારનું તંત્ર માન્ય રાખવા ના પાડે છે; પરંતુ તે પદ હું મારા પુત્રને બક્ષુ છું.

તેણે તે ધારણ કરવું. તે એ પદને લાયક નીવડશે એ કહેવાની મારે ભાગ્યે જરૂર હોય.”

તે ચિઠ્ઠીની પાછળની બાજુએ કર્નલે ઉમેર્યું હતું:—

“વોટર્સના એ જ યુદ્ધમેદાનમાં એક સાઈટ મારું જીવન બચાવ્યું હતું. એ માણસનું નામ થેનારડયર છે. થોડા સમય પહેલાં, મારી જાણ મુજબ, તે પેરિસ પાસેના કેલેડો કે મોંટફરમેલમાં એક વીશી ચલાવતો હતો. મારો પુત્ર જો તેને મળે, તો તેણે તેને માટે પોતાનાથી બનતું કરી છૂટવું.”

પોતાના પિતા પ્રત્યેની કર્નલની ભાવનાથી નહિ, પણ મૃત્યુ માટે સન્માનની સૌને સમાન એવી લાગણીથી પ્રેરાઈને મેરિયસે એ કાગળ લીધા અને છાતીએ દબાવ્યો.

કર્નલનું કશું નામનિશાન હવે બાકી ન રહ્યું. તેની તરવાર અને તેની વરદી મોં. જીવેનોર્મન્ડે જૂની વપરાયેલી ચીજોના કોઈ વેપારીને વેચી દીધાં. પડોશીઓ તેની વાડીમાંથી સારાંસારાં ફૂલગાડ ઉપાડી ગયા. બાકીના છોડવા ધીરે ધીરે સુકાઈને નાશ પામ્યા.

મેરિયસ માત્ર ૪૮ કલાક વનોનમાં રહ્યો. દફનક્રિયા બાદ તે પેરિસ પાછો ફર્યો અને પોતાના કાયદાના અભ્યાસે વળગ્યો. તેનો બાપ કદી જીવતો હતો એવો ખ્યાલ પણ તેના મનમાં ન રહ્યો.

## ૪૨

### પુનઃ પ્રાપ્તિ

મેરિયસે નાનપણની ધાર્મિક ટેવો ચાલુ રાખી હતી. એક રવિવારે તે સેન્ટ સલ્વાઈસના દેવળમાં પ્રાર્થના સાંભળવા ગયો હતો. તે દિવસે રોજ કરતાં તે જરા વધુ બેધ્યાન તથા તરંગે ચડી ગયેલો હતો. તેણે થાંભલા પછળની એક બેઠક ઉપર નામ વાંચ્યા વિના જ પોતાનું આસન જમાવ્યું. બેઠક ઉપર નામ હતું: “મોં. મેબોફ—દેવળના વોર્ડન.” પ્રાર્થના હજુ શરૂ થતી જ હતી તેવામાં એક વૃદ્ધ માણસ ત્યાં આવ્યો અને મેરિયસને સંબોધીને બોલ્યો —

“ભાઈ, આ મારી બેઠક છે.”

મેરિયસ તરત ત્યાંથી ઊઠી ગયો.

પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ મેરિયસ વિચારમાં ને વિચારમાં થોડે દૂર ઊભો હતો. પેલા ડોસો ફરી તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો :

“ભાઈ, થોડા વખત ઉપર તમને બેઠેલા ઉઠાડવા બદલ તમારી ક્ષમા માગું છું; તમને હું તોછડો માણસ લાગ્યો હોઈશ; એટલે હું થોડો ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું.”

“મહાશય, એની કશી જરૂર નથી.”

“હા, હા; તમે મારે વિષે ખોટો અભિપ્રાય લઈને જાઓ એ મને નહિ ગમે. મને એ બેઠક પ્રત્યે ખાસ ભાવ છે એ તમે જોઈ શક્યા હશે. એ બેઠક ઉપર બેઠા હોઈએ તો પ્રાર્થના સારી થાય, એમ હું માનું છું. તેનું કારણ એ છે કે, દશ વર્ષ સુધી દર બે કે ત્રણ મહિને એક કંગાળ પણ બહાદુર બાપને મેં અહીં પોતાના પુત્રને જોવા માટે નિયમિત આવતો જોયો છે. કોઈ કૌટુંબિક સમજૂતીને કારણે પોતાના પુત્રને જોવા-મળવાની તેને બીજી કોઈ તક ન હતી. પોતાના પુત્રને દેવળમાં લાવવામાં આવ્યો હશે એ ધ્રીનો ખ્યાલ રાખીને તે અહીં આવતો. પેલા છોકરાને કદી કલ્પના પણ નહિ આવી હોય કે તેનો બાપ અહીં આવ્યો છે. કદાચ બિચારો પોતાને બાપ છે એમ પણ નહિ જાણતો હોય. પેલા બાપ આ થાંભલા પાછળ બેસતો, જ્યાં કોઈ તેને જોઈ ન શકે. તે પોતાના પુત્ર સામે જોયા કરતો અને રડતો. તેને પોતાના પુત્ર પ્રત્યે નર્મો ભક્તિભાવ હતો, એ મેં નજરે જોયું છે. તેથી મારી નજરે આ સ્થાન પવિત્ર બની ગયું છે, અને મને આ જગાએ બેસીને જ પરમપિતાનું સ્તવન કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. દેવળના વોર્ડન તરીકે મારું જુદું ખાસ આસન છે, પણ મને આ બેઠક જ ગમે છે. મને એ કમનસીબ સદ્ગુહસ્થનો બહુ થોડો જ પરિચય છે. તેને સગાંમાં એક સસરા તથા તવંગર સાબી હતાં; પોતે જો તે છોકરાને મળે તો તે છોકરાનો વારસાહક રદ કરવાની તે લોકોએ ધમકી આપી રાખી હતી. પોતાના પુત્ર એક દિવસ તવંગર તથા સુખી થાય એ કારણે પિતાએ આત્મબલિદાન આપ્યું હતું. સસરા જમાઈ વચ્ચે રાજકીય પક્ષાપક્ષીનો મતભેદ હતો. રાજકીય પક્ષાપક્ષી હોઈ શકે; પણ કેટલાક લોકો કયાં આગળ અટકવું એ જાણતા નથી. જુઓને ભાઈ! એક માણસ વોટર્સના રજીમેંટાનમાં હતો તે કારણે કંઈ તે રાક્ષસ નથી બની જતો. એટલા માટે એક બાપને તેના પુત્રથી વિખૂટો ન પાડી શકાય. એ બાનાપાર્ટના કનિષ્ઠાનો એક હતો. હવે તે મરી ગયો છે. તે વર્નોનમાં રહેતો હતો;

જ્યાં મારો ભાઈ પાદરી છે. તેનું નામ પોન્ટમરી કે મોન્ટપર્સી એવું કંઈક હતું. તેના મોં ઉપર તલવારના ધાનું એક સુંદર ચાતું હતું.”

“પોન્ટમર્સી!” મેરિયસ ફીકો પરી જઈને બોલી ઊઠ્યો.

“બરાબર પોન્ટમર્સી. તમે તેમને ઓળખો છો શું?”

“એ મારા બાપુ હતા.”

બુકો પોતાના બંને પંજા દબાવી બોલી ઊઠ્યો —

“એમ! તું જ એમનો દીકરો થાય ભાઈ! બરાબર, એ છોકરો હવે તારા જેટલો જ જુવાનિયો થયો હોય. તો ફીક, બેટા, તું કહી શકે છે કે, તારે એવો બાપ હતા કે જે તને ખૂબ ચાહતો હતા!”

મેરિયસે પોતાનો હાથ ડોસાને આપ્યો, અને પછી તે તેની સાથે તેના મકાન સુધી ગયો. બીજા દિવસે તેણે મોં. જીલ્લોર્મન્ડને કહ્યું —

“અમે થોડા મિત્રોએ શિકાર-પાર્ટી ગાઠવી છે. મને તમે ત્રણ દિવસ બહાર જવાની રજા આપશો?”

“ચાર દિવસ,” દાદાએ જવાબ આપ્યો; “જા મોજ કર.”

અને પછી તેમણે પોતાની દીકરીના કાનમાં કહ્યું — “કંઈક ઈશકબાજી જ!”

મેરિયસ ત્રણ દિવસ ગેરહાજર રહીને પેરિસ પાછો આવ્યો. પાછો આવી તે સીધો પોતાની કૉલેજની લાઈબ્રેરીમાં ગયો અને ‘મોનિટર’ નામના લશ્કરી છાપાની ફાઈલ લાગલો જ વાંચવા બેસી ગયો.

દિવસો સુધી વાંચવાંચ કરીને તેણે લોકતંત્રનો અને નેપોલિયનના સામ્રાજ્યનો બધો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો; હેલેના ટાપુની નેપોલિયનની ડાયરી તેણે વાંચી નાખી. બધા જ અહેવાલો, બુલેટિનો અને ઠંઢેરાઓ વાંચી કાઢ્યા; ભૂખ્યો હોય એમ બધું જ પેટમાં ઉતારી ગયો. નેપોલિયનના મહાસૈન્યનાં બુલેટિનો વાંચતાં વાંચતાં જ્યારે પહેલી વાર તેને પોતાના પિતાનું નામ વાંચવા મળ્યું, ત્યારે તેને ઘસથરાટ્ટી સાથે તાવ ચડી આવ્યો; અને તે તાવ પૂરું એક અઠવાડિયું રહ્યો. પોતાના પિતાએ જે જે સેનાપતિઓના હાથ નીચે કામ કરેલું, તે બધાને તે મળી આવ્યો. દેવળના વૉર્ડન મેજાફને તે ફરીથી મળવા ગયો, ત્યારે તેણે કર્નાલની વર્નોનની છોવટની જિંદગીનો અહેવાલ આપ્યો: તેનાં ફૂલો, તેની ચુપકાદી, તેનું એકલવાયાપણું. મેરિયસ હવે આ વિરલ, ભવ્ય અને નમ્ર માણસને — સિલ્હ અને ઘેડાના મિશ્રણરૂપ પોતાના પિતાને સમજવા લાગ્યો.

આખો વખત પોતાના આ ઊંડા અભ્યાસમાં તે લીન રહેતો હતો; તે

દરમ્યાન તે તેના દાદા કે માસીને ભાગ્યે જ મળતો. જમતી વખતે તે અચાનક દેખા દેતો, અને થોડી વાર પછી તેને કોઈ શોધે તો તે ચાલ્યો ગયો હોય. માસી બડબડાટ કરવા લાગી. દાદો મક્કલાવા લાગ્યો —

“છાની મર, આ તો જુવાનીના દહાડા છે! બરાબર મારા ઉપર જ ઊતરવાનો છે!”

પરંતુ મેરિયસના મનમાં એક આખી ક્રાંતિ સરજાતી જતી હતી. ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ તથા નેપોલિયનની શહેનશાહત એ બે શબ્દો અત્યાર સુધી તેને માટે માત્ર બોહી નીંળળતા રાક્ષસી શબ્દો હતા. હવે તેણે તે બંનેના બીતરમાં નજર નાખી હતી, અને જ્યાં તેને અંધારાની અરાજકતા જ નજરે પડવાની આશા હતી, ત્યાં તેને વર્ગિનઓડ, સેન્ટ-જસ્ટ, રોબ્સપિયર, મિરાબો, કેમિલે ડેસમોલિન્સ અને ડેન્ટન જેવા તારા ઝગમગતા દેખાયા, તથા નેપોલિયનરૂપી સૂર્ય ઊગતો દેખાયો. પોતે કયાં છે તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ. એ મહાન વ્યક્તિઓ અને કૃત્યોના તેજથી તેની આંખ અંજઈ ગઈ. ધીમે ધીમે તેજની ચમકથી આંખ ટેવાઈ જતાં તે એ બધી વ્યક્તિઓને બારીકાઈથી નિહાળવા લાગ્યો. વ્યક્તિઓ અને બીનાઓના બે વર્ગોમાંનો દરેક તેને બે મહાન ઘટનાઓમાં ગોઠવાતો દેખાયો : ક્રાંતિનું લોનાંત્ર જનતાને પાછા મળેલા નાગરિક હકોના સામ્રાજ્યમાં; અને નેપોલિયનની શહેનશાહત યુક્તિ ઉપર લદાયેલા ફ્રેન્ચ આદર્શના સામ્રાજ્યમાં. ક્રાંતિમાંથી તેને જનતાની ભવ્ય આકૃતિ પ્રગટ થતી દેખાઈ, અને ફ્રાંસની ભવ્ય આકૃતિ શહેનશાહતમાંથી. અને એ બધું સારું થયું હતું, એવી તેને ખાતરી થઈ ગઈ.

તેને સ્પષ્ટ સમજઈ ગયું કે અત્યાર સુધી તે પોતાના દેશને તેમ જ પોતાના પિતાને ઓળખી શક્યો જ નહોતો; અત્યાર સુધી તેની આંખો ઉપર અંધારપિછાડો જ ફરી વળ્યો હતો. હવે તે દેખવા લાગ્યો, અને એક બાજુ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો તથા બીજી બાજુ પૂજવા લાગ્યો.

ભારે પરિતાપ અને પસ્તાવાથી તેનું અંતર ભેદાઈ ગયું. કઠોર નિરાશાભર્યો એક જ વિચાર તેને વારંવાર દઝાડવા લાગ્યો કે, હવે તે પોતાના અંતરની વાત કબરના પથ્થરને જ સંભળાવી શકે તેમ છે. જો પરમાત્માએ દયા લાવીને તેના પિતાને હજુ જીવતા રાખ્યા હોત, તો તે દોડતો જઈને તેમના ચરણમાં લેટી પડત અને બૂમ પાડીને તેમને કહેત —

“બાપુ! હું આવ્યો છું! જુઓ! હું તમારા જ વિચારનો છું, હું તમારો પુત્ર છું!” તે તેમના ધોળા મસ્તકને ચુંબન કરત, તેમના

વાળને પોતાનાં આંસુથી ભીંજવી નાખત, તેમના મુખ ઉપરના ચાઠાને નજીકથી નિહાળત, તેમના હાથ દબાવત, તેમના જામને પૂજત, તેમના પગને ચુંબન કરત! પોતે સમજણો થાય, મોટે થાય તે પહેલાં તથા પોતાના પુત્રનો પૂજ્યભાવ તે મેળવી શકે તે પહેલાં તે શા માટે ગુજરી ગયા? મેરિયસના અંતરમાં એક ચાલુ ડૂસકું ભરાયેલું રહેતું અને છૂ છૂ કરતો “અરે રે!” એટલો અવાજ ગાજતો રહેતો.

સાથે સાથે જ તે ગંભીર તથા પોતાની શ્રદ્ધા અને વિચારમાં મક્કમ બનતો ચાલ્યો. તેની વિચારસરણીને પરિપૂર્ણ બનાવતી સત્યની ઝાંખીઓ તેના અંતરમાં અવારનવાર પ્રકાશવા લાગી. તેના પિતા અને તેનો દેશ એ બેના નવા ખ્યાલોથી તે પોતાની જાતને નવું બળ અને નવી સત્તા પ્રાપ્ત થયેલી માનવા લાગ્યો.

નવું ધર્માતર પામેલા માણસની પેઠે, તેને પણ તેના નવા ધર્માતરનો ઉન્માદ ચડ્યો. તેનો સ્વભાવ જ એવો ઊમિલ હતો. એક વખત સરકવા માંડ્યો એટલે પછી તેને રોકવો જ મુશ્કેલ. ગમે તેમ પણ હવે પગલું ભરાઈ ચૂક્યું હતું. જ્યાં તેને પહેલાં રાજસત્તાનો અંત જ દેખાતો હતો, ત્યાં તેને ફ્રાંસનું પુનરુત્થાન દેખાવા લાગ્યું. તેનો ધ્રુવતારો પલટાઈ ગયો હતો. જ્યાં અસ્ત હતો, ત્યાં હવે સૂર્યોદય આવી ગયો હતો.

૪૩

“નીકળ અહીંથી, હરામજદા !”

આ બધા ફેરફારોની તેનાં કુટુંબીઓને ગંધ પણ આવી ન હતી. જ્યારે તેનું પરિવર્તન સંપૂર્ણ બની ચૂક્યું, અને રાજભક્તમાંથી તે સંપૂર્ણ લોક-ક્રાંતિવાદી બની ગયો, ત્યારે તે એક છાપનારાને ત્યાં ગયો અને ‘બેરન મેરિયસ પોન્ટમર્સી’ એ નામનાં સો કાર્ડ છપાવી લાવ્યાં. જોકે તે કોઈને ઓળખતો ન હતો અને તેથી કોઈને મળવા જવાનો ન હતો; એટલે એ કાર્ડની થપ્પી તે પોતાના ખિસ્સામાં જ રાખતો.

સાથે સાથે જ, કુદરતી ક્રમે જેમ જેમ તે પોતાના પિતાની નજીક પહોંચતો ગયો, તેમ તેમ તે તેના દાદાથી દૂર ખસતો ગયો. એ ડોસાનો ઉપરચોટિયો તરંગી સ્વભાવ તેને પહેલેથી જ ગમતો ન હતો; પરંતુ અત્યાર સુધી એકસમાન રાજકીય વિચારો અને શ્રદ્ધાઓના પુલ ઉપર તે



બેનું મિલન થતું હતું. પરંતુ તે પુલ હવે વચ્ચેથી સદંતર ખસી જતાં, તે બે વચ્ચે એક ઊંડી ખાડી આવી ગઈ; અને જેમ જેમ તેને સમજાતું ગયું કે તેના દાદાએ કેવળ પોતાના મૂર્ખ તરંગોને કારણે જ પોતાને પોતાના પિતાનાથી આટલો બધો વિખૂટો પાડ્યો હતો, અને પિતાને પુત્રવિહોણો તથા પુત્રને પિતાવિહોણો કરી મૂક્યો હતો, તેમ તેમ મોં, જીભેનાર્મન્ડ પ્રત્યે તેનો ગુસ્સો માઝા મૂકવા લાગ્યો.

પણ આ બધું પરિવર્તન તેના અંતરમાં ઊભું થયેલું હતું. બહારથી તેની કશી ખબર કોઈને પડી ન હતી. માત્ર તે વધુ અક્કડ, વધુ ચૂપ અને વધુ ગેરહાજર બનતો ચાલ્યો. તેની માસી તેને વઢતી ત્યારે તે અભ્યાસ, પરીક્ષા, વ્યાખ્યાનો વગેરેનાં બહાનાં કાઢતો, તેના દાદા તો પોતે કરેલા નિદાનને જ વળગી રહ્યા હતા —

“ભાઈસાહેબ પ્રેમમાં પડ્યા છો! એ તો હું એની ગત જાણું!”

અવારનવાર મેરિયસ દિવસો સુધી ગેરહાજર રહેતો. એવી એક મુસાફરી દરમિયાન તે મોન્ટફર્મેલ જઈ આવ્યો અને પોતાના પિતાની અંતિમ ઈચ્છા અનુસાર થેનારડિયર નામના વીશીવાળાની શોધ કરી આવ્યો. તેને ખબર મળી કે, થેનારડિયર દેવાળું કાઢ્યું હતું અને તે ક્યાં ચાલ્યો ગયો તે કોઈ જાણતું નહોતું.

બાકીના વખતોએ તેની મુસાફરી વર્નોન તરફ હોતી. પોતાના પિતાની કબર ઉપર ફૂલ ચડાવી, તે પોતાના પંજા વડે મોં ઢાંકી, ધૂંટણિયે પડી, કલાકો સુધી ત્યાં બેસી રહેતો.

એવી એક મુસાફરી પછી ત્રણ દિવસ બાદ વહેલી સવારે તે પૉરિસ પાછો આવ્યો હતો. બે રાતના કબર પાસેના ઉજગરાઓને કારણે તેને થાક લાગ્યો હતો, અને તેથી તરવાનું શીખવાના હોજમાં એક કલાક તરી આવીને થાક ઉતારવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પોતાની ઓરડીમાં જઈ, તેણે જલદી જલદી પોતાનો કોટ ઉતારી નાખ્યો અને પોતાના ગળામાં બાંધેલું કાળા દોરાનું માદળિયું પણ કાઢીને નીચે મૂક્યું. પછી તે જલદી હોજ તરફ ચાલ્યો ગયો.

મોં. જીભેનાર્મન્ડ, સારી તબિયતવાળા ધરડાઓની પેઠે સવારમાં વહેલા ઊઠ્યા હતા. તેમણે મેરિયસના આવ્યાનો અવાજ સાંભળ્યો, એટલે તે પોતાના ધરડા યગ લઈ જઈ શકે એટલી ઉતાવળથી દાદર ચડીને મેરિયસની ઓરડી તરફ ચાલ્યા, જેથી તેને આંતરેને તે ક્યાં ગયો હતો વગેરે બાબતો ધીમે ધીમે પૂછી શકાય.

પરંતુ ડોસાના પગ કરતાં જુવાનિયાના પગ સાબદા હતા; અને ડોસો ઉપર પહોંચ્યો ત્યાર પહેલાં જુવાનિયો નીચે ઊતરી ગયો હતો. ઓરડામાં પથારી વણવપરાયેલી પડેલી હતી; અને તેના ઉપર મેરિયસનો કોટ અને માદળિયું પડેલાં દેખાતાં હતાં.

ડોસાને થયું કે, ભેદ ઉકેલવાની ખરી ચાવી હાથ આવી ગઈ છે; એટલે એક હાથમાં કોટ અતે બીજા હાથમાં માદળિયું લઈને, પોતાની દીકરીના ઓરડામાં તેમણે વિજયપ્રવેશ કર્યો.

માદળિયાની ડબીમાં મેરિયસની પ્રેયસીનો ફેટો હશે એમ માનીને, ડોસાએ આજકાલના જુવાનિયાઓની પ્રેયસી પસંદ કરવાની શક્તિ ઉપર અશ્રદ્ધા અને ફિટકાર પ્રદર્શિત કરતાં કરતાં તે ડબી ઉઘાડી.

ડોસાની ઘરડી દીકરી પણ જુવાનોમાં ન મળે તેટલી ઈતેજાસીથી ઊભી થઈને ડબીમાંનો ફેટો જોવા પાસે આવી.

ડબી એક ચાંપ દબાવતાં ઊઘડી ગઈ. તેમાંથી ફેટાને બદલે ગડી કરેલો એક કાગળ નીકળ્યો.

ડોસો હસતો હસતો બોલ્યો, “ આ શું છે તે હું જાણું છું. કોઈ ઢોંગલીએ લખેલો પ્રેમ-પત્ર ! તે આપણા ઢોંગલાભાઈ ગળે ટાંગાવી રાખે છે ! ”

“ તો વાંચી તો જુઓ; ખબર પડે કે એ ડાકણ કોણ છે. ”

ડોસાએ ચરમાં પહેર્યા અને કાગળ ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યો —

“ મારા પુત્ર માટે :— શહેનશાહ નેપોલિયને મને વોટર્લૂના રણમેદાન ઉપર બોરન બનાવ્યો છે. મારા લોહીથી ખરીદેલા એ પદને જેકે અત્યારનું તંત્ર માન્ય રાખવા ના પાડે છે; પરંતુ તે પદ હું મારા પુત્રને બજું છું. તેણે તે ધારણ કરવું. તે એ પદને લાયક નીવડશે એ કહેવાની મારે ભાગ્યે જરૂર હોય. ”

ડોસા અને ડોસીની લાગણીઓનું વર્ણન શબ્દોમાં કરવું અશક્ય છે. મૃત્યુના પંજાના સ્પર્શથી જાણે તે બંને થીજી ગયાં. મોં. જીલેનોર્મન્ડ છેવટે ધીમે અવાજે પોતાની જાતને કહેતા હોય તેમ બોલ્યા —

“ આ પેલા કસાઈના હસ્તાક્ષર છે. ”

દીકરીએ એ કાગળ બધી બાજુએથી તપાસીને પાછો પેલી ડાબલીમાં મૂકી દીધો,

એ જ સણે કાગળે વીંટેલું એક પડીકું કોટના ખીસામાંથી ગબડી પડ્યું. દીકરીએ તે ઉપાડ્યું અને ખોલ્યું. તેમાં મેરિયસનાં સો કાર્ડ હતાં. તેમાંનું એક તેણે ડોસાને આપ્યું. તેમણે વાંચ્યું : “ બોરન મેરિયસ પોન્ટમસી. ”

ડોસાએ તરત ઘંટની દોરી ખેંચી દાસીને બોલાવી તથા પેલું માદળિયું, કોટ, પડીકું બધું બહાર ફેંકીને કહ્યું, “આ બધા ઉકરડા ઉઠાવી જા.”

એક કલાક સંપૂર્ણ ચુપકીદીમાં પસાર થઈ ગયો. ડોસો અને ડોસી એકબીજા તરફ પીઠ કરીને બેસી રહ્યાં; અને કદાચ એક જ બાબતનો વિચાર કરી રહ્યાં હતાં.

થોડી મિનિટો બાદ મેરિયસે દેખા દીધી. તે અંદર આવ્યો. બહારથી જ તેણે પોતાનું એક કાર્ડ દાદાના હાથમાં જોયું હતું. તેને જોતાં જ ડોસો પોતાના મજાકભર્યા અને તુમાખીવાળા અવાજે બોલી ઊઠ્યો —

“થોભો! થોભો! થોભો! મારા મહેરબાન! આપ નામવર બેરન સાહેબને હું મારી સલામ સાદર કરું છું. આ બધાનો અર્થ શો છે, જરા કહો જોઉં.”

મેરિયસના મોં ઉપર થોડી લાલાશ ફરી વળી. તેણે જવાબ આપ્યો :

“એનો અર્થ એ છે કે, હું મારા પિતાનો પુત્ર છું.”

મોં. જીબેનોર્મન્ડ પોતાનું હાસ્ય ખાળીને કર્કશતાથી બોલ્યા :

“તારો બાપ? હું તારો બાપ છું”

મેરિયસે ઢળેલી આંખે કડકાઈથી જવાબ આપ્યો : “મારો બાપ એક નમ્ર અને પરાક્રમી પુરુષ હતો. તેણે લોકતંત્ર અને ફ્રાંસની યશસ્વીપણે સેવા બજાવી હતી; માણસે કદી પણ સરજેલા મહાન ઈતિહાસમાં તેનું અનોખું સ્થાન હતું; પૂરી પા સદી તેણે રણમેદાનમાં જ ગાળી હતી — દિવસે તોપના ગોળાઓના વરસાદ હેઠળ અને રાતે બરફના વરસાદ હેઠળ કાદવમાં. તેણે કેટલીય ટુકડીઓના ધ્વજ કમળે કર્યા હતા; તેને વીસ ઊંડા ધા થયા હતા; અને ભુલાયેલી તથા તજાયેલી હાલતમાં તેનું મરણ થયું છે. તેનો દોષ હોય તો એક જ હતો : અને તે એ કે બે અકૃતજ વસ્તુઓને તે પ્રાણપણે ચાહતો હતો — તેનો દેશ અને તેનો પુત્ર.”

મોં. જીબેનોર્મન્ડ સહન કરી શકે તેનાથી આ ઘણું વધારે હતું. લોકતંત્ર શબ્દ ઉચ્ચારતાં જ તે ઊભા થઈ ગયા હતા; અથવા કહો કે ઊછળી પડ્યા હતા. મેરિયસે ઉચ્ચારેલા દરેક શબ્દે એ ઘરડા રાજભક્તના મોંને સળગતા અંગાર ઉપર ધમણની જેમ ઝપાટા લગાવ્યા હતા; અને તે પ્રથમ તો લાલ, પછી કેસરી અને પછી જાળ જેવા બની ગયા.

“મેરિયસ!” તે તડૂકી ઊઠ્યો, “બદમાશ કુત્તા! તારો બાપ કોણ હતો તે હું જાણતો નથી! હું જાણવા પણ માગતો નથી. પણ હું એટલું

જાણું છું કે, એ બધા દોળામાં બદમાશ ડામીજે સિવાય બીજું કોઈ ન હતું. એ બધા જ ભિખારડા, ખૂની કસાઈઓ હતા ! હું કહું છું કે એ બધા જ ! સાંભળો છો, બેટમજી ? અને જો, મારું આ ખાસકું જોટલું બૉરન છે, તેટલો નું બૉરન છે ! લોકતંત્રની સેવા કરનારા બધા ફાંસીગરા હતા ! અને પેલા બોનાપાર્ટની સેવા કરનારા બધા કસાઈ હતા ! બધા જ પોતાના કાયદેસર રાજને દગો દેનારા દ્રોહીઓ હતા ! બધા જ વોટબૂના મેદાન ઉપર અંગ્રેજો અને પ્રુશિયનો આગળ ભાગી જનારા બાયલાઓ હતા, એટલું જ હું જાણું છું. તારો બાપ જો એ બધામાંનો કોઈ હોય, તો હું તેને ઓળખતો નથી; મને આપની દયા આવે છે, નામવર !”

હવે મેરિયસનો અંગાર બનવાનો અને મોં. જીવેનોર્મન્ડનો ધમણ બનવાનો વારો આવ્યો. મેરિયસ અંગેઅંગમાં કંપી ઊઠ્યો. તેનું માથું સળગવા લાગ્યું. પોતાની સમક્ષ આ બધું બોલાય અને તે ચૂપ રહે એ અશક્ય હતું. તેના બાપને તેની હાજરીમાં પગ તળે રગદોળવામાં આવ્યો હતો. પણ તેમ કરનાર તેના દાદા હતા. એકનું વેર બીજા ઉપર અત્યાચાર કર્યા વિના તે લઈ શકે તેમ ન હતું. એક બાબુ કબર હતી, બીજા બાબુ ધોળા વાળ હતા. થોડી વાર તો તેનું માથું ભમી ગયું; પછી આંખો ઊંચી કરીને, તેના દાદા તરફ સીધી નજર કરીને તે ગર્જના કરતો બોલ્યો —

“બુર્જો રાજવંશ અને મહા ડુક્કર લૂઈ અઢારમો મુદાબાદ !”

લૂઈ અઢારમો ચાર વર્ષ થયાં ગુજરી ગયો હતો; પણ મેરિયસને મન બધાં સરખું હતું.

ડોસો અત્યાર સુધી કિરમજી રંગનો હતો તે હવે પોતાના ધોળા વાળ કરતાં વધુ ફીકો બની ગયો. ઓરડામાં એક બાબુ ગોઠવેલા રાજાના પૂતળા તરફ તે ફર્યો અને ગંભીરપણે તેણે તેને વંદન કર્યાં. ત્યાર બાદ સંપૂર્ણ ચુપકીદી સાથે તે આખા ઓરડામાં એક છેડેથી બીજા છેડે બે વખત ભારે પગલે ચાલ્યો, અને છેવટે ડહાઈને સડક બની ગયેલી પોતાની પુત્રી તરફ જોઈને તદ્દન ઠંડા સ્મિત સાથે બોલ્યો —

“આ મહાશય જવા બૉરન અને મારા જેવો રાજભક્ત એ બંને એક છાપરા હેઠળ સાથે નહિ રહી શકે.”

અને ત્યાર પછી એકદમ ટટાર બની જઈ, ક્રોધ અને આવેગથી ધૂજતાં ધૂજતાં તે પોતાનો હાથ મેરિયસ તરફ લંબાવીને બરાડી ઊઠ્યો —

“નીકળ અહીંથી, હરામજદા !”

મેરિયસ ઘર છોડીને ચાલતો થયો.

બીજે દિવસે મોં. જીવેનોર્મન્ડે પોતાની દીકરીને કહ્યું, “તું દર છ મહિને એ ચમારને છસો ફ્રાંક મોકલતી રહેજે; અને મારી આગળ કદી તેનું નામ ન લેતી.”

ડોસાના અંતરમાં ગુસ્સાનો ભાર ઘણો મોટો હતો, અને તે ક્યાં ઠાલવવો એ સમજાનું ન હોવાથી, તે ત્રણ મહિના સુધી પોતાની દીકરી સાથે પણ ન બોલ્યા.

મેરિયસ ગુસ્સામાં જ ચાલતો થયો હતો. દાસીએ મેરિયસની વસ્તુઓ ઉઠાવતી વખતે તેનું માદળિયું દાદરામાં જ ક્યાંક પાડી નાખ્યું હતું, તે મેરિયસના હાથમાં ન આવ્યું. ડોસાએ જ જાણી જોઈને પોતાના પિતાના એ પવિત્ર હસ્તાક્ષરનો અગ્નિમાં નાખી નાશ કર્યો હતો એમ તેણે માની લીધું. એ અક્ષરો અને એ કાગળ એ જ તેને માટે તેના પિતાની એકમાત્ર શેષ રહેલી પવિત્ર યાદગીરી સમા હતા. તે વસ્તુનો એમ જાણીબૂજીને તુચ્છકારથી વિનાશ કરનારા દાદાને તે કદી જામા કરી શકે તેમ ન હતું.

મેરિયસ પોતે ક્યાં જતો હતો તે કોઈને કહ્યા વિના, તથા પોતે ક્યાં જવાનો છે તેના કથા ખ્યાલ વિના, એક કંતાનની ઝોળીમાં થોડાં કપડાં, એક ઘડિયાળ, અને ત્રીસ ફ્રાંક જેટલી રકમ સાથે લઈને ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો. બહાર એક ભાડાની ઘોડાગાડી જતી હતી, તેમાં તે કલાકથી ભાડું ઠરાવીને બેસી ગયો; અને નાકની દાંડીએ હાંકયે જવાનું તેણે ઘોડાગાડીવાળાને કહી દીધું.

૪૪

‘એ. પી. સી. મિત્રમંડળ’

ફ્રાંસ દેશમાં આ અરસામાં ક્રાંતિનો ઘેરો ગડગડાટ ફરી સંભળાવા લાગ્યો હતો. ૧૭૮૯ અને ૧૭૯૨ ની સાલનાં ઊંડાણોમાંથી ગેબી અવાજે ઊઠતા હતા અને વાતાવરણને પ્રભુબ્ધ કરતા હતા. કાળની અમોઘ ગતિથી જ પ્રેરતાં લોકો, ખબર પડુ ન પડે તે રીતે પલટાતા જતા હતા. ઘડિયાળના ચંદા ઉપર ફરતો કાંટો લોકોના અંતરમાં પણ ફરી રહ્યો હોય છે. સજ્જાત ઉદાર-મતવાદી બની રહ્યા હતા.

ફ્રાંસમાં તે વખતે હજુ એક દેન્દ્રવર્તી કોઈ ક્રાંતિમંડળ ન હતું, પરંતુ ઠેર ઠેર અણછતી સંસ્થાઓ પોતાની થાખાઓ વિસ્તારી રહી હતી.

પેરિસમાં ચળવળ ચલાવતાં બીજાં ક્રાંતિવાદી મંડળો જોવું એક ‘એ. બી. સી. મિત્રમંડળ’ પણ હતું.

તેના સભ્યોની સંખ્યા બહુ મોટી ન હતી. તેને એક નાની ટોળકી જ કહી શકાય. તેઓ પેરિસમાં બે જગાએ મળતા — હેલે નજીક ‘કેરીન્થ’ નામના પીઠામાં, અને પેન્થિયોન નજીક કાફે-મુસાં નામના કોફી-ઘરમાં. પહેલી જગા કારીગર-વર્ગની નજીક હતી; બીજી વિદ્યાર્થી-વર્ગની નજીક.

કાફે-મુસાંની પાછળની ઓરડીમાં તેમની ખાસ બેઠકો મળતી. એ. બી. સી. મંડળના મિત્રો મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ જ હતા; પણ કારીગર-વર્ગ સાથે તેમનો બરાબર સંપર્ક હતો. તેઓમાંના મુખ્યનાં નામ નીચે મુજબ છે, અને તે બધાં ઐતિહાસિક છે : —

એન્જેલરસ, કોમ્મીફેર, જીન પ્રુવેર, ફ્યુલી, કોફેરાક, બહોરેલ, લેઈગલ, જોલી, ગ્રેન્ટેર.

એન્જેલરસ તેના બાપનો એકનો એક પુત્ર હતો અને તવંગર હતો. તે એક વહાલસોયો મીઠો જુવાનિયો હતો, પરંતુ ગમે ત્યારે ઉગ્ર — રુદ્ર બની શકે. તેની આંખ ઉપરથી એમ લાગે કે, ગયા જન્મમાં તેણે ક્રાંતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું છે, અને આ જન્મમાં તે ક્રાંતિનો પેગંબર થઈને આવ્યો છે. તે ગંભીર પ્રકૃતિનો હતો અને પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રી નામની કોઈ વસ્તુ છે એની તેને ખબર ન હતી. તેને એક જ કામના હતી — હકની; તેને એક જ વિચાર હતો — મુશ્કેલીઓને તોડીફોડીને આગળ જવાનો. ગુલાબ તરફ તે ભાગ્યે નજર કરતો; વસંતઋતુનો તેને ખ્યાલ જ નહોતો; પંખીઓનું ગાન તેને સંભળાતું નહિ; ફૂલો તેને માટે તરવાર સંતાડવાના ઢાંકણરૂપ હતાં; લોક-શાહીની દેવી સિવાય બીજી સર્વ નારીઓ સમક્ષ તેની આંખ ઢળેલી જ રહેતી; તેની વાણી જાણે પ્રેરિત હોય તેવી હતી; અને તેમાં મંત્રનો આભાસ થતો.

એન્જેલરસ જો ક્રાંતિનું તર્કશાસ્ત્ર હતો, તો તેનો મિત્ર કોમ્મીફેર ક્રાંતિની ફિલસૂફી હતો. ક્રાંતિના તર્કશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફી વચ્ચે આ તફાવત હોય છે : તર્કશાસ્ત્રનો અંત યુદ્ધમાં આવે છે; ફિલસૂફીનો અંત શાંતિમાં. કોમ્મીફેર એન્જેલરસની પૂર્તિરૂપ તેમ જ સુધારણરૂપ હતો. તેની ઈચ્છા સૌનાં મનમાં સામાન્ય જ્ઞાનના વિશાળ સિદ્ધાંતો રેડવાની હતી. તે કહેતો, “ક્રાંતિ ખરી, પરંતુ સંસ્કૃતિ વિનાની નહિ!” એન્જેલરસ આગેવાન હતો, તો કોમ્મીફેર ભોમિયો હતો. તમે એકની સોબતમાં લડવાનું ઈચ્છો, તો બીજાની સોબતમાં આગેકૂચ કરવાનું. કોમ્મીફેર લડી શકતો નહિ એમન હતું;

લે મિ૦ — ૧૩

પરંતુ સિદ્ધાંતોના શિક્ષણથી અને પ્રકૃતિના નિયત કાયદાઓના જ્ઞાનથી માનવ-જાતની તેના ભવિષ્ય સાથે ધીમે ધીમે સુસંગતિ સ્થાપવી, એ તેને વધુ ગમતું. પ્રકાશ તો રોશનીનો પણ હોય છે અને આગનો પણ હોય છે. કોમ્બીફેર રોશનીના પ્રકાશની તરફેણમાં હતો. ૧૭૯૩ની ક્રાંતિની પેઠે લોકો સત્યમાં આંખો મીંચી ધસી જાય, એ કલ્પનાથી તે ચોકી ઊઠતો. લોકોની ઠંડી પણ શુદ્ધ, પદ્ધતિસર પરંતુ નિર્દોષ પ્રગતિ થાય, એ તેને પસંદ હતું. સારી વસ્તુ નિર્દોષ પણ હોવી જોઈએ, એમ તે વારંવાર કહેતો.

જન પુવેર સાહિત્યપ્રેમી — લગભગ પંડિત હતો. ઘણી ભાષાઓ જાણી, ઘણા પ્રાચીન કવિઓના ગ્રંથોનો આસ્વાદ લેવો, એ તેને ગમતું. ફૂલોનું ફૂડું વસાવવું, વાંસળી વગાડવી, કવિતા બનાવવી, લોકો ઉપર પ્રેમ રાખવો, સ્ત્રીઓ ઉપર ખેદ કરવો, અથવા બાળપણ ઉપર વિલાપ કરવો — એ તેના વ્યાસંગ હતા. તેના મનમાં બે વૃત્તિઓ પ્રબળ હતી : એક માનવ પ્રત્યે અને બીજી ઈશ્વર પ્રત્યે. કાં તો તે અભ્યાસમગ્ન હોય, યા તો ધ્યાનમગ્ન હોય. દિવસે ને મજૂરીના દર, મૂડી, લગ્ન, ધર્મ, વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય, કેળવણી, દંડ, મિલકત, પેદાશ અને વહેંચણી જેવા સામાજિક પ્રશ્નોમાં મથાવૂંલ રહેતો; અને રાતે તારા નિહાળવામાં. એન્જેલરસની પેઠે તે તવંગર હતો તથા માબાપનો એકનો એક પુત્ર હતો.

ફ્યુલી પંખા બનાવનારો હતો, અનાથ હતો, અને દિવસના ત્રણ ફ્રાંક માંડ કમાતો. તેને માત્ર એક જ તમન્ના હતી — દુનિયાને દુઃખમુક્ત કરવાની. તેને બીજી પણ એક પ્રબળ કામના હતી — આત્મશિક્ષણની. તે જાતે લખતાં વાંચતાં શીખ્યો હતો, અને તે જે કાંઈ જાણતો હતો તે બધું તેણે જાતે મેળવ્યું હતું. તેનું હૃદય વિશાળ હતું : તેણે પોતાના સમગ્ર દેશબંધુઓને અપનાવ્યા હતા. મા-વિહોણો હોવાથી તે જન્મભૂમિના ખોળા તરફ વળ્યો હતો.

કોર્ફેરાક જુવાનીભર્યા ચેતનથી નીતરતો વિદ્યાર્થી હતો. જૂતની પેઠે નિરંતર કામ માગતી અને કામ દેતી એ એક જાતની અનોખી માનસિક શક્તિ છે. એન્જેલરસ આગેવાન હતો, કોમ્બીફેર માર્ગદર્શક ભોમિયો હતો, તો કોર્ફેરાક મધ્યવર્તી કેન્દ્ર હતો. બીજાઓ વધુ પ્રકાશ આપતા, ત્યારે તે વધુ ગરમી આપતો. સાચું કહીએ તો તેનામાં કેન્દ્રના બધા ગુણ હતા — ગોળમટોળપણું અને આંજી નાખતો પ્રકાશ.

ખહોરેલ સારી મજાક અને ખરાબ સોબતવાળો પ્રાણી હતો. દાનવીર કહી શકાય તેટલી હદે ખરચાળ હતો, પ્રવક્તા કહી શકાય એટલી હદે

વાતોડિયો હતો, અને નિર્ભજજ કહી શકાય એટલી હદે ધુષ્ટ હતો. તકરાર જેવું બીજું કશું તેને ગમે નહિ : પણ તે હજારો લોકોએ ઉપારેલો દંગલ હોવો જોઈએ ! અને દંગલ જેવું બીજું કશું તેને ગમે નહિ : પણ તે સમૂળી ક્રાંતિ હોવી જોઈએ ! રસ્તા ઉપરનો પથરો તોડી નાખવા તે હંમેશાં તૈયાર હોય; તે જ પ્રમાણે આખી-થેરીને ઉખાડી નાખવા, અને પછી આખી સરકારને તોડી પાડવા ! તેણે નક્કી કર્યું હતું કે કદી વક્રીલ થવું નહિ. તેને મન અભ્યાસક્રમ એટલે જોડકણાં માટેનો મસાલો, અને અધ્યાપકો એટલે કટાક્ષિત્રો માટેની તકો. કશું ન કરવા બદલ તે વરસે દહાડે ત્રણેક હજાર ફ્રાંકની રકમ ખાઈ જતો હતો. તેનાં માત્રાપ ખેડૂત હતાં, અને તેમનામાં પુત્ર માટે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં તે સફળ નીવડ્યો હતો.

આ આખા મંડળમાં લેઈગલ સંપૂર્ણ સફાયટ ટાલિયો હતો. તેનું જીવન એટલે કમનસીબોની પરંપરા; અને તેમાંથી તેણે ખુશમિજાજીપણાંથી અર્ક નિચોવ્યો હતો. કથામાં સફળ ન નીવડવું એ તેની વિશિષ્ટતા હતી; છતાં દરેક પરિસ્થિતિ પ્રત્યે તે હસી શકતો. પચીસ વર્ષની ઉંમરે તેને ટાલ પડી ગઈ હતી. તેનો પિતા એક ઘર અને થોડી જમીન મૂકીને ગુજરી ગયો હતો; પણ આ ભાઈએ બીજે જ વર્ષે સદ્ગામાં બધું ગુમાવી દીધું હતું. તેની પાસે ઠીક ઠીક જ્ઞાન અને મજકથકિત સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું ન હતું. દરેક બાબતમાં તે નિષ્ફળ જતો અને દરેક જણ તેને ઠગી જતું. તે જે કંઈ બાંધતો તે તેના ઉપર જ તૂટી પડતું; તે લાકડાં કાપતો તો તેની આંગળી જ ચિરાઈ જતી. દરેક ક્ષણે કંઈ ને કંઈ કમનસીબ તેના તરફ ધસ્યા જ કરતું; અને તેથી જ તે આટલો ખુશમિજાજી બની ગયો હતો !

તે ધીમે ધીમે કાયદાની ડિગ્રી તરફ આગળ વધી રહ્યો હતો. તેને નિવાસસ્થાન જેવું કંઈ ન હતું : આજે એક મિત્રને ત્યાં, તો કાલે બીજા મિત્રને ત્યાં. મોટે ભાગે તે પોતાના દોસ્ત જોલીને ત્યાં રહેતો. જોલી દાક્તરીનો અભ્યાસ કરતો હતો અને તેના કરતાં બે વરસે નાનો હતો.

જોલીને તેના વૈદકના અભ્યાસે પોતામાં જ બધા સેગોનાં સર્વ લક્ષણો જોતો કસી મૂક્યો હતો. તે દાક્તર થવાનું શીખવાને બદલે દરદી થવાનું જ શીખતો જતો હતો. દિવસનો મોટો ભાગ તે અરીસામાં પોતાની જાલ જોયા કરતો. સહેજ ઝનુ બદલાય કે તે પોતાની નાડી ઝાલીને બેસી જાય. આમ છતાં તે બીજી રીતે આનંદી જીવડો હતો.

આ બધા જુવાનિયાઓ જુદી જુદી ખાસિયતોવાળા હોવા છતાં, તે બધાનો ધર્મ એક હતો : પ્રગતિ !



એ આખા ટોળામાં સૌનાં જુરસાદાર અને શ્રદ્ધાળુ માનસની વચ્ચે એક જ જાણ નારિતક હતો. તેનું નામ હતું ગ્રેન્ટેર. તેના સંશયવાદે તેના મનમાં એક પણ વિચારને સાજેસમો રાખ્યો ન હતો. બધા સંજોગોમાં બધા પ્રકારનાં શ્રદ્ધા-ભક્તિની તે ઠેકડી ઉડાડતો. ભટકેલ, જુગારી અને વ્યભિચારી એવો એ જુવાનિયો મોટે ભાગે પીધેલ સ્થિતિમાં જ રહેતો.

છતાં આ નારિતકને પણ એક સ્થળે ભક્તિ-ભાવ હતો. આ ભક્તિ-ભાવનો વિષય કોઈ સિદ્ધાંત, પંથ, કળા કે વિજ્ઞાન ન હતો; એ એક માણસ હતો : એન્જેલરસ. એન્જેલરસે તેને થાના વડે જીવ્યો હતો ? ચારિત્ર્ય વડે. આવું દૃશ્ય ઘણી વાર જોવા મળે છે. એક નારિતક છેવટે એક પ્રબળ આસ્તિકને જ વરે છે. આપણામાં જેનો તદ્દન અભાવ હોય છે, તે વસ્તુ આપણને સૌથી વધુ આકર્ષક લાગે છે. ગ્રેન્ટેર કે જેનામાં બધી વસ્તુઓ માટેનો સંદેહ જ વ્યાપેલો હતો, તે એન્જેલરસમાં ઊંછળી પડતી શ્રદ્ધા ઉપર વારી ગયો હતો. કેડ વિનાનું તેનું વિચાર-કલેવર એન્જેલરસની પાપાણુ જેવી કઠોરતા અને અડગતાને આધારે ખડું રહેલું હતું.

૪૫

## પલોન્ડો હાજરી પૂરે છે

એક બપોરે લેઈગલ કોફી-ઘરના બારણાને અઢેલીને આરામથી ઊભો હતો. આગલે દિવસે કોલેજમાં તેના ઉપર આકૃત આવી પડી હતી, અને ભવિષ્ય માટેની પોતાની વ્યક્તિગત યોજનાઓ ઉપર તેની શી અસર પડે છે, તેનો તે સુસ્તીથી વિચાર કરતો હતો.

પરંતુ વિચારમાં પડી ગયો હોવાને કારણે એક ઘોડાગાડીને તેની પાસે થઈને પસાર થવામાં કંઈ વાંધો પડે તેમ નહોતું. લેઈગલની વિચારમગ્ન નજર પણ એટલું જોવા વિના ન રહી કે, એ ઘોડાગાડી કયે સ્થળે જવું એ નક્કી ન હોય તેમ ધીરે ધીરે ખચકાતી આગળ વધતી હતી. એ ઘોડાગાડીમાં હાંકનાર ઉપરાંત એક જુવાનિયો બેઠેલો હતો અને તે જુવાનિયાના પગ આગળ કંતાનની ઝોબી હતી. એ ઝોબી ઉપર સીવેલી પટ્ટીમાં લખેલું માલિકનું નામ પાસેના સૌં કેઈની નજરે પડે તેવું હતું : ‘મેરિયસ પોન્ટમસી.’

લેઈગલની નજરે તે નામ પડતાં જ તેની સુસ્તી જાણે હવામાં ઊડી

ગઈ ! તરત ટટાર થઈને ઘોડાગાડીવાળા પેલા જુવાન પ્રત્યે નવાઈભરી નજરે જોતો તે બોલી ઊઠ્યો, “ મહાશય, મેરિયસ પોન્ટમર્સી ? ”

ઘોડાગાડી આમ હાક પડવાથી ઊભી રહી. પેલો જુવાન મુસાફર પણ વિચારમાં જ પડી ગયેલો હતો. તેણે આખ ઊંચી કરીને કહ્યું, “ કેમ ભાઈ, શું છે ? ”

“ તમે જ મહાશય, મેરિયસ પોન્ટમર્સી કે ? ”

“ હા, ખરેખર. ”

“ હું તમને મળવા માગતો હતો. ”

“ એમ ? હું કાંઈ તમને ઓળખતો હોઉં એવું મને લાગતું નથી. ”

“ હું પણ તમને ઓળખતો નથી. ” લેઈંગલ હવે આગળ આવ્યો.

“ તમે કાલે કોલેજમાં ગેહહાજર હતા ? ”

“ તમે લૉ-કોલેજના વિદ્યાર્થી છો ? ” મેરિયસે સામું પૂછ્યું.

“ હા સાહેબ, આપની પોતાની જેમ જ. પરમ દિવસે હું કોલેજમાં ગયો હતો : તમે જાણો છો કે, માણસને એવું કોઈ કોઈ વાર થઈ આવે છે ! પ્રોફેસર હાજરી પૂરવાની તૈયારીમાં હતા : તમે જાણો છો કે, એ વખતે તેમના જેવા નાસમજદાર લોક બીજા કોઈ હોતા નથી. તે ત્રણ વાર તમારું નામ બોલે. અને જવાબ ન મળે કે તરત તમારું નામ છેકી કાઢે : તમારા સાઠ ફ્રાંક દૂધ ! ”

મેરિયસ લશ દઈને સાંભળવા લાગ્યો. “ બ્લૉન્ડો કાલે હાજરી પૂરતો હતો : પેલો તીણા અદેખા નાકવાળો બ્લૉન્ડો ! કોઈની ગેરહાજરી સૂંઘી કાઢવામાં તેને મજા પડે છે. તેણે ચાલાકીથી ‘ પ ’ અક્ષરથી જ શરૂઆત કરી. મારું ધ્યાન તે તરફ ન હતું; કારણ કે મારું નામ ‘ લ ’માં આવે છે. હાજરી બરાબર ચાલવા લાગી. કોઈનું નામ છેકાયું નહિ; આખી દુનિયા જ હાજર હતી. બ્લૉન્ડોનું મોં દિવેલિયું બનવા લાગ્યું. મેં કહ્યું, ‘ બેટા બ્લૉન્ડો, આજે તારે હાથે કોઈનું ખૂન થાય તેમ લાગતું નથી ! ’ પણ એટલામાં તેણે મેરિયસ પોન્ટમર્સીનું નામ દીધું. કોઈએ જવાબ ન આપ્યો. બ્લૉન્ડોએ આશાભરેલે અવાજે બીજા વાર મોટેથી બૂમ પાડી : ‘ મેરિયસ પોન્ટમર્સી ! ’ - અને પોતાની કલમ ઉપાડી. પણ મહાશય, મારામાં પણ પાણી છે. મેં તરત જ વિચાર્યું : ‘ આ કોઈ બહાદુર જુવાનિયાનું નામ છેકાઈ જવાનું થયું છે. જીવડા વિચાર કર; એ કોઈ ખરેખરો સજીવ માણસ હોવો જોઈએ, કે જે શાળામાં રોજ નથી આવતો. એ કોઈ ચોપડીમાં માથું ઘાલી તેનાં પાનાં કોતરી ખાનાર કીડો નહિ હોય; મારે જરૂર તેને બચાવવો જોઈએ; - બ્લૉન્ડો

મુદભાદ !’ એ જ ઘડીએ બ્લોન્ડોએ કલમ ખડિયામાં ભોળી, પોતાની ભૂખરી આંખો ઓરડા ઉપર ફેરવી, અને ત્રીજી વાર બૂમ પાડી : ‘મેરિયસ પોન્ટમસી !’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘હાજર સાહેબ !’ એટલે તમારું નામ છેકાતું રહી ગયું.”

“મહાશય !—” મેરિયસ બોલવા ગયો.

“પણ મારું નામ છેકાઈ ગયું,” લેઈગલે ઉમેર્યું.

“શી રીતે—?” મેરિયસે પૂછ્યું.

“તદ્દન સહેલી રીતે. કારણ કે, પ્રોફેસર મારા તરફ સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યો હતો. તેણે તરત ‘લ’ અક્ષર ઉપાડ્યો; અને મારું નામ ઉચ્ચાર્યું : ‘લેઈગલ !’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘હાજર, સાહેબ !’ એટલે બ્લોન્ડો વાઘના જેવી મીઠી નજર મારી સામે કરીને જરા હસ્યો અને બોલ્યો, ‘જો તમે પોન્ટમસી છો તો લેઈગલ નથી.’ આમ કહી તેણે ચટ દઈને મારું નામ છેકી નાખ્યું.”

મેરિયસ દુઃખી થઈને બોલી ઊઠ્યો, “મહાશય, મને ઘણી ટિલગીરી થાય છે—”

“પણ મને ઘણો આનંદ થાય છે—” લેઈગલ હસી પડીને બોલ્યો. હું વકીલ થઈ બેસવાની તૈયારીમાં હતો; પણ આ ભંગાણથી બચી ગયો. હું અદાલતના વિજયોનો ત્યાગ કરું છું ! મારે હવે કોઈ વિધવાને બચાવવી પડશે નહિ, તથા કોઈ અનાથ બાળકની મિલકત પડાવી લેવા ઈચ્છનાર માટે દાવો લડવો પડશે નહિ. હું સાહેબ, આપનો વળતો આભાર માનવા માગું છું; આપનું શુભ નિવાસસ્થાન કયાં છે?”

“આ ઘોડાગાડીમાં.”

“ભારે તવંજર સ્થિતિની નિશાની કહેવાય. કારણ કે, એનું ભાડું વરસે દહાડે નવ હજાર ફ્રાંક થાય !” લેઈગલે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

તે જ ઘડીએ કોફેરાક હોટેલમાંથી બહાર આવ્યો.

મેરિયસે ખિન્નતાભર્યું હાસ્ય હસીને જવાબ આપ્યો, “હું એ ભાડું બે કલાકથી ભરી રહ્યો છું; અને થોડા વખતમાં જ એનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છું છું ! પણ રોજની કલાણીની જમ, કયાં જવું એ હું જાણતો નથી.”

“મહાશય,” કોફેરાક બોલ્યો, “મારે ત્યાં ચાલો.”

“પહેલો હક મારો છે,” લેઈગલે બોલ્યો, “પરંતુ મારે ઘર જ નથી.”

“બસ, બસ, ચૂપ રહો, લેઈગલ.”

કોર્ફેરાક ઘોડાગાડીમાં જ બેસી ગયો. “હોટેલ... સેન્ટ જૅકસ તરફ, ફ્રાઈવર !”

અને એ જ રાતે મેરિયસ કોર્ફેરાકની જોડાજોડ એક ઓરડીમાં જોડવાઈ ગયો.

૪૬

## તમારો રાજકીય મત કયો છે ?

ઘોડા દિવસમાં મેરિયસ કોર્ફેરાકનો મિત્ર બની ગયો. જુવાની એ જલદી ફેઝ લાવનારી ઋતુ છે, અને કોર્ફેરાકની સંગતમાં મેરિયસ બહુ દૂટથી શ્વાસ લેવા લાગ્યો. મેરિયસને એ નવો અનુભવ હતો. કોર્ફેરાક તેને કથા પ્રશ્નો પૂછતો નહિ; તે ઉમરે ચહેરો બધું આપોઆપ કહી દે છે.

એક સવારે, છતાં, કોર્ફેરાકે અચાનક તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો : “પણ તમારો કોઈ રાજકીય મત છે ?”

“તમે શું કહેવા માગો છો ?” મેરિયસે જરા દુભાઈને પૂછ્યું.

“તમારો પક્ષ કયો છે ?”

“બોનાપાર્ટી લોકતંત્રવાદી.”

બીજા દિવસે કોર્ફેરાક મેરિયસને એ. બી. સી. મિત્રમાંડળની કાફે-મુસાંવાળી ખાસ ઓરડીમાં લઈ ગયો. મેરિયસને તેણે કાનમાં કહી દીધું, “મારે તને ક્રાંતિમાંડળમાં દાખલ કરાવવો છે.” બીજા સભ્યોને તેણે મેરિયસની રજૂઆત કરતાં જણાવ્યું, “નવો થાગિદ.”

મેરિયસે અત્યાર સુધી વિચાર-સ્વાતંત્ર્યનું આગું મુક્ત દર્શન કર્યું ન હતું. આઝાદ તથા કર્મરત એવાં આ નિર્બંધ ચિરોના તોફાની અને વેગવંત પ્રવાહમાં તેને પોતાના વિચારો વમળે ચડતા લાગ્યા. ફિલસૂફી, સાહિત્ય, કળા, ઇતિહાસ, ધર્મ એ સર્વ બાબત અંગે આ પદ્ધતિએ કરાતી વિચારણા તેણે કદ્યે નહોતી.

એક દિવસ માંડળની વાતચીતમાં વોટર્સનો ઉલ્લેખ આવ્યો. અને તેમાંથી નેપોલિયન વિષે એકદ નુચ્છકારભર્યો ઉલ્લેખ થતાં જ મેરિયસ ઊભા થઈ ગયો; અને ભીંતે લટકતા ફ્રાંસના નકશા પાસે જઈ, નીચેના કોર્સિકા ટાપુ\* ઉપર આંગળી કસીને બોલી ઊઠ્યો—“આ નાનો ટાપુ, જેણે ફ્રાંસને ખરેખર મહાન બનાવ્યું.”

\* નેપોલિયન કોર્સિકાને વતની હતો.

એન્જેલરસ જે અત્યાર સુધી જાણે આકાશ તરફ જોતો હોય એમ બેઠો હતો, તેણે મેરિયસ તરફ નજર કર્યા વિના જ જવાબ વાળ્યો, “ફ્રાંસને મહાન બનવા માટે કોઈ કોસિકાની જરૂર નથી. ફ્રાંસ મહાન છે, કારણ કે તે ફ્રાંસ છે.”

મેરિયસ અત્યારે પીછેહઠ કરી શકે તેવી દશામાં ન હતો. તે થડકાર-ભર્યા અવાજે અને થડકતી નસો સાથે બોલવા લાગ્યો, “ફ્રાંસને નીચું પાડવાનું પાપ મારે હાથે ન થાઓ; પરંતુ નેપોલિયન સાથે તેને જોડવું એ તેને નીચું પાડવા બરાબર નથી. એ મહાપુરુષને તમે નથી પૂજી શકતા, તો તમારે તેનામાં બીજું વિશેષ શું જોઈએ છે? તેનામાં દરેક વસ્તુ હતી : તે પૂર્ણ પુરુષ હતો. તેનું મગજ મનુષ્યોની સર્વ માનસિક શક્તિઓના સરવાળાટૂંક હતું. જસ્ટિનિયનની પેઠે તે કાયદાઓ ધડતો; સીઝરની પેઠે તે આદેશ આપતો; તે ઇતિહાસ રચતો તેમ જ લખતો; તેનાં બુલેટિનો મહાકાવ્ય ઇલિયડ જેવાં છે; શહેનશાહોને તે ગૌરવ શીખવતો; તે બધું જોતો, બધું જાણતો, અને તેમ છતાં તેના નાના બાળકના પારણા પાસે ઊભો રહી તે એક વનસલ પિતાનું ભવું હાસ્ય હસી શકતો. અને બીજી જ ધડીએ ચમકેલું યુરોપ સાંભળનું કે તેનાં લશ્કરોએ આગેકૂચ આરંભી છે : તોપખાનાનાં પૈડાં ગડગડાટ કરતાં ધસી રહ્યાં છે, હોડીઓના પુલો નદીઓ ઉપર નંખાઈ ગયા છે, વંટોળ જેવી ઘોડેસવાર ટુકડીઓનાં વાદળ ઊમટી રહ્યાં છે, અને પોકારો તથા બ્યૂગલોના રણનાદ વચ્ચે દરેક ઠેકાણે રાજસિંહાસનો ડગમગી રહ્યાં છે — રાજ્યોની હદો નક્કશાઓ ઉપર ભૂંસાવા લાગી છે!

“મારા મિત્રો ! ન્યાયી વાત બોલો ! આવા મહાન શહેનશાહની શહેનશાહત બનવું એ એક પ્રજા માટે કેવું ભવ્ય ખુશનસીબ કહેવાય; અને તેનાથી વધુ ભવ્ય બીજું શું હોઈ શકે ?”

“સ્વતંત્ર બનવું એ !” કોમ્મીફેર બોલ્યો.

હવે મેરિયસનો માથું નમાવવાનો વારો આવ્યો. આ ઠંડા, સાદા શબ્દોએ તેના મહાકાવ્ય જેવા વા-વંટોળને પોલાદની તલવાર પેઠે વીંધી નાખ્યો; અને તે તેના અંતરમાં ઊભરાની પેઠે થમી ગયો. જ્યારે તેણે આંખ ઊંચી કરી, ત્યારે એન્જેલરસ સિવાય બીજા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હતા.

મેરિયસની સ્થિતિ તદ્દન પ્રભુબ્ધ બની ગઈ. પોતાના અંતરમાં તે એક પ્રકારની અંધકારભરી ખિન્નતા અનુભવવા લાગ્યો : કદાચ પૃથ્વીને બીજા વાવવા હળ વડે ચીરે છે, ત્યારે તેને થતી હથે તે જાતની. કારણ કે, નવા અંકુરના જન્મનો અને ફળ ધારણ કર્યાને આનંદ તો બહુ

મોડેથી આવે છે.

તેણે તાજેતરમાં જ નવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી હતી. એ શ્રદ્ધાએ તેના બાપને તેની નજીક આણ્યો હતો. હવે ત્યાંથી આગળ ખસીને તે બાપથી વિખૂટો પડવા માગતો ન હતો. પરંતુ ત્યાં અટકી રહેવાની ગમે તેટલી પ્રબળ ઈચ્છા હોવા છતાં, તે આગળ ધકેલાયે જતો હતો—એ વસ્તુ તેને ક્યાં લઈ જઈને અટકશે એની તેને ખબર પડતી ન હતી. તેણે કાફે-મુસામાં જવાનું છોડી દીધું.

આ બધી પંચાત દરમિયાન જીવનની કેટલીક નક્કર બાબતો તરફ વિચાર કરવાનો તેને વખત મળ્યો ન હતો. પરંતુ એ બાબતો પોતાની જાતને ભૂલવા દેતી નથી : એક દિવસ ઘરધણી સવારમાં મેરિયસની ઓરડીએ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો—“મારે પૈસાની જરૂર છે.”

“કોર્ફેરાકને કહો કે અહીં આવીને મારી સાથે વાત કરી જાય.”

કોર્ફેરાક આવ્યો, ઘરધણી ચાલ્યો ગયો. મેરિયસે કોર્ફેરાકને પોતે ન કહેવા ધારેલી વાત કહી દીધી કે, હું દુનિયામાં એકલો છું; મારે સગાં-સાંબંધી નથી.

“તમારી પાસે કાંઈ પૈસા છે ?” કોર્ફેરાકે પૂછ્યું.

“માત્ર પંદર ફ્રાંક !”

“હું ઊછીના આપું એવી તમારી ઈચ્છા છે ?”

“કદી નહિ.”

“તમારી પાસે કંઈ દરદાગીનો છે ?”

“એક સોનાનું ઘડિયાળ; અને તમે જુઓ છો તે કપડાં.”

“હું એક વેપારીને ઓળખું છું, તે તમારો ઓવરકોટ અને એક પાટ-સૂન ખરીદી લેશે; અને એક ઘડિયાળીને ઓળખું છું, તે તમારું ઘડિયાળ ખરીદી લેશે. પણ પછી તમે શું કામ કરવા માગો છો ?”

“જે કરવું પડે તે; અચ્ચત્ત, એ સારા માણસથી કરી શકાય તેવું હોવું જોઈએ.”

“તમને અંગ્રેજ કે જર્મન આવડે છે ?”

“ના, કેમ ?”

“મારો એક મિત્ર બુક્સેલર છે; તે એક વિશ્વકોષ જીવું તૈયાર રે છે. તેને માટે તમે જર્મન કે અંગ્રેજી ભાષાના લેખોનો અનુવાદ કરી આપી શકો. મહેનતાણું બહુ ઓછું હોય છે, પણ તેનાથી જીવી શકાય ખરું.”

“હું એ ભાષાઓ શીખી લઈશ.”

“ અને દરમ્યાનમાં ? ”

“ મારો કોટ અને મારું ઘડિયાળ ખાઈને જીવીશ. ”

કપડાંના વીસ ફ્રાંક ઊપજ્યા; ઘડિયાળીએ પિસ્તાળીસ ફ્રાંક આપ્યા. ઘેર પાછા ફરતાં મેરિયસે કોર્ફેરાકને કહ્યું—“ મારા પંદર ફ્રાંક ઉમેરનાં કુલ એ સી ફ્રાંક થયા; ઘણા છે. ”

“ હોટેલવાળાનું બિલ ? ”

“ ઓહ, એ તો હું ભૂલી ગયો હતો. ”

તે બિલ તરત જ ભરી દેવું પડ્યું; સિતોર ફ્રાંક એછા થયા. દશ બાકી રહ્યા.

કોર્ફેરાકે કહ્યું, “ પાંચ ફ્રાંક ખાઈને તમે અંગ્રેજી ભણાવો; અને બીજા પાંચ ફ્રાંકે જર્મન! કાં તો એ ભાષાઓ તમે બહુ જલદી ગળે ઉતારી કહેવાય; અથવા તો એ ફ્રાંકને બહુ ધીમેથી. ”

મેરિયસની માસીએ, દરમ્યાનમાં, તેનું રહેઠાણ સોધી કાઢ્યું હતું. એક દિવસ મેરિયસ થાળામાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેની માસીએ મોકલેલા છસો ફ્રાંકની એક સીલબંધ પેટી તથા એક કાગળ તેને મળ્યાં. મેરિયસે તે ફ્રાંક પાછા મોકલાવી દીધા તથા વિનયભર્યા એક કાગળમાં લખી જણાવ્યું કે, ‘ મને આજીવિકાનું સાધન મળી ગયું છે, એટલે મારે પૈસાની જરૂર નથી. ’

તે વખતે તેની પાસે ત્રણ ફ્રાંક બાકી રહ્યા હતા.

૪૭

## કસોટીમાંથી

મેરિયસને માટે જીવન અગ્નિપરીક્ષારૂપ થઈ પડ્યું. પોતાનો કોટ અને ઘડિયાળ થાવી જવાં એ તો કંઈ મુશ્કેલ વાત ન કહેવાય; પણ તેને તે સૂકાં તરણાં ચાવવાનાં થયાં. અર્થાત્, રોટી વિનાના દિવસો, ઊંઘ વિનાની રાતો, બરોડી વિનાની સાંજ, આગ વિનાનો ચૂલો, મજૂરી વિનાનાં અકવાડિયાં, આશા વિનાનું ભવિષ્ય, કોણીએથી કાણે થયેલો કોટ, જેને દેખીને છોકરીઓ હસી પડે તેવો જૂનો ટોપો, ભાડું ન ભર્યું હોવાથી રાતે પાછો આવે ત્યારે બંધ થતું ઘરનું બારણું, ઘરઘણી અને તેના નોકરની તુમાખી, પડોશીઓની મજાક, સ્વમાનનો ભંગ, ગમે તે ગધાવૈતરું, ઘૂણા, કડવાશ,

અને દીનતા — મેરિયસને આ બધું શી રીતે ગળે ઉતારી શકાય તે શીખવું પડયું; અને મોટે ભાગે તો ગળે ઉતારવા માટે એ વસ્તુઓ જ તેને મળતી!

ગરીબાઈ એ કેવી અદ્ભુત અને ભયંકર અગ્નિપરીક્ષા છે! તેમાંથી નબળાઓ તુરંજ બનીને બહાર પડે છે, અને સબળાઓ ભવ્ય બનીને! ભાગ્યદેવી જ્યારે કોઈ માણસને ઢાળીને અકંગ બદમાશ કે મહાન દેવાંશી બનાવવા ઈચ્છે છે, ત્યારે આ કૂલડીમાં તેને ગાળે છે.

મેરિયસને આ બધી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે થઈને માત્ર જીવવાનું ન હતું; પરંતુ વકીલની પરીક્ષા પાસ કરવાની હતી, અને તે તેણે કરી પણ ખરી. વકીલની પરીક્ષા પસાર થઈ જતાં તેણે પોતાના દાદાને એ ખબર પહોંચાડવા. તેમણે તે કાગળ વાંચીને ટુકડેટુકડા કરીને ટોપલીમાં ફેંકી દીધા. તેમની દીકરીએ તેમને સ્વગત એટલું બોલતાં સાંભળ્યા કે, “ ગધેડા, તારામાં જે અક્કલનો છાંટો હોત, તો તું સમજી શકશો હોત કે, એક માણસ બેરન અને વકીલ એકીસાથે કદી ન હોઈ શકે!”

મેરિયસ ધીરજથી, સહનશીલતાથી અને વીરતાથી જીવનના એ સાંકડામાં સાંકડા ભાગમાંથી આગળ નીકળી ગયો. હવે તેનો માર્ગ જરા મોકળો થવા લાગ્યો. સખત પરિશ્રમ, ખંત અને દૃઢ સંકલ્પના બળે તે વરસે દહાડે સાતસો ફ્રાંક કમાતો થયો. તે જર્મન તથા અંગ્રેજ બંને ભાષા શીખી ગયો હતો, અને કોર્ફેરાકના મિત્ર બુક્સેબરને ત્યાં કામે લાગ્યો હતો.

સાતસો ફ્રાંક ઉપર તે શી રીતે જીવતો હતો? ખાસ જરાબ રીતે નહિ. જેમ કે, શરૂઆતમાં જણાવ્યું તેમ એક કંગાળ મકાનમાં એક ઘોલકી તેણે વરસે ત્રીસ ફ્રાંકને ભાડે રાખી હતી. એ મકાનની સાંભાળ રાખતી ડોસીને તે મહિને ત્રણ ફ્રાંક ઓરડી વાળવા તથા નાસ્તાની વસ્તુઓ લાવી આપવા બદલ આપતો. બધું મળીને તેનું કુલ ખર્ચ સપ્તાહ છસો ફ્રાંક થતું; અર્થાત્ વરસે દહાડે તે પચાસ ફ્રાંક જેટલો તવંગર બનતો. કોઈ મિત્રને જરૂર પડ્યો તે દશેક ફ્રાંક ધીરતો. કોર્ફેરાક જ એક વખત સાઠ ફ્રાંક માગી ગયો હતો.

મેરિયસ પાસે જે જોડ કપડાં રહેતાં. એક જોડ ‘દરરોજ માટે’ અને બીજી તદ્દન નવી ‘ખાસ’ પ્રસંગો માટે. અલબત્ત, બંને જોડ પિતાના કાયમી શોકચિહ્ન તરીકે કાળા રંગની હતી.

આ ‘સાચી’ સ્થિતિએ પહોંચતાં તેને વરસો વીત્યાં હતાં; મુશ્કેલીનાં કપડાં વરસો. પણ મેરિયસ એકે પ્રસંગે હિમત હાર્યો ન હતો. તેણે દરિદ્રતાની એકેએક કોટ્ટી પસાર કરી હતી; અને દેવું કરવા સિવાય બીજું



એકેએક કામ કર્યું હતું. તે માનતો કે માથે લેણદાર હોવો એ તો માથે માલિક હોવા કરતાં પણ ભૂંડું છે. માલિક તો તમારા ઘરીરનો જ હકદાર છે, પણ લેણદાર તો તમારી ઈજ્જતનો પણ! કારણ, ગમે ત્યારે તેના ઉપર તે હાથ નાખી શકે છે. દેવું કરવા કરતાં તે ખાવાની ટંક જતી કરતો; અને વસ્તુતાએ ઉપવાસ વડે જ ઘણા દિવસો તેણે ખેંચી કાઢ્યા હતા.

આ બધા સમય દરમિયાન તેના હૃદયમાં તેના પિતાના નામની સાથે બીજું એક નામ પણ કોતરાયેલું રહ્યું હતું — થેનારડિયરનું. પોટલૂના રણમેદાન ઉપર ગોળીઓ અને ગોળાઓના વરસાદ વચ્ચે પોતાના પિતાની જિંદગી બચાવનાર આ માણસની આસપાસ તેણે વિચિત્ર ભાવ-ભક્તિ સરળતાં હતાં. મેરિયસને થેનારડિયરની વીણીની પાયમાલીની ખબર મળ્યા પછી ઘણા અફસોસ થતો હતો કે પોતે જીવતો હોવા છતાં પોતાના પિતાની જિંદગી બચાવનારને તેના દુઃખના દિવસોમાં તે જરા પણ મદદ કરી શક્યો નહિ. મેરિયસે અવારનવાર વખત કાઢીને તથા ખર્ચ કરીને થેનારડિયરને શોધવા એ બાજુનો આખો પ્રદેશ તળેઉપર કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ તેની જ્યાં સરખી પણ ભાળ તેને હાથ લાગી ન હતી.

૪૮

## પિતૃકલ્પ

દાદાને ત્યાંથી નીકળી ગયે મેરિયસને ત્રણ વર્ષ લીટી ગયાં હતાં, અને તેની ઉંમર હવે વીસ વર્ષની થઈ હતી. બંને પક્ષે એકબીજાને મળવાનો કે સમાધાન ઉપર આવવાનો જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. પ્રયત્ન કર્યો લાભ પણ શો? મોં. જીવેનોર્મન્ડ જેવો માણસ તૂટી જાય, પણ વળે શાનો?

પરંતુ સારું કહીએ તો મેરિયસની આ જગાએ ભૂલ થતી હતી. એવા બાપ કદાચ હશે, જે પોતાનાં સંતાનોને નહિ ચાહતા હોય; પરંતુ એવો દાદો કોઈ નથી, જે પોતાના પૌત્રને ન ચાહતો હોય. વસ્તુતાએ મોં. જીવેનોર્મન્ડને મેરિયસ ઉપર ભાવ-ભક્તિ હતાં. અલબત્ત એ ભાવ-ભક્તિ વ્યક્ત કરવાની તેમની પદ્ધતિ બખાળા અને ધપ્પા-મુક્કીની હતી; પરંતુ મેરિયસ ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેમને પોતાના અંતરમાં એક અંધકારમય શૂન્યતા અનુભવમાં આવવા લાગી. તેમણે ચિડાઈને હુકમ તો આપ્યો કે, કોઈએ એ બદમાશનું નામ મારી આગળ ન લેવું; પરંતુ બધાંએ તે

હુકમનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું તેથી તે વળી વધુ ચિડાવા લાગ્યા! પહેલાં તો તે માનતા કે, એ ‘ખૂની’, ‘હત્યારો’ થોડા દિવસમાં જ પાછો આવશે; પરંતુ જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા અને મેરિયસ પાછો ન જ આવ્યો, તેમ તેમ તે મનને મનાવવા લાગ્યા કે, એ ફ્રાંસીસીગરને હું કાઢી ન મૂકું તો બીજું કંઈ પણ શું? પરંતુ ડોસાને મમગીનીના લાંબા ગાળા આવી જતા. ઘરડા માણસોને સૂર્યના પ્રકાશ જેટલી જ વહાવની જરૂર રહે છે: બંને વસ્તુઓ તેમને માટે સરખી હૂંફદાયક છે.

મેરિયસે વેઠેલા દુઃખે તેને ફાયદો કર્યો હતો. જુવાનીમાં આવેલું દુઃખ, જે માણસને ભાંજી ન નાખે, તો એક ક્રીમિયાની ગરજ સારું છે; અને માણસની સઘળી ઈચ્છાશક્તિને પુરુષાર્થમુખી તથા તેના સમગ્ર અંતરને ધ્યેયમુખી બનાવી દે છે. તેમાંથી જ પછી આધ્યાત્મિક જીવનની નૃણા ઊભી થાય છે. પેલા પૈસાદાર જુવાનિયાને સેંકડો સ્થૂલ તથા મનોહર ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે: શરત, ચિકાર, સિગાર, જુગાર, મિજબાની અને આરામ. આમ, તેના આત્માના ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ અંશોને ભોગે તે પોતાના સ્થૂલ અંશોને કામગીરી આપ્યા કરે છે. દરિદ્ર જુવાન માણસને તો પોતાની શેટી માટે કામ કરવું પડે છે. તે ખાય છે; અને જ્યારે તે ખાઈ રહે છે, ત્યારે તેને ચિતન સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. ઈશ્વરે મફત આપેલી રમતગમતમાં પછી તે જોડાય છે. અનાંત આકાશને, તારાઓને, ફૂલોને કે બાગકોને તે નિહાળે છે; જે માનવતામાં તે દુઃખ વેડી રહ્યો હોય છે તેને તે નિહાળે છે; તથા જે સૃષ્ટિમાં તે જીવી રહ્યો હોય છે તેને પણ નિહાળે છે. માનવતાને તે એટલી બધી નિહાળે છે કે તેને આત્મા દેખાય છે; અને સૃષ્ટિને તે એટલી બધી નિહાળે છે કે તેને પરમાત્મા દેખાય છે.

મેરિયસ વકીલ થયો હતો છતાં તે કોર્ટમાં વકીલાત કરવા જવાની ઈચ્છા રાખતો ન હતો. એટર્નીઓ સાથે મળતા રહેવું, કોર્ટમાં હાજરી આપવી, ફરિયાદો શોધવી — એ બધું કંટાળાભરેલું હતું. તે શા માટે એ બધું કરે? તેનું પોતાનું કામ નિશ્ચિત હતું, તથા સસ્તું હોવા છતાં તેની પોતાની જરૂરિયાતો માટે પૂરતું હતું. બુકસેલરોમાંના એકે તેને મકાનની સગવડ સાથે વર્ષે દોઢ હજાર ફ્રાંક આપવા જણાવ્યું હતું. પરંતુ પગારથી બંધાઈને કામ કરવું અને એક લેખક — કારકુન બની રહેવું, તેના કરતાં સ્વતંત્ર રહીને જે ઓછું મળે તેથી ચલાવવું, એ તેને વધુ પસંદ કરવા જેવું લાગ્યું. કારણ કે, સ્થિતિ એકીસાથે સુધરે અને બગડે, સુખચેન વધે પણ સ્વમાન ઓછું થાય, — એ સોદો તેને ખાટો થઈ લાગ્યો.

મેરિયસને બહાર ખુલ્લામાં ઓછી અવરજવરવાળા રસ્તાઓ તરફ દૂર સુધી એકલા ફરવા જવાનું બહુ ગમનું. રસ્તે જનારા લોકો તેને કોઈ શાકની વાડી તરફ, કે ઉકરડાના ઢગલા ઉપર રમતાં મરઘાં-બતકાંનાં બચ્ચાં તરફ, કે રેંટ ફેરવતા ઘોડા તરફ લાંબો વખત સ્વપ્નસ્થની જેમ જોયા કરતો જોતા.

મેરિયસનો રાજનૈતિક તાવ હવે ઊંચરી ગયો હતો. તેના અભિપ્રાયો તે જ રહ્યા હતા, પણ તેમની પાછળની ગરમી ઠંડી પડી ગઈ હતી. ખરી રીતે તેમને અભિપ્રાયો જ ન કહી શકાય; તેને હવે જુદી જુદી સહાનુભૂતિઓ હતી એમ જ કહેવું જોઈએ. તે કયા પક્ષનો હતો? માનવતાના પક્ષનો? માનવતામાં પણ તે ફ્રાંસને પસંદ કરતો; ફ્રાંસમાં પણ તે લોકોને પસંદ કરતો; અને લોકોમાં પણ તે સ્ત્રીને પસંદ કરતો. તેની કરુણા સી કરતાં સ્ત્રી પ્રાચ્યે જ ઢળતી.

૧૮૩૧ના મધ્ય ભાગમાં તેની ઓરડીનું કામકાજ કરતી ડોસીએ તેને જાણાવ્યું કે, તેમની પડોશમાં રહેતા જેન્ડ્રેટ કુટુંબને મકાનમાંથી હાંકી કાઢવાનું છે. મેરિયસ પોતાનો મોટા ભાગનો સમય ઘરની બહાર જ કાઢતો હોવાથી તેને ખબર પણ ન હતી કે તેને પડેશીઓ હતા.

“તેમને શા માટે હાંકી કાઢવાના છે?”

“કારણ કે તેમણે ભાડું ભર્યું નથી; જે હપ્તા ચૂકવે ગયા છે.”

“ભાડું કેટલું ચડ્યું છે?”

“વીસ ફ્રાંક.”

મેરિયસના ખાનામાં ત્રીસ ફ્રાંક પડેલા હતા.

“લો ડોસીમા, આ પચીસ ફ્રાંક. તેમનું ભાડું ભરી દેજે; અને તેમને પાંચ ફ્રાંક ખર્ચ માટે આપજો. તેમને કહેજો નહિ કે તે કોણે આપ્યા છે.”

## ઉપાનુ' પ્રાગટ્ય

એક વર્ષથી વધુ વખત થયાં, મેરિયસ લક્ષમણગ બગીચાના એક એકાંત વિભાગ તરફ રોજની દેવ મુજબ ફરવા જતો ત્યારે, તે વિભાગમાં પણ એક એકાંત જગાએ એક માણસને તથા તેની દીકરીને એક જ બાંકડા ઉપર રોજ આવીને બેઠેલાં જોતો. માણસ સાઠેક વર્ષનો હતો, અને તેનો દેખાવ ગંભીર તથા અમઝીન કહેવાય તેવો હતો.

પેલી છોકરીએ પહેલપહેલી જ્યારે એ બગીચામાં દેખા દીધી, ત્યારે તે તેર કે ચૌદ વર્ષની ઉંમરની લાગતી હતી. પહેલી નજરે તેનામાં કશું નોંધપાત્ર લાગે એવું કાંઈ ન હતું; સિવાય કે તેની સુંદર આંખો. તેના પોશાક પણ કોઈ મઠની શાળાના અણવેશ જેવો હતો. એ બંને બાપ-દીકરી છે, એમ તો પહેલી નજરે જ દેખાઈ આવે.

બે કે ત્રણ દિવસ મેરિયસે સહેજે આ ડોસા તરફ નજર ફેરી જોઈ; પછી તેણે તેના તરફ લક્ષ આપવાનું છોડી દીધું. છોકરી તરફ તો નજર કરવાને તેને આંખો જ ન હતી. અત્યંત ગરીબીના દિવસો દરમ્યાન તેણે એક વસ્તુ નોંધી હતી કે, પોતે જ્યારે રસ્તા ઉપર થઈને પસાર થતો, ત્યારે જુવાન છોકરીઓ ખાસ પાછી વળીને તેના તરફ નજર કરતી. મેરિયસ માનતો કે મારાં કંગાળ કપડાં અને તેથી થણ વધુ મારા કંગાળ દેખાવ તરફ તેઓ નુચ્છકારભરી નજર કર્યા વિના રહી શકતી નથી. જોકે ખરી વાત એ હતી કે, મેરિયસના નિર્દોષ છતાં દૃઢનિશ્ચય, અને ગંભીર છતાં સરળ ચહેરા ઉપર એક એવું વહાલસોયાપણું હતું, કે જે સ્ત્રીના હૃદયમાં ઊંડે ઊતરી ગયા વિના ન રહે.

ડોસો અને તેની દીકરી, કોઈની નજર ન પડે તથા કોઈની ઉપર રનજ ન કરવી પડે, એ ચીતે જ વર્તતાં. છોકરી સતત કંઈ ને કંઈ બોલ્યા જ કરતી — જાણે એના અંતરનો અખૂટ આનંદ તેના મીઠા શબ્દો દ્વારા નિરંતર વહ્યા કરે છે. અને ડોસો પણ, જાણે તેના શબ્દો ઝીલવા જ વધુ ઉત્સુક હોય તેમ, પોતે બહુ થોડું બોલતો અને બોલનાર તરફ જ અવર્ણનીય વાત્સલ્યના ભાવથી જોઈ રહેતો.

પરંતુ તમારે જ્યારે બીજાઓની નજર ચુકાવતી જ હોય છે, ત્યારે તમે બીજાઓની નજરે પહેલા ચડો છો. પાંચ કે છ જુવાનિયાઓ કે જેઓ આ તરફ રોજ ફરવા આવતા, તેમણે એ બોકોનાં નામ પણ પાડી દીધાં

હતાં : છોકરીને તેના ધ્યાનપાત્ર કાળા પોશાકને કારણે તેઓ ‘કુમારી લેનોઈર’ (કાળજળ-કાળી) કહેતા; અને ડોસાને તેના ધોળા વાળને કારણે ‘મહાશય લેબ્બાન્ક’ (શ્વેત-ફીણ) કહેતા. વખત થાય અને એ જોડી નજરે પડે, એટલે દરેક જણ બોલ્લી ઊઠતું, “લો ! લેબ્બાન્ક ડોસા તેમના બાંકડે પધાર્યા !” મેરિયસ પણ તે નામથી જ ડોસાને ઓળખતો.

પછીને વર્ષે એવું બન્યું કે, મેરિયસે કથા કારણ વિના જ છ મહિના સુધી લક્ષમબર્ગ તરફ ફરવા જવાનું છોડી દીધું. છેવટે એક દિવસ ફરીથી જ્યારે તે ત્યાં ગયો, ત્યારે ઉનાળાનું સુંદર દૃશ્ય હતું અને મેરિયસના હૃદયમાં જાણે બધાં પંખીઓનો કલરવ તથા નીલ આકાશની બધી નીલતા વ્યાપી ગયાં હતાં. તે સીધા પોતાની ફરવાની જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ષડોંચતાં જ તેની નજર પેલી જૂની જોડી ઉપર પડી. પાસે થઈને જતાં તેને દેખાયું કે માણસ તો એ જ હતો; પરંતુ છોકરી એ જ ન હતી : બાળપણની મનોહર રૂપરખાઓની વચ્ચે થઈને જાણે યુવાન સ્ત્રીની બધી મોહક રેખાઓ અચાનક ફૂટી નીકળી હતી – એ નિર્મળ અને ત્વરિત ઘડી કે જેનું ભાષાંતર ‘મુગ્ધ પંદરમું વર્ષ’ એ શબ્દોથી જ કરી શકાય.

મેરિયસ એ લોકો આગળ થઈને પસાર થયો, ત્યારે છોકરીની આંખો તો નીચી ઢોળી જ હતી; પરંતુ પેલા ધોળા વાળવાળા ડોસાની વાત લક્ષ્ય દઈને સાંભળતાં સાંભળતાં પણ, તેના મુખ ઉપરથી એક મધુર સ્મિત પસાર થઈ ગયું, એમ મેરિયસને લાગ્યું. મેરિયસ સામાન્ય રીતે બગીચાના એ લાંબા રસ્તા ઉપર પાંચ કે છ આંટા મારતો. બીજા આંટા વખતે જ્યારે તે એ લોકોના બાંકડા પાસે થઈને પસાર થયો, ત્યારે પેલી જુવાન છોકરીએ પોતાની આંખો અચાનક ઊંચી કરી. એક બાળક જેમ કોઈ અચાનક પાસે આવેલા પંખી તરફ કીતુકભરી નજર કરે, તેથી વિશેષ તેમાં કાંઈ ન હતું. અને મેરિયસ તો હવે યુવતી બનેલી તે છોકરી તરફ નજર પણ કરે એ અસંભવિત હતું. તેના બાકીના આંટા એ લોકોના કથા ખ્યાલ વિના જ પોતાના ચિતનની લહેમાં પૂરા થયા.

પછીના દિવસોએ મેરિયસ પહેલાંની માફક ત્યાં ફરવા જવા લાગ્યો, ત્યારે બાપ-દીકરીની મોજૂદગી તેના લક્ષમાં આવતી; પરંતુ તે સિવાય તેમને બીજી કથા ખ્યાલ તેના મનમાં ઊઠતો નહિ.

એક દિવસ હવા ખુશનુમા હતી, અને લક્ષમબર્ગ બગીચો સૂર્યના પ્રકાશ અને છાયાથી ઊભરાઈ રહ્યો હતો. આકાશ જાણે દેવદૂતોએ વહેલી સવારમાં ધોઈ કાઢ્યું હોય તેવું નિર્મળ હતું. મેરિયસે પોતાના અંતરને

કુંદરતના દિવ્ય પ્રવાહને સર્વતોભાવે ઝીલવા જાણે તેમાં વહેતું મૂકી દીધું. આવી અર્ધ-સમાધિસ્થ દશામાં તે પેલા બાંકડા આજળ થઈને પસાર થતો હતો, તેવામાં પેલી છોકરીએ અચાનક આંખો ઊંચી કરી અને બંનેની નજર એક થઈ.

પરંતુ પેલી છોકરીની નજરમાં હવે આ શું હતું? તેમાં કશું ન હતું, છતાં તેમાં બધું જ હતું! એ એક વિચિત્ર ચમકારો હતો. છોકરીએ તરત જ પોતાની આંખો પાછી ઢાબી દીધી અને મેરિયસ પોતાને માર્ગે આજળ ચાલ્યો ગયો.

આત્માની આ પ્રથમ નજર આકાશમાં પ્રગટેલી ઉષા જેવી હોય છે. તેની પાછળ તેજસ્વી અને અજાણ્યું એવું કશુંક જાગી રહ્યું હોય છે. વર્તમાન-કાળની બધી નિર્ભેજતા અને તાજગી તેમાં હોય છે; પણ સાથે સાથે ભવિષ્યની બધી સળગતી તમન્ના પણ તેમાં છુપાઈ રહી હોય છે. એ નજર જેના ઉપર પડે છે, તેના અંતરમાં પણ ચમત્કારની પેઠે જ બધું અચાનક જાગી ઊઠે છે, તેનું શબ્દોમાં વર્ણન હોય નહિ.

તે રાતે મેરિયસ પોતાની ઓરડીએ પાછો ફર્યો, ત્યારે પહેલી વાર તેની નજર પેાતે પહેરેલાં કપડાં તરફ ગઈ, અને પોતે આ ‘રોજનાં’ કપડાંમાં લક્ષમબર્ગ બગીચામાં ફરવા જતો હતો એ વિચારીને તેનું હૃદય જાણે બેસી જવા લાગ્યું.

૫૦

પેંતરા બરે છે

બીજે દિવસે મેરિયસે પોતાના કબાટમાંથી નવો કોટ, નવું પાટલૂન તથા નવો ટોપો કાઢ્યાં અને હાથે મોખાં પહેરવાનો ઠકારો કરીને તે લક્ષમ-બર્ગ તરફ ચાલ્યો.

રસ્તામાં કોફેરાક તેને મળ્યો; પણ તેને ન જાણે હોવાનો હોંગ કરીને તે આજળ ચાલ્યો. કોફેરાકે ઘેર જઈને મિત્રોને કહ્યું કે, “આજે રસ્તામાં મેરિયસનાં નવાં કોટપાટલૂન મને સામે મળ્યાં, અને મેરિયસ કદાચ તેમની આંદર હતો! ભાઈસાહેબ પરીક્ષા આપવા જતા હશે; પણ જરો બહુયક જેવો લાગતો હતો.”

શ્રે મિ૦ - ૧૪

બગીચામાં પહોંચ્યા પછી મેરિયસે રોજના રસ્તા ઉપર ફરવાનું શરૂ કરવાને બદલે એક ફુવારાની આસપાસ વિના કારણ ચક્કરો મારતાં મારતાં હંસો તરફ તાક્યા કર્યું. પછી નાછૂટકે પોતાની રોજની ફરવાની જગ્યા તરફ તે ધીમે ધીમે વળ્યો. બાંકડો બે ત્રણ ઝાડ જોટલો દૂર રહ્યો, પરંતુ તેના પગ જાણે આગળ વધવાની આનાકાની કરવા લાગ્યા. તેને લાગ્યું ખરું કે છોકરીનું મોં તેના તરફ થોડું વળેલું છે; છતાં તેણે ભારે હિમત અને બહાદુરી દાખવીને આગળ વધવાનું જરી રાખ્યું. થોડી સેકડોમાં તો તે બાંકડા આગળ થઈને જ પસાર થવા લાગ્યો — છોક ટટાર, છોક સીધો, અને કાનનાં ટેરવાં સુધી લાલ લાલ થઈ ગયેલો ! કિલ્લાના તોપખાના હેઠળ થઈને તે ચાલ્યો, ત્યારે તો તેના હૃદયના ધબકારા ફાટી પડવા લાગ્યા. પેલી છોકરી શાંતિથી વાતો કર્યો જતી હતી. મેરિયસ તે તરફ નજર કરવાની પણ હિમત કરી શક્યો નહિ. જોકે, તેના મનમાં થઈને એક વિચાર પસાર થયો ખરો કે, આ છોકરીને જ ખબર હોય કે મોં. ફાં ૬૦ નુકશાદોએ પોતાના નામે પ્રસિદ્ધ કરેલો મારકોસ ઓબ્રેગોન અંગેના લેખ ખરી રીતે મેં લખેલો છે, તો જરૂર તેને મારા તરફ આદરમાન થાય.

હવે તેણે એ બાંકડા તરફ યાદી જવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. તે અધવચ જ બેસી ગયો. તેણે ઢાળેલી આંખોએ આસપાસ નજર કરવા માંડી. તેને ખૂબ ઊંડે ઊંડે લાગતું હતું કે તેના પાટલૂનનો ચળકાટ અને નવો કોટ ગમે તેવા અભેદ કિલ્લામાં પણ ગાબડું પાડવાને શક્તિમાન છે !

ઘેર પાછા ફર્યા પછી રાતે છોક આઠ વાગ્યે તેને ખબર પડી કે આજે તે ભોજન કરવાનું ભૂલી ગયો છે. હવે મોડું થઈ ગયું છે એમ માની, પોતાના કોટને કાળજીથી બ્રશ ફેરવી, તેની ગડી બરાબર વાળીને તે સૂઈ ગયો.

મેરિયસની ઘરવાળી ડોસીએ જ્યારે બીજો દિવસે પણ મૉશ્યેર મેરિયસને પોતાના નવા કોટમાં બહાર જતા જોયા, ત્યારે તે આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઠ બની ગઈ.

મેરિયસ સીધો બગીચામાં ગયો. પરંતુ આજે તે બાંકડા સુધી જવાને બદલે અધવચ જ એક બેઠક ઉપર બેસી રહ્યો. દૂરથી પેલી છોકરીનાં કપડાં તેની નજરે પડતાં હતાં. જ્યારે બગીચાના દરવાજા બંધ થયા, ત્યારે જ તે ઘેર ગયો. પેલો ડોસો તથા તેની દીકરી ક્યારે બગીચા-માંથી ચાલ્યાં ગયાં હતાં, તેની તેને ખબર રહી ન હતી. કદાચ તે પેલી તરફના દરવાજેથી જ ચાલ્યાં ગયાં હશે. થોડાં અઠવાડિયાં બાદ

તે દિવસનો વિચાર કરતી વખતે તેને યાદ ન આવ્યું કે પોતે તે રાત્રે પણ જમ્યો હતો કે નહિ.

પછીને — ત્રીજે દિવસે પણ ઘરવાળી ડોસીના માથા ઉપર વજ્ર તૂટી પડ્યું. આજે પણ મેરિયસ નવા કોટમાં બહાર જતો હતો. “લાગલાગટ ત્રણ દિવસ!” ડોસી બોલી ઊઠી.

બગીચામાં લેબ્લાન્ક ડોસો તેની દીકરી સાથે બેઠો હતો. મેરિયસ આજે હાથમાંની ચોપડી વાંચતો વાંચતો, તે તરફ જવાય તેટલો જઈને, ત્યાં પહોંચ્યા વિના જ પાછો ફરી ગયો; અને નિર્દોષ ચક્રવાંની ખેલકૂદ જોતો, ગઈ કાલની બેઠક ઉપર જ, ચાર કલાક બેસી રહ્યો. ચક્રવાં જાણે તેની ઠેકડી ઉડાવી રહ્યાં હતાં.

આમ એક પખવાડિયું પસાર થઈ ગયું. મેરિયસ બગીચામાં રોજ જતો, પણ હવે તે ફરતો નહિ; પેલી બેઠકે જ બેસી રહેતો.

બીજા અઠવાડિયાના છેવટના એક દિવસે મેરિયસ બેઠક ઉપર ચોપડી હાથમાં પકડી બે કલાકથી બેસી રહ્યો હતો. તેણે એક પણ પાનું ઉઘવાવ્યું ન હતું. એવામાં અચાનક તે ધ્રૂજી ઊઠ્યો. એક મોટો બનાવ બની રહ્યો હતો : મોં. લેબ્લાન્ક અને તેમની દીકરી પોતાને બાંકડેથી ઊઠી ધીમે ધીમે મેરિયસ જ્યાં બેઠો હતો તે તરફ આવી રહ્યાં હતાં. મેરિયસે ચોપડી બંધ કરી; પાછી ઉઘાડી અને વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો. આખું જગત જાણે તેના તરફ ધસી આવતું હતું. તેમનાં સ્વસ્થ ધીમાં પગલાં તેના કાનમાં નજીક ને નજીક પડઘમની પેઠે ગાજવા લાગ્યાં. તેને લાગ્યું કે, મોં. લેબ્લાન્ક તેના ઉપર ખૂબ ચિડાઈને નજર ફેંકી રહ્યા છે. “શું તે મને વઢવા માગે છે?” મેરિયસે વિચાર્યું. તેણે પોતાનું માથું નીચે ઢાળી દીધું. જ્યારે તેણે ફરી તે ઊંચું કર્યું. ત્યારે તેઓ તેની છેક લગોલગ આવી ગયાં હતાં. પેલી જુવાન છોકરી ત્યાંથી પસાર થઈ, અને પસાર થતાં થતાં તેણે મેરિયસ તરફ નજર કરી. તેણીની નજર સ્થિર, મધુર તથા ચિંતાભરી હતી. જાણે મેરિયસને ઠપકો આપતી હોય કે, કેટલા બધા વખતથી મારી તરફ આવ્યા નથી, એટલે આજે મારે આવવું પડ્યું! મેરિયસ એ આંખોમાં ચમકતી વીજળી તથા તેમાં દેખાતા અગાધ ઊંડાણથી મૂંઝાઈ ગયો.

તેને લાગ્યું કે તેનું માથું જાણે સળગવા લાગ્યું છે. છોકરી દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી તે તેની પાછળ જોઈ રહ્યો. પછી તે બગીચામાં ગાંડાની પેઠે ફરવા લાગ્યો. તે રાત્રે કોઈ સંકે તેને જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે



તેણે રાક્ષસની પેઠે ખાધું, અને વેઈટરને છ સૂ બક્ષિસ આપી દીધા. અને નવાઈની વાત તો એ કે, કોઈ રાકને તેણે નાટક જોવાનું વળતું આમંત્રણ આપ્યું! આખી દુનિયાએ જાણે તેને આજે આભારી કરી મૂક્યો છે — ધન્ય કરી મૂક્યો છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ આજે તેને પોતાની લાગે છે; પોતાનું સર્વસ્વ તે આજે ઘૂંટાવી દેવા તૈયાર છે!

એક આખો મહિનો આ રીતે પસાર થઈ ગયો. મેરિયસ રોજ લક્ષમબર્ગ જતો. તે ધીમે ધીમે હિમતવાન બનતો જતો હતો અને બાંકડાની વધુ નજીક ને નજીક પહોંચતો જતો હતો. પરંતુ તે ત્યાં થઈને હવે પસાર થતો નહિ. કોણ જાણે, મોં. લેબ્લાન્કથી તે ડરવા લાગ્યો હતો. એટલે તે એવી જગાઓએ ઝાડ કે પૂતળાં પાછળ બેસતો, કે પેલી છોકરી તેને જોઈ શકે અને પોતે તે છોકરીને જોઈ શકે; પરંતુ તેના બાપનું ધ્યાન ખેંચાય નહિ. પેલી છોકરી સ્વસ્થતાથી અને સ્વાભાવિકપણે જ પોતાના બાપ સાથે વાતમાં મશગૂલ રહેતી, અને છતાં મેરિયસ તરફ તેની ભાવ-ઉભરતી આંખ તથા સ્મિત વારંવાર ઢળતાં રહેતાં. તેની જીભ એક જણને જવાબ આપતી હતી, અને તેની આંખ બીજને.

પણ લેબ્લાન્ક ડોસાની નજર બહાર આ વાત લાંબો વખત રહી નહિ. મેરિયસ આવતો ત્યારે તે ઘણી વાર ઊઠી જતો અને ફરવા લાગતો. તેણે હવે રોજના બાંકડાને પણ બદલી નાખ્યો, અને દૂરની એક બેઠક ઉપર બેસવાનું રાખ્યું; — એ જોવા કે મેરિયસ તે તરફ પાછળ પાછળ આવે છે કે કેમ. મેરિયસને ખ્યાલ રહ્યો નહિ અને તે એ ભૂલ કરી જ બેઠો. ‘બાપે’ હવે બગીચાની હાજરી જ અનિયમિત કરી દીધી તથા ઘટાડી નાખી. તે હવે રોજ ‘દીકરી’ને લાવતો પણ નહિ. કેટલીક વાર તે એકલો જ આવતો. ત્યારે મેરિયસ બગીચામાંથી વહેલો ચાલ્યો જતો — એ બીજી ભૂલ!

મેરિયસને આ બધું લક્ષમાં જ ન આવ્યું. શ્રમ અને સંકોચની સ્થિતિમાંથી કુદરતી રીતે આગળ વધીને તે અંધાપાની ભૂમિકાએ જઈ પહોંચ્યો હતો. અને ત્યાર પછી તો તેણે ઈચ્છી પણ ન હોય એવી તેના સદ્ભાગ્યની કે દુર્ભાગ્યની એક ક્ષણ આવી. એક દિવસ તે લોકોના બાંકડા ઉપરથી તેને એક હથડુમાલ મળ્યો. મેરિયસના આનંદનો પાર ન રહ્યો. જરૂર એ રૂમાલ પેલી સુંદર છોકરીનો જ હોવો જોઈએ. તે રૂમાલ ઉપર છોડે બે અક્ષર ભરેલા હતા : ૭૦ ફ્રેંચ. મેરિયસે તે ઉપરથી તેનું નામ કદથી કાઢ્યું — ઉર્સુલા. અહા, કેવું મધુર નામ! ઉર્સુલાનો સંપૂર્ણ

આત્મા તેને એમાં હાજરાહજૂર દેખાયો. એ રૂમાલ તેણે જ જાણીજેઈને ત્યાં રહેવા દીધો હોવો જોઈએ !

કોઈએ જાણીજેઈને રહેવા દીધો હતો એ વાત સાચી; પરંતુ તે ‘ઉર્સુલા’એ નહિ, પણ ડોસાએ. મેરિયસે તે ઉપાડી લીધો એટલું જ નહિ પણ તે રૂમાલ મળવાથી પોતાને થયેલો આનંદ ઉર્સુલા બરાબર જુએ એમ પછીના દિવસોએ તે તેને હાથમાં રાખવા લાગ્યો !

પણ હવે મેરિયસની ભૂખ ઊઘડતી જતી હતી. તેણે ઉર્સુલા કયાં રહે છે તે શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન થરૂ કર્યો; જોથી બગીચા ઉપરાંત તેને ઘેર પણ તેને હરતીફરતી જોઈ શકાય. પરિણામે, અત્યાર સુધીની ભૂલોની પરંપરામાં તેણે ત્રીજી અને ભયંકર ભૂલ ઉમેરી — તેણે ઉર્સુલાનો પીછો પકડવા માંડ્યો.

રૂ દ લાઉઓમાં સાધારણ દેખાવના એક ત્રણ મજલાવાળા મકાનમાં તે રહેતી હતી. મેરિયસે હવે, લક્ષમબર્ગમાં તેને મળવાના આનંદમાં, તે ઘેર પહોંચે ત્યાં સુધી તેની પાછળ પાછળ જવાનો આનંદ ઉમેર્યો.

પણ તેની ભૂખ વધતી જ ચાલી. હવે તેને ઉર્સુલા કોણ છે તે જાણવાનું મન થયું. એક રાતે તેઓ ઘેર પહોંચ્યાં ત્યાર બાદ મેરિયસે ઘરના દરવાન પાસે જઈને પૂછ્યું :

“ પેલા ડોસા પહેલે મજલે રહે છે ? ”

“ ના રે ના; ત્રીજે મજલે. ”

“ એ કોણ છે ? ”

“ તે પોતાની આવક ઉપર જીવતારા સદ્ગૃહસ્થ છે; બહુ માયાળુ છે; દાન-ધરમ કરવામાં પાછું જુએ એવા નથી. ”

“ તેમનું નામ શું ? ”

દરવાનને હવે કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો. તેણે તરત પૂછ્યું, “ તમે પોલીસના માણસ છો ? ”

મેરિયસ તરત ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે અજવાળું હતું ને મોં. લેબ્લાન્ડ દીકરી સાથે બગીચા-માંથી ચાલ્યા ગયા. મેરિયસ રોજની દેવ મુજબ પાછળ પાછળ ગયો. તેને ખ્યાલ ન રહ્યો કે, તે પાછળ પાછળ આવે છે કે નહિ તે અજવાળામાં બરાબર જોવા ખાતર જ ડોસાએ આમ કર્યું હતું.

પછીને દિવસે ડોસા તેમ જ તેની દીકરી બગીચામાં ફરવા આવ્યાં નહિ. મેરિયસ આખો વખત રાહ જોઈને બેસી રહ્યો. રાત પડતાં તે

તેમના ઘર તરફ ગયો. ત્રીજા મજલાની બારીમાંથી અજવાળું આવતું હતું. દીવો બુઝાયો ત્યાં સુધી તેણે તે બારી નીચે આંટા માર્યા કર્યા.

પછીને દિવસે પણ બગીચામાં કોઈ આવ્યું નહિ. મેરિયસ આખો વખત રાહ જોઈને રાતના તેઓના ઘરની બારી નીચે આંટા મારવા ગયો. દય વાગ્યે તે પાછો ફર્યો ત્યારે પણ ખાવાનું બાકી છે તે ખ્યાલ તેને રહ્યો ન હતો.

અઠવાડિયું આમ પસાર થઈ ગયું. પેલાંએ બગીચામાં આવવાનું જાણે બંધ જ કર્યું હતું. મેરિયસ હજારો કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. દિવસે તો તે બેઠકોની બારી નીચે આખો વખત હાજર રહેવાય નહિ, એટલે રાતના જ તે ત્યાં દીવા બુઝાય ત્યાં સુધી રહેતો. બારીના પડદા ઉપર કોઈ પડછાયો પસાર થતો લાગે, ત્યારે તેનું હૃદય ધબકી ઊઠતું.

આઠમે દિવસે તે જ્યારે ત્યાં ગયો ત્યારે બારી બંધ હતી; તથા અંદર પણ ક્યાંય અજવાળું ન હતું. તે બેઠકો બહાર ગયાં હશે એમ માની તે દય વાગ્યા સુધી રાહ જોતો બિભા રહ્યો. પણ તે બારીમાં દીવો સળગ્યો નહિ કે કોઈ એ મકાનમાં દાખલ થયું નહિ.

પછીને દિવસે પણ રાતે ઘરમાં દીવો સળગતો દેખાયો નહિ. મેરિયસે મરણિયા થઈને પેલા દરવાનને પૂછ્યું —

“પેલા ત્રીજા મજલાવાળા હેસા?”

“ખાલી કરી ગયા.”

“ક્યારે?”

“ગઈ કાલે.”

“ક્યાં ગયા? સરનામું ખબર છે?”

“ના.”

આટલા સવાલ-જવાબ પછી દરવાને માં ઊંચું કરીને જોયું તો તરત મેરિયસને ઓળખ્યો. “ઓહો! તમે જ છો કે? બહુ ભારે તપાસમાં રહેતા લાગે છો!”

## ચાર નામ, કામ એક

ઉનાળો પૂરો થયો હતો અને શિયાળો બેસી ગયો હતો. મોં. લેબાન્ક કે તેમની જુવાન પુત્રી, એ બેમાંથી કોઈએ લક્ષમબર્ગમાં ફરી પગ મૂક્યો ન હતો. મેરિયસે ચારે બાજુ સતત શોધ કર્યા કરી હતી. નસીબ સામે વીરતાપૂર્વક જંગ ખેલનાર એક વખતનો મનસ્વી અને સ્વમાની મેરિયસ હવે પડી ભાંગ્યો હતો. કામકાજનો તેને કંટાળો આવતો; ચાલવાથી તે થાકી જતો; એકાંત તેને ખાવા ધાતું! એક વખતની ભરીભાદરી રંગભરી સૃષ્ટિ પણ તેને મન શૂન્ય બની ગઈ હતી.

પોતાની જાતને તે વારંવાર ઠપકો આપ્યા કરતો. મેં શા માટે તેનો પીછો પકડ્યો? રોજ તે જોવા મળતી તેથી હું કેમ સંતોષ ન પામ્યો? તે પણ મને ચાલતી હતી એ ઉઘાડું દેખાતું હતું. હું ખરેખર ગમાર ગધેડો છું, ઈંડો ઈંડો.

મેરિયસ હજુ ડોસીવાળા મકાનમાં જ રહેતો હતો. તે મકાનમાં બીજું કોણ કોણ રહે છે તેની તેને ખબર ન હતી. અલબત્ત, તે વખતે આખા મકાનમાં તે પોતે, તથા પેશું જૅન્ડ્રેટ કુટુંબ કે જેનું ભાડું તેણે એક વખત ચૂકવ્યું હતું, એ સિવાય કોઈ રહેતું જ ન હતું. બીજા ભાડવાતો કાં તો ખાલી કરી ગયા હતા, મરી ગયા હતા, કે ભાડું ન ભરવા બદલ તેમને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

એક દિવસ શિયાળાની અધવચ કારમી ઠંડીનાં છ અઠવાડિયાંની શરૂઆતમાં થોડો ઘણો અજકેલો સૂર્ય આથમવાની તૈયારીમાં હતો. તે વખતે ભોજનનો વખત થવાથી મેરિયસ હોટેલ તરફ જવા નીકળ્યો. તે નીચે મોંએ વિચારમગ્ન દશામાં ચાલતો હતો, તેવામાં સામેથી દોડતા આવતા કોઈનો ધક્કો તેને વાગ્યો. તેણે જોયું તો બે ચીથરેહાલ છોકરીઓ — એક ઊંચી અને પાતળી, તથા બીજી જરા બટકી અને નાની — હાંફતી હાંફતી, બીનેલી હોય તેમ બેબાકળી થઈને દોડી જતી હતી. મોટી છોકરી નાનીને ધીમે અવાજે કહેતી હતી, “પોલીસદાદા આવી પહોંચ્યા; હું માંડ ભાગી છૂટી.” નાનીએ જવાબ આપ્યો: “મેં તેમને આવતા જોયા હતા; લેફ્ટ-રાઈટ, લેફ્ટ-રાઈટ!”

મેરિયસ સમજી ગયો કે, આ બે છોકરીઓ પોલીસના હાથમાંથી નાસી છૂટી છે. મેરિયસ આગળ ચાલ્યો તેવામાં તેના પગ આગળ કાંઈક અથડાયું. તેણે નીચા નમીને જોયું તો એક પરભીડિયા જેવું કાંઈક હતું અને તેમાં કાગળો હતા. “અરે, આ પેલી છોકરીઓનું પડી ગયું લાગે છે,” મેરિયસ ખણગણ્યો. તેણે થોડાં ડગલાં પાછા ફરીને તેમને બૂમ પાડી. પરંતુ પેલી છોકરીઓ દૂર નીકળી ગઈ હતી. તેણે તે પરભીડિયું ખીસામાં મૂક્યું અને વીંછીને રસ્તે ચાલવા માંડ્યું.

રાતે જ્યારે તેણે સૂવા માટે કોટ ઉતારવા માંડ્યો, ત્યારે ખીસામાંનું પરભીડિયું તેના હાથમાં દબાયું. અંદર કાંઈક સરનામું જડે તો તેના માલિકને પહોંચાડવાના ઈરાદાથી તેણે તેને ખીસામાં મૂકી લીધું હતું. તેણે પરભીડિયું ઉઘાડીને કાગળો વાંચવા માંડ્યા. દરેક ઉપર સરનામું હતું. પહેલો કાગળ “મોડમ, ઉમરાવબાનુ ગુચરે, ધારાસભાના મકાનની સામેના બંગલામાં” એ સરનામાનો હતો. તેમાં નીચેની લીટીઓ લખેલી હતી —

“મોડમ, ઉમરાવબાનુ,

“દયા-ધર્મના ગુણથી સમાજ એકત્રિત ટકી રહ્યો છે. આપની ખ્રિસ્તી ભાવનાઓ જગત કરો અને સ્પેનની રાજશાહીના વફાદાર આ કમનસીબ સેવક ઉપર આપની અમીદૃષ્ટિ માંડો. હું વફાદારીથી મારાં કર્તવ્યો બજાવવા જતાં દુર્ભાગ્યનો કરુણ શિકાર બન્યો છું. અને આપના જેવાં ઈં ૦ ઈં ૦...

“આપનો નમ્ર સેવક, ડૉન અલવારો, સ્પેનની ઘોડેસવાર ટુકડીનો નાયક, અને ફ્રાંસમાં આવી વસેલો નિર્વાસિત, જે પોતાના દેશ માટે મુસાફરીએ આવેલો છે, પણ જેનાં સાધન ખૂટી જવાથી, અત્યારે જે પોતાની કામગીરી ચાલુ રાખી શકે તેમ નથી . . . ઈં ૦ ઈં ૦.”

કાગળ લખનારનું કાંઈ સરનામું એમાં ન હોવાથી, મેરિયસે બીજા કાગળમાંથી તે મળશે એ આશાએ બીજો કાગળ વાંચ્યો :

“દયાળુ ધરમી બાનુ,

“આ અરજ કરનાર કમનસીબ બાઈ છ છોકરાંની મા છે, જેમાંનું છેલ્લું આઠ મહિનાનું જ છે. છેલ્લી સુવાવડથી મારું શરીર કથળેલું છે અને મારો પતિ મને મહિનાથી તજી ગયો છે . . . ઈં ૦.

બાઈ બાલિઝાર્દ”

મેરિયસે ત્રીજો કાગળ ઉકેલ્યો; પણ અગાઉના કાગળોની પેઠે ભીખ અને યાચનાનો જ હતો :—

“મૉશ્વેર પેબુર્ગેટ, ધારાસભ્ય, કાપડના વેપારી, ૩ સેન્ટ ડેનિસ,

“આ કાગળ લખવાની ધુષ્ટતા હું આપને આ નમ્ર સાહિત્ય-સેવકની ઓળખાણ આપવા કરી રહ્યો છું. મેં હમણાં જ ... નાટકમંડળીને એક નાટક લખીને આપ્યું છે. તેનો વિષય ઐતિહાસિક છે. આજે જ્યારે લોકોની સાહિત્યરુચિ બગડી રહી છે, ત્યારે મેં હિમતપૂર્વક ચાલુ લોકપ્રિય વસ્તુને બદલે આ વસ્તુ સ્વીકારીને મારી ફરજ અદા કરી છે. પરંતુ મને ખાતરી છે કે, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ અને સંકુચિતતા જેવા દુર્ગુણો કે જે સાહિત્યોપાસકોમાં સામાન્ય રીતે વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેને કારણે મને ભારે નુકસાન પહોંચાડવામાં આવશે. પરંતુ આપના જેવા સારા કબારસિકોની શુભ નિષ્ઠા ઉપર ભરેસો રાખીને મેં ... ઈં. ”

હું છું,

આપનો અતિનમ્ર સેવક અને શુભાકાંક્ષી  
ગેનરલ્સ્ટ્રી, સાહિત્યપ્રિય”

“તા. ક. મારી દીકરીને મેં આપની પાસે મોકલી છે અને હું જાતે આવ્યો નથી. કપડાંની દુર્દશાને લીધે હું આપની સામે આવી આપને નાહક અપમાનિત કે વ્યથિત કરવા માગતો નથી ... ઈં. ”

મેરિયસે હવે છેલ્લો કાગળ ઉઘાડ્યો. તેના ઉપર સરનામું હતું: “સેન્ટ જોક્સ ડુ હોંના દેવળવાળા દયાળુ દાનવીર સદ્ગૃહસ્થને.” તેમાં લખ્યું હતું:

“ધર્મવીર, દાનવીર સાહેબ,

“આપ જો મારી પુત્રી સાથે આવવાની મહેરબાની કરશો, તો એક કરુણ વિપત્તિને નજરેનજર જેઈ શકશો; તથા આપને યોગ્ય પ્રમાણપત્રો દ્વારા હું તેની સરચાઈની ખાતરી કરાવી આપીશ.

“પોતે જે દુઃખ કષ્ટોને ભોગવી રહ્યા હોઈએ, તેની પણ ખાતરી બીજાને કરાવી આપવી પડે, એવી આપણી આ દુનિયા છે. છતાં આપને તો હું એ બાબતમાં પૂરતો સંતોષ આપીને જ આપની પાસેથી સતત વહેતા દાનપ્રવાહમાં યોગ્ય હિસ્સો મેળવવાની આશા રાખું છું ... ઈં. ”

આપનો નમ્ર,

પી. ફેબરો, નાટ્યકલાથી.”

આ ચારે કાગળો વાંચ્યા બાદ પણ મેરિયસને એ કાગળોના માલિક વિશે વિશેષ કંઈ માહિતી મળી નહિ. ઊંચટું, એ કાગળો લખનાર જુદાં જુદાં ચાર જણ હોય એમ લાગતું હતું; છતાં નવાઈની વાત એ હતી કે, એ ચારે કાગળો એક જ પરબીડિયામાં હતા, એક જ હસ્તાક્ષરમાં હતા.

અર્થાત્, એ કાગળો એક જ માણસે જુદા જુદા નામે લખ્યા હતા, એ ઉઘાડું હતું. આ વિચિત્ર ભેદ ઉઠેલવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નકામી મહેનત છે એમ માની, મેરિયસે તેમને પરબીડિયામાં પાછા મૂકી દીધા અને પરબીડિયું એક બાજુ ફેંકી દઈ તે સૂઈ ગયો.

સવારમાં સાતેક વાગ્યાના અરસામાં તેની આંખ ઊઘડી. શેજને કામે લાગવાની તૈયારી તે કરતો હતો તેવામાં તેણે પોતાના બારણા ઉપર એક ધીમે ટકોરો સાંભળ્યો. તેણે બારણું ઉઘાડ્યું, તો એક છોકરી સામે ઊભી હતી.

છોકરી સુકલકડી, ચીથરેલાલ, મેલી તથા માંદલી દેખાતી હતી. તેના ચહેરો મેરિયસને છેક અજાણ્યો ન લાગ્યો. તેણે પૂછ્યું, “કોનું કામ છે?”

“આપને માટે એક કાગળ છે, મોંશ્યોર મેરિયસ.”

છોકરીને મોંએ પોતાનું નામ સાંભળી મેરિયસને નવાઈ લાગી. છોકરીએ અંદર દાખલ થઈને જરા પણ સંકોચ વિના ચારે તરફ નજર ફેરવી લીધી. એની એ નિઃસંકોચતા હૃદયને તરત જ આઘાત પહોંચાડે. તેના પગ ખુલ્લા હતા અને ટાઢથી તે થથરતી હતી. તેના હાથમાં એક કાગળ હતો; અને તે તેણે મેરિયસને આપ્યો. અંદર લખ્યું હતું :

“મારા માયાજી પડોશી, જુવાન મિત્ર !

“તમે છ મહિના પહેલાં મારું ભાડું ચૂકવી દઈને મારા તરફ દર્શાવેલી મમતાથી હું વાકેફ છું. મારી મોટી દીકરી તમને કહી શકશે કે અમે ચાર જણાંએ બે દિવસથી એક કોળિયો પણ મોંમાં મૂક્યો નથી. મારી સ્ત્રી પથારીવશ છે. હું જે મારા ખ્યાલોથી છેતરાતો ન હોઉં, તો જરૂર આ સમાચારથી તમારું માયાજી હૃદય ગંભીરપણે વ્યથિત થઈ જશે અને તરત કંઈક નાનીસરખી મદદ મારા ઉપર વરસાવવા આપને પ્રેરશે.

“માનવજાતના પરમ ઉપકારક સજ્જનોના કૃપાપ્રસાદથી જેનું હૃદય હંમેશા ગળગળું રહે છે તેવો આપનો,

જેન્ડ્રેટ.”

“તા. ક. મારી દીકરીને આપનો હુકમ સાંભળતા સુધી આપની તહેનાતમાં હાજર રહેવાની તાકીદ મેં આપી છે.”

આ કાગળે મેરિયસના મનમાં આગલી રાતથી ધોળાયા કરતા ભેદને તદ્દન સ્પષ્ટ કરી મૂક્યો. પેલા ચાર કાગળ લખનાર માણસે જ આ કાગળ પણ લખ્યો હતો. તે સમજી ગયો કે તેના પડોશીનો ધંધો, જુદે જુદે નામે જુદા જુદા માણસોને કાગળો લખી, તેમની દયાભાવનાને ઉત્તેજિત કરી, તેમની પાસેથી પૈસા પડાવવાનો હતો. પોતાના નસીબ સાથે આ રીતે

જુગાર ખેલવામાં પોતાની દીકરીઓનો ઉપયોગ પણ તે કરતો; તથા તે છોકરીઓ જે રીતે શ્વાસભેર અને ગ્રાસભેર પોલીસોનું નામ દેતી દેતી ભાગી છૂટી હતી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાનું હતું કે તેઓ પણ અંધારાના છાના માંધા પોતા થકી ચલાવતી હતી. મેરિયસને તે છોકરીઓની ઉંમર, જાતિ, કંગાલિયત અને ભ્રષ્ટતાનો વિચાર આવતાં કમકમાં આવી ગયાં.

મેરિયસ પેલી છોકરી ઉપર પોતાની ખેદપૂર્ણ નજર સ્થિર કરીને આ રીતે વિચારમાં પડ્યો હતો, તે દરમિયાન પેલી છોકરી તો ઓરડામાં આમથી તેમ બધું જોતી-તપાસતી ફરતી હતી. અચાનક તે બોલી ઊઠી, “વાહ, તમે અરીસો પણ રાખો છોને!”

આટલું બોલી તે પોતાના ઘોઘરા અવાજે કંઈક ગાયનના શબ્દો ગાણાણતી ટેબલ પાસે ગઈ.

“ઓહો ચોપડીઓ છોને કંઈ!”

તરત તેના મોં ઉપર એક આનંદની આભા ફેલાઈ ગઈ. પોતે પણ કોઈ બાજતની આવડતનું અભિમાન લઈ શકે છે, એ જાતના ભાવથી તે બોલી ઊઠી, “મને વાંચતાં આવડે છે. જુઓ, વાંચું?”

તેણે ટેબલ ઉપર ઉઘાડી પડેલી એક ચોપડીમાંથી વોટલૂના યુદ્ધના વર્ણનના ફક્રાનો ભાગ વાંચવા માંડ્યો. ‘વોટલૂ’ શબ્દ આવતાં જ તે અચાનક ચમકી, અને બોલી ઊઠી, “વોટલૂ! હું તેની વાત જાણું છું. મારા બાપુ ત્યાં લશ્કરમાં હતા.”

પછી તેણે ટેબલ ઉપર પડેલી કલમ ઉપાડી અને ઉમળકાભેર કહ્યું —

“મને લખતાં પણ આવડે છે!”

તેણે કલમ ખડિયામાં બોળી અને ટેબલ ઉપર જ પડેલી એક ચબરકી ઉપર થોડું લખ્યું : “પોલીસદાદા આવી પહોંચ્યા.”

પછી કલમ નાખી દઈ તેણે તે ચબરકી મેરિયસને બતાવતાં કહ્યું, “કહું છું, જુઓ અક્ષર કેવા છે? હું અને મારી નાનીબહેન નાનપણમાં ભણ્યાં હતાં. અમે પહેલેથી આવાં ન હતાં; અમે સારા ઘરનાં. . .”

અચાનક તે થોભી અને શૃંગારિક ભાવનું એક નાટકી જોડકણું હસતી હસતી ગાવા માંડી, અને પૂછવા લાગી, “તમે કોઈ દિવસ નાટક જોવા જાઓ છો, મોં. મેરિયસ? હું જાઉં છું. મારે ભાઈ નાટકવાળાઓનો મિત્ર છે. તે કોઈ કોઈ વાર મને ટિકિટો આપે છે. પણ મને ગેલરીની બેઠકો ગમતી નથી. કેવી ભીડ હોય છે? કેટલીક વાર કેવા દંગા-ફિસાદ થાય; અને પસીનો તો એવો ગંધાય!”



પછી તે મેરિયસ તરફ જરા વિચિત્ર રીતે નજર કરીને બોલી ઊઠી :  
“તમને ખબર છે, મોં. મેરિયસ, તમે બહુ સુંદર જુવાન છો?”

મેરિયસનું મોં પડી ગયું. પરંતુ પેલી છોકરી તેની પાસે જઈ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને બોલી, “તમે મારી તરફ નજર કરતા નથી, પણ હું તમને ઓળખું છું. હું તમને દાદર ઉપર ભેગી થાઉં છું, તથા તમને પાદરી મેબોફને ઘેર ઓસ્ટરલિન્ડને રસ્તે જતાં ઘણી વાર સામી મળું છું. તમારા વાળ તમારા મોં ઉપર કેવા શોભે છે!”

મેરિયસ તેની પાસેથી જરા દૂર ખસી જઈને ગંભીરતાથી ઠંડા શબ્દોમાં બોલ્યો : “બાનુ, મારી પાસે આ પરબીડિયું છે, કદાચ આપનું હોય એમ લાગે છે. હું આપને પાછું આપવાની રજા લઉં છું.”

મેરિયસે આપેલું પરબીડિયું હાથમાં આવતાં જ તે તાળી પાડતી બોલી ઊઠી, “હું ને મારી બહેન એને કેટલું બધું શોધી વળ્યાં? તમને એ ... ને રસ્તે મળ્યું હોવું જોઈએ, ખરુંને? અમે ભાગતાં હતાં ત્યારે મારી નાની બહેન તે પાડી નાખ્યું હતું. ખરી ગધેડી છે! ઘેર જઈને ખબર પડી કે પરબીડિયું નથી. પછી માર ન ખાવો પડે એ સારુ અમે જૂઠું બોલ્યાં કે, કાગળો બધા પહોંચાડી દીધા. પણ આ કાગળો અમારા છે એમ તમે શી રીતે જાણી ગયા? લખાણ ઉપરથી, ખરુંને? તો કાલે અમે દિવાળી હતાં તે તમે જ હતા? જોકે અંધારામાં અને દોડવામાં અમે તમને દેખી શક્યાં ન હતાં; મારી બહેન માત્ર એટલું બોલી હતી કે, કોઈ સારો માણસ લાગતો હતો.”

પછી એ કાગળોમાંથી સેન્ટ જેક્સ ડુ હોના દેવળવાળા દાનવીર સદ્ગુહસ્થનો કાગળ જુદો કાઢીને તે બોલી, “આ ભાઈસાહેબને દેવળમાં જવાનો આ વખત જ છે; એટલે હું જલદી ત્યાં પહોંચી જઉં. તે કદાચ કાંઈક નાસ્તા જોડું આપશે.”

પછી તેણે હસતાં હસતાં ઉમેર્યું, “આજે અમને નાસ્તો મળે, તો અમે શું ખાધું કહેવાય, ખબર છે? પરમ દિવસનો નાસ્તો, પરમ દિવસનું ભોજન, ગઈ કાલનો નાસ્તો અને ગઈ કાલનું ભોજન—એ બધું આજે સવારે એકી વખતે અમે પામ્યાં કહેવાય! એટલું બધું એકસામટું પાઈને અમારું પેટ ફાટી ન પડે તો અમારો જ વાંક વળી!”

એની આ કરુણ મજાકથી મેરિયસને છોકરીના આગમનનું કારણ યાદ આવ્યું. મેરિયસે ખીસાં ફફેસીને પાંચ ફ્રાંક અને સોળ સૂ કાઢ્યા. દુનિયામાં એ વખતે તેની પાસે એટલી જ મૂડી હતી. “આજના ભોજન

માટે આટલા પૂરતા છે; કાલની વાત કાલે,” એમ કહીને તેણે સોળ સૂ કાઢી લીધા અને પાંચ ફાંકનો સિક્કો પેલી છોકરીને આપ્યો.

પેલીએ એ સિક્કો ભારે આનુરતાથી ઉઠાવી લીધો. “વાહ વાહ! પાંચ ફાંક! કેવો ચળકે છે! પાસે હોય તો આ લેવાય, તે લેવાય, આ જોવાય, તે ખવાય” આમ બોલતી તે મેરિયસને સલામ કરી બારણા તરફ દોડી ગઈ, અને બોલી, “શીક સાહેબ, એ તો બધું સરખું જ છે; હું પેલા ડોસાને કાગળ આપવા તો જઈ જ.”

## ૫૨

### મહેમાન માટે

પોંચ વર્ષ સુધી મેરિયસ ગરીબાઈમાં રહ્યો હતો; ભારે તંગીમાં પણ કહી શકાય. પરંતુ તેનેય લાગવા માંડ્યું કે, ખરું દુઃખ શું કહેવાય તે તો તેણે હજુ જાણ્યું જ ન હતું; ખરું દુઃખ તો તેણે હમણાં જ જ્યું તે હતું. વસ્તુતાએ જણે માત્ર પુરુષની વીતી જઈ હોય, તેણે કશું જ જ્યું નથી; તેણે સ્ત્રીની વીતી જોવી જઈએ. અને જણે માત્ર સ્ત્રીની વીતી જઈ હોય, તેણે પણ બધું જ જ્યું નથી; તેણે બાળકની વીતી પણ જોવી જઈએ.

માણસ જ્યારે પોતાની અવદશાને છેડે પહોંચે છે, ત્યારે તે પોતાના છેલ્લા ઉપાયે પણ પહોંચી જાય છે. અને તે વખતે જે અરક્ષિત પ્રાણીઓ તેની નજીક હોય, તેમનું આવી બન્યું સમજવું. કામકાજ, પગાર, રોજી, રોટી, ડિમત, મરજી — એ બધું એકી સાથે ખૂટી પડે છે. બહાર દિવસનું અજવાળું ઓલવાઈ જાય છે; અને તેની સાથે અંદરનું નૈતિક અજવાળું પણ. આ અંધારામાં માણસના હાથમાં સ્ત્રી અને બાળકની અસહાયતા મૂકી રૂપે બાકી રહે છે, અને તે તેનો દુરુપયોગ કર્યા વિના રહેતો નથી.

પછીથી બધી કડુણતા અને ભયંકરતા શરૂ થાય છે. હતાશાની આસપાસ જે નબળી દીવાલો બંધી રહી હોય છે, તે ફુગથાર અને ફુગુણ તરફ ધસતી જાય છે. આરોગ્ય, ધુવાની, ઈજ્જત, કુમળા શરીરની બધી પવિત્ર અને પ્રાણભરી નાજુકતાઓ, ભાવના, કીમાર્ગ અને લગજ — એ બધાં, એક પછી એક, મદદ માટેનાં ફફાં દરમ્યાન, ભ્રષ્ટતાના વમળમાં અટવાતાં જાય છે.

મેરિયસ પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યો. તેની પાસે જ — એક જ ભીંતની આડ પાછળ આ બધું દુઃખદારિદ્ય તેની સોળે કળાએ ધૂધવતું હતું, છતાં તેણે પોતાની બહેમાં મગ્ન રહીને તે તરફ નજર પણ કરી ન હતી. અલબત્ત તેણે એક વખત તેમનું ભાડું ચૂકવ્યું હતું; પણ તે તો એક યાંત્રિક કાર્ય હતું. મેરિયસ જેવાએ તો તેથી કાંઈક વધુ કરી છૂટવું જોઈએ! અલબત્ત, આ લોકો અધમતાની — અધોગતિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં હતાં; પરંતુ અધમ બન્યા વિના અધઃપાત પામનારા તો કોઈ વિરલ આત્માઓ જ હોય. પરંતુ, પતન જ્યારે ખૂબ જ નીચેની કક્ષાએ પહોંચ્યું હોય, ત્યારે જ દયાએ પણ સૌથી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચવું જોઈએને ?

આવા વિચાર કરતાં કરતાં, તેણે જે ભીંત પોતાને પોતાના આ દુઃખી પડોશીઓથી છૂટી પાડતી હતી, તે તરફ નજર કરી. એ ભીંત થાંભલા અને પાતળી ચીપટો ઉપર કરેલા પાતળા પ્લાસ્ટરની બનેલી હતી અને તેમાંથી આવજા, બોલ-ચાલ વગેરેના અવાજો આરપાર આવ્યા જ કરતા હતા. મેરિયસને લાગ્યું કે પોતાના જેવો સ્વપ્નદ્રષ્ટા જ એ તરફ આટલી બધી હદે બહેરો રહી શક્યો હોય. યોગ્ય વખતે કરવામાં આવેલી મદદથી કોણ જાણે કેટલી વેદના, કેટલો અધઃપાત રોકી શકાયો હોત! મેરિયસની નજર અચાનક ભીંતની ઉપરના ભાગમાં એક જગાએથી પ્લાસ્ટર નીકળી જવાથી પડેલા ત્રિકોણ બાકા ઉપર પડી. જે દુઃખદારિદ્ય તરફ અત્યાર સુધી તે અંધ રહ્યો હતો, તેના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પોતાના પસ્તાવાને શાંત પાડવા, મેરિયસ પથારીમાંથી એક કબાટ ઉપર ચડીને બાકામાંથી તે ઘોલકાની અંદર નજર કરવા લાગ્યો.

મેરિયસની નજરે જે ગંદકી, જે અવ્યવસ્થા, અને માણસ તથા વસ્તુઓનો જે ભંગાર નજરે પડ્યાં, તેથી તે કંપી ઊઠ્યો. કોઈ જંગલી પશુની બોડમાં ગમે તેટલું જંગલપાણું, ફૂરપાણું અને લોહીતરસ્યાપાણું વસતું હોય, તેમ છતાં તેમાં એક પ્રકારની સાહજિકતા — એક પ્રકારની સુંદરતા વસતી હોય છે. પરંતુ શહેરની આ બોડમાં તો ગોઝારાપણા સાથે ગોજાપણું, તેમ જ ગંદકી સાથે કદરૂપાપણું ભારેભાર સબડતાં હતાં.

ઔરડામાં મેરિયસની માહિતી પ્રમાણે જ જૈન્ડ્રેટ, તેની સ્ત્રી અને એક નાની છોકરી હતાં. મોટી છોકરી તો ક્યારની પેલા ડોસાને કાગળ પહોંચાડવા ચાલી ગઈ હતી. મેરિયસ આખી પરિસ્થિતિ ખિન્ન હૃદયે વિગતવાર નિહાળતો હતો, તેવામાં ઔરડાનું બારણું ઊઘડ્યું અને પેલી મોટી છોકરી ઉતાવળી ઉતાવળી અંદર દાખલ થઈ. હાંફતી હાંફતી આનંદ અને વિજયના સાદે તે બોલી :

“તે આવે છે!”

“કોણ?” બાપે પૂછ્યું.

“પેલા દાનવીર સદ્ગૃહસ્થ, દેવળવાળા.”

“ચોક્કસ?”

“હા, હા, તે ઘોડાગાડીમાં બેસીને આવે છે.”

“પણ શી ખાતરી? તે ઘોડાગાડીમાં આવતા હોય, તો તું તેમની આગળ શી રીતે આવી શકે? — તેં સરનામું આપ્યું છે? આપણા ઓરડાનું ઠેકાણું બરાબર બતાવ્યું છે? મારો કાગળ તેમણે બરાબર વાંચ્યો છે? તે શું બોલ્યા?”

“અરે વાહ, તેમની રોજની જગાએ દેવળમાં તે બેઠા હતા, અને મેં તેમને કાગળ આપ્યો. તેમણે વાંચીને પૂછ્યું, ‘બેટા, તું ક્યાં રહે છે?’ મેં કહ્યું, ‘સાહેબ, હું આપને ઘર બતાવવા સારે આવું છું.’ તેમણે કહ્યું, ‘ના, મને તારું સરનામું આપ; મારી દીકરીને કંઈક વસ્તુઓ ખરીદવાની છે એટલે હું ઘોડાગાડી કસીને જાઉં છું; અને જેમ બને તેમ જલદી તારે ત્યાં આવી પહોંચું છું.’ તેમને મેં ઘરનું ઠેકાણું આપ્યું એટલે તે એકદમ જરા ચોંક્યા જેવા લાગ્યા. પ્રાર્થના પૂરી થતાં મેં તેમને દીકરી સાથે એક ઘોડાગાડી ઠરાવીને જતા જોયા. મેં આપણી ઓરડીનું ઠેકાણું તેમને બરાબર બતાવ્યું છે.”

“પણ તે અહીં આવશે જ એમ શા ઉપરથી કહે છે?”

“અરે, તેમની ગાડીને આ શેરીમાં દાખલ થતી જોઈને તો હું દોડતી આવી છું.”

પેલા ચોંકી ઊઠ્યો. તેણે તરત પોતાની પત્નીને આગ જલદી બુઝાવી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેની સ્ત્રી એનો અર્થ ન સમજવાથી બોત જેવી ઊભી રહી. એટલે જોન્ડ્રેટે પોતે જ એક વાસણમાંથી પાણી અંગારા ઉપર ભગભગાવી દીધું. પછી તેણે પોતાની મોટી દીકરીને કહ્યું, ખુરસીની ગાદી તોડી નાખ. છોકરી પણ ન સમજી એટલે તેણે પોતે જ ખુરસીમાં જોરથી એક લાત લગાવી. તેનો આંખો પગ આરપાર નીકળી ગયો. પગ કાઢતાં તેણે દીકરીને પૂછ્યું, “બહાર ટાઢ ખૂબ પડી છે નહિ?”

“અરે ખૂબ જ; બરફ વરસે છે.”

બાપે તરત નાની છોકરીને ગર્જના કરીને હુકમ કર્યો, “અરે દેડકી, ઊઠ, બારીનો એક કાચ તોડી નાખ જોઉં.”

બાળકી આંખો ફાડીને થથરવા લાગી.

બાપે તેના માથા ઉપર મુક્કો ઉગામીને ફરીથી કહ્યું, “એક કાચ તોડી નાખ !”

બાળકે ડરતાં ડરતાં બારી પાસે જઈને પોતાની મુક્કી જોરથી કાચમાં લગાવી. કાચ કડકડ કરતો નીચે પડ્યો.

તેની પત્નીએ હવે ધીરે રહીને પતિને પૂછ્યું, “આ બધું શું માંડ્યું છે ?”

પેલાએ તેને એકદમ પથારીમાં સૂઈ જવા ફરમાવ્યું. તેનો ધુરકાટ સાંભળી પેલી તરત પથારીમાં લાંબી થઈ ગઈ.

દરમ્યાન ખૂણામાંથી એક ટૂસકું સંભળાયું.

“કોણ મૂઉં છે ?” બાપે ત્રાડ નાખી.

નાની છોકરીએ અંધારામાંથી બહાર આવીને પોતાની લોહી દદડતી મુક્કી આગળ ધરી. કાચ ફેડવા જતાં તેની ચામડી ચિરાઈ ગઈ હતી; અને તે ગુપચુપ રડતી હતી.

“વાહ, ખાસ્તું થયું; હું જાણતો જ હતો કે કાચ વાગશે.” પછી તેણે પોતાના ફાટેલા ઝળભામાંથી એક ચીંદરડો જલદી જલદી ફાડ્યો અને રડતી છોકરીના હાથ ઉપર વીંટી દીધી. પછી પોતાના ફાટેલા ઝળભા ઉપર નજર કરતાં તેણે તે બાબતનો પણ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

નાની છોકરીને છાની રાખવા મોટી તેને પંપાળવા લાગી. “રહીશ ના; બાપુ ગુસ્સે થશે.”

‘ના, ના, ખવાય તેટલાં ટૂસકાં ખાજે,’ બાપે ફરમાવ્યું. પછી પોતાની મોટી છોકરી તરફ ફરીને તેણે કહ્યું —

“પેલા દાનવીર બુઢ્ઠા માટે મેં બધી તૈયારી કરી છે; પણ જો તે જોરખર ન આવ્યો, તો પછી તારી વાત છે.”

૫૩

મહેમાન !

ઔરડાની અંદર હિમાળુ વા ભાંગેલી બારીમાંથી ખાણની પેઠે સુસવાટા કરતો ભોંકાઈ રહ્યો હતો. પેલા દાનવીર ડોસાને આવવામાં થતી ઢીલથી અકળાઈને જેન્ડ્રેટ સૌની તરફ દાંતિયાં કરતો હવે ઔરડામાં આમતેમ પેંતરા ભરવા લાગ્યો. અચાનક તે મુક્કી ઉગામીને બોલી ઊઠ્યો — “હવે હું સમજ્યો ! આ જટમાશ ધનિકો વિનાકારણ બીજાઓને રાહ જોવરાવવામાં જ મોટાઈ

માનતા હોય છે. તેઓ એમ જ માને છે કે, ગરીબોએ વળી ચુપચાપ રાહ જતા જ બેસી રહેવું જોઈએ. એટલા માટે તો તેઓ સરખા છે ! અહા ! હું એ ધનિકોને કેટલા ધિક્કારું છું ? તેમની એકેએકની ડોકી પકડીને મરડી નાખવાની કેવી મજા આવે ! મોટા દાનવીરો ! સાબા ચોર છે, ચોર ! સો સો ચૂંચા મારકે... પણ, એઈ દેડકી, તારો આ દાનવીર છેટો સરનામું બરનામું તો ભૂલી નહિ ગયો હોય ને ? —”

તે જ ક્ષણે બારણા ઉપર ટકોરો પડ્યો અને જૈન્ડ્રેટ તરત દોડી જઈ, બારણું ઉઘાડી, નીચો લળી લળી નમન કરતો તથા પ્રશંસાનાં સ્મિત વેરતો બોલવા લાગ્યો —

“પધારો, પધારો મહેશ્વર ! પધારો મારા દયાળુ નામવર ! અને આપ પણ, મારાં નાનાં સુંદર બાનુ !”

મેરિયસ હજુ ભીંતના બાકોરા પાસે જ ઊભો હતો. દાખલ થયેલા પેલા ડોસા અને તેની જુવાન પુત્રી ઉપર તેની નજર પડતાં જ તેને શું થઈ ગયું એનું વર્ણન માનવ ભાષામાં થકથ નથી.

એ તે જ હતી — ઉર્સુલા ! અને પેલા ડોસો પણ બીજો કોઈ નહિ, ઉર્સુલાનો પિતા મોં. લેબ્લાન્ક !

ઉર્સુલાએ મોં. લેબ્લાન્કની પાછળ પાછળ ઓરડામાં દાખલ થઈને દેખણ ઉપર એક મોટું પોકેટ મૂક્યું.

જૈન્ડ્રેટની મોટી દીકરી બારણા પાછળ સરકી જઈને પેલીની મખમલની હેટ. તેના રેશમી પોશાક અને તેના મોહક પ્રસન્ન મુખ તરફ મેલી નજરે જોઈ રહી.

મોં. લેબ્લાન્કે મમતાભર્યા અવાજે જૈન્ડ્રેટને કહ્યું :

“મહાશય, આ પોકેટમાં થોડાં નવાં કપડાં, મોજાં અને ચાદરો છે. પણ આપની સ્થિતિ નજરે જોયા બાદ તો ખરેખર દિલગીર થવાય તેવું છે.”

“શું કહ્યું, મારા દયાળુ મહેશ્વર ! હું ટાલ્માનો સિખ છું. મારો પણ એક દિવસ હતો અને ઘણાઓએ મારી કબા ઉપર પ્રશંસાનાં પુષ્પ વેયાં છે. પણ હવે કમનસીબનો વારો આવ્યો છે; અને હું રોટ્ટી, બળ-તણ, કપડાં — સર્વસ્વ વિનાનો ગઈ ગયો છું. મારાં વહાલાં છોકરાંને ટાઢથી તેમ જ ભૂખથી હું બચાવી શકતો નથી ! મારા ઘરમાં બેસવાની એકે સાજસમી ખુરશી નથી ! મારા એરડાની બારીઓ આવી કારમી ઠંડીમાં પણ સુસવાટ કરતા પવનને ખાળી શકતી નથી ! અને મારી અર્ધાંગના પથારીવશ છે ! બીમાર છે !”

લે મિ૦ — ૧૫

“બિચારી!” મોં. લેબ્બાન્કે નિસાસો નાખ્યો.

“અને મારી નાની દીકરી મરણતોલ ઘાયલ થઈ છે!” આટલું કહી જેન્ડ્રેટે પોતાની નાની છોકરી કે જે ડૂસકાં ખાવાને બદલે મોં. લેબ્બાન્કની દીકરી તરફ તાકી રહી હતી, તેના ઘવાયેલા હાથને સિફતથી દુખાડયો એટલે તે વેદનાથી ચીસો પાડવા લાગી.

એ ચીસો સાંભળી મોં. લેબ્બાન્કની પુત્રી તરત હાંફળી હાંફળી તેની પાસે ગઈ અને બોલી, “રડ ના, બહેન!”

જેન્ડ્રેટે હવે તેના પ્રત્યે જોઈને બોલવા માંડ્યું:

“જુઓ, મારાં નાનાં સુંદર બાનુ! જુઓ તેનું કાંડું આખું લોહીથી તરબોળ છે! બિચારી એક સંચા ઉપર કામ કરવા જાય છે; આખો દિવસ મજૂરી કરે છે ત્યારે માંડ છ સૂ<sup>૧</sup> મળે છે. પણ અકસ્માતથી તેની આંગળી તેનાં થકોમાં આવી જતાં તેની એટલી તુચ્છ કમાણી પણ બંધ થઈ છે, અને ઉપરથી તેનો આખો હાથ કપાવી નાખવાનું ખર્ચ મારે માટે ઊભું થયું છે.”

“ખરે જ!” ડોસો ગભરાઈને બોલી ઊઠ્યો.

પેલી નાની છોકરી પોતાનો હાથ કપાવી નાખવાની વાતથી ગભરાઈને હવે ‘સુંદર રીતે’ ડૂસકાં ભરવા લાગી.

થોડો વખત થયાં જેન્ડ્રેટ આ ‘દાનવીર સદ્ગૃહસ્થ’ તરફ કોઈ વિચિત્ર નજરે જોવા કરતો હતો. તેની સાથે વાત કરતી વખતે પણ જાણે તે તેને નીરખીને જોઈ લેતો હોય અને કશું યાદ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ લાગતું હતું. અચાનક, બાપ-દીકરી બંને પેલી નાની છોકરીને તેના ઘવાયેલા હાથ બાબત પૂછપરછ કરતાં હતાં, તે દરમિયાન તે પોતાની પત્ની તરફ સરકી ગયો અને ધીમે અવાજે તેને સંબોધીને બોલ્યો, “એ ડોસાને બરાબર જોઈ લેજો તો!”

પછી મોં. લેબ્બાન્ક તરફ પાછો ફરીને તે પોતાની કથની આગળ ચલાવવા લાગ્યો:

“આપ જોઈ શકો છો, મારા મહેરબાન, મારો આખો પોશાક મારી પત્નીના જલ્બાનો બનેલો છે; અને તે પણ ભર શિયાળામાં આખો ફાટી ગયો છે. મારાથી કોટ વિના બહાર નીકળાતું નથી. મારી પાસે જે કોટ જેવું કાંઈક હોત, તો હું કચારનો માર્સ બાનુને ત્યાં પહોંચી જાતે

૧. ૧૦૦ સૂ = ૧ ક્રાંક. ૨૫ સૂ એટલે લગભગ તેર તથા પૈસા.

મને ઓળખે છે; એમ જ કહેને કે હું તેમનો માનીતો નટ છું! તે હજુ ત્યાં જ રહે છે. પણ શું કરું? એક સૂ પણ ઘરમાં નથી. મારી પત્ની માંદી છે, અને મારી દીકરી ભયંકર રીતે ધવાઈ છે. મારી પત્નીને મદદની તાત્કાલિક જરૂર છે, અને મારી દીકરીને પણ. પરંતુ ડૉક્ટર! દવાવાળો! હું તેમને આપું શું? એક સૂ માટે પણ હું ગમે તેને પણ પડવા તૈયાર છું. કબાની આજકાલ કેવી પડતી દશા છે! અને આપ મારાં સુદર નાનાં બાળુ અને આપ મારા મહેરબાન દાનવીર જે દેવળમાં જઈ તેને આપના સદ્ગુણોથી અને સુગંધથી સુવાસિત કરો છો, ત્યાં જ મારી દીકરી પ્રાર્થના કરવા જાય છે અને આપને રોજ જુઓ છે. મારું ગમે તે થાય પણ મારાં છોકરાંને હું ધાર્મિક રીતે ઉછેરું છું. હું તેમને નાટકશાળામાં જવા દેતો નથી. હું તેમને નાયતાં જોઉં? મારી સગી આંખે? કદી નહિ! તેમને હજુ બાપ છે! એ કંઈ પેલી નબાપી છોકરીઓ નથી કે જેઓ કુટુંબ વિનાની થઈને જીવનની શરૂઆત કરે છે, અને પછી આખા જાતની કુટુંબિની થઈને પુરું કરે છે! પણ મારા ઘરમાં એવું કદી બની શકશે નહિ. સાહેબ, હું હજી જીવતો છું! હું તેમને સદ્ગુણી બતાવવા માગું છું. પરંતુ, આપ જાણો છો મહેરબાન, કાલે અહીં શું થવાનું છે તે? કાલે ચોથી ફેબ્રુઆરી છે— છેલ્લા દિવસ, આખરી દિવસ! આજે સાંજે હું મારા મકાનવાળાને ઘર-ભાડું ન ભરું, તો કાલે તે મને, મારી મોટી દીકરીને, તાવમાં ફફડતી મારી પત્નીને અને મારી ધવાયેલી નાની દીકરીને ઘર બહાર કાઢી મૂકશે! — ભરફમાં વરસાદમાં, ટાઢમાં, પવનમાં! મારે ચાર હપતાનું ભાડું ચડ્યું છે. એક આખું વરસ! પૂરા સાઠ ફ્રાંક!”

જેન્ટ્રેટ જૂઠું બોલતો હતો. ચારે હપ્તાનું ભાડું ચડ્યું હોય તો પણ ચાળીસ ફ્રાંક થાય; અને મિરિયસે બે હપ્તાનું ભાડું ચૂકવ્યાને હજુ છ મહિના નહોતા થયા.

મો. લેબાન્કે પાંચ ફ્રાંક ખીસામાંથી કાઢીને ટેબલ ઉપર મૂક્યા. તે જોઈ ચમકી ઊઠીને જેન્ટ્રેટ તેની મોટી દીકરીના કાનમાં ગણગણ્યો — “સાલો પાજી! એના પાંચ ફ્રાંકને હું શું કરવાનો છું? એટલાથી તો મારી ખુરશી અને ભાંગેલી બારીનું ખર્ચ પણ નહિ નીકળે!”

દરમિયાન મો. લેબાન્કે પોતાનો મોટો ભૂખરો ઓવરકોટ શરીર ઉપરથી ઉતારીને ખુરશીની પીઠ ઉપર ભરવ્યો.

“મો, ફ્રેન્ડો!” તેણે કહ્યું, “મારી પાસે અત્યારે આ પાંચ જ ફ્રાંક



છે; પરંતુ હું મારી દીકરીને ઘેર પહોંચાડીને સાંજે જરૂર પાછો આવીશ. તમારે ભાડું આજે સાંજે ચૂકવવાનું છેને?”

જેન્ડ્રેટનું મોં એક વિચિત્ર પ્રકારના ભાવથી ચમકી ઊઠ્યું. તે જલદી જલદી બોલ્યો: “બરાબર આઠ વાગ્યે; મારા નામવર સાહેબ.”

“હું છ વાગ્યે આવીશ, અને તમારા સાઠ ફ્રાંક લાવીશ.”

“મારા જીવનદાતા!” જેન્ડ્રેટ બેધ્યાનપણે બોલ્યો.

મોં. બેબાન્ક હવે પોતાની દીકરીનો હાથ પકડી બારણા તરફ વળ્યા; તે જ વખતે જેન્ડ્રેટની મોટી દીકરીની નજર ખુરશી ઉપર રહી ગયેલા તેમના કોટ ઉપર પડી,

તે બોલી ઊઠી, “સાહેબ, આપનો કોટ?”

જેન્ડ્રેટ પુત્રીનું ખૂન કરી નાખે તેવો તપી ગયો; પણ મોં. બેબાન્કે પાછા વળી, થોડું હસીને કહ્યું, “હું ભૂલી નથી ગયો; મેં જાણી જોઈને રહેવા દીધા છે.”

જેન્ડ્રેટ હવે ઉતાવળે બોલી ઊઠ્યો: “ઓ મારા દયાળુ સાહેબ, મને રક્તિ આવી જાય છે; હું આપને ગાડી સુધી મૂકવા આવું છું.”

## ૫૪

### કંઈ લાખો નિરાશામાં!

મેરિયસ આ બધું જોતો હતો; જો કે વસ્તુતાએ તેણે કશું જોયું ન હતું. ઉર્જુલા એ ઘોષકામાં દાખલ થઈ ત્યારથી મેરિયસની આંખો અને ચિત્ત તેની આસપાસ જ ધૂમી રહ્યાં હતાં. એટલે, જ્યાં તે લોકો બહાર નીકળ્યાં કે તરત તે ટોપો માથે મૂકી તેમની પાછળ જવા તત્પર થઈ ગયો; જેથી તેમની પાછળ જઈ તેઓ હવે કયાં રહે છે તેની ભાળ મેળવી લવાય. પણ મોં. બેબાન્કની નજર તેની ઉપર પડી જાય તો તે જરૂર તેનો પીછો છોડાવવા પ્રયત્ન કરે, એ બીકે તે થોડોક ચોભ્યો. થોડી વાર બાદ જ્યારે તે ધીમે ધીમે શેરીમાં નીકળ્યો, ત્યારે એક ગાડીને શેરીનો વળાંક વટાવતી તેણે જોઈ, મેરિયસ ગાડો થઈ જવા આવ્યો! હવે તે શું કરે? ગાડીની પાછળ પાછળ દોડે, તો તરત અંદર બેઠેલાંઓનું ધ્યાન તેના ઉપર પડે. પણ એટલામાં તેને સદ્ભાગ્યે એક ભાડૂતી ગાડી ત્યાં થઈને પસાર થતી

હતી. મેરિયસે તેના ડ્રાઈવરને થોભવાની નિથાની કરી. પરંતુ તેના દીદાર એવા હતા કે ડ્રાઈવરે અંગૂઠો અને આંગળી ઘસીને તેની સામે ધરી.

“એટલે શું ?” મેરિયસે પૂછ્યું.

“નાણાં સાહેબ,” ડ્રાઈવરે જણાવ્યું.

મેરિયસને યાદ આવ્યું કે પોતાની પાસે સોળ સૂ જ બાકી રહ્યા હતા.

“કેટલાં નાણાં જેઈએ ?” તેણે પૂછ્યું.

“ચાલીસ સૂ.”

“હું પાછો આવીને આપીશ.”

ડ્રાઈવરે જવાબ આપવાને બદલે એક નાટકી ઝીતની કરી ખાતાં ખાતાં ઘોડાને ચાબુક લગાવી.

મેરિયસ ઘોડાગાડીને ચાલી જતી વ્યાકુળ આંખે જેઈ રહ્યો. પોતે આજ સવારે જ પેલી છોકરીને પાંચ ફ્રાંક આપી દીધા ન હોત, તો તેનાં અત્યારનાં અંધકાર, હતાશા, અને એકલવાયાપણામાંથી તે બચી શકત ! પોતાના રહેઠાણ તરફ તે નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો.

જોકે તેને ખ્યાલ આવવો જેઈતો હતો કે, મો. લેબ્લાન્ક હજુ સાંજ પાછો આવવાના છે; પરંતુ તેના અત્યારના વ્યાકુળપણમાં તેને કશું સમજાય તેવું રહ્યું ન હતું.

જેવો તે દાદર ઉપર ચડવા જતો હતો, તેવો જ તેણે થોડે દૂર જૅન્ડ્રેટને એક પડતર ભીંતડાની આડે ઊભેલા માણસ સાથે ગુસપુસ વાત કરતો જોયો. જે માણસ સાથે તે વાત કરતો હતો તે આ દુનિયાનો માનવી લાગતો ન હતો — જાણે અંધકારનો — ઊંડી ગટરનો રહેવાસી ! તેનું મોં અને ચહેરો જોતાં જ હાડકાંની ભીંજ સુધી કંપી ઉઠાય.

આજુબાજુ બરફ પડતો હોવા છતાં શાંતિથી આ રીતે ગુસપુસ કરતા એ બે માણસોને જોઈ, કોઈ પોલીસનો માણસ તો સાબદો થઈ જાય; પરંતુ મેરિયસને તો બધું નજરે ન પડ્યા બરાબર જ હતું.

મેરિયસ ધીમે પગલે દાદર ચડી રહ્યો, અને જેવો તે પોતાની કોટડીમાં દાખલ થવા જાય છે કે તેની નજરે પેલી મોટી છોકરી પડી. મેરિયસને હવે તે છોકરી તરફ કંટાળો ઊપજ્યો હતો. જે તેના પાંચ ફ્રાંક એ છોકરી પાસે ગયા ન હોત, તો તે જરૂર ઉર્સુલાનું ઠામઠેકાણું જાણી શક્યો હોત; અને પછી, પછી ... પણ ખેર. મેરિયસ જરા ચીડિયું મોં કરી ઔરડામાં પેઠો અને બારણું બંધ કરવા ગયો, પણ જોયું તો કોઈએ બહારથી બારણું પકડી રાખ્યું હતું.

“શું છે?” તેણે પૂછ્યું. “કોણ છે?”

જેન્ડ્રેટની પેલી મોટી છોકરી જ હતી.

“તું છે કે?” મેરિયસે જરા કઠોરતાથી પૂછ્યું. “વળી પાછી કેમ આવી છે? શું કામ છે?”

છોકરી જરા વિચારમાં પડ્યા જેવી હતી; અને તેની નજર મેરિયસ તરફ ન હતી. તે અંદર પણ આવી નહિ; માત્ર બારણું ઉઘાડું પકડી રાખીને ઊભી રહી.

“લે ચાલ, જવાબ આપ!” મેરિયસે કહ્યું. “શું કામ છે?”

છોકરીએ પોતાની ખિન્ન આંખો જરા ઊંચી કરી. તેમાં એક પ્રકારનું આંખું તેજ ચમકી રહ્યું હતું. તેણે મેરિયસને કહ્યું :

“મોશ્યોર મેરિયસ, તમે દિલગીર દેખાઓ છો. તમને શું થયું છે?”

“મને!”

“હા, હા, તમને.”

“મને કશું નથી થયું.”

“હા, થયું છે!”

“ના, રે ના. છાનીમાની ચાલતી પકડ.” એમ કહી મેરિયસે બારણાને ફરી ખેંચ્યું; પરંતુ પેલીએ પકડી રાખ્યું.

“જુઓ, તમે ખોટું કરો છો. તમે બહુ પૈસાદાર નથી લાગતા; છતાં આજે સવારે ભલા થઈને તમે મને ખાવા માટે કાંઈક આપ્યું હતું. અન્યારે ફરી પાછા ભલા થઈને તમે મને કહો કે, તમને શું દુઃખ છે? તમારા મનમાં કશીક વાતની મૂંઝવણ છે, એ ચોખ્ખું દેખાય છે હું તમને મૂંઝાયેલા જેવા ઈચ્છતી નથી. કહો, તમારી મૂંઝવણ શી રીતે ટળે તેમ છે? હું તમને કાંઈ કામમાં આવી શકું તેમ છું? હું મારા બાપુને ઘણા કામમાં આગું છું. કાગળો પહેંચાડવાના હોય, ઘરોમાં જવાનું હોય, બારણે બારણે ફરીને તપાસ કરવાની હોય, કોઈનું સરનામું શોધી લાવવાનું હોય, કોઈની પાછળ જવાનું હોય, તો એ બધું હું કરું છું.”

મેરિયસના મનમાં એક વિચાર આવ્યો : ડૂબતો માણસ કયું તરણું પકડતો નથી !

તે પેલી છોકરી પાસે ગયો.

“સાંભળ,” તે માયાળુતાથી બોલ્યો.

પેલીએ આંખમાં આનંદના ચમકારા સાથે તેને વચ્ચે જ થોભાવીને કહ્યું :

“હા, તમે મારી સાથે એમ ધીમેથી બોલો ! મને તે વધુ ગમે છે.”

“ઢીક, જો તું આજે એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થને તેમની દીકરી સાથે અહીં બોલાવી લાવી હતી, ખરુંને?”

“હા.”

“તું તેમનું સરનામું જાણે છે?”

પેલી છોકરીની આંખો પહેલાં ઉદાસ હતી, તે હમણાં આનંદપૂર્ણ બની હતી; પણ હવે તે પાછી અંધારીઘોર બની ગઈ!

“તમારે એ જાણવું છે?”

“હા.”

“તમે તેને ઓળખો છો?”

“ના.”

“એટલે કે, તમે તેમને ઓળખતા નથી, પણ ઓળખવા માગો છો, ખરું?”

‘તેમને’ તું જ ‘તેને’ થયું હતું, એમાં ભારોભાર અર્થ અને કડવાશ ભરેલાં હતાં.

“તું સરનામું શોધી આપી શકશે?”

“તમને એ સુંદર જુવાન છોકરીનું સરનામું મળશે.”

વળી પાછો ‘એ સુંદર જુવાન છોકરી’ શબ્દો ઉપર જ થડકો હતો, તે લક્ષમાં આવતાં મેરિયસ અકબાયો.

“ઢીક, ઢીક, બાપ અને દીકરીનું સરનામું; તેમનું સરનામું, વળી!”

પેલી તેના સામું સ્થિરતાથી જોઈ રહી.

“તમે મને શું આપશો?”

“તું જ કહે તે!”

“હું જ કહું તે?”

“હા.”

“તમને સરનામું મળ્યું જાણો.” આટલું કહી તે ઝટપટ બારણું બંધ કરીને વિદાય થઈ.

મેરિયસ એકલો પડ્યો.

ખુરશીમાં બેઠો બેઠો તે પોતાનું માથું અને બંને કોણીઓ ખાટલા ઉપર ટેકવી, વિચારમાં ગરક થઈ ગયો.

અચાનક, એક ખટકા સાથે તે પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી જાગી ઊઠ્યો.

તેણે પાસેના ઓરડામાંથી અચાનક જેન્ડ્રેટનો મોટો કર્કશ અવાજ સાંભળ્યો. તેના શબ્દો મેરિયસને માટે વિચિત્ર સહસ્યભર્યા હતા :

“હું કહું છું કે મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે; મેં તેને બરાબર ઓળખ્યો!”

જેન્ડ્રેટ કોની વાત કરતો હતો? ઉર્સુલાના પિતાની? પોતે જ માહિતી વિના ટટળતો હતો, તે માહિતી શું તે અણધારી રીતે જ અત્યારે સાંભળવા પામવાનો હતો? ઉર્સુલાનો બાપ કોણ હતો? જેન્ડ્રેટ તેના વિષે શું જાણતો હતો? અચાનક તે કૂદીને બેઠો થયો, અને કબાટ ઉપર ચડી પેલા બાકામાંથી જેન્ડ્રેટના ઓરડામાં જવા લાગ્યો.

## ૫૫

### પાંચ ફાંકનો ઉપયોગ

ઓરડાના દેખાવમાં કશું બદલાયું ન હતું; ફક્ત જેન્ડ્રેટની પત્નીએ અને દીકરીઓએ પેલું પેકેટ ઉઘાડયું હતું અને તેમાંનાં ઊંતનાં મોજાં તથા ગંજફરાક પહેરી લીધાં હતાં. બે પથારીઓ ઉપર નવી ચાદરો પણ બિછાવેલી હતી.

જેન્ડ્રેટ ઓરડામાં તરતનો જ દાખલ થયો હતો. તે હજુ હાંફતો હતો. તેની સ્ત્રીના મોં ઉપર આશ્ચર્યની રેખાઓ અંકિત થયેલી હતી.

“ખરી વાત? તમને ખાતરી છે?” તેણે જાણે આભી બની જઈને પૂછ્યું.

“તદન ખરી! આઠ વર્ષ પહેલાંની વાત છે, પણ મેં તેને બરાબર ઓળખી કાઢ્યો છે! શું, તને જરાય શંકા ન ગઈ?”

“ના!”

“મેં તો તને ધ્યાનથી જોવાનું કહ્યું હતું. એ જ મોકું; એ જ ઊંચાઈ; દેખાવે પણ ખાસ ઘરડો નથી થયો. પણ તેનાં કપડાં વધુ સારાં હતાં. વાહ, બેટમજી, હવે તમે મારા હાથમાં ફરી પાછા સપડાયા છો!”

એમ કહી તેણે મોંમાં ડચકારો વગાડ્યો, અને છોકરીઓને કહ્યું:

“જાઓ, તમે બહાર જાઓ જોઉં!”

માએ તોતડાતે અવાજે કહ્યું, “પેલીનો હાથ ફૂલી ગયો છેને?”

“બહારની ઠંડી હવાથી ફાયદો થશે; ચાલો, ચાલની પકડો તો!”

છોકરીઓ ઊઠીને ચાલવા માંડી. આ માણસની સાથે કશી દલીલ કરવાની હોય નહિ, એ એના કુટુંબનાં સૌ બરાબર સમજતાં હતાં.

બંને બહેનો બારણામાંથી નીકળતી હતી તેવામાં જૅન્ડ્રેટે મોટીનો હાથ પકડીને વિચિત્ર અવાજે કહ્યું, “તમે બંને પાંચ વાગ્યે બસબર અહીં આવી રહેજો; મારે તમારી જરૂર પડશે.”

મેરિયસ બેવડા લક્ષથી સાંભળવા લાગ્યો.

પત્ની સાથે એકલો પડતાં જ, જૅન્ડ્રેટે બોલ્યાચાલ્યા વિના ફરીથી ઓરડામાં આંટા મારવાના શરૂ કર્યા. અચાનક તે થોભ્યો અને બોલ્યો, “અને બીજી વાત કહું? પેલી જુવાન છોકરી —”

“હા, તેનું શું છે?”

મેરિયસને ખાતરી થઈ ગઈ કે, ઉર્સુલાની જ વાત ચાલે છે. તેણે તીવ્ર ઉત્કંઠા સાથે આગળની વાત સાંભળવા માંડી. તેનું આખું ચેતન જાણે તેના કાનમાં જ કેન્દ્રિત થઈ ગયું.

જૅન્ડ્રેટે નીચા નમી તેની પત્નીના કાનમાં કરુંક કહ્યું, અને પછી વાત પૂરી થતાં ઊંચા થઈ મોટે અવાજે કહ્યું, “એ તે છે!”

“એ છોકરી?”

“હા, હા, તે જ છોકરી.”

પત્નીના મોંના “એ છોકરી” શબ્દોમાં કેટલો ગુસ્સો અને ધિક્કાર ભરેલા હતાં તેનું વાણીમાં વર્ણન શક્ય નથી. પતિએ કાનમાં કહેલા શબ્દોથી જ એ સ્ત્રીનો ધૂણાજનક દેખાવ બદલાઈને એકદમ વિકરાળ બની ગયો હતો.

“અશક્ય!” તે ચીસ પાડી ઊઠી. “મારી છોકરીઓ ઉઘાડે પગે, ફાટેલે કપડે ફરે, અને એને? રેશમી કપડાં! મખમલની હેટ! બસો ફ્રાંકથી વધુ કિંમત તો હશે જ! વાહ, કોઈ શાહજાદી જ જેઈ લે! પણ પેલી તો નરી ડાકણ જેવી હતી, અને આ તો કંઈક ઠીક દેખાવની છે; ના, ના, એ તે ન હોઈ શકે!”

“હું કહું છું કે, એ તે જ છે. તને ખબર પડશે.” એ સાંભળતાં જ પેલી છળી મરી હોય તેમ ઊછળીને ઉપરની છત સામું ફાટેલી આંખે જોતી બોલી :

“શું, મારી છોકરીઓ ઉપર દયા દેખાડનારી એ છોકરી પેલી ભિખારડી જ છે! હાય, મરેને, તેનું કાળજું તોડીને ચાવી ખાઉ!”

આમ કહી, પથારીમાંથી તે ફૂટીને બહાર નીકળી; અને વીખરાયેલા વાળ તથા ફૂલેલાં નસકોરાં સાથે, મૂઠીઓ ભીડીને હાથ ફેલાવતી વિકરાળ મોઢે થોડી વાર ઊભી રહી અને પાછી પથારીમાં પડી. પતિ તો તેની

સ્થિતિ તરફ નજર પણ કર્યા વિના આમતેમ આંટા જ મારતો રહ્યો.

થોડી વાર ચૂપ રહ્યા બાદ તે ફરી તેની પાસે ગયો અને અદબ વાળેલે હાથે બોલ્યો —

“અને બીજી એક વાત કહું?”

“શું?”

તે ઉતાવળે પણ ધીમે અવાજે બોલ્યો :

“મારો બેડો હવે પાર છે!”

પેલી તેના તરફ નવાઈભરી આંખે જોઈ રહી.

પેલો બોલવા લાગ્યો :

“જહાનમમાં જાય! હું બહુ દિવસ ભૂખે મરતો અને ટાઢે થથરતો મુફ્ફિસ માણસ રહ્યો. પણ હવે હું એવો નાથીજ બંદો રહેવા માગતો નથી. હવે મારી ભૂખ માટે મારે ખાવાનું જોઈએ! મારી તરસ માટે મારે પીણું જોઈએ! સૂવા માટે પથારી, અને કાંઈ મહેનત ન કરવા માટે ફુરસદ! મારો પણ વારો આવવો જોઈએ! મારે પણ મરતા પહેલાં એક વાર નાના સરખા લખપતિ થવું છે!”

તેની પત્ની તેની ડાગળી ચસકતી માનીને તેની સામે ગભરાઈને જોઈ રહી, અને બોલી : “પણ વાત શી છે?”

“વાત? તારે સાંભળવી છે? હૈં ત્યારે સાંભળ! આ લખપતિ હવે આપણા હાથમાં આવ્યો છે. હવે જે આપણે મળેલી તકનો લાભ ન ઉઠાવીએ, તો આપણે ધાસ ખાવાને જ લાયક છીએ એમ કહેવું જોઈએ. મેં બધી બરાબર ગોઠવણ કરી છે. હું માણસોને તૈયાર કરી આવ્યો છું. પેલો આજે સાંજે છ વાગ્યે સાઠ ફ્રાંક મને આપવા આવવાનો છે. તે વખતે આપણે પડોશી તો જમવા ગયો હશે અને અગિયાર વાગ્યા પહેલાં પાછો નહિ ફરે. મકાનવાળી ડોશી પણ શહેરમાં વાસણ માંજવા ગઈ હશે. આપણી છોકરીઓ તેમ છતાં બહાર તપાસ રાખશે. પણ જે હવે, મારે વાતોમાં વધુ વખત બગાડવાનો નથી. મારે હજી બીજા માણસોને મળવાનું બાકી છે. જેકે અત્યારે બહાર નીકળાય તેવી ઋતુ નથી; પણ તે માટે પેલો પોતે જ પોતાનો ગરમ કોટ મને આપતો ગયો છે! જ્યારે દશા ફરવાની થાય છે ત્યારે બધું કેવું અનુકૂળ થતું જાય છે!”

આટલું કહી તે માથે ટોપો ચડવી બહાર ચાલ્યો; પણ તરત જ પાછો ફરીને બોલવા લાગ્યો : “હું કહેવાનું ભૂલી ગયો; તારે અધમણેક કોલસા સજગાવીને તૈયાર રાખવાના છે.” આટલું કહી તેણે ખીસામાંથી

પેલા ‘દાનવીરે’ આપેલો પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો પોતાની સ્ત્રીના ઘાઘરામાં નાખ્યો.

“અધમણ કોલસા?”

“હા.”

“એના ત્રીસ સૂ જશે. બાકીનાનું હું આજે જમવાનું કાંઈક લાવીશ.”

“અરે એ ડફોળાઈ જાજે કરતી!”

“કેમ?”

“મારે હજુ બીજું કાંઈક ખરીદવું પડશે.”

“શું.”

“કેમ વળી? પહાડ જેવો રાક્ષસ ઝબ્બે કરવાનો છેને?”

“તમારે કેટલા ફ્રાંક જાઈશે?”

“આટલામાં લોખંડવાળાની દુકાન કયાં છે?”

“૩ મૂફેટાર્ડમાં.”

“બરાબર; ચેલી ચેરીને નાકે, ખરુંને?”

“પણ તમારે તેને માટે કેટલા ફ્રાંક જાઈશે?”

“ત્રણેક ફ્રાંક.”

“તો પછી ખાવાનું લાવવા બહુ બાકી નહિ રહે.”

“આજે ખાવાની બહુ પંચાત ન કરતી. ઘણું મોટું કામ પતાવવાનું છે. પછી નર્થા ફ્રાંક જ ફ્રાંક થઈ જશે!”

“સમજી, સમજી! હવે ફિકર નથી!”

પત્ની પાસેથી આ જવાબ મળતાં જ જૈનફ્રેટ બારણું બંધ કરી તરત ચેરીમાં ઊતરી ગયો.

તે જ ઘડીએ દેવળમાં એકનો ટકોરો પડ્યો.



## પૃ. ૨૬ પેટ્રન મિનેટ

નાટકની રંગભૂમિ નીચે જેમ પોણું ઊંડાણ હોય છે, તેમ દરેક માનવસમાજ પણ ઉપર દેખાતા થરની નીચે એવાં અનેક પોલાણાં ધરાવતો હોય છે. જાણે એવા ભૂગર્ભો ઉપર જ સમાજની ઉપરની સંસ્કૃતિનું નાટક ચાલી શકે છે. કેટલાક ભૂગર્ભો તેના ભલાને માટે હોય છે, અને મોટા ભાગના તો બરબાદી માટે. એ પાતાળલોકમાં ધૂધવ્યા કરતું બળ અવારનવાર ઉપરના થરને ઉડાવી દે છે, ત્યારે તે ક્રાંતિ કહેવાય છે, ઉત્પાત કહેવાય છે કે ગુનો કહેવાય છે. પણ તમે એવો સજગતો જવાળામુખી ઢાંકી રાખીને જ જીવન જીવવાની આવડત હજી જાણે સમાજને લાધી છે.

પૅરિસ શહેરના એક ભૂગર્ભમાં ૧૮૩૦થી ૧૮૩૫ ના અરસામાં ક્લૅકેસસ, ગ્યૂલમેર, બૅબેટ અને મોંટપોર્ને — એ ચાર ઠાકુઓનું સામ્રાજ્ય હતું. ગ્યૂલમેરની રાજધાની આર્કમેરિયન લ્લાની નીચે વહેતી પાણીની જંગી સુરંગ હતી. જાણે એ લ્લાના બધા બગાડનો અધિષ્ઠાતા દેવ! તે છ ફૂટ ઊંચો હતો, પણ તેનું માથું એક પાંખી જેટલું નાનું હતું. રાક્ષસોને પણ પછાડવાને સરજાયેલા પોતાના શરીર વડે તેણે જાતે જ રાક્ષસ બનવાનું પસંદ કર્યું હતું. તેના સ્નાયુઓ અવિરત કર્મ માટે પોકાર્યા કરતા, પણ તેની માનસિક જડતા કશું કામ તેમને આપતી નહોતી. પરિણામ : એક કારમો સેતાન.

બૅબેટ તેનાથી ઊંચટો હતો : પ્લાતળો, તેમ જ ચાલાક. અતિશય ચાલાકી જ તેને આ માર્ગે લઈ આવી હતી. તે વીથીવાળો, દવાવાળો, નાટકવાળો, દાંતવાળો, કુટુંબવાળો — એમ સૌ કાંઈ બન્યો હતો. ખીસાનો રૂમાલ બાઈ નાખે તે પ્રમાણે તેણે કુટુંબ બાઈ નાખ્યું હતું; અને બાકીના બધા ધંધા પણ એક પછી એક જેમ આવ્યા હતા તેમ બાઈને, છેવટે તેણે પૅરિસ ઉપર ‘હાથ અજમાવવાનું’ કામ સ્વીકાર્યું હતું.

ક્લૅકેસસને તો રાતનો અવતાર જ કહેવો જોઈએ. દિવસ પૂરેપૂરો રાત વડે ભરખાઈ જાય, ત્યાર બાદ જ તે તેના દરમાંથી બહાર નીકળતો; અને દિવસ ઊગે ત્યાર પહેલાં દરમાં પાછો સમાઈ જતો. તે દર કયાં હતું તે કોઈ જાણતું નહિ.

મોંટપોર્ને એ બધાની સરખામણીમાં કુમળો બાળક કહેવાય : વીસ વર્ષથી પણ નાનો. સુંદર ચહેરો, ધિલોડા જેવા હોઠ, મનોહર કાળા વાળ, આંખમાં વસંતનો પ્રકાશ; અને છતાં સૌ દુર્ગુણોનો ભંડાર તથા બધા જ

ગુના કરી જોવાનો અભળખો. કોઈ પણ ખરાબ વસ્તુ તેને જોઈ રહે એટલે તેથી વધુ ખરાબની ભૂખ તેને જાગે. છેવટની ફેશનનાં મોંઘામાં મોંઘાં કપડાં તેને પહેરવા જોઈએ; અને તેથી જ તે ખૂની બન્યો હતો. કોઈએ નાનપણમાં તેને કહ્યું હતું કે તું રૂપાળો છે; એટલે તેને ટાપટીપમાં રહેવાની ઈચ્છા થઈ. હવે, ટાપટીપમાં રહેવા માટે પહેલી અગત્યની શરત એ છે કે, કામકાજ ન કરવું. પરંતુ ગરીબ માણસે કામકાજ ન કરવું એનો અર્થ એ કે, તેણે ગુના કરવા! અઠારમે વર્ષે તો તેણે પોતાની ઉંમર કરતાં બમણાં મડદાં પોતાની પાછળ રવડતાં કર્યાં હતાં.

આ ચાર જણ પોલીસના હાથમાંથી છટકવાની એક પરમ આવશ્યકતાને કારણે એકબીજાના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. એકબીજાને પોતાનું નામ આપીને, યુક્તિઓ બતાવીને કે છુપાવાની જગા પૂરી પાડીને તેઓ પોલીસના હાથમાંથી છટકી શક્યા હતા. અને તેથી તેઓ ચાર જ હોવા છતાં સરવાળે એવો ભ્રમ ઊભો થયો હતો કે તે એક મોટી ટોળી છે. અલગત, તેમના ધંધાના બીજા કેટલાય શાગિદો તેમની દોરવણી, તેમની ઓથ અને તેમનું નામ વાપરીને પોતાનું કામ સારી રીતે કાઢી લેતા; તથા કોઈ નહિ તો તેમના માર્ગમાં આડે આવવાના ભારે અપરાધમાંથી તો બચી જતા. એટલે વસ્તુતાએ પૅરિસમાં થતા નાનામોટા બધા ગુનાઓ પાછળ એમ કહી શકાય ખરું કે એ ચારનો જ હાથ નહિ તો પગ, અને પગ નહિ તો માથું તો હોય જ. આ બધા સંબંધીથી પેલા ચારને પણ પોતાના કામમાં સગવડ મળતી, સુરક્ષિતતા મળતી, અને વધુ કીમતી તો એ કે, પોલીસની તેમ જ શિકારની માહિતી પણ મળતી. આ ચંડાળ-ચોકડી ‘પેટ્રન મિનેટ’ નામે જાણીતી હતી. ગુનેગારો તથા પોલીસ એનું નામ જાણતા, એનાં કામ જાણતા, પરંતુ એને પોતાને કદી જાણતા નહિ.

અધિકારમાંથી સર્જાયેલા અને અધિકારના જ અંગભૂત કહી શકાય એવા તેઓનો આત્મા પણ અધિકારમય જ હતો. અને થોડી સણો માટે જ તેમનું કારખું જીવન જીવી લેવા જણે તેઓ અધિકારમાંથી છૂટા પડીને પ્રકાશમાં ઓળાડેપ આકાર ધારણ કરતા.

આ કાળા ઓળાઓને દૂર કરવા માટે શું જોઈએ? પ્રકાશ! વડવાગોળ સવારના પ્રકાશનો સામનો કરી શકતી નથી. સમાજના ભૂગભોને પ્રકાશિત કરી મૂકો, એટલે આ બધા ઓળા અલોપ થઈ જશે.

જેન્ટ્રેટ પોતાના ‘લખપતિ’ બનવા માટેના કાવતરા માટે આ ઓળાઓનો સંપર્ક સાધી રહ્યો હતો.

## મેરિયસ પગલાં ભરે છે

જેન્ટ્રેટ મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો એટલે મેરિયસ તરત જ કબાટ ઉપરથી અવાજ કર્યા વિના નીચે ઊતરી ગયો. જેન્ટ્રેટ કુટુંબની કાળી પ્રવૃત્તિઓથી તેનામાં જેમ કોઈ અગમ્ય ભય ઘેરાવા લાગ્યો હતો, તેમ જ, યોતે જેને પ્રેમ કરે છે તે વ્યક્તિને આવડી મોટી સહાય કરવાની તક યોતાને સાંપડી છે, એ ખ્યાલથી તેને એક જાતનો ઊંડો આનંદ પણ થતો હતો.

પણ હવે શું કરવું? તે બોકોને ખબર આપવી? પણ તેમના સરનામાની તેને ક્યાં ખબર હતી? બહાર રસ્તા ઉપર ઊભા રહી મોં લેબવાન્કને અંદર આરતા રોકવા? પરંતુ એમ તો જેન્ટ્રેટ અને તેના મળતિયાઓ મેરિયસને જોઈ જ જાય અને આવી એકાંત નિર્જન જગ્યાએ તરત જ તેને ઠેકાણું પાડી દે. એક તો વાગી ચૂક્યો હતો અને હવે વચ્ચે પાંચ જ ક્લાક બાકી રહ્યા હતા.

એક જ વસ્તુ થઈ શકે તેમ હતી : તે તરત યોતાનો સારો ડગલો તથા ટોપો પહેરી લઈ ગુપચુપ બહાર નીકળી ગયો.

હજુ તે યોરીની અવચ્ચ પડોચો હતો અને એક નીચી દીવાલને ધસાઈને ચાલતો હતો. એ દીવાલ વચ્ચે તૂટેલી હતી અને તેની બીજી બાજુએ એક મિલાળ ખેતર આવેલું હતું. વરસના બરફથી તેનાં પ્રગલ્ભો અવાજ દબાઈ ગયો હતો. તેવામાં તેણે યોતાની બાજુમાં કોઈની વાતચીતનો અવાજ સાંભળ્યો. તેણે ભીંત ઉપરથી પાછળની બાજુ નજર કરી,

એ માણસો ભીંતને ધીક બાજુથી અઢેલીને બેઠા હતા. એક દાઢીવાળો હતો અને બીજો જટિયાંવાળો. જટિયાંવાળાએ દાઢીવાળાને કોણીમાં હડસેલો મારીને કહ્યું, “પેટ્રન મિનેટ જેમાં બજે, તેમાં કદી પાછા પડવાપણું હોય જ નહિ.”

“તું એમ માને છે?” દાઢીવાળાએ પૂછ્યું.

“આપણા દરેકના ખીસામાં ઢગલો પૈસા પડ્યા જાણ! અને ખરાબમાં ખરાબ કાંઈ બને તો પાંચ વર્ષ, છ વર્ષ કે બહુમાં બહુ તો દશ વર્ષ. પણ હું તને કહું છું કે, એમાં કશું પાછા પડવાપણું છે જ નહિ. એ બુઢા કાકા કાં તો ખતમ કે કાં તો ખાલી થઈ જ ગયા એમ માની લે!”

મેરિયસ તરત આગળ ચાલતો થયો. તેને ખાતરી થયા વિના ન રહી કે, આ જેન્ટ્રેટના કાવતરાના જ તાંતુઓ છે.

તેણે પાસેની દુકાનમાં જઈને પૂછ્યું કે, આ તરફના પોલીસના વડા અધિકારીનું મથક કયાં આવ્યું?

“નંબર ૧૪, ૬ પોન્ટોઈ.” જવાબ મળ્યો.

મેરિયસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેણે બે સૂકી શેટી ખરીદીને ખાઈ લીધી. આજે ભોજનનો વખત કેવો આવશે તેની કલ્પના આવી શકે તેમ નહોતું. ઈશ્વરને પણ તેની ‘અકળ કળા’ માટે તેણે ધન્યવાદ આપી દીધા. સવારે જો તેણે ભગવાનના નામ ઉપર પોતાના પાંચ ફ્રાંક જેન્ડ્રેટની છોકરીને દાન કરી દીધા ન હોત, તો પોતે ગાડી ભાડે કરીને મો. લેબ્લાન્કની પાછળ જ દોડતો ફરતો હોત, અને જેન્ડ્રેટના કાવતરાની તેને ખબર જ ન પડી હોત!

નંબર ૧૪, ૩ ૬ પોન્ટોઈ પહોંચતાં જ, તેણે દાદર ચડી, વડા સાહેબને મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી.

“તેઓ સાહેબ તો અંદર નથી; પરંતુ તેમના વતી જવાબ પત. ઈન્સ્પેક્ટર અંદર છે ખરા; તમારે બહુ ઉતાવળ હોય તો તેમને મળી શકો છો.” બહાર બેઠેલા ચપરાસીએ જવાબ આપ્યો.

“મને ઈન્સ્પેક્ટર પાસે લઈ જા.”

ચપરાસી મેરિયસને એક ઓરડી પાસે લઈ ગયો. અંદર ઊંચા કદનો એક માણસ પોતાના મોઢા ઓવરકોટના કોલરના બે ખૂણા પકડીને એક સગડી પાસે ઊભો હતો.

“કેમ, શું કામ છે?”

“વડા સાહેબ નથી?”

“તે ગેરહાજર છે; હું તેમના વતી જવાબ આપું છું.”

“એક ભારે ખાનગી વાત છે.”

“બોલી નાખો.”

“પણ બહુ અગત્યની છે.”

“તો ઝટ બોલી નાખો.”

એ માણસનું ઓછાબોલાપણું તેણે લાગે તેટલું હતું, પણ સાથે સાથે એક પ્રકારની હિમત પણ પૂરતું હતું. મેરિયસે પોતાના પરાક્રમની આખી વાત તેને કહી સાંભળાવી: એક માણસ જેને તે માત્ર દીઠે જ ઓળખતો હતો, તેને આજે સાંજે ફસાવવા અને જરૂર પડશે ઝબકે કરવા એક કાવતરું રચાયું હતું. પોતે મેરિયસ પોન્ટમર્સી, વકીલ, સાથેના જ ઓરડામાં રહેતો હોવાથી ભીંતના બાકોરામાંથી બધું સાંભળવા પામ્યો.

હતો. જ બદમાશે આ આખું કાવતરું રચ્યું હતું તેનું નામ જૈન્ફ્રેટ હતું. તેણે કેટલાક મળતિયા પણ ભેળવ્યા છે. જૈન્ફ્રેટની છોકરીઓ બહાર તપાસ કરતી ઊભી રહેવાની છે. આ કાવતરાનો શિકાર બનનાર પેલા બુદ્ધ સદ્ગુહર્યને અગાઉથી ખબર આપવાનો કોઈ માર્ગ નથી; અને આ બધું આજે સાંજે છ વાગ્યે નં. ૫૦-૫૨ ડોસીવાળા મકાનને નામે ઓળખાતી જગ્યાએ બનવાનું છે.

એ મકાનનો ઉલ્લેખ સાંભળતાં જ ઈન્સ્પેક્ટરે એકદમ તેનું માથું ઊંચું કર્યું, અને ચાંતિથી પૂછ્યું, “એટલે કે ઉપરને માળે છેડે આવેલી ઓરડીઓને?”

“હા બરાબર એ જ,” મેરિયસે કહ્યું; અને ઉમેર્યું, “તમે એ ઘરથી પરિચિત છો શું?”

ઈન્સ્પેક્ટરે એક કાણ ચૂપ રહીને પોતાના બૂટની એડી ગરમ કરતાં જવાબ આપ્યો, “એમ લાગે છે ખરું.”

આટલું કહીને તે જાણે સ્વગત બોલતો હોય તેમ ગણગણ્યો, “તેમાં પેટ્રન મિનેટ પણ ભળ્યા હોવા જ જોઈએ.”

એ શબ્દ સાંભળતાં જ મેરિયસ ચમક્યો. “પેટ્રન મિનેટ?” તેણે પૂછ્યું. “એ શબ્દ પણ મારે કાને પડ્યો હતો ખરો.”

પછી તેણે દીવાલ પાછળ સાંભળેલી વાતચીત ટૂંકામાં કહી સંભળાવી. ઈન્સ્પેક્ટરે ટૂંકમાં જવાબ આપ્યો, “જટિયાંવાળો બુલ્ડો હોવા જોઈએ અને દાઢીવાળો મિલિયાડ.”

આટલું કહી તે પોતાની આંખો નીચી નમાવીને વિચારમાં પડી ગયો.

“ન. પચાસ-બાવન? એ મકાન હું બરાબર જાણું છું. તેમાં અંદર કયાંય સંતાઈ રહેવાય તેવું નથી. બેટમજીઓને ખબર પડી જાય, તો તો પછી બધી મજા મારી જાય. અત્યાર સુધી તેઓ બધાના હાથમાંથી છટકી ચકયા છે; પરંતુ આ વખતે તેમને પગે ઝાંઝર પહેરતાં બરાબર શીખવીશ!”

આટલું જણાવણીને તેણે મેરિયસ ઉપર પોતાની તીક્ષ્ણ નજર ફેરવીને પૂછ્યું: “બીક લાગે ખરી કે?”

“થાની?”

“આ માણસોની.”

“તમે બીઓ તેથી વધારે નહિ!” મેરિયસે તુચ્છકારથી જવાબ આપ્યો. કારણ કે, અત્યાર સુધીમાં એ ઈન્સ્પેક્ટરે મેરિયસ વકીલ છે એમ

જાણ્યા છતાં તેને સંબોધીને એક વાર પણ ‘મોંશયોર’ શબ્દ વાપર્યો ન હતો. ઈન્સ્પેક્ટરે મેરિયસ તરફ પોતાની નજર વળી વધુ સ્થિર કરીને જોયું અને કહ્યું :

“તમે હવે એક બહાદુર તથા પ્રમાણિક માણસની પેઠે બોલ્યા. હિમત વાળો ગુનેગારથી ડરતો નથી, અને પ્રમાણિક માણસ પોલીસથી.”

મેરિયસે તેને વચ્ચેથી જ રોકીને કહ્યું :

“એ તો ઠીક; પરંતુ તમે કરવા શું માગો છો તે તો કહો.”

ઈન્સ્પેક્ટરે જવાબમાં માત્ર કહ્યું, “એ મકાનમાં રહેનારા બધા ભાડવાતો સતે અંદર દાખલ થવા માટે દાદરના બારણાના ઉઘાળાની ચાવી રાખે છે; તમારી પાસે પણ હશે?”

“હા.”

“એ ચાવી મને આપી દો.”

મેરિયસે પોતાના વાસ્કોટના ખીસામાંથી ચાવી કાઢીને ઈન્સ્પેક્ટરને આપી અને જણાવ્યું :

“મારી સલાહ માનો તો તમે વધુ માણસો લઈને આવજો.”

ઈન્સ્પેક્ટરે જવાબમાં માત્ર પોતાના ભારે ઓવરકોટનાં બે જંગી ખીસામાં પોતાના બે હાથ નાખ્યા અને અંદરથી બે નાની પોચાદી પિસ્તોલો એકીસાથે કાઢીને મેરિયસને આપતાં કહ્યું :

“આ લઈને તમારે ઘેર પહોંચો, અને તમારી ઓરડીમાં અત્યંત ઘણામાના ધૂસી જાઓ. તેઓને એમ જ લાગવું જોઈએ કે તમે બહાર ચાલ્યા ગયા છો. આ પિસ્તોલો ભરેલી છે. દરેકમાં બબે કાસ્તૂસ છે. તમારે તમારી ઓરડીના બાકામાંથી બધું જોયા કરવું. એ માણસો આવશે. તેમને તેમના કામમાં થોડા આગળ વધવા દેજો. પછી જ્યારે તમને લાગે કે હવે છેવટની અણી આવી ગઈ છે, ત્યારે તમારી ઓરડીની છત તરફ આમાંની એક પિસ્તોલ ફેડજો. પણ જરાય ઉતાવળ ન કરશો. પછી બાકીનું હું સંભાળી લઈશ.”

મેરિયસે પિસ્તોલો લઈને પોતાના કોટના અંદરના ખીસામાં મૂકી દીધી.

“હવે તમે એક મિનિટ પણ ન ગુમાવો.” ઈન્સ્પેક્ટરે ઉમેર્યું.

“કેટલા વાગ્યા છે? અડધી! જુઓ ત્યારે, મારે માટે પણ વધુ સમય બાકી રહ્યો નથી. પરંતુ મેં કહ્યું તેમાંનું કશું ભૂલતા નહિ. તમે પણ વક્રીવ છો એટલે આવી બાબતમાં છેવટની અણી કઈ કહેવાય તે બરાબર સમજી શકશો

બે મિનિટ — ૧૬

જરા થણ વહેલા નહિ - જરા પણ મોડા નહિ. ભડાક! એક જ ભડાકો કરજો.”

“ચિતા ન કરતા.” મેરિયસે જવાબ આપ્યો.

“જુઓ, આ દરમ્યાન મારી કંઈ જરૂર પડે તો અહીં આવજો; અથવા મને ખબર કહેવડાવજો. મારું નામ ઈન્સ્પેક્ટર જર્વર્ટ છે.”

૫૮

## જેન્ડ્રેટ ખરીદી કરે છે

૩ મૂકેટાર્ડમાં જેન્ડ્રેટને બોખાંડની એક દુકાનમાંથી ઘોળા લાકડાના હાથાવાળી એક મોટી ફરસી લઈને નીકળતા મેરિયસે જોયો. મેરિયસ થોડે દૂર રહી તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ૩ ૬ પીઠ બેઠોની નિર્જન ગલી આવતાં મેરિયસ બહાર થોભી ગયો. અને તે તેણે ઠીક જ કર્યું; કારણ કે, જે દીવાલ પાછળ મેરિયસે જટિયાંવાળાને અને દાઢીવાળાને વાતો કરતા સાંભળ્યા હતા, તે નીચી દીવાલ આવતાં જ જેન્ડ્રેટ ઝિભો રહ્યો અને આગળ પાછળ કોઈ નથી તેની ખાતરી કરી લઈ, દીવાલ ઠેકીને અંદર પડ્યો અને ઝાંખા પ્રકાશમાં ઝડપી પગલે કયાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો.

મેરિયસે હવે ત્યાં થોભવાને બદલે પોતાના ઓરડામાં વખતસર પેસી જવાનું યોગ્ય માન્યું. મકાન આવતાં, મેરિયસ, પગના અંગૂઠા ઉપર ચાલતો હોય તેમ દાદર ચડ્યો. ભાડે આપવાની ખાલી કોટડીઓનાં બારણાં પાસે થઈને પસાર થતી વખતે મેરિયસે જોયું કે એક કોટડીમાં બારી નીચે ચારેક માથાં છુપાઈને ગોઠવાયેલાં છે. પોતાની હાજરી કોઈને જાણવા દેવા માગતો ન હોવાથી મેરિયસ ત્યાં કશી વધુ તપાસ કરવાને બદલે ગુપચુપ પોતાની ઓરડીમાં પેસી ગયો. તે જ વખતે ડોસ્તીએ શહેરમાં વાસણ માંજવા જતી વખતે દાદરનું નીચેનું બારણું બંધ કર્યાનો અવાજ સાંભળ્યો. થોડું જ વધુ મોડું થયું હોત, તો મેરિયસને બહાર રસ્તા ઉપર જ રહેવું પડ્યું હોત; કારણ કે, દાદરના બારણાના ઉલાળાની પોતાની ચાવી તેણે પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરને આપી દીધી હતી.

મેરિયસ સામાન્ય રીતે બહાર જતી વખતે પોતાની ઓરડીના બારણાની ચાવી બારણામાં જ રહેવા દેતો. મકાનવાળી ડોસ્તી ગળદારી જઈ તેને વારવાર કહેતી કે, “તમારો ઓરડો લૂંટાઈ જશે, મોં. મેરિયસ !” મેરિયસ હસીને

જવાબ આપતો, “મારા ઓરડામાં મારી દરિદ્રતા સિવાય બીજું કંઈ લૂંટી જવાનું છે ખરું?” આજે પણ મેરિયસ બારણાની ચાવી બારણામાં રાખીને જ અંદર પેસી ગયો; જેથી તે હજુ બહારથી આવ્યો જ નથી એમ રોજ જોનારને લાગે.

સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા; અને હવે બનવાના બનાવો વચ્ચે અર્ધા કલાક જ બાકી રહ્યો હતો. અચાનક મેરિયસે ઊંચે નજર કરતાં, અંધારામાં આડબીંતની ઉપરની બાજુના બાકામાંથી લાલ લાલ પ્રકાશનો ઓળો નીકળતો જોયો. એ પ્રકાશ મીલુબતીનો તો હોઈ ન શકે!

ચોડી મિનિટો બાદ દાદરનં બારણું ઊઘડવાનો અવાજ આવ્યો, અને દાદર ઉપર ઝડપી પગલાંએ ચડીને કોઈ આવ્યું. જેન્ડ્રેટના ઓરડાનું બારણું ઊઘડ્યું અને જેન્ડ્રેટ અંદર દાખલ થઈને બોલતો સાંભળાયો : “હાથ ! બધું બરાબર ગોઠવાયું છે; હવે માત્ર ઉંદર ઉંદરિયામાં આવે એટલી વાર !”

ત્યાર બાદ કંઈક ધીમી ગુસપુસ સાંભળાઈ. પછી પાછો જેન્ડ્રેટનો અવાજ સાંભળાયો : “આને દેવતામાં મૂકી દે.”

મેરિયસે કોલસામાં કશી ખાસાખોસનો અવાજ સાંભળ્યો. તે સમજી ગયો કે પેલી ફરસીને જ તપાવવા મૂકી છે. તેને એક ધ્રુજારી આવી ગઈ. જેન્ડ્રેટે ઉમેર્યું :

“બારણાંનાં બરડવાંને ઊંજી રાખ્યાં છેને? કશો અવાજ થયો ન જોઈએ. અને કેટલા વાગ્યા હશે?”

“લગભગ છ.” જેન્ડ્રેટની પત્નીએ જવાબ આપ્યો. “દેવજના ઘડિયાળમાં સાડાપાંચનો ટકોરો પડ્યો વખત થયો.”

“તો પછી છોકરીઓએ હવે બહાર રસ્તા ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ. જુઓ, તમે જાને મારી વાત સાંભળી લો.”

કંઈક ગુસપુસનો અવાજ આવ્યો. પછી જેન્ડ્રેટનો અવાજ સાંભળાયો : “ડોસી થહેરમાં ગઈ ખરુંને?”

“હા.”

“આપણા પડોશીના ઓરડામાં કોઈ નથી એની ખાતરી છેને?”

“આજ આખો દિવસ તે આવ્યો જ નથી; અને અત્યારે તો; તેને જમવા જવાનો વખત પણ થયો.”

“છતાં, ખાતરી કરી જેવામાં શું જગડે છે? બેટા, જા તો મીલુબતી ચર્તને જોઈ આવ.”

મેરિયસ તરત ઘૂંટણિયે પડી, ખાટલા નીચે સરકી ગયો. બારણું



ઊઘડ્યું. મોટી છોકરી હાથમાં મીસબતી લઈ સીધી પથારી તરફ જ આવી. મેરિયસનું હૃદય ધબકી ઊઠ્યું. પરંતુ ભીંત ઉપર અચીસો જડેલો હતો, તેમાં તે છોકરી પોતાનું મોં જોવા લાગી; અને એક હાથે પોતાના વાળ સરખા કરતી કરતી ‘હૃદયહીન પ્રીતમ’નું એક નાટકી ગીત ગગણવા લાગી.

થોડી વાર બાદ તેના બાપે ઉતાવળ કરવા જણાવ્યાથી તે ગીતની બાકીની કડીઓ ગાતી ગાતી પોતાના મોં સામેના અચીસામાં છેવટની નજર નાખીને બારણું બંધ કરી, બહાર નીકળી ગઈ.

એક ક્ષણ બાદ મેરિયસે બે જુવાન છોકરીઓનાં પગલાં દાદરો ઊતરતાં સાંભળ્યાં. પાછળ જેન્ડ્રેટનો અવાજ આવ્યો :

“જુઓ, સાંભળો ! એક જણી પેલે છેડે અને બીજી આ છેડે ઊભી રહેજે, અને ઘરના બારણા ઉપરથી એક મિનિટ પણ નજર ન ખસેડશો. ગરબડ જેવું કશું જણાય કે તરત દોડી આવજે. તમારી પાસે ઉલાળાની ચાવી તો છે.”

મોટી છોકરી બબડી : “આવા બરફમાં ખુલ્લા પગે બહાર ઊભા રહેવાનું !”

“અરે, કાલે તને મખમલના કિરમજી બૂટ ન લાવી આપું તો કહેજે !” અંદરથી બાપ બોલ્યો.

## ૫૯

### મેરિયસના પાંચ ફાંકનો ઉપયોગ

મેરિયસને હવે લાગ્યું કે, બાકા આગળ ઊભા રહેવાનો વખત આવી પૂર્યો છે. આંખના પલકારામાં તે આડભીંતના બાકા આગળ ખડે થઈ ગયો. જેન્ડ્રેટના ઓરડાનો દેખાવ વિચિત્ર બની ગયો હતો. એક મીસબતી બત્તીદાનમાં ટમટમતી હતી; પરંતુ આખો ઓરડો ધગધગતા સળગતા અંગારાની ભઠ્ઠીથી લાલચેળ બની રહ્યો હતો. ભઠ્ઠીમાં તપવા મુકેલી જેન્ડ્રેટની ફરસી તપીને લાલચેળ થઈ જવા આવી હતી. જેન્ડ્રેટ પોતાની ચુંગી સળગાવીને એક તૂટેલી ખુરશી ઉપર બેઠેલો હતો, અને તેની સ્ત્રી તેના કાનમાં કંઈ ગુસપુસ કરતી હતી. અચાનક જેન્ડ્રેટ જરા મોટે અવાજે બોલી ઊઠ્યો :

“પણ જો, હવે મને વિચાર આવે છે. આવી ઋતુમાં તે જરૂર ઘોડાગાડીમાં જ આવવાનો. તું ફાનસ સળગાવીને તારી સાથે લઈ જા. ઘોડાગાડી આવે કે તું બારણું ઉઘાડજે. તે દાદર ઉપર ચડે ત્યાં સુધી તું તેને દીવો ધરજે; અને પછી તે આપણી ઓરડીમાં દાખલ થાય એટલે તરત નીચે જઈ ઘોડાગાડીવાળાને ભાડું ચૂકવીને વિદાય કરી દેજે!”

“પણ ભાડું?”

જેન્ડ્રેટે ખીસું ફંફોસીને પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો તેને કાઢી આપ્યો.

“આ ક્યાંથી?”

“કેમ, આપણા પડોશીએ સવારે આપ્યો હતોને?” પછી થોડો વિચાર કરીને તેણે ઉમેર્યું : “પણ આપણે બેએક પુરશીઓ જોઈશે.”

“ઓહો, હું આપણા પડોશીની પુરશીઓ અબઘડી લઈ આવું છું.” આમ કહી તરત જ તે કોટડીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી. મેરિયસ માટે કબાટ ઉપરથી નીચે ઊતરી પથારી નીચે ઘૂસી જવાનો વખત ન રહ્યો.

“મીણુબત્તી લેતી જા.” જેન્ડ્રેટે બૂમ પાડી.

“ના રે ના. હાથમાં મીણુબત્તી હોય તો બે પુરશીઓ ઊંચકું શી રીતે? ચાંદાનું અજવાળું ઘણુંય હશે.”

બારણા બહારથી કૂંચી ફરવાનો અવાજ આવ્યો. બારણું ઊઘડ્યું અને જેન્ડ્રેટે-બાનુ અંદર આવી. મેરિયસ મરવાને વાંકે ભીંત સાથે જડાઈને સ્થિર ઊભો રહ્યો. બારીની કાચની તકતીઓમાંથી ચંદ્રનો ધૂંધળો પ્રકાશ ઓરડામાં પડતો હતો; પરંતુ બે બારણાંની પટ્ટીઓ ભેગી થતી હતી તેનો ઊભો પડછાંયો મેરિયસ ઊભો હતો તે ભીંત ઉપર આવ્યો હતો.

જેન્ડ્રેટે-બાનુએ બે પુરશીઓ બહાર કાઢીને બારણું મોટા અવાજ સાથે બંધ કર્યું.

“લો તમારી બે પુરશીઓ.”

“અને લે તારું ફાનસ,” તેના પતિએ કહ્યું. “હવે દાદર નીચે જઈને ઊભી રહે.”

જેન્ડ્રેટે ઓરડીમાં એકલો પડ્યો. તેણે અંગારા ઉપરની ફરસીને થોડી ફેરવી જોઈ. પછી ભઠ્ઠીની આગળ પડેલા જેવી કથાકની આડ ઊભી કરીને, ખૂણામાં પડેલા દોરડાંના ઢગલા તરફ તે ગયો અને કચુંક તપાસવા લાગ્યો. મેરિયસે જોયું કે તેમાં લાડકાના ગોળવાવાળી દોરડાની નિસરણી હતી. દોરડાને છોડે ભરવવા માટે બે મોટા આંકડા બાંધેલા હતા. આ નિસરણી તથા પાસે જ લોટાનાં ભારે ઓજરોવાળો બીજો ઢગલો એ બધું સવારે

આ ઓરડામાં ન હતું.

ભઠ્ઠી હવે પૂરેપૂરી ઢંકાઈ ગઈ હતી. આખા ઓરડામાં મીંસુબતીના પ્રકાશમાં નાનામાં નાની ચીજના મોટા મોટા ઘેરા ઓળા પડતા હતા, અને નજીકના ભવિષ્યમાં બનવાના તેવા જ ઘેરા બનાવોની કારમી આગાહી કરતા હતા. જૈન્ડ્રેટના હાથમાંની ચુંગી ઠરી ગઈ હતી; અર્થાત્ તે ગંભીર વિચારમાં ડૂબી ગયો હતો. થોડી વાર બાદ તેણે ટેબલનું એક ખાનું ઉઘાડીને તેમાંથી એક મોટો છરો કાઢ્યો અને પોતાના નખ ઉપર ધસી જાયો. ત્યાર બાદ તેને ખાનામાં મૂકી દઈ ખાનું બંધ કરી દીધું.

તે જ વખતે મેરિયસે પણ પોતાના જમણા ખીસામાંની પિસ્તોલ બહાર કાઢીને તેનો ઘોડો ચડાવ્યો.

૬૦

## છના ટકોરા

થોડી વારમાં દેવળના ઘડિયાળમાં એક પછી એક એમ છના ટકોરા પડ્યા. જૈન્ડ્રેટે દરેક ટકોરે પોતાનું માથું હલાવ્યું અને પછી છઠ્ઠે ટકોરે મીંસુબતીનો મોગરો આંગળીઓ વડે મસળી નાખીને પ્રકાશ તેજ કર્યો.

તે જ ઘડીએ બારણું ઊઘડ્યું. જૈન્ડ્રેટ-બાનુએ તે ઉઘાડ્યું હતું.

“અંદર આવો,” તે બોલી.

“અંદર પધારો, મારા મહેરબાન,” જૈન્ડ્રેટે કૂદકો મારીને ઊઠતાં ઊઠતાં કહ્યું.

મૌશ્યાર લેબ્લાન્ક અંદર દાખલ થયા. તેમણે ટેબલ ઉપર ચાર લૂઈ<sup>૧</sup> મૂકીને કહ્યું:

“આ તમારા ભાડા માટે તથા બીજી તાત્કાલિક જરૂરિયાતો માટે. બાકીને માટે આપણે વિચાર કરીએ.”

“ઈશ્વર તમને બરકત આપે, મારા દાનવીર ધર્માત્મા!” જૈન્ડ્રેટે કહ્યું. અને પછી પોતાની સ્ત્રી પાસે જલદી સરકીને કહ્યું. “ઘોડાગાડીને વિદાય કરી દે, જા!”

પેલી બહાર ચાલી ગઈ. થોડી વાર પછી પાછી આવીને તેણે માથું હલાવીને પતિને ખબર આપી કે, તેના હુકમનું પાલન થયું છે.

૧. આશરે ૨૦ ફ્રાંક = ૧ લૂઈ.

મોંશ્યોર લેબ્લાન્ક હવે એક ખુરશી પર બેસી ગયા હતા. જૅન્ડ્રેટ તેમની સામે બીજી ખુરશી ઉપર બેઠો. મોં. લેબ્લાન્કે ખાલી પથારીઓ તરફ નજર કરીને પૂછ્યું :

“પેલી નાનીને વાગ્યું હતું, તેને કેમ છે ?”

“બહુ ખરાબ સ્થિતિ છે, મારા મહેરબાન. તેની મોટી બહેન તેને પાટો બંધાવવા લઈ ગઈ છે.”

“ફેબ્રન્ટો-બાનુને અત્યારે કંઈક ઠીક લાગે એમ લાગે છે,” મોં. લેબ્લાન્કે જૅન્ડ્રેટ-બાનુ સામે નજર કરીને કહ્યું.

“તે તો મરી રહી છે; પરંતુ, સાહેબ તમે જુઓ છોને, તેનામાં હિમત ઘણી છે. એ જાણે સ્ત્રી જ નથી, બળદિયો છે.”

પેલી સ્ત્રી પોતાને મળેલી આ શાબાશીથી ધૂરકતી બોલી બિટી : “તમે હંમેશાં મારાં વખાણ બહુ કરો છો, મોંશ્યોર જૅન્ડ્રેટ.”

“જૅન્ડ્રેટ ?” મોં. લેબ્લાન્કે બોલી ઊઠ્યા. “હું તો માનતો હતો કે તમારું નામ ફેબ્રન્ટો છે ?”

“ફેબ્રન્ટો અથવા જૅન્ડ્રેટ !” પતિએ જરા ઉતાવળે જવાબ આપ્યો.

પછી પોતાના અડધિયા તરફ જરા ખળો મચકોડીને તેણે આગળ ચલાવ્યું :

“અહા, અમે બંનેએ કેટલા લાંબા વખતથી સાથે ગાડું ગબડાવ્યું છે ! અમે બહુ કમનસીબ છીએ, મોંશ્યોર ! અમારી પાસે હાથ છે, પણ રોજબરોજ નથી ! અમારી પાસે હિમત છે, પણ કામ નથી ! અમારા સુખ-સમૃદ્ધિના દિવસોમાંથી કશું બાકી રહ્યું નથી. બધું વેચી ખાધું, સાહેબ ! સોનુંરૂપું - લોહું - લાકડું બધું જ ! હવે ભીંત ઉપરનું આં એક ચિત્ર બાકી રહ્યું છે. પણ તેજ મારે હવે વેચી ખાવું પડશે, સાહેબ. કહે છેને કે બધું ‘પેટાથ નમઃ’ !”

જૅન્ડ્રેટ આમ વાતો કરતો હતો તેવામાં મેરિયસે આંખ ઊંચી કરીને જોયું તો એક માણસ ગુપચુપ બારણું ઉઘાડીને અંદર દાખલ થયો અને જૅન્ડ્રેટ-બાનુ પાછળની પથારી ઉપર આવીને બેઠો. તેનો પહેરવેશ વિચિત્ર હતો અને તેના આખા મોં ઉપર કાળો રંગ લગાવેલો હતો.

“આ માણસ કોણ છે ?” લેબ્લાન્કે તરત નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

“એ માણસ ?” જૅન્ડ્રેટે કહ્યું. “ઓહો, એ તો પડોશી છે. તેના તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી.”

“માફ કરજો; પણ તમે મને શાની વાત કહેતા હતા ?”

“મારે એક ચિત્ર વેચવાનું છે તેની વાત, સાહેબ.”

એટલામાં બારણા પાસે થોડો અવાજ થયો અને એક બીજો માણસ દાખલ થઈ પથારી ઉપર જેન્ડ્રેટ-બાનુની પાછળ બેઠો. તેનું મોં પણ થાહી કે મેથથી ખરડેલું હતું. મોં. લેબ્લાન્ક તેના સામું જોઈ રહ્યા.

“એ લોકોનો કશો વિચાર ન કરતા, સાહેબ. તેઓ આ મકાનમાં રહેનારા પ્રમાણિક ભાડવાતો છે. હું આપને કહેતો હતો કે, મારે એક કીમતી ચિત્ર વેચવાનું છે. જુઓ સાહેબ, આ રહ્યું.”

એમ કહી તેણે ભીંત પાસે જઈ ત્યાં ટિંગાડેલું પાટિયું એક બાજુથી જરા ઊંચું કર્યું. તેમાં ચિત્ર જેવું કંઈક હતું ખરું. મેરિયસને બાકામાંથી એમાંનું કશું દેખાયું નહિ.

“એ શું છે?” મોં. લેબ્લાન્કે પૂછ્યું.

જેન્ડ્રેટે બૂમ પાડીને કહ્યું, “એક ચિત્ર, સાહેબ! એક મહાન કળાકારે દોરેલું ચિત્ર. એ ચિત્ર મને પ્રાણથી — અરે મારી દીકરીઓથી પણ — વધુ વહાલું છે. પરંતુ સાહેબ, હું જ બોલ્યો તે બોલ્યો — હું તેને વેચી નાખવા તૈયાર છું.”

કદાચ અકસ્માત જ, કે પછી મનમાં કંઈક વહેમ ઊભો થયો હોવાને કારણે ચિત્ર જોતાં જોતાં મોં. લેબ્લાન્કે પીઠ પાછળ જોયું, તો હવે ત્યાં ચાર માણસ થયા હતા : ત્રણ પથારી ઉપર બેઠા હતા અને એક જણ બારણાના ચોકઠા પાસે ઊભો હતો. ચારેનાં મોં કાળાં રંગેલાં હતાં. કોઈના પણ પગમાં જોડા ન હતા.

જેન્ડ્રેટે જોયું કે મોં. લેબ્લાન્કની નજર એ માણસો ઉપર જ ચોંટી રહી છે. તેણે કહ્યું, “તેઓ મિત્રો છે, અને નજીકમાં જ રહે છે. તેઓને કોલસામાં કામ કરવાનું હોય છે એટલે તેઓ કાળા છે. તેમનો વિચાર છોડી, આપ મારું આ ચિત્ર ખરીદવાની વાત જ મન ઉપર લાવો. મારા દુઃખ ઉપર દયા લાવવા હું આપને કરગરીને આજીજી કરું છું. હું આપની પાસેથી બહુ કિંમત નહિ માગું. આપ એની શી કિંમત આંકો છો?”

“પરંતુ,” મોં. લેબ્લાન્કે જેન્ડ્રેટના મુખ તરફ તાકીને જોતાં જોતાં કહ્યું, “આ તો કોઈ વીશીનું પાટિયું છે; કલાકૃતિ નથી. તેની કિંમત ત્રણેક ફ્રાંક ગણાય.”

જેન્ડ્રેટે શાંતિથી કહ્યું, “આપની પાસે આપનું પાકીટ છે? મને હજાર કાઉન આપશો તો ચાલશે.”

મોં. લેબ્લાન્કે હવે એકદમ ઊભા થઈ જઈ, આ બધી પરિસ્થિતિ

ઉપર નજર કરી લીધી. મોં. લેબ્લાન્કને થેતેલા જોઈ જૅન્ડ્રેટ હવે સીધા તેમના તરફ થોડોક ધસ્યો, અને પછી ત્રાડ નાખીને બોલ્યો :

“ પણ એ બધાનું થઈ રહેશે; હજી મને ઓળખ્યો કે નહિ ? ”

કેટડીનું બારણું અચાનક ઊઘડી ગયું અને ત્રણ માણસો કાળા કાગળના બુરખા પહેરીને અંદર દાખલ થયા. એકના હાથમાં લોઢાની મોટી મોગરી જેવું હતું, બીજાના હાથમાં તીકમ જેવું હતું અને ત્રીજાના હાથમાં કુહાડી હતી.

જૅન્ડ્રેટ જાણે આ ત્રણ જણાના આવવાની જ રાહ જોતો હતો. તેણે તરત મોગરીવાળા માણસને પૂછ્યું :

“ બધું તૈયાર છે ? ”

“ હા. ”

“ તો મોંટપાર્ને ક્યાં છે ? ”

“ તે તમારી મોટી દીકરી સાથે ગુસપુસ કરતો બહાર ઊભો છે. ”

“ બે ઘોડાની ગાડી મેં કહેલે ઠેકાણે તૈયાર છે ? ”

“ હા. ”

૬૧

મારું નામ થેનારડિયર છે

મોં. લેબ્લાન્કનું મોં હવે છેક જ ફીકું પડી ગયું. તે સમજી ગયા કે પોતે થામાં ફસાયા છે. પરંતુ તેમની હિલચાલમાં કશી ગભરામણ જેવું લાગ્યું નહિ; માત્ર તેમનો દેખાવ જે અત્યાર સુધી એક ભલા વયોગૃહનો હતો, તે હવે એક કુસ્તીબાજ મલ્લ જેવો થઈ ગયો. એક સહેજ હિલચાલથી તેમણે એ બધા માણસો અને પોતાની વચ્ચે ટેબલને આણી દીધું હતું અને તેમના મજબૂત પંજા એક ખુરશીની ઉપર ચીપકી ગયા હતા. પહેલા ચાર-માંના ત્રણે હવે બારણા પાસેના લોખંડના ઢગલામાંથી પોતાને ફાવતું એક એક ઓખર ઉપાડી લીધું હતું. થોથો હજુ જરા ઘેનમાં હોય તેમ આંખો મટમટાવતો હતો.

જૅન્ડ્રેટ હવે મોં. લેબ્લાન્ક તરફ ફરીને કહ્યું : “ ત્યારે તેં હજુ મને ઓળખ્યો નથી કેમ ? ”

મોં. લેબ્લાન્કે તેના મોં સામું સ્થિરતાથી નજર કરીને કહ્યું, “ ના. ”

પછી જૅન્ડ્રેટ ટેબલ નજીક આવ્યો, અને અદ્દખ વાળીને પોતાનું મોં

જેટલું તેમના તરફ ધપાવાય તેટલું ધપાવીને બોલ્યો :

“મારું નામ ફેબ્રુટો નથી, મારું નામ જોન્ડ્રેટ પણ નથી; મારું નામ થેનારડિયર છે! હું મોટફરમેલનો વીશીવાળો. હવે મને ઓળખ્યો?”

મો. લેબ્લાન્કના મોં ઉપરથી એક લાલાશ પસાર થઈ ગઈ, પરંતુ અવાજમાં સહેજ પણ ફરક પડવા દીધા વિના તે બોલ્યા : “પહેલાં કરતાં જરાય વધુ નહિ.”

મેરિયસને તે વખતે અંધારામાં પણ કોઈએ જોયો હોય તો તેના માથા ઉપર વીજળી નૂટી પડ્યા જેવી તેની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. જોન્ડ્રેટે જ્યારે કહ્યું, “મારું નામ થેનારડિયર છે,” ત્યારે મેરિયસના હૃદયમાંથી આરપાર તરવાર ખોસાઈ ગઈ હોય તેમ તે ભીંતને ટેકો દઈને માંડ ઊભો રહી શક્યો. પિસ્તોલનો ઘોડો દબાવવા તૈયાર થયેલા તેનો જમણો હાથ ધીરે ધીરે નીચે નમ્યો; અને “હું મોટફરમેલનો વીશીવાળો” એ શબ્દોએ તો તેના હાથમાંથી પિસ્તોલ લગભગ પડી જ ગઈ. થેનારડિયરનું જ નામ મો. લેબ્લાન્ક જાણતા હોય તેમ નહોતું લાગતું, તે નામ મેરિયસ તો બરાબર જાણતો હતો એ નામ તેણે વર્ષો સુધી રટયા કરીને હૃદય ઉપર પોતાના પિતાના વીચ સાથે ધારણ કરી રાખ્યું હતું. તેના પિતાનો પવિત્ર આદેશ હતો : “વોટ્લૂના એ જ યુદ્ધમેદાનમાં એક સારજન્ટે મારું જીવન બચાવ્યું હતું. એ માણસનું નામ થેનારડિયર છે થોડા સમય પહેલાં, મારી જાણ મુજબ, તે પૅરિસ પાસેના કેલે૦ કે મોટફરમેલમાં એક વીશી ચલાવતો હતો. મારો પુત્ર જો તેને મળે, તો તેણે થેનારડિયર માટે પોતાનાથી બનતું કરી છૂટવું.”

પરંતુ, એ પવિત્ર નામ ધરાવનાર માણસ આખરે જડયો ત્યારે તે કોણ નીકળ્યો? એક ડાકુ, બદમાશ, રાક્ષસ કે જ અત્યારે એક કારમું કૃત્ય કરવા તત્પર થયો હતો. જે માણસને પોલીસના સત્તાવાળાઓના હાથમાં સોંપવાની અને એક કારમું કૃત્ય કરતો રોકવાની તેની એક નાગરિક તરીકે ફરજ કહેવાય, તે માણસ માટે બનતું બધું કરી છૂટવાનો વારસો પિતાએ તેને અંતિમ પળોએ આપ્યો હતો !

મેરિયસને લાગ્યું કે પોતે ગાંડો થઈ જવાની અણી ઉપર છે.

દરમિયાન જોન્ડ્રેટ ધૂરકતો અને ફૂંફવતો ટેબલ પાસે પેંતરા ભરવા લાગ્યો હતો. તે હવે મો. લેબ્લાન્ક તરફ મુક્કી ઉગામીને બોલ્યો : “એમ, તું હજુ મને નથી ઓળખતો કેમ? બેટા ધર્માત્મા! બેટા દાનવીર! તું મોટો હીંગવીઓ આપનારો! તું જ પેટી ૧૮૨૩ ની નાતાલની રાતે ફાટેલાં કપડાંમાં આવીને ફેન્ટાઈનની પેટ્ટીને મારે ઘેરથી લઈ જનારો! તું પાછો મને

ઓળખતો નથી? પણ હું તને ઓળખું છું! તું આજે સવારે આ ઓરડીમાં પેઠો ને તરત મેં તને ઓળખી કાઢ્યો હતો. પણ હવે તને ખબર પડશે કે બોકોની વીણીમાં મુસાફર તરીકે ફાટેલાં કપડાંએ પેસીને તેમનો એકનો એક આધાર ઝૂંટવી લેવો, અને નિર્જન જંગલમાં એકલા હોય ત્યારે દંડો બતાવીને તેમને ડરાવવા, એ કેટલા થેરની વાત છે!”

પોતાના ઉશ્કેરાટથી હાંફતો હાંફતો થોડો થોભીને પાછો તે લાલચોળ થઈને બોલ્યો : “તું જ મારા બધા કમનસીબનું મૂળ છે. પંદરસો ફાંકમાં તું મારે ત્યાંથી એક છોકરીને ઉપાડી ગયો, કે જે કોઈક તવંગર બોકોની છોકરી હતી, અને જને લીધે મને સારી રીતે પૈસા મળતા હતા; તથા આખી જિંદગી ચાલે તેટલા મળવા જોઈતા હતા! તે દિવસે તું એ છોકરીને ઉપાડી ગયો ત્યારે ખૂબ મલકાતો હોઈશ; પણ આજ મારો વારો આવ્યો છે!”

મોં. લેબ્લાન્કે તેને બોલતો થોભાવ્યો નહિ. પરંતુ તે જ્યારે બોલી રહ્યો ત્યારે તે એટલું જ બોલ્યા : “તમારી કંઈ ગેરસમજ થાય છે; હું એક ધણો ગરીબ માણસ છું અને લખપતિ તો છું જ નહિ. હું તમને ઓળખતો નથી; તમે બીજા કોઈની જગાએ મને માની લીધો છે.”

“આહા! તું હજુ એ ઢોંગ ચાલુ રાખવા માગે છે કેમ? તું ત્યારે ભારે ધૂમસમાં ફરે છે! તું મને યાદ લાવી શકતો નથી, એમ! હું કોણ છું તે તું જોતો નથી?”

“માફ કરજે, મોંશયર, હું જોઈ શકું છું કે તમે એક ડાકુ છો.”

મોં. લેબ્લાન્કે ભારે ઠંડાશથી કહેવા એ શબ્દોથી ચેનારડિયર પગના મૂળ સુધી સળગી ઊઠ્યો. ચેનારડિયર-બાનુ પણ પથારીમાંથી છલાંગ મારીને ધસી આવી. ચેનારડિયર પોતાની સહચરીને પાછી હઠાવીને મોં. લેબ્લાન્કને ઉદ્દેશીને બોલ્યો :

“ડાકુ? હા, તમે પૈસાદાર બોકો અમને ડાકુ કહો છો, એ વાત ખરી છે કે, હું ધંધામાં ફાળ્યો નહિ, એટલે અત્યારે આ સ્થિતિમાં છું. ત્રણ દિવસથી હું કશું ખાવા નથી પામ્યો. પણ બેટમજી, હું ત્યારે કોઈ શંકાશીલ ભામટો પણ નથી કે જે બોકોનાં ઘરોમાં પેસીને છોકરાં ઉપાડી જાય છે. હું એક જૂનો ફ્રેંચ સૈનિક છું; મને ચાંદ-ઈલકાબ મળવા જોઈએ. હું વોટર્લૂના રણમેદાન ઉપર હતો; મેં કોંત દ પોન્ટમર્સી નામના એક સેનાપતિને બચાવ્યો હતો. આ ચિત્રમાં મારું એ પરાક્રમ અમર થયેલું છે. હું તેમાં જનરલ પોન્ટમર્સીને ખભા ઉપર તેપોના મારા વચ્ચે ઉપાડીને ચાલું છું. એ તો



ઈતિહાસની વાત છે. એ સેનાપતિએ મારે માટે પછી કશું નથી કર્યું; તે પણ બીજાઓ જેવો જ કૃતદંત્રી નીકળ્યો; પરંતુ મેં તો મારા જીવને જોખમે તેનો જીવ બચાવ્યો છે. હું વોટર્લૂના રણક્ષેત્ર ઉપરનો સૈનિક છું—મારાં ખીસાં સર્ટિફિકેટોથી ભરેલાં છે. પરંતુ એ બધું મેં તને કહ્યું તે માત્ર ભલમનસાઈથી. ટૂંકી વાત એટલી છે કે, મારે નાણાં જેઈએ! મારે અતિશય ખૂબ ઢગલો નાણાં જેઈએ. નહિ તો હું તારું લોહી પીશ, ભગવાનના કસમ!”

જેન્ડ્રેટ આટલું બોલીને હાંફતો હાંફતો પોતાના સાથીદારો તરફ ફર્યો. એ તકનો લાભ લઈ મોં. લેબ્લાન્કે એકદમ ખુરશીને પગ વડે ધકેલી દીધી, તથા ટેબલને હાથ વડે હડસેલી એક કૂદકો માર્યો; અને થેનારડિયર પાછો વળીને જુએ ત્યાર પહેલાં તે બારીએ પહોંચી ગયા. એક સેકંડમાં બારી ઊઘડી ગઈ, અને તે તેના ઉપર ચડીને બહાર પડી નીકળ્યા; પરંતુ તે અર્ધ પહોંચે ત્યાર પહેલાં છ મજબૂત હાથોએ તેમને પકડ્યા અને પાછા ઓરડીમાં ઘસડી આણ્યા. મેથના મોંવાળા ત્રણ જણ તેમની ઉપર કૂદી પડ્યા અને થેનારડિયર-આનુએ તેમના વાળ પકડ્યા. માણસોના એ ઢગલા નીચેથી બહાર દેખાતા મોં. લેબ્લાન્કના શરીર ઉપર લોઢાનાં વિવિધ હથિયાર તોળાઈ રહ્યાં.

એ દૃશ્ય નજરે જેઈ રહેનું મેરિયસ માટે હવે અચકચ હતું. પોતાના મૃત પિતાને સંબંધી તેણે માફી માગતાં માગતાં પિસ્તોલના ઘોડા તરફ આંગળી લંબાવી, એટલામાં થેનારડિયરનો અવાજ સંભળાયો :

“એને કશી ઈજા કરતા નહિ.”

એ અવાજ સાંભળતાં જ મેરિયસ ચમક્યો; અને હવે આગળ શું થાય છે તે જોવા માટે થોભવું યોગ્ય ગણાય, એમ વિચારી, તેણે પિસ્તોલ ફોડવાનું મોકૂફ રાખ્યું. દ્વિધામાં અટવાઈ ગયેલા તેને એવી આશા સ્ફુરી કે કદાચ એવી કોઈ તક ઊભી થાય જેથી ઉર્સુલાનો પિતા પણ નાશ ન પામે, અને પોતાના પિતાને બચાવનાર પણ બચી જાય!

પણ ઓરડીમાં એક દારુણ લડાઈ જમી હતી. છાતીમાં એક સીધા મુકાથી એક જણને મોં. લેબ્લાન્કે ઓરડીની વચ્ચે ગજડાવી દીધા; અને બે પાછલા પ્રહારોથી બીજા બેને ગબડાવીને પોતાના એક એક ઢીંચણ નીચે દબાવી દીધા. એ વજનથી પેલા બે બદમાશો ઘંટીના પથ્થર નીચે દબાયા હોય તેમ ચીસો પાડવા લાગ્યા. પણ બીજા ચાર હવે લેબ્લાન્કની ઉપર ફરી વળ્યા. તેમના ભાર અને પ્રહારોથી જાનને બચાવવા પ્રયત્ન કરતા મોં. લેબ્લાન્ક હવે ઢગલા નીચે છોક દટાઈ ગયા.

પેલાઓ છેવટે તેમને છેક જ માત કરવામાં ફાવ્યા, અને જેન્ડ્રેટની સૂચનાથી તેમણે દોરડા વડે તેમને ખાટલાના પાયા સાથે જકડીને બાંધી દીધા.

પછી જે માણસ ઓરડા વચ્ચે ચત્તોપાટ ગબડીને પડ્યો હતો, તેના તરફ જઈ જેન્ડ્રેટ બોલ્યો, “બુલાકુંલ મરી ગયો કે શું?”

“ના” શ્રિગ્રેનેલે જવાબ આપ્યો. “એ અત્યારે પીધેલો છે.”

“એને એક ખૂણામાં ધકેલી દો.” ઘેનારડિયરે કહ્યું. બે મેંથવાળાઓ તેને એક ખૂણામાં ખેંચી ગયા.

“બેબેટ, તું આટલા બધાને શા માટે પકડી લાવ્યો? શી જરૂર હતી?”

“બે વળી, એ બધાયને આ જલસામાં સામેલ થવું હતું. આજકાલ મોસમ ઠંડી છે; કાંઈ ખાસ કામ હોતું નથી.”

## ૬૨

### માત્ર બે લાખ ફાંક

ત્યારે છેલ્લી ગાંઠ બાંધાઈ રહી, ત્યારે ઘેનારડિયર એક ખુરશીને પાસે ખેંચી લાવી મોં. લેબ્લાન્ક સામે બેઠો અને તેમને સંબોધીને બોલ્યો :

“મોંશયર, આપે બારીમાંથી ફૂદી જવા પ્રયત્ન કર્યો એ ભૂલ કરી. કદાચ આપનો પગ ભાંગી ગયો હોત. પણ હવે આપણે જરા શાંતિથી વાત કરી લઈએ. હું જરા જલદી આકળો થઈ ગયો, પણ તેનું કાંઈ નહિ. પરંતુ એક વાતની મને નવાઈ લાગી છે તે એ કે, અત્યાર સુધીમાં આપે સહેજે બુમરાણ કરવા પ્રયત્ન નથી કર્યો. અલબત્ત, આ ઓરડી એવી જગ્યાએ આવેલી છે કે અહીં એક તોપ ફોડી હોય તો પણ પાસેની ચોકીએ તો કોઈનું નસકોરું ધોરતું હોય એવું જ સંભળાય. આપે સહેજે બૂમ ન પાડી તે બદલ હું આપને ધન્યવાદ આપું છું. પરંતુ એમાંથી હું એટલો નતીજો તારવું છું કે, આપને પણ પોલીસોથી છુપાવાની અમારા જેટલી જ ગરજ છે. કારણ કે બૂમ પાડવાથી કોણ આવે? પોલીસ! અને પોલીસની પાછળ શું હોય? ન્હાય. આપે પણ બૂમો ન પાડી, કારણ કે

અમારી પેઠે આપ પણ, ન્યાય અને યોધીસ એ બેથી દૂર રહેવા ઈતેજાટ છે. આપે 'ખૂન, ખૂન,' કે 'દગો, ધાજે' એવી બૂમો પાડી હોત, તો હું આપનો જરા સરખા વાંક તો ન જ કાઢત. પણ હવે આપની ખરજ પણ હું સમજી ગયો હોવાથી આપણે કાંઈક સમજૂતી ઉપર જવદી આવી શકીશું."

આટલું બોલીને તે ભટ્ટા પાસે ગયો, અને ભટ્ટી આગળથી આડ ખસીને તેણે લાલચોળ બનેલી ફરસી હાથા વડે પકડીને હવામાં થોડી ફેરવી, અને પાછી આગમાં જ મૂકી. ત્યાર બાદ તેણે પોતાના કેદી નજીક આવીને કહ્યું, "જુઓ સાહેબ, આપ લખપતિ નહિ હો, કારણ કે કદાચ કરોડપતિ હશે. પરંતુ, હું કંઈ તેથી મારી માગણી છેક હદબહારની કરવા માગતો નથી. આપ ઘણા પૈસાદાર હશે તેમ આપને ખર્ચ પણ ઘણું હશે. ભલે હોય; મને કંઈ તેની અદેખાઈ નથી. તેમ જ સોનાનું ઈંદું મૂકનાર મરઘીને છેક જ મારી નાખનાર જેવો પણ હું નથી. હું અર્ધ રસ્તે જઈને મારા ભાગમાંથી થોડુંઘણું જતું કરવા તૈયાર છું. મારે માત્ર બે લાખ ફ્રાંક જોઈએ. આ બધા સાહેબોને મેં તકલીફ આપી છે, પણ કંઈ બે-ચાર સૂ-નું ચવાણું ફાકવા જેટલું તેમને મળે એ માટે નહિ. એટલે મારી જેમ ભલા થઈ, આપ હું લખાનું તેમ લખો, એટલે સોનું કામ સહેલું થઈ જશે, અને પેલી ફરસીનો પણ ઉપયોગ કરવો નહિ પડે!"

મિત્રોનેલે થેનારડિયરના કહેવાથી મોં. લેબ્વાન્કનો જમણો હાથ ધૂટો કર્યો અને મોં. લેબ્વાન્ક પાસે થેનારડિયરે નીચે પ્રમાણે ચિઠ્ઠી લખાવી -

"મારી વહાલી દીકરી,

તું એકદમ આચ. મારે અત્યંત જરૂરનું કામ છે. જે માણસ આ ચિઠ્ઠી લાવશે, તે તને મારી પાસે લઈ આવશે; હું તારી રાહ જોઈ રહ્યો છું."

"હવે," થેનારડિયરે કહ્યું, "નીચે આપની સહી કરો. આપનું નામ શું છે?"

"ઉરબે ફેબર" કેદીએ જવાબ આપ્યો.

"ચાલો ત્યારે લખી નાખો, અને સરનામું પણ સાચેસાચું કરી દો." કેદીએ થોડો વિચાર કરી લઈ નીચે પ્રમાણે સરનામું કર્યું -

"કુમારી ફેબર, મોં. ફેબરને ત્યાં, ૩ સેઈન્ટ ડોમીનીક, ૬ એનફર, નં. ૧૭."

થેનારડિયરે તે કાગળ ચીઝઝડ્યે ઝૂંટવી લઈને પોતાની સ્ત્રીને બૂમ પાડીને કહ્યું, "લે, જો, આ કાગળ છે. તારે શું કરવાનું છે તે તું જાણે

છે. નીચે એક બગી ઊભી છે. તેમાં બેસીને જ અને તે જ પ્રમાણે પાછી આવ.”

પછી કુહાડીવાળા સજ્જનને સંબોધીને તેણે કહ્યું, “તું બગીમાં પાછળ બેસી જજે.”

એક મિનિટ બાદ નીચે ચાબુકનો સટાકો સંભળાયો અને પેડાંને અડ-ગડાટ પથરાઓ ઉપર થઈને દૂર વહી ગયો. મેરિયસ પોતાના બાકોરા આગળ ચોટી રહ્યો. તેને આ આખા બનાવમાંથી તેની ઉર્મીલા વિષે એટલું જ વધુ જાણવા મળ્યું હતું કે, તેનું નામ ઉર્મીલા ન હતું; અને ફમાલના જે ઉં ૦ ફેં ૦ શબ્દો ઉપરથી તેણે તે નામ કલ્પ્યું હતું, તે ફમાલ તથા તે નામ ‘મો. લેબાન્ક’નાં હતાં. છતાં, જો તેને જ અહીં તેડી લાવવા થેનારડિયર-ખાનુ ગઈ હોય, તો તે આવતાંની સાથે પોતે ગમે તે ભોગે પણ તેને બચાવી લેવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરશે, એવો નિશ્ચય તેણે મન સાથે કરી લીધો. ભલે પછી થેનારડિયરનું ગમે તે થાય.

અર્ધા કલાક પસાર થઈ ગયો : થેનારડિયર કોઈ ઘેરા વિચારમાં દૂભી ગયો હતો. તે હવે અચાનક જાગ્યો, અને કેદીને સંબોધીને બોલ્યો :

“મોશ્વેર ફેબર, થોડીક વાત હું અત્યારથી જ કરી લઉં : મારી ધણિ-યાણી હમણાં જ પાછી આવશે. મને વિચાર કરતાં લાગે છે કે પેલી છોકરી તમારી જ પુત્રી હશે, અને તમે તેને પોતાની પાસે રાખવા ઈચ્છો એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આટલું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લો : તમારો પત્ર લઈને મારી પત્ની તમારી દીકરીને મળશે. તે તરત જ મારી પત્ની સાથે વગર આનાકાનીએ બગીમાં અહીં આવવા નીકળશે. તે જ બગમાં મારો સાથી પણ પાછળ હશે. રસ્તામાં એક નક્કી કરેલી જગાએ બે ઘોડાની ઘુંટર ગાડી ઊભી રાખેલી હશે. તમારી દીકરી અને મારો સાથી તેમાં બેસી જશે, અને મારી પત્ની તેમનાથી છૂટી પડીને ‘આલબેલ’ કહેવા અહીં આવશે. તમારી દીકરીને એક જગાએ શાંતિમાં રાખવામાં આવશે. પછી જે ઘડીએ તમે મેં માગેલી આ નાનો સરખી રકમ આપી દેશો, તે જ ઘડીએ તમારી પુત્રીને તમારે ત્યાં પાછી પહોંચાડી દેવામાં આવશે. પણ જો તમે મને કે મારા સાથીઓને પકડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરશો, તો મારો સાથી તમારી પુત્રીને શું કરશે તે કહેવાની જરૂર નથી.”

મેરિયસની આંખો આગળ થઈને ભયંકર ઝોળાઓ પસાર થઈ ગયા. પેલી જુવાન છોકરીને અહીં નથી લાવવાની; એક રાત્રસ તેને કોણ જાણે ક્યાં લઈ જશે; અને એ જુવાન છોકરી ઉર્મીલા જ હશે તો ? મેરિયસનું

હૃદય બેસી જવા લાગ્યું. હવે પિસ્તોલ ફોડવાથી પણ કશું ન વળે; કારણ કે આ લોકો અહીં પકડાય તેની સાથે પેલો ખવીસ ઉર્સુલાને મારી જ નાખે.

એક કારમી શાંતિ ચારે તરફ છવાઈ રહી હતી. અચાનક દાદરનું બારણું ઊઘડ્યું, અને વસાયું.

કેદી પોતાના દોરડામાં થોડોક સળવળ્યો.

“મારી શહેનશાહ-બાનુ આવી લાગે છે.” થેનારડિયર બોલ્યો.

પણ એ હજુ પૂરું બોલી રહે તે પહેલાં થેનારડિયર-બાનુ ઓરડીમાં ધમધમ કરતી અને લાલચોળ મોઢે હાંફતી હાંફતી દાખલ થઈ અને ત્રાડ નાખતી બોલી :

“ખોટું સરનામું !”

જે ડાકુ તેની સાથે ગયો હતો તેણે પણ તેની પાછળ દાખલ થઈને ખૂણામાંથી પોતાની કુહાડી હાથમાં લીધી

મેરિયસનો શ્વાસ નીચે બેઠો. ઉર્સુલા — કે તેનું જે નામ હોય તે — સહીસલામત હતી !

પરંતુ થેનારડિયર હવે ત્રાડ નાખીને ઊભો થયો અને કેદી પ્રત્યે બોલ્યો :  
“ખોટું સરનામું ! તેં એથી થાની આશા રાખી હતી ?”

“વખત મેળવવાની !” કેદીએ રણકતે અવાજે જવાબ આપ્યો.

અને એ જ ક્ષણે તે પોતાનું દોરડાનું બંધન અંખિરી નાખીને ઊભો થયો અને સીધા ભઠ્ઠી પાસે પહોંચી ગયો. તેમાંથી તરત તેણે પેલી લાલચોળ થયેલી ફરસી હાથમાં લીધી. બધા ડાકુઓ પરિસ્થિતિમાં અચનક આવેલા આ પક્ષટાથી ડઘાઈ જઈ, એક ખૂણા તરફ એકઠા થઈ ગયા.

૬૩

‘તને પૂરો કરો’

આ બનાવને અંતે જે પોલીસ-તપાસ થઈ હતી, તે દરમિયાન પોલીસના હાથમાં તાંબાનો એક સૂનો સિક્કો આવ્યો હતો. તેને વિચિત્ર રીતે ફાડેલાં હતાં. એવા સૂ વડાણ ઉપરના કેદીઓની અથાગ ધીરજ અને મહેનતનું અદ્ભુત પરિણામ હોય છે. એ કેદીઓ, પોતાના દીર્ઘ અંધકારમાં, મુક્તિના પ્રકાશની આશાએ, નહિ જેવાં સાધનો વડે વર્ષો સુધીની મહેનતથી એવી

કારીગરી કરી બતાવે છે, જે નાજુકમાં નાજુક અને મોંઘામાં મોંઘા સાધનોથી એક ઝવેરી પણ ન કરી શકે. ઠબુ જેવા સૂના સિક્કાને છરી જેવા કોઈ સીધા સાદા સાધનથી ફાડીને બે દાળ કરવામાં આવે છે. બંને ફાડોને અંદરની બાજુથી ઘસીને કરાષ તેટલી પોલી કરવામાં આવે છે. પછી કિનારી તરફ પેચ જેવો એક આંટો પાડીને બંને ફાડો પાછી બરાબર વળગાડી દેવાય એવું કરી દેવામાં આવે છે. એના પોલાણમાં ઘડિયાળની સ્પ્રિંગ જેવો કાનસનો કટકો સંતાડી રાખી શકાય છે; જેને બરાબર વાપરવામાં આવે, તો સાંકળની કડીઓ કે બારીના સળિયા વહેરી નાખી શકે. પેલો કમનસીબ કેદી તો જાણે એક ઠબુ જેવા સૂનો જ માલિક મનાનો હોય છે, પરંતુ ખરી રીતે તો તે પોતાની મુક્તિનો માલિક બન્યો હોય છે.

આ જાતના એક મોટા સૂનાં બે ફાડિયાં જેન્ફ્રેટના ઓરડામાં પથારી આગળથી પોલીસના હાથમાં આવ્યાં હતાં; તથા એક ભૂરા પોલાદની નાની કરવતી પણ દોરડાના ટુકડામાં વળજેલી મળી આવી હતી. એમ બનવા સંભવ છે કે, ડાકુઓએ જ્યારે કેદીને બાંધવા માંડ્યો, ત્યારે તેણે આ સૂને પોતાની આંગળીમાં છુપાવી રાખ્યો હશે; અને સહી કરવા છૂટા કરવામાં આવેલા જમણા હાથે પછી તેણે સૂનો પેચ ફેરવીને અંદરની કરવતી વડે દોરડાના આંટા કાપ્યા હશે.

શરૂઆતનો ધક્કો ડાકુઓ સંભાળી રહે તેટલામાં કેદીએ પોતાનો અવાજ ઊંચો કરીને કહ્યું : “ ભલાદમીઓ ! મારી જિંદગી એવી કીમતી નથી કે તેને માટે આવડી ભારે તૈયારી કરવાની મહેનત લેવી યોગ્ય કહેવાય. પરંતુ તમે જે માની લીધું છે કે, મારે જે ન બોલવું હોય તે તમે મારી પાસે બોલાવી શકો, કે મારે જે ન લખવું હોય તે તમે લખાવી શકો, તો તેનો જવાબ જુઓ આ રહ્યો — ”

એમ કહેતાંની સાથે તેણે પોતાના ડાબા હાથની બાંય ઊંચી ચડાવીને ત્યાં પેલી જમણા હાથે પકડેલી લાલચોળ ફરસી ભારપૂર્વક ચાંપી દીધી.

બધાએ — મેરિયસે સુધ્ધાં, બજતા માંસનો ચરચરાટ સાંભળ્યો : આખો ઓરડો તેની ગંધથી બરાઈ ગયો. ડાકુઓ પણ ષગલી માથા લગી ધૂણી ઊઠ્યા; પરંતુ માંસમાં એ ગરમ લોહું ઊંડું ઊતરવા લાગ્યું હોવા છતાં એ અદ્ભુત એસાના મોં ઉપર થોડો પણ વેદનાનો શેરડો પડ્યો નહિ. ઊલટું, શારીરિક પાતનાને છોક જ અવગણતા એના તેજસ્વી આત્માની વિરલ જ્યોત તેમજ કપાળ ઉપર ઝળહળી રહી.

લે મિ૦ - ૧૭

“હરામીઓ, મને તમારો જટલો ડર છે, તેથી વધુ મારા વતીનો ડર રાખવાની તમારે જરાય જરૂર નથી.”

આટલું કહી તેણે પોતાના ધામાંથી પેલી ફરસી ખેંચી કાઢી અને તેને ઉઘાડી બારીમાંથી બહાર ફેંકી. એ ભયંકર ઓજર રાત્રીના અંધારામાં તેજનાં ગોળ કૂંડાળાં તાણુનું દૂર જઈને પડ્યું અને બરફમાં બુઝાઈ ગયું.

કેદીએ પછી પોતાનું કથન પૂરું કરતાં જણાવ્યું:

“હવે તમે તમારી ઈચ્છામાં આવે તેમ કરી શકો છો.”

તે હવે નિઃશસ્ત્ર બન્યો હતો.

“એને પકડી લો,” થેનારડિયર ગજર્યો.

બે ડાકુઓએ તેને ધીમેથી પકડ્યો અને તે સહેજ હાલવા જાય તો તેના લમણા તોડી નાખવા માટે ત્રીજો ડાકુ પોતાની બોખાંડી કોથ તેની સામે તાકીને ઊભો રહ્યો.

મેરિયસે તે જ ધડીએ બાકોરાની નીચે ધણી-ધણિયાણીને ધીમેથી કાત કરતાં સાંભળ્યાં :

“હવે એક જ રસ્તો બાકી રહે છે —”

“તેને પૂરો કરો !”

“હા એ જ.”

થેનારડિયર ટેબલના ખાના તરફ ગયો અને તેમાંથી તેણે પોતાનો છરો કાઢ્યો.

મેરિયસ પોતાની પિસ્તોલનો ઘોડો દબાવવા તત્પર થઈ ગયો; પરંતુ તેના અંતરમાં બે વિરોધી અવાજોની કારમી ઝડપથી મચી રહી એક અવાજ તેને પોતાના પિતાનું ઋણ અદા કરવાનું કહેતો હતો, અને બીજો અવાજ આ નિર્દોષ કેદીને બચાવવાનું કહેતો હતો. આ બે અવાજોની ખેંચાતાણમાં મેરિયસ કારમી યાતના વેઠી રહ્યો. પરંતુ હવે તો આખરી ક્ષણ આવી લાગી હતી. દરમિયાન, કેદીની સામે છરો ઉગામીને ધસી ગયેલો થેનારડિયર કંઈક વિચાર આવતાં ક્ષણભર થોભ્યો.

અચાનક મેરિયસની આંખ ચંદ્રના અજવાળામાં પોતાના ટેબલ ઉપર ઝબકતા કાગળના ટુકડા ઉપર પડી. એ ટુકડો જાણે પોતાના ઝબકારાથી મેરિયસની નજર પોતા તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. તેના ઉપર આજે સવારના જ થેનારડિયરની મોટી દીકરીએ મોટા અક્ષરે લખેલી નીચેની લીટી ઊભા ઊભા વાંચી શકતી હતી :

“પોલીસદાદા આવી પહોંચ્યા.”

મેરિયસના મનમાં વીજળીની પેઠે એક વિચાર પસાર થઈ ગયો. તે તરત નીચે નમ્યો અને ટેબલ ઉપરથી લાંબે હાથે તે કાગળ ઉપાડી લઈ, ભીંત ઉપરથી એક પોપડો ઉખાડી, તેના ઉપર તે કાગળ વીંટી, તેણે બાકામાંથી બોરડા વચ્ચે ફેંક્યો.

બરાબર આણીનો વખત આવી ગયો હતો. ચેનારડિયર પોતાના મનને સ્થિર કરી છરા સાથે કેદી તરફ ડગલું ભરવા જ જતો હતો.

“કશુંક પડ્યું!” ચેનારડિયર-બાનુએ બૂમ પાડી.

“શું છે?”

બાઈએ તરત કૂદીને પેલા કાગળનો ડૂબો ઉકેલીને પતિના હાથમાં મૂક્યો.

“પણ તે અંદર આવ્યો શી રીતે?”

“વાહ! બાણીમાંથી વળી; બીજા ક્યાંથી આવે?”

“હા, હા. મેં માણી નજરે જોયું.” બિગ્રેનેલે ટાપશી પૂરી.

ચેનારડિયરે ઉતાવળે કાગળ સરખો કરીને વાંચ્યો.

“અરે! આ તો માણી મોટી દીકરીના અક્ષર છે!” તે એકદમ ગભરાઈ જઈને બોલ્યો; તથા બ્રાડી ઊઠ્યો :

“જવદી કરો! નિસરણીને તરત ભેરવી દો. પોલીસ આવી પહોંચ્યા છે. રસ્તાને નાકે ઊભેલી માણી દીકરીએ આ કાગળ ફેંક્યો છે. આવ લઈને નાસો.”

“આનું ડોકું કાપી નાખ્યા વિના જ?” ચેનારડિયર-બાનુ ધૂરકી.

“રાંડ, તારા બાપનું ડોકું કાપજે! બચવું હોય તો સીધી નાસવા માંડ! આ બાણીમાંથી કાગળ નાખ્યો એટલે એ તરફ પોલીસો નહિ હોય.”

પછી તો એ ગુંડાઓ એકબીજાને ધકેલતા દોળે વળી બાણીને ઘેરી વણ્યા.

ચેનારડિયરે બૂમ પાડીને કહ્યું, “બધા કંઈ સાથે તો ઊતરી શકવાના નથી. દોરડું એકસાથે એક જણનો જ ભાર ખમશે, એનો વિચાર કરો. નહિ તો બધા સાથે જ મરશો.”

એટલું કહી તે પહેલો ઊતરવા ગયો. પણ બિગ્રેનેલે તેનું ગળથું પકડી તેને પાછો ખેંચ્યો.

“પહેલાં અમે, પછી તમે!” ચેનારડિયર તડૂક્યો.



“જા, જા; પહેલા અમે !” ડાકુઓ ગળ્યાં.

“મૂરખાઓ, આ રકઝકમાં જ પોલીસ આવી પહોંચશે. જેટલા નાઠાં તેટલા જ બચ્યા.”

“ત્યારે ચિઠ્ઠીઓ નાખો, કોણ પહેલો જાય !”

થેનારડિયરે નવાઈ પામીને કહ્યું, “ગધીડાઓ ! તમારું તે ચસકયું છે કે શું ? ચિઠ્ઠીઓ નાખો ? અત્યારે કાગળના ટુકડા કાપો, કલમ શાહીમાં બોજો, અને નામ લખો ! પછી ખાસા એક ટોપામાં નાખી ચિઠ્ઠીઓને ઉપાડો, એટલામાં તો . . .”

“મારો ટોપો તમારા કામમાં આવશે વારુ ?” બારણામાંથી એક અવાજ આવ્યો. બધાએ પાછળ ફરીને જોયું, તો જવર્ટ બારણામાં ઊભો હતો. તેના હાથમાં તેનો ટોપો હતો અને તેણે હસતાં હસતાં તેને આગળ ધર્યો હતો.

જવર્ટ સમી સાંજથી જ પોતાની વ્યૂહરચના ગોઠવી દીધી હતી; અને જે જે ગુંડાઓ મકાનમાં જતા દેખાયા, તેમાંના ઘણાને તેણે ઓળખી કાઢ્યા હતા. તપાસ રાખવા ગોઠવેલી બે છોકરીઓમાંથી નાની ઐઝેલ્માને ગિરફતાર કરીને તેણે પોતાના કામની શરૂઆત પણ કરી દીધી હતી. મોટી ઓપેનીન હાથમાં ન આવી; તે કયાંક અલોપ થઈ ગઈ હતી. પછી ઘોડાગાડી ગઈ અને આવી, છતાં મેરિયસની નિશાનીનો અવાજ સંભળાયો નહિ, એટલે તેણે તેની રાહ જોયા વિના જ અંદર પ્રવેશ કર્યો.

ગભરાયેલા ગુંડાઓ એકદમ તો જે હથિયાર હાથમાં આવ્યું તે લઈને સામા થઈ ગયા. પરંતુ જવર્ટ અદબ વાળેલે હાથે જ સીધો તેઓની સામે જઈને ઊભો રહ્યો. પેલાઓએ ટપોટપ હથિયાર નીચે નાખી દીધાં.

પણ થેનારડિયર-બાનુ પથ્થરની એક મોટી છાટ લઈને એક ખૂણામાં ધૂરકતી ઊભી રહી; અને વગર સામને પકડાઈ ગયેલાઓની કાયરતા ઉપર ધ્યાનત વરસાવવા લાગી. થેનારડિયર તેની પાછળ ભરાઈ ગયો હતો.

જવર્ટ સીધો તે ખૂણા તરફ વળ્યો. થેનારડિયર-બાનુ તડૂકી ઊઠી : “આધો રહેજે, નહિ તો આજ તારી ઘરવાળીને માથું પીંખવાવારો આવશે !”

“વાહ રે, શ્રો રોક ?” જવર્ટ બોલ્યો. “પણ, મરઘડી, તને પુરુષ જેવી દાઢી છે, તો મને બાયડી જેવા નહોર છે, એ યાદ રાખજે !” આમ કહીને તે આગળ વધ્યો.

બાનુએ જરથી તેના માથા ઉપર તાકીને પેલી છાટ ફેંકી. જવર્ટ શાંતિથી જરા નમી ગયો, અને પેલો પથરો હવાને ચીરતો સામી ભીંત ઉપર જરથી અડખાયો.

જવટે તરત પોતાનો એક જંગી હાથ બાનુને ખભે અને બીજો પુરુષને માથે ભીંસી દીધો. પોલીસોએ બંનેને બેડીઓ ચડાવી દીધી. પેલા સદ્ગૃહસ્થના બધા બાંધ જવટે તરત છોડાવી નખાવ્યા.

જવટે ટેબલ આગળ બેસી હવે કાયદેસર કાગળિયાં તૈયાર કરવા લાગ્યો. લખતાં લખતાં, પેલા સદ્ગૃહસ્થનું નામ પૂછવા તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પણ નવાઈની વાત! તે એ ઓરડામાં ન હતો.

જવટે ફૂદકો મારીને જિભો લઈ બયો; તેણે બાસી પાસે જઈ બહાર નજર કરી. દોરડાની નિસરણી છેડા આગળ થોડી હાલતી હતી; પણ આજુ-બાજુ કોઈ ન હતું!

જવટે દાંત કચડતો બોલ્યો, “શયતાન! એ આ સીના માંમાં થૂંકે તેવો મોટો ગુડો હોવો જોઈએ!”

૬૪

## જેમાં થોડાક છૂટા તાંતણા સમેટાય છે

બીજા દિવસે મેરિયસના ઘરવણી બુગોંડોસી બજારમાંથી પાછી ફરતી હતી, ત્યારે પોતાના બાસણ ઉપર કોઈની ધડાધડ લાતો પડતી જોઈ, બૂમો પાડતી અને દોડતી પાસે આવી.

એક ચીથરેહાલ, ફીકા મોંવાળો છોકરો પોતાના નાના પગ ઉપર પહેરેલા મોટા માસુસના જોડા વડે પેતાનું બધું જોર ધરના બાસણ ઉપર અજમાવતો હતો.

“મૂઆ, નજોદિયા, બારણું તોડી નાખવું છે કે શું? બાપ રે, જાણે કિસ્વાનો દરવાજો તોડી લશ્કર ઘરમાં ધૂસવાનું હોય! ઘરનાં બાસણાં લોકો આ માટે બનાવરાવે છે?”

“ઓહો, ઘરવાળાં ડોસીમા છેને! હું મારા પૂર્વજોને મળવા આવ્યો છું.”

“ટબ અહીંથી, નજોદિયા! અહીં કોઈ તારા સગલા હવે રહ્યા નથી!”

“હૈ, મારા પિતાશ્રી ક્યાંક સ્વધામ પધાર્યા કે શું?”

“હા, તેમના સ્વધામમાં—લા ફોર્સની જેલમાં!”

“અને મારાં પરમ પૂજ્ય માનુશ્રી?”

“સેંટ લાઝરની જ્વમાં!”

“અને મારી પવિત્ર બહેનો?”

“લે મે ડે લોનેટની ચોકીમાં!”

છોકરાએ કાન પાછળ માથું ખંજવાળ્યું અને ડોસી સામે જોઈ એટલું જ કહ્યું, “વાહ! ખાસ્સું” અને પછી જ્યાંથી આવ્યા હતા તે તરફ, કોઈ બજારુ ગીતની કડીઓ ફેફસાં ફાટી જાય તેટલે મોટેથી ગાતો ગાતો ચાલતો થયો.

ડોસી તેને જતો જોઈ એટલું જ બોલી : “મૂઓ બાપનાય મોંમાં થૂંકે તેવો ન થાય, તો મારું નામ બુગોં નહિ.”

તે દિવસે જાવર્ટ ત્રણ બારીઓ ભરીને પોતે પકડેલા ‘માલ’ ઉઠાવી ગયો હતો. મોંટપાને એકલો એપોનીનને ઝડ પાછળ ચોકી ભરતી ઊભેલી જોઈને, તરત તેના તરફ જ વળી ગયો હતો. થેનારડિયરના કાંચનના આકર્ષણ કરતાં આ કામિનીનું આકર્ષણ તેને માટે વધુ પ્રબળ નીવડ્યું હતું. પરિણામે બંને ધરપકડમાંથી બચી ગયાં. જોકે પછી એપોનીનને તો જાવર્ટ થોડા જ વખતમાં લે મે ડે લોનેટની ચોકીમાં તેની નાની બહેન ભેગી કરી દીધી હતી.

પરંતુ, લા ફોર્સ પહોંચતાં સુધીમાં જ કલેક્ટસ છટકી ગયો હતો. એ શી રીતે બની શક્યું, તે કોઈ ‘કહી શકતું’ ન હતું. હાથની બેડીઓમાં થઈને તથા પોલીસ બારીની તરાડોમાં થઈને તે હવા થઈને ઊડી ગયો કે શું થયું, તે કોને ખબર? પણ જ્યારે બારીમાં તેને પૂર્યો ત્યારે તે હતો, પણ જ્વમાં જઈ બારીનું બારણું ઉઘાડ્યું, ત્યારે તે ન હતો! ધરીઓનો જાદુ ન ગણીએ, તો પછી એને પોલીસ અમલદારોનો જ જાદુ ગણવો જોઈએ! ગુનેગારો સાથે જ વધુ જોડાયેલા રહેતા પોલીસો અર્ધા ગુનાની દુનિયાના અને અર્ધા કાયદાની દુનિયાના વતનીઓ બની જાય છે. કે પછી કલેક્ટસ જવા અઠંગ બદમાશો કુશળ પોલીસ બાતમીદાર પણ બની શકતા હોય છે? એ કોણ જાણે! પોલીસદળમાં જાવર્ટ સિવાય એવા ઈન્સ્પેક્ટરો હતા જ, જેઓ ગુનેગારો સાથેના વ્યવહારોમાં વધુ ‘વ્યવહારુ’ હતા!

બનતી કોશિશ કરી, તે સોને એકાંતવાસની આંધાર-કોટડીઓમાં પૂરવામાં આવ્યા; જેથી સાથે મળીને તેઓ કાંઈ કાવતરું ન કરે.

કેસ ચલાવનારા જજ પેટ્રન મિનેટ ટોળકીના એ બધા બદમાશોમાંથી બુજોને તેના કંઈક ગાભરા દેખાવને કારણે, બીજાઓની પેઠે આંધાર-કોટડીમાં ન પૂરતાં અદાલતની ચોકીમાં જ પૂરવાનો હુકમ કર્યો; જેથી તે

કોઈ કબૂલાત કરી દે. બુજેંએ પણ ગાભરાપણનો દેખાવ વધારી દીધો અને પછી જુદી જુદી તરફીઓ અને સાધનો દ્વારા, પોતાને મથકે સ્વતંત્ર બેઠો હોય તે પ્રમાણે, જુદાં જુદાં સ્થળો કે જ્યાં ‘હાથ મારવાનું’ ટોળકીએ વિચારેલું હતું, તેની તપાસ તથા આયોજનનું કામ આરંભી દીધું !

થેનારડિયરની બે દીકરીઓ એપોનીન અને એઝેલ્માને ‘પુરાવાને અભાવે’ છોડી મૂકવામાં આવી. એ બંને છોકરીઓ કાવતરામાં ભળેલી હતી એ વાતનો પુરાવો મેરિયસ જ આપી શકે તેમ હતો; પણ તે તો પોતાના પિતાના સંરક્ષક થેનારડિયર સામેની અદાલતી તપાસમાં સાક્ષી તરીકે હાજર ન થવું પડે તે માટે, આ બનાવ બન્યા પછી તરત, એ ‘ગોઝારા’ મકાનને ખાલી કરી ગયો હતો. જવર્ટને મેરિયસનું નામ થાદ ન હતું; અને તેણે તેની તપાસ કરી જોઈ, પણ તે હવે કોફેરાકના નવા મકાને રહેવા ચાલ્યો ગયો હતો. કોફેરાકે પોતાનું મકાન ‘રાજકીય’ કારણસર બદલીને ૩૬ લા વેરેરીમાં રાખ્યું હતું.

એપોનીન જેલમાંથી છૂટી કે તરત, મોંગોન નામની એક બાઈએ જેલમાંથી પેટ્રન મિનેટે તિકડમબાજીથી કહેવસવેલું કામ તેને સોંપ્યું. બુજેંની દાઢમાં કેટલાક વખતથી ૩ પ્લુમેટમાં આવેલું એક એકલવાયું મકાન હતું. તે મકાનની આસપાસ પડતર જેવો બગીચો હતો. એ મકાનમાં હાથ મારવાથી કોઈ વિશેષ દરજ્જો હાથમાં આવે એવી તેની જાણતરી હતી.

એપોનીને તરત તે મકાનની તપાસ આરંભી દીધી અને પછી થોડા દિવસ બાદ મોંગોનને જણાવી દીધું કે, ત્યાં કશું મળે તેમ નથી. મોંગોને એ ખબર જેલમાં બુજેંને પહોંચાડી દીધી.

આ મોંગોન પણ જવર્ટ વગેરે પોલીસ અધિકારીઓની નજર હેઠળની શંકાશીલ બાઈ હતી. પરંતુ તેની ધરપકડ કરાય તેવા પુરાવા હજુ પોલીસ પાસે ન હતા. ભલે પોલીસ પાસે ન રહ્યા; પણ આપણે તો તરત કહી શકીએ તેમ છીએ કે, એ બાઈ જુવાનીના વખતથી જ ભારે કરામતી બાઈ હતી. મેરિયસના દાદા મોં. જીવેનોર્મન્ડને ત્યાં દાસ્ટ્રી તરીકે તે રહી હતી. ત્યાંથી તેને છૂટી કર્યા બાદ છ મહિને તે ટોપલીમાં એક નવું જન્મેલું બાળક લાવી; અને એ બાળક પોતાને મોં. જીવેનોર્મન્ડથી થયેલો છોકરો છે, એમ કહેવા લાગી. મોં. જીવેનોર્મન્ડને તે વખતે ચોર્વાસીમું વર્ષ ચાલતું હતું.

મોં. જીવેનોર્મન્ડ ટોચે વળેલા લોકો સામે જોઈને બોલ્યા કે, “એ છોકરો મારો નથી, છતાં એ બાઈ મને આરોપવા માગતી હોય, તો પંચાસી વર્ષ મને જુવાન બાઈથી બાળક જન્મ્યું એ વાતને હું મારે માટે શરમગૂપ નહિ

પણ પરાક્રમરૂપ જ ગણું ! મારે આશરે મારે નામે આવેલા એ બાળકને હું ફેંકી નહિ દઉં.” તરત તેમણે એ બાળકને ઉછેરવાની ધરની દાસીઓને આજ્ઞા કરી.

પણ બીજે વરસે મેંગ્નોન બાઈ બીજે નવો જન્મેલો છોકરા લઈને તે જ પ્રમાણે આવી. આ વખતે ડેસાએ જુદો ફેંસલો વિચાર્યો. તેમણે તે બંને છોકરા મેંગ્નોનને પાછા સોંપ્યા અને મહિને એંસી ફ્રાંક તેમના ઉછેર માટે તેને જ આપવાનું સ્વીકાર્યું. થરત એ હતી કે, હવે તેણે આ કરામત ફરી પાછી અજમાવવાનું બંધ કરવું.

મેંગ્નોનને એ ફ્રાંક મોં. જીલેનોર્મન્ડનો ભાડું ઉધરાવનાર મુનીમ મોં. બાર્જ નિયમિત આપી જતો. એક વખત પૅરિસમાં મરકી ફાટી નીકળતાં મેંગ્નોનના બંને છોકરા મરી ગયા. એ છોકરાઓને દાટી દેતાં એંસી ફ્રાંકની માસિક આવક પણ દટાઈ ગઈ. પણ થેનારડિયર કુટુંબને પાંચ છોકરા થઈ ગયાં હતાં : બે દીકરીઓ અને ત્રણ દીકરા. થેનારડિયર-બાનુ તેની દીકરીઓની જ મા હતી; છોકરાઓને તો તે પેટે પડેલા કરમિયા જ ગણતી. ‘હું એ ભૂજરને શું કરું’ એમ જ તે બોલ્યા કરતી.

મેંગ્નોને થેનારડિયર-બાનુ પાસે તેના છેલ્લા બે છોકરા માગી લીધા. કોણ જાણવાનું હતું કે, પહેલાં હતા એ જ છે કે બીજા નવા બે છે ? થેનારડિયર-બાનુએ પણ ‘બલા ટળી’ કરીને બંને છોકરા તેને તરત આપી દીધા. પણ થેનારડિયર પાકો માણસ હતો. તેણે પેલા એંસી ફ્રાંકમાં દશ ફ્રાંકનો ભાગ પડાવ્યો. ‘પોતાના સગા છોકરા કંઈ ઉકરડે નાખી દીધા હોય તેમ મફત આપી દેવાય છે ?’ એવી તેણે દલીલ કરી.

મેંગ્નોન એક અંગ્રેજ ચોરને રાખીને રહેતી હતી. બધી રીતે તે ઠાઠથી રહેતી અને પેલા છોકરાઓને ખાવા-પીવા-પહેરવાનું દુઃખ નહોતું. ગેવ્રોચ કે તેની બે બહેનોને તો પોતાને બીજા બે નાના ભાઈઓ હતા કે નહિ તેની ખબર પણ ન રહી : બહેનોને જાણવાની દરકાર ન હતી અને ગેવ્રોચ ક્યારનો ઘર છોડી ગયો હતો.

પણ ગુનેગારોની દુનિયામાં એકસરખું કશું ચાલતું રહેતું નથી. જૅન્ડ્રેટ કુટુંબની ધરપકડ જેવો બનાવ, આસપાસની બીજી ઘણી પોલીસ-તપાસોનું કારણ બને છે; અને તબાવમાં પડેલા પથરાની પેઠે અનેક વમળો આસપાસ ઊભાં કરે છે. એટલે એ બનાવથી ઊભી થયેલી પોલીસની ઝપટોમાં મેંગ્નોનનું આખું કુટુંબ આવી ગયું. પેલા બે છોકરા તે વખતે બહાર રમતા હતા. જ્યારે તેઓ ઘેર પાછા ફર્યા, ત્યારે ઘર ખાલી હતું અને બારણાં

બંધ હતાં. સામેના મોથીએ સાત અને પાંચ વર્ષનાં એ બાળકોને સમજવાય તે ભાષામાં સમજવી દીધું કે, એ ઘર હવે તેમનું રહ્યું નથી, તથા તેમનાં માબાપ પણ હવે તેમને મળે તેમ નથી. “તમારે હવે જવું હોય તો આ ચિઠ્ઠીમાં હું મોં. બાર્જનું સરનામું લખી આપું છું; તે દર મહિને તમારી ખબર લેવા આવતા એવું લાગે છે. તેમનું ઘર ડાબી બાજુએ પહેલી શેરીમાં છે. જાઓ, હાથમાં આ કાગળ રાખીને દોડવા માંડો.”

છોકરાઓએ ચાલવા માંડ્યું: મોટો નાનાને દોરતો હતો. તેના એક હાથમાં પેલો સરનામાવાળો કાગળ હતો. બહાર ઠંડી સખત પડવા માંડી હતી; છોકરાનાં આંગળાં ઠરી ગયાં હતાં. થોડા વખત બાદ આવેલા પવનના ઝપાટામાં તેની ઢીલી પકડમાંથી પેલો કાગળ ઊડી ગયો. પછી ચોમેર વ્યાપવા માંડેલા અંધારામાં તે કાગળ તેને પાછો ન જડ્યો.

૬૫

## મહાન નેપોલિયનનો વારસદાર

પેરિસની વસંત ઋતુ ઘણી વાર ઉતારના મર્મભેદક ઠંડા પવનો લેતી આવે છે. તેનાથી માણસ ઠરી નથી જતો પણ વીધાઈ જાય છે: હૂંફાળા ઓરડામાં બાસણની તરાડમાંથી પેસતા ઠંડા પવનની કટારોની પેઠે. ૧૮૩૨-ની આ વસંતમાં આ સૈકાની પ્રથમ મહામારી ફાટી નીકળી હતી, ત્યારે એ પવનો ખાસ કરીને તીક્ષ્ણ બન્યા હતા — મહામૃત્યુએ જાણે ત્રિશૂળ ઉગામ્યું!

એક સાંજે આ પવનો ખાસ કઠોર બન્યા હતા, અને લોકોએ શિયાળાના ગરમ ડગલાઓ પાછા યાદ કર્યા હતા. ત્યારે જેવોય પોતાનાં ચીથરાં નીચે મજથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો એક હજમના કેશ-પ્રસાધન કાર્યાલય સામે ઊભો ઊભો પૂરતી રેશનીમાં ગોઠવેલી એક મીણની પૂતળીને અને તેને પહેરાવેલા પોશાકને એક કદરદાનની રીતે નિહાળતો ઊભો હતો.

બળતી સઘડીથી હૂંફાળા બનાવેલા ઓરડાની અંદર ઘસકની તહેનાતમાં ઊભેલા હજમ માલિક કંઈક ચિતાથી તેના તરફ નજર રાખી રહ્યો હતો. કારણ કે તે જાણતો હતો કે, આ ભાઈ બહાર ગોઠવેલી શૃંગાર-પ્રસાધનની થીજમાંથી કશુંક ઉઠાવવાની વેતરણમાં જ છે!

જેવોય પણ અવારનવાર નાસ્તાની જોગવાઈ માટે આ દુકાનમાંથી માત્ર સાબુની એક ગોટ્ટી ઉઠાવતો અને બીજા હજમની દુકાને વેચી ‘ખાતો’.

તેનાં બીજાં ચીથરલાલ કપડાંને હિસાબે, તેણે ગળા ઉપર મફ્ફર તરીકે વીંટલી એક બાનુની ચાલ તેના ‘ધંધા’ વિષે પૂરતી ચેતવણી ‘જેને લેવી હોય તેને’ આપી દેતી હતી.

અચાનક બે નાનાં બાળકોએ એ દુકાનના બારણાનો હાથો મરડીને બારણું ઉઘાડયું, અને અંદર જઈ દૂસકાંમાં દૂબી જતા અવાજે કંઈક કહ્યું. હજમ તરત હાથમાં અન્ના સાથે છલંગ મારતો ધસી આવ્યો અને બંનેને પોતાની કૂણી અને ઢીંચણથી બારણા બહાર ધકેલી કાઢી, બારણું બંધ કરતો બોલ્યો, “મા’ણાં મફતિયાં, બારણું ઉઘાડી ઘરાકને ઠારી દો છો !”

બંને છોકરાં રડતાં રડતાં આગળ ચાલ્યાં. દરમ્યાન એક વાદળ આવ્યું અને વરસવા લાગ્યું.

ગેત્રોચ તેમની તરફ દોડી ગયો અને પૂછવા લાગ્યો, “અર્યાં ભટ્ટે.જિયાં, શી વાત છે તમારે ?”

મોટાએ કહ્યું, “ટાઢમાં અમારે કયાં સૂવું...”

“બસ એટલું જ ? એટલા માટે તે વળી કોઈ રડનું હશે ? ચકલાંનાં બરયાં હોય તે એટલા માટે તો ચીંચી કરે !”

પછી થોડો વડીલપણનો દેખાવ ધારણ કરીને તે બોલ્યો, “ચાલો મારી સાથે, હું તમને સૂવાની જગાએ લઈ જઈ.”

છોકરાં જાણે કોઈ સરસેનાપતિને અનુસરે તેમ તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં. ગેત્રોચ પણ મોટા માણસની અદાથી જે સામું મળે તેને ખામુખા પજવતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. એક જણના બૂટ ઉપર તેણે જાણી જોઈને પાણીના ખાબોચિયાનું પાણી પગ વડે ઉછાળ્યું. પેલો ગુસ્સે થઈને બરાડયો, ‘એઈઈ -’

ગેત્રોચે પોતાની ચાલમાંથી નાક ઊંચું કરીને પૂછ્યું, “આપને કશી ફરિયાદ છે શું ?”

“હા તારે વિષે જ, ડુક્કરના બેટા !”

“બ્યૂરો બંધ થઈ ગઈ છે; અત્યારે હવે નવી ફરિયાદો હું નોંધતો નથી.” ગેત્રોચે જવાબ આપ્યો.

પેલો વધુ ધૂરકીને ચાલતો થયો. આગળ જતાં એક ઘરના છજા નીચે એક ભિખારી છોકરીને તેણે ધૂજતી જોઈ. તેનાં કપડાં એટલાં ટૂંકાં હતાં કે, તેના ઢીંચણ પણ ખુલ્લા દેખાતા હતા. કપડાં પણ એવે ક્વખતે ટૂંકાં પડવા માંડે છે, જ્યારે અવયવનું ખુલ્લાપણું થરમભરેલું બની જાય. ગેત્રોચે

તેની આગળથી પસાર થતી વખતે પોતે મફતર તરીકે વીંટાળેલી ઊનની શાલ તેને ઓરાદી દીધી.

પેલી છોકરી નવાઈ પામી તેની સામે જોઈ રહી, અને ગુપચુપ શાલ શરીર ઉપર વીંટવા લાગી. દુઃખની અમુક કોટિ એવી આવે છે, જ્યારે તમે કંઈ બૂરું કરો તોપણ કશો ઝિંકારો ન નીકળે, અને ભણું કરો તો આભારનો શબ્દ પણ.

ગેવ્રોયના દાંત હવે કકડવા લાગ્યા. તે જ વખતે તોફાન પણ એકદમ વધી ગયું. જણે કાળું આકાશ પણ તેને આ ભલમનસાઈના કૃત્યની સજા કરવા ઈચ્છતું હોય!

થોડે આગળ ચાલતાં એક ભઠિયારાની દુકાન આવી. ગેવ્રોય ઝટ ત્યાં ચોભ્યો અને પેલાં છોકરાંને પૂછવા લાગ્યો, “સાહેબો, આપે ભોજન લીધું છે ?”

“સાહેબ, અમે આજ સવારથી કંઈ ખાધું નથી.” મોટાએ જવાબ આપ્યો.

“તો તમારે બાપ કે મા કોઈ નથી, કેમ ?”

“માફ કરજે સાહેબ, પણ અમારે બાપુજી તથા મમ્માજી છે; પણ તેઓ ક્યાં છે તે અમને ખબર નથી.”

“કેટલીક વાર ખબર હોય તે કરતાં ન હોય તે સારી.” ગેવ્રોએ એ મહાન સત્ય પોતાની અનુભવપોથીમાંથી ઉચ્ચાર્યું. જોકે, એ છોકરાંનાં માબાપ કોણ છે એ ગેવ્રોયને ખબર હોત, તો એ સત્ય કંઈક વધુ કડવાશ સાથે તે ઉચ્ચારત.

“સાહેબ, અમે બે કલાકથી રખડીએ છીએ; અને અહીં તહીં કંઈ ખાવાનું શોધીએ છીએ, પણ કંઈ મળતું નથી.”

“મને ખબર છે; કૂતરાંઓ સાલાં બધું ખાઈ જાય છે.” ગેવ્રોએ જવાબ આપ્યો.

“જોકે, મમ્મા અમને આજે સાંજે મીઠાઈ ખવડાવવાની હતી; પણ તે ક્યાં ચાલી ગઈ તે હજુ આવી નથી. અને ઘર પણ બંધ કરી દીધું છે. એટલે અમે બહાર જ રખડ્યા કરીએ છીએ.”

“ખાસું; એ તમારી સગ્ગી મા હોવી જોઈએ!” એટલું કહી ગેવ્રોએ પોતાના ડગલાને વિચિત્ર જગાઓએ ફેફસવા માંડ્યો. તેમાંથી એક સૂ નીકળતાં, તે ટુઆખથી ભઠિયારા પાસે જઈને બોલ્યો, “ઝબલોટ્ટી!” પેલાએ એમનાં કપડાં સામે જોઈ કાળી રોટી અને છરી ઉપાડી.



ગેવ્રોચે તરત નાક નસીકવા જેવો અવાજ કાઢીને કહ્યું, “દીકરા, સફેદ રોટી, સફેદ! જેતો નથી, હું મહેમાનોની પરોણાગત કરી રહ્યો છું?”

પેલાએ હસીને સફેદ રોટી હાથમાં લીધી, અને તેમની સામે જતાં જતાં નાના-મોટા ત્રણ ટુકડા કાપી આપ્યા. ગેવ્રોચે નાનો ટુકડો પોતે લીધો અને પેલાઓને કહ્યું, “તોપમાં ઠાંસવા માંડો!”

પેલા મોટો છોકરો એ હુકમનો અર્થ ન સમજ્યો, એટલે ગેવ્રોચે હસતાં હસતાં કહ્યું, “આરોગવા માંડો!”

ત્રણ જણા ચાલતાં ચાલતાં ખાવા લાગ્યા. હવે ઘરોની હાર પૂરી થવા આવી હતી અને દૂર લા ફ્રેસ જેલનો તોતિંગ દરવાજો દેખાવા લાગ્યો. તે વખતે અચાનક પાછળથી કોઈ બોલ્યું, “કોણ, અધ્યા ગેવ્રોચ કે?”

ગેવ્રોચે અંધારામાં વેથ બદલેલા મોન્ટપાર્નેને તરત ઓળખી ઠાઠ્યો. મોન્ટપાર્નેએ તેને જરા એક બાજુ લઈ જઈને પૂછ્યું, “જાણે છે, હું ક્યાં જાઉં છું?”

“હા હા, સ્વર્ગની સીડીએ ૧!”

“એ તો છે જ; પણ અત્યારે તો બેઝેટને શોધવા જઈ” છું.”

“પણ એ તો સાસરીમાં ૨ છેને?”

ત્યાંથી આજે બપોરના નાસી છૂટ્યો છે.”

“તો પછી ફરી જેલના દરવાજા ભડી થા માટે જાઓ છો? એની ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરવા માટે?”

“બીજી થોડી જગ્યાઓ હજુ ખાલી પાડતી છે! પણ તું અત્યારે કઈ તરફ ચાલ્યો અધ્યા?”

ગેવ્રોચે પેલાં બે છોકરાં તરફ હાથ કરીને કહ્યું, “હું આ લોકોને સુચાડવા જાઉં છું.”

“તેઓ ક્યાં સૂચાનાં છે?”

“મારે ઘેર.”

“તારે ઘેર? એ વળી ક્યાં આવ્યું?”

“નેપોલિયન બાદશાહના હાથીખાનામાં.”

“ઓહો, પેલા હાથીના પૂતળામાં? ત્યાં સૂતાં ફાવે છે?”

“ફું ફપાળું ફાવે છે; પુલ નીચે ખુલ્લામાં હોઈએ ત્યારે વાગે છે તેવા પવનના ઝપાટા ત્યાં નથી વાગતા.”

૧. ફ્રાંસીને માંચડે.

૨. જેલમાં.

“પણ તું તેમાં પેસે છે શી રીતે?”

“આગલા બે પગ વચ્ચે ચિરાડ છે; તે હજુ સપેડાં નથી જાણતાં.”

“તું એટલે ઊંચે ચડે છે શી રીતે?”

“અરે, આંખના પલકારામાં. હાથપગના બે ઝપાટા લગાવ્યા કે અંદર! જેકે આ બે જણ માટે મારે નિસરણીની જોગવાઈ કરવાની છે. ઠીક ત્યારે, સાહેબજી! કોઈ વાર મારું અગત્યનું કામ પડે, તો મારા ફ્લોટને બીજે માળ હું રહું છું. હું મારા મકાનમાં દરવાન રાખતો નથી, એટલે મારું નામ દઈને બોલાવશે તોપણ વાંધો નથી.”

“ઠીક, ઠીક,” કહીને મોન્ટપાને હસતો હસતો ચાલતો થયો.

એ હાથી એક મોટા સ્મારક તરીકે નેપોલિયને ઊભો કરવા ધાર્યો હતો. તે ચાળીસ ફૂટ ઊંચો હતો તથા તેની પીઠ ઉપર ટાવર હતું. એનું બાંધકામ અધૂરું જ રહી ગયું હતું. પણ પછી તો માણસે અધૂરા મૂકેલાને કુદરતે પૂરું કરવા માંડ્યું હતું: ખોખા ઉપરનું ચણતરકામ જગાએ જગાએથી ખરવા લાગ્યું હતું. આનુબાનુની સળિયાની વાડ, ઊંચેલા જંગલી ઘાસમાં દબાઈ ગઈ હતી; તથા ત્રીસ વર્ષમાં તો શહેરનો આનુબાનુનો પગથાર ઊંચો થતો ગયો, તેમ તેમ આ ભાગ જાણે હાથીના ભારથી જ બેસી ગયો હોય તેમ ત્યાં એક ખાઈ જેવું જ થઈ ગયું હતું.

તે હાથીની અંદર મોટા મોટા કોળનો કાથમી નિવાસ હતો. ગેંગ્રોચ એક વખત એક બિલાડી લઈ આવ્યો હતો; પણ એ કોળ બિલાડીને જ ખાઈ ગયા હતા. એટલે ગેંગ્રોચે, સરકારને હિસાબે ને જોખમે, ચીડિયાઘરમાંથી તારની ગૂંથેલી જાળી કાતરી લાવીને અંદર એક મચ્છરદાની જેવું બનાવી દીધું હતું, અને તેની અંદર તે સૂઈ રહેતો હતો.

૬૬

## ખિસકોલી પણ વિચાર કરે

એ રાતે નેપોલિયન બાદશાહની ઈમારતમાં સૂતેલાં એ ત્રણ ભાંડુઓની વિશેષ વિગતમાં આપણે નહિ ઊતરીએ. પણ સવાર થતાં પહેલાં જ ગેંગ્રોચને પોતાનો મહેલ છોડી નીચે ઊતરી આવવું પડ્યું.

વાત એમ બની હતી કે, મોન્ટપાનેને જ્યારે ગેંગ્રોચે કહ્યું હતું કે, મારી જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજો, ત્યારે મોન્ટપાનેને ખ્યાલ પણ નહિ

હોય કે ગેલોચની જરૂર થોડા કલાક પછી જ પડશે.

તે દિવસે બેબેટ, બુજે, ગ્યૂલમેર અને થેનારડિયરે જેલમાંથી નાસી છૂટવાનું કાવતરું રચ્યું હતું. બેબેટે તો દિવસ દરમ્યાન જ પોતાનું કામ પતવી દીધું હતું અને તેણે તથા મોન્ટપાર્નેએ બીજાઓને છોડાવવામાં બહારથી મદદ કરવાની હતી.

જેલના અઠંગ બદમાશો માટેનાં આ ભંડકારો એવી રીતે બનાવ્યાં હોય છે કે જેથી તેઓની આંખ-કાન સુધ્ધાની શારીરિક પ્રવૃત્તિ ઓછામાં ઓછી થઈ જાય. પરિણામ? પરિણામે જ્યારે તેઓને ભારે કામે શેકવા જોઈએ, ત્યારે તેઓ તરકીબો વિચારવા માટે એકલા પડ્યા હોય છે!

એટલે બુજેએ વિચાર કરવા મંડ્યો હતો. તેણે એક દોરડું આમળી કાઢ્યું હતું અને ચૌજના વણી કાઢી હતી.

બુજેને એક ખીલો મળી ગયો હતો, અને છેક ટૈય ઉપરના લોખંડી પાંજરામાં પુરાયેલા થેનારડિયરને એક દાડની બાટલી મળી ગઈ હતી. તેમાં ઘેનની દવા ભારોભાર ભેગવેલી હતી. બુજે અને ગ્યૂલમેરની પચારીઓનાં માથાં એક ચીમનીને અડતાં હતાં. એ ચીમની ચાર માળને એ રીતે જ ભેદતી છેક છાપરા ઉપર નીકળતી હતી. ચીમનીને ખીલા વડે કોચીને એ લોકો છાપરે ચડી ગયા. છાપરાની છતથી છ ફૂટ દૂર જેલની તેનિંગ દીવાલ આવેલી હતી. બુજેએ પોતાનું દોરડું ચીમનીની જાળીએ બાંધીને દીવાલની બહાર લટકે તેમ ફેંક્યું. પછી એ ચારે જણા એક એક ફૂટકો લગાવી દીવાલ ઉપર આવી ગયા અને પછી લટકતે દોરડું નીચે ઊતરી ગયા. પણ તે જ વખતે એ દોરડું છેક દીવાલની ટૈય આગળથી તૂટી ગયું.

થેનારડિયર ઉપર પ્રત્યક્ષ ખૂનનો આરોપ હોવાથી તેને ભયંકર ગાલીને ઉપરના માળે એક ચોકીદારના સતત નિરીક્ષણ હેઠળ પૂરી રાખ્યો હતો. તે જ્યારે દાડની બાટલીથી ચોકીદારને ઊંઘાડી દઈને છૂટો થઈ છાપરા ઉપર આવ્યો, ત્યારે બુજેવાળા દોરડાનો છોડો તૂટેલો લટકતો હતો. તેનાથી હવે એ રસ્તે ઊતરાય તેમ ન હતું. પરંતુ ચોકીદારોના બદલાવાનો વખત નજીક આવ્યો હતો એટલે ત્યાંથી તો તેણે કોઈ સલામત જગાએ ખસવું જ જોઈએ. લપસણા છાપરા ઉપર પેટે સરકતો સરકતો તે બુજેના દોરડાના ટુકડાની મદદથી જેલની દીવાલ બહાર અડીને આવેલા પણ પછી તોડી પાડેલા એક મકાનની દીવાલની દસ ઈંચ પહોળી કિનારી ઉપર આવીને ડેવટે પેટ ઉપર બાંધો થઈને સૂતો. ત્યાં એ શી રીતે આવી શક્યો એની

વિગતોમાં ઊતરવું મિથ્યા છે. મોતની અને જીવનની વચ્ચે જ્યારે એક પાતળો પડદો જ બાકી રહે છે, ત્યારે માણસના હાથ-પગ કાં તો ભાંગી પડે છે અથવા તો વજન થઈ જાય છે.

થોડી વારમાં જેલમાંથી કેદીઓ નાસી છૂટ્યાની દોડધામ મચી રહી. બુજે, મોંટપાને વગેરે, હવે જેલની દીવાલની બહાર ફરતા રહેવું સલામત ન માની, લપાતા લપાતા એ જ ભીંતની આગળ આવીને દૂર સરકી જવાનું વિચારતા હતા; તેવામાં ચેનારડિયરે ઉપરથી પોતાની પાસેનો દોરડાનો ટુકડો તેમના ઉપર નાખ્યો.

પેલા ચોકધા; પણ તરત વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયા. બુજે પાસે પોતાના તૂટેલા દોરડાનો બીજો ટુકડો હતો. તે બંને બાંધીને ઉપર કોઈ પહોંચાડે, તો ચેનારડિયર તેને આધારે નીચે ઊતરી શકે. પણ એ દોરડું ઉપર પહોંચાડવું શી રીતે ?

ચેનારડિયરના હાથ-પગ એટલા છોલાઈ ગયા હતા અને એ ટાઢ-ચરસાદ-થાકથી એટલો અકડાઈ ગયો હતો કે પોતે જાતે કશી હિલચાલ હવે કરી શકે તેમ નહોતો. એ ભીંતને ખૂણે ચણતરની ચીમનીનો ભાગ ઉપર જતો દેખાતો હતો. પણ તે વચ્ચે વચ્ચે તરડાઈ-ચિરાઈ ગયેલી હતી. એની મારફતે છોક ઉપર ચડી શકાય, પણ તે ચડનાર ખિસકોલી હોય; માણસ નહિ !

મોંટપાને બધાને થોડી વાર ચોલવાનું કહી, ઝટ લપાતો છુપાતો એક દિશામાં દોડ્યો.

સાત આઠ મિનિટ વીતી ગઈ; ચેનારડિયર માટે તો તે સાત આઠ યુગ હતા. છેવટે મોંટપાને આવ્યો; તેની સાથે ગેવ્રોચ હતો.

ખિસકોલી પણ જ્યાં ચડતાં વિચાર કરે, ત્યાં થઈને ગેવ્રોચ મોંમાં દોરડાનો છેડો લઈને ઉપર ચડવા માંડ્યો. ઉપર ચડવા માંડ્યો ત્યારે તેના કપાળેથી વરસાદનું પાણી ટપકતું હતું; ઉપર ચડી રહ્યો ત્યારે પરસેવાના રેલા. ટોચે પહોંચતાં જ તેણે પેલા પેટે સૂતેલા તરફ નજર કરતાં જ સવારના અભિનંદન ઉચ્ચાર્યા, “આ તો માસ સર્જક છેને ! એનો કાંઈ વાંધો નહિ; સંકટમાં પડેલાને મદદ કરતી વેળા તેની નાત-જાત ન જોવી જોઈએ !”

થોડી વારમાં બધું સહીસલામતીથી પાર પડી ગયું, એટલે પેલાઓ બાકી રહેલા થોડી રાતનો ઉપયોગ તરત ‘નાસ્તાની કંઈક જોગવાઈ’ કરવાની વેતરણમાં પડ્યા. ગેવ્રોચ એ બધા તરફ નજર કરી લઈ, પોતાની હવે ત્યાં જરૂર નથી એમ માની, ‘ચાલો હવે પેલાં ભટ્ટોળિયાંને જગાડીએ’ કહીને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ડાકુઓ બીજું કોઈ સ્થળ તાત્કાલિક હાથ ઉપર ન હોવાથી, બુર્જોએ જેની તપાસ કરાવી હતી તે રૂ ૧૫૦૦૦૦ની જગ્યાએ જ 'ફેરો' મારી આવવા ઊપડયા; જોકે એપોનીને મેંગેનોન મારફતે કહેવરાવ્યું હતું કે ત્યાંથી કશું ખાસ મળે તેવું નથી.

૬૭

## ‘ગાતી મેના’ નું ઉપવન

મેરિયસને કોર્ફેરાકને નવે ઘેર રહેવા આવ્યે એક મહિનો થઈ ગયો હતો. તેને એક વકીલ-મિત્ર મારફત ખબર મળી હતી કે, થેનારડિયરને એકાંત-કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. દરેક સોમવારે મેરિયસ લા ફેર્સ જેલના કારકુન ઉપર થેનારડિયર માટે પાંચ ફ્રાંક મોકલતો.

મેરિયસ પાસે હવે પૈસા રહ્યા નહોતા; એટલે કોર્ફેરાક પાસે એ પાંચ ફ્રાંક ઉછીના લેતો. જિંદગીમાં પહેલી વાર તેણે આમ ઉછીના પૈસા કોઈ પાસે માગ્યા હતા. નિયમિત મોકલાતા આ પાંચ ફ્રાંક એ પૂરા પાડનાર કોર્ફેરાકને જેમ કોયડારૂપ બની ગયા હતા, તેમ જ એ લેનાર થેનારડિયરને પણ. ‘એ ક્યાંથી આવતા હશે વારુ!’ થેનારડિયર પોતાની જાતને પૂછતો.

મેરિયસ પોતે હવે એક મહાન અંધકારમાં અટવાઈ ગયો હતો. તેને મન આખું જગત પણ તેવા જ અંધારામાં અટવાઈ ગયું હતું. એક જુવાન છોકરી, જેને તે ચાહવા લાગ્યો હતો, અને એક ઘરડો માણસ જે પેલીનો બાપ હોય એમ લાગતું હતું—આ બે અજાણ્યા માણસો જ તેને આ જગતમાં કંઈકે રસનો વિષય રહ્યાં હતાં. પરંતુ જે જાણે એ એમને હાથમાં બરાબર પકડવા ગયો હતો, તે જ વખતે જાણે એકાદ કૂંકથી એ પડછાયા અલોપ થઈ ગયા હતા! તેમને વિષે હવે કશી કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ રહ્યું નહોતું.

તે એ કન્યાનું નામ પણ જાણતો નહોતો; તેનું નામ ‘ઉર્જુલા’ તો નહોતું જ, એની તેને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. અને પેલો ડોસો? તે શું પોલીસથી ખરેખર છુપાવા ઈચ્છતો હતો? તેણે મદદ માટે જૂમો કેમ નહોતી પાડી? તેમ જ એ બારીએથી ભાગી કેમ ગયો? અને થેનારડિયર તેને ખરેખર આજાણો હતો? થેનારડિયરની ભૂલ તો નહિ થતી હોય?

પણ એ સૌ સવાલોને દાબી દેતો એક મુખ્ય સવાલ જ તેને આખો વખત સતાવ્યા કરતો હતો : એ ‘ઉર્સુલા’ ક્યાંક તો અસ્તિત્વમાં છે જ; ત્યાં પહોંચવું શી રીતે? તેને ફરી નજરે નિહાળવી શી રીતે? આ એક જ ધખાણા એને સતત રહેતી હતી; પરંતુ એ કદી પૂરી થશે એવી આશા એને હવે રહી નહોતી.

અને સાથે સાથે જ ગરીબાઈનો ઠાર પણ તેને ઠારવા લાગ્યો હતો. તેણે કામકાજ છોડી દીધું હતું; અને ઉદ્યમ છોડી દેવો એના જેવી જોખમ-કારક ચીજ એકે નથી. કારણ કે, એ તો દેવ છોડવાની વાત છે; અને દેવ છોડવી સહેલી છે, પણ ફરી પાડવી અઘરી છે.

ધીમે ધીમે મેરિયસનો જૂનો કોટ ચીથરું બની ગયો અને તેના નવો કોટ જૂનો બની ગયો; તેના બૂટ ઘસાઈ ગયા; વસ્તુતાએ તો તેનું જીવન જ ઘસાઈ જવા ભેડું હતું. હવે તે એક જ વાત રટયા કરતો : ‘મરતાં પહેલાં તેને એક વાર નજરે જોવા પામી થકીથ કે નહિ?’

એક જ મધુર કલ્પના એના અંતરમાં જળવાઈ રહી હતી : તે એને ચાહતી હતી; તેની આંખોએ એટલી વાત સ્પષ્ટપણે કહી દીધી હતી. અને એનું નામ ભલે તે નહોતી જાણતી પણ તેના અંતરને તો બરાબર ઓળખતી હતી; અને કદાચ, તે જ્યાં હશે ત્યાં, ભલે એ જગા ખમે તેટલી ગુપ્ત હશે તોપણ, હજુ તેને ચાહ્યા જ કરતી હશે.

દિવસો એક પછી એક પસાર થતા હતા; અને કશું નવું બનતું ન હતું. તેને માત્ર એટલું જ લાગ્યા કરતું કે, જે વિકટ અવકાશ તેણે પસાર કરવાનો છે, તે દરેક ક્ષણે ટૂંકો થતો જાય છે. તેને કોઈ કોઈ વાર મોતની અગત્ય ખીણનો કિનારો લગોલગ આવી પહોંચેલો દેખાતો. તે ફરી ફરીને પોતાની જાતને પૂછતો, ‘શું હું મરતા પહેલાં તેને ફરી નહિ જોઈ શકું?’

મેરિયસ પોતાના અંતર સાથે વધુ એકાંત મેળવવા ઘણી વાર નિર્જન સ્થળોએ એકલો ભટકતો. એક વખત તે એક સુંદર સ્થળ આગળ થઈને પસાર થતો હતો. અચાનક તેની નજર એ તરફ આકર્ષાઈ. પાસે થઈને પસાર થતા વટેમાર્ગને તેણે પૂછ્યું, “આ સ્થળનું નામ શું છે, ભાઈ?”

“‘ગાતી મેના’નું ઉપવન. અહીં ઉલબાકે આઈગ્રીની ભરવાડણને મારી નાખી હતી.”

પરંતુ મેરિયસે તો ‘ગાતી મેના’ શબ્દ પછીનું કશું સાંભળ્યું જ નહિ. કારણ કે, મેરિયસ ‘ઉર્સુલા’ નામ છોડ્યા બાદ ‘ગાતી મેના’ નામથી કોસેટને સંબોધતો થયો હતો. આ જગાએ કેટલાય દિવસો બાદ તેને કંઈક શાંતિ મળી. તે

તરત બોલી ઊઠ્યો, “જરૂર મારી ‘ગાતી મેના’ની ભાળ મને આ સ્થળે જ મળશે !”

એ કેવળ વ્યર્થ કલ્પના હતી; પણ તેના અંતરમાં તે દૃઢ થઈ ગઈ. મેરિયસે તે દિવસથી રોજ એ સ્થળે આવીને ક્વાકો સુધી બેસવા માંડ્યું.

૬૮

### મેબોફ મહાશયને ભૂત દેખાય છે

મેરિયસના જીવનમાં પલટો લાવનાર મેબોફ મહાશય ઉદ્યમી અને ઉપયોગી જીવન ગાળવામાં માનનારા હતા. તેમને જે કોઈ શોખ હોય તો વનસ્પતિશાસ્ત્રની ચોપડીઓનો. તેમને એમ થતું કે, આવી અફાટ રહસ્યમય વનસ્પતિસૃષ્ટિ નજર સામે પડી છે તથા જ્ઞાન અને માહિતીના ભંડારરૂપ પુસ્તકો છે, છતાં માણસ શું કરવા રાજશાહી, ઉમરાવશાહી, લોકશાહી વગેરે શાહીઓની આટલી પંચાત કરતો હશે ?

દેવળની પ્રાર્થનામાં તે જતા, તે ભક્તિ કરતાં ભવમનસાઈને કારણે. કારણ કે, તેમને માણસોનાં મોં જોવાં ગમતાં; પણ તેમના બૂમબરાડાને તે ધિક્કારતા, અને દેવળમાં જ માણસો ટોળે વળવા છતાં ચૂપ જોવા મળે !

તે સાઠ વર્ષની ઉંમર પસાર કરી ગયા ત્યારે કોઈએ તેમને પૂછ્યું, “હું, તમે કોઈ દિવસ પરણ્યા જ નહોતા ?” તેમણે જવાબ આપ્યો, “ખરે જ, હું એ વાત ભૂલી જ ગયો !” કોઈ વાર તેમને પણ થઈ આવતું, ‘હું પૈસાદાર હોત તો’ — અને એવું કોને નથી થતું ? — પરંતુ મેબોફને તો કોઈ સુંદર યુવતીને જોઈને નહિ, પણ કોઈ જૂની મૌઘી ચોપડીને જોઈને એમ થઈ આવતું !

તેમણે વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર એક ચોપડી લખી હતી અને તેમાંથી તેમને વરસે દહાડે બે હજાર ફ્રાંકની આવક થતી. એ સિવાય તેમને બીજી કશી જ કમાણી ન હતી. આમ જોકે ગરીબ કહેવાય, છતાં તેમણે તંગી વેઠીને કે કરકસર કરીને ધીમે ધીમે પોતાની પાસે કીમતી દુર્લભ પુસ્તકોનો સંગ્રહ એકઠો કર્યો હતો. તે બગલમાં એક ચોપડી સખ્યા વિના કદી બહાર જતા નહિ, અને ઘણી વાર બે ચોપડીઓ સાથે ઘેર પાછા ફરતા.

તેમની પાસે ચોપડીઓ હતી, તે વસ્તુ તેમને વાંચતા રોકી શકતી નહિ; અને તે વનસ્પતિશાસ્ત્રી હતા, તે વસ્તુ તેમને બાગકામ કરતાં રોકી શકતી નહિ. ચોપડી-કામમાં ન હોય, ત્યારે તે બાગ-કામમાં જ હોય; અને બાગ-કામ માટે જ ચોપડી-કામ કરતા હોય; અથવા ચોપડી-કામ માટે બાગ-કામ કરતા હોય. જુદી જુદી જાતનાં સ્વાદ-રૂપવાળાં ફળો નિપજાવવાં, એ તેમની ધખણ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૩૦માં તેમનો ભાઈ વર્નોનનો પાદરી ગુજરી ગયો; અને ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં તેમનું ક્ષિતિજ ચોતરફથી અધિકારમય થઈ ગયું. જોને ત્યાં તેમણે દશ હજાર ફ્રાંક જમા મૂક્યા હતા, તે કાચો પડવાથી તેમના ભાઈને કે તેમને પોતાને નામે જે કુલ મિલકત હતી, તે ડૂબી ગઈ. જુવાઈની કાંતિના વખતમાં ચોપડીઓનો ધંધો પણ પડી ભાંગ્યો. પરિણામે પોતાની વોર્ડનની જગાનું રાજનામું આપી, થોડોઘણો સામાન વેચીસાટી, છેવટે ઓસ્ટરલીઝના ગામડામાં એક નાનકડા મકાનમાં તે ભાડે રહેવા આવી ગયા. તે મકાનની આસપાસ વાડબંધી વાડો હતો અને તેમાં એક કૂવો હતો.

આ ગામનું નામ નેપોલિયને આપેલી એક મોટી લડાઈ સાથે સંકળાયેલું હતું; અને મેત્રોફ મહાશયને યુદ્ધ - મારામારી - ગોળીબાર - તોપમારો એ શબ્દોની પણ એટલી સૂગ હતી કે, તે આ ગામને પણ નાપસંદ કરત; પણ અત્યારે કંઈ ત્યાં યુદ્ધ ચાલતું ન હતું, અને આસપાસ દૂર સુધી ગોળીબારના કશા અવાજે સંભળાતા ન હતા.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે ધેવછા અથવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ધેવછામાં લવલીન રહેનારા માણસોની એક ખાસિયત હોય છે કે તેઓ રોજબરોજના જીવનથી નિર્વેપ રહેતા હોય છે. તેઓને જાણે કે વ્યવહાર કે તેની મુશ્કેલી જોવાની કે અનુભવવાની ઈન્દ્રિય જ હોતી નથી. એક ફેરો ચાવી ભરાઈ એટલે પછી લોલક જેમ ચાવી પહોંચે ત્યાં સુધી ગતિ કર્યા જ કરે, તેવું આવા માણસોનુંય સમજવું. મેત્રોફ મહાશય પણ ભૂખમરાની અણી ઉપર આવી પહોંચેલી પોતાની સ્થિતિ જાણતા જ ન હતા. તેમના શરીરની તાકાત એ ચાલુ ભૂખમરાથી ઝાછી થતી જતી હતી, એની પણ તેમને ખબર ન હતી. તે હવે ગળીને છોડ ફ્રાંસમાં ઉગાડવાના અખતરાએ લાગ્યા હતા, અને તેની આડે તેમની ચોપડીઓ અને જે કાંઈ માલમિલકત હતી, તે વેચીસાટીને કે ધરાણે મૂકીને પાયમાલ થતા જતા હતા. ઓસ્ટરલીઝના પોતાના વાડામાં એ છોડ માટે જોઈતી આબોહવા ન હોવાથી, તેમણે થોડે દૂર બીજા ગામની સીમમાં એક જમીનનો ટુકડો મેળવ્યો હતો. ત્યાં તે જ્યારે જતા ત્યારે રસ્તામાં તેમને



મેરિયસનો ભેટો થતો. બંને જણની સ્થિતિ, પોતપોતાની ધૂનમાં, વાતચીત કરવા જેવી નહોતી; એટલે તેઓ માત્ર ડોકું ધુણાવી પોતપોતાને રસ્તે ચાલ્યા જતા.

મેઝોફ મહાશય દિવસે પોતાના ગળીના ખેતરમાં કામ કરતા, અને રાતે પોતાને ઝૂંપડે આવી, પોતાના વાડામાંના છોડને ફૂવેથી ખેંચી પાણી પાતા અને પછી ચોપડીઓ વાંચતા. તેમની ઉંમર એંસી વર્ષની હતી.

એક દિવસ ખેતરેથી તે વહેલા ઘેર પાછા આવી ગયા હતા અને સવારનો વધેલો એકાદ ટુકડો ખાઈ લઈ, બગીચામાં પથ્થરની એક બેઠક ઉપર બેસી, દિવસના અજવાળામાં થોડુંક વાંચી લેવાની પેરવીમાં પડ્યા હતા. સામે સસલાનું પાંજરું અને તેની ઉપર ફળ સંઘરવાનું માળિયું ખંડેર હાવતમાં હતાં. પાંજરામાં સસલાં તો હતાં જ નહિ, અને ઉપરના માળિયામાં શિયાળાનાં ઊતરેલાં થોડાં ફળનો સંઘરો હતો.

ચાર દિવસથી વરસાદનું ટીપું પડ્યું ન હતું, અને વાડાના છોડ સુકાવા લાગ્યા હતા. પણ ખેતરમાં જરા વધુ શ્રમનું કામ કર્યું હોવાથી અને ચાલુ ભૂખમરાથી ડોસામાં ફૂવેથી પાણી ખેંચવાની તાકાત રહી નહોતી. તોપણ છેવટે હાથમાંની ચોપડીને બેઠક ઉપર રાખી, ડોસા લથડિયાં ખાતા ફૂવા તરફ ચાલ્યા. કારણ કે, એ ડોસાને મન એ બધા છોડ જાણે જુદા જુદા વહાલસોયા જવો જ હતા. તેમણે સાંકળ પકડી તો ખરી, પણ ડોલ ખેંચવાની હિંમત ન લાગવાથી તે આકાશ સામું જોઈ, નિસાસો નાખી ઊભા રહ્યા. થોડી વાર પછી તેમનું ડોકું છાતી ઉપર ઝૂકી ગયું.

ફરીથી એક વાર આકાશ સામે નજર કરીને તે ધીમે સાદે ગણગણ્યા : “ઝાકળનું એકાદ ટીપું પડે, તોપણ મહેરબાની થાય.” તેમણે ફરીથી ડોલની સાંકળ ઉઠાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પાછા લથડયા. તે વખતે તેમણે એક અવાજ સાંભળ્યો, “મેઝોફ બાપુ, હું તમારા બગીચાને પાણી પાઈ આપું?”

અને તે જ ઘડીએ એક ચીંથરેલાલ છોકરી ભૂતની પેઠે તેમની સામે આવીને ઊભી રહી. અને મેઝોફ મહાશય ક્ષો જવાબ આપે તે પહેલાં તે ડોલ ફૂવામાં ઉતારી પાણી ખેંચવા તથા પાવા મંડી ગઈ.

આખા બગીચાને પાણી પવાઈ રહ્યું, ત્યારે મેઝોફ મહાશય આંખમાં આંસુ સાથે તેની પાસે ગયા અને તેને કપાળે હાથ મૂકીને બોલ્યા, “ભગવાન તારું ભલું કરશે, બેટા; તું ખરેખર સ્વર્ગની દેવી છે, કારણ કે તને ફૂલો ઉપર દયા છે.”

‘મારે તમારા પૈસા નથી જોઈતા!’

૨૭૭

“ના બાપુ, હું તો એક ડાકણ છું. પણ મારે મન એ બધું સરખું છે.”

ડોસા તેનો જવાબ સાંભળ્યા વિના જ બોલ્યા, “બેટા, હું બહુ ગરીબ છું. તને આવવા માટે મારી પાસે કંઈ નથી.”

“છતાં હું મારું તે તમે આપી શકો તેમ છો.”

“શું?”

“મેરિયસ ક્યાં રહે છે, તે મને કહો.”

“હૈ? મેરિયસ, હા, હા — ઓળખ્યો; બૅરન મેરિયસ પોન્ટમર્સી. તે અત્યારે ક્યાં રહે છે એમ? હા, પણ મને ખબર નથી. હાં હાં, મને યાદ આવ્યું, મારે ખેતરે જઈ છું ત્યારે તે મને ઘણી વાર ભેજો થાય છે ..... પણ ‘ગાતી મેના’ના ઉપવન આગળ તું તપાસ કરજે, ત્યાં તે જરૂર મળશે.”

આટલું બોલી, મેબોફ મહાશયે નજર ઝિંચી કરી, તો સામે કોઈ ન હતું!

ડોસા એકદમ થોડુંક બીન્યા; પણ પછી સ્વસ્થ થઈ, કચારામાં ભીની માટીને હાથ લગાડી જઈ બોલ્યા, “જે આ બગીચામાં પાણી પાડેલું ન હોત, તો હું જરૂર તેને ભૂત જ માનત.”

૬૬

‘મારે તમારા પૈસા નથી જોઈતા!’

મેબોફ મહાશયને ભૂતની મુલાકાત થઈ, ત્યાર પછી થોડા દિવસ બાદ એક સવારે સોમવારે મેરિયસે બેનારડિયરને મોકલવા પાંચ ફૂકિનો સિક્કો ફેફ્ફેરાક પાસેથી ઉછીનો લઈ ખિસ્સામાં મૂક્યો, અને પછી બહાર થોડું ફરી આવવા તે નીકળ્યો. તેને જર્મનમાંથી ફ્રેંચ ભાષામાં અનુવાદનું કામ મળ્યું હતું, પણ તે રોજ સવારે લખવા બેસતો ત્યારે તેને સામે એક મોટો તારો જ દેખાતો. એટલે એ કામ પડતું મૂકીને તે ‘ગાતી મેના’ના ઉપવન તરફ ફરવા નીકળી જતો; એમ માનીને કે, એમ કરવાથી મજા થોડું ઢેકાણે આવશે.

પરંતુ ત્યાં તો તેને તારો વળી વધારે પ્રમાણમાં દેખાવા લાગતો. એટલે તે પાછો ફરતો અને ફરી કામે વળગતો. પણ ફરીય કશું કામ

આગળ ચાલતું નહિ. પોતાના મગજમાંનો એક પણ તૂટેલો તાંતણો સાંધવાનો તેને કશો જ ઉપાય દેખાતો ન હતો. પરિણામે તે નિશ્ચય કરતો કે, “હવે એ ખેતર તરફ ફરવા જવું જ નહિ, તેનાથી કામ બગડે છે.” પરંતુ બીજે દિવસે પાછો તે એ બાજુ જ ફરવા જતો.

આજે સવારે પણ તે સાતમું ઝાડ વટાવી ઝરણાને કિનારે શૂન્યમનસ્ક થઈને બેઠો હતો. ‘તેણી’ના જ વિચારો તેના મનમાં ધૂધવાઈ રહ્યા હતા. પોતાની શૂન્યમનસ્કતાનો તેને કંટાળો આવતો હતો. પોતાના અંતર ઉપર છવાતો જતો લકવો તે ખિન્ન થઈને નિહાળતો હતો. તેવામાં જાણે એક ઓળખીતો અવાજ તેને સંભળાયા.

“ઓહો, આ રહ્યા!”

તેણે આંખો ઊંચી કરી, તો તેની સામે થેનારડિયરની મોટી છોકરી ઊભી હતી. એપોનીન! મેરિયસને તેનું નામ યાદ આવ્યું. હવે તે વધુ કંગાલ બની હતી, અને વધુ સુંદર પણ! તેણે પ્રકાશ અને અંધકાર તરફની આ પ્રગતિ એકીસાથે સાધી હતી. તેનાં કપડાં, મેરિયસની ઓરડીમાં તે આવી હતી ત્યારના કરતાં, બે મહિના જેટલાં વધુ જીર્ણ થયાં હતાં. તેના પગ ખુલ્લા હતા; અને તેનાં જટિયામાં, કોઈ અંજમાં આગલી રાતે સૂતી હશે ત્યાંથી ભરાયેલાં થોડાં તરણાં, શૂળોની પેઠે દેખાતાં હતાં.

પણ મેરિયસને જોતાં જ તેના આખા ચહેરા ઉપર પ્રકાશનું જે ઉજ્જવળ સૌંદર્ય છવાઈ રહ્યું, તેની કરામત પ્રેમનો દેવ જ કદાચ જાણતો હશે.

તે થોડી વાર ચૂપ ઊભી રહી; તેનાથી બોલી શકાયું નહિ.

છેવટે તે બોલી, “આખરે મેં તમને શોની જ કાઢ્યા. મેબોફબાપુએ સાચું જ કહ્યું હતું કે તમે આ તરફ જ મળશો. તમારે માટે હું ક્યાં ક્યાં રખડી છું? હું એક પખવાડિયું જેલમાં રહી આવી. તેઓએ મને છોડી મૂકી; મારી સામે કશો પુરાવો તેમને ન મળ્યો. ઉપરાંત હું સમજણી કહેવાઉં તેટલી ઉમરની ન ગણાઈ; બે મહિના ઓછા પડ્યા. પણ, પણ, મેં તમને કેટલા બધા ખોળ ખોળ કર્યા છે? છ અઠવાડિયાં થયાં. તમે હવે ત્યાં નથી રહેતા, નહિ?”

“ના.”

“હા, પેલો પ્રસંગ બન્યો તે કારણે, ખરુંને? એવું બધું તમારું જીવાને ન જ ગમે. પણ તમે આવો જૂનો ટોપો કેમ પહેર્યો છે? તમારું

જેવા જુવાને જરા સારાં કપડાં પહેરવાં જોઈએ ..... મેરિયસ મહાશય. તમને મેબ્રાફબાપુ તો બૉરન મેરિયસ કહે છે. પણ બૉરન તો બહુ ઘરડા હોય. હું એક વાર એક બૉરન ઉપર ચિઠ્ઠી લઈ ગઈ હતી. તે સો વર્ષ કરતાં પણ વધુ ઉંમરનો હોસો હતો. તમે હવે ક્યાં રહો છો?”

મેરિયસે જવાબ ન આપ્યો.

“અરે, આ તમારા ખમીસમાં બ્રાકું પડયું છે, હું તમને એ સાંધી આપીશ.”

પછી થોડી ખિન્ન થઈને તે આગળ બોલી, “મને દેખીને તમે રાજી નથી થયા લાગતા, ખરુંને?”

મેરિયસ ચૂપ રહ્યો. પેલી પણ થોડી વાર ચૂપ રહી અને પછી બોલી : “પણ મારે તમને રાજી કરવા હોય તો ચપટી વગાડતામાં કરી દઉં, સમજ્યા?”

“શી સંતે? એ તું શું કહે છે?”

“હા, હવે તમે જરા માયાળુપણે મારી સાથે બોલ્યા ખરા!”

“ઠીક, પણ તું શું કહેતી હતી?”

પેલીએ હોઠ કરડ્યો. તે થોડી આનાકાની કરવા લાગી; તેના રંતરમાં જરા તોફાન જેવું મથી રહ્યું. પછી છેવટે તેણે મન સાથે કંઈક નક્કી કરી લીધું.

“જવા દો એ ખંચાત; એથી કશો ફેર નથી પડવાનો. તમે બહુ ખિન્ન થઈ ગયેલા લાગો છો; મારે તમને ફરી રાજી થયેલા જોવા છે. પણ મને વચન આપો કે તમે હસવા લાગશો. મારે તમને હસતા જોવા છે તથા તમારે મોંએ સાંભળવું છે, ‘શાબાશ! શાબાશ!’ પણ મેરિયસ મહાશય, તમે મને વચન આપ્યું હતું કે હું જે માગું તે તમે આપશો, એ તમને થાદ છે?”

“હા, પણ મને કહે તો ખરી!”

પેલીએ મેરિયસની આંખમાં થોડી વાર તાકી રહીને કહ્યું, “મને સરનામું મળ્યું છે.”

મેરિયસ એકદમ ધોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો. તેના આખા શરીરનું લોહી જાણે કે હૃદયમાં પાછું પેસી ગયું.

“ક્યું સરનામું?”

“તમે મને શોધી લાવવાનું કહ્યું હતું તે.”

જરા પ્રયત્ન કરીને તે આગળ બોલી, “પેલું સરનામું, — તમે જાણો છો ખબી!

પેલી જુવાન બાઈનું !”

આટલું બોલી તેણે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

મેરિયસ અચાનક કૂદકો મારીને ઊઠ્યો અને જોરથી તેનો હાથ પકડીને બોલ્યો, “હું? ખરી વાત? ચાલ, ચાલ, મને એ ઠેકાણું અબધડી બતાવ. તારે જે માગવું હોય તે માગ; એ ક્યાં રહે છે?”

હાથ! કેવું આંધળું છે આ જગત? એપોનીનને મેરિયસનો ‘પેલી જુવાન બાઈ’ માટેનો આખો પ્રેમ જ પોતાને માટે જોઈતો હતો; અને મેરિયસ કહેતો હતો કે, “ઘનું ઘર બતાવ, તું માગીશ તે આપીશ!”

એક આટકા સાથે તેણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. પછી તે બોલી, “અહા, તમે કેવા સજ્જ થઈ ગયા!”

તેનો આ વાક્ય બોલતી વખતનો અવાજ સાંભળી, બીજા કોઈ પણ માણસનું હૃદય બેદાઈ ગયું હોત. પણ મેરિયસ તો ઉત્તેજનામાં આવી જઈ, ભાન ભૂલી બેઠો હતો.

અચાનક મેરિયસ તેનું કાંડું પકડીને કહેવા લાગ્યો : “એક વાતના સોગંદ તું મારી પાસે ખા.”

“સોગંદ?” પેલી એકદમ હસી પડી. “સોગંદ એટલે શું? હું શા સોગંદ ખાઉ?”

“સોગંદ ખા કે, એ સરનામું તું તારા બાપુને નહિ જણાવે.”

પેલી કંઈક નવાઈ પામી મેરિયસ તરફ જોઈ રહી.

“એપોનીન, હું કહું છું તેવા સોગંદ ખા!” મેરિયસ આજીજી કરતો બોલવા લાગ્યો.

“એપોનીન! અહા! મારું નામ તમે જાણો છો?”

“મેં કહ્યું તેવા સોગંદ ખા.”

પણ પેલી કશું સમજી નહિ.

“તમે મને એપોનીન કહો છો તે મને કેવું ગમે છે!”

મેરિયસે હવે તેના બંને હાથ પકડ્યા અને તેને લગભગ ડબ્બોળી નાખીને કહ્યું, “હું કહું છું તે બરાબર સાંભળ. તું સોગંદ ખા કે તું એ સરનામું તારા બાપુને નહિ જણાવે.”

“મારા બાપુ! તેમની પંચાત છોડો; તે તો જેલમાં અંધારકોટડીમાં છે, ઉપરાંત, મને મારા બાપુની એવી કશી પડી નથી.”

“પણ તેં સોગંદ તો ન ખાધા!”

“પણ મને છોડો તો ખરા! તમે મને કેવી હયમયાવી નાખો છો?” તે હસતી હસતી બોલી. “હું મારા બાપુને એ સરનામું નહિ કહું, જાઓ, ખસ?”

“ચાલ, હવે મને રસ્તો બતાવ.”

“હમણાં જ?”

“હા, હમણાં જ.”

પેલી ફરી કાળી ઠણક થઈ ગઈ. પછી બોલી, “ઠીક, તમે કેટલા બધા શણ થઈ ગયા છો?”

હોડુંક ચાલ્યા પછી તે બોલી, “પણ તમે મને કશુંક આપવાનું વચન આપ્યું છે, તે યાદ રાખજે.”

મેરિયસે તરત ખીસું ફંફોસીને ડોફેરાક પાસેથી ચેનારડિયર માટે માગી લીધેલો પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો તેના હાથમાં મૂકી દીધો.

એપોનીનનાં આંગળાં એકદમ અકડાઈ ગયાં. તેણે એ સિક્કો જમીન ઉપર પછી જવા દીધો અને પછી તેની સામે ખિન્નપણે નજર કરીને તે બોલી:

“મારે તમારા પૈસા નહીં જોઈતા!”

૭૦

## ૩ પ્લુમેટમાં

જયા સૈકાના મધ્ય ભાગના અરસાની વાત છે: પેરિસની ચાર્લમિન્ટેના પ્રમુખને એક રખાત હતી. તે વાત તેને છુપાવવી હતી; કારણ કે તે દિવસોમાં મોટા ઉમરાવો પોતાની રખાતોનું પ્રદર્શન કરવામાં ગૌરવ અનુભવતા, પણ સદ્ગુણસ્થ વર્ગના લોકો પોતાની રખાતો છુપાવીને પોતાનું ગૌરવ જાળવી શકતા.

એટલે તેણે ૩ પ્લુમેટમાં બે માળનું એક મકાન બનાવરાવ્યું; અને એ મકાનની આગળ મોટો બગીચો રાખી, શેરીમાં ઊઘડતો લોખંડના સળિયાનો મોટો દરવાજો બનાવરાવ્યો. એ બગીચો એક એકર જેટલો મોટો હતો. શેરીમાંથી જોનારને તો આ બગીચો જ દેખાય, મકાન નહીં.

એ મકાનની પાછળ જરા નાનો ઘંઘો હતો. તેને છોડે એક બીજું નીચું મકાન બનાવેલું હતું; બે ઓરડા અને એક લોયર. જરૂર પડે તો ત્યાં એક

બાળક અને તેની આયાને સંતાડી શકાય. મુખ્ય મકાનની પછીતે એક ઢંકાયેલું બારણું હતું. એ બારણા આગળથી એક લાંબી નેળ શરૂ થઈ, વાંકીચૂંકી - નીચીર્ગિચી થતી દૂર જતી. એ નેળની બંને બાજુ સમાન ઊંચાઈની દીવાલો જ હતી; પણ આકાશ તરફ એ નેળ ખુલ્લી હતી. ગમે ત્યાંથી જોનારને એમ જ લાગે કે એક જ દીવાલનો વંઢો છે. પરંતુ આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓ જ જોઈ શકે કે એ તો બે દીવાલો છે, અને વચ્ચે પથ્થર જડેલો રસ્તો છે. એ વંઢો જુદાં જુદાં ખેતરોમાં થઈને એવી રીતે લંબાવેલો હતો કે જોઈ તેનો છેડો તદ્દન જુદા લત્તામાં - ૩૬ બામિલોનમાં - આવે. ત્યાં પણ એક ઢંકાયેલું બારણું હતું. એ ભાગમાં કશી વસ્તી ન હતી.

આ તો થઈ બહુ પહેલાંની વાત. પછી તો એ મકાન પડતર જેવું અને એ બગીચો જંગલ જેવો થઈ ગયો. કેટલાય દિવસ તેની બહાર ભાડે આપવાની કે વેચાણ આપવાની નોટિસો લટકતી દેખાતી. એ નોટિસો પણ કેટલીય વાર જૂની થઈ ફાટી જતી અથવા વંચાય તેવી ન રહેતી.

પણ ૧૮૨૮ના ઓક્ટોબર મહિનામાં અધિક ઉંમરનો એક માણસ ત્યાં આવ્યો અને વંઢો સાથેનો આખો ભાગ ભાડે રાખી ગયો. તેણે એ નેળવાળા રસ્તાનાં બંને બારણાં સમરાવી લીધાં, અને મકાનમાં પણ પગથિયાં, ફરસ, વગેરેનું સમારકામ કરાવી દીધું. અંતે તે પોતે એક જુવાન છોકરી અને એક બુઢી નોકરડી સાથે ત્યાં રહેવા પણ આવી ગયો. પડોશીઓમાં એ અંગે કશી વાતચીત કે ટીકાટિપ્પણ ન થયાં; કારણ કે એ મકાનને પડોશીઓ જ ન હતા!

વાચક સમજ જ ગયો હશે કે, એ મકાન ભાડે રાખનાર જીન વાલજીન જ હતો. સાથેની છોકરી તે કોસેટ હતી અને બુઢી નોકરડી તે ટુસોં ડોસી હતી. તેને ઈસ્પાનાલમાંથી અને સંકટમાંથી જીન વાલજીને બચાવી લીધી હતી; તથા તે તોતડી અને ગામડાની હતી એ ત્રણ કારણોએ પોતાને ત્યાં તેણે કામે રાખી લીધી હતી. એ ઘર તેણે મોંઝેર ફોથરવે નામથી ભાડે રાખ્યું હતું.

પી-નો મક જીન વાલજીને શા માટે છોડયો હતો? નવું શું બન્યું હતું?

નવું કશું જ બન્યું નહોતું. જીન વાલજીન એ મકમાં બરાબર ગોઠવાઈ ગયો હતો અને ઘણા સુખી હતો. તે કોસેટને સેંજ જોતો, તથા તેના પ્રત્યે પોતાના અંતરમાં વાત્સલ્યનો ઉછાળો રોજ વધતો જતો અનુભવતો. કોસેટ સાંધી થવા માટેની જ કેળવણી ખામી રહી હતી. હવે આ મકની

દુનિયા બહાર બીજી દુનિયા તે બંને માટે હતી જ નહિ. મઠમાં જ તે પોતે બુદ્ધો થવાનો હતો અને ત્યાં જ કોસેટ પણ મોટી થવાની હતી. ત્યાં જ છેવટે તે મૃત્યુ પામવાનો હતો અને ત્યાં જ કોસેટ પણ બુદ્ધો થવાની હતી. કોસેટ તેની જ હતી અને મરના સુધી તેમને વયોગ કોઈ કારણે સંભવી શકે તેમ નહોતું.

પરંતુ, ધીમે ધીમે તેના મનમાં મૂંઝવણો પેદા થવા લાગી. તે પોતાની જાતને પૂછતો : આ બધું સુખ તેનું પોતાનું જ છે? આ સુખનો મોટો ભાગ બીજા એક બાળકના સુખનો બનેલો નથી? અને એ બાળકના સુખને પોતે — એક ઘરડા માણસે — પડાવી લીધેલું ન કહેવાય? શું આ બાળકને સાધ્વી બની જીવન ત્યાગતા પહેલાં જીવનને જાણવાનો હક નહોતો? તેને જીવનની બધી કસોટીઓમાંથી ઉગારી લેવાને બહાને તેનો મત જાણ્યા વિના, તેને બધાં સુખોથી વંચિત કરવી, અને તેના અજ્ઞાનનો અને તેની નિરાધારતાનો ગેરલાભ લઈ તેને જીવનની એક કૃત્રિમ ઘરેડમાં નાખી દેવી, એ શું માનવ પ્રાણી પ્રત્યે કે ઈશ્વર પ્રત્યે ગુનો આચર્યો ન કહેવાય? અને કોણ જાણે, ભવિષ્યમાં સાધ્વી થયા પછી કોસેટ જ્યારે સમજણી થાય, ત્યારે પોતાને એવી ઘરેડમાં પરાણે નાખી દેનાર તરીકે મને તે ધિક્કારવા નહિ લાગે?

બસ, તેણે મઠ છોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો. પાંચ વર્ષ એ મઠની દીવાલો પાછળ ગુપ્તવાસે રહેવાથી બહાર હવે તેને પકડાઈ જવાનો ભય રહ્યો નહોતો. તે ઘરડો થયો હતો અને ઘણો બદલાઈ ગયો હતો. તેને હવે કોણ ઓળખી શકવાનું હતું? અને જોખમ હોય તો તેને પોતાને માથે હતું. પણ પોતાને માથે લશ્કરી વહાણ ઉપર કેદી — ગુલામ થવાનું જોખમ હતું, તેટલા માટે કૃષ્ણ જોવી કોસેટને હંમેશને માટે મઠના કઠોર જીવનમાં ફેરફાર શે? હેવાય?

કોસેટની કેળવણી પણ હવે પૂરી થઈ જવા આવી હતી; અને જીન વાલજીન મઠમાંથી જવાની તક જ સોધી રહ્યો હતો. એ તક પણ આવી મળી : બુદ્ધો ફોશચવે મરણ પામ્યો. જીન વાલજીને તરત અધ્યક્ષ માતાની મુલાકાત માગી. પોતાનો ભાઈ મરણ પામવાથી પોતાને થોડો વારસો મળવાનો થયો છે, એટલે હવે મઠમાં નોકરી કરવાનું કારણ રહ્યું નથી, માટે તેને રજા આપવામાં આવે, એવી તેણે વિનંતી કરી. પોતાની પુત્રીને પણ તે સાથે જ લઈ જવા માગે છે; અને તે સાધ્વી થવાની ન હોવાથી, પાંચ વર્ષની તેની કેળવણીના ખર્ચ પેટે તે ૫૦૦૦ ફ્રાંકની રકમ મઠને આપશે, એમ પણ તેણે જણાવ્યું.



મઠમાંથી નીકળ્યો ત્યારે એક નાની પેટી તે પોતાના હાથમાં જ લઈને નીકળ્યો. બીજા સામાન સાથે તેણે તે બીજાને ઊંચકવા ન આપી. તેની ચાવી તે હંમેશાં પાસે જ રાખતો. કોસેટને તે પેટીમાં શું છે તે જાણવાની હંમેશાં ઉત્સુકતા રહેતી : ખાસ કરીને તેમાંથી કપૂરની ગંધ આવતી તેથી.

અહીં જ અમે કહી દઈએ કે, એ પેટી તેનાથી હવે પછી કદી છૂટી પડવાની નહોતી ! તે તેને હંમેશાં પોતાની ઓરડીમાં જ રાખતો. મકાનો બદલતી વેળા પણ તે એ પેટી હંમેશાં પોતાની સાથે જ રાખતો. કોસેટ તો મજાક પણ કરતી : “એ પેટી તો તમારી ‘કાયમની સહવાસલુ’ છે; મને તેની અદેખાઈ આવે છે, બાપુ !”

મઠમાંથી નીકળી તેણે રૂ ખુમેટવાળું મકાન થોધી કાઢ્યું, અને તેમાં તે પુરાઈ ગયો. ત્યારથી તેણે પોતાનું નામ પણ અઘ્ટીમસ ફોશલવે’ રાખ્યું.

તે ઉપરાંત પેરિસમાં તેણે બીજાં બે મકાનો પણ રાખ્યાં હતાં; જેથી એક જગ્યાએ કાયમ રહેવાથી કોઈનું ધ્યાન ન ખેંચાય; તથા કોઈ વાર કાંઈ જોખમ આવી પડે, તો જટ બીજી જગ્યાએ ખસી જવાય. એ બે મકાનો બહુ સામાન્ય કઠાનાં હતાં અને બહારથી તેમનો દેખાવ પણ સાધારણ હતો. વળી શહેરના બે જુદા જુદા દૂરના ભાગમાં તે આવેલાં હતાં; એક રૂ ૬ ૯ આઉસ્ટમાં અને બીજું રૂ ૬ ૯ હોમ આર્મમાં.

તે અવારનવાર મહિનો માસ એ બંને મકાનોમાં રહેવા જતો. તે વખતે એકલી કોસેટ તેની સાથે જતી; ટુસેં ડોસી તો રૂ ખુમેટમાં જ રહેતી. પેલાં મકાનોમાં રહેવા જાય ત્યારે જુદા ઘરઘાટી ઘરનું કામકાજ કરતા.

૭૧

## કળી ખીલતી જાય છે

રૂ ખુમેટવાળા મુખ્ય મકાનમાં કોસેટ ટુસેં ડોસી સાથે રહેતી. તે મકાનમાં જીન વાલજીને આભોહવાથી સંરક્ષણ માટે તથા આરામ માટે જોઈતી બધી સજવટ કરી હતી. તે પોતે તો પાછલા વંદાવાળા નાના મકાનમાં રહેતો. તેમાં સાદી પથારી, સાદું ટેબલ, બે સરકટની ખુરશીઓ, અભરાઈ ઉપર થોડી ચોપડીઓ અને પેલી તેની નાની પેટી હતાં. કાળી રોટી સિવાય બીજું કશું તેના ટેબલ ઉપર ખાવા માટે મુકાતું નહિ. ટુસેં ડોસી નવાઈ

ખામી કહેતી કે, ઘરના માલિકને આવી રીતે રહેવાનું હોય? ત્યારે જન વાલજન કહેતા, “તારાં બાનુ એ ઘરનાં માલિક છે.”

“તો-તો આ-આપ કોણ છો?” ડોસી તોતડતી તોતડતી જક કરીને પૂછતી.

“હું? હું માલિક કરતાં વધારે મોટો છું... હું બાપ છું.” આ દલીલ ટુસોં ડોસીને માટે છેવટની નીવડતી!

કોસેટને ઘરસંભાળની તાલીમ મઠમાં મળી હતી; ખર્ચની વ્યવસ્થા તે જ કરતી. જોકે આ ઘરનું ખર્ચ બહુ ઓછું હતું. દરરોજ જન વાલજન કોસેટનું કાંદું પકડી, તેની સાથે બહાર ફરવા જતો. લક્ષમબર્ગ બગીચા તરફ તેનું શેજનું ફરવાનું રહેતું; કારણ કે તે તરફ જવરઅવર બહુ ઓછી હોતી. અને સેંટ જૅકસ ડુ હોં પાસેના દેવળે જ રવિવારે તે કોસેટ સાથે પ્રાર્થના કરવા જતો, કારણ કે તે બહુ દૂર હતું. ત્યાંના ગરીબ લતામાં તે ખૂબ દાનધર્મ કર્યો કરતો; તેથી જ તેને થેનારડિયરે પોતાની ચિઠ્ઠીમાં સેંટ જૅકસ ડુ હોં વાળા દાનવીર ગૃહસ્થ તરીકે સંબોધ્યો હતો.

૩ પ્લુમેટમાં કોઈ મહેમાન આવતા નહિ. ટુસોં ડોસી ખાધાખોરાકીની ચીજે લઈ આવતી. ૩ દ બાબિલોનવાળા બારણા ઉપર ટપાલના કાગળો વગેરે માટે એક પેટ્ટી જડેલી હતી; પરંતુ ૩ પ્લુમેટવાળા મકાનના ત્રણ રહેવાસીઓને કાગળપત્ર કથું આવતું નહિ; એટલે એ પેટ્ટીમાં કરવેરાનો બિલો તથા નેશનલ ગાર્ડની પરેડની હાજરીની નોટિસો વગેરે નાંખાતાં. મોં. ફોશલવેને નેશનલ ગાર્ડમાં ભરતી કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૩૧માં કરવામાં આવેલી ભરતી પીઠનાં મઠને પણ લાગુ પડી હતી; અને તેના માણસ તરીકે જન વાલજન મોનિસ્ટ્રેટની કચેરીમાં આદરપાત્ર વ્યક્તિ ગણાતો થયો હતો અને તેનું નામ નેશનલ ગાર્ડની યાદીમાં સામેલ થયું હતું.

વર્ષમાં ત્રણ કે ચાર વખત જન વાલજન પોતાનો ગણવેશ પહેરી ગાર્ડ તરીકેની ફરજ બજાવવા જતો. આનાથી તેને બીજાઓ સાથે સામાજિક નાગરિકત્વ મળતું અને છતાં તે બીજી રીતે અલગ રહી શકતો.

પણ એક વાત આપણે અહીં નોંધતા જઈએ કે, જન વાલજન કોસેટ સાથે બહાર ફરવા નીકળતો ત્યારે જૂના નિવૃત્તા અમલદારનો દેખાવ રાખતો; પણ જ્યારે તે એકલો બહાર જતો, અને તે પણ સામાન્ય રીતે સાંજના સમયે - ત્યારે તે એક મજૂરને પોશાક પહેરતો અને મોઢું ઢંકાય તેવો મોટો દોપો રાખતો.

જન વાલજન, કોસેટ કે ટુસોં બહાર નીકળતાં ત્યારે ૩ દ બાબિલોન-વાળા બારણેથી જ બહાર જતાં. ૩ પ્લુમેટ તરફના દરવાજાની જાંબીમાંથી

કોઈ તેમને અંદર ફરતાં જોઈ ગયું હોય તો જ તે જાણી શકે કે આ લોકો ૩ પ્લુમેટમાં રહે છે. એ દરવાજો હંમેશા બંધ જ રાખવામાં આવતો, અને જીન વાલજીને એ તરફનો બગીચો પણ વણખેડયો જ રાખ્યો હતો; જ્યો કોઈનું ધ્યાન ન જાય કે અંદર કોઈ રહે છે.

પરંતુ માણસે એ બગીચાને હાથ નહોતો લગાડયો, તેથી કુદરતે તેને પોતાને ગમતી રીતે સજાવ્યો હતો. બધા છોડ પોતાને ફાવતી રીતે વધ્યા હતાં તથા તેમની મસ્તીમાં ભાગ લેતાં હજારો પંખીઓ, પર્તગિયાં વગેરે જીવો પણ ત્યાં કલ્લોલતા હતા. એક ખૂણે પથ્થરની બેઠક હતી, અને બે ત્રણ ઢાળેલાં પૂતળાં કયાંક કયાંક ઊભેલાં હતાં. રસ્તો કે કચારા જેવું કશું રહ્યું ન હતું. બગીચાની પહેલાંની વિલાસ અને શુભાર માટેની ગુપ્તતા અને ધીટતાએ જાણે કુંવારાપણાની નિર્દોષતા અને નૈસર્ગિક મુગ્ધતાને કબજો સોંપી દીધો હતો.

કોસેટ મઠમાંથી બહાર નીકળી ત્યારે ચૌદ વર્ષની મોટી બાળકી જેવી જ સ્થિતિમાં હતી. તેના એકવડિયા કાઠા ઉપર જુવાનીએ પોતાની માદક મુંવાળી મધલાળ સાથે સ્થાન જમાવ્યું ન હતું. તેનું અંતર પણ એવું જ એકીસાથે ભીરુ તેમજ ધૂષ્ટ અને મૃદુ તેમજ કઠોર બન્યું હતું. તે બરાબર પેલી 'કૃતદન' કહેવાતી 'સામો જવાબ ન વાળતી' ઉંમરે હતી.

મઠમાં તેને ધર્મ, ભૂગોળ, વ્યાકરણ, ફ્રાન્સના રાજાઓ, થોડું સંગીત અને થોડું ચિત્રકામ શીખવવામાં આવ્યું હતું. પણ એ સિવાય તે બીજી બધી રીતે 'અણજાણ' હતી - જે એક પ્રકારની રમણીયતા પણ છે, અને સાથેસાથે જોખમ પણ છે. જુવાનીમાં પ્રવેશતી છોકરીનું અંતર આટલું બધું મૂઢ રહેવા દેવું ન જોઈએ; એ વસ્તુ અમુક વખતે હજારો જાતના મિથ્યા આભાસો અને ઓળાઓનું અચાનક ક્રીડાસ્થાન બની બેસે. તેને હળવેથી તથા સમજદારીથી પ્રકાશિત કરવું જોઈએ - વાસ્તવિકતાઓના ઝાંખા ભાસથી; નહિ કે તેના સીધા, નગ્ન કઠોર, પ્રકાશથી. એવો અર્ધપ્રકાશ ઉપયોગી તેમજ શિષ્ટ રહીને નુશ્વ બળને હાંકી કાઢે છે અને ઠોકર ખાતાં બચાવે છે. એવો અર્ધપ્રકાશ માતા જ કુંવારિકાને આપી શકે; તેને એ બાબતની સાહજિક આવડત હોય છે.

જીન વાલજીનમાં બધા પ્રકારનું વાત્સલ્ય તથા મૃદુતા હતાં; પણ તે એક એવો વૃદ્ધ માણસ હતો, જે 'કશું' જાણતો ન હતો. પરંતુ એક જુવાન છોકરીને જીવન માટે તૈયાર થવાની ગંભીર બાબતમાં 'મુગ્ધતા' કહેવાતા અજ્ઞાન સામે ઝૂઝવા માટે કેટલી બધી જાણકારી જોઈએ!

છોકરીને વાસનાઓ અને કામનાઓના ધમસાણ માટે મઠ જેવું બીજું કોઈ તૈયાર ન કરી શકે! મઠમાં જે બાબતો ગૂઢ રાખવામાં આવે છે કે અજ્ઞાત રાખવામાં આવે છે, તે તરફ વિચારો સૌથી પહેલા વળે છે. ત્યાં હૃદયને બહાર ઊભરાવાની પરવાનગી ન હોવાથી પોતાની અંદર જ નીક ખોદવી પડે છે; અને વિસ્તાર થકય ન હોવાથી ઊંડાણ સાધવું પડે છે. પરિણામે આભાસો, રોમાંચક કલ્પનાઓ, સાહસ આચરવા માટેની વૃત્તિઓ અને વિચિત્ર પ્રકારની બનાવટો વગેરે માટે મનના અંધારખૂણામાં કેવી કેવી પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહે છે! બહાર ખુલ્લામાં જે સહેજે ન કરત, તે અંદરના અંધારામાં સો ગણા જોરથી કરાય છે.

કૉસેટ રૂ પ્લુમેટમાં આવી ત્યારે એક બાળક જેવી હતી. જીન વાલજીને તેને એક વલુખેડથી બગીચો આપ્યો. “તારી મરજીમાં આવે તેમ આ બગીચામાં કર,” એમ તેણે કહ્યું. કૉસેટ રાજી રાજી થઈ ગઈ. તે બાળને ખૂણે ખૂણે ફરી વળી. એકેએક વેલ, એકેએક છોડ, એકેએક ઝાડ જોઈ વળી; તથા બધાં ફૂલો સાથે વાતો કરી આવી.

તે પોતાના બાપુને — જીન વાલજીનને — પૂરેપૂરા અંતરથી ચાહતી. જીન વાલજીનને — મોં. મેડલીનને વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો, અને અહીં પણ તે શોખ ચાલુ હતો. વાચનને લીધે તેની વાત કરવાની — સમજાવવાની શક્તિ પણ વધી હતી. તે દરેક બાબતની લાંબી લાંબી સમજૂતી કૉસેટને આપતો અને કૉસેટ પણ તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી.

કૉસેટ થોડી થોડી વારે દોડતી તેના બાપુજી પાસે જ આવતી. જ્યાં બાપુજી હતા ત્યાં જ તેનું સર્વસ્વ હતું. તે જીન વાલજીનના ઓરડાની કંઠાવિયતથી બહુ ચિડાતી. તે કહેતી, “બાપુ, અહીં તો મને બહુ ઠંડું લાગે છે. તમે એક શેતરંજી કેમ નથી બિછાવતા અને સગડી કેમ નથી રાખવા દેતા ?”

“બેટા, ઘણા લોકોને મારા જેવું માથે છાપરું પણ મળતું નથી.”

“તો પછી હું શા માટે સગડી અને બીજી સજવડો રાખું ?”

“કારણ કે તું સ્ત્રી છે અને બાળક છે.”

“તો હવે હું અહીં જ વધારે વખત રહીશ, જેથી તમારે અહીં પણ સગડી રાખવી જ પડે.”

બીજે વખતે તેણે તકરાર માંડી, “બાપુ, તમે શા માટે કાળી રોટ્ટી ખાઓ છો ?”

“કારણ શું, એમ જ વળી, બેટા !”

“તો તમે કાળી રોટી ખાઓ છો તો હું પણ હવે કાળી જ રોટી ખાઈશ.”

પરિણામે જીન વાલજીનને પણ ધોળી રોટી ખાવાનું થરૂ કરવું પડ્યું. કોસેટને પોતાના બચપણનાં બહુ ઝાંખાં સ્મરણો હતાં. રોજ સવાર-સાંજ તે પોતાની માતા માટે પ્રાર્થના કરતી; જેકે તેની તેને બિલકુલ યાદ ન હતી. થેનારડિયર કુટુંબ તેને કેવળ ભયંકર આભાસ જોવું યાદ રહ્યું હતું. પોતાને એક અંધારી રાતે દૂર કયાંક પાણી ભરવા મોકલી હતી એવું તેને યાદ હતું. સ્પષ્ટ યાદ તો એટલું જ હતું કે, તેનું જીવન અંધારી ખાઈમાં થરૂ થયું હતું અને જીન વાલજીન તેને તેમાંથી બહાર ખેંચી લાવ્યો હતો.

ઘણી વાર તે જીન વાલજીનના ધોળા વાળ ઉપર પોતાના ગાલ મૂકી થરી રહેતી અને ગુપચુપ આંસુ સારતી સારતી વિચાર કરતી, “આ જ મારી મા છે; આ માણસ જ.”

કોઈ કોઈ વાર તે પોતાની માનું નામ જીન વાલજીનને પૂછતી. તે ચૂપ રહેતો. એ વધુ આગ્રહ કરતી, તો જીન વાલજીન માત્ર ધીમું હસી દેતો. એક વાર તેણે વધુ જોરથી આગ્રહ કર્યો. ત્યારે જીન વાલજીનનું હાસ્ય આંસુમાં પરિણમ્યું.

એક વાર કોસેટે તેને કહ્યું, “બાપુ ગઈ કાલે મેં મારી માને સ્વપ્નામાં જોઈ. તેને બે પાંખો હતી. જીવન દરમિયાન તે જરૂર દેવપણું પામી હશે.”

“શહીદી દ્વારા,” જીન વાલજીને ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

કોસેટ જ્યારે ફરવા જતી ત્યારે પોતાના પૂરા અંતરથી, હર્ષપૂર્ણ થઈ, અભિમાનપૂર્વક પોતાના બાપુના હાથને અડીંગીને ચાલતી. જીન વાલજીન તેના ભાવપૂર્ણ હૃદયની આ નિષ્ઠા અનુભવીને ગળગળો થઈ જતો. તે કહેતો, “પ્રભુ, આટલું બધું સુખ ભોગવવા લાયક થવા માટે મેં કાંઈ જ કર્યું નથી.”

ધીમે ધીમે કોસેટનો ચહેરો ખૂલતો ગયો. તેનું શરીર પણ જુદી જાતના તેજથી ઝગમગ થવા લાગ્યું. કોસેટનું પોતાનું ધ્યાન પણ તે તરફ ગયા વિના રહ્યું નહિ. તે દિવસે શરમાઈને તેણે અરીસો ઉલટાવી નાખ્યો. પણ થોડા દિવસ બાદ પોતે જ કતરાતી આંખે તેને સીધો કર્યો, અને પછી પોતાના પોશાકમાં, સુસજ્જતામાં જ્યાં જ્યાં ઊભુપ લાગી, ત્યાં ત્યાં પોતાની મેળે સુધારો થરૂ કર્યો.

જીન વાલજીનનું લક્ષ એ તરફ ગયા વિના રહ્યું નહિ. કોસેટને જે મા હોત, તો તે તરત આ ફેરફાર સમજી જાત અને રાજી થાત. જીન વાલજીન મા ન હતો, એટલે આ ફેરફાર જોઈને ચોંકી ઊઠ્યો.

ધીમે ધીમે કોસેટ પાછલા વાડા કરતાં સળિયાવાળા દરવાજા આગળ બગીચામાં વધારે રહેવા લાગી. સુંદર ચહેરો અને સુંદર પોશાક હોય અને જે તેને બહાર બીજાઓને બતાવવાનો ન હોય, તો તેનો શો ઉપયોગ !

જે વખતે આ ફેરફાર કોસેટના જીવનમાં થવા લાગ્યો હતો, એ અરસામાં જ, છ મહિનાના ગાળા બાદ, લક્ષમ્બર્ગના બગીચામાં મેરિયસે કોસેટને ફરી જોઈ.

૭૨

વાગ્યાં હોય તે બાણે !

૧

કોસેટ અને મેરિયસ બંને પોતપોતાના એકાંત અલગપણમાં હવે પસીનો ચંપાવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. ભવિતવ્યતા પોતાના ગૂઠ અને ઘાતક ધૈર્યથી એ બે પ્રાણીઓને ધીમે ધીમે પાસે લાવી રહી હતી. વિદ્યુતથી છવોછલ ભરેલાં બે વાદળ હવે એક ઝંખકારામાં ભેગાં થાય, તેમ આ બંને પણ એક જ નજરના ઝંખકારામાં ભેગાં થવાનાં હતાં, અને કડાકો થવાનો હતો.

એ 'નજર'ને પ્રશંસા કે નિંદા; પણ પ્રેમની શરૂઆત એ એક નજર-માંથી જ થાય છે, એ હકીકત છે. પછીનું બધું પછી આવે છે. નજર દ્વારા જે તણખો એકત્રીજાને ચંપાય છે, એના કરતાં વધુ વાસ્તવિક બીજું કશું નથી.

કોસેટે અજાણપણે એ જાતની નજરથી મેરિયસને જે તણખો ચાંપી દીધો, તેવો જ તણખો મેરિયસે પણ કોસેટને ચાંપી દીધો હતો, તેની મેરિયસને કંપના સુધ્ધાં ન હતી કોસેટને પણ મેરિયસ પાસેથી એ જ કારી ઘા અને એ આશીર્વાદ એકસાથે પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

કોસેટ ઘણા વખતથી મેરિયસને જોતી આવી હતી; તથા જુવાન છોકરીઓ આડું જોઈને જે રીતે નિરીક્ષણ કરે છે, તે રીતે નિરીક્ષણ કરતી થઈ હતી. મેરિયસ હજી કોસેટને સુકચકરી તથા કદરૂપી જ માનતો હતો; ત્યારે કોસેટ ક્યારની મેરિયસને સુંદર - મનોહર જોતી થઈ ગઈ હતી. તેનો

લે મિ૦ - ૧૯

થહેરો, તેનો અવાજ, તેની ચાંચ, ટૂંકમાં તે આખો તેને ભલ્ય, નમ્ર, સ્વાભાવિક અને ગૌરવવાન લાગતો હતો.

જે દિવસે તેમની નજર અરસપરસ મળી અને બન્નેને એકસરખું કાંઈક ભણાવી ગઈ, તે દિવસે રાતે કંઈક ગમગીનીમાં સૂતા પછી વહેલી સવારે ઊઠતાં જ કોસેટને તે ભણા સુંદર જુવાનની યાદ આવી. અને તે દિવસે જ્યારે સાંજના ફરવા ગયાં ત્યારે તેની નજર તે જુવાન માટે આનુરતાથી રાહ જોવા લાગી. પણ - પણ, રોજનો ઠંડો, બેદરકાર જુવાન, આજે તેની તરફ પણ આટલી આનુરતાથી, આટલી અપેક્ષાથી કેમ જોતો હતો? તરત જ કોસેટ લડાઈ માટે તત્પર થઈ ગઈ. આટલા દિવસ, જાણે કશી પરવા જ ન હોય, એવો દેખાવ ભાઈસાહેબ યાના રાખતા હતા?

શ્રીને સ્વાભાવિક રીતે જ ખબર પડી જાય છે કે, અમુક જણ ઉપર ઉઘામી શકાય તેવું હથિયાર તેની પાસે છે. અને બાળક પોતાના હાથમાં આવેલા ચપ્પુ વડે જેમ ખેંચે, તેમ જુવાન છોકરીઓ, તેનો ઉપયોગ પોતાના પ્રથમ શિકાર ઉપર કરવા માંડે છે!

પણ છતાં મેરિયસ હજુ પાસે આવવા, સામે ધસી આવવા આનાકાની કરતો હતો. એ વસ્તુથી કોસેટની બધી લડાયક તૈયારીઓ ધીમે ધીમે ઠંડી પડી ગઈ. અને એક દિવસ તે જ જીન વાલજીનને કહેવા લાગી, “બાપુ, ચાલોને આપણે એ તરફ થોડુંક ફરીએ.” મેરિયસ સામે ન આવ્યો એટલે કોસેટને સામે જવું પડ્યું. અને આ જગ્યાએ એક વાત કહી દઈએ કે, જુવાન પુરુષમાં સાચા પ્રેમનું લક્ષણ બીક - શરમ હોય છે, ત્યારે જુવાન સ્ત્રીમાં પ્રેમનું પ્રથમ લક્ષણ ધૃષ્ટતા હોય છે. અને એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. એકરૂપ થવા માટેની આ તૈયારીમાં એક જાતિ બીજી જાતિના ગુણો ધારણ કરતી થાય છે - દાખવતી હોય છે.

તે દિવસે કોસેટની નજરે મેરિયસને ગાંડો બનાવી દીધો, તો મેરિયસની નજરે કોસેટને ધુજવી દીધી. મેરિયસ તેથી વિશ્વાસ મેળવીને ગયો, ત્યારે કોસેટ ચિંતાનુર બનીને. તે દિવસથી માંડીને બન્ને એકબીજાને પૂજવા લાગ્યાં. સાચા પ્રેમનું પ્રથમ સ્વરૂપ ભક્તિ હોય છે.

કોસેટ પ્રેમ શું છે તે જાણતી જ ન હતી. મઠમાં એ શબ્દ કોઈને કાને ન પડી જાય એની ખાસ કાળજી રખાતી. પરંતુ અજાણપણામાં જ એ ભાવ તે અનુભવતી થઈ, એટલે જ એ ભાવ વધુ તીવ્રતાથી એના ઉપર આરૂઢ થયો. એમ કરવું સારું કે ખોટું, એ અવશ્યભાવી હતું કે આકસ્મિક, કાયમી હતું કે ક્ષણિક, વિહિત હતું કે નિષિદ્ધ, એય તે જાણતી ન હતી.

પરંતુ તેના અંતરાત્માને એ સ્થિતિ સૌથી અનુકૂળ નીવડી. એક જાતના પૂજનનો ભાવ, નિઃશબ્દ ધ્યાન, અને અજ્ઞાણતા ભક્તિ આરોપેલો દેવભાવ — એ બધું તેના નિર્મળ, અશક્ત અંતરને બળ અને તેજ પૂરનારું બન્યું.

૨

દરેક પરિસ્થિતિની એક સહજસ્ફુરણા હોય છે. પુરાણ-સનાતન માતા કુદરતે જીન વાલજીનને ચેતવી દીધો કે કોસેટ ઉપરના તેના સર્વાંગી માલકી-પણા ઉપર તરાપ મારનારો આવી પહોંચ્યો છે. જીન વાલજીન તેના અંતરના અંધારા ખૂણામાં એક ભયંકર ધરતીકંપ અનુભવી રહ્યો. તેને કશું સમજાતું ન હતું; તે સતત સ્થિર નજરે પોતાની આસપાસ ઘેરાતા અંધકારને નિહાળી રહ્યો : કશુંક જાણે નવું સર્જાતું હતું; કશુંક જાણે પોતામાંથી તૂટવા લાગ્યું હતું.

મેરિયસને પણ એ જ કુદરત તરફથી ચેતવણી મળી ગઈ હતી અને તે એ ‘બાપુ’ થી છુપાતો — બીતો થઈ ગયો. પરંતુ તેનું વર્તન સ્વાભાવિક ન રહ્યું. એક બાજુ બારે સાવચેતી, અને બીજી બાજુ વિચિત્ર ગફલતો ! પહેલાંની પેઠે હવે તેમની પાસે ફરતો બંધ થયો, પણ ત્યારે દૂરથી નજર પડે તે રીતે હાથમાં ચોપડી રાખીને તે બેસતો. પહેલાં તે જૂનો કોટ પહેરીને આવતો; હવે તે શેજ નવો કોટ પહેરીને આવવા લાગ્યો. જીન વાલજીન પૂરા અંતરથી એ જુવાનિયાને ધિક્કારવા લાગ્યો.

કોસેટ જરા પણ શંકા થાય તેવું વર્તતી ન હતી. પોતાને શું થતું હતું તેના પૂરા ખ્યાલ વિના પણ તે એટલું સમજી ગઈ હતી કે એ છુપાવવું તો જોઈએ.

જીન વાલજીને એ જુવાનિયા બાબત કોસેટ સાથે કશી વાત કરી ન હતી પણ એક દિવસ તે પોતાની જાત ઉપર કાબૂ ન રાખી શક્યો; ને બોલી પડ્યો : “પેલો જુવાનિયો કેવો વાંચવાનો દંભ કર્યા કરે છે !”

એક વર્ષ અગાઉ કોસેટે નિરપેક્ષપણે જવાબ આપ્યો હોત, “ના, પણ ને દેખાવે રૂપાળો છે.” દશ વર્ષ પછી, મેરિયસનો પ્રેમ હૃદયમાં ધારણ કર્યા બાદ તેણે કહ્યું હોત, “ખરી વાત ! દંભી પણ છે, અને જોવો પણ ગમે તેવો નથી !” પણ અત્યારે તો તેણે તદ્દન સ્વસ્થતાથી એટલો જ જવાબ આપ્યો, “કોણ પેલો જુવાન !”

જુવાન હૃદયોને પ્રેમમાં પડ્યા બાદ પ્રારંભિક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો થાય છે ત્યારે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, જુવાન છોકરી એકે



મુશ્કેલીમાં સપડાતી નથી, ત્યારે જુવાન પુરુષ બધી મુશ્કેલીઓમાં આંધળો બનીને ફૂદી પડતો હોય છે. જન વાલજીને મેરિયસ સામે ખરેખર યુદ્ધ જ થરૂ કરી દીધું હતું; પણ મેરિયસ પોતાની જુવાની અને પોતાના પ્રેમના અંધાપામાં તેનો એક પણ પેંતરો જોઈ જ શક્યો નહિ. જન વાલજીને ફરવા આવવાના કલાકો બદલ્યા, બેસવાની જગા બદલી, પોતાનો રૂમાલ જાણી જોઈને મૂકતો ગયો, લક્ષમબર્ગમાં કોસેટને લીધા વિના એકલો જ ફરવા આવવા લાગ્યો, — આમ તેણે જાતજાતની તદબીરોથી પોતાના પુરાવાઓ ભેગા કરવા માંડ્યા. ત્યારે મેરિયસ સામે ચાલીને એકેએક પુરાવાને સાચો ઠરાવતો ગયો. પરંતુ આખા વખત દરમ્યાન કોસેટ તો જાણે કંઈ જાણતી સમજતી ન હોય તેમ, નિશ્ચય સ્વસ્થતાથી એવું ઠાવકાપણું દાખવતી જ્યો જન વાલજીને ખાતરી થઈ ગઈ કે, આ બબૂચક જ કોસેટના ઉપર ગારો થયો છે; કોસેટને તો તેના અસ્તિત્વની પણ ખબર નથી !

ધીમે ધીમે જન વાલજીને પોતાના અંતરમાં પેલો જૂનો રાક્ષસ સળવળતો લાગ્યો. કથા સુખ વગર, અપાર દુઃખો વેઠીને, જુવાનમાંથી ઘરડો બનીને, કુટુંબ-સગાં-પત્ની-સંતાન એ કથા વગરનું જીવન ગુજરીને, કેવળ ઠોકરો ખાતાં, ધપ્પા ખાતાં, તિરસ્કાર વેઠતાં મહામહેનતે કંઈક સ્વસ્થ થયો, અને જગતે કરેલા અન્યાયોની કંઈક ક્ષમા આપતો થયો, ત્યારે એ જગત પાછું આ જુવાનિયારૂપે, તેના જીવનની કેવળ એક કમાઈ, એક સુખ, એક શાંતિ એવી જે કોસેટ, તેને ઉપાડી જવા — ઝૂંટવી જવા સામું આવ્યું છે શું ?

જન વાલજીને જગત પ્રત્યેનો સમગ્ર સુખ વૈરભાવ અચાનક જગત થઈ, મેરિયસ તરફ ચાર કાંઠે ઘૂંઘવવા લાગ્યો. તેની નજરમાં હવે એક માનુસ બીજા માણસ પ્રત્યે જુએ એ ભાવ ન હતો, પણ એક દુશ્મન બીજા દુશ્મન પ્રત્યે જુએ, કે કૂતરો ચોર પ્રત્યે જુએ તેવો ભાવ હતો.

પછી શું થયું તે આપણે જાણીએ છીએ. મેરિયસ કોસેટની પાછળ ઘર સુધી જતો તથા આંટા મારતો થયો, ત્યાર પછી તરત જન વાલજીને રૂ દ લ આઉસ્ટવાળું મકાન બદલી નાખ્યું અને તે કોસેટ સાથે રૂ ખુમેટવાળા મકાનમાં રહેવા આવી ગયો. લક્ષમબર્ગ તરફ તો પગ પણ ન મૂકવાનો તેણે કચારનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

કોસેટે કંશી ફરિયાદ ન કરી. તે કશું બોલી પણ નહિ તેણે કથા પ્રશ્નો પણ કર્યા નહિ. તેણે કાંઈ કારણ શોધવા પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તે હવે

એવી હદે આવી ગઈ હતી જ્યાં પ્રશ્ન પૂછતાં જે જવાબ આવે તે સાંભળવાનો જ ડર લાગે; અથવા પ્રશ્ન પૂછતાં પોતે જ પકડાઈ જવાનો ડર લાગે. તે કેવળ હૃદયમાં - અંતરમાં તલપાટ કરવા લાગી.

જન વાલજીનને જુવાન હૃદયોના આ તલપાટનો અનુભવ જ ન હતો; તે માત્ર એટલું જ જોઈ શક્યો કે કોસ્ટેટ ગમજીન થઈ ગઈ છે; પરંતુ એનો ઊંડો અર્થ તે સમજી ન શક્યો. તે પોતે પણ ગમજીન થઈ ગયો. બંને ચક્ષે બિનઅનુભવ જ પૂરેપૂરો શ્રસસજ્જ થઈને મેદાને પડ્યો હતો.

એક દિવસ પરીક્ષા કરી જોવા તેણે કોસ્ટેટને પૂછ્યું : “ તારે લક્ષમ-બર્ગના બગીચા તરફ ફરવા જવું છે ? ”

કોસ્ટેટના મુખ ઉપર થઈને પ્રકાશની આભા પસાર થઈ ગઈ.

“ હા. ” તેણે કહ્યું.

તેઓ બગીચામાં ગયાં. પણ ત્રણ મહિના થઈ ગયા હતા, અને મેરિયસે થાકીને ત્યાં આવવાનું બંધ કર્યું હતું.

બીજે દિવસે જન વાલજીને કોસ્ટેટને ફરી પૂછ્યું :

“ તારે લક્ષમબર્ગના બગીચા તરફ ફરવા જવું છે ? ”

કોસ્ટેટે ખિન્નતાપૂર્વક શાંતિથી જવાબ આપ્યો —

“ ના ! ”

જન વાલજીન હવે બધું સમજી ગયો. તે ઊંડા કંપ સાથે વારંવાર પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો : “ મેં આ શું કર્યું ? હું કોસ્ટેટને મઠમાંથી બહારની દુનિયામાં શા માટે લઈ આવ્યો ? ”

કોસ્ટેટની ખિન્નતામાં, ફરી મેરિયસને આ વિશાળ દુનિયામાં કદી ભેગા થવાની અશક્યતાની હતાશા ઉમેરાઈ. તેની આંખો ઝંનૂની અને તીક્ષ્ણ બની ગઈ. ઘરની પરચૂરણ બાબતો ઉપર તેનું પહેલાં જવું લક્ષ કે ચીવટ રહ્યાં નહિ.

છતાં જન વાલજીનને ક્ષો આણસાર ન આવે તેવી કાળજી તે રાખતી. પોતાના અપરાધને કારણે પોતાના વહાલા બાપુને ખોટું લાગવું ન જોઈએ, એટલું તે સમજતી હતી. જન વાલજીન તેના ચહેરા ઉપરની ફીકાશથી ચાંકીને તેને પૂછતો, “ બેટા, તને શું થયું છે ? ”

તે જવાબ આપતી, “ કશું નહિ, બાપુ. ”

અને થોડી વાર ચૂપ રહ્યા બાદ, જન વાલજીનને પણ ખિન્ન થયેલો જોઈ તે પૂછતી, “ બાપુ, તમને કશું થયું નથીને ? ”

“મને? ના બેટા.” તે જવાબ આપતો.

આ બે પ્રાણીઓ, જે એકબીજાને અત્યાર સુધી એકનિષ્ઠાથી એકાંતિક-ભાવે ચાહતાં આવ્યાં હતાં, અને જેઓ કેટલાય સમયથી એકબીજા માટે જ જીવન ધારણ કરી રહ્યાં હતાં, તેઓ હવે એકબીજાને હાથે જ પ્રહાર પામીને, એકબીજા દ્વારા જ દુઃખ ભોગવી રહ્યાં હતાં : મોંએ કશું બોલ્યા વગર, સામા ઉપર ખોટું લગાડ્યા વિના, અને આખો વખત ઉપરઉપરથી હાસ્ય ધારણ કરીને!

૩

તેમનાં જીવન ઘેરાં બનતાં ગયાં.

તેમને હવે એક જ મન-વિસામો બાકી રહ્યો હતો; જેકે પહેલાં તેમને માટે તે વસ્તુ આનંદરૂપ હતી — ગરીબગુરબાંને મદદ કરવાની, અને ભૂખ્યાંને ખવરાવવાની.

એ દરમિયાન જ પેલો જેન્ડ્રેટવાળો પ્રસંગ બન્યો હતો.

એ મુલાકાત પછી જીન વાલજીન પાછો આવ્યો ત્યારે પહેલાંની સ્વસ્થતા સાથે જ આવ્યો હતો; પરંતુ તેના ડાબા હાથ ઉપર ખૂબ મોટો ડામ હતો. તે જટલો ઊંડો હતો તેટલો જ વેદનાપૂર્ણ હતો, અને પરિણામે જીન વાલજીનને ભારે તાવમાં એક મહિના કરતાં વધુ સમય પથારીવશ રહેવું પડ્યું. તેણે ડોક્ટરને બોલાવવાની ઘસીને ના પાડી. કોસેટે ગભરાઈને ખૂબ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “તો ઢોર-ડાક્ટરને બોલાવ!”

કોસેટે બદલામાં પોતાના સમગ્ર અંતરથી અને સમવેદનાથી એ ધા રોજ બે વખત ધોવા માંડ્યો તથા તેની ઉપર પાટા બાંધવા માંડ્યા. તેના મોં ઉપરની ચિતા અને સહાનુભૂતિ જોઈ, જીન વાલજીનના મનની શાંતિ ફરી પાછી આવી અને તેની ચિતાઓ અને દુઃખ દૂર થઈ ગયાં.

કોસેટે હવે વંઢાવાળા આ નાના મકાનમાં જ મોટે ભાગે રહેતી તથા જીન વાલજીન કહે તે બધું તેને વાંચી સંભળાવતી. જીન વાલજીનનો જાણે પુનર્જન્મ થયો હતો; અને કોસેટે પોતાના સઘળા ભાવથી તેનું જતન કરી રહી હતી. એ ભાવમાં જીન વાલજીનને બીજા કોઈ માટે કશું બાકી રાખેલું દેખાતું નહિ.

આ આનંદમાં જ અને શાંતિમાં જ તે થેનારડિયરની મુલાકાતને પણ જલદી ભૂલી શક્યો. તે લોકો હવે જેલમાં હતા; જીવર્ટ પોતાને ઓળખી શકે તે પહેલાં પોતે નાસી છૂટ્યો હતો; એટલે હવે તો કોઈ

વખત તેને વિચાર આવે તોપણ થેનારડિયર-કુટુંબની દુઃખી અને પતિત હાલતનો જ આવતો.

મઠમાં સિસ્ટર માટિલ્ડાએ કોસેટને લજ્જન ગાતાં શીખવ્યું હતું. કોસેટનો કંઠ બહુ ભાવવાહી હતો; પોતાના બાપુને ઝટ આરામ થાય તથા તેમને શાંતિ મળે તે માટે તે રોજ સાંજના એટલાં ભાવભર્યાં લજ્જનો ગાતી કે થોડી વાર પૂરતું સકળ દેવદૂતો સાથેનું સ્વર્ગ જાણે ત્યાં ઊતરી આવતું.

વસંત ઋતુ આવી; આગળના બગીચાની થોભા અનેરી થઈ રહી. જન વાલજન કોસેટને તે તરફ થોડી વાર ફરી આવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. “બેટા, તું થોડો પગ દૂટો કર; બીમાર માણસની પથારી સાથે બંધાઈ રહીને તું જ બીમાર પડી જઈશ. મારી મરજી છે કે તું થોડું ફર.”

“સારું બાપુ.” એમ કહી કોસેટ પહેલી વાર તે તરફ ફરવા ગઈ.

થોડા દિવસ પછી તો જન વાલજન પણ કોસેટને ટેકે થોડો વખત ત્યાં ફરવા આવતો. બંનેનાં મન ચિતામુક્ત, શોકમુક્ત અને વસંતના નવજીવનભર્યા થઈને ખીલી રહ્યાં.

પોતાનો ઘા પૂરેપૂરો ભરાઈ જતાં, જન વાલજને પોતાનું સાંજે પેરિસના નિર્જન ભાગોમાં એકલા બહાર ફરવા જવાનું થરૂં કર્યું.

૭૩

## પડછાયા અને ઝોળા

એપ્રિલના પહેલા પખવાડિયામાં જન વાલજન બહારગામ ચાલ્યો ગયો. લાંબે લાંબે માળે તે એ રીતે ચાલ્યો જતો અને બહુ બહુ તો એક કે બે દિવસ ગેરહાજર રહેતો. તે ક્યાં જતો? કોસેટ પણ તે જાણતી નહિ. પરંતુ ઘરખર્ચ માટે પૈસાની જરૂર પડતી, ત્યારે તે ઘણુંખરું આમ બહાર જતો.

આ વખતે જન વાલજન કહેતો ગયો હતો કે, “મને પાછા ફરતાં ત્રણેક દિવસ લાગશે.”

તે સાંજે કોસેટ ઘરમાં એકલી હતી. થોડુંક ગમે તે માટે તે પિયાનો ઉઘાડી ગાવા બેઠી. અચાનક તેને બગીચામાં જાણે કોઈનાં પગલાંનો અવાજ

સંભળાયો. તે બારીના બંધ બારણા પાસે ગઈ અને ત્યાં કાન મૂકી સંભળવા લાગી.

તેને લાગ્યું કે પુરુષ જેવું કોઈ ધીમેથી ચાલી રહ્યું છે. તે તરત ઉપરને માળ પોતાના ઓરડામાં દોડી અને ત્યાં બારીમાંની ડોકા-પટ્ટી ખસેડી બહાર જોવા લાગી. ત્યાંથી બગીચાનો ભાગ તેને દિવસની જેમ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. ત્યાં કોઈ ન હતું. તેણે હવે બારી પૂરેપૂરી ખોલી નાખી. શેરીમાં પણ કોઈ ન હતું.

કોસ્ટે માન્યું કે પોતાને નાહક ભ્રમણા થઈ હતી. કોસ્ટે ઝટ બી જવાના સ્વભાવવાળી ન હતી. તેની નસોમાં ખુલ્લા પગે રખડનાર જીપ્સીનું લોહી વહેતું હતું; તે લ્હયથી બહાદુર અને તીખી હતી.

બીજે દિવસે સમીસાંજ તે બગીચામાં બહાર ફરતી હતી. કાંઈક વિચારે તેના મગજમાં ધૂમ્મી રહ્યા હતા. તેવામાં તેણે ગઈ કાલ સાંજ જેવો જ ચાલવાનો અવાજ સાંભળ્યો; જાણે કોઈ ઝાડની છાયામાં ફરી રહ્યું છે. પણ કોઈ કયાંય દેખાયું નહિ; એટલે પોતાને આવો ભ્રમ વારંવાર થાય છે એ બીના ઉપર તેને હસવું આવ્યું. હવે તે ઝુંડમાંથી બહાર આવી. ઘરના પગથિયે ચડવા માટે વચ્ચે હવે ઘાસથી છવાયેલો થોડોક ખાલી જમીનનો ટુકડો બાકી હતો. તે વખતે ચંદ્ર પણ તેની પાછળ હમણાં જ ઊગ્યો હતો. કોસ્ટેના પડછાયો તેના પગ આગળથી આ ટુકડા ઉપરના ઘાસ ઉપર લાંબાતો હતો.

અચાનક કોસ્ટે ચોકી; તેના પડછાયાની સાથે જ બીજે એક મોટો પડછાયો પણ ત્યાં લાંબાયો હતો, અને તેના માથા ઉપર ગોળ ટોપો હતો!

કોસ્ટે ધૂંજી ઊઠી અને ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ. તેનાથી બૂમ પણ ન પડાઈ કે ખસાયું પણ નહિ. પછી મહામહેનતે થોડીક હિંમત કરીને તેણે પાછા વળીને જોયું; પણ ત્યાં કોઈ ન હતું. સામે જમીન ઉપર જોયું, તો પડછાયો પણ અલોપ થયો હતો.

તે હિંમત કરીને ફરી ઝુંડ તરફ ગઈ અને દરવાજા સુધી જઈ આવી; પણ તેને કોઈ મળ્યું નહિ.

તેનું લોહી જાણે ઠરી ગયું. આ તે કંઈ મિથ્યા આભાસ કહેવાય? બે બે દિવસ સુધી એક જ જાતનો આભાસ હોઈ શકે? ખાસ ચિંતા તો એ વાતની હતી કે પેલો પડછાયો તો તેણે નજરે જોયો હતો, અને તેને માથે ગોળ ટોપો હતો!

બીજે દિવસે જન વાલજન પાછો આવ્યો ત્યારે કોસેટે બધી વાત તેને કહી સંભળાવી. કોસેટના મનમાં એમ હતું કે, તેના બાપુ તેને હસી કાઢશે અને હિંમત આપશે કે, એવા આભાસો તો બીકણ મનને થયા કરે. પણ તેને બદલે તેના બાપુ તો એકદમ ચિતાનુર થઈ ગયા.

કંઈક બહાનું કાઢીને જન વાલજન તરત બગીચા તરફ ગયો અને દરવાજા સુધીની બધી જગા તપાસી આવ્યો.

રાત્રે કોસેટ અચાનક ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠી; આ વખતે તો ચોક્કસ બગીચામાં કોઈ ચાલતું જ હતું. તેણે બારીની ડોકા-પટ્ટી ખસેડીને જોયું તો બગીચામાં એક માણસ હાથમાં મોટી ડાંગ લઈને ઊભો હતો. તે ચીસ પાડવા જતી જ હતી; તેવામાં ચંદ્રનું અજવાળું પડતાં તેને તેનો ચહેરો ઓળખાયો. એ તો તેના બાપુ હતા!

જન વાલજને તે રાત તેમજ પછીની બે રાતો બગીચામાં જ ગાળી. કોસેટ દરેક રાતે બારીની ડોકા-પટ્ટી ઉઘાડીને તે વાતની ખાતરી કરી લેતી.

ત્રીજી રાતે ચંદ્ર નાનો અને મોડો ઊગ્યો હતો. એક વાગ્યાનો શુમાર હશે. એટલામાં તેણે ખડખડાટ હાસ્યનો અવાજ સાંભળ્યો અને તરત નીચેથી તેના બાપુએ તેને નામ દઈને બોલાવી, “કોસેટ!”

તે તરત પથારીમાંથી બહાર નીકળી અને શાલ વાંટીને બારી ઉઘાડી બહાર જવા લાગી.

તેના બાપુ પેલા ઘાસવાળી જમીનના ટુકડા આગળ ઊભા હતા.

“મેં તને ગોળ ટોપો પહેરેલો પેલો પડછાયો બતાવવા ઉઠાડી.”

અને તેણે જમીન ઉપર એક પડછાયા તરફ આંગળી કરીને બતાવી. પાસેના ઘરના ધુમાડિયાની નળીનો પડછાયો ત્યાં પડેલો હતો. એ નળીને મથાળે જાળીદાર છાપરું હતું તે બરાબર ગોળ ટોપી પહેરેલા માથા જેવું દેખાતું હતું.

કોસેટ પણ હસી પડી. તેનો બધો ડર ચાલ્યો ગયો.

જન વાલજન પણ હવે તદ્દન શાંત અને સ્વસ્થ થયો. કોસેટે જેકે ધુમાડિયાની નળીનો આ પડછાયો પોતે જોયેલા ટોપાવાળા પડછાયાની દિશામાં જ હતો, કે ચંદ્ર પણ આકાશના તે જ ભાગમાં હતો, કે ધુમાડિયાની નળીનો પડછાયો પાછા ફરીને જેઈએ તેટલામાં શી રીતે ફરીથી દેખાતો બંધ થઈ જાય, વગેરે પ્રશ્નો કર્યા જ નહિ. તેને ખાતરી જ થઈ ગઈ કે, ખરેખર તેણે ધુમાડિયાનો જ પડછાયો જોયો હતો.

પરંતુ થોડા દિવસ બાદ એક બીજે પ્રસંગ બન્યો.

બગીચામાં સળિયાવાળા દરવાજાના રસ્તામાં એક પથ્થરની બેઠક હતી. તેની પાછળ વાડ જોડું કરેલું હતું જેથી તે બેઠક ઉપર બેઠેલા ઉપર શેરીમાંથી જનાર આવનારની નજર ન પહોંચે. જોકે કોશિય કરે તો તેનો હાથ ત્યાં પહોંચે ખરો. એક સાંજ એ જ એપ્રિલ મહિનામાં જીન વાલજીન બહાર ફરવા ગયો હતો અને કૉસેટ -સૂર્યાસ્ત પછી તે બેઠક ઉપર બેઠી હતી. અચાનક સંધ્યાના ઓળાની પેઠે કાંઈક માનસિક ખિન્નતાના ઓળા તેના મન ઉપર ઊતરી આવ્યા. વિચારમાં ને વિચારમાં તે ઊઠી અને ઘાસ ઉપર આમ-તેમ ફરવા લાગી. ઘાસ ઝાકળથી ભીનું થયેલું હતું. તેને લાગ્યું કે, આવામાં જોડા પહેરીને જ ફરવું ઠીક કહેવાય, નહિ તો શરદી લાગી જાય. એટલે તે પાછી પેલી બેઠક તરફ આવી.

જેવી તે બેસવા ગઈ, તેવો જ એ બેઠક ઉપર કંઈક મોટો એવો પથ્થરનો ટુકડો પડેલો તેણે જોયો. જ્યારે તે ત્યાંથી ઊઠી હતી, ત્યારે તે ત્યાં ન હતો એની તેને ખાતરી હતી. કૉસેટને વિચાર આવ્યો કે દરવાજાના સળિયા-માંથી હાથ નાખીને કોઈએ પથ્થર ત્યાં મૂક્યો છે. તે તરત જ પાછી ઘરમાં નાઠી. પાછળ નજર કરવાની પણ તેની હિંમત ન રહી,

ઘરમાં જઈ તેણે ટુસોં ડોસીને પૂછ્યું કે, બાપુ ઘેર પાછા આવ્યા છે કે નહિ. ટુસોંએ ના પાડી. એટલે કૉસેટે ટુસોં ડોસીને કહ્યું કે, રાતે સુના પહેલાં બધાં બારીબારણું બરાબર બંધ થયાં છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેવી.

ટુસોં ડોસી રોજ બારીબારણું બરાબર બંધ કરતી જ હતી. એટલે તેણે તો બારણું બંધ ન થયાં હોય તો કોઈ રાતે અંદર ઘૂસે, એકલી સ્ત્રીઓને જોઈ તેમનું ગળું દાબી તેમને ચૂપ રહેવાનું કહી બધા પૈસા અને ચાવીઓ આપી દેવાનું કહે, અને આપણી પાસે ન હોય તો ઝટ ડોકું કાપી નાખે ..... ઈંઠ બિહામણાં ચિત્રો દોરવા માંડયાં.

કૉસેટ એ વર્ણનથી એટલી બધી છળી ગઈ કે, તે એ અંધારામાં ટુસોં ડોસીને દરવાજા પાસેની બેઠક ઉપરનો પથ્થરનો ટુકડો જોવા જવાનું કહી થકી જ નહિ. આખી રાત તેને એ પથ્થરનાં જ સ્વપ્ન આવ્યાં, એ પથ્થર સ્વપ્નમાં મોટો પહાડ જેવો બની રહ્યો, અને તેમાં બિહામણી ગુફાઓ હતી.

બીજે દિવસે સવારમાં, સૂર્યોદય થતાં, રાતના બધા ઓળા દૂર થઈ ગયા અને તેમનાથી ડરવા બદલ હસવાની સ્થિતિ આવી, ત્યારે તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, મને પેલા ગોળ ટોપાવાળા માણસનો જેમ આભાસ થયો હતો, તેમજ પેલા

પથ્થરનો પણ આભાસ જ થયો હશે. કદાચ એ પથ્થર જોવાનું પણ સ્વપ્ન જ આવ્યું હશે !

પછી ધીમે ધીમે તે કપડાં પહેરી બગીચામાં ફરવા ગઈ અને સીધી પહેલી બેઠક તરફ દોડી. તો પેલો પથ્થર ત્યાં હતો જ !

પણ રાતે જ વસ્તુ ભય પ્રેરે, તે દિવસે ઈતેજરી પ્રેરે. કોસ્ટે તે પથ્થર પાસે ગઈ અને તેને હાથમાં લીધો. તરત જ તેની નીચે કાગળ જેવું કાંઈક દેખાયું.

વસ્તુતાએ એ એક પરબીડિયું હતું. તેના ઉપર સરનામું ન હતું; તેમજ તે બીડેલું પણ ન હતું. તેમાં કેટલાક હાથે લખેલા અગળો દેખાતા હતા.

કોસ્ટેની ઈતેજરી વધતી ગઈ. તેણે તે કાગળો કાઢીને જોયા — ક્યાંય કોઈનું નામ ન હતું. કોઈની સહી ન હતી. કાગળોનો એ એક ચોક્કો જ હતો. દરેક પાન ઉપર નંબર નાખેલા હતા. પણ આખા કાગળમાં કોઈમાં થોડી તો કોઈમાં વધુ લીટીઓ કાવ્યની પેઠે લખેલી હતી. અક્ષરો અતિ સુંદર હતા.

આ કાગળો કોના હશે ? કોને કોણે મોકલ્યા હશે ? જરૂર એ કાગળો કોઈએ તેને જ મોકલ્યા છે. કારણ કે, એ તેની બેઠક ઉપર જ પથ્થરથી દબાવીને મૂક્યા હતા. પોતાને માટે કાગળો ? તેને ધુજારી આવી ગઈ. આનંદની ? ડરની ? કોણ જાણે.

૭૪

## પથ્થર નીચેનું હૃદય

કોસ્ટે ચારે તરફ તથા ઉપર નીચે નજર કરી જોઈ અને પછી એ કાગળો વાંચવા માંડ્યા :

‘આખા વિશ્વને સમેટીને એક માનવપ્રાણીમાં કેન્દ્રિત કરી દેવું, એક પ્રાણીને વિસ્તારીને અનંત પરમાત્મારૂપ બનાવી દેવું, એનું નામ પ્રેમ !

‘ઈશ્વર બધાં પ્રાણીઓની પાછળ રહેલો છે; પરંતુ વસ્તુઓ ઈશ્વરને સંતાડી દે છે. વસ્તુઓ કાળી હોય છે અને પ્રાણીઓ અપારદર્શક છે. કોઈ પ્રાણીને ચાહવું એટલે તેને પારદર્શક બનાવી દેવું.

‘વિશોગી પ્રેમીઓ કેવી કેવી વસ્તુઓને તથ્યતા અર્પે છે ! તેઓને એકબીજાને જોતાં મળતાં અટકાવો : તેઓ તરત પંખીઓના ગીતને, ફૂલોની



સુગંધને, બાળકોના હાસ્યને, સૂર્યના પ્રકાશને, પવનના નિસાસાઓને, તારાઓનાં કિરણોને, — આખા જગતને કામે લે છે. અને કેમ ન લે? ઈશ્વરનું આખું જગત પ્રેમની તહેનાત ભરવા સરજાયેલું છે. પ્રેમ આખી કુદરતને પોતાના સંદેશા લઈ જનારી દૂતી બનાવી શકે તેવી તાકાત ધરાવે છે.’

\*

\*

\*

‘હે વસંત! તું મારો પત્ર છે, જે હું તેને લખું છું.’

‘પ્રેમ જ્યારે બે પ્રાણીઓને ઓગાળીને પવિત્ર અને દૈવી એકતામાં ઢાળી દે છે, ત્યારે જીવનનું રહસ્ય તેમને માટે ખુલ્લું થાય છે.’

\*

\*

\*

‘જે દિવસે સ્ત્રી તમારી પાસેથી પસાર થતી વખતે તમારા ઉપર પ્રકાશ ફેંકી જાય, તે દિવસે તમારું આવી બન્યું જણા! તમારે માટે પછી એક જ રસ્તો બાકી રહે છે : તેને એટલી બધી તીવ્રતાથી ચિંતવો કે, તેને પણ તમારો વિચાર કરવો પડે!’

\*

\*

\*

‘પ્રેમ જે આદરે છે, તેને ઈશ્વર જ પૂર્ણ કરી શકે.’

‘સાચો પ્રેમ હાથનું એક મોઝું ખોવાતાં હતાય થઈ જાય અને એક રૂમાલ જડતાં આનંદવિભોર બની ઊઠે. તેની ભક્તિ અને તેની આશાઓ માટે અનંતકાળ જેઈએ. પ્રેમ એકીસાથે અત્યંત મોટી વસ્તુનો અને અત્યંત નાની વસ્તુનો બનેલો છે.’

\*

\*

\*

‘પ્રેમ કશાથી નુષ્ઠ થતો નથી. આપણને સુખ મળ્યું, તો આપણને સ્વર્ગ જેઈએ; આપણને સ્વર્ગ મળ્યું, તો આપણને વૈકુંઠ જેઈએ.’

\*

\*

\*

‘હજી તે લક્ષમબર્ગમાં આવે છે? — ના બાઈ.

‘હજી તે આ દેવળમાં પ્રાર્થના માટે આવે છે? — હવે નથી આવતી.

‘હજી તે આ ઘરમાં જ રહે છે? — તે ક્યારનું ઘર બદલીને ચાલી ગઈ છે.

‘તે હવે ક્યાં રહેવા ગઈ છે? — તે કહી ગઈ નથી.

‘કેવી નિરાશા? પોતાના આત્માનું સરનામું ન જાણવું!’

\*

\*

\*

‘એક વિચિત્ર વસ્તુ બની છે. તું જાણે છે? હું અંધારામાં આવી પડ્યો છું. એક વ્યક્તિ એવી છે જે ચાલી ગઈ છે અને આકાશના પ્રકાશને પોતાની સાથે લેતી ગઈ છે.’

\*

\*

\*

‘અરે! એક જ કબરમાં પડ્યે સૂતાં હોઈએ, અને અંધારામાં એક જ આંતરણી અવારનવાર સ્પર્શવાની મળે, એટલુંય મારી અમરતા માટે બસ છે.’

\*

\*

\*

‘પ્રેમના પીડિતો, હજુ વધુ પ્રેમ કરે! પ્રેમ કરતાં કરતાં મરી મટવું, એ જ સાચું જીવન છે.’

\*

\*

\*

‘મને એક જુવાનિયો શેરીમાં મળ્યો; તે પ્રેમમાં પડેલો હતો. તેનો ટોપો જૂનો થઈ ગયો હતો. તેનો કોટ ચીથરેહાલ હતો. કોણી આગળ ભગદાળાં જ હતાં. તેના જોડામાં થઈને પાણી પેસતું અને તેના આત્મામાં થઈને તારાઓ!

‘આપણે કોઈના પ્રેમપાત્ર બનીએ એ કેવી ભવ્ય વસ્તુ છે? પણ કોઈને આપણે પ્રેમ કરવો, એ તેના કરતાં પણ વધુ ભવ્ય વસ્તુ છે. પ્રેમનો સ્પર્શ થતાં હૃદય મહાન બની જાય છે. પછી નાની તુચ્છ વસ્તુઓમાં તે રાચતું નથી.’

\*

\*

\*

‘કોઈ પ્રેમ કરનારો ન હોત, તો સૂર્ય બુઝાઈ ગયો હોત.’

## ૭૫

### એ પછીની કોસેટ

કોસેટને આ કાગળના અક્ષરો પ્રકાશનાં કિરણ થઈને વીધી ગયા. તેના અંતરના પ્રેમને જાણે એ કાગળ વાચા આપતો હતો. જે બધું તેના હૃદયમાં ગૂઢ અનુભવ — ગૂઢ વેદના — રૂપે હતું, તે હવે શબ્દ રૂપે પ્રગટ થયું. અહા, શબ્દ એ હૃદયના બધા ભાવોનો કેવો મૂર્તિરૂપ છે! શબ્દ રૂપી એ મૂર્તિ બધા ભાવોને કેવા જીવંત બનાવી મૂકે છે! શબ્દ અને ભાવ! ભાવ અને શબ્દ!

કોસેટ એ શબ્દોના દર્શન પછી, પહેલાંની કોસેટ ન રહી. તે જુદી જ બની ગઈ. નામકામ વિનાના એ પત્રો હોવા છતાં, તે એ પત્રો લખનારને — તેના હાથને — અરે તેના અંતરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકવા લાગી. એ કાગળો કબરમાં પગ મૂકીને અને સ્વર્ગમાં આંગળી રાખીને લખાયેલા હતા. કાગળ ઉપર શબ્દો પડ્યા ન હતા, એ તો કોઈનો અંતરાત્મા જ ટીપાં રૂપે ટપકી પડ્યો હતો.

એ કાગળો લખનાર જ ન હતા! એણે તેને શોધી કાઢી હતી. તે પોતે શું એને ભૂલી ગઈ હતી? ના કદી નહિ! તે હંમેશા એને જ ચાહતી આવી છે. અંગારા ઉપર માત્ર થોડો વખત રાખ છવાઈ ગઈ હતી; પણ એની યાદ અંતરમાં વધુ ઊંડી ઊતરી હતી. પણ એ અંગારો હવે આગ બનીને તેના આખા વ્યક્તિત્વમાં ભભૂકી ઊઠ્યો. એ પત્રો તેના અંતરને પ્રજ્વલિત કરનાર ચિનગારી રૂપ બન્યા. જો તેના અંતરની આગ ઠરી જ ગઈ હોત, તો આટલી ચિનગારીથી તે પ્રગટી ન ઊઠત. માનવ અંતરનાં બધાં પડ ચેતન છે, જોટલું ઉપરનું તેટલું જ ઊંડામાં ઊંડું પણ.

“હા, હા, આ તેના જ પત્રો હતા. મેં તેની આંખોમાં આ બધું ક્યારનું વાંચ્યું હતું,” કોસેટ વારંવાર રટવા લાગી.

ત્યાં ઊભા રહીને ત્રણ વખત બધા પત્રો વાંચ્યા પછી, શેરીના વટે-માર્ગુઓની નજરાથી બચવા તે ઘર તરફ પાછી વળી. હવે બીજા કોઈની આંખો પોતાની ઉપર પડે તે તેનાથી સહન થાય તેમ રહ્યું નહિ.

વારંવાર વાંચી વાંચી બધાં વાક્યા તેને લગભગ મોઢે થઈ ગયાં.

જ્યારે સાંજ પડી, ત્યારે જીન વાલજીન બહાર ફરવા ચાલ્યો ગયો. કોસેટે હવે પોશાક અડચત્રા માંડ્યો. માથાના વાળ તેના ચહેરાને વધુમાં વધુ શોભે એ રીતે તેણે ઓળ્યા. તે શું બહાર જવાની હતી? હરગિજ નહિ.

કોઈ તેની મુલાકાતે આવવાનું હતું? હરગિજ નહિ.

અંધારું થવા લાગ્યું એટલે તે બગીચામાં ગઈ. ટુસોં ડોસી રસોડામાં કામે વળગેલી હતી.

કોસેટ બગીચામાં આમ તેમ ટહેરવા લાગી. જે ડાળીઓ બહુ નમી ગયેલી હતી, તે બધીને તેણે હાથ વડે આમ તેમ ખસેડી નાખી.

આમ કરતાં કરતાં તે પેલી બેઠકે પહોંચી.

પેલો પથ્થર હજુ ત્યાં પડેલો હતો.

બેઠક ઉપર બેસીને તેણે પોતાનો હાથ પેલા પથ્થર ઉપર ફેરવવા માંડ્યો. જાણે તે એનો આભાર માનતી હોય!

અચાનક તેને લાગ્યું કે, તેની પાછળ કોઈ ઊભું છે.

તેણે ડોક ફેરવીને જોયું અને પછી તે એકદમ ઊભી થઈ ગઈ.

તે ન્યાં ઊભો હતો.

તેનું માથું ખુલ્લું હતું તે ફીકો અને દૂબળો દેખાતો હતો. તેના ચહેરાની અનુપમ મધુરતાની પાછળ મૃત્યુ અને અંધકારની આભા દેખા દેતી હતી. તેના ચહેરા ઉપર વિદાય થના દિવસનો અને વિદાય થતા આત્માનો ઝાંખો પ્રકાશ હતો.

તે હજુ છોક ઓળાડપ બની ગયેલો નહોતો લાગતો, તેમ જ જીવતા માણસરૂપ પણ નહોતો લાગતો.

તેનો ટોપો થોડે દૂર એક ઝુંડ આગળ પડ્યો હતો.

કોસેટ બેભાન થઈ જવાની અણી ઉપર આવી ગઈ; પણ તેણે ચીસ ન પાડી. તે ધીમે ધીમે પાછી ખસવા લાગી, કારણ કે તે આગળ ખેંચાતી જતી હતી. પેલો સ્થિર જ ઊભો રહ્યો.

કોસેટ પાછળ ખસતી ખસતી એક ઝાડ સાથે અથડાઈ. તરત તે તેને અડીંગીને ઊભી રહી. એ ઝાડ જે ન હોત, તો તે ક્યારની ગબડી પડી હોત.

એવી અર્ધ બેભાન અવસ્થામાં તેણે એક ધીમે મંદ અવાજ સાંભળ્યો :  
“હું અહીં આવ્યો છું તે બદલ માફ કરજો. મારું હૃદય ફાટી પડે છે. હું જે સ્થિતિમાં છું તે સ્થિતિમાં લાંબું જીવી શકું તેમ રહું નથી, એટલે હું આવ્યો છું. મેં આ બેઠક ઉપર મૂકેલા કાગળ તમે વાંચ્યા? મારાથી બી જશે નહિ. લક્ષ્મબર્ગમાં એક વખત તમે મારી તરફ નજર નાખી હતી, એ તમને યાદ છે? એક વરસ થશે. ઘણા વખતથી હું તમને નજરે જોઈ શક્યો નહોતો. મને તમારા ઠેકાણાની જ ખબર ન હતી; તમે ઘર બદલીને ચાલી ગયાં હતાં. હું રાતે અહીં આવું છું. બીજો નહિ. મને કોઈ જોનું નથી. હું બારીમાંથી નજીક રહીને તમને જોવા માટે આવું છું; તમારે કાને ન પડે તે રીતે ધીમે પગલે ચાલું છું. કદાચ તમે બી જાઓ, એટલે. પેલી સાંજે હું તમારી પાછળ આવીને ઊભો રહ્યો હતો. તમે પાછું વળીને જોયું કે તરત હું ભાગ્યો. એક વખત તમને ગાતાં મેં સાંભળ્યાં. મને કેટલો બધો આનંદ થયો! હું બહાર રહીને સાંભળું તેથી તમને દખલ થાય છે? તમને તેનાથી કશું નુકસાન થવાનું નથી. હું તમને મારાં દેવદૂત માનું છું; મને કોઈ કોઈ વાર અહીં આસપાસ આવવા દેજો. મને લાગે છે કે હું બહુ જીવવાનો નથી. તમને ખબર નથી પણ હું તમને પૂજું છું. મને માફ કરો;

હું તમારી સાથે સીધી વાત કરું છું એ તમને નહિ ગમે. તમે ચિડાશો. તમારી નજીક આમ આવીને ઊભા રહેવું અને આમ સંબોધન કરવું એવી તમે ચિડાઓ જ; તમે ત્રાડાયાં છોને?”

“ઓ મા રે!” કોસેટ એટલું જ બોલી અને ઢગલો થઈને જમીન ઉપર તૂટી પડી.

તેણે તેને પકડી લીધી. તેણે તેને પોતાના બાહુમાં સમેટી લીધી. પોતે શું કરતો હતો તેનું તેને ભાન ન હતું. તે પોતે જ થરથર ધ્રુજી રહ્યો હતો, છતાં તે તેને ટેકો આપી રહ્યો. તેને લાગ્યું કે તેના માથામાં નર્વો ધુમાડો ભરાઈ ગયો છે. તેનાં આંખનાં પોપચાંની નીચેથી પ્રકાશના બિંસોટા ઊડવા લાગ્યા. તેના વિચારો લુપ્ત થઈ ગયા. તેના હૃદયને અઢેલીને જ અનુપમ સુંદરી ઊભેલી હતી. પણ તેના અંતરમાં જરા પણ ભાવ ઊઠ્યો નહિ. તે તો પોતાના ઈષ્ટદેવના સાન્નિધ્યમાં — સાક્ષાત્કારમાં — આંતર-બ્રાહ્મ સર્વ ભાવ ખોઈ બેઠો હતો.

કોસેટે તેનો હાથ પકડી પોતાના હૃદય ઉપર મૂક્યો અને ત્યાં રાખેલા પેલા પરબીડિયાનો તેને સ્પર્શ કરાવ્યો.

“તો તમે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરો છો?”

કોસેટે ધીમા અવાજે જવાબ આપ્યો : “તમે જાણો છો જ વળી!”

અને તેણે પોતાનું શરમથી લાલ બની ગયેલું મોં પેલા ગર્વિષ્ઠ અને ઉન્મત્ત બનેલા જુવાનની છાતીમાં દુપાવી દીધું.

તે તરત તેની સાથે પેલી બેઠક ઉપર બેસી પડ્યો. હવે શબ્દોનું કામ નહોતું. અંધારામાં ચમકતી આંખોએ તે બંને એકબીજા તરફ જોઈ રહ્યાં.

રાત આસપાસ જામવા લાગી. પથ્થરની બેઠક વધુ ઠંડી થવા લાગી. ઘાસ અને જમીન ભીનાં થઈ ગયાં. તેઓ એકબીજાની સામે જ નીરખી રહ્યાં. તેમના હાથ ક્યારે ભિડાઈ ગયા હતા તેની તેમને ખબર ન હતી.

તે બગીચામાં શી રીતે આવ્યો હતો તેનો કોસેટેને વિચાર પણ ન આવ્યો. તેણે તે અંગે કશી પૂછપરછ પણ ન કરી. પોતે જ્યાં હોય, ત્યાં તે હોય એ જ સ્વાભાવિક હતું!

ધીમે ધીમે બંનેનાં હૃદયો શબ્દરૂપે વહેવા લાગ્યાં. શબ્દ બંનેનાં હૃદયનું અમી એકબીજામાં રેડવા લાગ્યા. બંનેના હૃદયના અનંત ભાવોને અરસપરસ સ્થળપલટો કરવા માટે શબ્દ સિવાય બીજું કયું સજળ વાહન મળે? એ શબ્દો કાંઈ વર્ણમાળાના શબ્દો નથી હોતા; તે તો હોય છે અનંત શક્તિની મૂર્તિરૂપ બીજ-વર્ણો!

જ્યારે તેઓની વાતો પૂરી થઈ, ત્યારે તેને લાગ્યું કે, હવે પોતાના અંતરનું કશું પોતાની પાસે બાકી રહ્યું નથી. પછી નિરાંતે તેના ખભા ઉપર માથું મૂકી કૉસેટ પહેલી વાર પૂછ્યું, “અને તમારું નામ શું બલા?”

“મારું નામ મેરિયસ; અને તમારું?”

“મારું નામ કૉસેટ.”

૭૬

## ઝોળા ઘેરાય છે

જન વાલજનને કશો વહેમ નહોતો ગયો. કૉસેટ ખૂબ ખુશી-આનંદમાં રહેતી હતી, અને જન વાલજનને એટલું જ બસ હતું. કૉસેટનું અંતર એટલું નિર્મળ હતું કે મેરિયસ ઉપરના તેના હૃદયમાં ઊભરાતા પ્રેમને કારણે તેના નિર્દોષ, કુંવારા ચહેરાની પવિત્રતા ઉપર કશો કાંઈ લાગ્યો ન હતો. તે એ ઉંમરે અને એ અવસ્થાએ હતી કે, ફિરસ્તો હાથમાં કમળ ધારણ કરે તેટલી સ્વાભાવિકતાથી કુંવારિકા પોતાના પ્રેમને ધારણ કરી શકે છે.

તેમાં વળી જ્યારે બંને પ્રેમી પૂરેપૂરી સમજદારીથી કામ લે, ત્યારે તેઓ બધું બરાબર જાણી શકે છે. પરિણામે કૉસેટ તરફથી જન વાલજનને કશું ક્લુબ્ધ થવાનું કારણ જ મળતું નહોતું. જન વાલજન ફરવા જવાનું કહે, તો જવાબ મળે, “હા બાપુજી, ચાલોને! બહાર કેવી મજા છે!” તે જો ઘેર રહેવા માગે તો, “હા બાપુજી, ચાલો હું તમને તમારું ગમતું ગીત સંભળાવું! તમે સંભળો ત્યારે મને ગાવાનું કેટલું બધું ગમે છે!” જન વાલજન દરરોજ દસ વાગ્યે સૂઈ જતો, અને મેરિયસ તે સમય જાળવીને જ બગીચામાં આવતો. તે બહાર શેરીમાં જ ઊભો રહેતો : જ્યારે કૉસેટ બારણું ઉઘાડે તેનો અવાજ સંભળાય, ત્યારે જ તે અંદર આવતો. દિવસે તો તે એ બાજુ ફરતો જ નહિ. જન વાલજનને ખબર પણ ન હતી કે મેરિયસ હજુ જીવે છે!

બુટ્ટી ડોસીને તો ઘરનું કામકાજ અને આ બે જણનું ખાવાપીવાનું સંભાળવા સિવાય બીજું કાંઈ લક્ષ્ય જ નહોતું; એટલે તે તો થાકીને રાતે ઘસઘસાટ ઊંઘી જ જતી.

લે૦ - ૨૦

કોસેટ અને મેરિયસ રાતે મળતાં ત્યારે પણ એવી જગાએ બેસતાં, જેથી શેરીમાંથી કે ઘરમાંથી કોઈને કશું દેખાય નહિ. ઉપરાંત, તેમની વાતચીત પણ, મુખ્યત્વે, એકબીજાનો હાથ મિનિટે વીસ વાર દબાવીને ડાળીઓ સામે ઊંચું જોઈ રહેવામાં જ ચાલતી ! અને છતાં તેમની એકબીજામાં લવ-લીનતા એટલી બધી ગાઢ હોતી કે, તેમનાથી ત્રીસ ડગલાં દૂર વીજળી પડે, તોપણ તેમને ખબર ન પડે.

મેરિયસ જ્યારે આવતો ત્યારે દરવાજાનો એક ઢીલો પડેલો સળિયો ખસેડીને જરા ભચકાઈને આવતો; અને જ્યારે પાછો જતો ત્યારે તે સળિયો તેની જગાએ બરાબર એવો ગોઠવી દેતો કે જેથી કોઈને કશું આંખુંપાંખું થયેલું લાગે જ નહિ. મેરિયસ ઘણુંખરું મધરાત થાય ત્યાર પછી જ ઘેર પાછો ફરતો.

પરંતુ દરમ્યાન ઘણી ગૂંચવણો ઊભી થતી જતી હતી.

એક રાતે મેરિયસ કોસેટના ઘર તરફ જવા નીકળ્યો હતો, ને માથું નીચું ધાલીને ચાલતો હતો. તે રૂ પ્લુમેટના ખૂણા આગળ આવ્યો, ત્યારે અચાનક તેણે એક અવાજ સાંભળ્યો :

“ કેમ છો, મેરિયસ મહાશય ? ”

મેરિયસે મોં ઊંચું કરીને જોયું, તો એપોનીન.

એપોનીન મેરિયસને રૂ પ્લુમેટ આગળ લઈ આવી હતી, ત્યાર પછી મેરિયસે કદી તેનો વિચાર જ કર્યો નહોતો. તેના મનમાંથી તે છેક જ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. તેના તરફ તેને કૃતજ્ઞતાનો જ ભાવ હતો; તેનું અત્યારનું સુખ એને આભારી હતું. છતાં અત્યારે જ્યારે તે કોસેટને મળવા જ જતો હતો, ત્યારે તે સામે મળી તેથી તે જરા અકળાયો.

પ્રેમ વગેરે વૃત્તિઓ જ્યારે પવિત્ર હોય છે અને નસીબદાર નીવડી હોય છે, ત્યારે પણ, તે મણસને પરિપૂર્ણ બનાવી મૂકે છે એમ માનવું, એ ભૂલ છે. તે તેને માત્ર ભુલકણો બનાવી મૂકે છે. એ સ્થિતિમાં તે દુઃખ બનવાનું જેમ ભૂલી જાય છે, તેમ ભલા થવાનું પણ ભૂલી જાય છે. ફરજ, કૃતજ્ઞતા, જવાબદારી વગેરે અગત્યની બાબતોનો ખ્યાલ પણ લુપ્ત થઈ જાય છે. બીજે કોઈ વખતે મેરિયસ એપોનીન તરફ કંઈક બીજી રીતે વર્ત્યો હોત; પરંતુ અત્યારે કોસેટને મળવાના ઉમંગકાથી ભાનભૂલો થઈને તે ધસમસાટ જતો હતો, એટલે તે જરા ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો : “ હૈં, કોણ ? એપોનીન ? ”

“ તમે આમ કઠોર થઈને કેમ બોલો છો, મેરિયસ મહાશય ? મેં તમારું શું બગાડ્યું છે ? ”

“ના; કંઈ જ નહિ વળી.”

વાત તો ખરી હતી! તેણે તેનું કશું બગાડ્યું ન હતું; ઊંચટું સુધાર્યું હતું. પરંતુ માત્ર કશું બગાડ્યું નથી એટલું કહીને ચૂપ ઊભા રહેવું એ કંઈ પૂરતું નથી. પરંતુ મેરિયસ ચૂપ જ ઊભો રહ્યો.

એપોનીન કંઈક બોલવા ગઈ, “મને હવે કહો ...”

પણ પછી જાણે તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યા જ નહિ. થોડી વાર ચૂપ રહી, હસીને પાછી બાલી, “ઠીક, પણ,—” ફરી પાછી તે ચૂપ થઈ ગઈ. તેણે આંખો ઢાળી દીધી.

મેરિયસ જવાની ઉતાવળમાં હેય તેમ અધીરો થઈને ઊભો હતો. છેવટે અચાનક એપોનીન બોલી ઊઠી, “વડુ; આવજે, મેરિયસ મહાશય.”

અને આટલું બોલી તે ચાલતી થઈ.

બીજે દિવસે એટલે કે ૧૮૩૨ની ત્રીજી જૂનને દિવસે—એ દિવસ પૅરિસ ઉપર ઝૂમી રહેલા કારમા બનાવોનાં વાદળોને કારણે નોંધપાત્ર છે—રાત પડતાં મેરિયસ આગલી સાંજની જેમ એ જ રસ્તે, એ જ પ્રમાણે, દૃઢ્યમાં આનંદસમાધિના તરંગો ઝીંવતો ઝીંવતો જતો હતો. એટલામાં તેની નજર ઝાડના અંધારામાં સામેથી આવતી એપોનીન ઉપર પડી. એક પછી એક બે દિવસ લાગલાગટ! મેરિયસ છંછેડાઈ ગયો. તે બોલ્યાચાલ્યા વિના જલદી રસ્તો બદલી બીજી શેરીમાં થઈને ૩ પ્લુમેટ તરફ વળ્યો.

એ કારણે જ એપોનીન હવે તેની પાછળ પાછળ ૩ પ્લુમેટ તરફ ગઈ. પહેલાં તેણે એમ કદી ક્યું ન હતું. અત્યાર સુધી તે એક બાબુ ઊભી રહીને, તેને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, તેને જોઈને જ સંતોષ માનતી. આગલી રાતે જ તેણે તેની સાથે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

એપોનીને મેરિયસને દરવાજાનો સળિયો ખસેડી અંદર જતો જોયો. “ઓહો!” તે ગણગણી, “એ તો ઘરમાં જ જાય છેને!”

તે પણ દરવાજાના સળિયાઓ પાસે ગઈ અને એક પછી એક સળિયો હલાવી જોયો. મેરિયસે જે સળિયો ખસેડ્યો હતો તે તેના હાથમાં તરન આવી ગયો.

તે એ સળિયા પાસે જ બેસી ગઈ. ત્યાં આગળ દરવાજાની ભોંતના થાંભલાનો ખૂણો પડતો હતો, એટલે તે પૂરેપૂરી ઢંકાઈ ગઈ હતી.

“ભાઈસાહેબ અહીં રોજ આવતા હોય એમ લાગે છે!” તે થોડી વાર પછી ગણગણી. ત્યાં થઈને પસાર થતો એક વટેમાર્ગુ એ અવાજ સાંભળીને તથા કોઈને ત્યાં ન જોઈ બીનીને જરા ઝડપી પગલે આગળ ચાલી ગયો.



અને એ સારું થયું. કારણ કે નહિ તો થોડા વખત બાદ એકની પાછળ થોડે દૂર બીજી એમ છ જણા ભીંત સરસા ચાલતા ચાલતા એ દરવાજા તરફ જ આવી રહ્યા હતા.

ત્યાં ભેગા થઈ અંધારામાં તેઓએ મસલત આરંભી દીધી. એક જણો ધીમે ધીમે સળિયા તપાસવા લાગ્યો. એપોનીને થોડી વાર પહેલાં હલાવેલા સળિયા પાસે તેનો હાથ આવ્યો કે તરત ઝપ દઈને અંધારામાંથી એક બીજી હાથ તેના ઉપર પડ્યો.

“અંદર કૂતરો ફરે છે.” એટલું બોલી એક છોકરી ઝટ તેની સામે આવીને ઊભી રહી. જંગલી પ્રાણીઓ જ્યારે અચાનક ચોકે ત્યારે વધુ વિકરાળ બની જાય છે. પેલો પણ એક ડગલું પાછો પડીને બોલ્યો, “આ ડાકણ કોણ છે?”

“તમારી દીકરી.” એપોનીને થેનારડિયરને જવાબ આપ્યો હતો.

એપોનીનને આગળ આવેલી જોઈ, બાકીના પાંચ, અર્થાત્ કલેકેસસ, ગ્યૂલમેર, બેબ્રેટ, મોંટપાને અને બ્રુજો કથો અવાજ કર્યા વિના તેની આસપાસ ટોળે વળ્યા. દરેક પાસે કંઈક ને કંઈક વિચિત્ર આકારનું ઓજાર હતું.

“તું અહીં કેમ ઊભી છે? અહીં શું કરે છે? ગાંડી થઈ છે કે શું? ચાલ, ખસ, વેગળી.” થેનારડિયરે તડૂકીને પણ ધીમેથી કહ્યું.

એપોનીન તેના ગળા ઉપર છલાંગ મારીને બોલી, “વાહ, હું અહીં છું કારણ કે હું અહીં છું. પચરા ઉપર ન બેસવાનો પણ કંઈ કાયદો છે કે શું? ખરી વાત તો એ છે કે, તમે લોકોએ અહીં ન હોવું જોઈએ. તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો? મેં મોંઘોન મારફત કહેવરાવ્યું નહોતું કે, અહીં કાંઈ મળે તેમ નથી? પણ બાપુજી, તમે ક્યારે છૂટ્યા? મને જરા ભેટો તો ખરા!”

પણ થેનારડિયર તો તેના હાથ આમળીને છૂટો થઈ ગયો અને બોલ્યો, “ઠીક ઠીક, હું છૂટ્યો છું, બસ? હવે તું અહીંથી ચાલતી થા, જોઈ.”

“વાહ બાપુજી, તમેય ખરા છો! મારી માની ખબર તો કહો. ચાર મહિને તમે મળ્યા, અને તમે તો મને પૂરી ભેટવા પણ દેતા નથી.” અને તેણે બાપને ગળેથી પકડ્યો.

“હવે આ બધાં લાડ હમણાં રહેવા દે જોઈ!” બેબ્રેટ બોલ્યો.

એપોનીન હવે એ પાંચે તરફ વળી, અને દરેકને નામ દઈને બોલાવીને કહેવા લાગી, “તમે લોકો ખરા છો! જીવમાંથી સંદેશો મોકલ્યો એટલે

મેં અહીં કેટલું આથડીને બધી તપાસ કરી અને તમને ખબર મોકલાવી; છતાં તમે લોકો તો મારી વાત ઉપર વિશ્વાસેય ન મૂકતા હો તેમ તૈયાર થઈને અહીં આવ્યા છો. તમારે લોકોએ આવું નકામું જોખમ ખેડવાનું શા માટે હોય? હું સોગંદપૂર્વક કહું છું કે, આ ઘરમાં કાંઈ નથી.”

“એકલી સ્ત્રીઓ છે.” ગૂલમેરે કહ્યું.

“ના; તેઓ પણ ચાલી ગઈ છે.”

“પણ દીવો તો હજુ ચાલી નથી ગયો!” બેબેટે કહ્યું. દુસોં ડોસી તેનાં ભીનાં કપડાં સૂકવવા માળિયા ઉપર ગઈ હતી.

“પણ તે લોકો બહુ ગરીબ છે, અને તેમની પાસે મિલકતમાં કશું નથી.”

“પણ હવે અમે આવ્યા જ છીએ એટલે ફેરો મારીને જ જવાના. મહીં કશું છે કે નહિ તેનો તરત ફેંસલો આવી જશે. તું હવે અહીંથી ચાલવા માંડ, એટલે થયું.”

એપોનીન હવે દરવાજાના સળિયા પાસે પીઠ ટેકવીને ઊભી રહી અને બોલી, “એટલે તમે આ ઘરમાં જવાના જ એમ? બસ, હું તમને નહિ જવા દઉં!”

પેલા નવાઈ પામી જઈ રહ્યા.

પેલી હવે આગળ બોલી, “જુઓ, મને છંછેડવામાં માલ નથી. જો તમે લોકો આ દરવાજાને અડચા, કે આ બગીચામાં પેલા, તો હું બૂમો પાડીને ગામ ભેગું કરીશ, અને તમને છપેને પકડાવી દઈશ.”

થેનારડિયર તેના તરફ ધસ્યો.

“આટલો બધો નજીક ન આવતો, ભલા માણસ!”

પેલો તરત પાછો ખસ્યો અને દાંત કચકચાવીને બોલ્યો. “આ રાંડને થયું છે શું?”

એપોનીન બોલી, “હું કંઈ કૂતરાની છોકરી નથી; હું વરુની દીકરી છું. તમે છ જણા છો, પણ મારે શું? તમે પુરુષો છો, હું સ્ત્રી છું. મને તમારી જરા પણ બીક લાગતી નથી. હું કહું છું કે, તમારે આ ઘરમાં જવાનું નથી; જો તમે પાસે આવ્યા તો હું કરડવા માંડીશ. તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ. તમારી પાસે છરીઓ છે, તો મારી પાસે દાંત અને નહોર બાંને છે; પાસો આવો જાઉં!”

આટલું કહી તે તરત એક ડગલું એ ડાકુઓ સામે ધસી. તે ભયંકર

બની ગઈ હતી. હવે તે હસવા લાગી. “દૂત્તાઓ! તમારી પુરુષોની તે અક્કલ ક્યાં બળી ગઈ છે! આ ઉનાળે હું ભૂખી હોઈશ; આ શિયાળે હું ટાઢે મરીશ; મને તમારી શી બીક છે? તમે મને શી રીતે ડરાવી શકવાના હતા? તમારી ઘરવાળીઓ તમારાથી ડરીને ગોદડીમાં મોં ઢાંકી દે; મને તમારો શો ડર છે? કાલે સવારે મારું મડદું રસ્તામાં સ્વડતું હશે, અને મારા બાપે મારું માથું ઘોડા વડે છૂંદી નાખ્યું હશે, તેની મને શી પરવા છે? મારું મોત તમારા હાથમાં હશે, પણ તમારું તો જીવન મારા હાથમાં છે, સમજ્યા?”

થેનારડિયર ફરી પાછો ગુપચુપ તેની તરફ ખસવા લાગ્યો. એપોનીન હવે ધૂરકી, “આધા રહેજો, બાપુ, નહિ તો તમારી તો આજે ખેર નથી!”

થેનારડિયર પાછો પડ્યો. ડાકુઓ થોડે દૂર ખસી વિચાર કરવા લાગ્યા. ઘરમાં કંઈક મતા મળે તેવું તો છે જ, છતાં એપોનીન થાથી એમને રોકતી હતી એ નેઓ કલ્પી શક્યા નહિ. મોંટપાર્નેએ હવે કહ્યું, “તમે જરા અહીં થોભો, હું તેને પહેલાં પતવી આવું.” એમ કહી તેણે કોટમાંથી છરો બહાર કાઢ્યો.

થેનારડિયરે એ વાત તરત મંજૂર રાખી. પણ બુજે જરા જોશી જોવા હતો. તેણે કહ્યું, “આજ સવારે મને બે ચકલીઓ લડતી સામી મળી હતી; અત્યારે આ કૂતરી સામી મળી. આવા બધા શુકન સારા નથી. આપણે આ ઘરમાં નથી જવું!”

બધા તરત ચાલતા થયા.

એપોનીન ધીમે ધીમે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. દૂર જ્યાં દરેકના રસ્તા ફેંટાયા અને તેઓ છૂટા પડ્યા, ત્યાં સુધી એ તેમની પાછળ પાછળ ગઈ.

૭૭

## પરમ દિવસે નવને ટકોરે ....

જ્યારે બહારની બાજુ છ ડાકુઓ અને એક એપોનીન વચ્ચે આ બધું થાથી રહ્યું હતું, ત્યારે અંદર પણ કંઈક અવનવું જ બન્યું હતું. કોસેટ આજે કંઈક ખિન્ન હતી. તે રડતી હતી અને તેની આંખ લાલ લાલ હતી. અદ્ભુત સ્વપ્નમાં આ પહેલું વાદળ ઘેરાયું હતું.

“પણ વાત શી છે?” મેરિયસે પૂછ્યું.

“મારા બાપુએ મને આજે તૈયાર થવાનું જણાવ્યું છે. તેમને કંઈક કામ આવી પડ્યું છે અને કદાચ અમે ચાલ્યાં જવાનાં છીએ.”

મેરિયસ પગથી માથા સુધી ધૂજી ઊઠ્યો.

જ્યારે આપણે જિંદગીને છોડે આવ્યા હોઈએ, ત્યારે મરી જવું એટલે ચાલ્યા જવું એવો અર્થ થાય; પરંતુ જ્યારે આપણે જીવનને પ્રારંભે હોઈએ, ત્યારે ચાલ્યા જવું એનો અર્થ મરી જવું થાય!

છ અઠવાડિયાંથી મેરિયસ ધીમે ધીમે—ક્રમે ક્રમે દરરોજ કોસેટનો કબજો જમાવતો જતો હતો. પ્રેમમાં પ્રથમ શરીર કરતાં કેટલોય પહેલો આત્મા ગ્રહણ કરાય છે; પણ પછીથી આત્મા કરતાં પહેલું શરીર ગ્રહણ કરાય છે અને કેટલીક વાર આત્મા ગ્રહણ કરાતો જ નથી. તેઓએ કરાર કર્યો હતો કે, દરેક જણે એકબીજાને સ્વપ્નમાં લાવ્યા વિના ઊંઘવું નહિ. અને બંનેએ પોતાનું વચન પાળ્યું હતું! કોસેટ પોતાને પડખે હોય ત્યારે મેરિયસ જાણે પોતાની તમામ મિલકતને પડખે હોય એમ તેને લાગતું. મેરિયસ જાણે કોસેટના અંશરૂપ બની ગયો હતો. એમ લાગતું હતું કે, તે બંનેએ એકબીજાના આત્માને ભેળવી દઈને એવો એકરૂપ કરી દીધો હતો કે, જો તેમને પોતા-પોતાનો આત્મા પાછો કાઢી લેવો હોય, તો આ કોણ છે અને આ કોણ છે એ નક્કી કરવું જ મુશ્કેલ બને!

અને એ સ્થિતિમાં આ શબ્દો : “અમે ચાલ્યાં જવાનાં છીએ.”

અર્થાત્ પોતે માનતો હતો પણ કોસેટ તેની માલકીની ચીજ નહોતી!

મેરિયસ જાગી ઊઠ્યો. આ છ અઠવાડિયાં તે જાણે જીવનની બહાર જીવી રહ્યો હતો; આ ‘ચાલ્યા જવાનાં’ શબ્દે તેને જાણે ઢંઢોળીને જીવનમાં પાછો આણ્યો.

તેને બોલવા માટે શબ્દ જ ન જડ્યો.

“પણ વાત શી છે?” કોસેટે તેને પૂછ્યું.

કોસેટ સાંભળી પણ ન શકે તેવા ધીમા અવાજે તેણે કહ્યું, “તમે શું કહ્યું તે હું સમજ્યો નથી.”

કોસેટે કહ્યું, “આજે સવારે મારા બાપુએ મને કહ્યું કે, મારે મારી બધી વસ્તુઓ સંભાળીને ગોઠવી લેવી તથા તૈયાર થઈ જવું. તે તેમનાં કપડાં મને આપે તે પણ મારે બાંધી લેવાં; કારણ કે તેમને બહાર મુસાફરીએ જવું પડે તેમ છે અને તેથી અમે સૌ પણ જવાનાં. મારે માટે એક મોટી ટ્રંક તૈયાર કરવાની અને તેમને માટે નાની ટ્રંક. અમારે એક અઠવાડિયામાં

બધી તૈયારી કરી લેવાની. અમે કદાચ ઈંગ્લેન્ડ જઈશું.”

“પણ એ તો બહુ ભારે વાત કરી કહેવાય.” મેરિયસ બોલી ઊઠ્યો.

ખરે જ, મેરિયસના માનવા પ્રમાણે તો મોં. ફોથવેલે પોતાને કાંઈ કામ હોવાથી તેમની દીકરીને લઈને ઈંગ્લેન્ડ જાય એના જોડે અત્યાચાર, જુલમ કે સત્તાનો દુરુપયોગ ટિબરિયસ કે હેનરી આઠમાએ પણ નહિ કર્યો હોય !

પછી તેણે ધીમે અવાજે પૂછ્યું —

“તમે લોકો ક્યારે ઊપડશો ?”

“એ તેમણે કહ્યું નથી.”

“અને તમે લોકો પાછાં ક્યારે ફરશો ?”

“એ પણ તેમણે કહ્યું નથી.”

મેરિયસ એકદમ ઊઠ્યો અને ઠંડાશથી બોલ્યો,

“અને તમે પણ જશો, કેમ ?”

“ક્યાં ?”

“ઈંગ્લેન્ડ; તમે જશો ખરાં ?”

“તમે મારી સાથે આમ કેમ બોલો છો ?”

“હું પૂછું છું કે તમે જશો ?”

“તો શું કરું તે તમે જ કહોને ?” તે પોતાના બંને પંજા આમળની બોલી.

“એટલે તમે જવાનાંને ?”

“જો મારા બાપુ જાય તો.”

“તો તમે પણ જવાનાં ખરાંને ?”

કૉસેટ બોલ્યા વિના મેરિયસનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને દબાવ્યો.

“ફીક ત્યારે,” મેરિયસ બોલ્યો, “તો પછી હું પણ ક્યાંક ચાલ્યો જઈશ.”

કૉસેટ તે શબ્દોનું રહસ્ય અંતરથી પામી જઈને એકદમ ફીકી પડી ગઈ અને થોથવાતી જીમે બોલી —

“તમે શું કહો છો ?”

મેરિયસ તેના તરફ જોઈને, પછી આકાશ તરફ આંખો ઊંચી કરીને બોલ્યો, “કંઈ નહિ.”

પણ પછી જ્યારે તેણે આંખો નીચી કરી, ત્યારે તેણે જોયું કે કૉસેટ હસતી હતી.

“આપણે બંને કેવાં મૂરખાં છીએ? મેરિયસ, મને એક વિચાર સૂઝ્યો છે.”

“શો?”

“જવું પડે તો જવાનું વળી! પણ અમે કયાં જઈએ છીએ તે હું તમને કહેતી જઈશ! એટલે તમે હું જ્યાં જાઉં ત્યાં આવી પહોંચજો!”

“તમારી સાથે આવું? કોસેટ તમે તો ગાંડાં છો, ગાંડાં. એ માટે તો નાણાં જોઈએ. પણ મારી પાસે તો કશું જ નથી. ઇંગ્લેન્ડ જવું? મારી પાસે નાણાં તો નથી, પણ ઉપરથી મારા મિત્ર કોર્ફેસકનું દેવું છે! મારાં કપડાંના બે ફ્રાંક પણુ ન ઊપજે. મેં તમને બધી વાત કરી નથી, પણ હું કંગાળ મુફ્લિસ છું. તમે મને રાતે જ જુઓ છો એટલે તમારો પ્રેમ મને આપો છો; પણ જો તમે મને દિવસે જુઓ, તો મને એકાદ સૂ જ આપી બેસો. ઇંગ્લેન્ડ આવું? મારી પાસે પાસપોર્ટ કઢાવવાનાં પણ દોકડિયાં નથી!”

તે હવે પાસેના એક ઝાડ ઉપર કપાળ અને માથું નાખી તથા હાથ માથા તરફ ઊંચા રાખીને ઊભો રહ્યો. ઝાડની બરછટ છાલ તેની ચામડીમાં કાપા પાડતી હતી અને તાવ તેનાં લમણાં ફેડી નાખતો હતો. તેને કશી ખબર ન રહી. હમણાં ગમડી પડે તેવી સ્થિતિમાં ઊભેલું જાણે નિરાશાનું બાવલું!

આમ ને આમ ઘણાં લાંબા સમય વહી ગયો. આવી અંધારી ખીણ સામે આવીને ઊભી રહે, ત્યારે માણસ અનંતકાળ સુધી એમ ને એમ સડક થઈને ઊભો રહે! છેવટે તેણે મોઢું ફેરવ્યું કોસેટ બે કલાકથી ડૂંગકાં ભરની રડયા કરતી હતી.

તે તેની નજીક આવ્યો અને ઘૂંટણિયે પડી, જમીન સરસો નમ્યો. પછી તેણે તેના પગનું ટોચલું તેનાં કપડાંમાંથી બહાર દેખાતું હતું, તેને ચુંબન કર્યું.

કોસેટે ગુપચુપ તેને તેમ કરવા દીધું. કેટલીક ક્ષણો એવી આવે છે, જ્યારે સ્ત્રી એક દેવીની પેઠે ગંભીરતાથી અને આનાકાની કર્યા વિના પ્રેમીની ભક્તિ સ્વીકારી લે છે.

“ન રડશો.” મેરિયસે કહ્યું.

“પણ મારે ચાલ્યા જવું પડશે, અને તમે ત્યાં આવી શકવાના નહિ!”

“તમે મને ચાહો છો?”

“હું તમારી પૂજા કરું છું”

“મારી ખાતર તમે રડનાં બંધ થઈ જાઓ.”

“તમે પણ મને ચાહો છો?”

મેરિયસે કૉસેટનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. “કૉસેટ, હું મારા કુલ્લધર્મના સોગંદ કદી નથી ખાતો; કારણ કે, મને મારા પિતાની યાદ આવે છે; અને હું તે સોગંદ કોઈ પણ ભોગે પાળું જ. પણ હું તમને મારા કુલ્લધર્મના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, તમે જે ચાલ્યાં જશો, તે હું મરી જઈશ.”

કૉસેટને આ થંદો સાંભળતાં એવો આંચકો લાગ્યો કે તે પગથી માથા સુધી કંપી ઊઠી. અને એ આંચકા સાથે તેનું રડવાનું પણ બંધ થઈ ગયું. બહાર વહી જતી લાગણી કરતાં અંદર ફંધાયેલી લાગણી જ ખરી મારક હોય છે.

થોડી મેરિયસે કહ્યું, “જાઓ, કલે મારી રાહ ન જોતાં.”

“કેમ વારુ?”

“પરમ દિવસ સુધી પણ મારી રાહ ન જોતાં!”

“પણ, કેમ?”

“પછી તમને ખબર પડશે.”

“પણ તમને જોયા વિનાનો એક દિવસ! એ તો અશક્ય વસ્તુ છે.”

“તે માણસની ટેવો કદી બદલાતી નથી. તે કદી સાંજ સુધી કોઈને મુલાકાત આપતો નથી.”

“ક્યા માણસની વાત કરો છો?”

“કોઈની નહિ. પણ તમે પરમ દિવસ સુધી રાહ જાજો.”

“તમારી પોતાની એવી મરજી છે?”

“હા, કૉસેટ.”

કૉસેટે મેરિયસના બંને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ, ઊંચી થઈને મેરિયસની આંખો વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો.

મેરિયસે આગળ ચલાવ્યું :

“મને એમ લાગે છે કે, તમારે મારું સરનામું જાણવું જોઈએ. કાંઈ પણ બને. શું બનશે તે આપણે જાણતાં નથી. હું મારા મિત્ર કોર્ફેરાક સાથે નં. ૧૬, રૂ ૬ લા વેરેરીમાં રહું છું.” આટલું કહી, તેણે ખીસામાંથી ચપ્પુ કાઢીને ભીંતના પ્લાસ્ટર ઉપર લખ્યું :

“નં. ૧૬, રૂ ૬ લા વેરેરી.”

કૉસેટે ફરીથી પોતાના પંજ આમળતાં કહ્યું, “પુરુષો કેવા સુખી છે! તેઓ બહાર જાય, અને આવે. મારે ઘરમાં જ બરાઈ રહેવાનું છે. અરેરે, મારી શી વલે થશે? જે આખા દિવસ તમને મળ્યા વિના કેમ કરીને રહેવાશે?”

તે કદી પાછો નહિ આવે !

૩૧૫

પણ જુઓ, તમારે ગમે તેમ કરીને પરમ દિવસે રાતે નવ વાગ્યે બરાબર અહીં મારી પાછો આવી પહોંચવું પડશે. સમજ્યા? નવના ટકોરા પડશે કે હું બાગમાં આવી જઈશ.”

૭૬

તે કદી પાછો નહિ આવે !

દાદા જીવેનોર્મન્ડે આ અરસામાં તેમનું ૯૧મું વર્ષ પૂરું કર્યું હતું. તે હજુ તેમની ઘરડી દીકરી કુમારી જીવેનોર્મન્ડ સાથે ૩૦ કેલ્વેર નં. ૬ વાળા પોતાની માલકીના જૂના મકાને જ રહેતા હતા. એવા ડોસાઓ મરતા સુધી અક્કડ જ રહે છે : ઉમરનો બોજો તેમને ખરદનથી નીચે વાળ્યા વિના જ ખડકાય છે અને ગમે તેવો શોક પણ તેમને નમાવી શકતો નથી.

છતાં, કેટલેક સમય થયાં તેમની દીકરી કહેતી કે, “મારા બાપુ હવે ભાંગી પડવા માંડ્યા છે. તે હવે તેમના નોકરીને ફટકારતા નથી; બારણું ઉઘાડતાં નોકરને વાર લાગે તો પગથિયાં ઉપર તે પોતાનો દંડો જરા ઓછા જોરથી ઠપકારે છે.”

ખરી વાત એ છે કે, ચાર વર્ષ સુધી તો, મેરિયસ થોડા જ વખતમાં પગે પડતો પાછો આવશે એવી આશામાં, તે ડોસા અક્કડ બેસી રહ્યા હતા. પણ હમણાં હમણાંનો તેમને વિચાર આવતો જતો હતો કે, કદાચ પોતે મરણ પામે ત્યાં સુધી મેરિયસ પાછો નહિ આવે. અને એ વિચારથી તે ઠરી જતા.

સાચી અને સ્વાભાવિક લાગણીઓ હંમેશાં વિયોગથી વધુ તીવ્ર બને છે. આ ડોસાને પણ મેરિયસ ઉપર અંદરખાનેથી સાચો અને કુદરતી પ્રેમ હતો.

એક દિવસ ડોસા બે ઢીંચણ ભેગા કરી, આંખો લગભગ મીંચી, હતાશાની મૂર્તિ સમા ચૂપ બેઠા હતા, ત્યારે તેમની દીકરીએ હિમત કરીને પૂછ્યું : “બાપુ, તમે હજુ તેના ઉપર ચિડાયેલા છો?”

“કોની ઉપર?”

“બાપડા મેરિયસ ઉપર.”

ડોસાએ તરત હાથની મૂઠી વાળીને ટેબલ ઉપર પછાડી; અને પછી



ત્રાડ નાખીને કહ્યું : “વાપડો મેરિયસ ? એ હરામજદો, કૃતદની, ધમંડી, હૃદયહીન, બદમાશ, એને તું વાપડો કહે છે ?”

અને તેમણે તરત પોતાનું મોં ફેરવી લીધું, જેથી તેમની આંખમાં આવેલું આંસુ પેલી જોઈ ન શકે.

કુમારી જીલ્લેનોર્મન્ડને ખાતરી થઈ ગઈ કે, “મારા બાપુ કદી મારી બહેને કરેલા લગ્નને કારણે તેને ક્ષમા આપી શક્યા જ નથી; અને તેથી તે મેરિયસને પણ ધિક્કારે જ છે.”

પણ ડોસાએ મેરિયસ માટે જે વિશેષણો વાપર્યા હતાં તેમાંથી એવો અર્થ કુમારી જીલ્લેનોર્મન્ડ જ તારવી શકે ! બાકી, ડોસાનો ગુસ્સો તો, મેરિયસ પાછો કેમ આવતો નથી, અને ડોસા ઉપર દયા લાવવા જેનું હૃદય તેને કેમ નથી, એ માટે હતો !

જથી જૂનની એક રાતે સગડી ભડભડ બળતી હતી. ડોસા વિચારમાં પડી ત્યાં તાપતા બેઠા હતા. તેમને વળી વળીને વિચાર આવતો હતો કે, મેરિયસ હવે નહિ જ આવે ! જે તે આવવાનો હોત તો ક્યારનો આવી ગયો હોત. તે ધીમે ધીમે પોતાના મનને ખાતરી કરાવતા હતા કે, ‘એ મહાશય’ને મળ્યા વિના જ હવે પોતાને મરવાનું છે. પણ એ વિચાર સાથે જ એ પોટ્ટા ઉપર તેમનો ગુસ્સો એકદમ ઊભરાઈ આવતો. “હરામજદો ! ધમંડી ! ડોસા સાથે આવી બાકરી બંધાય ? એક વાર તે આવીને એટલું જ કેમ કહેતો નથી ‘દાદા !’ બસ, પછી કોણ તેને વધારે પૂછે છે ?” અને મેરિયસના મોંઝેથી ‘દાદા’ શબ્દ સાંભળવા તલપી રહેલું તેમનું હૃદય એકદમ ભરાઈ આવ્યું; તથા તેની સાથે મેરિયસનું તેની માને જરાબર મળતું આવતું મોં યાદ લાવી, પોતાની દીકરી અને પોતાના દૌહિત્ર બંનેને હાથે કરીને ગુમાવી બેઠેલા ડોસાને કંઈ કંઈ વિચાર આવી જવા લાગ્યા.

તે જ ઘડીએ તેમના નોકરે આવીને પૂછ્યું : “આપ મેરિયસ સાહેબને મુલાકાત આપી શકશો ?”

“મેરિયસ સાહેબ કોણ વળી ?” ડોસાએ પૂછ્યું.

ડોસાની ફાટેલી આંખો જોઈ બીની ગયેલા નોકરે ડરતાં ડરતાં કહ્યું, “હું નથી જાણતો સાહેબ; પણ દરવાને આવીને હમણાં જ કહ્યું કે, મેરિયસ સાહેબ નામના એક જુવાન બહાર ઊભા છે.”

“તેને અંદર લઈ આવ.”

ડોસા એ જ સ્થિતિમાં બેસી રહ્યા. તેમનું ડોકું હાલતું હતું અને

તેમની આંખો બારણા ઉપર ચોંટી રહી હતી. બારણું ઊઘડ્યું, એક જુવાન ત્યાં દેખાયો. તે મેરિયસ હતો.

મેરિયસ બારણા આગળ જ ઊભો રહ્યો, જાણે અંદર આવવાની રજા મળે પછી જ અંદર જવું.

જીવેનોર્મન્ડ ડોસા આશ્ચર્ય અને આનંદથી થોડીક ક્ષણ સડક થઈ ગયા અને તેની સામે જોઈ રહ્યા. એ મેરિયસ હતો ! તેમનો મેરિયસ ! કેવું સુંદર મોં, કેવો મનોહર ઉઠાવ ! કેવી શિષ્ટ હિલચાલ ! ડોસા બે હાથ લાંબાવી તેના તરફ ધસી જઈ તેને હૃદયે વળગાડવા તલપાપડ થઈ ગયા. તેમના મોંમાં વાત્સલ્યભર્યા કેટલા બધા શબ્દો ઊભરાઈ આવ્યા ! તેમના હોઠ કંપી ઊઠ્યા. પણ તેમને મોંએથી તેમની રીત પ્રમાણે આ જ શબ્દો નીકળ્યા :

“તું શા માટે આવ્યો છે ?”

મેરિયસે જરા ખચકાઈને જવાબ આપ્યો, “મહાશય —” જીવેનોર્મન્ડ તો મેરિયસ તેમના હાથમાં પડતું નાખે તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તે આ રીતની શરૂઆતથી પોતાની ઉપર અને મેરિયસ ઉપર વધુ અકળાઈ ઊઠ્યા. અને એ અકળામણના માર્યા બરાડી ઊઠ્યા —

“ત્યારે તું શા માટે આવ્યો છે ?” અર્થાત્ જો તું મને મેટી પડવા ન આવ્યો હોય તો !

“મહાશય —”

“તું મારી માફી માગવા આવ્યો છે ? તું તારી ભૂલ જોઈ શક્યો છે ?”

“ના, મહાશય.”

“તો પછી તારે મારું શું કામ છે ?”

મેરિયસ આજીજીભર્યે અવાજે એક પગલું આગળ ભરીને બોલ્યો —

“મહાશય, મારી ઉપર કૃપા કરો.”

આ શબ્દ સાંભળી ડોસો ઢીલો થયો; જો મેરિયસ થોડોક વહેલો એ શબ્દો બોલ્યો હોત, તો ડોસો પીગળી ગયો હોત. પણ આવા બે સ્વભાવોની અથડામણ આ રીતે જ કરુણતા સરજાવે છે.

ડોસો લાકડીને ટેકે એકદમ ઊભો થયો. “મહાશય, તમારા ઉપર કૃપા ? જુવાન માણસ વળી એકાણું વર્ષના ડોસા પાસે કૃપાની યાચના કરે ? બાઈસાહેબ, તમે તો હવે જીવનમાં દાખલ થાઓ છો, હવે તમારી આગળ તો આખું જીવન અને તેના આનંદો માણવાના છે. પણ હું તો બુઢો થયો, હવે મારે આ સગરીવાળો ખૂણો અને એકલવાયાપણું જ બાકી છે. તમારા બત્રીસે દાંત સલામત છે, સારી પાચનશક્તિ છે, તીક્ષ્ણ આંખ છે, તાકાત છે, ભૂખ

છે, તંદુરસ્તી છે, આનંદ છે, કાળા વાળનું જંગલ છે; ત્યારે મારા માથા ઉપર ધોળા વાળનો ટુકડો પણ રહ્યો નથી. મારી યાદદાસ્ત પણ હવે ઓછી થવા લાગી છે. શેરીઓનાં નામ બાબત હું હંમેશાં ભૂલ કરું છું. પણ તમારે તો સૂર્યના પ્રકાશભર્યું આખું ભવિષ્ય નજર સામે છે. તમે કદાચ પ્રેમમાં પડ્યા હો. મને હવે કોઈ પ્રેમ નથી કરતું. હું તમારું અભિનંદન કરું છું, મહાશય. તમે જીવાનિયાઓ ખરી મજાક કરી શકો છો.”

પછી કઠોર અવાજે ગુસ્સામાં ડોસાએ પૂછ્યું —

“ઠીક પણ, તમારે શું જોઈએ છે?”

“મહાશય, હું જાણું છું કે મારી હાજરી આપને અણગમો ઉપજાવે છે; પણ હું આપની પાસે એક વસ્તુ માગવા આવ્યો છું, પછી હું તરત જ ચાલ્યો જઈશ.”

“તું ગધેડો છે! તને ચાલ્યા જવાનું કોણ કહે છે?”

આ થંદો તેમના હૃદયમાંનાં નીચેનાં વાક્યોના જીવેનોર્મની ભાષાંતરરૂપે નીકળ્યા હતા — “ચાલ, હમણાં જ મારી માફી માગી લે! અને મારે ગળે વળગી પડ!” ડોસાને હવે ખાતરી થવા લાગી હતી કે, પોતે આપેલા ગુસ્સાભર્યા ઠંડા આવકારથી ત્રાસીને મેરિયસ તરત જ પાછો ચાલ્યો જવા માગે છે; અને તેમની મૂંઝવણ વિશેષ વધી ગઈ. મેરિયસ સમજતો કેમ નથી?

“તું મારું ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો એમ! તારા દાદાને, તારી માસીને છોડીને કોણ જાણે કયાં તું રહેવા ગયો છે? જીવાન માણસને એકલા રહેવું જ ગમેને? ગમે ત્યારે ઘેર પાછા અવાય, બારીબારણાં ભંગાય, જીવાન સ્ત્રીઓનાં હૃદય ભાંગી શકાય, મજા કરી શકાય. ચાર ચાર વરસ થયાં તું જીવતો છે એમ કહેવા પણ મારી પાસે આવ્યો છે? કેટલાંય દેવાં કર્યા હશે, પણ તે બધાં ચૂકવવાનું કહેવા પણ પાસે ફરક્યો છે? અને આટલે વરસે આવીને તારે આ જ કહેવાનું છે?”

પણ દૌહિત્રને ઠીકો પાડવાની ડોસાની આ ભયંકર રીતથી મેરિયસ ઊલટો ચૂપ જ થઈ ગયો. ડોસા હવે અદબ વાળીને નુરુછકારભર્યા અવાજે બોલ્યા —

“ચાલ હવે ટૂંકું કર. તું કશુંક માગવા મારી પાસે આવ્યો છેને? બોલ, શું જોઈએ છે?”

“મહાશય,” મેરિયસ હવે જાણે ઊંડી ખીણમાં પડવાનો થયો હોય તેવી નજર કરીને બોલ્યો, “હું પરણવા માટે આપની પરવાનગી લેવા આવ્યો છું.”

“એમ તું પરણવા માગે છે? એકવીસ વર્ષની ઉંમરે? તેં ગોઠવી

પણ દીધું છે ? અને હવે માત્ર પરવાનગી માગવાનો શિષ્ટાચાર જ કરવા આવ્યો છે ? એમ, ફીક મહાશય, આપ કોને પરણવા માગો છો, એ પ્રશ્ન હું પૂછી શકું ?”

પરંતુ મેરિયસ જવાબ આપે તે પહેલાં ડોસો બોલી ઊઠ્યો —

“ ફીક, એનો અર્થ આપશ્રી સ્વતંત્ર આવક કરતા થઈ ગયા છો. વારુ, તમે તમારા વક્રીવાતના ધંધામાં શું કમાઓ છો વારુ ?”

“ કંઈ જ નહિ. ” મેરિયસ મરણિયો થઈ બોલી પડ્યો.

“ એટલે કે, દર છ મહિને હું મોકલું છું તે છસો ફ્રાંક ઉપર જ આપ મહેરમાન જીવો છો, એમને ?” મેરિયસે પહેલે જ હપતે માસીએ મોકલેલા છસો ફ્રાંક પાછા વાળ્યા હતા; અને માસીએ મોં. જીબેનોર્મન્ડને એ વાત એથી નહોતી કરી કે એ સાંભળીને ડોસો એ ‘ત્રિયારા’ ઉપર નાહક વધુ ગુસ્સે થશે.

મેરિયસે એ વાતનો કશો જવાબ ન આપ્યો; એટલે ડોસો કહેવા લાગ્યા, “ તો પછી એ છોકરી તાલેલાંત હશે, એમ મારે સમજવું ?”

“ મારા જેવી જ ગરીબ છે. ”

“ શું કશો જ દહેજ લઈને નહિ આવે ?”

“ ના. ”

“ ભવિષ્યમાં મળવાની કંઈ આશા છે ?”

“ હું જાણું છું ત્યાં સુધી નથી. ”

“ તેનું નામ ?”

“ શ્રીમતી ફેશલવે. ”

“ ફેશલવે ?”

“ ફેશલવે. ”

“ છટ. ”

“ મહાશય !...” મેરિયસ બોલી ઊઠ્યો.

“ અર્થાત્ એકવીસ વર્ષની ઉંમર, ધંધો કંઈ નહિ, બાર મહિને બારસો ફ્રાંકની આવક ! એટલે કે તારી બેરી — ના, ના — મોડમ દ બોરનેસ પોન્ટમર્સા બે સૂ-ની લાજી ખરીદવા થેલી લઈને શાકમારકીટમાં રખડશે, એ જ ને ?”

હવે મેરિયસ લગભગ હતાથ થઈને જીવ ઉપર આવી જઈ બોલ્યો, “ મહાશય, હું આપને પગે પડીને — હાથ જોડીને વિનંતી કરું છું — આજીજી કરું છું કે મને તેની સાથે પરણવા દો. ”

ડોસો તીખું હસીને બોલ્યો — “ હા, હા, હા ! તો તું શું એમ માનીને

આવેલો કે, હું તને આવેલો જોઈને જ એટલો બધો રાજ થઈ જઈશ કે, બદલામાં 'ફલાણા-ફલાણાની ફલાણી સુપુત્રી સાથે હું પરણવા માગું છું' એટલું તું કહીશ એટલે જ હું કબૂલ રાખીશ અને ઝટ દઈને કહીશ, 'હા, હા, બેટા, જ તું તારી કારકિર્દી, તારો ધંધો, તારું ભવિષ્ય, તારું જીવન બધું ગુમાવીને તારી પત્નીરૂપી ધાંટીનો પથ્થર ગળે બાંધી દે!' નહિ, નહિ, મહાથય એ કદી નહિ બને!"

“બાપુ!”

“કદી નહિ!”

આ “કદી નહિ” શબ્દ સાંભળી મેરિયસની બધી આથા તૂટી ગઈ. તે હવે ચાલવા કરતાં લથડિયું ખાઈને જ બારણા બહાર નીકળવા ગયો કે તરત ડોસા વાઘની પેઠે ફૂદ્યા, અને તેની ગળચી પકડી, તેને ઓરડામાં પાછો ખેંચી લાવ્યા; અને તેને આરામખુરશીમાં નાખીને બોલ્યા, “મને બધી વાત માંડીને કહે!”

પેલા એક જ “બાપુ” શબ્દે આ બધી કરામત સરજી હતી.

મેરિયસ આંખો ફાડીને ડોસા સામું જોઈ રહ્યો. ડોસાનું ભાવુક અંતર તેને તેમના કર્કશ ચહેરાની આરપાર અચાનક દેખાઈ આવ્યું. તે આગળ બોલવા ગયો : “બાપુ —”

ડોસાનો ચહેરો આનંદથી ઝળકી ઊઠ્યો.

“હા, હા, મને બાપુ કહે, અને પછી જોઈ લે!”

ડોસાના શબ્દોમાં એવું મીઠું, એવું નિખાલસ અને એવું વાત્સલ્યભર્યું કંઈક હતું કે મેરિયસનું અંતર ભરાઈ આવ્યું. તે કહેવા ગયો, “જુઓ બાપુ —”

“ઊભો રહે,” ડોસાએ તેને વચ્ચે જ બોલતો અટકાવ્યો. “તારી પાસે ખરેખર એક સૂ પણ નથી? તારાં કપડાં તો ઘરફાડ ડાકું જેવાં જ છે.”

ડોસા તરત ઊઠ્યા; ટેબલના એકાદ ખાનામાં ફૂંફાસી એક વાટવેઝ લઈ આવ્યા, અને તેમાંથી સો લૂઈ\* કાઢીને બોલ્યા, “લે એનો નવો ટોપો ખરીદજે.”

“બાપુ,” મેરિયસે પોતાની વાત જ આગળ ચલાવી, “તમે જો જાણો કે હું તેને કેટલો બધો ચાહું છું! પહેલવહેલાં લક્ષમબર્ગમાં મેં તેને જોઈ ત્યારે તો મેં ધ્યાન નહોતું આપ્યું. પણ પછી કોણ જાણે ક્યારે હું તેના

\* વીસ ક્રાંકની કિંમતનો સોનાનો સિક્કો.

પ્રેમમાં પરચો ! હવે મારી બૂરી વલે થઈ ગઈ છે. તેના વગર હું જીવી શકું તેમ નથી. તેનો બાપ આ વાત નથી જાણતો. અમે રોજ બગીચામાં મળીએ છીએ. પણ તેનો બાપ હવે ઈંગ્લેન્ડ ચાલ્યો જવાનો છે. એ જાણી મને તરત થયું કે હું મારા દાદાને જઈને કહું તો તે જરૂર કંઈક કરશે. મને તમે ગાંડો ગણશો, પણ બાપુ, હું જો તેને નહિ પરણું, તો હું ગાંડો જ થઈ જઈશ.”

ડોસા રાજી થતા તેની પાસે બેઠા અને બધી વિગત સાંભળી સાંભળીને ડચકારા વગાડવા લાગ્યા. પછી તેમણે છીંકણીનો ચપટો ભર્યો અને નાકમાં જોરથી ખેંચ્યો. “વાહ બેટા, તારા જેવા જુવાન માણસે જરૂર સુંદર છોકરીઓ ઉપર પ્રેમ કરવો જ જોઈએ. મારી જ વાત કરને ! મને સુંદર સ્ત્રીઓ વગર બીજી કોઈ વસ્તુ ગમતી નથી. અને તારી પેઢી છોકરી તેના બાપની જાણ વિના જ તને મળે છે નહિ ? એ તો ખાસ્સું મજનું. એવાં પરાક્રમે કરવામાં જ ખરી મજા છે. એવાં પાંચ પચીસ પરાક્રમે કરે નહિ તેને હું જુવાન જ ગણું નહિ ! પણ પરણવાની વાત પછી. દાદાની પાસે આવવું : દાદા અંતરથી ભલા માણસ છે; તેમની પાસે હંમેશાં દેબચંદના ખાનામાં થોડી લૂઈની થપ્પીઓ તૈયાર જ હોય છે. તેમને આવીને કહેવું કે, ‘દાદા આમની વાત આમ છે.’ અને દાદા પણ કહેશે કે, ‘હા હા, એ તો એમ જ હોય !’ સમજ્યોને ! હું પણ જુવાન હતો, અને તું ઘરડો થઈશ ત્યારે તારે પણ તારા પૌત્રને એ જ રીતે મદદ કરવાની થશે, સમજ્યો ?”

મેરિયસ કંઈ સમજ્યો નહિ, અને તે ડોસાની રહસ્યમય મિચકારા મારતી આંખો સામે તાકી રહ્યો.

ડોસા હવે તેની બાધાઈ ઉપર પૂરેપૂરું હસી પડીને બોલ્યા :

“અલ્યા બબૂચક, તેને તારી પરણેતર નહિ પણ પ્રેયસી બનાવવાની !”

મેરિયસ એકદમ ફીકો પડી ગયો. અત્યાર સુધી ડોસાની વાતોમાંથી તે એક પણ પૂરી સમજ્યો ન હતો. એ છેલ્લું વાક્ય તેને હૃદયમાં આરપાર વીંધી ગયું.

તે એકદમ ઊઠ્યો; જમીન ઉપરથી તેણે પોતાનો ટોપો ઉપાડ્યો અને બારણા તરફ દૃઢ પગલે તે ચાલ્યો. ત્યાંથી જરા પાછા વળી તેણે દાદાને બંદન કર્યાં અને પોતાનું માથું ટટાર ઊંચું કરીને તે બોલ્યો :

“પાંચ વર્ષ પહેલાં તમે મારા પિતાનું અપમાન કર્યું હતું; આજે તમે મારી પત્નીનું અપમાન કર્યું છે. મારે આપની પાસેથી કંઈ જોઈવું નથી;

બે ૨૦ — ૨૧

મહાશય, સલામ.”

ડોસાનું મોં પહોળું થઈ ગયું. તે કંઈક બૂમ પાડે તે પહેલાં તો મેરિયસે બારણું વાસી દીધું હતું. થોડી વાર ડોસા જડસડ થઈને પડી રહ્યા. તેમનો શ્વાસ થંભી ગયો. પછી એકાણું વર્ષનો ડોસો જટલી ઝડપે દોડી શકે તેટલી ઝડપે તે દોડયા અને બારણું ઉઘાડી બૂમ પાડવા લાગ્યા : “દોડો ! દોડો !”

પહેલાં તેમની પુત્રી આવી અને પછી નોકરો.

“અરે તેની પાછળ દોડો ! તેને પકડો ! મેં તેને આ શું કર્યું ? તે ગાંડો થઈ ગયો છે ! તે ચાલ્યો જાય છે ! હે ભગવાન, હવે તે કદી પાછો નહિ આવે !”

૭૯

## ધર છોડી ચાલી નીકળ્યાં

૧

તે જ દિવસે પાછલા પહોરે ચારેક વાગ્યાના અરસામાં જીન વાલજીન એકલો શેંપ દ માર્સ તરફ ફરવા નીકળી એક જગાએ નિરાંતે બેઠો હતો. હવે કોસેટ સાથે તે બહુ ઓછું બહાર નીકળતો. કારણ, એક વખત તે મજૂરનાં કપડાંમાં ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે તેણે થેનારડિયરને જતો જોયો હતો. થેનારડિયર તેને ઓળખી શક્યો નહોતો, પણ જીન વાલજીનને શંકા ગઈ કે આટલામાં જ આ ભાઈસાહેબ ફર્યા કરે છે. પણ ત્યાર પછી તો તેણે ઘણી વાર થેનારડિયરને એ બાબત ફરતો જોયો. એટલે તેણે એક ગંભીર પગલું ભરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. ઉપરાંત પેરિસનું રાજકીય વાતાવરણ પણ હોળાઈ ગયું હતું. ગમે ત્યારે કાંઈક છમકવું થઈ બેસવાનો ભય હતો. પરિણામે પોલીસોની પ્રવૃત્તિ વધી ગઈ હતી. અને રાજદ્વારી ગુનેગારોને છૂપી રીતે તપાસતા રહેવામાં જીન વાલજીન જેવા જૂના ગુનેગારો પણ હાથ આવી જવાનો પૂરો સંભવ. એટલે જીન વાલજીને ફ્રાંસ છોડી ઈંગ્લેન્ડ તરફ ચાલી નીકળવાનો જ વિચાર કરી લીધો હતો. અહીં બેઠો બેઠો તે એકાદ અઠવાડિયામાં ચાલી નીકળવાની વાતનો જ વિચાર કરતો હતો. કોસેટને તો તેણે તૈયાર થઈ જવાની સૂચના પણ આપી દીધી હતી.

પણ આજે સવારે એક અણધારી બાબત તેના જીવામાં આવી હતી, અને તેથી તેનું મન કંઈક ઉતાવળ કરવાનો વિચાર કરતું થઈ ગયું. સવારમાં તે જરા વહેલો ઊઠી ગયો હતો; તેથી તે બગીચા તરફ ફરવા નીકળ્યો

અને કોસેટની બારીઓ ઊઘડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. તેવામાં વંડાની દીવાલ ઉપર તેણે ખૂંટા જેવા સાધન વડે લખેલા નીચેના શબ્દો જોયા —

“ નં. ૧૬, ૩ દ લા વેરેરી. ”

એ લીટીઓ આજુબાજુની શેવાળને હિસાબે તાજેતરમાં જ ખોતરેલી લાગતી હતી, અને ભીંતના પાયા આગળના છોડવાઓ ઉપર પડેલા ચૂનાનો ભૂકો હજુ જમીન ઉપર ખરી ગયો નહોતો. ચોક્કસ, એ લખાણ રાત દરમ્યાન જ લખાયું હશે. એ શું હશે? કોઈ સરનામું હશે? કોઈ ચેતવણી હશે? બીજા કોઈને માટે સંકેત હશે? એટલું તો નક્કી કે, એ બગીચામાં હવે બહારના કોઈનાં પગલાં પડયાં હતાં.

આવા વિચારમાં તે પડ્યો હતો તેવામાં તેણે જ્યું કે તેની પાછળના પાળા ઉપરથી કોઈનો પડછાયો આવીને તેની ઉપર પડ્યો. તે પાછું વળીને જુએ તેટલામાં તો તેના માથા ઉપર એક ગડી વાળેલા કાગળનો ડૂચો આવીને પડ્યો. તેણે તરત તે ઉકેંચ્યો, તો તેમાં પેન્સિલ વડે મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું — “ જલ્દી દૂર ચાલ્યા જાઓ. ”

જન વાલજન ઝટ ઊભો થઈ ગયો. પાછળ તપાસ કરી, તો કોઈ ઊભું ન હતું, પણ થોડે દૂર માણસ કરતાં નાનું, પણ બાળક કરતાં મોટું એવું કોઈક ઠેકડો ભરીને ચાલ્યું જતું હતું. તેણે છોકરા જેવાં પાટલૂન-ખમીસ પહેર્યાં હતાં.

જન વાલજન વિચારમાં અટવાતો ઝટ ઘેર પાછો ફર્યો.

૨

મેરિયસ લગભગ મડદા જેવો થઈને મોં. જીલેનોર્મન્ડને ઘેરથી નીકળી ગયો. થોડીક આશા સાથે તે આ ઘરમાં આવ્યો હતો, પરંતુ પહાડ જેવડી નિરાશા સાથે તે હવે પાછો જતો હતો.

કેવી રીતે તે કોર્ફેરાકની ઓરડીએ આવી પહોંચ્યો અને ધબ દઈને પોતાની ચટાઈ ઉપર પહેરેલે કપડે જ પડ્યો, તેની તેને ખબર નહોતી. તે ઊંઘી ગયો ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળહળતો હતો; જ્યારે તે જાગ્યો ત્યારે કોર્ફેરાક, એન્જેલરસ, ફ્યુલી અને કોમ્બીફેર માથા ઉપર ટોપો ચડાવી બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હતા તથા કંઈક ભારે ધમાલમાં હતા.

કોર્ફેરાકે તેને પૂછ્યું, “ તારે જનરલ લેમાર્કની સ્મશાનયાત્રામાં આવવું છે? ”



મેરિયસને લાગ્યું કે કોર્ફેરાક ચીની ભાષામાં કાંઈક બોલી રહ્યો છે.

થોડી વાર બાદ તે પણ તેઓની પાછળ પાછળ ચાલી નીકળ્યો. તેણે ખીસામાં ત્રીજી ફેબ્રુઆરીને દિવસે બનેલા પ્રસંગ માટે જવર્ટે આપેલી બે પિસ્તોલો નાખી લીધી. તેમ તેણે શા માટે કર્યું તેની તેને પણ ખબર ન હતી.

આખો દિવસ તેણે આમતેમ ભટક્યા કર્યું. વચ્ચે વચ્ચે વરસાદ વરસતો હતો. તેણે એક પેની આપીને રોટી ખરીદી હતી અને ખીસામાં મૂકી હતી. પણ તે ખાઈ લેવાની વાત તેને યાદ જ આવતી નહોતી. તેના મગજમાં ભૂકી ભકભક સળગી રહી હતી. તેને કથાની આશા નહોતી. આગલા દિવસની રાતથી તેની આ સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. એને એટલો જ ખ્યાલ હતો કે આજે રાતે નવ વાગ્યે કોર્સેટને મળવા જવાનું છે. અવારનવાર તેને દૂર દૂરથી ભડાકા ધડાકા જેવા અવાજો સંભળાતા. તે એક વાર બોલી પણ ઊઠ્યો, “ક્યાંક લડાઈ ચાલે છે કે શું?”

રાત પડ્યો બરાબર નવ વાગ્યાના અરસામાં તે રૂ ખુમેટવાળા મકાનના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. કોર્સેટને જ્યે બરાબર ૪૮ કલાક થયા હતા. હવે તેના મનમાંથી અચાનક બધા વિચાર સરકી ગયા; અને કોર્સેટને મળવાનો આનંદ જ તેના હૃદયમાં વ્યાપી રહ્યો.

મેરિયસે નવના ટકોરા પડતાં જ દરવાજાનો સળિયો ખસેડ્યો, અને પોતે અંદર કૂદી પડ્યો. કોર્સેટ રોજની જગાએ ન હતી. તે ઘરનાં પગથિયાં સુધી જઈ પહોંચ્યો. ઘરનાં બારીબારણાં બંધ બંધ હતાં. બગીચામાં ચારે ખૂણે તેણે ચક્કર લગાવ્યું તો બગીચો નિર્જન હતો.

હવે તો તે ઉન્માદની અવસ્થામાં જ આવી ગયો. તેણે સીધા જઈ ઘરનું બારણું ઠોકવા માંડ્યું. કોઈએ જવાબ ન આપ્યો. તેણે કોર્સેટનું નામ દઈને બૂમો પાડવા માંડી. કથો જવાબ ન આવ્યો. હવે તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે ઘર ખાલી કરવામાં આવ્યું છે અને સૌ ચાલ્યાં ગયાં છે. પોતાની પેલી પરિચિત બેઠક આગળ આવી તે હવે ઊભો રહ્યો. બધા વિચારોને અંતે એક જ નિર્ણય ઉપર તે આવ્યો કે, કોર્સેટ ચાલી જ ગઈ છે એટલે હવે પોતે લીધેલા સોગંદ પ્રમાણે તેને માટે મરવાનું જ બાકી રહે છે.

અચાનક તેને શેરીમાંથી કોઈ બોલાવતું હોય તેવો અવાજ સંભળાયો —  
“મોર્થ્યોર મેરિયસ !”

તે ઊભો થયો અને બોલ્યો, “કોણ છે?”

“મોર્થ્યોર મેરિયસ તમે છો કે?”

“હા.”

“મોશ્યોર મેરિયસ, તમારા મિત્રો મોરચામાં તમારી રાહ જુએ છે, રૂ ૬ લા ચેનદોરીમાં.”

મેરિયસને તે અવાજ પરિચિત જવો લાગ્યો. જાણે કે એપોનીન અવાજ ઘોઘરો કરીને બોલતી હોય! તે તરત સળિયો કાઢી બહાર શેરીમાં નીકળ્યો. દૂર એક જુવાનિયો જાણે અલોપ થઈ ગયો.

૩

મોં. મેબોફ હવે પોતાની બધી ચોપડીઓ ‘ખાઈ’ ચૂક્યા હતા. તેમની લખેલી ચોપડીઓ વેચાતી નહોતી, અને ગળી માટેના તેમના પ્રયોગો સફળ થયા નહોતા. હવે તેમને માટે કામ કરવાનું કશું સાધન કે કશું કામ બાકી રહ્યાં ન હતાં. ઘરનો વેચાણ તેટલો સરસામાન પણ વેચાઈ ગયો હતો. તે અર્ધો ભૂખમરો વેઠીને જીવવા માટે જ!

બધાએ હવે તેમને ઉધાર માલ આપવાની ના પાડી. તેમને ઓળખતા કોઈએ ખેતી ખાતાના પ્રધાનને તેમને માટે ભલામણ કરી. પ્રધાને તેમને મળવા ખુશી બતાવી, એટલું જ નહિ પણ એવા વિદ્વાનને પોતાને ત્યાં બીજે દિવસે જમવા નિમંત્રણ આપ્યું. મોં. મેબોફ પોતાની લખેલી ચોપડીની એક નકલને શણગારી, બગલ નીચે ઘાલી, ભૂખથી ભાંગી ગયેલા પગે પ્રધાનને ત્યાં પહોંચ્યા.

તેમના ચીથરેહાલ દીદાર જોઈ, કોઈએ તેમની સાથે વાત પણ ન કરી; ઊલટું દરેક જણ એમ પૂછવા લાગ્યું કે, આ કોણ અહીં આવ્યું છે? શા માટે આવ્યું છે?

મોડા ગુપચુપ તે પોતાને ઘેર પાછો આવ્યા ત્યારે ઘરની જૂની નોકરડી સખત બીમાર પડી હતી. તેને માટે દવાદારૂ લાવવા કશું જ તેમની પાસે રહ્યું ન હતું. થોડાં અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. એક વખત ડોક્ટરે તે ડોસી માટે એક મોંઘી દવા લખી આપી. મેબોફ મહાશયે પોતાની પાસેની એક દુર્લભ જૂની ચોપડી અત્યાર સુધી વેચી નાખી ન હતી. બુકસેવરે તેના ઘણા પૈસા આપવા તૈયારી બતાવી હતી; પણ તેમણે કહ્યું હતું કે, એ વસ્તુ વેચીએ તો પાપ લાગે.

આજે તે એ ચોપડી લઈને બુકસેવર પાસે ગયા. બુકસેવરે તેના સો ફ્રાંક આપ્યા. તે બધા તેમણે તે ડોસીની પથારી નજીક મૂકી દીધા અને પોતે ઓરડો છોડી ગુપચુપ બહાર નીકળી આવ્યા.

બીજે દિવસે પણ તે બગીચામાં એક જ જગ્યાએ પૂતળાની પેઠે બેઠેલા

હતા. આખી રાત તેમણે ત્યાં જ ગાળી હતી. સુકાઈ ગયેલા કચારાઓ હવે તેમની નજરે પડ્યા. તેમનું અંતર ઢૂ ઢૂ કરતું રહી ઊઠ્યું. જોકે તે પોતે તો શૂન્યમનસ્ક જ હતા.

બપોર બાદ શહેરમાં તેમણે કડાકા ભડાકા જેવા અવાજ સાંભળ્યા. પાસે થઈને જતા કોઈ માળીને તેમણે પૂછ્યું, “એ અવાજ શાના છે?”

પેલાએ કહ્યું, “દંગલના.”

“દંગલ શાનું?”

“તેઓ લડે છે.”

“શાને માટે?”

“કોણ જાણે.”

“ક્યાં આગળ?”

“દારૂગોળાના ભંડાર આગળ.”

મેબોફ મહાશય ઘરમાં ગયા, ટોપો માથા ઉપર મૂક્યો અને રોજની ટેવ પ્રમાણે બગલ નીચે રાખવા ચોપડી શોધવા લાગ્યા. એકે ચોપડી ન હતી. “હાં, હાં, ખરું ખરું,”—એટલું બોલી તે કંઈક મૂંઝાયેલી હાલતમાં ઘર બહાર ચાલી નીકળ્યા.

૮૦

દંગલ

ક્રાંતિનો જુવાળ પૂરેપૂરો શમે ત્યાર પહેલાં થોડાંક મોજાં આમતેમ થોડીક પછાડો ખાઈ લે છે. ક્રાંતિ શરૂ થઈ હોય ત્યારે જુદી જુદી જે અનેક લાગણીઓ ઉશ્કેરાઈ હોય, જુદી જુદી જે માન્યતાઓએ એમાં ચિનગારી ચાંપી હોય, એ બધી જ કંઈ ક્રાંતિ પૂરી થયે સંતોષાઈ હોતી નથી. છતાં તાત્કાલિક તો એક મોટું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં મોટા ભાગનો જુવાળ બેસી જાય છે. એને ક્રાંતિ સિદ્ધ થઈ એમ કહેવામાં આવે છે.

પરંતુ ક્રાંતિ વખતે અનેક હાથોએ કામ કર્યું હોય છે; અનેક વિચારો કામે લાગ્યા હોય છે. તેમાંના કેટલાય પૂરેપૂરા શમી જવાને બદલે ધૂંધવાયા કરે છે અને મોટી ક્રાંતિ બાદ જુદાં જુદાં દંગલરૂપે થોડે થોડે વખતે દેખા દે છે.

એ દરેક નાના દંગલને પણ મોટી, ક્રાંતિ વેળાના જેવા જ ફિલસૂફો અને સેનાનીઓ હોય છે; મોટી ક્રાંતિ જેવા જ શહીદો પણ હોય છે.

પેરિસની સ્થિતિ ૧૮૩૨માં આવી રીતે ધૂધવાઈ રહી હતી. ક્યાંથી એ દંગલ ફાટી નીકળશે એ કોઈ જાણતું ન હતું; પણ ગમે ત્યારે ફાટી નીકળશે એમ સૌ કોઈ જાણતું હતું. આવી સ્ફોટક પરિસ્થિતિમાં સેનાપતિ લેમાર્કનું મૃત્યુ એ જામગીરૂપ બન્યું.

નેપોલિયનના અદના સેવક તરીકે બોકોમાં લેમાર્ક માટે બહુ લાગણી હતી. પાંચમી જૂનની સવારે લેમાર્કની સ્મશાનયાત્રા નીકળવાની હતી. બોકોમાં ભાતભાતની વાતો ચાલી હતી. લેમાર્ક કોઈ પણ કારણ વિના હથિયારો તૈયાર કરવા લાગી ગયા હતા. જુદી જુદી ટોળીઓ જુદી જુદી જાતનાં સાધનો જોગવી રહી હતી.

સરકારને પણ કથાકની ગંધ આવી હતી. અને આવી કોઈ તક મળે તો બોકોનો ધૂધવાટ કડક હાથે ડામવા તેણે લશ્કરી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. ઠેર ઠેર જ્યાં ત્યાં સ્મશાનયાત્રાને માર્ગે લશ્કરી ટુકડીઓ હથિયાર-બંધ તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. તોપખાનાં પણ ઠેર ઠેર ખડકાઈ ગયાં હતાં.

બોકોમાં એક વાત એવી ચાલતી થઈ હતી કે સરકારી શસ્ત્રભંડાર ઉપર હુમલો થવાનો છે અને શસ્ત્રો લૂંટીને વહેંચી લેવાનાં છે. જુદા જુદા સંકેતોની વાતો પણ વહેતી થઈ હતી.

શબવાહિનીનું સરઘસ ઓસ્ટરલીઝના પુલ પાસે આવ્યું. સામી બાજુ ઘોડેસવાર ટુકડી તૈયાર ઊભી હતી. જરા ધમાલ જેવું કંઈક થઈ ગયું. થું થયું તે કોઈએ જાણ્યું નહિ. કહે છે કે, શસ્ત્રભંડાર તરફથી હુમલો આવ્યો હતો; બીજી વાત એવી છે કે કોઈ છોકરાએ પલટણના સૈનિકને છરી ખોસી દીધી હતી. પણ એટલું નક્કી કે ત્રણ ગોળીખાર થયા; તેમાં પહેલે ભડાકે ઘોડેસવાર ટુકડીનો સેનાપતિ કોલેટ માર્યો ગયો. બીજા ભડાકે એક બહેરી ઘરડી બાઈ તેના ઘરની બારીમાં ઊભી હતી તે મારી ગઈ. ત્રીજા ભડાકાથી એક અફસરની ખભા-પટ્ટી ઊડી ગઈ. અને તરત જ ખુલ્લી તરવારે પલટણના માણસો ટોળા ઉપર ધસી આવ્યા.

શબવાહિની આમથી તેમ ધકકે ચડી. જુવાનિયાઓનું ટોળું એ શબ-વાહિની સાથે પુલ ઉપર થઈને પલટણ ઉપર તૂટી પડ્યું. ચારે તરફ દોડધામ અને શોરબકોર મચી ગયાં. જેના હાથમાં જે આવ્યું તે લઈને, જ્યાં ત્યાં, સૌ કોઈ સૈનિકો સામે મોરચા ખડા કરવા લાગ્યા. ગોળીઓની રમઝટ જમી.

આખું પૌરિસ જાણે ભડાકે ઊડવા લાગ્યું.

દંગલનું કામ આ રીતે જ ચાલે છે. શાથી શું થાય છે એનું ઠેકાણું રહેતું નથી. જ્યાં જે બન્યું તે ખરું. દરેક જણ પાછળ આવતા પ્રવાહનો આપો-આપ નેતા બની જાય, અને તેને મરજીમાં આવે ત્યાં દોરી જાય! પહેલાં બૂમાબૂમ થાય, પછી દુકાનો બંધ થાય, પછી છૂટાછવાયા ભડાકા થવા માંડે, લોકો નાસભાગ કરવા માંડે, અને નોકરડીઓ ઘરોના વાડાઓમાં હસતી હસતી તાળીઓ પાડીને બેલે, “અલી, દંગલ મર્યું છે, દંગલ !”

એક જગાએ વીસેક જુવાનિયા એક વીશીના ધૂમ્રપાનના ઓરડામાં પેઠા અને પછી એક ત્રિરંગી વાવટો તૈયાર કરી તેને ફરકાવતા બહાર નીકળ્યા. ત્રણ આગેવાનોના હાથમાં હથિયાર હતાં, બાકીનાની પાસે તેમનાં ગળાં હતાં અને તેમની બૂમો હતી.

એક જગાએ એક વેપારી ઘોઘરા અવાજે બૂમો પાડતો જે માગે તેને બંદૂકની ગોળીઓ વહેંચતો હતો.

બીજી જગાએ બીજાં ટોળાં જુદી જાતના જુદા રંગના ધ્વજો સાથે જુદા પોકારો કરતાં ફરતાં હતાં.

જાઓની એક દુકાન લૂંટાઈ. થોડી જ મિનિટોમાં, એક હજાર હાથ, ૨૩૦ બંદૂકો, ૬૪ તલવાસે, ૮૩ પિસ્તોલો સાથે ટોળું મેદાને પડ્યું. જેની પાસે કંઈ નહોતું, તેને બંદૂક ઉપરની બેથોનેટ મળી.

એક ટોળું જૂની વસ્તુઓની દુકાનમાં પેટું અને ત્યાંથી હાથ આવે તેવાં જૂનાં હથિયારો લઈ ચાલતું થયું.

ગોળી વાગવાથી મરી ગયેલા એક કડિયાનું મડદું પાલખ નીચે શેરીમાં રવડતું હતું.

પછી તો બધા રાજમાર્ગો ઉપર ટોળાં દોડવા લાગ્યાં; ફાનસોના થાંભલા તોડવા લાગ્યાં; ગાડાં છોડીને આડશે ઊભી કરવા લાગ્યાં; શેરીના પથરા ઉખાડી નાખી રસ્તા વચ્ચે પથરાની દીવાલો ખડી કરવા લાગ્યાં; ઝાડો રસ્તાની આડે કાપીને કે નમાવીને રસ્તા બંધ કરવા લાગ્યાં, અને અંતે ખુરશી ટેબલ વગેરે સરસામાનનો વારો આવ્યો.

પૈસાદાર દુકાનદારો અને વેપારીઓની પાસેથી પૈસા પડાવવામાં આવ્યા. એકલી સ્ત્રીઓવાળાં મકાનોમાં પેસી તેમના ગેરહાજર પતિઓની બંદૂકો તથા તરવારો પડાવી લેવામાં આવી. પછી બહાર નીકળી બારણા ઉપર ચાક વડે લખવામાં આવ્યું, “શત્રો કબજે કરવામાં આવ્યાં છે.”

કેટલાક પોતાના નામ સાથે પહોંચે લખી આપતા કે, “શશો કાલે .....  
હેકાલુથી પાછાં મંગલવી લેવાં.”

રસ્તે એકલદોકલ ફરતા કે ઝિભેલા પહેરેગીરોનાં હથિયારો પડાવી  
લેવામાં આવ્યાં. મ્યુનિસિપાલિટી તરફ જતા નેશનલ ગાર્ડોનાં હથિયારો ઝૂટવી  
લેવામાં આવ્યાં. એકલદોકલ અફસરની પાછળ ‘હો હા’ કરતાં દોડતાં દોળાં  
એ તો સામાન્ય દેખાવ થઈ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ તેમની હોસ્ટેલોમાંથી દોળાબંધ નીકળી આવ્યા અને હાથમાં  
જે આવ્યું તે લઈ, લોકોનાં ઘરોનો સરસામાન બહાર કાઢી મોરચાની દીવાલો  
ખડી કરવા લાગ્યા. એક જણ મોરચાની ટોચે લશ્કરી અદાથી ઝિભો રહેતો  
અને કામકાજની દેખરેખ રાખતો.

એકાદ કલાકમાં તો બજારનો લત્તાઓમાં જ સત્તાવીસ મોરચાઓ ઝિભા  
થઈ ગયા. પૅરિસના બીજા લત્તાઓમાં પણ જુદા જુદા પુલો આગળ,  
પોલીસ-ચોકીઓ આગળ, એમ જ્યાં જેની મરજીમાં આવ્યું ત્યાં મોરચા ખડા  
થઈ ગયા.

દરેક મોરચો એવી જગાએ ઝિભો થતો, જ્યાં ચારે તરફથી રક્ષણ થાય  
તેવો સહેજે મોકો હોય, જ્યાંની ગલીઓમાં જવરઅવર કરવી મુશ્કેલ હોય  
તથા જ્યાં વચ્ચે પીકાં અને વીછીઓ સારી પેઠે હોય.

એક મોરચેથી બીજા મોરચો વચ્ચે સંદેશ-વ્યવહાર કરવા ખાસ હથિયાર-  
બંધ માણસો ધજા સાથે અવરજવર કરતા. કેટલીક જગાઓએથી જુદા જુદા  
મોરચાઓ માટે નાસ્તા-પીણાના ખર્ચ માટે પૈસા ભરેલી થેલીઓ પહોંચાડવામાં  
આવતી. કોઈ કોઈને ઓળખતું ન હતું; પણ બધા મોરચાઓ જાણે એક જ  
સત્તા હેઠળ કામ કરી રહ્યા હોય તેમ, પરસ્પર સંદેશ-વ્યવહાર કે જરૂર પડે  
શશો અને માણસોની મદદ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. દરેક  
મોરચે ઉન્સાહી કવિઓ ત્રિરદાવલી ગાતા અને સ્વયંસેવકો તથા પ્રેક્ષકોને  
પાનો ચડાવતા.

નમતો પહોર થતાં છએક વાગ્યે આર્કેડ દુ સોમોન આગળ લશ્કર  
અને મોરચા વચ્ચે ચીતસરની લડાઈ થઈ ગઈ. નેશનલ ગાર્ડોને ફરજ ઉપર  
બોલાવવા પડ્યો વાગવા માંડ્યું. પડ્યો વગાડનારાઓ ઉપર હુમલો થવા  
માંડ્યા. તૈયાર થઈ ઉતાવળે ધસી આવતા નેશનલ ગાર્ડો ઉપર પણ ઠેર ઠેર  
ઠોક પડવા લાગ્યા.

લશ્કરના સેનાપતિઓ કાંતિ વખતના લોકોના જુસ્સાથી પરિચિત હતા.  
તેઓ મોકો જોઈ હુમલો કરવાની યોજનાઓ તૈયાર કરવા લાગ્યા. તે બધા

આવી લડાઈઓના પીઠ અનુભવીઓ હતા. રાત પડવા માંડી.

ચોતરફ ભાતભાતની વાતો પ્રચારમાં આવી : “ફલાણી બેંક આપણા હાથમાં આવી છે,” “ફલાણા દેવળમાં છસો બહાદુરો આખી પલટણને લડત આપી રહ્યા છે,” “ફલાણા મોરચા સામે તોપખાનું ગોઠવવામાં આવ્યું છે,” “ફલાણા મોરચા ઉપર સવારના ચાર વાગ્યે ચડાઈ કરવાના લશ્કરને હુકમ અપાઈ ગયા છે,” ઈ૦, ઈ૦.

હજુ લશ્કર તરફથી ચડાઈ શરૂ થતી નહોતી તે કારણે જ લોકોમાં હિંમતની તથા ભયની આવી આવી વાતો પ્રચારમાં આવતી જતી હતી.

૮૧

## મોરચાનું મંડાણ

૧

લેમાર્કની શબવાહિની સાથેનું મુખ્ય સરઘસ જ્યારે પુલ સામેની પલટણ સાથેની અથડામણમાં પાછું પડ્યું, ત્યારે તેના છૂટક છૂટક ફાંટાઓ બસો શેરીઓમાં થઈને આમતેમ ધુમરૂડીઓ ખાતા, અમળાતા પાછા હઠવા લાગ્યા. આગળ ધસવાનો પ્રયત્ન કરતું ટોળું, અંદર અંદર પિલાઈને, જોર-જોર પાછું ધકેલાય, ત્યારે તેની ગતિ કેવી હોય, એ તો અનુભવી જ જાણી શકે.

તે વખતે ગેંગ્રોચ હાથમાં એક ઝરડું તોડી લઈ ક્યાંકથી ધસતો આવતો હતો. આખા સરઘસનું મુખ જ્યાંથી પાછું ફરતું હતું, ત્યાં જ તે સીધા પહોંચવા માગતો હતો. મોટાઓ જ્યાં થઈને ન જઈ શકે, ત્યાંથી નીકળવાના તેને ઘણા રસ્તા સુલભ હતા. વચ્ચે એક જૂના માલની ડુકાને જૂની પિસ્તોલનું ટૂંકું લટકતું હતું. ગેંગ્રોચે તરત પોતાના હાથનું ઝરડું નીચે નાખી દીધું અને છલંગ મારીને પેલી પિસ્તોલ તોડી લીધી; અને પછી બૂમ પાડીને બોલ્યો, “ડોશીમા, થું તમારું નામ, તમારું આ મશીન હું જરા ઉછીનું લઈ જાઉં છું.” એટલું કહેતોકને તે અલોપ થઈ ગયો.

ઘોડે દૂર એ ભાઈસાહેબ પેલું ટૂંકું ખભે મૂકી, એક લશ્કરી ગીતના શબ્દો ફાવેતેમ ગોઠવી બરાડતા બરાડતા કૂચકદમ કરવા લાગ્યા. એ પિસ્તોલને ઘોડો જ નહોતો !

પેલી રાત્રે અજણપણમાં પોતાના બે ભાઈઓને સુવાડીને, મળસકા ટાણે પોતાના બાપને ઠેકાણે પાડવામાં મદદ કર્યા પછી, ગેંગ્રોચ પોતાના

હાથીખાનાએ પાછો ગયો. ત્યાં પેલાં બન્ને બાળકોને સિક્કતથી હાથીના પેટમાંથી નીચે ઉતાર્યા બાદ તેણે ઝમેતેમ કંઈક નાસ્તાની જોગવાઈ કરી. પછી તે છોકરાંને શેરી-માતાને ખોળે સોંપી દઈને - શેરીના ખોળામાં જ પોતે ઊંછળેા હતા - તે એવું કહીને છૂટેા પડયો હતો કે, “રાત સુધીમાં તમારાં પપા મમી ન મળે, તો અહીં પાછાં આવજો.”

પછી એ દિવસે તે છોકરાંનું એ શેરીઓમાં શું થયું, તે કોણ જાણે? પણ એ છોકરાં જેવોચને ત્યાં રાતે પાછાં ફર્યા નહિ. આજની સામાજિક વ્યવસ્થાના તળ નીચે એવાં કેટલાંય પ્રાણીઓ (બાળકો-સ્ત્રીઓ-પુરુષો)ના લિસોટા લુપ્ત થતા હોય છે. દસથી બાર અઠવાડિયાં થઈ ગયાં; છતાં એકે વખત કયાંય એ બે જણ જેવોચને સામે ન અથડાયાં, ત્યારે તે વારંવાર માથા પાછળ ખસુતો ખસુતો બોલવા લાગ્યો, “મારાં બે ભટોળિયાંનું શું થયું હશે, વારુ?”

પણ એ તો થઈ પહેલાંની વાત. અત્યારે તો તે હાથમાં પિસ્તોલ સાથે આગળ ધપતો એક કંદોઈની દુકાને આવ્યો. આખી શેરીમાં એ એક જ દુકાન ઉઘાડી હતી. જેવોચે ખીસાં ફંફોસ્થાં. અંતિમ મુસાફરીએ જતા પહેલાં, આટલું ભાઈ બાંધી લેવાની એટલે કે ખાઈ લેવાની લાલચ છોડવી અશક્ય હોય છે. પરંતુ ખીસામાં કશું ન મળતાં, તેણે “ધાજે! ધાજે!” એવી બૂમો પાડીને આગળ ચાલવા માંડયું.

થોડે દૂર જતાં ચિયેટર આગળનાં મોટાં ચિત્રો ટંગાવેલાં આવ્યાં. જેવોચે પોતાની ભૂખ સંતોષવા કશું ન મળ્યાનો ઉકળાટ એ બધાં ચિત્રો ધોળે દહાડે ફાડી નાખીને કાઢ્યો.

હાથમાં ઘોડા વિનાની પિસ્તોલ સાથે જેમ જેમ તે આગળ વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ દરેક પગલે તેનો જુસ્સો વધતો ચાલ્યો.

સ્તામાં, એક નેશનલ ગાર્ડનો ઘોડો ઠોકર ખાઈને ગબડી પડતાં, જેવોચે પોતાની પિસ્તોલ જમીન ઉપર મૂકી પેલા સવારને ઊભો થવામાં મદદ કરી; તથા પછી તેના ઘોડાને ઊભો કરવા માંડ્યો. તે કામ પત્યા પછી તે પાછો પોતાની પિસ્તોલ ઉઠાવીને આગળ ચાલ્યો.

સ્તામાં પેલા હજમની દુકાન આવી, જ્યાં તે દિવસે પેલાં બે છોકરાંને ધક્કા મારીને હાંકી કાઢ્યાં હતાં. હજમ તે વખતે દુકાનના આગલા કાચની પાછળ એક સૈનિકની હજમત કરતો હતો, અને “ઘેર પથારીમાં પડયા પડયા દવાદારૂ, પ્લાસ્ટર, પિચકારી અને કડવા ઘૂંટડા વડે સડી સડીને મરવા કરતાં, રણભૂમિ ઉપર પેટમાં તોપનો ગોળો એકદમ વાગે અને



કુરચેકુરચા ઊડી જાય તે વધુ સારું,” એમ પેલા સૈનિકને સુણાવતો હતો.

એટલામાં જ એક ભયંકર કડાકા સાથે દુકાનના કાચના કુરચેકુરચા ઊડી ગયા.

હજમ એકદમ મડદા જેવો ફીકો પડી ગયો.

“ઓ ભગવાન! આ એક ગોળો તો આવી જ પડ્યોને!”

“શું?”

“તોપનો ગોળો, વળી.”

“આ રહ્યો એ ગોળો,” એમ કહી સૈનિકે જમીન ઉપરથી ગબડતો પથ્થરનો એક ટુકડો ઉપાડી લીધો.

હજમ બારી તરફ દોડ્યો. તેણે ગેંગ્રોચને માર્કેટને રસ્તે પોતાના તમામ વેગથી દોડી જતો જોયો.

## ૨

જ્યારે પલટણે શબવાહિની સાથેના સરઘસ ઉપર હુમલો કર્યો અને નાસભાગ મચી રહી, ત્યારે એન્જેલરસ અને તેના મિત્રો, “મોરચો ઝિભો કરો,” “મોરચા પાછળ ચાલો,” કહેતા આખા ટોળાને સાથે લઈ યોગ્ય જગા તરફ ખસવા લાગ્યા. ગેંગ્રોચ, મેબોફ મહાશય, જુવાન છોકરાના પહેરવેશમાં એપોનીન એ બધાં જુદે જુદે વખતે એ ટોળામાં જોડાયાં. ટોળું શણે શણે વધતું ચાલ્યું. દરમ્યાન ફેદ મિલેટસ પાસેથી એક ઝિયા કદનો ઘોળા વાળવાળો માણસ પણ તેમની સાથે જોડાયો. કોફેરાક, એન્જેલરસ, અને કોમ્પ્રીફેરે તેને જોયો, પણ તે કોઈ તેને ઓળખતા ન હતા. ગેંગ્રોચ પણ બૂમો પાડતો ગાતો ગાતો સાથે ચાલતો હતો અને પોતાની પિસ્તોલના ફૂંકા વડે ભંગાય તેટલા કાચ અને બારણાં ભાંગતો જતો હતો; તેણે પેલા ઉપર ખાસ લક્ષ ન આપ્યું.

કોફેરાક અને તેના મિત્રોનો કેરીન્થના પીઠામાં અડો હતો. પહેલાં એકાદ ખાવાની વાનીને જેરે તે પીકું ઠીક જમ્યું હતું; પણ માલિક મરી જતાં તેની બુઢી વિધવા હુથેલૂપના હાથમાં તે હવે મરવા પડ્યું હતું. છતાં આ મિત્રોએ એ બુઢી ઉપર મહેરબાની દાખવીને ત્યાં જ આવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. અલબત્ત, ટેબલ ખુરસી વગેરે ફર્નિચર ચાર પગવાળું હતું, છતાં ત્રણ પગવાળું હોય તેમ જ હાલકડોલક થતું.

લેઈગલ અને જોલી પાંચમી જૂનની વહેલી સવારે કેરીન્થમાં નાસ્તો કરવા ગયા હતા. આજે આ પીઠામાં તે બે જ જણા હતા. થોડી વાર બાદ ગ્રેન્ટેર ત્યાં આવી ચડ્યો.

ગ્રેન્ટેરને આવેલો જોઈ નોકરે બે બાટલીઓ તેની સામે ગોઠવી દીધી.  
લેઈઝલે પૂછ્યું, “અલ્યા તું આ બંને પી જવાનો કે શું?”

“બે બાટલીઓથી આટલા નવાઈ પામનારા તો તમને જ જોયા!”

પેલા બેએ ખાવાનું શરૂ કર્યું, ગ્રેન્ટેરે પીવાનું. અહીં બાટલી તો ખાલી  
થઈ ગઈ.

“અલ્યા તારા પેટમાં કાણું છે કે શું?” લેઈઝલે ફરી ચલાવ્યું.

“તારી કોણીમાં તો છે જ.”

“હા ભાઈ હા, મારો કોટ જૂનો થયો છે; અને તેથી જ એ મને  
બરાબર બંધ-બેસે છે.”

થોડી વારમાં ત્યાં થઈને એક ટોળું શૌરભકોર કરતું જવા લાગ્યું.

લેઈઝલે કોફેરાકને જોતાં જ બૂમ પાડી, “કોફેરાક! તમે બધા ક્યાં  
ચાલ્યા?”

“મોરચો બનાવવા.”

“તો પછી અહીં જ બનાવોને; આ જગા સાચી છે!”

કોફેરાકને અચાનક સૂઝ્યું: “હા ભાઈ, તારી વાત ખરી છે.”

શેરીમાં યોગ્ય જગા વિચારી તરત મોરચો બાંધવાનું શરૂ થયું. આખી  
શેરીનાં મકાનવાળાંમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. જેટલાં બારીબારણાં બંધ થાય  
તે બધાં બંધ કરી દેવાયાં. ઉપલા માળની એક બીનેલી ડોસીએ તો કાચની  
બારીઓ સામે કપડાં સૂકવવાની વળગણી ઉપર વાળ અને કાથીથી ભરેલું એક  
ગદેલું લટકાવી દીધું, જેથી બંદૂકની ગોળીઓ શેકાય. મેડમ હુશેલૂપની દુકાન  
એકલી જ ખુલ્લી રહી; કારણ કે, અંદર પેલા મિત્રો કચારના અડો  
જમાવીને બેઠા હતા, અને ઓળખીતા સૌને આમંત્રણ આપી ગળું ભીનું  
કરવા બોલાવતા હતા.

થોડી મિનિટોમાં લોઠાના સળિયા જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ભેગા કરાયા.  
તેમના વડે શેરીના પથરા દૂર દૂર સુધી ઉખાડી ઢગલો કરવામાં આવ્યો.  
ચૂનાના એક વેપારીનાં ચૂનાનાં ત્રણ પીપ ગેરોચ વગેરે ગબડાવી લાવ્યા.  
તેમના ઉપર શેરીના પથરાની છાટો ગોઠવવામાં આવી. એન્જેલરસે ડોસી  
હુશેલૂપની દુકાનના ભંડારિયામાંથી બને તેટલાં પીપ બહાર કઢાવ્યાં અને  
પેલાં ચૂનાનાં પીપની બાજુમાં ગોઠવાવી દીધાં. પાટડા અને વળીઓ જ્યાંથી  
ત્યાંથી તોડી લાવવામાં આવ્યાં. થોડી વારમાં માથોડાથી ઊંચો ટેકરો આખી  
શેરીને શેકતો ઊભો થઈ ગયો. તોડીફોડીને કાંઈ ઊભું કરવું હોય, તો જહોર  
જનતાના હાથ જેવી કુશળ કોઈ ચીજ નથી.

શેરીને છેડેથી એક બગી જઈ રહી હતી. તરત ડ્રાઈવરને અને બાનુ ઉતારુઓને ઉતારી મૂકવામાં આવ્યાં. બે ઘોડા છોડી મૂકવામાં આવ્યા અને ગાડીને મોરચાના ખૂણા અગળની જરા ખાલી દેખાતી જગ્યાની આડે ઊભી કરી દેવામાં આવી.

હુથેલૂપ બાનુ બધી તારાજી નજરે જોવી અથકય થતાં બડબડી ઊઠી, “દુનિયાનો અંત આવવાનો થયો છે, બીજું શું?”

એન્જેલરસ, કોમ્પ્રીફેર અને કોર્ફેરાક બધાની દેખરેખ રાખી રહ્યા હતા. ઘોડી વારમાં બે શેરીઓને બંધ કરતા બે મોરચા ઊભા થઈ ગયા. નાનો મોરચો માત્ર પીપો અને શેરીના પથરાઓનો જ ખડો કરવામાં આવ્યો હતો.

લોકોનાં ટોળાં વધવા લાગ્યાં. આ ટોળાં હવે લડવા ઈચ્છનારા લોકોનાં હતાં. બીજા સામાન્ય લોકો તો, મોરચો હવે સામેથી લશ્કરનો હલ્લો આવવાને લાયક બન્યો છે એવું જોતાં જ, વિદાય થવા લાગ્યા. ભાતભાતની વાતો ચાલવા લાગી. “સવારના ત્રણેકના સુમારે જરૂર મદદ આવશે,” “લશ્કરની કેટલીય ટુકડીઓ ફરી જવાની છે,” “આખું પેરિસ લડવા નીકળી પડવાનું છે,” ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

હુથેલૂપ બાનુના રસોડામાં ચૂલો પેટાવવામાં આવ્યો હતો, અને વીશીનું ઓગાળાય એટલું બધું ઓગાળીને ગોળીઓ ઢાળવામાં આવતી હતી. હુથેલૂપ બાનુ અને બીજી બે દાસીઓ જટલાં કપડાં ફડાય તેટલાં ફાડીને પાટાપિંડી બનાવતાં હતાં.

કોર્ફેરાક, એન્જેલરસ અને કોમ્પ્રીફેર જથ્થેલો રૂ દ બિલેટ્સવાળો પેલો ઊંચા કદનો માણસ નાના મોરચા ઉપર કામ કરી રહ્યો હતો. ગેવ્રોય મોટા મોરચા ઉપર કામે લાગેલો હતો. જુરાનિયાના વેશમાં આવેલી એપોનીન પેલી બગી ઊંધી વાળવામાં આવી ત્યારની ક્યાંક અલોપ થઈ ગઈ હતી.

ગેવ્રોય આખી ધમાલમાં સૌથી વધુ ઉત્સાહમાં હતો તથા આનંદમાં લગભગ ભાન ભૂલીને કામ કરતો હતો. મોરચાને ગોઠવતી વખતે ખિસ-કોલીની પેઠે ઉપર ચડવું, નીચે ઊતરવું, ભારે વજન જોર કરીને બધા ઉઠાવતા હોય ત્યારે બૂમો પાડીને સૌને પાણી ચડાવવું, વગેરે કામોથી તે બીજાઓની ગંભીરતા ઓછી કરીને આનંદોત્સાહનું વાતાવરણ ઊભું કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ વધારે, તેમ તેનો ઉત્સાહ અને આનંદ વધારે! જીવનની કાળી નરાશા તેના ઉમંગ અને ઉત્સાહની એડી હતી; તથા

એનો આનંદ એ તેની પાંખો હતી. એ જાણે એક પવનનો વંદોળ હોય તેમ ધૂમરીઓ ખાતો હતો. ચારે બાજુ હવામાં તે ધૂમી - વ્યાપી રહ્યો હતો. નકામા ફરનારાઓને તે વિચિત્ર અનોખી રીતોએ ચીડવતો, આજસુ-ઓને તે ઉશ્કેરતો, થાકેલાઓને પાણી ચડાવતો, વિચારવંતોને ઉત્તેજના પૂરી પાડતો; કેટલાકને આનંદમાં, કેટલાકને હાંફમાં, બીજાઓને ગુસ્સામાં અને સૌને ગતિમાં રાખતો.

તેના નાના બાહુઓમાં શાશ્વત ગતિ ભરેલી હતી અને તેનાં નાનાં ફેફસાંમાંથી શાશ્વત પોકારો નીકળ્યા કરતા હતા.

છતાં પોતાની ઘોડા વિનાની પિસ્તોલ જેઈને તે ગાંડો બની જતો. દરેક પાસે જઈને તે બંદૂક માગતો, “મારે એક બંદૂક જેઈએ; મને કોઈ એક બંદૂક કેમ આપનું નથી?”

“અલ્યા તારે બંદૂક જેઈએ?” કોમ્મીફેરે પૂછ્યું.

“હા, શા માટે નહિ? ૧૮૩૦માં ચાર્લ્સ દસમા સાથેની તકરાર વખતે મારી પાસે હતી.”

એન્જેલરસે ખભા મચકોડયા, ‘જ્યારે મોટાઓને બંદૂકો મળી રહેશે, ત્યારે અમે છોકરાઓને આપીશું.’

ગેવ્રોચ ઝનૂનમાં પાછો ફરીને બોલ્યો, “મારા પહેલાં જ્યારે તમે મરી જશો, ત્યારે હું તમારી જ બંદૂક લઈશ!”

પીઠાથી થોડે દૂર મોરચાના છોડા અને ઘરની ભીંત વચ્ચે એક માણસ નીકળી શકે તેટલી જગા રાખવામાં આવી હતી, જેથી તેમાંથી બહાર નીકળી હુમલો કરી શકાય. પેલી ઊભી કરેલી બગીનો એક દાંડો દોરડા વડે ખેંચીને ઊંચો કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના ઉપર લાલ વાવટો ચડાવવામાં આવ્યો હતો. નાનો મોરચો પીઠાની પાછળ આવેલો હોવાથી, અહીંથી તે દેખી શકાય તેમ ન હતો. પીઠું એ બે મોરચાઓના ખૂણા ઉપર જ હતું.

આ બધી ગોઠવણી કરતાં એક કલાક ગયો. પછી વીંશીમાંથી એક ટેબલ ખેંચી લાવી તેના ઉપર એન્જેલરસે બંદૂકના ટોટાઓ ભરેલી પેટી ગોઠવી. કોફેરાકે તેમાંથી થોડા થોડા બધા બંદૂકવાળાઓને વહેંચવા માંડ્યા. દરેકને ભાગે ત્રીસ ટોટા આવ્યા. ઘણા પાસે ફેડવાનો દાડ હતો. પેલી ઢાળી ઢાળીને બનાવવા માંડેલી ગોળીઓ વડે તેઓએ ટોટા બનાવવા માંડ્યા. ફેડવાના દાડથી ભરેલું એક પીપ બારણા પાસે અનામત રાખવામાં આવ્યું.

હજુ સુધી લશ્કરની કશી હિલચાલ આ મોરચા તરફ દેખાતી ન હતી. અંધારું થતાં એક મશાલ સળગાવવામાં આવી અને તેને પથરાઓની આડમાં મોરચા ઉપર એવી રીતે ઝોઠવવામાં આવી; જેથી પવન ન લાગે અને તેનું અજવાળું પેલા લાલ વાવટા ઉપર જ પડે. અંધારા વચ્ચે પ્રકાશમાં ફરફરતો એ લાલ વાવટો ભયંકર દેખાવ પૂરો પાડતો હતો : જાણે મોતની લબકારા લેતી જીભ.

નવરા બેસી રાહ જોવાના આ લાંબા ગાળાથી એન્જેલરસ અધીરો થઈ ગયો. મોટી ઘટનાઓ ઊભી કરવાનું જે લોકોને ભાગ આવેલું હોય છે, તેઓની અધીરાઈ વધારે તીવ્ર હોય છે. તે ગેવ્રોચને શોધવા ચાલ્યો. ગેવ્રોચ બે મીણુબતીઓના પ્રકાશમાં ટોટા બનાવવાના કામે લાગી ગયો હતો. પ્રકાશ ઉપરના માળ તરફ ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી હતી.

પેલો ૩ દ બિલેટ્સવાળો ઊંચો માણસ હવે વૌશીના ઓરડામાં આવીને ટેબલ પાસેના અંધારા ખૂણામાં બેઠો હતો. તેને ભાગે એક મોટી બંદૂક આવી હતી, તે તેણે પોતાના બે ઢીંચણ વચ્ચે ઊભી કરી રાખી હતી.

જ્યારે તે અંદર આવ્યો, ત્યારે ગેવ્રોચની નજર તેના કરતાં તેની લાંબી બંદૂક ઉપર પડી; અને પછી તો તેના મોં ઉપર નજર પડતાં જ, ‘આ શું? ખરેખર? એ જ હોય? અહીં ક્યાંથી?’ એમ બોલતો તરત તે ઊભો થઈ ગયો.

પેલો લાંબો માણસ અત્યાર સુધી મોરચાનાં બધાં માણસોની કામગીરી બરાબર ધ્યાનમાં લઈ, અત્યારે જાણે પોતાના માથામાં એ બધી વિગતો ખીલીઓ ઠોકીને ટિગાવતો હોય તેમ આંખો અર્ધી મીંચીને બેઠો હતો.

ગેવ્રોચ એડી ઉપર ઊભો થઈ ગુપચુપ તેની આસપાસ ફરતો ફરતો તેનું બારીક નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. અચાનક એન્જેલરસે તેને પકડ્યો અને બહાર લઈ જઈ તેને કહ્યું, “તું બહુ નાનો છે; તું મોરચાના ખૂણા આગળથી બહાર નીકળી, મકાનોની નજીક લપાતો લપાતો સામેની શેરીની બહાર જઈને જોઈ આવ કે લશ્કરની શી હિલચાલ છે?”

“ત્યારે નાના માણસો પણ કામના હોય છે ખરા! ચાલો, એ બહુ સારું થયું, હું જાઉં છું.” પછી તેણે ધીમે અવાજ એન્જેલરસને નીચે નમાવીને કાનમાં કહ્યું, “જુઓ પેલો ઊંચો માણસ છોને?”

“હા.”

“તે સરકારી જમૂસ છે!”

“તને ખાતરી છે?”

“હા; અઠવાડિયા પહેલાં જ હું બહારની હવા ખાવા જરા ટહેલતો હતો, ત્યારે તે મને કાનપટ્ટી પકડીને ઘાણે લઈ ગયો હતો.”

એન્જેલરસ તરત થોડે દૂર ગયો; તેણે એક જણના કાનમાં કંઈક કહ્યું. તે જઈને બીજા ત્રણ મજબૂત માણસને બોલાવી લાવ્યા. તે ચારે જણા ટેબલ પાછળ, કશી ખબર ન પડે તે સીતે, બેઠવાઈ બધા.

પછી એન્જેલરસે પેલા ઊંચા માણસ પાસે જઈને કહ્યું : “તું કોણ છે?”

પેલા આ અચાનક પ્રશ્નથી ચોંકી ઊઠ્યો. પણ એન્જેલરસની આંખો પાછળ રહેલાં નિશ્ચય અને તેજ જોઈને જરા તુચ્છકારથી બાલ્યો, “ઠીક; કેમ?”

“તું જણુસ છે?”

“હું સરકારી અમલદાર છું.”

“તારું નામ?”

“જવર્ટ.”

એન્જેલરસે પેલા ચારને નિશાની કરતો જ, એક પલકારામાં, જવર્ટ પાછું વળીને જુએ તે પહેલાં તો તેને દબાવી દેવામાં આવ્યો.

તપાસમાં તેની પાસે બે કાચ વચ્ચે દબાવેલા તેના નામ અને અધિકારવાળો પાસ મળ્યો. તેની નીચે પોલીસ વડની સહી હતી.

ધડિયાળના ખીસાને તળિયે એક કાગળ નીકળ્યો. તેમાં એવો હુકમ લખેલો હતો કે, “જે રાજદ્વારી કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે, તે પૂરું થાય એટલે, ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ તપાસ કરવી કે, સીન નદીના જમણા કિનારે જેનાના પુલ નજીક બદમાશોનો અડો છે, એ અહેવાલ ખરો છે કે નહિ.”

તપાસ પૂરી થતાં જવર્ટના હાથ તેની પીઠ પાછળ બાંધી દઈને તેને ઓરડા વચ્ચેના મુખ્ય થાંભલા સાથે સજ્જત જકડીને બાંધી દેવામાં આવ્યો.

ગેલ્લોથ આ બધું જોતો હતો અને દરેક પગલું ડોકું ધુણાવીને મંજૂર રાખતો હતો. તે હવે આગળ આવ્યો અને બાલ્યો, “ઉદરડાએ બિલાડીને પકડી ખરી.”

એન્જેલરસે હવે જવર્ટ તરફ ફરીને કહ્યું, “મોરચો પડશે તે પહેલાં દસ મિનિટ અગાઉ તને જોળીથી ઉડાવી દેવામાં આવશે.”

જવર્ટ જરા પણ અવાજ કર્યો ન હતો; તથા ગુનેગારોના સ્પર્શથી પણ હીણપત અનુભવતો હોય તે રીતની કંટાળા અને ચીડભરી મુખમુદ્રાથી તે

આ બધું તેમને કરવા દેતો હતો. તેણે હવે જવાબ આપ્યો, “અત્યારે જ શા માટે નહિ?”

“અમારે અમારા દાડગોળાની કરકસર કરવાની છે.”

“તો છરી વડે કામ પતવી દો.”

“જસૂસ! અમે ન્યાયાધીશો છીએ, હત્યારા નથી.”

પછી એ-જેલરસે ગેલોચને બોલાવીને કહ્યું, “તું તારે કામે જા! મેં કહ્યું છે તે કર.”

ગેલોચે કહ્યું, “આ ઊપડયો!” પણ પછી એકાએક પાછા ફરીને તેણે કહ્યું, “મને આની બંદૂક આપી દો; મેં ગવેયો તમને થકડાવી દીધી, એટલે તેનો તંબૂરો મને મળવો જોઈએ.”

આટલું કહી લશ્કરી સલામ ભરી, તે તરત મોરચાને ખૂણે થઈને બહાર નીકળી ગયો.

## ૮૨

### મેરિયસ અધારામાં અટવાય છે

#### ૧

હિમના ગોળાની પેઠે, લોકોનાં ટોળાં પણ, જેમ આગળ ગબડતાં જાય તેમ મોટાં થતાં જાય છે. ટોળાના લોકો એકબીજાને પૂછતા નથી કે કોણ કયાંથી આવ્યું છે. એ ટોળામાં લે કેબુક નામના ઉપનામવાળો એક પીધેલો કે પીધેલો હોવાનો ઠેંગ કરતો એક માણસ પણ જોડાયેલો હતો. પીઠા આગળ બહાર ટેબલ ખેંચી લાવીને તે બેઠો હતો અને પાસે બેઠેલાઓને વધુ ને વધુ દાડ પીવાનો આગ્રહ કર્યા કરતો હતો. તે વારંવાર સામેના ઊંચા ઘર તરફ પણ જોયા કરતો હતો. તે પાંચ માળનું મકાન હતું અને ઉપરથી નીચે સુધી બિલકુલ બંધ હતું. અચાનક તે બોલી ઊઠ્યો : “ભાઈઓ, આપણે આ સામેના ઊંચા મકાનમાં જ જઈને ગોઠવાવું જોઈએ! ત્યાં બેઠા હોઈએ, તો પછી આખી શેરી ઉપર આપણી નજર રહે.”

“પણ એ ઘર તો બંધ છેને?” પાસે બેસી પીનારાઓમાંના કોઈકે કહ્યું.

“તેનું બારણું ઠોકો!”

“તેઓ નહિ ઉઘાડે.”

“તો બારણું તોડી પાડો !”

આટલું બોલતાંની સાથે લે કેબુક તરત એ મકાન તરફ દોડ્યો અને બારણું ઠોકવા માંડ્યો. બારણું ન ઊઘડ્યું. તેણે બીજી વાર ઠોક્યું. જવાબ ન આવ્યો. તેણે ત્રીજી વાર ઠોક્યું. પણ એવી જ યુપકીદી !

“કોઈ ઘરમાં છે ?” લે કેબુકે બૂમ પાડી.

કશો જ હિલચાલ જણાઈ નહિ.

પછી તેણે બંદૂક લઈ તેના કુંદો બારણા ઉપર ઠોકવા માંડ્યો. એ ઠપકારાથી આખું ઘર જાણે ધૂનવા માંડ્યું. જોકે દરવાજા ઉપર તેની કશી અસર ના થઈ.

પરંતુ અંદર રહેનારાઓને છેવટે બીક લાગી હોય કે કોણ જાણે પણ ત્રીજા માળની એક ચોખંડી બાસી ઊઘડી અને એક નોકરે હાથમાં મીસુબતી લઈને બહાર ઝેડિયું કર્યું.

“સાહેબો, આપ થા માટે બારણું ઠોકો છો ?”

“દરવાજો ખોલ,” લે કેબુકે કહ્યું.

“મહાશય, એ નહિ બની શકે.”

“હું કહું છું, ઉઘાડ, હરામજદા !”

“બિલકુલ નહિ, સાહેબ.”

લે કેબુકે તરત હાથમાંની બંદૂક તેના જાથા ઉપર તોડી. લે કેબુક નીચે હતો અને અધારામાં હતો, એટલે પેલા નોકરે કશું દેખ્યું નહિ.

“ઉઘાડે છે કે નહિ ? હા કે ના !”

“નહિ સાહેબ !”

“તું ના કહે છે ?”

“સાહેબ, નહિ ઉઘાડી ...”

એ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં ગોળી છૂટી અને તેની દાઢીમાંથી પેસીને તેની ખોપસીની ઉપર નીકળી ગઈ. પેલા હાથમાં મીસુબતી સાથે ઢગલો થઈને ગબડી પડ્યો. તેનું માથું કઠારા ઉપર ફસડાઈ રહ્યું.

“લેતો જા, બેટા !” એમ કહી લે કેબુકે બંદૂક જમીન ઉપર નાખી. પણ એ શબ્દોને પૂરા બોલી રહ્યો તેવામાં એક મજબૂત હાથ તેની બોચી ઉપર જકડાઈ ગયો. લે કેબુકે એક મક્કમ અવાજે બોલાતો હુકમ સાંભળ્યો :  
“ધૂંટણિયે પડ.”

પેલા ખુનીએ પાછું વળીને જોયું તો એન્જેલરસનો ઠંડો, સફેદ ચહેરો તેને દેખાયો. એન્જેલરસના હાથમાં એક પિસ્તોલ હતી.



વીસ વરસના નાનુક જુવાનના હાથમાં અને અવાજમાં એવી દૃઢતા હતી કે, પેલો ભારે શરીરવાળો લે કેબુક બરુની પેઠે નીચો વળી ગયો. તે છટકવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ તેને તરત જ જણાઈ ગયું કે તે લોખંડી પંજમાં જકડાયો છે.

આખો મોરચો જાણે ત્યાં દોડી આવ્યો, અને સૌ કોઈ દૂર ફૂંડાળું વળીને ઊભા રહ્યા. કોઈના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો.

લે કેબુક પૂરેપૂરો ડધાઈ ગયો હતો. હવે તેણે રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવાનું છોડી દીધું, એન્જેલરસે હવે તેના ઉપરથી હાથ ઉઠાવી ખિસ્સામાંથી ઘડિયાળ કાઢ્યું અને કહ્યું, “તને એક મિનિટ આપવામાં આવે છે; વિચાર કરી લે.”

“દયા!” પેલો ખૂની માથું નીચું રાખીને ગણગણ્યો.

એન્જેલરસે ઘડિયાળ ઉપરથી આંખ ખસેડી નહિ; એક મિનિટ થતાં તેણે ઘડિયાળ ખિસ્સામાં મૂકી દીધું તથા પછી પેલા અમળાતા અને બરાડતા લે કેબુકને માથાના વાળથી ઊંચો કરીને તેના કાન આગળ પિસ્તોલની નળી ગોઠવી દીધી. તે જોઈ, જાનની પરવા છોડી મોરચામાં જોડાયેલા કેટલાય મરણિયા ભડવીરોએ પણ મોં ફેરવી લીધું.

ભડાકો થયો; અને પેલો ખૂની મોં ફરસબંધી તરફ રાખી જમીન ઉપર તૂટી પડ્યો. પ્રાણ ઊડી ગયા પછી શરીર થોડીક વાર અમળાય છે. માત્ર તેટલી જ હિલચાલ તેના શરીરમાં જણાતી હતી.

એન્જેલરસે હવે પગ વડે તેની લાશને ધકેલતાં હુકમ કર્યો, ‘આને બહાર ફેંકી દો.’ ત્રણ માણસોએ લાશને ઊંચકીને નાનાં મોરચાની બહાર ફેંકી દીધી.

સૌ ગુપચુપ એન્જેલરસની સામે ઊભા રહ્યા.

“નાગરિકો,” એન્જેલરસે સૌને સંબોધતાં કહ્યું, “આ માણસે જે ક્યું તે ભયંકર હતું; મેં જે ક્યું તે પણ ભયંકર છે. તેણે ખૂન કર્યું, તેથી મેં તેને મારી નાખ્યો છે. મને તેમ કરવાની ફરજ પડી છે; કારણ કે ક્રાંતિને પણ તેની શિસ્ત હોવી જોઈએ. હત્યા બીજા હોય તે કરતાં અહીં તો વધુ ગંભીર ગુનો છે. કારણ કે આપણે ક્રાંતિદેવીના પૂજારીઓ છીએ; આપણે પવિત્ર ફરજ બજાવવા ભેગા થયા છીએ; અને આપણી લડતને કોઈ આંગળી ચીંધી થકે તેવાં દુષ્કૃત્ય આપણે હાથે હરગિજ ન થવાં જોઈએ. તેથી મેં આને આ સજા કરી છે. તે સજા કરવાનું મને ગમ્યું નથી, અને તેથી જ મેં મારી જતને પણ જે સજા કરી છે, તે તમારી નજરે થોડા વખતમાં જશે.”

જોઓએ આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળ્યું, તેઓ કંપી ઊઠ્યા.

“અમે પણ તેમાં તમારી સાથે જ છીએ,” કોમ્પીફેરે બૂમ પાડીને જણાવ્યું.

“એક શબ્દ વધુ. આ માણસને દેહાંતરક આપવામાં મેં તેમ કરવાની આવશ્યકતાને નમતું જોખ્યું છે, પણ ‘આવશ્યકતા’ શબ્દ તો આ જૂના જગતનો છે અને એનો અર્થ લાચારી થાય છે. પણ પ્રગતિનો નિયમ એ છે કે, અસુરે દેવ આગળ માગ મૂકવો જોઈએ. ભવિષ્યમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય થાઓ. હે મૃત્યુદેવતા ! મેં તમને બલિદાન આપ્યું છે, પણ હું તમારી પૂજારી નથી. નાગરિકો, ભવિષ્યમાં અંધકાર કે વજ્રપ્રહારની જરૂર નહિ રહે. ઘાતકી અજ્ઞાન કે ખૂનના બદલામાં ખૂનનો કાયદો નહિ રહે. ભવિષ્યમાં કોઈ માણસ પોતાના બીજા માનવબંધુની કતલ નહિ કરે. માનવજાત પ્રેમથી પ્રજ્વલિત થઈ હશે. બધે સમન્વય, સુસંગતિ, પ્રકાશ, આનંદ અને જીવન પ્રસરશે, ત્યારે જ તે દિવસ આવશે. પણ એ દિવસ જરૂર આવશે. અને તે માટે આપણે અત્યારે આપણા પ્રાણ પાતરી રહ્યા છીએ.”

સૌ એ દેવાંશી યુવાનના ભવ્ય મુખારવિદમાંથી ઝળહળી રહેલા આશા, પ્રેમ, અને સ્વાર્પણના પ્રકાશને નમ્ર હૃદયે નિહાળી રહ્યા.

અહીં આગળ આપણે પોલીસોએ પછી કરેલી તપાસને આધારે કરેલા અહેવાલને સ્વીકારી લઈએ, તો લે કેબુક પોલીસ અમલદાર હતો; અને પોલીસોની જ એક વિચિત્ર હંતકથાને કબૂલ રાખીએ, તો એ માણસ ગુંડા કલેક્ટરસ જ હતો ! કારણ કે એ દિવસ પછી પેરિસમાં કે કયાંય કલેક્ટરસનું નામનિશાન સાંભળવામાં આવ્યું નહોતું.

આ અરસામાં જ કોર્ફેરાકે જોયું તો એક જુવાનિયો કે જે થોડા વખત ઉપર તેને ત્યાં મેરિયસનું ઠેકાણું પૂછવા આવ્યો હતો, તે મોરશામાં દાખલ થયો હતો. તેના મોં ઉપર એક પ્રકારની ગાંડાની લાપરવાઈ અને હિંમત દેખાતાં હતાં. એ એપોનીન હતી.

૨

મેરિયસને ૩૬ લા ચેનગ્રેરીને મોરથે બોલાવનાર અવાજ જાણે નિયતિનો અવાજ હતો. મેરિયસ મૃત્યુને જ ભેટવા ઈચ્છતો હતો અને એ માટેની તક તેને આવી મળી !

તે ઝડપી પગલે ચાલવા લાગ્યો. નેના ખીસામાં જવર્ટની બે પિસ્તોલો ભરેલી તૈયાર હતી.

તેને બોલાવવા આવનાર જુવાનિયો શેરીમાં તેની અગાઉ ક્યારનો ચાલતો થઈ ગયો હતો.

ક્યાંક નિર્જન થયેલી ખાલી શેરીઓ હોતી, તો વચ્ચે વચ્ચે લોકોનાં ઉશ્કેરાયેલાં ટોળાંની ભીડથી અંદર પેસી પણ ન શકાય તેવી શેરીઓ પણ આવતી; પરંતુ નિર્જન શેરીઓનાં બંધ બારણાં જેમ તેને નજરે પડતાં ન હતાં, તેમ ભીડવાળી શેરીઓની ધક્કામુક્કી તથા કલશોર પણ તેને સ્પર્શતાં ન હતાં. તે ઊંધું ઘાલીને એક જ લક્ષ્યથી ચાલ્યો જતો હતો : તે મૃત્યુને જ ભેટવા જતો હતો, પછી જીવનનાં બીજાં દૃશ્યોની તેને શી પરવા? એક શેરીમાં બંદૂકની ગોળી તેના કાન સરસી થઈને પસાર થઈ ગઈ અને હજમની દુકાનની નિથાનીરૂપ બહાર લટકાવેલી એક તાંબાની વાડકીમાં પેસી ગઈ. તેને એ ગોળીથી એટલું જણાયું ખરું કે પોતે જે માર્ગે જવા ઈચ્છતો હતો, તે માર્ગે જ જઈ રહ્યો છે !

મેરિયસ મોરયામાં દાખલ થયો, તે વખતે એન્જેલરસ વગેરે ગેવ્રોય શી ખબર લાવે છે, તેની ઈતેજરીમાં હતા. થોડી વારમાં જ ગેવ્રોયના ગાયનનો સૂર સંજળાયો. અને થોડી વારમાં તો ગેવ્રોય ઠેકઠો મારતોકને મોરયામાં દાખલ થયો અને બોલ્યો, “મારી બંદૂક ક્યાં છે? પેલાઓ તો આવી પહોંચ્યા !”

તરત જ આખા મોરયામાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. દરેક જણે પોતપોતાનું હથિયાર સંભાળી લીધું.

એન્જેલરસે પોતાની પિસ્તોલ પસંદ કરવા ગેવ્રોયને પૂછ્યું; ગેવ્રોયે જવર્ટવાળી બંદૂક જ ઉપાડી.

દરેક જણ પોતાની જગાએ ગોઠવાવા લાગ્યો. એન્જેલરસ, કોમ્મીફેર, કોફેસક, લેઈગલ, બેલી, બહોરેલ અને ગેવ્રોય વગેરે ૪૩ જણા મોરયા પાછળ ધૂંટણિયે પડીને ગોઠવાઈ ગયા. તેમનાં માથાં મોરયાની ટોચની લગોલગ પહોંચતાં હતાં. ફ્યુલીના છ સાથીદારોને વીશીના ઉપરના બે માળની બારીઓએ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

થોડી વારમાં લશ્કરની ટુકડીનાં માપેલાં પગલાંનો અવાજ નજીક આવતો સંભળાયો. પછી તો સોનિકોની બંદૂક ઉપરનાં બેથોનેટોની અણીઓ મોરયાની આ તરફ રહ્યાં રહ્યાં પણ દેખાવા લાગી.

સામેથી આવાળ આવ્યો, “કોણ છે? જવાબ આપો.”

“ફૂંચ કાંતિ !” એન્જેલરસે રણકતે ઊંચે અવાજે જવાબ આપ્યો.

“ફાયર !” ટુકડીના અફસરે જવાબ આપ્યો.

સળગતી ભઠ્ઠીનું બાસ્ણું ઊંધડે અને એકદમ બંધ થાય તેવો પ્રકાશને ચમકારો થયો. બઠ્ઠીના દાંડા ઉપરનો લાલ વાવટો દાંડા સાથે કરવતથી ઘૂંટરાઈ જાય તેમ કપાઈને નીચે પડ્યો. મોરચાની ખાલી તરાડોમાંથી પેઠેલી ગોળીઓથી લોડાક માણસો ઘાયલ થયા.

આ ગોળીબારની ગરમીથી જ કેટલાય લોકો ઠસે ગયા ! લગભગ આખી પલટણ જ સામે આવીને ખડી રહી હોય તેમ લાગતું હતું.

કોર્ફેરાકે બૂમ પાડીને કહ્યું, “બિરાદરો, આપણા દારૂઓનાનો બચાવ કરો; તેઓ શેરીમાં દાખલ થાય ત્યાં સુધી ગોળીબાર ન કરશો.”

“અને સૌથી પહેલાં આપણે આપણો વાવટો ફરીથી ઊંચો ચડાવવો જોઈએ !” એન્જેલરસે કહ્યું.

બહાર પલટનના માણસો ફરીથી બંદૂકો ભરતા હોય તેવો અવાજ સંભળાયો.

“કોનામાં હિમત છે ? કોણ વાવટો ફરી મોરચા ઉપર ફરકાવવા જાય છે ?” એન્જેલરસે પૂછ્યું.

કોઈએ જવાબ ન આપ્યો. અત્યારે મોરચા ઉપર વાવટો લઈને ચડતું એટલે આખી પલટણની બંદૂકોના સીધા નિશાન બનવું ! અને એ હકીકત ગમે તેના હૃદયને કંપાવી નાખવા માટે પૂરતી હતી. ગમે તેવો બહાદુર માણસ પણ પોતાની જાતને એ સંજ કરતાં કમકમી ઊઠે. એન્જેલરસને પોતાને જ એક ધુજાગી આવી ગઈ. પણ તેણે ફરીથી કહ્યું,

“કોઈ તૈયાર થઈ નથી ?”

૩

મેજોફ બાપુ આ ટોળામાં જોડાયા ત્યારથી છૂટા પડ્યા નહોતા. જોકે તે બધાની સાથે ચાલતા હતા તેટલું જ; બાકી તો તે કર્યું જોતા કે સાંભળતા હોય એમ લાગતું નહોતું. કોર્ફેરાક અને બીજાઓએ તેમને બે કે ત્રણ વખત આ ટોળામાંથી નીકળી જવા સમજાવ્યા હતા; તથા તે કેવું જોખમ ખેડી રહ્યા છે તે પણ જણાવ્યું હતું. પણ તેમને કાને કશી વાત પડી હોય તેમ લાગતું નહોતું. જ્યારે કોઈ તેમની સાથે બોલતું ન હોય, ત્યારે તે જાણે કોઈને જવાબ આપતા હોય તેમ તેમના હોઠ હાલવા લાગતા; પણ કોઈ તેમની સાથે કંઈ વાત કરતું કે નેમના હોઠ હાલતા બંધ થઈ જતા; અને તેમની આંખો મડદાની આંખો જેવી શૂન્ય થઈ જતી.

બધા જ્યારે મોરચા ઉપર ગોઠવાયા હતા, ત્યારે મેબોફ બાપુ બે હાથમાં લમણા ગોઠવી જવર્ટ પાસે ઘેનમાં પડ્યા હોય તેમ બેસી રહ્યા હતા. પછી પલટણનો ચહેલો ગોળીબાર થતાં જ તે જાણે જગી ઊઠ્યા હોય તેમ ઊભા થઈ ગયા હતા. પછી એન્જેલરસે જ્યારે વાવટો ચડાવવા કોણ મોરચા ઉપર ચડે છે, એવો પ્રશ્ન બીજા વાર પૂછ્યો, તેની સાથે જ તે સીધા એન્જેલરસ પાસે ગયા અને તેના હાથમાંથી વાવટો ખેંચી લઈ ધીમે ધીમે મોરચા ઉપર પગ ગોઠવતા ગોઠવતા ઉપર ચડ્યા.

મોરચાને ટેકરે પહોંચી તે ટટાર ઊભા રહ્યા. તેની સાથે જ સૌનાં હૃદય ઉપર એક પ્રકારની શીતળતા ચંપાઈ ગઈ. તેમણે હાથમાંનો ધ્વજ હવે ફરકાવીને બૂમ પાડી, “ક્રાંતિ જિંદાબાદ ! ભ્રાતૃભાવ, સમાનતા અને મૃત્યુનો જય !”

પલટણના અફસરનો તરત જ અવાજ આવ્યો : “કોણ છે ? જવાબ આપો.”

મેબોફ બાપુ તરત હાથમાંનો ધ્વજ ફરકાવીને બોલ્યા : “ક્રાંતિ જિંદાબાદ !”

“ફાયર !” અફસરનો હુકમ છૂટ્યો.

તરત જ મેબોફ મહાશય આખા શરીરે ચાળણીની પેઠે વીંધાઈ જઈ લાકડાના થૂણકાની પેઠે મોરચાની અંદર ગબડી પડ્યા. તેમના હાથમાંથી વાવટો પણ ગબડી પડ્યો.

એન્જેલરસે તરત મોરચાના માણસોને સંબોધીને કહ્યું, “નાગરિકો ! આ વૃદ્ધ સજ્જન દીર્ઘ ઉપયોગી જીવન ગાળીને ભવ્ય મૃત્યુને વર્યા છે. તેમણે પોતાના દાખલાથી આપણ જુવાનોને સંદેશ આપ્યો છે. આપણે હવે તેમના શબનું આપણા જીવતા પિતાની પેઠે સંરક્ષણ કરીશું, અને આપણાં શબો ઉપર પગ મૂકીને જ દુશ્મનો તેમના શબનો કબજો લેવા જઈ શકશે.”

પછી ડેસાના કપાળને હળવેથી ઊંચું કરીને એન્જેલરસે ચુંબન કર્યું અને તેમનો કાણાં કાણાં થઈ ગયેલો અને લોહી ટપકતો ડગલો કાઢીને તેણે ઊંચો કર્યો અને કહ્યું, “હવે આ આપણો ધ્વજ બને છે.”

છ જણાએ હવે પોતાની બંદૂકો આડી પકડીને ઠાઠી બનાવી તેના ઉપર મેબોફ મહાશયનું શબ પધરાવવામાં આવ્યું. હુથેલૂપ બાનુની એક લાંબી કાળી શાલ તેના ઉપર ઓઢાડવામાં આવી. પછી ખુલ્લે માથે તેમની શબયાત્રા કાઢી, પીઠના મકાનમાં લઈ જઈ, એક મોટા ટેબલ ઉપર તે શબને

ચિરશાંતિમાં પોઢાડવામાં આવ્યું.

જવર્ટની નજીક થઈને જતી વેળા એન્જેલરસે તેને કહ્યું, “હવે તારો વારો નજીક છે.”

આ દરમ્યાન નાનો ગેવ્રોચ તપાસ રાખતો મોરચા આગળ ઊભો હતો. તેણે થોડાક સૈનિકોને ચુપકીદીથી મોરચા પાસે ચાલી આવતા જોયા. તરત જ તેણે બૂમ પાડી, “સાવધાન !”

કોર્ફેરાક, એન્જેલરસ, જીન પુવેર, કોમ્બીફેર, જોલી, બહોરેલ, લેઈગલ સૌ એકદમ છલંગો ભરતા પીઠામાંથી બહાર ધસી આવ્યા. એક ક્ષણ પછી મોડું કરાય તેમ રહ્યું ન હતું. થોડાક મ્યુનિસિપલ ગાર્ડના માણસો બગી આગળ થઈને મોરચા ઉપર ચડી પછા આવ્યા હતા. તેમણે ગેવ્રોચને ધકેલી કાઢ્યો હતો, પણ તે ત્યાંથી ભાગ્યો ન હતો.

થોડાપૂર ધસતું ધસતું બંધની સપાટીની ઊંચાઈએ પહોંચી જાય અને બંધની તરાડોમાંથી પાણી જોરથી ફૂટવા માંડે એના જેવી એ કટોકટીની કારમી ક્ષણ હતી. બહોરેલે એક ગાર્ડને પોતાની બંદૂકની નળીથી જ પૂરો કર્યો. પણ બીજા ગાર્ડે બેયોનેટથી બહોરેલને પૂરો કર્યો. ત્રીજાએ કોર્ફેરાકને ગબડાવી પાડ્યો હતો, અને તે મદદનો પોકાર કરી રહ્યો હતો. બીજે એક રાક્ષસ જેવો ઊંચો ગાર્ડ બેયોનેટ ધરી ગેવ્રોચ ઉપર ધસી ગયો. ગેવ્રોચે જવર્ટની જંગી બંદૂક તાકીને થોડો દબાવ્યો, પણ કશું ફૂટ્યું નહિ. જવર્ટે બંદૂક ભરી જ ન હતી. પેલો ગાર્ડ હસી પડ્યો અને તેણે પોતાની બેયોનેટ તે છોકરા ઉપર ઉગામી.

પણ ગેવ્રોચને બેયોનેટ અડે, તે પહેલાં તે સૈનિકના હાથમાંથી બંદૂક પડી ગઈ. તેના કપાળમાં થઈને એક ગોળી પસાર થઈ ગઈ હતી. બીજી ગોળીએ કોર્ફેરાક ઉપર હુમલો કરનાર સૈનિકની છાતી આરપાર વીંધી નાખી હતી. તે પણ જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો.

મેરિયસ મોરચામાં અબઘડી દાખલ થયો હતો.

## ઐપોનીનની વિદાય !

૧

અત્યાર સુધી મેરિયસ એક ખૂણામાં સૌની અજણમાં છુપાઈને આ બધી તાલ જોતો હતો. તે કથા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો ન હતો, તથા આ બધી મોતની બાજી જોઈને તેને કમકમાં આવતાં હતાં. પરંતુ જીવન તરફનું તેનું ખેંચાણ એટલું બધું દૂર કે નાબૂદ થઈ ગયું હતું કે, તેના પ્રમાણમાં મોતની અધાર-ખીણ તેને વધુ આકર્ષતી જતી હતી. પછી મેમોફ મહાશયને તથા બહોરેલને મરતા જોઈને, કોર્ફરાકનો મદદ માટેના પોકાર સાંભળીને તથા ગેવ્રોયની કટોકટીભરી સ્થિતિ જોઈને, તે જીવદંવાળી બે પિસ્તોલો હાથમાં લઈ મોરચામાં ફૂદી પડ્યો. પહેલા બારણાં તેણે ગેવ્રોયને બચાવ્યા અને બીજા બારણાં કોર્ફરાકને.

પણ આ દરમ્યાન પલટણના માણસો મોરચાની દીવાલ ઉપર ચડી આવ્યા હતા. તેઓ મોરચાની અંદર ફૂદી નસોતા પડતા તેનું કારણ એટલું જ હતું કે, અંધારામાં નીચે તેમને માટે શો ફાંદો ગોઠવી રાખ્યો હોય, તેની તેઓને શંકા હતી. મેરિયસે હવે પોતા પાસેની ખાલી થયેલી પિસ્તોલો ફેંકી દીધી હતી. દરમ્યાન તેની નજર બારણા પાસેના પેલા બંદૂકનો દારૂ ભરેલા થીપ ઉપર પડી. તરત તે એ તરફ વળ્યો. ઈંટલામાં એક સૈનિકે તેના તરફ બંદૂક તાકી. અચાનક એક હાથનો પંજો એ બંદૂકની નળીના મોં આગળ આવ્યો. ભડકો થયો, અને પેલા હાથનો પંજો ધરનારો જમીન ઉપર ફસડાઈ પડ્યો. ગોળી તેના હાથમાંથી તેમજ કદાચ શરીરમાંથી પણ પસાર થઈ ગઈ હતી.

મેરિયસને આ બધું સહેજ આભાસરૂપ દેખાયું હતું. તે તે એ કશાનો વિચાર કર્યા વિના પેલા થીપ તરફ જ દોડ્યો.

પણ દરમ્યાન મોરચા ઉપર ચડ્યા લાજેલા સૈનિકો બળવાખોરોની બરાબર સામે આવી ગયા હતા. બળવાખોરોમાંનો મોટો ભાગ ઉપરે માળ બારીએ આવીને ઊભા હતો; ત્યારે એન્જેલરસ, કોર્ફરાક, જીન પ્રુવેર અને કોમ્બીફેર જેવા કેટલાક અડગ-નિશ્ચયી લોકો ભાંતે પોતાની પીઠ ટેકવી બંદૂકો ધરીને ઊભા હતા.

પલટણના અફસરે તલવાર ધરીને હુકમ કર્યો : “ નિશ્ચન લો ! ”

એન્જેલરસે હુકમ કર્યો : “ ફાયર ! ”

બંને પક્ષના ભડકા એકસાથે થયા. તેમના અજવાળામાં અને ધુમાડામાં અંજઈ ગયેલી આંખો જરા જોઈ શકે તેવી થઈ, ત્યારે ખબર પડી કે, બંને પક્ષની હરોળના ઘણા માણસો ગબડી પડયા હતા, અને ઊભા રહેલા શાંતિથી પોતાની બંદૂકો ફરી ભરતા હતા. કટોકટીની ઘડી હતી; કારણ કે, આટલી નજીકથી ગોળીબાર ચાલે, તો છેવટે બળવાખોરો જ ઓછા થતા જાય. સૈનિકો તો મોરચા પર નવા નવા ચડયે જ જતા હતા.

અચાનક એક ગર્જના જેવો ઘેરો અવાજ આવ્યો : “ ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો હું આખો મોરચો ઉરાડી દઉં છું ! ”

બધાએ એ દિશામાં જોયું. મેરિયસે બંદૂકના દારૂથી ભરેલું પેલું પીપ જોઈ લીધું હતું. પોતાના હાથની ખાલી પિસ્તોલો ફેંકી દઈ, તરત તે એ પીપ ગબડાવીને મોરચાની વચમાં લાવ્યો હતો; અને તેને ત્યાં ગોઠવી, એક સળગતી મશાલ લઈ આવ્યો હતો. પછી પીપ ઉપરના ઝૂંમતા પથ્થર ઉપર જ ઊભો રહી એ મશાલ તે પીપમાં સીધી ચાંપવા જતો હતો.

ભલભલા ધીઠ સૈનિકો પણ આ દૃશ્ય જોઈ કંપી ઊઠયા. દારૂ ભરેલા પીપ ઉપર ઊભો રહી કોઈ માણસ સ્વસ્થતાથી મશાલ ચાંપવા જાય, એ કોઈના માનવામાં આવે તેમ નહોતું.

પલટણના સારજંટે તો કહ્યું પણ ખરું, “ માત્ર મોરચો ઊડી જશે કે સાથે તું પણ ? ”

“ સાથે હું પણ ! ” મેરિયસે ટૂંકો જવાબ આપ્યો અને ઝટ મશાલ પીપ તરફ નમાવી.

નિમિષમાત્રમાં તો આખો મોરચો ખાલી થઈ ગયો. મોરચા ઉપર ચડી આવેલા સૈનિકો જાણે રાત્રીના અંધારામાં ઓગળી ગયા. મોરચો બચી ગયો.

## ૨

બધા હવે મેરિયસની આસપાસ ટોળે વળ્યા. કોર્ફેરાક કૂદીને મેરિયસને ગળે વળગી પડ્યો.

મેરિયસે પૂછ્યું : “ આપણે આગેવાન કોણ છે ? ”

એન્જેલસે કહ્યું, “ તું હવે આગેવાન છે. ”

લશ્કરના માણસો શેરીને છોડે કંઈક ધમાલ કરી રહ્યા હતા, પણ હવે કોઈ આગળ ધસી આવતું નહોતું. જન સાથે આવા ખેલ કરનારાઓ સામે તેમને બીજી રીત અજમાવવી જરૂરી લાગી.

બળવાખોરોએ હવે પોતાના માણસોની હાજરી પૂરવા માંડી. એક જણ



જીવતો કે મરેલો ખૂટયો, તે જીવ ખુવેર! તે તેઓ સૌનો વહાલો તથા બહાદુર સાથી હતો. પલટણના સૈનિકો પાછા જતી વખતે તેને સાથે ધકેલી ગયા હતા, એ ઉઘાડું હતું.

કોમ્બીફેરે એન્જેલરસને કહ્યું : “તેઓ આપણા મિત્રને લઈ ગયા, આપણી પાસે તેઓનો અફસર જવર્ટ છે. હું સફેદ ધ્વજ સાથે તેઓ પાસે એ બેની અદલાબદલી કરવાનો પ્રસ્તાવ લઈને જવા માગું છું.”

એટલામાં શેરીને છોડે બંદૂકોના ઘોડા ચડાવાતા હોય તેવો અવાજ આવ્યો. સામેથી એક બૂમ પણ સંભળાઈ :

“ઝિદાબાદ ફ્રાંસ !”

સૌએ ખુવેરનો અવાજ ઓળખ્યો. તરત એક ચમકારો થયો અને એક ભડકો.

ફરીથી શાંતિ છવાઈ ગઈ.

કોમ્બીફેરે કહ્યું, “તેઓએ અને મારી નાખ્યો.”

એન્જેલરસે જવર્ટ સામે જોઈને કહ્યું, “તારા મિત્રોએ જ તને અબધડીએ ગોળીએ દીધા છે!”

બધાનું લક્ષ્ય મોટા મોરચા ઉપર જ કેન્દ્રિત થયેલું હતું. તે વખતે મેરિયસ નાના મોરચાની પરિસ્થિતિ શી છે તે જોઈ આવવા નીકળ્યો. એક ફાનસ સિવાય બીજું કશું ત્યાં ન હતું.

મેરિયસ એ જોઈને પાછો ફરતો હતો, તેવામાં તેણે એક ધીમે અવાજ સાંભળ્યો : “મેરિયસ મહાશય !”

મેરિયસ એ અવાજ સાંભળી કંપી ઊઠ્યો. કારણ કે, ૩ પ્લુમેટના જળીવાળા દરવાજા આગળ, જોણે તેને મોરચામાં આવવા તેના મિત્રોનો સંદેશ કહી સંભળાવ્યો હતો, તેનો જ તે અવાજ હતો.

મેરિયસે આસપાસ નજર કરી જોઈ પણ કોઈને ન દીઠું. એટલે તે આગળ ચાલવા જતો હતો, તેવામાં ફરી પેલો અવાજ આવ્યો, “મેરિયસ મહાશય !”

તેણે આસપાસ નજર કરી પણ કોઈ કયાંય દેખાયું નહિ. “તમારા પગ આગળ.” પેલો અવાજ બોલ્યો.

મેરિયસે નીચે વળીને જોયું તો કશોક આકાર પેટે ઘસડાતો ષગથાર ઉપર તેની તરફ સરકી રહ્યો હતો.

“તમને ઓળખાણ ન પડયું ?”

“ના.”

“ એપોનીન.”

મેરિયસે નીચે વળીને જ્યુ તો તેણે પુરુષનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં.

“ તું અહીં ક્યાંથી? અહીં તું શું કરે છે?”

“ હું મરી રહી છું.”

“ હે? તું ઘવાઈ લાગે છે. ઊભી રહે, તને હું ઓરડામાં લઈ જાઉં. ત્યાં તેઓ તારા ઘા ઉપર પાટો બાંધશે.” મેરિયસ નીચે વળી તેને ઊંચકવા ગયો. પેલીએ જરા ધીમી ચીસ પાડી.

“ તને દુઃખાડી?”

“ જરાક.”

“ પણ હું તો તારા હાથને જ અડચો છું.”

પેલીએ પોતાના હાથનો પંજો ઊંચો કર્યો. તેમાં વચ્ચે કાળું કાણું હતું.

“ તારા હાથને શું થયું?”

“ બંદૂકની ગોળી આરપાર નીકળી ગઈ છે.”

“ શી રીતે?”

“ તમારા તરફ બંદૂક તકાઈ, તે તમે જોઈ હતી?”

“ હા, તે વખતે એક પંજો એ બંદૂકની નળી આડો આવ્યો હતો.”

“ તે મારો હતો.”

મેરિયસ ધૂજી ઊઠ્યો.

“ પણ એટલા ઘાનો કંઈ વાંધો નહિ. તેઓ તારા હાથને બરાબર પાટો બાંધી દેશે. હાથનો પંજો કાણો થવાથી માણસ કંઈ મરી જાય નહિ.”

“ પણ એ ગોળી મારી પીઠમાં થઈને નીકળી ગઈ છે. મને હવે ત્યાં લઈ જવાનો કંઈ અર્થ નથી. પણ તમે દાક્તર કરતાં પણ માસી વધુ સારવાર કરી શકો તેમ છો. તમે જરા પાસે પથ્થર ઉપર બેસો.”

મેરિયસે તેમ કહ્યું; એટલે તેણે પોતાનું માથું તેના ઢીંચણ ઉપર ગોઠવી દીધું અને પછી તેની સામું જાણી વિના જ ગણગણી : “ કેવું સારું લાગે છે! તમે કેવા સારા છો! મને હવે કશું દુઃખ લાગતું નથી!”

થોડી વાર તે ચૂપ પડી રહી. પછી તે થોડો પ્રયત્ન કરી મેરિયસ સામું જોઈને બોલી, “ તમે ક્યાં જાણો છો? તમે એ બગીચામાં જતા હતા તે મને ગમતું ન હતું. પણ એ મકાન મેં જ તો તમને બતાવ્યું હતું. તમારા જવા જુવાન માણસને પેલીનું ઘર બતાવી દેવું, એટલે શું થાય, એ મારે પહેલેથી જ જાણતું જોઈતું હતું. ખેર!”

પછી પોતાના મનના ગૂંચવાડા ગુપચુપ જ ઓળંગી જઈ, થોડી વાર બાદ હૃદયભેદક સ્મિત કરીને તે બોલી —

“તમે મને કદરૂપી ગણતા હતા નહિ?”

થોડી વાર પછી તેણે ચાલુ રાખ્યું —

“જુઓ, તમે પણ હવે મૂઆ જ જાણો. આ મોરચામાંથી કોઈ જીવનું નીકળવાનું નથી. તેથી તો હું તમને અહીં ખેંચી લાવી હતી. તેમ છતાં જ્યારે તમારા ઉપર બંદૂક તકાતી જેઈ, ત્યારે મેં વચ્ચે હાથ ધર્યો. આ બધું કેવું હોય છે! પણ મારે તમારી પહેલાં મરવું હતું. ગોળી વાગી એટલે હું અહીં ખેંચાઈ આવી. મને કોઈએ ઉપાડી નહિ. હું તમારી રાહ જોતી હતી. પણ તમે ન આવ્યા. તમને ખબર પણ પડી નહિ હોય, એ વિચાર આવતાં હું કેટલું બધું તરફડી! તમે મને પૈસા આપતા હતા, નહિ? મારે તમારા પૈસા નહોતા જેઈતા. તમને યાદ છે મેરિયસ મહાશય? પણ હવે આપણે બધાં મરવાનાં છીએ; હવે આપણે બે જ પરલોકમાં મળીશું, પેલી તો અહીં જ જીવતી રહી જશે!”

અચાનક તેને ગળે વેદનાનો ડયૂરો ભરાયો. “મેરિયસ મહાશય, હું ચાલી! તમે પણ વહેલા આવવાના જ છો. કોઈ બચવાનું નથી. પેલો જુઓ મારો ભાઈ ગાય છે, તે જો મને અહીં જશે તો વઢશે.”

“કોણ તારો ભાઈ?”

“પેલો મોરચાની ટોચે ઊભો રહીને ગાય છે તે.”

“એ તારો ભાઈ થાય?”

“હા; પણ એ અમારી સાથે નહોતો રહેતો.”

મેરિયસને એકદમ પોતાના પિતાએ થેનારડિયર કુટુંબ પ્રત્યે વારસામાં સોંપેલી ફરજની વાત યાદ આવી. તે એકદમ ગેદ્રોચ તરફ જવા ઊપડ્યો.

“ના જતા રહેશો! મેરિયસ મહાશય, હવે બહુ વાર નથી!” તે હવે લગભગ બેઠી થઈ ગઈ. મોતના ઓળા તેના ઉપર છવાઈ ચૂક્યા હતા. તે મેરિયસના મોં પાસે પોતાનું મોં લઈ જવાય તેટલું નજીક લઈ જઈને બોલી, “જુઓ હું તમને છેતરવા માગતી નથી. મારા ખીસામાં તમારે માટેનો પત્ર છે. ગઈ કાલથી તે મારી પાસે પડેલો છે. તેને ટપાલમાં નાખવા મને પેલીએ આપ્યો હતો. પણ તે તમને મળે તેલું હું ઈચ્છતી ન હતી. પણ હવે તો તેને છોડી તમે પરલોકમાં મારી પાસે જ આવવાના છો! તે ધડીએ તમને મારા ઉપર ચીડ ન ચડે તે માટે તમારો કાગળ હવે કાઢી લો.”

તેણે મેરિયસનો હાથ પકડી પોતાના જાકીટ પર મૂક્યો. મેરિયસે કાગળ કાઢી લીધા.

તેના મોં ઉપર હવે સંતોષ અને શાંતિની આજ્ઞા છવાઈ રહી. પછી તે ખચકાતાં ખચકાતાં બોલી —

“મેરિયસ મહાશય, એક વચન આપો —”

“શું ?”

“પહેલાં વચન આપો.”

“હા, હું વચન આપું છું.”

“હું મરી જાઉં, ત્યારે મારા કપાળ ઉપર એક ચુંબન કરજો !”

તરત જ તે ધબ દઈને જમીન ઉપર ગબડી પડી. તેનું પ્રાણપંખરું ઊડી ગયું. મેરિયસ તેના મોં સામું જોઈ રહ્યો. તેને પહેલી વાર સમજાયું કે, આ છોકરી ખરેખર તેને ચાહતી હતી ! તેણે હવે એ ગત આત્માને વિદાય અને શાંતિ આપવાના ખ્યાલથી હળવે રહીને તેના કપાળ ઉપર ચુંબન કર્યું.

૮૪

હું હમણાં જ પાછો આવું છું !

મેરિયસે એપોનીન પાસેથી કાગળ લીધા, પણ તેના હૃદયમાં એક થડકો થયા વિના ન રહ્યો. તેને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે તેમાં કોઈ અનોખી ઘટના જ તેને વાંચવા મળવાની છે. કાગળ વાંચવા તે અધીરો થઈ ગયો. માણસનું હૃદય કેવું વિચિત્ર હોય છે ! પેલી કમનસીબ બાળકીને આંખો મીચે વાર પણ નહોતી થઈ અને તેને આ કાગળ વાંચવાની અધીરાઈ આવી ગઈ. તેણે તેને જમીન ઉપર ધીમેથી સુવાડી અને તરત તે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યો. ગમે તેટલી ઈંતેજરી હતી, તોપણ એના શબ પાસે ઊભા રહીને તો એ કાગળ ન વાંચવો જોઈએ, એવું જાણે કોઈક તેને અંતર-માંથી કહી રહ્યું હતું.

મીણબત્તીને અજવાળે જઈ તેણે તે કાગળ ફેંડ્યો. લખાણ ટૂંકું જ હતું : “મારા પરમ પ્રિય, દુઃખની વાત છે કે મારા પિતા તરત જ ઊપડી જવા માગે છે. અમે આજ રાત્રે ૩ ૬ ૯ હોમ આર્મ નં ૭ માં હોઈશું. એક અઠવાડિયામાં તો અમે ઈંગ્લેન્ડ પહોંચી ગયાં હોઈશું.

— ક્રોસેટ, જૂન ૪થી તારીખ.”

શું બન્યું હતું તે ટૂંકમાં કહી જવાય તેવું છે. એપોનીને જ આ બધું ઊભું કર્યું હતું. ત્રીજી જૂનની રાતથી માંડીને તેના મનમાં બે વિચારો સામટા ઊપડયા હતા : તેના બાપ અને પેલા ડાકુઓની રૂ ધ્વુમેટના મકાન ઉપરની ચોજનાઓને ઊંધી વાળવી અને મેરિયસને કોસેટથી છૂટો પાડવો. તેણે જ જીન વાલજીનને થોંપ દ માર્સ આગળ 'જલદી દૂર ચાલ્યા જાઓ' એવી ચેતવણી આપી હતી. જીન વાલજીને તરત જ ઘેર જઈને રાતે રૂ દ લ હોમ આમવાળા મકાનમાં ટુસોં ડોશી સાથે ચાલ્યા જવાનું અને બીજે અઠવાડિયે લંડન પહોંચી જવા માટે ઊપડવાનું જાહેર કર્યું. કોસેટ આ અણુધાર્યા પ્રકારથી એકદમ દિગ્મૂઠ થઈ ગઈ. તેણે ઉતાવળે બે લીટીઓ મેરિયસને લખી નાખી. પણ ટપાલમાં એ કાગળ નાખવો થી રીતે? તે એકલી કદી ઘર બહાર નીકળતી નહિ; અને ટુસોં ડોશીને ટપાલમાં કાગળ નાખવા મોકલે, તો ડોશી તો એ વાતથી જ એટલી નવાઈ પામી જાય કે, મોં. ફોશલવેને એ કાગળ બતાવ્યા વિના રહે જ નહિ. એ કટોકટીની ઘડીએ જ કોસેટે એપોનીનને જુવાન છોકરાના પોશાકમાં દરવાજાના સળિયા આગળ જોઈ. તેણે તરત તે 'મજૂર' જુવાનિયાને પાંચ ફ્રાંક આપ્યા અને એ કાગળ 'મોં મેરિયસ પોન્ટમર્સી, મોં. કોર્ફેરાકના મકાનમાં, રૂ દ લા વેરેરી નં. ૧૬' એ સરનામે તરત પહોંચાડવા આજીજી કરી.

બીજે દિવસે—થમી જૂનને દિવસે એપોનીન કોર્ફેરાકને ત્યાં મેરિયસને કાગળ આપવા નહિ પણ 'તાલ જોવા' ગઈ. પણ જ્યારે કોર્ફેરાકે કહ્યું કે, તેઓ બધા મોરચે જવા ઊપડે છે, ત્યારે એપોનીને પણ એ મોરચાના મોતમાં જ જાતે ધસી જવાનું નક્કી કર્યું. પણ સાથે સાથે મેરિયસને પણ ત્યાં જ ધકેલી જવાનો, કોસેટ ઉપરની અદેખાઈથી તેણે વિચાર કર્યો. એટલે મેરિયસ રૂ ધ્વુમેટ તરફ સંકેત પ્રમાણે જશે જ એમ માની, તે ત્યાં ગઈ. કોસેટ ન મળતાં મેરિયસ નિરાશ થશે એમ તે માનતી હતી. અને તેમજ બન્યું. એટલે તેણે વખત જોઈ, મેરિયસના મિત્રોને નામે, તેને મોરચા તરફ ચાલ્યા આવવાનો સંદેશ દ્વરથી સંભળાવ્યો. પછી તે મોરચે પાછી આવી. ત્યાં શું બન્યું તે આપણે જોઈ આવ્યા. અદેખાઈથી બળતાં હૃદયો, પોતે જોને ચાહતાં હોય છે તેને બીજું કોઈ ન લઈ જાય તે માટે, પોતાની સાથે જ મોતના ખાડમાં ધસડતા જવામાં વિચિત્ર આનંદ માણે છે.

મેરિયસે કાગળને ચુંબનોથી નવરાવી નાખ્યો. તો કોસેટ તેને ખરેખર ચાહે છે? એક ક્ષણભર તેના મનમાં થઈ આવ્યું કે, તો હવે તેણે મરણ પામવાની જરૂર નથી. પણ પાછો તેને વિચાર આવ્યો : તે તો હવે ચાલી

જવાની. તેના બાપુ તેને ઈંગ્લેન્ડ લઈ જશે, અને મારા દાદા મને એની સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ આપતા નથી. એટલે પરિસ્થિતિમાં કશો જ ફરક પડતો નથી.

મેરિયસ જોવા લાગણીપ્રધાન જુવાનિયાઓને હતાશામાં જીવનનો ભાર જીવવો મુશ્કેલ લાગે છે. તેના પ્રમાણમાં મોતને ભેટવું એ જાણે સહેલું લાગે છે. છતાં, મરતા પહેલાં બે કર્તવ્યો તેણે બજાવવાં બાકી રહે છે, એમ તેને લાગ્યું : એક તો કોર્સેટને પોતાના મૃત્યુની ખબર પહોંચાડવા સાથે તેને છેવટનો વિદાયસંદેશ પાઠવવો, અને બીજું, એપોનીનના ભાઈ અને થેનારડિયરના પુત્ર ગેબ્રીયેને આ મૈરયામાંથી ઉગારી લેવો.

તેની પાસે તેની ખીસા-ડાયરી હતી. તેમાંથી તેણે એક પાનું ફાડ્યું અને પેન્સિલ વડે લખ્યું :

“આપણું લગ્ન અશક્ય છે. મેં મારા દાદાને પૂછ્યો જોયું, તેમણે ના પાડી છે. મારી પાસે કશી પૂંજ નથી; તમારી પાસે પણ નથી. હું તમારે ઘેર દોડી ગઈ હતો, પણ તમે ન મળ્યાં. મેં તમને મળવાનું વચન આપ્યું હતું, ચાદ છે? એ વચન મેં પાળ્યું છે. હવે હું થોડી વારમાં મોતને ભેટું છું. હું તમને ચાહું છું. તમે આ વાંચતાં હશે, ત્યારે મારો આત્મા તમારી નજીક આવી પહોંચ્યો જ હશે અને હસતે મુખે તમને નિહાળતો હશે.”

કાગળને કક્ષામાં બંધ તો કરાય તેમ નહોતું. તેથી તેણે ગડી કસીને ઉપર લખ્યું : “શ્રીમતી કોર્સેટ ફેશલર્સ, મો. ફેશલર્સને ત્યાં, ફ્રેડ લ હોમ આર્મ, નં. ૭.”

આટલું કર્યા બાદ તે જોડી વાર વિચારમાં પડ્યો. પછી તેણે પોતાની ખીસા-ડાયરી ફરીથી બહાર કાઢી અને તેને પહેલે પાને નીચેની ચાર લીટી લખી :

“મારું નામ મેરિયસ પોન્ટેમસી છે. મારા જીવને મારા દાદા જીવે-નોર્મન્ડને ત્યાં ૨૦ કેલવેર નં. ૬ માં પહોંચાડવું.”

પછી તેણે ખીસા-ડાયરી પાછી પોતાના કોટના ખીસામાં મૂકી દીધી. ત્યાર બાદ તેણે એજીયને બૂમ પાડી.

મેરિયસનો અવાજ સાંભળી, તે છોકરો તરત ભક્તિભાવના ઉમળકાભર્યા ચહેરે મેરિયસ પાસે દોડી આવ્યો.

“હું મારું એક કામ કરીશ?”

“કોઈ પણ કામ, સાહેબ ! તમારા વિના તો કંથારનું મારું ભરંથું થઈ ગયું હોત.”

લે ૪૦ = ૨૩

“આ કાગળ છે.”

“હા.”

“તે લઈને મોરચાની બહાર તું ચાલ્યો જા. (ગેવ્રોચ કાને પાછળ ખંજવાળવા લાગ્યો.) અને કાલે સવારે તું એ કાગળ તેના સરનામે, શ્રીમતી કોસેટ, મોં. ફોશલર્વેને ત્યાં, ૩૬૬ લોમ આર્મ નં. ૭માં પહોંચાડી દેજ.”

“પણ સાહેબ, તે પહેલાં તો મોરચા ઉપર હલ્લો આવી ગયો હશે; અને ત્યારે હું અહીં હાજર નહિ હોઉં!”

“મોરચા ઉપર કાલ સવાર પહેલાં હુમલો નહિ આવે, એમ બધું જોતાં લાગે છે; અને કાલ બપોર પહેલાં મોરચા પરશે પણ નહિ.”

“પણ સાહેબ, હું તમારો કાગળ કાલે સવારે જ જઈને પહોંચાડી આવું તો ચાલે કે નહિ?”

“પછી તો બહુ મોડું થઈ જાય. મોરચાની ચારે બાજુ માણસો મૂકી, બહાર નીકળાય નહિ તેવો જાપતો તો રાતના તેઓ જરૂર કરી લેશે.”

ગેવ્રોચ માથું ખંજવાળીને કાંઈક ચૂપ ઊભો રહ્યો, પછી એકદમ મેરિયસના હાથમાંથી કાગળ ઝૂંટવી લઈ ચાલતો થયો. તેના મનમાં એક વિચાર ઝબકી આવ્યો હતો: ‘હજુ તો મધરાત પણ થઈ નથી; હું હમણાં જ એ કાગળ પહોંચાડીને પાછો આવી જઈ છું!’

## ૮૫

### હતાશાનાં પગરણુ

જન વાલજનના અંતરમાં પણ તે જ ધડીએ એક ભયંકર ઊથલપાથલ મચી રહી હતી.

વાત એમ બની હતી કે, પંચમી જૂનને દિવસે સાંજે જ જન વાલજન ટુસોં અને કોસેટ સાથે ૩ પ્લુમેટવાળું મકાન છોડીને ૩૬૬ લોમ આર્મવાળા મકાને આવી ગયો હતો. કોસેટે પેલું મકાન જરાક વિરોધ કર્યા વિના નહોતું છોડ્યું; અને એ વિરોધ પહેલી વાર એ બેના જીવનમાં પ્રગટ થયો હતો. જન વાલજનને “જલદી દૂર ચાલ્યા જાઓ” એવી જે ચેતવણી શૈપ દ માર્સ આગળ મળી હતી, તેનાથી તે એકદમ એવા નિશ્ચય ઉપર આવી ગયો હતો કે, ‘મને ઓળખનારું કોઈક માણે પાછળ પડ્યું છે; અને હવે આ દિશામાં હું કે કોસેટ સહીસલામત નથી.’ પરંતુ કોસેટને તો

એ મકાન આગળ એ જ રાતે મેરિયસ મળવાનો વાયદો કરી ગયો હતો; એટલે તેને મળ્યા વિના નીકળવું કૉસેટને માટે અશક્ય હતું.

બંને જણ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ ૩૬ થી લોખ આર્મવાળા મકાને આવી ગયાં. બંને જણનાં એંતરમાં ભારે ખળભળાટ હતો. જીન વાલજીન એટલો બધો ચિતામાં હતો કે, કૉસેટને ઘેરી વળેલી ખિન્નતાની છાયા તે જોઈ શક્યો જ નહિ; અને કૉસેટ એટલી બધી શોકગ્રસ્ત હતી કે, તે જીન વાલજીનની ચિતા જોઈ શકી નહિ!

જીન વાલજીન આ વખતે ટુસોં ડોસીને પણ સાથે લાવ્યો હતો. આ અગાઉ તેણે કદી તેમ ક્યું ન હતું; પરંતુ આ વખતે તે સમજી ગયો હતો કે, ફરી પાછા ૩ પ્લુમેટ તરફ જવાનું બનવાનું જ નથી.

૩ પ્લુમેટમાંથી ખસતી વખતે જીન વાલજીને ગમે સામાન ત્યાં જ પડ્યો રહેવા દીધો હતો. માત્ર એવી સુગંધીદાર નાની પેટ્ટી, જેને કૉસેટ જીન વાલજીનની ‘કાયમની સહવાસણ’ કહેતી, તે જ તેણે સાથે લીધી હતી. કારણ કે ભરેલાં પેટ્ટી-પટારા ખસેડવા માટે હમાલો જોઈએ; અને હમાલો એટલે સાક્ષીઓ!

ટુસોં ડોસી બહુ મુશ્કેલીએ પોતાનાં ઘોડાં કપડાં સમેટી લઈ શકી હતી; કૉસેટે તો માત્ર પોતાના લખવાના સરસામાનની પેટ્ટી અને શાહીચૂસનું પૂંકું જ સાથે લીધું.

જીન વાલજીને પોતાની વિદાય બંને તેટલી ગુપ્ત રાખવા સંધ્યાકાળે જ નીકળવાનું ઓઠવું હતું. દરમ્યાન કૉસેટને મેરિયસ માટે ચિઠ્ઠી લખવાને વખત મળી ગયો હતો, જે ચિઠ્ઠી પછી તેણે એપોનીનને ટપાલમાં નાખવા આપી હતી.

તે રાતે કશી ખાસ વાતચીત કર્યા વિના જ સૌ પોતપોતાની ચિતાએ લઈને સૂઈ ગયાં.

બીજે દિવસે સવારે જીન વાલજીન કંઈક સ્વસ્થ લઈ ગયો; પણ કૉસેટ હજી દુભાયેલી જ હતી. પરંતુ બાપુને ખોટું ન લાગે કે લહેમ ન જાય તે માટે જ નાસ્તા તરફ માત્ર નજર નાખવાનો દેખાશ કરી આવી. પછી માથું દુઃખવાને બહાને તરત પાછી પોતાના સૂવાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. નાસ્તા દરમ્યાન ટુસોં ડોસી તોતડાતાં તોતડાતાં જીન વાલજીનને સંભળાવી ગઈ કે, મેરિસમાં દંગલ શરૂ થયું છે અને મારફૂટ ચાલી છે.

જીન વાલજીન નાસ્તો પરવારી, બધી યોજના મનમાં ફરી ફરીને જીથલાવતો હીવાનખાનામાં આમથી તેમ ફરવા લગ્યો. તેને જે એકદમ



બીક જોવું લાગ્યું હતું, તે હવે દૂર થઈ ગયું હતું. ૩ પ્લુમેટમાંથી સહીસલામત રીતે ખસી શકાયું, એટલાથી તેના આત્મવિશ્વાસ પાછો આવી ગયો. અને ફ્રાંસ છોડી ઇંગ્લેન્ડ ચાલ્યા જવું પડે તોપણ, કૉસેટ પોતાની નજર સમક્ષ હોય, તો પછી તેને તો બધું સરખું જ હતું !

આવા વિચારોમાં તે જરા હસતે મોંએ બારણાથી બારી સુધી ટહેલતો હતો, તેવામાં તેની નજર અચાનક ટેબલ ઉપરના અરીસા ઉપર પડી. તેમાં નીચેની લીટીઓ ચોખ્ખી વંચાતી હતી :

“મારા પરમ પ્રિય, દુઃખની વાત છે કે મારા પિતા તરત જ ઊપડી જવા માગે છે. અમે આજ રાતે ૩૬૯ લોમ આર્મ નં. ૭ માં હોઈશું. એક અઠવાડિયામાં તો અમે ઇંગ્લેન્ડ પહોંચી ગયાં હોઈશું.

— કૉસેટ, જૂન ૪થી તારીખ.”

જન વાલજન ચોંકીને જઈ રહ્યો. કૉસેટે આ ઘેર આવી પોતાનું શાહીયુસનું પૂંદું ટેબલ ઉપર મૂક્યું હતું; તેના ઉપર મેરિયસને ઉતાવળે લખેલી ચિઠ્ઠીની શાહીની છાપ પડેલી હતી. તે ટેબલ ઉપર ઊભા અરીસામાં હવે બરાબર સવળી થઈને વંચાતી હતી !

એક ક્ષણમાં જન વાલજનને ઊભી કરેલી ઇમારતના ભૂકેભૂકા થઈ ગયા ! તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, જગતનો પ્રકાશ હવે તેને માટે કાયમનો લુપ્ત થઈ ગયો છે; કૉસેટે તે કાગળ પોતાના કોઈ પ્રિયતમને લખ્યો છે !

જન વાલજન લથડિયું ખાઈ ગયો. તેના અંતરમાં અત્યાર સુધી છુપાઈ રહેલું એક હિંસ્ર પશુ એકદમ સળવળી ઊઠ્યું. બીજાઓએ અત્યાર સુધી તેના ઉપર કરેલા હુમલા સામે, જન વાલજન, પોતાના અંતરના જંગલી પશુને દબાવી રાખી શક્યો હતો. એક સંતની અડગતા, ધૈર્ય, શહીદી, સ્વાર્પણ અને ક્ષમાભાવ તેના અંતરમાં રૂઢ થતાં ગયાં હતાં. સામા શત્રુએ કરેલા પ્રહારો સામે તેણે પોતાની આસપાસ એક અભેદ દીવાલ ખસી કરી હતી. પરંતુ, પરંતુ ? આ તો દીવાલની અંદરથી હુમલો આવ્યો હતો ! પોતાની માનેલી કૉસેટ તરફથી — જેને સાથમાં રાખી તે આટલાં વરસથી કેટકેટલાં સંકટો અને વિધ્નો હસતે મોંએ વટાવી ગયો હતો; તે કૉસેટ જ હવે તેને ગબડાવવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી !

બિચારો જન વાલજન ! તે કૉસેટને ખરેખર એક પિતાના વાત્સલ્યની રીતે જ ચાહતો હતો. પરંતુ તેના જીવનની જટિલતાએ એ વાત્સલ્યમાં બધા પ્રકારના પ્રેમના અંશ ઉમેર્યા હતા. કૉસેટને તે પુત્રી તરીકે, પોતાની માતા તરીકે, પોતાની બહેન તરીકે પણ ચાહતો હતો. કોઈ સ્ત્રીને

હજી સુધી પ્રિયતમા - પ્રેયશી તરીકે તેણે ચાલી ન હતી; પરંતુ પ્રકૃતિ કદી પોતાનું લોહું જતું કરતી નથી - એટલે એ મધુર ભાવોને અંશ પણ આ બધા અંશોમાં ભળ્યો હતો. પરંતુ તે એટલો બધો અજ્ઞાત હતો કે, તેનું પવિત્રધણે મવિનતણી જસ પણ ઝંખવાયું ન હતું.

તે બેનું લગ્ન તો સંભવિત જ ન હતું; તેમના આત્માએનું લગ્ન પણ સંભવિત ન હતું; અને છતાં તેમના નસીબે તેમને અતૂટ સાહચર્યના બંધને બાંધ્યાં હતાં. અને કૉસ્ટેટ છેક બચપણથી જ જન વાલજનને એટલા બધા આશ્રિત ભાવે વળગેલી હતી કે, જન વાલજનનું અંતર સમગ્રપણે પિતાના વાત્સલ્યરૂપે જ તેને વળગી બેઠું હતું. કૉસ્ટેટની માતાનો પણ તે પિતા હતો; એટલે કૉસ્ટેટને તો પૌત્રી તરીકે જ બધાં લાડપ્રેમ તેના તરફથી મળતાં હતાં - પિતા પાસેથી મળતાં શિસ્ત અને આજ્ઞાચાલનની જરા પણ કર્કશતા તેમાં ભળેલાં ન હતાં. કૉસ્ટેટની મા પણ તે જ હતો; નાની છોકરી તરીકે માતાના જતનથી તેણે તેને ઉછેરી હતી. એ બાબક તેને માટે પ્રકાશ, ધર, કુટુંબ, દેશ - અને સ્વર્ગ પણ હતું.

તેણી જ્યારે તેને નજરે દેખાયું કે બધું હવે ખરેખર પતી ગયું છે, અર્થાત્ કૉસ્ટેટ તેના હાથમાંથી છટકી ગઈ છે, તેનો પ્રિયતમ જુદો છે, પોતે તો માત્ર પિતા છે, ત્યારે જે શોકનો ધરતીકંપ તેને કેપાવી ગયો, તે અસહ્ય બની રહ્યો. તેને તરત જ બીજે કેપારો આવ્યો : આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો - સ્વરક્ષણનો ! વાળના મૂળ સુધી તેને ચોતામાં મહા-સ્વાર્થે સળવળતો અને ઊભો થતો અનુભવમાં આવ્યો. તેના ખાલી પડેલા અંતરમાં અહમ્ છૂ-છૂ કરતો ધૂધવવા લાગ્યો.

આપણા અંતરમાં કેટલાંય ઊંડાં ઘડ છે, જેમાં પણ આપણી વાસ્તવિકતા - આપણો સ્વભાવ સોજૂદ હોય છે. પરંતુ ખૂબ જ કારમેટ ફટકો પડ્યા વિના તેટલે ઊંડે સુધી આપણું અંતર ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ થતું નથી. જન વાલજન હવે એ જાતની કારમી ધાંસીએ આવીને ઊભો હતો. પેલું શાહીચૂસનું પૂંકું તે વારંવાર હાથમાં પકડી પકડીને જોવા લાગ્યો.

તેની સહજ સ્ફૂર્તિ તરત કામે લાગી ગઈ. તેણે બધા પ્રસંગો મનઃચક્ષુ સમક્ષ ખડા કરવા માંડ્યા. અને તેણે તરત ક્ષોધી કાઢવું કે, એ પેલા વક્ત્રમબર્ગના બગીચાવાવો જ જુલ્મનિયો હોયો જોઈએ. અને જેવું તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર નજર સમક્ષ ઊભું થયું કે, તરત તેનો વિકરાળ ગુસ્સો - વિકરાળ વૈધક્ષાર હૂપ કરતોકને તેના ઉપર ફૂદી પડ્યો. આખી જિંદગી તેણે એ

વેર-ધિક્કારને પ્રેમમાં - આત્મબલિદાનમાં રૂપાંતરિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને તે કેટલે બધે અંશે સફળ પણ થયો હતો.

પરંતુ જુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા એ બે જુદી જ પરિસ્થિતિઓ છે. જુવાનીમાં જે ઉછાળો ભયંકર કૃત્યમાં પરિણમવા તરફ જ ઝડ વળી જાય, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં અચાનક હતાશા તરફ પણ વળી બેસે, - એટલા જ જરૂરી ! જીન વાલજીનનો બધો ગુસ્સો કે બધો જુસ્સો અચાનક જીવનનો - પોતાના જીવનનો તેમજ બીજાના જીવન માટેનો - બધો રસ એકદમ ઉડાવી દેવા લાગ્યો.

તે જ વખતે ટુસોં ડોસી અંદર આવી એટલે જીન વાલજીને તેને પૂછ્યું : “દંગલ કઈ તરફ ચાલે છે, તેની ખબર છે?”

ડોસી આ પ્રશ્ન ન સમજતાં બબૂચકની પેઠે જોઈ રહી.

જીન વાલજીને ફરી પૂછ્યું, “કેમ હમણાં તમે કલું તો ખરું કે, દંગલ ચાલે છે અને લોકો લડવા માંડ્યા છે?”

“હા સાહેબ ! સેંટ મેરી આગળ લડાઈ ચાલે છે, એમ મેં સાંભળ્યું હતું ખરું.”

પાંચ મિનિટ બાદ જીન વાલજીન ખુલ્લે માથે શેરીમાં બહાર નીકળી આવ્યો. રાત પડવા લાગી હતી, અને તે કાન માંડીને કાંઈક અવાજે સાંભળવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ જ સ્થિતિમાં તે પોતાના ઘરના બારણા પાસેના પથ્થરની છાટ ઉપર બેસી પડ્યો.

૮૬

અહા ! કેવી નિરાંત ! કેવો આનંદ !

આમ ને આમ કેટલો વખત પસાર થઈ ગયો હશે ?

શેરી ખાલી હતી. ઉતાવળે ઘર તરફ પાછા ફરતા લોકોએ તેને ભાગ્યે જ જોયો હશે. જોખમના સમયમાં દરેક જણ પોતપોતાની ફિક્કરમાં જ પડેલું હોય છે. જ્ઞાનસંજગાવનારાએ આવીને તેના ઘરની બરાબર સામે આવેલું જ્ઞાનસંજગાવું.

દૂર દૂરથી રણશિંગાં - પડધમના અવાજે આવતા હતા; હોકારા-ચીસોના અવાજ પણ સંભળાતા હતા. એ અવાજે સાથે ભળીને જ સેંટ પૉલના દેવળના ઘડિયાળના અગિયારના ટકોરા પણ ધીમે ધીમે પડવા લાગ્યા.

જન વાલજન લગભગ પથરની પેઠે સૂનમૂન બેસી રહ્યો હતો. એટલામાં એક ભયંકર ધડાકો સંભળાયો. થોડી વારમાં બીજે ધડકો સંભળાયો. તે વળી વધુ મોટો હતો. મેરિયસે દારૂગોળાના પીપ વડે જ હલ્લો પાછો વાળ્યો, તે વખતના જ એ ધડાકા કદાચ હશે.

એ બે ધડાકાઓથી જન વાલજન ચોંકી ઊઠ્યો. તેણે એ ધડાકાઓની દિશામાં ડોક ઊંચી કરી; અને તરત પાછો છાતી ઉપર માથું નાખી દઈ તે સૂનમૂન થઈ ગયો.

અચાનક તેણે માથું ઊંચું કરીને જોયું; કોઈ શેરીમાં ચાલ્યું આવતું હતું. તે ગેવ્રોચ હતો. તે કશુંક શોધતો હોય તેમ દેખાતું હતું. તેણે જન વાલજનને બરાબર જોયો, પણ તેના ઉપર કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. તેણે થોડાં ઘરનાં બારીબારણાં તપાસી જોયાં, પણ બધાં બંધ હતાં.

જન વાલજન તો કોઈ કંઈ ધૂંછે તોપણ જવાબ ન આપે તે દશામાં હતો; પરંતુ તેને અચાનક એ છોકરા સાથે વાત કરવાનું મન થઈ આવ્યું. “બેટા, તને શું થયું છે?”

“બાબત એમ છે કે, હું ભૂખ્યો થયો છું; એટલે મહેરબાન થોડા હલકા થાઓ જાઉં!”

જન વાલજનને ખીસું ફૂંકેલી એક પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો કાઢ્યો. પણ ગેવ્રોચે તે દરમિયાન એક પથરો શોધી કાઢ્યો હતો. તેણે જન વાલજનને કહ્યું, “મહેરબાન સાહેબ, એ દોઢિયું જરા પકડી રાખો જાઉં. પણ તમે લોકો સીધા માણસો નથી લાગતા! આ બધું ગેરકાયદેસર છે! પેલું ફાનસ લગુ કેમ સળગે છે?”

એમ કહી તેણે તરત તે પથરો તાકીને ફાનસ ઉપર છોડ્યો. થોડી વારમાં ફાનસના કાચ નૂટીને જમીન ઉપર પડ્યા અને એવો અવાજ થયો કે પડદા પાછળથી જેવા નીકળેલાં કેટલાંય ડોકાં, “આ તો દંગલ આવી પહોંચ્યું!” એમ કહીને તરત અંદર પેસી ગયાં.

શેરી અંધારી-ભીત થઈ ગઈ.

“હાં ડોસીમા, મોં-માથું ઢાંકીને સૂઈ જાઓ જાઉં!” ગેવ્રોચે શેરીને હુકમ આપ્યો.

જન વાલજનને હવે, ‘બિચારો ભૂખ્યો છે’ એમ કહી તેના હાથમાં પાંચ ફ્રાંકનો સિક્કો મૂકી દીધો. ગેવ્રોચે પાંચ ફ્રાંકના સિક્કાની વાત સાંભળેલી, પણ કદી જોયેલો નહિ. આવડો મોટો સિક્કો હાથમાં જઈ તેણે તેને ચંપાળવા માંડ્યો. પણ પછી તરત જ જન વાલજન તરફ ફરીને તે સિક્કો

પાછો આપી દીધો. “હું શેરીનાં ફાનસો ભાંગવાં વધુ પસંદ કરું છું; તમે મને ફાસાવી નહિ શકો.”

“બેટા, તારે મા છે?” જીન વાલજીને પૂછ્યું.

“હા, હા; તમારે ભલે ન હોય!”

તો, લે આ તારી માને આપી દેજી.”

ગેવ્રોચ જરા ઢીલો થયો. ઉપસંત તેણે જોયું હતું કે, તે માણસના માથા ઉપર ટોષો પણ નથી; એટલે તેને જરા બંધુભાવ પ્રગટ્યો.

“ખરેખર, તો હું આ શેરીનાં ફાનસો ફેડી ન નાખું તે માટે તો તમે નથી આપ્યાને?”

“તારી મરજીમાં આવે તેટલાં ફેડી નાખને!”

“તમે સારા માણસ લાગો છો.” આમ કહી તેણે એ સિક્કો ખીસામાં મૂક્યો. પછી ભ્રાતૃભાવ વળી વધી જતાં તેણે તેને પૂછ્યું : “તમે આ શેરીના માણસ છો?”

“હા, કેમ?”

“મને સાત નંબરનું મકાન બતાવશો?”

“તારે શું કામ છે લલા?”

પણ ગેવ્રોચને લાગ્યું કે પોતે — રાજદૂતે — કહેવી જોઈએ તે કરતાં વધુ વાત કહી નાખી છે. એટલે તે આકાશ તરફ જોઈ કંઈક ગાવા લાગ્યો.

જીન વાલજીન તરત સમજી ગયો. તેના મનમાં એક વિચાર વીજળીની પેઠે ઝબકી આવ્યો — તેણે પૂછ્યું : “હું જે કાગળની રાહ જોઉં છું, તે કાગળ તું લાવ્યો છોને?”

“તમે? પણ તમે સ્ત્રી નથી!”

“પણ કાગળ શ્રીમતી કોસેટ માટે છેને?”

“કોસેટ? હા તેવું જ કંઈક વિચિત્ર નામ છે ખરું.”

“તો પછી એ કાગળ મને આપી દે; એ કાગળ લેવા જ મને તેમણે અહીં ઊભો રાખ્યો છે.”

“તો તો પછી તમે એ પણ જાણતા હોવા જોઈએ કે, હું મોરચા ઉપરથી આવું છું?”

“અલબત્ત!”

ગેવ્રોચે હવે ખીસામાં હાથ નાખીને ગડી કરેલો એક કાગળ કાઢ્યો અને તેના હાથમાં મૂકી, લશ્કરી સલામ ભરી.

“એ ખરીતો કામચલાઉ સરકાર તરફનો હોવાથી એને સલામ

ભરવી પડે ! જે જે માનતા કે એ કોઈ પ્રેમપત્ર છે ! એવો બધો ઊંટ-ગધેડીનો વ્યવહાર તો કમબખ્ત ધનવાનોમાં હોય. અમે પ્રજાજનો તો લડવૈયાઓ છીએ, અને અમે સ્ત્રી-જાતિને સન્માનની નજરે જોઈએ છીએ.”

જીન વાલજીને હવે પૂછ્યું : “જવાબ ક્યાં સેંટ મેરી તરફ મોકલવાનો છે ?”

“અરે નહિ; આ કાગળ તો રૂ દ લા ચેનગ્રેરીને મોરચેથી આવે છે; હું પણ ત્યાં જ હવે પાછો ફરું છું. અલ્લવિદા, નાગરિક !”

ગેવ્રોચ દોડી ગયા પછી જીન વાલજીન એ કાગળ સાથે ઘરમાં દાખલ થયો. મીણબત્તી સળગાવીને કાગળ વાંચતાં વાંચતાં તેની નજરે આ લીટીઓ પડી — “...હવે હું થોડી વારમાં મોતને ભેટું છું. ... તું આ વાંચતી હોઈશ ત્યારે મારો આત્મા તારી નજીક આવી પહોંચ્યો હશે...”

એ લીટીઓ વાંચતાં જ જીન વાલજીનના અંતરમાં જુદી જ જાતની લાગણીઓ અચાનક ઊભરાઈ આવી. તેના આઘાતથી તે જાણે તમ્મર ખાઈ ગયો. તે હવે મેરિયસની ચિઠ્ઠીને મદમત્તની દિગ્મુઢતાથી વારંવાર જવા લાગ્યો. કારણ કે, તેના વધુમાં વધુ ધિક્કારપાત્ર દુશ્મનની એ મરણ-ચિઠ્ઠી હતી !

તેના અંતરમાં એક ભીષણ આનંદની ચીસ ઊઠી. પોતે આશા રાખવાની હિંમત કરી હતી તેના કરતાં પણ દુશ્મન વહેલો અને પોતાની મેળે રસ્તામાંથી દૂર થઈ ગયો હતો ! — અથવા દૂર થવાની તૈયારીમાં હતો ! અને પોતાનો આ મહાવિપત્તિમાંથી — કટોકટીમાંથી ઉદ્ધાર થતો હતો !

પરંતુ હજી કદાચ એ મરણ ન પામ્યો હોય ! આ ચિઠ્ઠી તો કોસેટ સવારમાં વાંચે એ ઈરાદાથી લખાઈ હતી; તથા મોરચા ભણીથી અગિયાર-બારની વચ્ચે જે બે ધડાકા સંભળાયા ત્યાર પછી કશી ધાંધલનો અવાજ આવ્યો ન હતો. અર્થાત્ મોરચાનું યુદ્ધ હવે બીજે દિવસે સવારે જ શરૂ થવાનું. અલબત્ત, મેરિયસ આ મોરચામાં જોડાયો હોવાથી જીવતો તો નહિ જ છટકવાનો; અને વળી મોરચામાં પણ તે ઘેરાયેલી સ્થિતિમાં જ છે. પોતે હવે કોસેટ સાથે ‘એકલો’ રહી શકશે ! હવે કોસેટમાં બીજે કોઈ ભાગીદાર રહેશે નહિ. અહા ! કેવી નિરાંત ! કેવો આનંદ !

એક કલાક બાદ જીન વાલજીન બંદૂક તથા કારતૂસોની પેટી સાથે નેશનલ ગાર્ડનો સરકારી ગણવેશ પહેરીને પેલા મોરચા તરફ ચાલી નીકળ્યો.

## શાહી ચોક્કી ઉપરનો હુમલો

ગેવ્રોચ પેલી શેરીનું ફાનસ ભાંગ્યા પછી બીજી શેરીમાં આવ્યો. ત્યાં કોઈ ‘બિલાડી’ નજરે ન પડતાં, તેણે પોતાનાં ફેફસાંમાં જોટલી હવા ભરી શકાય તેટલી ભરીને મોટે અવાજે એક હિંસક ગીત શરૂ કર્યું. આસપાસનાં ઊંઘટાં કે બીની ઊઠેલાં ઘરો એ પંક્તિઓ સાથેની તેની વધેલી કૂચકદમથી ધણધણી ઊઠ્યાં.

ગેવ્રોચ મોંના ચાળા કરવામાં નિષ્ણાત હતો. ભારે પવનમાં ફાટેલા કપડાનાં બાકાંના જોટલા ઘાટ થાય તે કરતાં પણ વધારે ઘાટ ગેવ્રોચના મોંના થતા હતા. કમનસીબે એ બધું જોનાર એ અંધારી રાતે કોઈ હાજર ન હતું. કેટલી બધી કળા કદર થયા વિનાની જ રહી જાય છે !

અચાનક એક બીજી કળાપૂર્ણ ચીજ તેની નજરે પડી. સુસંગતિ એ જ કળાનું હાર્દ કહેવાય છે; અને અહીં એક ચીજ અને એક પ્રાણીની સુસંગતિ ભારે કળાત્મક દૃશ્ય સરજી રહી હતી. ચીજ હતી હાથગાડું અને પ્રાણી હતું એમાં સૂતેલો એક દાડડિયો. ગાડાનો હડો ફરસ ઉપર ટેકવેલો હતો અને પેલો દાડડિયો માર્થું ગાડાની પૂંઠ આગળ ગોઠવી, આખા ઢાળ ઉપર ગમે તેમ અમળાઈને ગોઠવાયો હતો. તેના પગ જમીનને ઝડકતા હતા.

ગેવ્રોચની તીક્ષ્ણ નજર પારખી ગઈ કે, પેલો ઠેવણગાડીવાળો વધારે પડતો દારૂ ઢોંચી, વધારે પડતું ઊંઘેલો છે. તરત તેના મનમાં એક વિચાર સ્ફુર્યો. આ ઠેવણગાડી મોરચા ઉપર સડસડાટ ચડી જશે. તરત તેણે ગાડીને પેલાના આખા શરીર નીચેથી ખેંચી લીધી. પેલો ધડકા સાથે ફરસ ઉપર ચત્તાપાટ પડ્યો. પણ તે એટલા આરામમાં હતો કે, આટલી નાની દખલથી તેમાં કશો વિલેપ પડે તેમ ન હતું.

ગેવ્રોચે તરત પોતાના સંગ્રહસ્થાન જ્યાં ખીસામાં હાથ નાખી, એક સુતાર પાસેથી કેસે ચડાવી તફાવેલી લાલ પેન્સિલ કાઢીને એકાદ કાગળનું ચીથરું શોધી કાઢી તેના ઉપર સરકારી પહોંચ લખી દીધી —

“ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાક તમારી ઠેવાગાડી સ્વીકારે છે !

— કામચલાઉ પ્રતિનિધિ ગેવ્રોચ.”

પછી એ સરકારી દસ્તાવેજ પેલા ગરાડીના ખીસામાં ખોસી તે તરત

ઠેવાગાડીના હડાને પકડી ગાડીને જરથી ધકેલતો તથા પોતાના કૂચ-ગીતને વધુ જરથી અવકાશમાં ગજવતો મોરચા તરફ ઊપડ્યો.

પણ પાસે જ એક સરકારી થાણું હતું તેની તેને ખબર નહોતી. એ થાણામાં નેશનલ ગાર્ડની ટુકડી ગોઠવવામાં આવી હતી. બે બે ફાનસો ફૂટવાને અવાજે, કૂચગીતના અવાજે, અને ઠેવાગાડીનાં પૌંડાંના અવાજે, એ બધા નિરાંતે ઊંઘતા સૈનિકોનાં માથાં પથારીમાં સહેજ સળવળ્યાં. તેમના અફસરને તરત લાગ્યું કે, આ તો બળવાખોરોની આખી ટુકડી તોપખાના સાથે કૂચકદમ કરતી આવી રહી છે ! પણ તે બહુ સાવચેત માણસ હતો. બળવાખોરોની હિલચાલ તેમજ તાકાત બરાબર માખ્યા-જાણ્યા વિના તેઓના રસ્તામાં નાહક થા માટે આડા આવડું ?

તે ગુપચુપ બિલાડીની પેઠે એક સહીસલામત ખૂણામાં લપાઈને ઊભો રહ્યો.

ગેગ્રોય એ શેરીની બહાર નીકળવા જતો હતો, તેવામાં જ તેની સામે એક ગણવેથ, અને એક બંદૂકની નળી નજરે પડ્યાં.

“ગુડ મોનિંગ, જાહેર કાયદો અને વ્યવસ્થા !”

“તું કયાં જાય છે, રખડેલ ભામટા ?” સારન્ડે પૂછ્યું.

“નાગરિક, મેં તને હજુ ‘બૂર્જવા’ (માલમતાદાર ધનિક) કહીને સંબોધ્યા નથી; પછી તું શા માટે મારું અપમાન કરે છે ?” ગેગ્રોયે કાંતિની ભાષામાં જવાબ આપ્યો.

“તું કયાં જાય છે, એ મારે જાણવું છે, શયતાન !”

“ભલા માણસ, તું વ્યાજખોર ચરાફની ભાષા વાપરતો લાગે છે; તારી ઉંમર કોઈ કલ્પી ન થકે. તારા વાળની એક ઝૂડીના તારે સો ફ્રાંક માગવા જઈએ. કુલ માથાના તને પાંચસો ફ્રાંક સહેજે ઊપજશે.”

“તું કયાં જાય છે, કયાં જાય છે, કયાં જાય છે, ડાકુ, ધાડપાડુ !”

“તારા શબ્દો અતિ લાડઘેલા બાળક જેવા છે, તને ધવડાવનારે જરા તારું મોં વધારે ઘસીને લૂછવું જોઈએ.”

પેલા સારન્ડે પોતાની બેયોનેટની અણી ગેગ્રોય તરફ ધરી અને પૂછ્યું : “છેલ્લી વાર, બોલ તું કયાં જાય છે, બિખારડા !”

“સરસેનાપતિ ! મારી મહોરદાર અચાનક બીમાર પડી ગઈ છે. તેથી હું દાકતરને બોલાવવા જાઉં છું.”

“હોશિયાર !” કહી સારન્ડે બેયોનેટ જરથી ઉગામી. ગેગ્રોયે જ્યું કે, કે, આ ઠેવાગાડીને કારણે જ આ બધી પંચાત ઊભી થઈ છે. હવે જેને



કારણે બરબાદી સરજાઈ હોય, તેના વડે જ પોતાની સહીસલામતી સાધવી, એ તો બગીસ-લક્ષ્મણ મહાપુરુષોની જ આવડત કહેવાય; તેણે તરત ઠેલાગાડીને એટલા જોરથી પેલા સારજંટના પેટ તરફ જ ધકેલી દીધી કે પેલા ગટરમાં જોરથી ગબડી પડ્યો અને તેની બંદૂકનો હવામાં ભડકો થયો.

સારજંટની બૂમ સાથે જ તેની ટુકડીના માણસો હવે સફાળા ઊભા થઈ ગયા હતા અને વગર જોયે તેમણે એકદમ હવામાં એક ગોળીબાર તો કરી જ દીધી અને પછી બંદૂકો ફરી ભરવા માંડી.

ત્યાર પછી તો કશું જોયા કર્યા વિના આ ગોળીબાર પૂરી ખંદર મિનિટ ચાલ્યા કર્યો; અને તેનાથી આજુબાજુનાં ઘરોની કચની કંટલીય તખ્તીઓનો આવરદા પૂરો થયો.

દરમ્યાન ગેલ્લોય પૂરપાટ દોડતો છટકી ગયો.

પેલી ટુકડીનો ગોળીબાર એળે ન ગયો. પેલી ઠેલાગાડીનો કબજો લેવામાં આવ્યો. તેના દારૂડિયા કબજેદારને કેદ પકડવામાં આવ્યો. તેના ખીસામાંથી નીકળેલી કામચલાઉ સરકારની પહોંચ ઉપરથી તેણે ફ્રેંચ ક્રાંતિને એ ઠેલાગાડી મદદ તરીકે આપી હતી, એમ સાબિત થયું; અને તેને બળવાખોરોનો સક્રિય મળતિયો ગણી, કોર્ટ-માર્શલ કરવામાં આવ્યો. સમાજના સંરક્ષણ માટે પોતાનું ખાનું કેવું સજા છે, એનાં બંધુગાં જાહેર સંરક્ષણ-પ્રધાને કૂંક્યાં અને સરકારી દફતરમાં તે આપી ઘટના, ‘મધરાતે કરવામાં આવેલો થાહી ચોકી ઉપરનો હુમલો’ તરીકે વિગતવાર નોંધાઈને ઇતિહાસનું એક પાનું બની ગઈ.

૮૮

અમે મરવા નીકળ્યા છીએ !

શત દરમ્યાન બળવાખોરોએ પોતાનો મેલસો બે ફૂટ ઊંચો કર્યો હતો તથા તેનું સમારકામ પણ કરી લીધું હતું. છેક ટોચે ચડવા પથ્થરો ગોઠવી પગથિયાં જેવું પણ કર્યું હતું. મરેલાનાં શબ એક બાજુ ઢગલો કરી દેવામાં આવ્યાં. તેમાં ચાર તો નેશનલ ગાર્ડના માણસો હતા, તેમના ગણવેશો અનેજેલરો ઉતરાવી લીધા.

એન્જેલરસે સૌને બે કલાક ઊંઘી બેવાની સલાહ આપી. જોકે ત્રણ કે ચાર જણાએ જ એમ કર્યું. એ દરમ્યાન મકાનમાંથી ત્રણે સ્ત્રીઓ ભાગી ગઈ. બળવાખોરોને તેથી જરા નિરાંત જવું હવે લાગવા માંડ્યું.

ધાયલ થયેલાઓને પાટાપિટી કરવામાં આવી. વધુ ધાયલ થયેલા પાંચને ઘાસ પાથરી રસોડામાં સુવાડવામાં આવ્યા. તેમાં પણ બે મ્યુનિસિપલ ગાર્ડના સૈનિક હતા.

નીચેના ઓરડામાં હવે કાળા કપડામાં ઢંકાયેલું મેમોફ્નું થબ રહ્યું અને થાંભલે બંધાયેલો જવર્ટ !

બગીના ઊંચા દાંડા ઉપર ફરી ધ્વજ ફરકાવી દેવામાં આવ્યો. એ ધ્વજ મેમોફ્નો ચાળણી થયેલો લોહી નીતરતો કોટ જ હતો.

ખાવાનું તો હવે કાંઈ રહ્યું જ ન હતું. મોરચામાંના પચાસ માણસો સોળ કલાક ત્યાં રહ્યા તે દરમ્યાન વીણીમાંનું ખવાય તેવું બધું ખાઈ નાખ્યું હતું. છટ્ટી જૂનની સવારના કલાકો હતા; સેન્ટ મેરીવાળા જંગી મોરચામાં તો ત્રણ વાગ્યે જ્યારે આગેવાન પાસે સાથીઓએ ખાવાનું માગવા માંડ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે, “ હવે ખાઈને શું કરવું છે? ત્રણ તો વાગ્યા છે, અને ચાર વાગ્યે આપણે બધા મરી ગયા હોઈશું.”

આ મોરચે ખાવાનું કશું રહ્યું ન હતું એટલે એન્જેલરસે દારૂ પીવાની પણ મનાઈ કરી દીધી. વીણીમાં જે કાંઈ શીશીઓ મળી, તે બધી કબજે કરી બેવામાં આવી.

એન્જેલરસ હવે બહારની પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢવા નીકળ્યો. નાના મોરચેથી તે ઘરો પાસે લપાતો લપાતો બહાર ચાલ્યો ગયો. રાતનો હુમલો પાછો વળ્યો, એટલે અંદરના મોરચાવાળાઓને હવે વિજયની ખાતરી થઈ ગઈ હતી : સવારના તો ચારે બાજુએથી મદદ મળશે એવી તેમની ગણતરી હતી. આખું પૅરિસ એકીસાથે સળગી ઊઠશે અને પલટણના સૈનિકો ગભરાઈને હથિયાર હેઠાં મૂકી દેશે ! સેન્ટ મેરીવાળા જંગી મોરચાની પડખમ તો આખી રાત થંભી જ નહોતી. અર્થાત્ એ લોકો પણ હજુ ટકી રહ્યા હતા, એ બીજે પુરાવો !

થોડી વાર બાદ એન્જેલરસ પાછો આવ્યો. તે ગંભીરપણે સૌને સંબોધીને બોલ્યો : “ પૅરિસનું આખું લશ્કર હુમલો કરવા મેદાને પડ્યું છે. એ લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ તમારા મોરચા ઉપર આવી રહ્યો છે. નેશનલ ગાર્ડ ઉપરાંત પાંચમી અને છઠ્ઠી પલટણના વાવટા પણ મેં સાથે ઊડતા જોયા. એક કલાકમાં હુમલો થશે. લોકો ગઈ કાલ સુધી જુસ્સાથી ઊકળતા હતા, તે આજે સવારે હાલતા પણ નથી. કથાની આથા રાખવી નકામી છે,

બોકોએ તમને તમારા નસીબ ઉપર છોડી દીધા છે !”

એકદમ ચોતરફ સન્નાટો છવાઈ ચ્હો. પણ તુરત જ મંડળમાંથી કોઈનો અવાજ આવ્યો : “તો ભલે; હવે મોરચાને વીસ ફૂટ ઊંચો બનાવી દો. અને આપણે સૌ તૈયાર રહો. આપણે હવે આપણાં શબોથી તેમનો સામનો કરીશું. બોકો ભલે બોક-સૈનિકોને તજી દે, બોક-સૈનિકોએ બોકોને તજી દીધા નથી, એ આપણે બતાવી આપીએ !”

૧૮૩૨ની જૂનની છઠ્ઠી તારીખે સવારે સેન્ટ મેરીવાળા મોરચામાં પણ એ જ ઘડીએ નીચેના શબ્દો ગગનને ભેદી રહ્યા હતા : “ભલે મદદ આવે કે ન આવે; આપણે અહીં છોક છેલ્લા માણસ સુધી ખડા રહેવાના છીએ.”

એન્જેલરસવાળે મોરચે પણ ગગનભેદી પોકાર ઊઠ્યો, “શહીદી જિંદાબાદ ! અમે બધા જ મરવા માટે તૈયાર છીએ !”

“શા માટે બધા જ ?”

“બધા જ ! બધા જ !”

“પણ મોરચાનું સ્થાન સારું છે, તથા મોરચો મજબૂત છે ; ત્રીસ માણસો બસ છે. શા માટે ચાલીસ જણનો ભોગ આપવો ?”

“કારણ કે, કોઈ ચાલી જવા માગતું નથી !”

“નાગરિકો,” એન્જેલરસે કહ્યું, “બોક્તંત્ર માણસોની બાબતમાં એવું સભર નથી કે જેથી નકામું ખર્ચ પાલવી શકે. જે કેટલાક જણે ચાલ્યા જવાની જરૂર હોય, તો તે તેમની ફરજ છે.”

ટોળામાં એકદમ ગણગણાટ વધી ગયો. એક જણ બોલ્યું, “પણ બહાર નીકળવા જઈએ તોપણ લશ્કરના હાથમાં પકડાતાં જ તેઓ ગોળીએ દઈ દે. અમારાં કપડાં અને અમારા દાડગોળાથી ગંધાતા હાથ જ અમારી ચાડી ખાય. એના કરતાં અહીં શું ખોટા ?”

તરત એન્જેલરસ કોમ્મીફ્રેને ઈશારો કરી એક બાજુ ચાલ્યો ગયો. થોડી વારમાં બંને જણા ચાર ગણવેશ લઈને પાછા આવ્યા.

“આ ગણવેશ પહેરીને તમે સહીસલામતીથી ચાલ્યા જઈ શકશો. આ ચાર ગણવેશ છે.”

પણ કોઈ હાલ્યું નહિ. કોમ્મીફ્રે હવે બોલ્યો : “ભાઈઓ, આ હવે સ્ત્રી-દાક્ષિણ્યનો સવાલ બની જાય છે. તમારે પત્નીઓ છે કે નહિ ? બાળકો છે કે નહિ ? ઘેર ઘોડિયાં હાંચિળતી માતાઓ છે કે નહિ ? હું પણ મરવા તૈયાર છું; પરંતુ મારા મડદાની આસપાસ સ્ત્રીઓ હાય આમળતી નિસાસા નાખે, એ વાત મને ન પાલવે. આપણે મરવું એ વાત તેમ ખરી; પણ

જેઠે બીજંએને મારવાં એ વાત ખોટી. આપણે અત્યારે આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયા છીએ એ હકીકત છે. પણ આત્મહત્યા એ આપણને પોતાને લગતી બાબત હોય. જેની સાથે તેને કારણે બીજાને મરવાનું થાય, તેની સાથે તે આત્મહત્યા નથી રહેતી, પણ ખૂન બની જાય છે !

“ નાનાં બાળકોનાં ‘ડુવાંટીભર્યા’ અને ઘરડેરાંનાં ધોળા વાળ ભરેલાં માથાં યાદ કરી જુઓ. અત્યારે જ એન્જેલરસ બહાર ગયો હતો. તે પાંચમે માળ મીલુબત્તી લઈને કાચની બારી પાછળ કોઈની રાહ જઈને તાકી રહેલી એક ડોસીમાને જોઈ આવ્યો. કદાચ ‘તે તમારામાંની જ કોઈની મા હશે. એ માણસે અહીંથી જવું જ જોઈએ અને તે ડોસીને જઈને કહેવું જોઈએ, ‘મા, હું આ આવ્યો !’

“ જે માણસને આધારે ઘણાં જીવતાં હોય, તેણે પોતાની જાતને નકામી હોમી દેવી ન જોઈએ. એ તો આખા કુટુંબને મોતના મોમાં હોમ્યા જવું થયું. તમારામાંના કોને દીકરીઓ છે ? કોને બહેનો છે ? વિચાર કરી જુઓ. તમે તો અહીં મરી ગયા; પણ કાલે તેમનું શું થશે ? જુવાન છોકરી હોય અને ખાવાની રોટી ન હોય, તો પછી શું થાય ? પુરુષ તો ભીખ માગે, પણ સ્ત્રીને તો જાત વેચવી પડે. અને એ પવિત્ર નિર્દોષ કુમારિકાઓને ભ્રષ્ટાચાર કરવાની હદે ધકેલીને તમે અહીં શું હાંસલ કરવાના હતા ? લોકોને તમે સરકારી જુલમમાંથી બચાવવા નીકળ્યા છો, પણ તમારી કુંવારિકાઓને પોલીસના હાથમાં સોંપશો ? એટલે, જેમને કુટુંબ છે, તેઓ અહીંથી અમારી સાથે છેલ્લા હાથ મિલાવી ચાલ્યા જાય ! અહીંનું કામ અમે ફોડી લઈશું.

“ હું જાણું છું કે, અહીંથી એમ પાછા ચાલ્યા જવું તમારે માટે અઘરું છે. પણ જે અઘરું છે તે જ પ્રશંસાપાત્ર છે. હું જે હોસ્પિટલમાં કામ કરતો હતો, ત્યાં એક મરેલું બાળક લોકો ઉપાડી લાવ્યા—પોસ્ટ મોર્ટમ માટે. તેનું પેટ નરી પીળી માટીથી ભરેલું હતું. તેનો બાપ મરી ગયો હતો; કેટલાક ગરીબ લોકો દયાભાવથી તેને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા. પણ તેમની પાસે જ ખાવા રોટી ન હતી. તેથી પેલું છોકરું ભૂખ્યું થાય ત્યારે ગુપચુપ ચૂલા પાસે જઈ ઉપરથી પીળી માટીના પોપડા ઉખાડીને ખાયા કરતું. તેનું પેટ ફૂલી ગયું અને હાથ-પગ સુકાઈ ગયા. તેઓએ એક વખત તેને બોલાવ્યું, તેણે જવાબ ન આપ્યો. તે મરી ગયું હતું ! તેથી હું કહું છું કે, તમારામાંનો જે બાપ હોય, તે પોતાને એ છોકરાનો બાપ માને, અને તેના ઉપર દયા લાવી અહીંથી ચાલતો થાય, જેથી તે બાળકને ચૂલાના

પોપડ ખાઈને બીજને આશરે મરવું ન પડે. આંકડાચાત્રીઓ કહે છે કે, માબાપ વગરનાં છોકરાંનું મરણપ્રમાણ પંચાવન ટકા છે. એટલે કહું છું કે, તમે આવા મહામૂલા મૃત્યુને ભેટવાના આનંદ સાટે સ્વાર્થા ઠરવાનું મહાપાતક રખે વહોરતા !”

બધા પિન્ન થઈ નીચે મોંઝે આ બધું સાંભળી રહ્યા. મેરિયસ હવે ઊભા થયો અને બોલ્યો, “કોમ્બીફેર ખરું કહે છે; જોઓને કુટુંબ હોય તેઓ આગળ આવે.”

કોઈ હાલ્યું નહિ.

મેરિયસે ફરીથી બૂમ પાડીને કહ્યું, “પરણેલા અને કુટુંબના આધારભૂત માણસો બહાર નીકળી આવે.”

એન્જેલરસે કહ્યું, “હું હુકમ કરું છું.”

મેરિયસે કહ્યું, “હું આજીજી કરું છું.”

હવે થોડાક માણસો એકબીજાની ચાડી ખાવા લાગ્યા. “અહ્યા તારે બે બહેનો છે.” “પણ તારે બુઢો બાપ છે” ઈ. અને એકબીજાને જાણે ગાળ ભાંડતા હોય તેમ આક્ષેપ કરતા એકબીજાને આગળ ધકેલવા લાગ્યા.

એન્જેલરસે કહ્યું, “નાગરિકો, અહીં લોકનંત્ર છે; અને સૌને મત આપવાનો અધિકાર છે. તો જોઓ કુટુંબી છે, તેઓ પોતાની મેળે પોતાને મત આપીને જાહેર કરે.”

થોડી મિનિટમાં પાંચ જણ બહાર આવ્યા.

“આ તો પાંચ જણ થયા !” મેરિયસે અચંબો પામીને કહ્યું. ગણવેશો ચાર જ હતા !

પાંચમાંથી એકે તો રહેવું જોઈએ ! એટલે પાછી પેલી લડાઈ ફરીથી શરૂ થઈ : “હું રહું.” “ના, હું રહું.”

“કોઈને એ ટોળામાંથી નક્કી કરો કે કોણ રહે.”

મેરિયસ મૂંઝવણમાં પડી ગયો. એ પાંચે જણા તેને આજીજીભરે સ્વરે કહેતા હતા, “મને રહેવા દો !”

મેરિયસ ફીકો પડી ગયો. મરવા માટે કોને પસંદ કરવો, અને તે પણ તે કુટુંબી છે એમ જાણ્યા પછી !

એ સણે એક પાંચમો ગણવેશ ત્યાં આવીને પડ્યો !

પાંચમો માણસ પણ બચી ગયો ! મેરિયસે આંખ ઊંચી કરીને જોયું તો મોં. ફોશલવે—કોસેટના બાપ ત્યાં ઊભા હતા.

જન વાલજન હમણાં જ મોરચામાં દાખલ થયો હતો. તેણે નેશનલ ગાર્ડનો ગણવેશ પહેરેલો હોવાથી તેને કયાંય રોકવામાં આવ્યો નહોતો; તેથી તે સીધો જ અહીં આવી પહોંચ્યો હતો. નાકા ઉપરના બળવાખોર ચોકીદારે એક જ સૈનિકને અંદર જવા દેવામાં કશો વાંધો ન લીધો : “કાં તો તે છૂપા ગણવેશમાં મોરચાનો જ માણસ હશે; અથવા તો ખરેખર સૈનિક હશે તો કેદ પકડાશે અને એનાં હથિયાર મોરચાવાળાઓને કામ આવશે!”

આખા મોરચામાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. લેઈંગલે પૂછ્યું, “આ માણસ કોણ છે?”

કોમ્મીફેરે જવાબ આપ્યો, “એ માણસ બીજા એક જણનું જીવન બચાવનાર સજ્જન છે.”

મેરિયસે તરત જાહેર કર્યું, “હું એમને ઓળખું છું.”

બસ, મેરિયસનું ઓળખાણ સૌને માટે પૂરતું થયું. એન્જેલસે જન વાલજન તરફ ફરીને કહ્યું, “નાગરિક, ભલે પધાર્યો!” પણ પછી તરત જ ઉમેર્યું, “તમે જાણો છો કે અમે મરવા નીકળ્યા છીએ!”

જન વાલજને જવાબ આપ્યા વિના પોતાનો ગણવેશ પેલા પાંચમા માણસને પહેરાવવા માંડ્યો.

૮૯

હુમલો શરૂ થાય છે

૧

જેમ જેમ મરણની ઘડી નજીક આવતી ગઈ, તેમ તેમ એન્જેલસનો અંતરાત્મા ઊઘડવા લાગ્યો. તેના મોં ઉપર ભવિષ્યવેત્તાની અને પેગંબરની આભા છવાઈ રહી. તેનું મોં અલબત્ત ખિન્ન હતું; પણ તે ખિન્નતા ગંભીર હિંડાણની હતી : કોઈ મહાન ઘટનાનું પોતે નિમિત્ત બની રહ્યો છે એ માટેની પૂરેપૂરી જવાબદારીના ભાનની હતી.

તે ધીમે ધીમે ફ્રેંચ લોકસત્તાક રાજ્યના જ સંકુચિત ખ્યાલોમાંથી નીકળી વિરાટ માનવ લોકસત્તાક રાજ્યના ખ્યાલ તરફ વળી રહ્યો હતો. અલબત્ત, એ તરફ જવા માટેનો માર્ગ આવી અનેક લોહિયાળ ક્રાંતિઓથી જ અંકિત થયેલો તે જોતો હતો — બીજા કશાથી નહિ.

લે૦-૨૪

અચાનક મોરચાનાં પગથિયાં પર ઊભો ઊભો તે બોલી ઊઠ્યો, “નાગરિકો, આપણે જે ભવિષ્ય માટે અત્યારે બલિદાન આપી રહ્યા છીએ, તે ભવિષ્યની તમને કલ્પના આવે છે? શહેરોની શેરીઓ પ્રકાશથી ઝળાંઝળાં થાય, ઘરોનાં આંગણાં ફૂલભરેલી લીલી ડાળીઓથી ઝૂઝી રહે, પ્રજાઓ એકબીજાની બહેનો બને, માણસો ન્યાયી બને, ઘરડેનાં બાળકોને આશિષના ભારથી જ દબાવતાં હોય, ભૂતકાળ વર્તમાનને ચાહતો હોય, વિચારકો પૂર્ણ સ્વાર્તાન્ય ભોગવતા હોય, શ્રદ્ધાળુઓ સમભાવવાળા હોય, ઈશ્વર પોતે જ આપણો ધર્મગુરુ હોય, માનવ અંતરાત્મા એ જ વેદી હોય! ક્યાંય વેર નહિ, ધિક્કાર નહિ, કામકાજની જ બિરાદરી! બધે જાહેરાત એ જ સારા-ખોટા કાર્યનાં ઈનામ કે સજા હોય. બધાને માટે રોજી, બધાને માટે કાપડો, અને સૌની ઉપર શાંતિ. ક્યાંય કાપાકાપી નહિ, ક્યાંય લડાઈ નહિ, બધી માતાઓ સુખી!”

“નાગરિકો, આપણે લોકોની એકતા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ; માણસજાતની એકતા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. તડ નહિ, વર્ગો નહિ, યુસલિયા શોષકો નહિ. ટોચ સ્વતંત્રતાની અને તળેટી સમાનતાની! પણ એ સમાનતા એટલે ઘાસ મોટું થાય અને ઝાડ ઠીંગરાઈને નાનું રહે એ જાતની નહિ! કે અંદરઅંદરની અદેખાઈઓ એકબીજાને નિર્વાઈ બનાવે એવી નહિ. એ સમાનતા એટલે બધી વિશેષતાઓને સમાનપણે પાંગરવાની સ્વતંત્રતા આપતી એકતા! બધા મતો સરખા, બધા ધર્મો — પંથો સરખા. એ સમાનતાનું દ્વાર ફરજિયાત સાર્વત્રિક કેળવણી! સમાન શાળાઓમાંથી જ સમાન સમાજ નીપજે; હા, હા, કેળવણી — પ્રકાશ — બધું પ્રકાશમાંથી જ નીપજે; અને પ્રકાશમાં જ પાછું પણ ફરે! ઓગણીસમું સૈકું ભગ્ય છે, પણ વીસમું સૈકું સુખી હશે; માણસોને કોઈના હુમલાની — કોઈ આક્રમણની બીક નહિ રહે. મિત્રો, અત્યારે આપણે જીવીએ છીએ એ ઘડી કારમી છે; પણ ભાવિ માટે એવી આકરી કિંમત ચૂકવવી જ પડે છે. ક્રાંતિ એ તેનું જકાતનું નાકું છે. ‘હે માનવજાત! તારો ઉદ્ધાર થાઓ, તારી ઉન્નતિ થાઓ!’ આપણે મોરચા ઉપરથી એ પોકાર આદરવાનો છે. બલિદાનની ટોચ ઉપરથી પ્રેમનો પોકાર ન ઊઠે, તો બીજે ક્યાંથી ઊઠવાનો હતો? ભાઈઓ, આ મોરચો બે ઢગલાઓનો બનેલો છે : એક વિચારોનો અને બીજો દુઃખ-શોક-વેદનાનો. યાતના અહીં આદર્શને ભેટે છે અને કહે છે : હું તારી સાથે ગુજરીશ, જેથી તું મારી સાથે પ્રગટે! ભાઈઓ, અહીંયાં જેઓ મૃત્યુ પામશે, તેઓ ભવિષ્યના ઝળહળતા પ્રકાશની આભામાં પોઢશે; આપણી કબર ઉપાની અરુણિમાંથી અંકિત થયેલી છે!”

હવે આ દરમ્યાન મેરિયસના મનમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે કહેવાનો ધખત આવી લાગ્યો કહેવાય. તે એક પ્રકારના સ્વપ્ન-લોકમાં જ વિહરતો હતો. તેની સમજશક્તિ ઠંડી પડી ગઈ હતી. મૃત્યુની પાંખોની છાયા નીચે આવી ગયેલા પ્રાણીના મન અને શરીરમાં જેવું શીત વ્યાપી જાય, તેવું શીત તેને વ્યાપી રહ્યું હતું. તેને એટલી સમજ હતી કે, તે કબરમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યો છે. તે આસપાસના હરતાફરતા જીવતા માણસોના ચહેરા તરફ નજર કરતો હતો તેય જાણે શબની ખુલ્લી આંખોની નજરે!

મોં. ફેશલવે' અહીં કેવી સીતે આવ્યા? થા માટે આવ્યા? તે શું કરવા માગે છે, એ જાતના પ્રશ્નો મેરિયસને ઊઠતા જ નહોતા. મરેલો માણસ વળી એવા પ્રશ્નો વિચારતો હશે? માત્ર કોસેટનો વિચાર આવતો ત્યારે તેના મનમાં એક વેદનાભર્યો ઢૂક ઊઠતો.

મોં. ફેશલવે' પણ તેની સાથે એક શબ્દ બોલ્યા નહોતા : તેની સામે લેમણે નજર પણ કરી નહોતી. ઉપરાંત મેરિયસે જ્યારે કહ્યું, “હું એમને ઓળખું છું,” ત્યારે પણ તેમણે તેનો તે શબ્દ સાંભળ્યો હોય એમ લાગતું નહોતું.

મેરિયસને મોં. ફેશલવે'ની આ વર્તણૂકથી એક પ્રકારની નિરાંત જેવું લાગ્યું. કોયડા જેવા એ માણસ સાથે એક શબ્દ બોલવો એ તેને હંમેશા અશક્ય જ લાગ્યું હતું.

પેલા પાંચ માણસો ગણવેશ પહેરીને બહાર ચાલ્યા ગયા. બહાર જતા પહેલાં તેઓ અંદર રહેલાઓને આંસુ ટપકતી આંખો સાથે ભેટ્યા.

એ પાંચ જણને જીવન તરફ વિદાય કર્યા બાદ એન્જેલરસે હવે મોતની સજા જેને ફરમાવવામાં આવી હતી તેના તરફ લજ્જા આપ્યું. જીવંતને જ્યાં થાંભલા સાથે બાંધેલો હતો, ત્યાં તે ગયો.

“તારે કંઈ જોઈએ છે?”

“તમે લોકો હવે ક્યારે મને મારી નાખવા માગો છો?”

“જરા થોભ; અત્યારે અમારે અમારી એકેએક કારતૂસનો ખપ છે.”

“તો જરા પાણી પીવાનું આપો.”

એન્જેલરસે પોતાને હાથે પાણી લાવી આપ્યું; તથા તે પી શકે તે સીતે તેને પ્યાલો ધર્યો.



“હવે કંઈ?”

“મને આ થાંભલા સાથે બાંધ્યો છે તેથી અગવડ થાય છે. આખી રાત મને આમ ઊભો બાંધી રાખ્યો એ ભલમનસાઈ ન કહેવાય.”

બંદૂકની કારતૂસો બનાવવા જે ટેબલનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે હવે ખાલી પડ્યું હતું. બીજા ટેબલ ઉપર તો મેબોફ મહાશય પોઢેલા હતા. એન્જેલરસના હુકમથી ચાર બળવાખોરોએ જવર્ટને છોડીને અંદરના ઓરડામાંના તે ખાલી ટેબલ ઉપર સુવાડીને બાંધી દીધા. એ કોઈ પણ રીતે છટકી ન શકે તેટલા બધા બંધ તેઓએ તેને હાથે-પગે-શરીરે જુદા જુદા બાંધ્યા.

જ્યારે તેઓ જવર્ટને આ રીતે બાંધતા હતા, ત્યારે બારણામાં ઊભેલો એક માણસ તેના તરફ બરાબર તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. તેનો પડછાયો મોં ઉપર આવતાં જવર્ટે મોં ફેરવીને જોયું. તેણે તરત જીન વાલજીનને ઓળખી કાઢ્યો. તે જરા પણ ચોકચો નહિ. માત્ર તુમાખીથી તેણે પાંપણ નીચી વાળી દીધી. તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો, “સ્વાભાવિક છે!”

### ૩

સુમસામ શેરીઓ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ હવે પથરાવા લાગ્યો. નિર્જનતાને કારણે એ શેરીઓ રાત્રિના અંધકાર કરતાં વધુ ભયંકર લાગવા માંડી.

મોરચામાં ઊભેલાઓ તૈયાર થઈ ગયા. પાછળના નાના મોરચાને હવે બંધ કરી દેવામાં આવ્યો : થોડી વધુ ફરસબંધી ઉખેડી નાખવામાં આવી. ત્રણ શેરીઓ તરફ મોરચાની ભીંતથી બંધ થયેલો આ મોરચો હવે સુરક્ષિત બની ગયો. પણ કોર્ફરાકે હસતાં હસતાં કહ્યું તેમ, એ કિલ્લો ન હતો, પણ ઉંદરનું પાંજરું હતું! બહારથી આવનાર તો તોપથી તેને તોડી શકે, પણ હવે અંદર રહેલાઓ માત્ર હાથપગની મદદથી બહાર ન જઈ શકે તેટલો મજબૂત તે બન્યો હતો! એન્જેલરસે વીશીના બારણા આગળ પણ ફરસબંધીના ત્રીસેક પથરા ગોઠવાવી દીધા.

આખરી હુમલો જ થવાનો હતો, એટલે દરેક જણે પોતે વધુ અસરકારક બની શકે તે રીતની જગા પસંદ કરી લીધી. દરેક જણ આવે વખતે મારવાની સરળતા થોડે છે અને મરવાની સગવડ થોડે છે.

થોડી વારમાં સામે સાંકળોનો ખણખણાટ અને ભારે પૈડોનો ગડગડાટ સંભળાવા લાગ્યો. એક જંગી તોપ ખેંચી લાવવામાં આવી હતી. તેનાં

આગલાં પૈડાં કાઢી નાખી તેને હવે સ્થિર કરી દેવામાં આવી. થોડી વારમાં જામગીરીનો પલીતો સળગતો દેખાયો.

એન્જેલરસે હુકમ આપ્યો : “ફાયર!”

આખો મોરચો બંદૂકોના અવાજથી ધસુધણી ઊઠ્યો. તોપ અને તેની આસપાસના માણસો અંધાસમાં છવાઈ ગયા. થોડી વારમાં ધૂણી દૂર થતાં નજરે પડ્યું કે કોઈને કશું વાગ્યું ન હતું અને તોપથી હવે તોપના મોંને દૂરબીન ગોઠવે તેમ ગોઠવવા હુકમો આપતો હતો. આઠ શેરનો ગોળો ફેંકતી એ જંગી નવી જાતની તોપ હતી.

એન્જેલરસે ફરી બંદૂકો ભરવાનો હુકમ આપ્યો. પણ તોપમારા સામે આ કુટકળ ઠગલાનો બનાવેલો મોરચો કેટલી જાણ ટકી રહેશે એ સવાલ જ હતો. બળવાખોરો બંદૂકો ભરી રહ્યા હતા તે દરમિયાન તોપચીઓએ તોપ ભરીને તૈયાર કરી. મોરચાવાળાઓ શ્વાસ ધંભાવીને તે ફૂટવાની રાહ જોઈ રહ્યા.

તોપ ફૂટી. તે જ વખતે “શાબાશ!” એવી બૂમ મારતો ગેવ્રોચ મોરચામાં ફૂદી પડ્યો. ગેવ્રોચના આવ્યાથી મોરચામાં તોપના ગોળા કરતાં વધુ અસર થઈ. તોપના ગોળાથી બગીનું એક પૈડું ઊડી ગયું અને બીજું આડું ગોઠવેલું ગાડું ખલાસ થયું. ગેવ્રોચ પોતાની બંદૂક માટે બૂમ પાડવા લાગ્યો. કોર્ફેરાકે તેની બંદૂક તેને સાંપવાનો હુકમ કર્યો.

મેરિયસ ગેવ્રોચને પાછો આવેલો જોઈ જરા અકળાયો. તેની સાથે એ થિટ્ટી મોકલવામાં તેનો ઇરાદો ગેવ્રોચને એ મોરચાના વિનાશમાંથી બચાવી લેવાનો પણ હતો.

ગેવ્રોચે મોરચાના ‘દોસ્તો’ને ખબર આપ્યા કે, મોરચો ચારે તરફથી ઘેરી લેવામાં આવ્યો છે : ‘સીલ ટાઈટ’! તેને પોતાને જ મોરચામાં ધૂસવા જતાં ‘સાત-પાંચ’ થઈ હતી. પણ ગેવ્રોચે ભલમનસાઈથી સામે ઊભેલા સૌ સૈનિકોને ગોળીઓનો ડોઝ આપવાની ‘ભલામણ’ કરી.

હુમલાખોરોએ તોપની આવી નજીવી અસર થયેલી જોઈને તોપને ગોળાથી ફરી ભરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. થોડી વારમાં એક લારીમાંથી ગ્રેપ-શૉટનાં કેન ઊતરતાં હોવાનો અવાજ આવ્યો, જે ફૂટતાં ચોગરદમ ગોળીઓનો વરસાદ જ વરસે. તોપચીએ હવે તોપનું મોં પણ જરા બાજુએ ફેરવ્યું. એન્જેલરસે ચોકીને એકદમ હુકમ આપ્યો : “સૌ માથાં નીચાં રાખી ભીંત તરફ વળી જાઓ; અને મોરચા આગળના સૌ ધૂંટણિયે બેસી જાઓ!”

તરત જ તોપ ફૂટી. ગોળીઓના વરસાદ વરસ્યો. બે માણસો માર્યા ગયા અને ત્રણ ધાયલ થયા.

જે આ જાતનો ગ્રેપ-શૉટ ચાલુ રહે, તે મોરચો વધુ વખત ટકી ન રહે એ ઉધાડું હતું. આવા વરસાદ સામે મોરચો જ્યાં પણ રક્ષણ આપી શકે તેમ ન હતું.

એન્જેલરસ બોલ્યો : “ગમે તે ભોગે તોપને ફરીથી ફૂટતી અટકાવવી જોઈએ.”

તેણે પોતાની બંદૂક નીચી નમાવી અને તોપથી ઉપર નિશાન લીધું. તોપથી તે વખતે નીચો નમી તોપનું નિશાન લેતો હતો. તે જુવાનિયો, સુંદર દેખાવનો તોપ-સારજન્ટ હતો. તેના હલનચલનમાં કુશળતાથી આવતી એક પ્રકારની નિશ્ચલતા હતી. એ કુશળતા ભયંકર કૃત્યો માટે કરેલી સતત તૈયારીથી ઊભી થાય, અને તેના અંત કતલભરેલા યુદ્ધમાં જ આવે.

કોમ્બીફેર એન્જેલરસને તેના ઉપર નિશાન તાકતો જોઈને બોલ્યો : “અહા, આ કેવું કંસાર્પપણું છે ! જ્યારે રાજાઓ નહિ હોય ત્યારે લડાઈઓ પણ નહિ થાય. બિચારો પચીસ વર્ષનો છે; આ તોપ-સારજન્ટો બહુ તાલીમ પામેલા તથા સુશિક્ષિત હોય છે. તેને મા હશે, બાપ હશે, પ્રિયતમા હશે; અરે એન્જેલરસ, એ તારો કદાચ ભાઈ હશે !”

“હા, છે જ.” એન્જેલરસે કહ્યું.

“હા, માતાનો પુત્ર તે ભાઈ જ થાય; તો એને આપણે ન મારીએ તો ?”

“મગજમારી ન કર; જ કરવું જોઈએ તે કરવું જ જોઈએ.”

એન્જેલરસના આરસ જેવા ગાલો ઉપર થઈને આંસુનાં ટીપાં સરી પડ્યાં. તેણે ઘોડો દાબ્યો. અને પેલો તોપથી હાથ ઊંચા કરી, મોં આકાશ તરફ રાખી, એક લથડિયું ખાઈ તરત જમીન ઉપર તૂટી પડ્યો. ગોળી તેની છાતીને આરપાર વીંધીને ચાલી ગઈ હતી.

તેને ઉપાડી લઈ, બીજે તોપથી તેની જગાએ આવે ત્યાં સુધી મોરચાવાળાઓને થોડો વખત મળ્યો.

#### ૪

મોરચામાં ધાયલ મચી રહી. તોપ હવે ફરી ફૂટવાની તૈયારીમાં હતી. આ હિસાબે ગ્રેપ-શૉટના વરસાદ સામે પંદરેક મિનિટથી વધુ ટકી શકાય તેમ ન હતું. ગમે તે ભોગે એ વરસાદને કંઈક હળવો કરવો જ જોઈએ.

એન્જેલરસે હુકમ કર્યો, “મોરચાના મોં આગળ એક ગદેલું નાખી દો.”

“હવે ગદેલું આપણી પાસે નથી; હતાં તેટલાં પર ધાયલ થયેલાઓને સુવાડવામાં આવ્યા છે.”

જન વાલજન અત્યાર સુધી વીશીના ખૂણા આગળ પડેલી એક છાટ ઉપર બેસી રહ્યો હતો. તેના બે પગ વચ્ચે તેની બંદૂક તેણે ઊભી મૂકેલી હતી. અત્યાર સુધી તેણે કથામાં ભાગ લીધો ન હતો. તેની આસપાસ બળવાખોરો ગુસપુસ કરતા હતા કે, “એક બંદૂક કર્યું જ કામ આપતી નથી!” તે પણ તેના કાનમાં પહોંચતી હોય તેમ લાગતું ન હતું.

એન્જેલરસે ગદેલા માટે હુકમ આપ્યો તે વખતે તે એકદમ ઊભો થઈ ગયો. વાયકને યાદ હશે કે, બળવાખોરોએ આ શેરીમાં વીશી આગળ મોરચો ગોઠવવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે સામેના છ માળના મકાનના ઉપલા માળિયામાં રહેતી ડોસીએ કાચની બારીઓ આગળ કપડાં સૂકવવાની લટકાવેલી વળગણી ઉપર એક ગદેલું લટકાવી દીધું હતું.

“કોઈ મને બેનાળી બંદૂક થોડી વાર માટે આપશે?” જન વાલજને પૂછ્યું.

એન્જેલરસે પોતાની બેનાળી હમણાં જ ફરીથી ભરી હતી; તેણે તરત તેના હાથમાં તે મૂકી દીધી.

જન વાલજને ડોસીના માળિયા ઉપર બંદૂક તાકી અને ફોડી. એક બાજુનું દોરડું કપાઈ ગયું. બીજે ઘોડો પણ તરત જ દબાયો અને આખું ગદેલું શેરીમાં તૂટી પડ્યું.

મોરચામાં તાળીઓનો ગડગડાટ થઈ ગયો.

પણ એ ગદેલું મોરચાની બહાર પડ્યું હતું. એ લેવા કોણ જાય? પલટણના સૈનિકો પોતાનો તોપચી માર્યો જતાં ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા, અને બહુ ફરી ગોઠવાય ત્યાં સુધીનો ખાલી વચગાળો ભરી કાઢવા બંદૂકો મોરચા સામે ફોડ્યા કરતા હતા. મોરચાવાળા પોતાની કારતૂસો બચાવવા માટે તેની સામે કથો જવાબ વાળતા નહોતા.

જન વાલજન હવે ભીંત આગળના પોલાણમાંથી મોરચા બહાર નીકળ્યો. ગોળીઓનો વરસાદ તેના ઉપર વરસી રહ્યો પણ તે સીધો ગદેલા પાસે દોડી ગયો અને તેને પીઠ ઉપર નાખી મોરચામાં પાછો આવી ગયો. પછી તેણે એ ગદેલું મોરચાના પોલાણ ઉપર બરાબર ગોઠવી દીધું.

થોડી જ વારમાં તોપનો ધડાકો થયો. પણ આ વખતે ગોળીઓની ઝડી ગદેલાથી ખળાઈ રહી. મોરચો સહીસલામત રહ્યો.

એન્જેલરસે બૂમ પાડીને જન વાલજનને કહ્યું, “નાગરિક, લોકતંત્ર તારો આભાર માને છે!”

## ગેત્રોચની વિદાય

૧

પલટણનો તોપમારો અને ગોળીબાર ચાલુ રહ્યો. આવા મોરચાઓ ઉપર હુમલો કરવાની રીત જ એ હોય છે કે, અંદર રહેલાઓને પજવ્યા કરવા અને તેમનો દાડગોળો ખલાસ કરાવવો. પછી જ્યારે તેમનો ગોળીબાર ધીમે પડે કે તરત હુમલો લઈ જવો. એન્જેલરસ તેમના આ છટકામાં ફસાયો નહિ. મોરચામાંથી ગોળીબાર બંધ જ રહ્યો.

પલટણવાળા હવે વિચારમાં પડ્યા. તેમને પણ મનમાં લાગવા માંડ્યું કે, કોઈ છટકું સામેથી ગોઠવાય છે કે શું? એટલે મોરચાની પાછળ શું ચાલી રહ્યું છે તેની ભાળ કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. મોરચાવાળાઓએ થોડી જ વારમાં એક ઘરના છાપરા ઉપરથી સૈનિકનો ટોપ ઊંચો થતો જોયો. એક ઊંચા ધુમાડિયા આગળ થોડી વારમાં જ એક સૈનિક ઊભો થયો અને ઉપરથી મોરચામાં નજર કરવા લાગ્યો.

એન્જેલરસ બોલી ઊઠ્યો, “આ માણસ આપણી કિલ્લેબંદી જઈ જાય છે.”

જન વાલજીને એક શબ્દ બોલ્યા વિના પોતાની બંદૂક ઊંચી કરી અને નિશાન તાક્યું. પેલાનો ટોપ તડક દઈને ઊડી ગયો. ઝટપટ સૈનિક નીચે ઊતરી પડ્યો.

થોડી વારમાં બીજે સૈનિક ત્યાં માથું ઊંચું કરવા લાગ્યો. એ કોઈ અફસર જેવો લાગતો હતો. જન વાલજીને બંદૂક ફરી ભરી લીધી હતી. તેણે તરત નિશાન તાક્યું. પેલાનો ટોપ પણ ઊડી ગયો. તે પણ ઝટપટ નીચે ઊતરી ગયો. પલટણવાળા સમજી ગયા કે કેવા નિશાનબાજે સાથે કામ લેવાનું છે. હવે કોઈએ છાપરા ઉપર આવવાની હિમત ન કરી.

લેઈગલે જન વાલજીને સામે જોઈને એટલું જ કહ્યું,

“ભલા’દમી તો બે ગોળીઓ તો બગાડી, તો બે ઝોપરીઓ જ ઓછી કરવી હતી ને!”

કોમ્મીફેરે તેને જવાબ આપ્યો, “આ માણસ પોતાની બંદૂક વડે પરોપકારનાં જ કામ કરે છે, કતલનાં નહિ!”

૨

પલટણના સૈનિકોની આવી ધીમી તથા બીતી કારવાઈ જોઈને નેશનલ ગાર્ડની એક ટુકડીના કપ્તાનને શૂર ચડી આવ્યું. પલટણવાળા એમ મનતા હતા કે, એ લોકોને હવે ‘એમની ભૂમિમાં એમને જ શેકાવા દેવા’ એ સારો રસ્તો છે. પરંતુ આ કપ્તાનને એમ લાગ્યું કે, હવે બળવાખોરો ઉપર સીધા હુમલો કરવાની ઘડી આવી ગઈ છે અને તે લોકો પાસે કશો દારૂગોળો રહ્યો નથી. એટલે તેણે તરત પોતાના સૈનિકો લઈને મોરચા તરફ સીધી દોટ મૂકી. પરંતુ એન્જેલરસે હવે પોતાની બધી બંદૂકો કામમાં લીધી : પેલા નેશનલ ગાર્ડો શેરીનો બે તૃતીયાંશ ભાગ ઓળંગી રહે, તે પહેલાં તો તેમના ઉપર સામટો ગોળીબાર થયો. પંદર જણા ત્યાં ને ત્યાં જમીન ઉપર ગબડી પડ્યા. નેશનલ ગાર્ડોનું ટોળું એકદમ તો થંભી ગયું: તેટલામાં બળવાખોરોએ પોતાની બધી બંદૂકો ભરી લીધી અને પેલા પાછા પોતાને મથકે પહોંચી રહે તે પહેલાં તો બીજા ગોળીબાર કર્યો. દરમિયાન પેલી તોપને ચોભવાનો હુકમ ન મળ્યો હોવાથી તેણે એકદમ ગ્રેપ-શૉટ છોડ્યો. પરિણામે ઘણા નેશનલ ગાર્ડો સરકારી દારૂગોળાથી જ માર્યા ગયા. પેલો કપ્તાન પણ તેમાંનો એક હતો.

એન્જેલરસ પણ આ ગાંડા હુમલાથી છંછેડાઈ ગયો. “મૂર્ખાઓ નકામાં તેમનાં માણસો હોમે છે, અને આપણો દારૂગોળો ખુટાડે છે.”

વાત ખરી છે; સરકાર પાસે તો માણસો તેમજ દારૂગોળો મબલક હોય છે; બળવાખોરોને એ બંને બાબતની ટાંચ હોય છે. તેમનો એક માણસ મરાયો તે મરાયો, અને એક કારતૂસ ફૂટી તે ફૂટી જ. તેની જગાએ નવું કશું આવવાનું હોતું નથી.

૩

સૂર્ય હવે માથે આવવા લાગ્યો હતો. મોરચાવાળાઓને ભૂખ સતાવવા લાગી હતી. સવારમાં થોડી વાર પૅરિસમાં ક્યાંક લડાઈ ફાટી નીકળી હોય એવા અવાજો સંભળાવાથી મોરચાવાળાઓને ફરી કંઈક આશા બંધાઈ હતી. પરંતુ થોડી વાર પછી પાછું બધું શાંત થઈ ગયું હતું, એટલે તેઓ પાછા હતાશ થવા લાગ્યા હતા. આશામાં વખત કાપવો સહેલો હોય છે; હતાશાની ક્ષણો યુગો જેવી થઈ પડે છે.

થોડી વારમાં ભારે વજન પૈડાં ઉપર ખેંચાતું હોય તેવો ગડગડાટ સંભળાયો. આઠ શેરના ગોળા ફેંકતી બીજી તોપ હવે લાવવામાં આવી

હતી. બંને તોપો એકસાથે ગોઠવીને હવે મોરચા ઉપર આખરી હુમલો શરૂ કરવામાં આવ્યો.

દૂર સૉટ મેરીના મોરચા સામે પણ એવી જ જંગી તોપોનો ધણધણાટ સંભળાયો. સરકાર હવે રહ્યાસહ્યા મોરચાઓની જલદી સફાઈ કરવા લાગી હતી. એનો અર્થ કે, બળવો પડી ભાંગ્યો હતો.

જે તોપોમાંથી એક મોરચાની ટોચ ઉપર નિશાન લેતી હતી, અને બીજી ગ્રેપ-શૉટથી વીંછીનાં બારીબારણાં તરફ. અર્થાત્ મોરચા ઉપરથી બળવા-ખિરોને ધકેલી કાઢી, સીધો હુમલો લઈ જવાનું પલટણ વિચારી રહી હતી, એ ઉધાડું હતું.

એન્જેલરસે બૂમ પાડી, “આ તોપોની દખલ ગમે તેમ કરીને આપણે દૂર કરવી જોઈએ. તોપચીઓ ઉપર ફાયર કરો !”

સાત કે આઠ વાર ઉપરાઉપરી ગોળીબાર થયા. આખી શેરી ધુમાડાથી ભરાઈ ગઈ. તોપચીઓ પૈશં આગળ આડા પડી ગયા. થોડાક જે ઊભા રહ્યા હતા તે તોપો ભરવાનું ચાલુ રાખી રહ્યા હતા. પણ તોપમારો ધીમે પડી ગયો.

લેઈગલે એન્જેલરસને કહ્યું. “આપણે તો ઠીક ફાવ્યા !”

એન્જેલરસે માથાં ધુણાવતાં ધીમેથી કહ્યું, “પંદર મિનિટ વધુ આવું ફાવવાનું ચાલશે, એટલે આપણી પાસે દશ કારતૂસો પણ બાકી નહિ રહે !”

ગેબ્રોથને કાને આ શબ્દો પડ્યા.

૪

કોર્ફેરાકે અચાનક નજર કરી તો, બહારના ગોળીબાર નીચે જ શેરીમાં કોઈ ફરતું હતું !

ગેબ્રોથ વીંછીમાંથી એક ટોપલી લઈ મોરચા બહાર નીકળી ગયો હતો અને રસ્તામાં પડેલા નેશનલ ગાર્ડોની કારતૂસો ટોપલીમાં ઠાલવવા મંડયો હતો.

“અલ્યા શું કરે છે ?” કોર્ફેરાકે પૂછ્યું.

ગેબ્રોથે નાક ઊંચું કરીને જવાબ આપ્યો, “નાગરિક, હું મારી ટોપલી ભરું છું.”

“પણ અલ્યા ગ્રેપ-શૉટ વરસી રહ્યો છે, તે જોતો નથી ?”

ગેબ્રોથે જવાબ આપ્યો, “વરસાદ વરસે તેથી શું ?”

“ચાલ, પાછો આવતો રહે.”

“હા, હમણાં જ આવું છું.”

અને એમ બોલી તેણે શેરીમાં વધુ આગળ છલંગ મારી. વીસ નેશનલ ગાર્ડોનાં શબ પડ્યાં હતાં. ગેવ્રોચની ટોપલીમાં કારતૂસોનાં એ વીસ બંડલ આવે, તે મોરચાવાળાઓ માટે કારતૂસોનો સારો સરખો પુરવઠો થાય.

આખી શેરી સતત ગોળીબારના ધુમાડાથી ભરાયેલી હતી. ગેવ્રોચ પોતાના નાના કદને કારણે એ ધુમાડા નીચે લપાતો લપાતો આગળ સરકતો હતો. પહેલાં સાત કે આઠ બંડલ તે તેણે ખાસ જોખમ વિના જ ખાલા કર્યાં. હવે તે ધૂંટણિયે પડી કોણી વડે ચાર પગે સરકવા લાગ્યો. તેના મોં વડે તેણે પેલી ટોપલી પકડી હતી. આમથી તેમ અમળાતો ને વળતો તે આગળ સરક્યો. પાછું બીજું એકાદ બંડલ તેણે ટોપલીમાં ખાલી કર્યું.

મોરચાવાળાઓના શ્વાસ થંભી ગયા. તેઓ હવે બૂમ પાડીને તેને પાડો બોલાવે, તે તેના તરફ પલટણવાળાઓનું ધ્યાન ન જતું હોય તે પણ જાય.

એક શબ ઉપરથી તેને દારૂની કોથળી મળી, આગળ વધતાં વધતાં તે ધુમાડાની બહાર નીકળી ગયો. હવે પલટણવાળાઓએ તેને જોયો. તે એક શબ ઉપરથી બંડલ ઠાકવી રહ્યો હતો, તેવામાં એક ગોળી તે શરને જ વાગી. બીજી ગોળી તેની પાસેની ફરસ ઉપર પછડાઈ. ત્રીજીએ તેની ટોપલી ઊંધી વાળી.

ગેવ્રોચ હવે ઊભો થઈ ગયો. તેને ગોળી મારનાર નેશનલ ગાર્ડ સામે જઈ તેણે એક કૂચગીતની બે પંક્તિઓ લલકારી અને પછી શાંતિથી પોતાની ટોપલી તે પાછી ભરવા લાગ્યો. હવે તે તે આગળ ને આગળ વધવા લાગ્યો. ચોથી ગોળી હવે તેના કાન આગળથી સુસવાટ કરતી ચાલી ગઈ. જવાબમાં તેણે કૂચગીતની પંક્તિઓ આગળ લલકારી. પાંચમી ગોળીએ ગીતની ત્રીજી કડી જરા વધુ જોરથી ગવાવા લાગી.

આ દૃશ્ય એકી સાથે કમકમાટીભર્યું તેમ જ દર્શનીય હતું. ગેવ્રોચ ઉપર ગોળીઓ તકાતી હતી, તેથી જાણે તેને રમૂજ જ ઊપજતી હતી. દરેક ગોળીનો જવાબ તે ગીતની એક એક કડીથી આપતો હતો. ગમે ત્યારે નજરે પડતો, ગોળીબાર સામે ચાળા કરતો, દોડતો, ગાતો, અને દરમ્યાન પોતાની ટોપલીમાં કારતૂસનાં બંડલ તે ઠાલવતો જતો હતો. આખો મોરચો કમકમાટી અનુભવી રહ્યો હતો. બધાની આંખો તેની પાછળ પાછળ ધૂમતી હતી. આ કોઈ બાળક નહોતું, આ કોઈ માણસ નહોતું, આ તો કોઈ પરીની જાતનું ભટોળિયું હતું. ગોળીઓ તેની પાછળ દોડતી, પણ ગેવ્રોચ ગોળીઓ કરતાં વધુ ચપળ હતો. તે અત્યારે મોત સાથે જ સંતાકૂકડીનો અવર્ણનીય અને ભયંકર ખેલ ખેલી રહ્યો હતો.



પણ એક ગોળી બરાબર નિશાન લઈને વાગી. ગેત્રોએ લથડિયું ખાધું. તે નીચે ગબડી પડ્યો. આખો મોરચો ચીસ પાડી ઊઠ્યો. પણ આ છોકરામાં કોણ જાણે ભૂત ભરાયું હતું. તે તરત ઊભો થયો. તેના મોં ઉપર થઈને લોહીનો દફૂડો વહેતો હતો. તેણે બંને હાથ ઊંચા કરી, પેલા ગોળી મારનાર સામે ગીતની છેલ્લી કડી લલકારી. પણ તે કડી પૂરી ન થવા પામી. એ જ બંદૂકમાંથી આવેલી બીજી ગોળીએ તેને બોલતો અધવચ બંધ કરી દીધો. તે આ વખતે મોં ફરસ તરફ રાખીને પડ્યો તે પડ્યો.

૯૧

## તોપમાં ઠાંસવા માંડ!

એ જ જાણે લક્ષ્મબર્ગના બગીચામાં જે બાળકો એકબીજાના હાથને વળગીને ઊભાં હતાં. એક સાત વર્ષનું હતું, અને બીજું પાંચ વર્ષનું. વરસાદમાં પલ્લ્યાં હોવાથી તેઓ સૂર્યના તડકાવાળા ભાગ તરફ જવા લાગ્યાં. મોટો નાનાને દોરી જતો હતો. તેના બીજા હાથમાં એક સોટી હતી. તેઓ ફીકાં પડી ગયાં હતાં અને ચીથરેહાલ હતાં. નાનું બાળક મોટાને કહેતું હતું, “ભાઈ, મારે કંઈ ખાવું છે.”

બગીચો ખાલી હતો. તેઓ એકલાં જ તેમાં ફરતાં હતાં. દંગલને કારણે પોલીસે દરવાજા બંધ કરાવી દીધા હતા.

આ બાળકો ત્યાં કેવી રીતે આવ્યાં? રખેવાળની ઔરડી પાસેના અધખૂલા બારણામાં થઈને? કે આગલી રાતે જ દરવાજા બંધ થયા ત્યારે તે અંદર રહી ગયાં હતાં? કોણ જાણે! એટલી વાત નક્કી કે અહીં તેઓ સ્વતંત્રપણે ભટકતાં હતાં. આમ ભટકતા હોવું એનો અર્થ ખોવાયેલા હોવું થાય; અને ખરેખર એ છોકરાં ખોવાયેલાં હતાં;—ના, માબાપે તજી દીધેલાં હતાં.

એ છોકરાં ગેત્રોચનાં ભાંડુ જ હતાં. થેનારડિયરનાં એ છોકરાં મેંગેનાનને તેનાં મરી ગયેલાં છોકરાંને બદલે રાખવા ભાડે અપાયાં હતાં, જેથી બુઢ્ઢા જીલેનોર્મન્ડ પાસેથી તે નાણાં મેળવ્યા કરે! હવે પવનથી ખરી પડેલાં પાંદડાંની જેમ તેઓ આમથી તેમ પૌરિસ શહેરની શેરીઓમાં ઊડતાં હતાં.

બાપરે, પણ આવાં નાનાં છોકરાં આવી નિર્દય આબોહવામાં આમથી

તેમ ભટકે એટલે શું ? એમને ભૂખ લાગે તો શું ખાય ? ટાઢ વાય તો શું ઓઢે ? વરસાદ પડે તો ક્યાં પેસે ?

આ છોકરાં હવેથી પોલીસ અહેવાલોમાં જન્મને ‘તજથેલાં છોકરાં’ નામે ઓળખવામાં આવે છે, જન્મને પોલીસો આમથી તેમ ધકેલ્યા કરે છે, હાંક્યા કરે છે, અને છતાં પાછાં પોરિસના રસ્તા ઉપર જ રખડતાં જુએ છે, તે જાતનાં છોકરાં બની રહ્યાં હતાં.

શહેરમાં મથેલા દંગલને કારણે જ આ છોકરાં આટલી વાર પણ બગીચામાં રહી શક્યાં હતાં. આવાં ચીંથરેલાં છોકરાં જાહેર બગીચાઓમાં પ્રવેશ પણ ન પામી શકે. અધિકારીઓની નજરે પડ્યાં હોત, તો કચારનાં એ ચીંથરાંને ફગાવી દેવામાં આવ્યાં હોત.

આગલી રાતે વરસાદ પડ્યો હતો; પણ જૂન મહિનામાં ઝાપટાં આવે છે એવાં ચાલ્યાં જાય છે. તડકો નીકળે ત્યારે લાગે પણ નહિ કે વરસાદનું મોટું ઝાપટું થોડા જ વખત ઉપર પડ્યું હશે. દૂરથી પવનની લહેર આવતી, ત્યારે ધાંધળ, બૂમાબૂમ, તોપો ફૂટવી વગેરેના અવાજો તે તરફ ધસી આવતા હતા. પણ બાળકોને મન એ બધાનો કશો અર્થ ન હતો. અવાર-નવાર નાનો બાળક એટલું બોલ્યા કરતો કે, “મારે કંઈક ખાવું છે.”

તે વખતે એક પચાસ વર્ષનો બાપ, છ વર્ષના દીકરાને સાથે લઈ ત્યાં ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો. છોકરાના હાથમાં મોટું ખાનું હતું.

તે દિવસોમાં બગીચાને અડીને આવેલાં ઘરોને બગીચાના દરવાજા બંધ હોય ત્યારે પણ પોતાનો ઝાંપો ઉઘાડીને અંદર આવવાની ચાવીઓ રાખવા દેવામાં આવતી. એ છૂટ પછીથી રદ કરવામાં આવી છે. એ બાપદીકરો એ રીતે પોતાના ઘરનો ઝાંપો ઉઘાડીને અંદર આવ્યા હશે.

પેલાં બંને બાળકો બાપ-દીકરાને આવતા જોઈ આડમાં લપાઈ ગયાં.

પેલો છોકરો પેટ ભરાઈ ગયું હોવાથી હાથમાંનું ખાનું પૂરું કરી શક્યો નહોતો. તેણે નેશનલ ગાર્ડનો ગણવેશ પહેર્યો હતો. બાપ સાદા પોશાકમાં હતો.

બાપદીકરો કુંડ આગળ આવીને થોભ્યા. તેમાં હંસ તરતા હતા. બાપ ધનિક વર્ગનો હતો, એટલે હંસની ગતિથી ચાલતો હતો. બાપદીકરો હંસને તરતા જોવા ત્યાં થોભ્યા.

દીકરાને બાપ શિખામણ આપવા લાગ્યો : “જો હું બહુ થોડાથી સંતોષ માનનારો માણસ છું, હું જરાય ભપકો પસંદ કરતો નથી. સોનાથી

અને ઝવેરાતથી ઝગમગતા કોટ હું કદી પહેરતો નથી. એવો ખોટો ભપકો હલકટ મનવાળાઓને જ મુબારક.”

એટલામાં દૂરથી તોપ ફૂટવાનો અવાજ સંભળાયો. છોકરાએ પૂછ્યું, “એ શું છે?”

બાપે કહ્યું, “અંધાધૂંધી, દંગલ!”

એટલામાં જ પેલાં બે બાળકો એક બાજુ આડમાં લપાઈને ઊભેલાં બાપની નજરે પડ્યાં. એટલે તેણે ઉમેર્યું, “અંધાધૂંધી બગીચામાં પણ પેસવા માંડી કે શું!”

દરમ્યાન પેલા છોકરાએ ખાજમાંથી એક બટકું ભર્યું અને પછી શૂંકી નાખ્યું. પછી તે અચાનક રડવા માંડ્યો.

“કેમ રડે છે, ભાઈ?” બાપે પૂછ્યું.

“મારે આ નથી ખાવું.”

“કેમ?”

“હવે મને ભૂખ નથી.”

“પણ ખાજું ખાવા માટે ભૂખ્યા હોવું જોઈએ એવું કોણે કહ્યું? આવી વસ્તુઓ તો મોજ આવે ત્યારે ખાવાની હોય છે.”

“પણ મને હવે આ ખાજું નથી ભાવતું.”

“તો હવે તારે ખાવું નથી ને?”

“ના.”

“તો પછી પેલા હંસોને એ નાખી દે!”

પણ છોકરો આનાકાની કરવા લાગ્યો. પોતે ન ખાવું હોય તે માટે બીજને આપી દેવું, એ વળી ક્યાંની વાત?

બાપે ગંભીરપણે કહ્યું, “આપણે દયાળુ થવું જોઈએ. આપણે પશુપંખી ઉપર પણ દયા રાખવી જોઈએ.”

અને પછી છોકરાના હાથમાંથી ખાજું લઈને તેણે પેલા હંસો તરફ ફેંક્યું.

તે ખાજું કુંડમાં ફિનારા પાસે પડ્યું.

પેલા હંસો જસ દૂર હતા, તથા કથાક શિકારની પાછળ પડ્યા હતા. પેલા ધનિકે ફેંકેલું ખાજું તેમની નજરે જ પડ્યું નહોતું.

બાપે જોયું કે ખાજું નકામું જશે, એટલે તેણે હિલચાલ કરીને પેલા હંસોનું ધ્યાન તે તરફ દોરવા પ્રયત્ન કર્યો.

પેલા હંસો કશુંક પાણીમાં પડેલું જોઈને મંદ ગતિથી તે તરફ તરત

તરતા આવવા લાગ્યા.

નિશાનીઓ સમજવાની હંસોની અક્કલને બાપ શાબાશી આપવા લાગ્યો. પણ એટલામાં પવનનો ઝપાટો આવતાં દૂરથી આવતો કોલાહલ એકદમ મોટેથી સંભળાયો. બાપે તરત જ દીકરાનો હાથ ખેંચીને કહ્યું, “ચાલ ભાઈ, ઘર તરફ ચાલ;” પાસે જ કંઈક મારકાટ થતી લાગે છે. અને આ તરફ પણ ગોળીઓનો વરસાદ આવી પહોંચે.”

છોકરો કહેવા લાગ્યો, “ના બાપુ, આ હંસો ખાનું ખાઈ જાય, તે જોઈને જઈએ.”

પણ બાપ જરા ખેંચાતાણુ કરીને છોકરાને લઈ ઘર તરફ ચાલતો થયો. દરમ્યાન પેલાં બે છોકરાં દોડતાંકને કુંડના કિનારા પાસે પહોંચી ગયાં હતાં. નાનું છોકરું પેલા ખાજ તરફ જઈ રહ્યું હતું અને મોટો છોકરો પેલા ધનિક તરફ.

જેવા એ બાપદીકરો દેખાતા બંધ થયા કે તરત પેલા મોટાએ કુંડની ગોળ કિનારને પકડી, પાણી પાસે નમી, પોતાની સોટી ખાજ તરફ લંબાવી. પેલા હંસો હવે પોતાનો દુશ્મન ઊભો થયેલો જોઈ, ખાજ તરફ વધુ વેગથી આવવા લાગ્યા. પરંતુ તે હંસોની ઉતાવળથી જ પાણીનું એક મોજું એવું આવ્યું કે પેલું ખાનું પાછું ધકેલાઈ પેલા છોકરાની સોટીને અડક્યું. પછી તો પાસે આવેલા હંસોને ડરાવી, પેલાએ સોટીની મદદથી ખાજને જલદી પાસે ખેંચી લીધું. પછી તેણે ખાજના બે ટુકડા કર્યા : એક નાનો અને એક મોટો. નાનો ટુકડો તેણે પોતે લાધો, અને મોટો ટુકડો પોતાના નાના ભાઈને આપ્યો. પછી ગેવ્રોચની ભાષાનું અનુકરણ કરીને તેણે નાનાને કહ્યું, “તોપમાં ઠાંસવા માંડ !”

૯૨

“હું કંઈક ઇનામ માગી શકું ?”

મેરિયસ ક્યારનો મોરચામાંથી બહાર ફૂદી પડ્યો હતો. કોમ્બીફેર પણ પાછળ દોડ્યો હતો. પરંતુ બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. ગેવ્રોચ મરણ પામ્યો હતો. કોમ્બીફેર કારનૂસોની ટોપલી ઊંચકી લીધી, મેરિયસે છોકરાને.

“આ છોકરાના બાપે મારા બાપ માટે જે કંઈ હતું, તે હવે હું તેના છોકરાને ભરપાઈ કરું છું. પરંતુ થેનારડિયર તો મારા બાપુને જીવતા ઊંચકી

લાવ્યો હતો, હું તેના છોકરાને મરેલો ઉપાડી લાવું છું.” મેરિયસને એવો વિચાર આવ્યા વિના ન રહ્યો.

પરંતુ મેરિયસ ગેબ્રોયને ઉપાડવા નીચો નમ્યો હતો, તે જ વખતે એક ગોળી તેની ખોપડીને ઘસાઈને પસાર થઈ ગઈ હતી. તેનું મોં લોહીલુહાણ થઈ ગયું.

કોર્ફેરાકે પોતાનો ગળપટો કાઢી મેરિયસના કપાળે તાણી બાંધ્યો.

ગેબ્રોયને મેબોફ મહાશયની સાથે જ ટેબલ ઉપર સુવાડવામાં આવ્યો. પેલી કાળી શાલને પહોળી કરી બંને ઉપર ઢાંકવામાં આવી,

કોમ્બીફેરે ટોપલીમાંની કારતૂસો બધાને વહેંચી આપી; દરેકને ભાગે પંદર કારતૂસો આવી.

છબ વાલજીનને જ્યારે તેના ભાગની પંદર કારતૂસો આપવામાં આવી, ત્યારે તેણે માથું હલાવીને લેવાની ના પાડી.

કોમ્બીફેરે એ જોઈ એન્જેલરસના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું, “આ ખરો ધૂની માણસ છે; મોરચામાં આવ્યો છે, પણ સીધી લડાઈમાં ભાગ જરાય લેતો નથી.”

“પણ તેથી મોરચાનું રક્ષણ કરવામાં તેને આંચ આવતી નથી!” એન્જેલરસે કહ્યું.

“મેબોફ બાપુ ઢાલની એક બાજુ છે, તો આ તેની બીજી બાજુ છે!” કોર્ફેરાકે ઉમેર્યું.

અચાનક દૂરના ઘડિયાળના ટકોરા બંદૂકના બે ભડાકાઓ વચ્ચે સંભળાયા.

“બપોર થયા.” કોમ્બીફેરે જાહેર કર્યું.

એન્જેલરસ આગેકૂચની હિલચાલનો કથો અવાજ સાંભળી એકદમ કૂદકો મારીને ઊભો થઈ ગયો. તેણે રસ્તાની ફરસનાં થોડાં ગથિયાં વીંચીના મકાનમાં દરેક બારી આગળ લઈ જવા હુકમ કર્યો.

પલટણના સૈનિકોની આખી ટુકડી હવે છેલ્લો પસારો કરવા આવી રહી હતી. આગળ મોરચાને તોડનારા હતા, પાછળ ઉપર ચડનારા હતા; ટૂંકમાં આખું લશ્કર વિધિસર ચડી આવ્યું હતું.

એન્જેલરસના હુકમને બરાબર સત્વર અમલ થઈ ગયો હતો. દરેક માળે પથ્થરની થોડી થોડી શિલાઓ ચડાવી દેવામાં આવી. એ શિલાઓ બારીઓ આગળ ગોઠવી દેવામાં આવી, જેથી વખત આવ્યે ઉપરથી નીચેના માણસોના ટોળા ઉપર ગબડાવી શકાય!

પછી જેટલી બાટલીઓ મળી તે બધી પણ પહેલે માળે દાદર પાસે ગોઠવવામાં આવી. પાછા હઠતાં હઠતાં જ્યારે બળવાખોરો ઉપરને માળે આવી જાય. ત્યારે દાદરને કુહાડી વડે કાપી નાખવાનો હતો, અને નીચે આવેલા સૈનિકો ઉપર એ બાટલીઓ વરસાવવાની હતી.

પછી તેઓએ નીચલા માળની બારીને પાછળ આડ વગેરે મૂકી સજ્જડ કરી દીધી. અને બારણા આગળનો લોખંડનો આગળિયો પકડી એક જણ તૈયાર બિભા રહ્યો. પાછા હઠતાં હઠતાં બધાએ મકાનમાં દાખલ થઈ જવાનું હતું, અને પછી બારણું બંધ કરી, એ આગળો ચડાવી દેવાનો હતો. એક એક ઇંચ જગા માટે તથા એક એક જિંદગી સાટે પણ ભારે ભોગ લેવાનો હતો. દરેકનું મોત એક એક ઈતિહાસ બને, એવી દરેકની તૈયારી હતી અને દરેકને સૂચના પણ હતી. આ સોદાગરો પોતાનું જીવન ભારે કિંમતે વેચીને સોદો કરવા માગતા હતા!

એન્જેલરસે કહ્યું, “મેરિયસ, આખરી લડાઈના આપણે બે સેનાપતિ છીએ. હું મોરચાની અંદરના હુકમો આપીશ; તું મોરચાની ઉપરના.”

મેરિયસ મોરચાની ટોચ આગળ બિભા રહી, સામે ધસી આવતા શત્રુને નિહાળી રહ્યો.

બધા ઘાયલ થયેલાઓને રસોડામાં ભરી, બારણું બંધ કરવામાં આવ્યું, અને તેઓના ઉપર છૂટીછવાઈ ગોળીઓ ન પડે.

“પહેલા માળવાળાઓ કુહાડીઓ તૈયાર રાખે; દુશ્મનો ઉપર ન આવે તે રીતે દાદરો તોડી પાડવાનો; કુહાડીઓ તૈયાર?”

ફુલ્લીએ સૌ વતી જવાબ આપ્યો, “હા.”

“કેટલી કુહાડીઓ છે?”

“બે કુહાડીઓ, અને એક વાંસી.”

“ઠીક; હવે છઠ્ઠીસ માણસો બાકી રહ્યા; બંદૂકો કેટલી છે?”

“ચોત્રીસ.”

“આઠ બંદૂકો વધુ છે; તે ભરીને તૈયાર રાખવી. દરેકના કમરપટ્ટે તમંચા રહે તરવારો તૈયાર રાખે. વીસ માણસો મોરચા ઉપર જઈને બિભા રહો. છ જણા બારીઓ આગળ બંદૂકોનાં મોં છુપાવીને બિભા રહો. ઉપરથી ગોળીઓ વરસાવ્યા જ કરવી. પરંતુ એક પણ ગોળી નકામી ન જાય!”

અ બધી તૈયારીઓ પૂરી થઈ એટલે તે જાવર્ટ તરફ ફર્યા અને બોલ્યો,

“તને ભૂલી નહિ જાઉં.”

લે ૫૦ — ૨૫

પછી ટેબલ ઉપર એક પિસ્તોલ મૂકીને તેણે કહ્યું, “આ ઓરડામાંથી જે છેલ્લો બહાર નીકળે, તે આ જાસૂસની ખોપરી ઉડાવી દે.”

“અહીંયાં જ?” એક અવાજે પૂછ્યું.

“ના, ના, તેનું મડદું આપણાં મડદાં ભેગું ન રહેવું જોઈએ. નાના મોરચાની ઉપર ચડી, તેને બહાર લઈ જઈ, તેનું માથું ઉડાવી દેવું.”

આ ઘડીએ જન વાલજન આગળ આવ્યા.

“તમે સેનાપતિ છો?”

“હા.”

“તમે હમણાં મને શાબાશી આપી હતી?”

“લોકતંત્રને નામે! આ મોરચાના બે રક્ષણહાર છે: એક મેરિયસ પોન્ટમસી, અને બીજા તમે.”

“હું કંઈક ઈનામ માગી શકું?”

“અલબત્ત.”

“હું ઈનામ માગું છું.”

“શું?”

“આ માણસની ખોપરી હું મારે હાથે ઉડાવી દેવા માગું છું.”

જાવર્ટે માથું ઊંચું કર્યું; અને પછી થોડું હલાવીને ધીમે અવાજે બોલ્યો, “તને એ જ છાજે!”

એન્જેલસ હવે બંદૂક ભરવાને કામે લાગી ગયો હતો. તેણે તરત પરવાનગી આપી દીધી.

જન વાલજને પેલી પિસ્તોલ ઉપાડીને તેનો થોડો ચડાવ્યો. તે જ ક્ષણે મેરિયસે મોરચા ઉપરથી બૂમ પાડી, “બધા દોડી આવો.”

રણુશીંગાં અને પડધમના અવાજ સાથે હુમલો શરૂ થયો હતો.

જાવર્ટે ધીમેથી હસીને બોલ્યો, “થોડા વખતમાં જ કબરમાં ફરી મળીએ ત્યાં સુધીને માટે સીને વિદાય!”

## ૯૩ મોરચાનો અંત

૧

જીન વાલજીને હવે ટેબલ ઉપરથી જવડેને છૂટો કર્યો. તેના હાથ તો બાંધેલા જ રહ્યા, તથા પગ પણ થોડા થોડા ખસી શકે તેવા પહેલેથી જ બાંધેલા હતા.

જવડેના ગળા આગળ બાંધેલા દોરડા આગળથી પકડીને જીન વાલજીન તેને નાના મોરચાની બહાર દોરી ગયો.

મેરિયસ ભીંત આગળ ઊંચો ઊભો હોવાથી એકલા તેણે આ બેને ચાલ્યા જતા જોયા.

નાનો મોરચો ઊતરીને જ્યારે બંને જણ શેરીમાં આવ્યા, ત્યારે જીન વાલજીને હાથમાંનો તમચો બગલમાં ઘાલીને જવડેને કહ્યું,

“જવડે, મને ઓળખ્યો ?”

જવડે જવાબ આપ્યો, “તારું વેર વસૂલ કર.”

જીન વાલજીને ખીસામાંથી મોટું ચપ્પુ કાઢ્યું અને તેને ઉઘાડ્યું.

“છરો ?” જવડે અચોત્તા પામીને બોલ્યો. પણ પછી તરત જ બોલ્યો,

“બરાબર છે; તારા જેવા ખૂનીને એ જ હથિયાર ફાવે.”

જીન વાલજીને ચાકુથી જવડેના ગળા આગળનો, કાંડા આગળનો અને પછી પગ આગળનો દોરડાનો બંધ કાપી નાખ્યો. પછી ઊભા થઈને તેણે કહ્યું,

“હવે ચાલ્યો જ; નું છૂટો છે.”

જવડે એકદમ ચોકે તેવો નહોતો. તેમ છતાં તે પણ જડસડ બની ઊભો રહ્યો.

જીન વાલજીને કહ્યું, “હું આ જગામાંથી જવતો પાછો ફરવા માગતો નથી; છતાં કદાચ કોઈ અકસ્માતથી હું જવતો રહી જાઉં, તો હું ફોશલવે' નામથી ફ દ બ હોમ આર્મ નં. ૭ વાળા મકાનમાં રહું છું.”

જવડે વાઘની પેઠે ધીમેથી ધૂરક્યો, “તારા ઘરનું સરનામું છે ?”

“હા; હવે સલામ.”

“તે' શું કહ્યું ? ફોશલવે', ફ દ બ હોમ આર્મ ?”

“હા; નં. ૭.”

જવડે ધીમેથી ગણગણ્યો, “નંબર સાત.” પછી તે પોતાના કોટનાં



બટન ઠીક કરી, પોતાના હાથની અદબ વાળીને કંઈક વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ચાલવા માંડ્યો. જીન વાલજીન તેને જતો જોઈ રહ્યો. થોડે દૂર ગયા પછી જવર્ટ પાછો ફરીને બોલ્યો, “પણ ભલા માણસ, તું મને પૂરો કરી નાખને?”

“ભાઈસાહેબ, ચાલતો થા.”

જવર્ટ થોડાં ડગલાં આગળ ચાલ્યો. પછી શેરીનો વળાંક આવતાં તે દેખાતો બંધ થયો. પણ તેનાં પગલાં મોતના પંજમાંથી છૂટેલા માણસ જેવાં હળવાં પડવાને બદલે, ફાંસીએ ચડવા જતા માણસ જેવાં ભારે પડતાં હતાં.

તે દેખાતો બંધ થયો એટલે, જીન વાલજીને તમંચો ઊંચો કરીને હવામાં ભડકો કર્યો, અને પછી મોરચામાં પાછા આવીને જણાવ્યું, “કામ પતી ગયું છે.”

દરમ્યાન, મેરિયસને કંઈક યાદદાસ્ત તાજી થવા લાગી. અચાનક તેને યાદ આવ્યું કે પેલો જસૂસ તો પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ જેવો હતો કે જેણે થેનારડિયરના પ્રસંગ વખતે પોતાને બે પિસ્તોલો આપી હતી. તેણે તરત એન્જેલરસને પૂછ્યું, “પેલાનું નામ શું હતું?”

“કોનું?”

“પેલો પોલીસ ઓફિસર, જેની ખોપરી ઉડાવવાનો હમણાં તેં હુકમ આપ્યો; તેનું નામ તને ખબર છે?”

“હા; તેણે કહ્યું હતું, કે તેનું નામ જવર્ટ છે.”

મેરિયસે એકદમ પાછળ દોડી જવા કૂદકો માર્યો. પણ તે જ ઘડીએ તમંચાના ભડકાનો અવાજ આવ્યો અને જીન વાલજીને પાછા આવીને જાહેર કર્યું કે, “કામ પતી ગયું છે.”

મેરિયસના અંતરમાં થઈને એક પ્રકારની ધુજારી પસાર થઈ ગઈ. ‘જવર્ટને દેખીને આ માણસ જ બારી કૂદીને સૌથી પહેલો નાસી ગયો હતો, અને તેણે જ જવર્ટને પોતાને હાથે મારી નાખવાની પરવાનગી એન્જેલરસ પાસેથી માગી હતી. અર્થાત્ તે પોલીસના હાથમાંથી છટકેલા કોઈ મોટો ગુનેગાર હોવો જોઈએ!’

## ૨

પણ હવે એ બધા વિચારો કરવાનો વખત રહ્યો ન હતો. લશ્કરનો સીધો હુમલો આવી પહોંચ્યો હતો; અને પ્રજાએ બળવાખોરોને મોતની સજા ફરમાવી દીધી હતી!

ઈતિહાસમાં આમ જ બનતું આવે છે. જ્યારે બળવાખોરોને

પ્રજનો પણ સાથ હોય છે—અર્થાત્ બળવાખોરો જે ક્રાંતિ કરવા માંગતા હોય તે કરવા પ્રજા પણ સમસમી રહી હોય, ત્યારે પ્રજાના માણસનું દરેક ઘર બળવાખોરોને માટે સાધનસામગ્રી પૂરી પાડનારું, ઘા ઉપર મલમપટ્ટી કરનારું, કે પાછલે બારણેથી નાસી જવાનું યા છુપાઈ જવાનું સાધન બની રહે છે.

પરંતુ જ્યારે પ્રજા એ ક્રાંતિ, ફેરફાર કે સુધારા માટે તૈયાર નથી હોતી, ત્યારે પ્રજાનાં બધાં ઘરો બળવાખોરો માટે બંધ થઈ જાય છે! ઊંચટું, પ્રજા એ ધાંધલ કરનારા લોકો કચારે રાજસત્તાને હાથે ખતમ થાય એમ જ ઈચ્છતી હોય છે. દરેકને પોતાનું કુટુંબ સાચવવાનું હોય છે, પોતાની આવક સાચવવાની હોય છે કે પોતાનો ધંધોજોગાર ચાલુ રાખવાનો હોય છે.

અને છતાં પ્રજાનો મિજાજ જાણવાનું કશું સીધું સાધન તો હોતું નથી! પ્રજા સાથે આપણે કે નહિ, અથવા કેટલો આપણે, તેની ગણતરી ક્યાં વિના જ આદર્શને વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારાઓ ચળવળ ચલાવવાના કદાચ એવા કેટલાય ખતમ થાય, ત્યારે જ પ્રજાનો અંતરાત્મા પણ એ ફેરફારો માટે હાલી જીઠે કે જાગ્રત થાય, અને તે પોતે પણ એ જાતના બલિદાન કે શહીદી માટે તત્પર બને.

અને જે દેશમાં આદર્શની એવી ઉપાસના કરવા તત્પર રહેનારા લોકો હંમેશા ઊભા થયા કરે છે, તે દેશ પ્રગતિ તરફ કૂચ કરતો રહે છે; નહિ તો પોતે મેળવેલી સિદ્ધિઓના આયામાં જ અથાઈ જઈને, પોચો પડી, સડી જાય છે. માનવ ઈતિહાસ એવી કેટલીય સંસ્કૃતિઓનો અથાઈ જઈને સડી ગયોનો ઇતિહાસ છે.

પરંતુ, પ્રગતિ ઝંપનારાં બધાં બજો પાછળ પ્રજા ગાંઠી બનીને સાથ આપવા દોડી જાય તેવું નથી જ બનતું. તેનામાં પણ એ બલિદાન—એ સિદ્ધિ માટે તમન્ના જાગવી જોઈએ. એટલે પ્રગતિ ઈચ્છનારા જેઓ એ વ્યાપક તમન્ના જાગવવા શક્તિમાન ન હોવા છતાં જ્યારે એની સિદ્ધિ અર્થે હિંસાનો આશરો લે છે, ત્યારે પ્રગતિનાં તે બજો એ જાતની અધીરાઈથી પોતાની સજા પોતાને હાથે ફરમાવે છે. કારણ કે, શસ્ત્રબળથી તમે પ્રગતિ સાધવા જાઓ, તો તમે શસ્ત્રબળના અમલમાં જ સામે પગલે ચાલીને આવી જાઓ છો; અને પછી તો શસ્ત્રબળની હરીફાઈમાં જ તમે જિતરી પડો છો. તે હરીફાઈમાં ફાવવું એ પછી જુદી વાત થઈ ગઈ. પ્રગતિ અર્થે શહીદ થવા ઈચ્છનારે તેથી જ શસ્ત્રબળ સાથે સગપણ સાધવાને બદલે બીજા કોઈ બળની—માત્ર પ્રકાશના બળની સગાઈ શોધવી જોઈએ. શસ્ત્રબળનો

આશરો લેવો એ પ્રગતિના પ્રકાશના બળમાં શ્રદ્ધા ખોવા જવું છે.

તેમ છતાં, પ્રગતિ માટે શસ્ત્ર ઉગામનારાઓની બલિદાન-ભાવનાને બિરદાવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આબુબાબુની પ્રજાની ઊંધ કે બેફિકરાઈ જ આ લોકોને અધીરા બનાવે છે. અને અધીરાઈ એટલે આંધળાપણું. કોઈ પ્રજા હર ધરીએ, હર હાકલે, શહીદી અને બલિદાન માટે તત્પર થઈને નીકળી પડે, એ અશક્ય છે.

### ૩

અથાનક પડધમનો ધણધણાટ છેક મોરચાની લગોલગ જ આવી પહોંચ્યો. લશ્કરની આ સુયોજિત - સુવ્યવસ્થિત ચડાઈ હતી. અને લશ્કરનાં માણસો પણ ‘મરવું કે મારવું’ એ નિયમ બરાબર જાણતાં હોય છે; અને મારવાના કસબની તો તેમણે ખાસ તાલીમ લીધેલી હોય છે !

એટલે જ્યારે લશ્કરનો હુમલો મોરચા ઉપર છેવટે આવ્યો, ત્યારે માણસોને બદલે લોખંડ અને કાંસાની દીવાલ જ જાણે ધસી આવી હોય તેમ બન્યું. એક પણ પગલું જરાય ડગે નહિ કે પાછું પડે નહિ; ચકના દાંતાની પેઠે જ અચૂક આગળ ખસે.

બળવાખોરોએ એકસામટો ગોળીબાર કર્યો. લશ્કરના માણસો હુમલો એવો અથાનક લાવ્યા હતા કે, એકદમ તો તેઓ મોરચા ઉપર સીધા આવી ગયા હતા. પરંતુ બળવાખોરોના તેવા જ ક્રાંતિલ જવાબે, સિલ જોમ કૂતરાને ભગાડી મૂકે, તે રીતે લશ્કરના સૈનિકોને મોરચા ઉપરથી પાછા પાડી દીધા. હવે મોરચા ઉપર બળવાખોરો જ ગર્જના કરતા ઊભા હતા, જાણે દરિયાના પાણીમાં ફીણ છવાયેલા ખડક !

લશ્કરના માણસો પાછા પડ્યા; પણ થોડે જ દૂર શેરીમાં સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં જ ઊભા રહ્યા, અને એવો ભયંકર ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા મંડયા, કે જાણે મોરચાના ખડકવાને બંદૂકની આગથી જ સળગાવી મૂકવા માગતા હોય.

બંને બાબુ સરખો જ અડગ નિશ્ચય હતો. બહાદુરી પણ જંગલી કહી શકાય એ હદે પહોંચેલી હતી. ભયનું તો નામનિશાન જ ન હતું. હતું માત્ર સામા ધસી જવાનું ઝનૂન. લશ્કર હવે આ મોરચાનો અંત લાવવા માગતું હતું. અને મોરચાવાળા આખરી દમ સુધી આકરી કિંમત વસૂલ કરવા માગતા હતા.

એન્જેલરસ એક છેડે ગોઠવાયો હતો; મેરિયસ બીજે છેડે. એન્જેલરસ આખો મોરચો જાણે પોતાના મગજમાં લઈને ફરતો હતો. મેરિયસ મૃત્યુને

હાથમાં લઈને. તેને કશી ઓથ નહોતી; અને તે કશું નિશ્ચય પણ તાકતો ન હતો. સ્વપ્નાવસ્થામાં કે ઘેલછામાં રહીને લડનારના જેવો ભીષ્મ પણ લડવૈયો બીજા કોઈ ન હોય. સ્વપ્નમાંના માણસને ઘા પણ શી રીતે થાય ?

બળવાખોરોની કારતૂસો ખૂટવા આવી હતી. હુમલાખોરો પાસે સંખ્યા હતી, બળવાખોરો પાસે જિંદગી ! તેઓ બંદૂકની નળી સીધી અડાડીને જ ખોપરીઓના ભૂંકા ઉડાવતા હતા. મોરચો એવી રીતે બંધાયો હતો કે મૂઠીભર લોકો આખી પલટણને ખાળી શકે.

પણ લશ્કરના માણસો હવે એક એક ડગલે આગળ ને આગળ આવતા જતા હતા અને સતત હુમલા ઉપર હુમલા લાવી રહ્યા હતા.

બળવાખોરો થાકી ગયા હતા, ચીંથરેહાલ થઈ ગયા હતા, ચોવીસ કલાકથી ભૂખ્યા હતા, ઊંઘ્યા ન હતા, સારી પેઠે ધાયલ થયા હતા, અને ગોળીઓ ભરેલાં તેમનાં ખીસાંનું તળિયું જ તેમને હાથ આવવા લાગ્યું હતું. પણ તેમ તેમ તેઓ મરણિયા પણ થતા ચાલ્યા. તેઓ થાતા વડે લડે છે તેનું જ તેમને ભાન રહ્યું નહોતું. મોરચા ઉપર દશ વાર હુમલો થયો અને દશ વાર તે પાછો હઠાવવામાં આવ્યો.

આ ભવ્ય કતલનું વર્ણન અમારી કલમથી કરવાની અમે ના પાડીએ છીએ. ઇલિયડ જેવી મહાકથાઓ - મહાભારતોને જ એક એક લડાઈ પાછળ બાર બાર હજાર લીટીઓ રોકવાનો હક હોઈ શકે.

લેઈગલ માર્યો ગયો, ફ્યુલી માર્યો ગયો, કોર્ફરાક માર્યો ગયો, જોલી માર્યો ગયો. કોમ્બીફેર ત્રણ ત્રણ બેયોનેટથી એકી સાથે વીંધાઈને એક ધાયલ થયેલા સેનિકને ઉપાડવા જતાં મોં ઊંચું કરવા પણ પામ્યો નહિ.

મેરિયસ હજુ લડવા કરતો હતો. તેનું આખું માથું જુદી જુદી જાતના ઘાથી ભરાઈ ગયું હતું : જાણે તેણે લોહીનો લાલ રૂમાલ જ મોં ઉપર પોંટયો હતો !

એન્જેલરસને એક પણ ઘા વાગ્યો નહોતો. તેના હાથમાંનું હથિયાર નાશ પામે કે તે તરત આસપાસ હાથ લંબાવે. પાસે ઊભેલો બળવાખોર તરત તેના હાથમાં પોતાનું જ હથિયાર હોય તે મૂકી દે. ચાર તરવારો ગયા પછી હવે તેના હાથમાં છેલ્લી તરવારનું ટુંકું જ બાકી રહ્યું હતું.

બે છેડે બે આગેવાનો જ જીવતા રહ્યા હતા. મોરચાનો મધ્ય ભાગ સંભાળનારા ફ્યુલી, કોર્ફરાક, કોમ્બીફેર વગેરે માર્યા ગયા હતા. એટલે લશ્કરે હવે એ મધ્યભાગ ઉપર જ હુમલો આરંભ્યો, અને તે સફળ થયો. ત્યાં ઊભેલા મૂઠીભર બળવાખોરો, સામે ધસી આવેલા બેયોનેટોના પૂર સામે, એકદમ

પાછા પડયા, અને નાસવા લાગ્યા.

એન્જેલરસ અને મેરિયસ પોતાની સાથેના પાંચ કે સાત જાણુ સાથે હવે અંદર ફૂદી પડયા અને વચ્ચે દીવાલની પેઠે ઊભા રહી, સૌ બળવા-ખોરોને પોતાની પાછળથી વીશીના બારણામાં પેસવાનું જણાવવા લાગ્યા. એન્જેલરસ એકલો જ પોતાની બંદૂકને સોટી પેઠે વાપરતો અને આગળ તકાચેલાં બેયોનેટોને જમીન તરફ ધકેલતો ઊભો રહ્યો. તેના ઝનૂન અને પ્રતાપી દેખાવ આગળ સૈનિકો જરીક વાર નવાઈ પામી થોભી ગયા. એ તકનો લાભ લઈ એન્જેલરસ પણ બારણામાં અંદર પેસી ગયો અને અંદરથી બળવાખોરોએ બારણું બંધ કરી દીધું, સૈનિકોએ બારણું ધકેલવા જનસંટોસટ પ્રયત્ન કર્યો, પણ અંદર આગળો દેવાઈ ગયો હતો.

મેરિયસ બહાર રહી ગયો હતો. બંદૂકની એક ગોળીથી તેની ખભાની હાંસડી તૂટી ગઈ હતી, અને તેને તમ્મર આવતાં જ તે નીચે ગબડી પડ્યો. તે વખતે તેને એવો આભાસ થયો કે જાણુ એક મજબૂત હાથે તેને પકડી લીધો છે. મેરિયસને છેવટનો એટલો જ વિચાર આવ્યો કે, હું કેદ પકડાયો છું અને મને ગોળીએ દેશે. પછી તે તદ્દન બેહોશ થઈ ગયો.

હવે વીશીના મકાન ઉપરનો ઘેરો શરૂ થયો. એન્જેલરસે સૌને કહ્યું, “આપણે આપણી જાતને બહુ મોંઘે ભાવે વેચવાની છે, એટલું જાણી રાખી, સૌ પોતપોતાની રીતે મરે !”

નીચે સૈનિકો બારણું તોડવા જોર કરવા લાગ્યા. હવે ઉપરની બારીએથી પેલા ફરસબંધીના પથરાનો મારો શરૂ થયો. ઉપરના માળથી ગબડાવાતો એ દરેક-પથરો બમણા તમણા વજનનું કામ કરતો. પણ એ પથરા ખૂટ્યા પછી તો અંત આવવાનો જ હતો. એટલે બારણું તૂટતાં જ સૈનિકો એકબીજાના ધક્કાથી ધકેલાતા અંદર પેઠા. અંદર ઘાયલ થઈને મરેલા જ થોડાક પડયા હતા. બાકીના બધા ઉપરને માળે ચડી ગયા હતા, અનેદાદરો કુહાડીથી તોડીને ગબડાવી પાડવામાં આવ્યો હતો.

એ દાદરાના મોં આગળ તૂટેલા દાદરાનો ટેકો કરી, એકએકના ખભા ઉપર ચડી સૈનિકો ઉપર આવવા લાગ્યા. તે વખતે અચાનક ઉપરથી ગોળીઓનો વરસાદ શરૂ થયો. અને ગોળીઓ ખૂટી, એટલે દરેક જાણુ બબ્બે બાટલીઓ હાથમાં લીધી અને ઓછામાં ઓછાં બબ્બે માથાં તો ફોડી નાખ્યાં જ. દાદરાનું મોં ફૂટેલાં લોહી નીંગળતાં માથાંથી ભરાઈ ગયું. હોકારા-બકારા. ધમાધમ, અને બંદૂકની ધૂણી ! શબ્દો આ ધમસાણું વર્ણન કરતાં પોતે જ રૂંધાઈ જાય.

હણુનારા અને હણાનારા બંને રાક્ષસોનું પરાક્રમ દાખવી રહ્યા હતા. છેવટે મહાદાના બનેલા દાદરા ઉપર થઈને સૈનિકો ઉપર ચડ્યા. ઉપર આખા ઓરડામાં પગ ઉપર ઊભેલા એક જ માણસ હતો, અને તે એન્જેલરસ! હવે હથિયાર તરીકે કામમાં આવે એવું તેના હાથમાં કશું રહ્યું ન હતું. એટલે માત્ર બિલિયર્ડ રમવાનું ટેબલ પોતાની અને હુમલાખોરોની વચ્ચે આડું રાખી, તે ભીંત તરફ પીઠ કરીને ઊભો રહ્યો હતો. તેના મોં ઉપર ઝનૂન અને બલિદાનની આભા ઝગારા મારતી હતી; કદાચ મૃત્યુ-દેવતાની ફરસી પણ.

સૈનિકોના મોંમાંથી એકસામટો પોકાર ઊઠ્યો : “એ જ બધાનો નાયક છે; એને ત્યાં ને ત્યાં ભીંત સાથે જ ગોળીઓ દો!”

“હા. ચાલો, તમારી ગોળીઓ છોડો.” એમ કહીને જાણે પોતાના લશ્કરને હુકમ કરતો હોય તેમ, એન્જેલરસ પોતાના હાથમાં રહેલું બંદૂકનું ટૂંટું નીચે ફેંકી દઈ, અદબ વાળીને ઊભો રહ્યો.

એકદમ આખા ઓરડામાં યુપકીદી છવાઈ રહી. જાણે એન્જેલરસની એ ભવ્યતાનો ભાર સૌને દબાવતો હોય. તેનું જુવાન છોકરવાદ મોં અત્યારે દેવ જેવું પ્રતાપી બની રહ્યું હતું.

બાર સૈનિકો એક સાથે લાઈનબંધ બંદૂકો તેના તરફ તાકીને ખડા થઈ ગયા. સાર્જન્ટે હુકમ કર્યો, “નિશાન લો!”

બીજે એક અમલદાર વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો : “અલ્યા, તારી આંખો તારે બંધાવવી છે?”

એન્જેલરસે ટૂંકો જવાબ આપ્યો, “ના.”

એ જ વખતે દારૂના ઘેનમાં ટેં થઈને પડેલો ગ્રેન્ટેર જાગ્યો. તેના ઘેનભર્યા મગજને પણ આખી પરિસ્થિતિ સમજી લેતાં વાર ન લાગી. એક છલાંગ મારીને તે એન્જેલરસ તરફ ધસ્યો. સિપાઈઓને તેણે કહ્યું, “તમારા એક બારથી બે જણને ખતમ કરો!” અને પછી એન્જેલરસને તેણે પૂછ્યું : “તારી પરવાનગી છે ને?”

એનું હાસ્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો આઠ ગોળીઓથી એન્જેલરસ ભીંત સાથે પરીવાઈ ગયો. તેનું માથું ખભા પર ઢળી પડ્યું. ગ્રેન્ટેર વીંધાઈને બરાબર તેના પગ ઉપર ગબડી પડ્યો હતો.

મેરિયસ વસ્તુતાએ કેદી બન્યો હતો ; પણ જન વાલજનનો !

જન વાલજને મોરચાના યુદ્ધમાં પોતાની જાતને જોખમમાં નાખવા સિવાય બીજે સીધો ભાગ લીધો ન હતો. તેના સિવાય એ આખા ધમસાણમાં ધવાયેલાઓની સંભાળ લેનાર કોઈ ન હતું. તે સર્વત્ર પરમાત્માની કરુણાની જેમ દોડી જતો અને ધાયલ થયેલાઓને ઉપાડી લઈ વીશ્વના નીચલા માળમાં મૂકી આવતો. બનતી પાટાપિડી પણ કરતો. તે મોઢેથી એક શબ્દ પણ બોલતો ન હતો; માત્ર સૌને મદદ કરતો. અહીં આવવામાં તેનો ઇરાદો જ આત્મહત્યાનો હોય, તો તે સફળ થયો ન હતો : ગોળીઓ તેની આસપાસ થઈને જ ચાલી જતી હતી.

જન વાલજન એ ધમસાણના ગોટામાં મેરિયસને જોતો પણ ન હોય એમ દેખાતું હતું; પરંતુ વસ્તુતાએ તેની નજર તેના ઉપર જ ચોંટી રહેલી હતી. અને જેવો મેરિયસ ખાખા આગળ ધવાઈને ગમડયો કે તરત જ જન વાલજને વાધની ચપળતાથી તેના ઉપર છલાંગ મારી; અને પછી શિકારની પેઠે તેને ઉપાડીને તે ચાલતો થયો.

મેરિયસને ઉપાડીને ઘર પાછળ ચાલ્યો જતો કોઈએ તેને જોયો નહિ. ઘરનો ખૂણો શેરીમાં એક ભૂથિર જેવો હતો. થોડાક ચોરસફૂટ જગા એની પાછળ ગોળીઓના વરસાદથી તથા સૌની નજરથી પણ મુક્ત રહેતી હતી.

જન વાલજને ત્યાં આવી મેરિયસને જમીન ઉપર સુવાડ્યો. પછી પોતે ભોંત તરફ પીઠ કરીને ચારે તરફ નજર કરવા લાગ્યો.

પરિસ્થિતિ ખતરનાક હતી. બે કે ત્રણ મિનિટ કદાચ ભોંત પાછળનો આ ખૂણો સહીસલામત રહે; પણ પછી એ કતલમાંથી શી રીતે બચી શકવાનું હતું? નાના મોરચાની ટોચ ઉપરથી દૂર ઊભેલા સૈનિકોની બેયોનેટોની અણીઓ ઝગારા મારતી હતી; અર્થાત્ પાછલા રસ્તો પણ ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો !

માત્ર એક પંખી જ આ જગ્યાએથી અધ્ધર ઊંચે ઊડી જઈને નીકળી શકે. જન વાલજનની ગરુડ જેવી આંખો ચારે તરફ ઊંચે - નીચે ફરી વળવા લાગી. કયાંય કશી નાકાબારી જેવું દેખાતું ન હતું. અચાનક એ ખૂણામાં ફરસબંધીના ઉખાડેલા પથ્થરોના ભંગારમાં અર્ધપર્ધો દેખાતી લોખંડની

જાળી તેની નજરે પડી. એ જાળી રસ્તાનો જ એક ભાગ હતી : એ એક ગટરનું ઢાંકણું હતું !

જન વાલજન તે તરફ કૂદ્યો. ઉપરના પથરા તેણે સાફ કરી નાખ્યા અને જાળી ઉપાડીને અંદર નજર કરી, તો તે જગા બહુ ઊંડી ન હતી. બેએક માથોડાં નીચે ગટરના તળિયા જેવું નજરે પડતું હતું. તરત જ જન વાલજન મેરિયસને ખભા ઉપર ગોઠવી લીધા, અને પછી પોતે તે બાકોરાની દીવાલ ઉપર કૂણી અને ઢીંચણ વડે બંનેનો ભાર ટેકવતો અંદર ઊતર્યો. અંદર ઊતરી, વચ્ચે અધ્ધર તોળાઈ રહી, તેણે એક હાથે ઉપરની જાળી પાછી બરાબર બંધ કરી દીધી; અને પછી તે સડસડાટ નીચે ઊતરી ગયો. નીચે માણસ ઊભો ચાલી શકે તેવી કમાન-બંધીવાળી મોટી ગટર દૂર દૂર જતી હતી.

અંદર ઊતર્યા પછી ઉપના અવાજે બહુ આછા ગણુગણાટ જેવા જ સંભળાતા હતા.

## ૨

પૅરિસ શહેર રાત અને દિવસ વચ્ચે પચાસ લાખ ફ્રાંક દરિયામાં વહાવી દે છે : તેનાં આંતરડાં જેવી આ ભૂગર્ભની ગટરો દ્વારા.

વિજ્ઞાન લાંબા અખતરાઓ પછી કહે છે કે, માણસનો મળ એ કીમતીમાં કીમતી અને સૌથી વધુ અસરકારક ખાતર છે. ચીનાઓ એ વાત પરાપૂર્વથી જાણે છે; અને તેથી ચીની ખેડૂતો શહેર તરફ જાય ત્યારે વાંસની કાવડે બે બાજુ બે બાલદી ભરેલા માણસનો મળ લઈ આવે છે. શહેરોનું સોનું તો મળ બરાબર છે; પણ શહેરોનો મળ સોના બરાબર છે !

આંકડાશાસ્ત્રીઓની ગણતરી છે કે, ફ્રાંસ દેશ એકલો જ પોતાની નદીઓ મારફતે દર વર્ષે દશ કરોડ ફ્રાંકનો મળ આટલાંટિકમાં રેડી દે છે. એટલામાંથી તો રાજકારભારનું કેટલુંય ખર્ચ નીકળે ! માણસોનું ખરું સત્ત્વ આમ ગટરો નદીમાં ઓકી કાઢે છે. પરિણામે જમીન દરિદ્ર અને છે અને પાણી રોગિષ્ઠ ! પરિણામે ખેતરના ચાસમાંથી ભૂખ નીપજે છે, અને નદીમાંથી મહામારી.

શહેરોની ગટરો ધોવાઈને બધો મળ બહાર નીકળે છે — શરીરને થયેલા મરડાની જેમ. ખરી રીતે ગટર વડે મળને દૂર લઈ જઈ તેનો બીજો ઉપયોગ કરવાની સગવડ કરવી જોઈએ. તો એ વડે શહેરની મળશુદ્ધિ થાય, તેટલી જ જમીનની ક્ષમણી પણ થાય.

જન વાલજન પૅરિસની ગટરની એક શાખામાં ઊતર્યો હતો. એકદમ તો તેની આંખોએ અંધારાં આવી ગયાં. તેના કાન પણ અચાનક બહેરા થઈ



ગયા હોય તેમ તેને લાગ્યું. પોતાના પગ નીચે નક્કર જમીન છે, એ સિવાય તેને બીજી કશી સમજ પડી નહિ. તેણે હાથ લાંબા કરીને જોયું તો બે બાજુની ભીંતો વચ્ચેનો માર્ગ સાંકડો હતો. તેણે થોડું આગળ ચાલીને જોયું, તો તેનો પગ લપસ્યો; અર્થાત્ જગા ભીની હતી. થોડી વાર બાદ તેનો અંધાપો દૂર થયો. તે જ જાળીમાંથી નીચે ઊતર્યો હતો, ત્યાંથી થોડું અજવાળું નીચે સુધી પહોંચતું હતું; અને તેની આંખો એટલા પ્રકાશને દેવાતી થઈ ગઈ. એ રસ્તો એક બાજુથી બંધ હતો, અર્થાત્ એ ગટર ત્યાંથી થઈ થતી હતી; એ પેટા-ગટર હતી. ત્યાંથી હવે આગળ ચાલવું જોઈએ. કારણ કે, જે જાળી તેની નજરે પડી, તે લશ્કરના માણસોની નજરે પણ પડે જ. અને તેઓ એક વાર મોરચો સાફ કર્યા પછી આજુબાજુનાં સંતાવાનાં સ્થાનોની સફાઈ પણ કરવાના જ.

તેણે ઝટ મેરિયસને ફરી ઉપાડ્યો, ખબર લીધી અને અંધારાના અજ્ઞાત ભાવીમાં ડગલાં ભર્યાં.

પચાસેક ડગલાં ચાલ્યા પછી તેને થોભવું પડ્યું. આ ગટર હવે એક મોટી ગટરને જોડાતી હતી. એ મોટી ગટરમાં તેણે કઈ તરફ જવું? આ જગાએ એક જ સ્થિર ભોમિયો હોય : ઢાળ. ઢાળ તરફ ચાલવું એટલે ક્યાંક નદી આગળ બહાર નીકળવું!

જીવ વાલજીને ગણતરી કરી જોઈ : અત્યારે તે બજાર આગળના ભાગ નીચે હતો; હવે તે ઢાળે ઢાળે ચાલવા માંડે, તો પાએક કલાકમાં સીન નદી આગળ નીકળે. પણ તે ભાગ તો શહેરની વસ્તીવાળો ભાગ. કારણ કે, સીન નદી પેરિસ શહેરની વચ્ચે થઈને જ વહે છે. હવે વસ્તીવાળા ભાગમાં નીકળવું, એટલે ધોળા દિવસે લોહીલુહાણ મડદા સાથે પકડાવું!

તેથી તેણે ચડાણવાળી દિશાએ જ ચાલવા માંડ્યું. મેરિયસના હાથ તેણે પોતાના ગળાની આસપાસ એક હાથે ભીંડી રાખ્યા હતા, અને તેના પગ પોતાની પીઠ પાછળ લટકતા રાખ્યા હતા. પોતાનો બીજો હાથ તે આગળની ભીંત ફેંફેસવામાં વાપરતો. મેરિયસનો ગાલ તેના ગાલને અડયો હતો અને તેનું ઊંનું લોહી તેનાં કપડાં ઉપર નીતરતું હતું. આગલા દિવસના વરસાદનું પાણી હજુ ગટરમાં ખાળખળ વહી રહ્યું હતું.

વચ્ચે વચ્ચે હવા માટે રાખેલાં બાકાં આવતાં, ત્યારે તેને પ્રકાશના ઓળામાં ભીંત દેખાતી. પેરિસની ગટરો શેરીઓ નીચે જ નંખાઈ છે; અને પેરિસમાં તે વખતે ૨૨૦૦ શેરીઓ હતી. હવે તમને એ શેરીઓ નીચેની

ગટરોના જળાની કલ્પના આવશે. એ ગટરો સીધી જોડી હોય, તો ત્રીસ માઈલ લાંબી થાય.

આ જળામાંથી કયે રસ્તે જવું? તેથી કયાં નીકળાય? આ ભુલભુલામણીમાં છેવટે અટવાઈને થાકથી તથા ભૂખથી મરણ પામવાનું થશે, કે કયાંક સહીસલામત જગાએ કદીય નીકળાશે ?

જ્યારે જ્યારે કાંઈક જોડાણ આવતું, ત્યારે ત્યારે તે પોતે આવ્યો તે ગટરની પહોળાઈ. અને પોતે નવી ગટરમાં જે માર્ગે જાય તેની પહોળાઈ તપાસી જતો. જે વધુ સાંકડું હોય, તે માર્ગે તે વળતો. કારણ કે સાંકડો માર્ગ નદી તરફ જતા માર્ગ કરતાં ઊંચટે માર્ગે જતો હોય.

અર્ધા કલાક થઈ ગયો હતો. હજુ તેણે થાક ખાવાનો વિચાર પણ કર્યો ન હતો. માત્ર મેરિયસના હાથ ભીડતો પોતાનો હાથ તેણે બદલ્યો હતો. અચાનક તેની સામે એક તારા જેવો પ્રકાશ ચળકતો દેખાયો ! એ પોલીસોની બતીનો પ્રકાશ હતો, અને તે પ્રકાશની પાછળ આઠથી દશ કાળા ઓળા વરતાતા હતા.

વાત એમ હતી કે. છઠ્ઠી જૂનને દિવસે આ ગટરોની તપાસ કરવાનો પણ હુકમ થયો હતો. બળવાખોરો હારવા માંડતાં એ ગટરોમાં ભરાઈ જશે એવી પોલીસને બીક હતી. એટલે સુધરાઈના માણસોને ભોમિયા તરીકે રાખી, પોલીસવડા ગિસ્કેટે પેરિસની ગટરોમાં ત્રણ ટુકડીઓ ઉતારી હતી : એક જમણા કિનારે, એક ડાબા કિનારે અને એક શહેરની નીચે.

જન વાલજન સામે આવેલી ટુકડી જમણા કિનારાવાળી હતી. પોલીસોએ એક નળીમાંથી નીકળતી વખતે કોઈનાં પગલાં આવતાં સાંભળ્યાં. સારજન્ટે પોતાનું ફાનસ આગળ ધર્યું અને પોલીસો એ અવાજની દિશાના અંધારામાં તાકી રહ્યા.

જન વાલજન માટે આ કટોકટીની ઘડી આવી પહોંચી હતી. પરંતુ સદ્ભાગ્યે તે ફાનસને જોઈ શકતો હતો, ત્યારે ફાનસ તેને બરાબર જોઈ શકતું નહોતું : તે દૂર હતો અને અંધારામાં ઘેરાયેલો હતો. તે ભીંતની બાજુએ ચપ્પટ ઊભો રહ્યો.

પોલીસના માણસોને કાંઈ દેખાયું નહિ, તથા અવાજ પણ બંધ થઈ ગયો. તેઓ હવે મસલત કરવા લાગ્યા. મસલતને પરિણામે એવું નક્કી થયું કે, તેઓની ભૂલ થતી હતી; ત્યાં કોઈ હતું નહિ; અને સેન્ટ મેરી તરફ મોરચો મંડાયો હતો એટલે તે તરફ જ તપાસ કરવા જવામાં હડાપણ હતું.

સારજંટે તરત સીન નદી તરફના ઢાળ બાજુ જવાનો હુકમ કર્યો. જે તેણે પોતાની ટુકડીના બે ભાગ પાડી દીધા હોત અને બંને દિશાએથી પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો હોત, તો જન વાલજનનું આવી બન્યું હતું. પરંતુ બળવાખોરો હોય તો ટુકડીઓમાં જ હોય એમ માની, પોલીસવડાએ પોતાની ટુકડીઓને બહુ છૂટા ન પડી જવાની સલાહ આપી હતી.

થોડી વારમાં ફાનસનું મોં પાછું ફરી ગયું. પણ સારજંટના મનમાં પગલાં સાંભળવાનો અંદેશો હતો, એટલે તેણે પૂરી ચોકસાઈ કરી જેવા એ દિશામાં બંદૂકનો બાર કર્યો. ગટરનાં જુદાં જુદાં ભૂંગળાંમાં એ અરાજ પડવા પડીને ગાજી રહ્યો. જન વાલજનના માથા પાસેની કમાન ઉપરથી ફટક દઈને એક પોપડો ગબડી પડ્યો. ગોળી તેનાથી બરાબર એક વૈન જ દૂર ચોટી હતી.

જન વાલજન, હતુ તે લોકો છુપાઈ રહ્યા હોય તેમ માની, ઘણી વાર સુધી ત્યાં જ સ્થિર ઊભો રહ્યો.

### ૩

તે જમાનાની પોલીસની પ્રશંસા કરતાં આપણે એક વાત કબૂલ કરી દેવી જોઈએ કે, દંગલનું નિમિત્ત હતું તે કારણે તેમણે બધી પોલીસને તેના રોજના કાયદો અને વ્યવસ્થાના કામમાંથી ખેંચી લીધી ન હતી. નહિ તો સામાન્ય રીતે એક બાજુ દંગલ ચાલે, એટલે પોલિસનું બધું લક્ષ તે તરફ કેન્દ્રિત થઈ જાય અને ગુંડાઓને તે દિવસે જ્યાં ત્યાં પોતાનો હાથ મારવાની છૂટ મળી જાય.

છઠ્ઠી જૂનને દિવસે સીન નદીને કિનારે જમણા કિનારાના ભાઠા તરફ એક પોલીસ અમલદાર એક ગુંડાનો પીછો પકડી રહ્યો હતો. બંનેમાંથી કોઈને ઉતાવળ ન હતી. બંને જાણે શેતરંજની રમત રમી રહ્યા હતા. ગુંડે પોતાની અને અમલદારની વચ્ચેનું અંતર વધારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

ભાઈ તદ્દન નિર્જન હતું. આસપાસ કશો અવરજવર ન હતો. પોલીસ અમલદાર પેલાને સહેલાઈથી પકડી શક્યો હોત. પરંતુ તેના મનમાં એમ હતું કે, પેલો ગુંડે નાસતો નાસતો પોતાના અડા તરફ જાય તો તે અડાની પણ ભાળ મળે અને બીજી વધુ શિકાર હાથ આવે.

એટલામાં કિનારા ઉપરના રસ્તા ઉપર એક ઘોડાગાડી ખાલી જતી જોઈને પોલીસ અમલદારે તરત તેને કંઈક નિશાની કરી. ઘોડાગાડીવાળો પોલીસ અમલદારની નિશાની સમજી ગયો : તેણે રસ્તા ઉપર ધીમે ધીમે એ બંનેની પાછળ પાછળ જ ગાડી ચલાવવા માંડી.

આગસ જતાં ઘોડાવાળાઓએ ઘોડાઓને પાણી પાવા નદીએ ઉતારવા કરેલો ઢોળાવ આવ્યો. તે ઢોળાવ ઉપરથી પાછું રસ્તા ઉપર પહોંચી શકાય. બીજે કચાંચથી પછી ભેખડ ઉપર ચડાય તેવી હતી નહિ.

પણ પેલો ગુંડો તો એ ઢોળાવેથી રસ્તા તરફ જવાને બદલે ભાઠે ભાઠે આગળ ચાલ્યો ! પણ આગળ તો સીન નદીનો વળાંક જ આવતો હતો. ત્યાં તો ભાઠું પૂરું થઈ જાય; તો શું એ ગુંડો સીન નદીમાં જ પડવા માગતો હતો ?

જોકે, એ છોડે કૂડાકચરાનો એક ઢગલો જમ્યો હોવાથી ભાઠું કચાં પૂરું થઈ જાય છે એ હકીકત નજરે પડે તેમ નહોતી; પણ આ ગુંડો એ વાત ન જાણતો હોય એ કેમ બને ?

પેલો ગુંડો કૂડાનો ઢગલો નદીના પાણી પાસેથી ઓળંગી તેની પાછળ ચાલ્યો ગયો. હવે ગુંડો નજરે પડતો ન હોવાથી પેલો પોલીસ અમલદાર જરા ઉતાવળે તે તરફ આગળ બધવા લાગ્યો. થોડી સેકંડમાં તે પણ પેલા કૂડાનો ઢગલો વટાવીને તેની પાછળ પહોંચ્યો, ત્યારે પેલો ગુંડો કચાંક અલોપ થઈ ગયો હતો !

એ કૂડાના ઢગલા પછી લગભગ સાઠેક હાથ જેટલું જ ભાઠું હતું. પછી તો ખૂણા આગળની દીવાલને ઘસાઈને નદીનું પાણી જ ધૂધવતું જતું હતું. પેલો અફસર છેક તે જગ્યાએ પહોંચી આસપાસ જોવા લાગ્યો. અચાનક ભીંતમાંનો એક લોખંડના સળિયાનો મજબૂત દરવાજો તેની નજરે પડ્યો. તેણે કપાળ ફૂટ્યું. એ એક ગટરનું બારણું હતું અને તેમાંથી કાળા રંગનો રેલો નદીમાં આવીને પડતો હતો.

એ દરવાજાને તાળું ન હતું પણ કળ હતી. એ કળ ચાવી વિના ખૂંચે તેમ ન હતી. પેલા ગુંડા પાસે તેની ચાવી હોવી જોઈએ. પોલીસ અમલદારે તે દરવાજા પાસે બહાર થોડી વાર બાજુએ ઊભા રહી એ અંધારી ગટરમાં નજર ફેંકી. ગમે ત્યારે પણ એ ગુંડાને બહાર તો નીકળવું જ પડવાનું; કારણ, વધારે અંદર જવું એટલે ગટરોના ભૂગર્ભમાં ખોવાઈ જવું ! પોલીસ અમલદાર પેલા કૂડાના ઢગલાની આ બાજુ શાંતિથી ચોંકી કરતો બેઠો.

## ઈશ્વરની કડુણાની ઝાંખી

જીન વાલજીન હવે આગળ વધતો જતો હતો - જરા પણ થોભ્યા વિના. પણ હવે આગળ વધવું મુશ્કેલ બનતું જતું હતું. કેટલીક જગાએ કમાનની ઊંચાઈ સાડા પાંચ ફૂટ જેટલી જ હોવાને કારણે, મેરિયસનું માથું ઉપર ન ટિચાય તે માટે જીન વાલજીનને નીચા નમીને ચાલવું પડતું હતું. ઉપરનાં હવાનાં બાકાં પણ હવે લાંબે લાંબે અંતરે આવતાં હતાં; અને બપોરનો પ્રકાશ પણ એ અંધારામાં માત્ર ચાંદની જેવો ઝાંખો બની જતો હતો. ઉપરાંત, થહેરની ગલીય ગંદકીમાં છબછબ કરતા ચાલવાનું હતું, એ જુદું.

જીન વાલજીન ભૂખે તેમજ તરસે હતો. તેનામાં રાત્રીસી બળ હતું; તથા સાદી પવિત્ર જિંદગી ગાળતો હોવાથી ઉંમર થયા છતાં તે બળ હજી ઘટ્યું ન હતું. તેમ છતાં આવા અંધારામાં, જ્યાં માર્ગનું કશું ઠેકાણું નહોતું, ત્યાં આટલા ભાર અને ચિંતા સાથે ચાલતાં ચાલતાં તેનું બળ પણ પડી ભાંગવા લાગ્યું હતું.

ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તે મોટી ગટરમાં આવી પહોંચ્યો. એ ગટરની પહોળાઈ જેઈ એકદમ તો તે ચોકચો. અ જરૂર આઠ ફૂટ પહોળી અને સાત ફૂટ ઊંચી હતી. ત્યાંથી આગળ હવે કઈ તરફ જવું તે તેને નક્કી કરવાનું આવ્યું. ઢાળ તરફ નીચે ઊતરવું કે ચઢાણ તરફ ઉપર જવું ?

પણ હવે થાક તથા વખત તરફ જોતાં કોઈ પણ ભોગે ગટરોના આં જાળામાંથી બહાર નીકળી જવું એ જ તેને ડહાપણ ભરેલું લાગ્યું. તેણે સીન નદીએ પહોંચવા હવે ઢાળ તરફ જ ડગ માંડ્યાં.

એક જગાએ હવાનું બાકું આવ્યું, ત્યાં તે થોભ્યો. તેણે મેરિયસને તેના અજવાળામાં એક બાજુએ ભીંત તરફ સુવાડ્યો. પછી તેના લોહી વડે ખરડાયેલા મોં સામું જોઈ, બટન ઉઘાડી, તેની છાતી ઉપર હાથ મૂકી જોયો. હજી હૃદય ધબકતું હતું. પણ છાતી ઉપર હાથ મૂકવા જતાં કેટલીય જગાએ ચિરાયેલી ચામડીના ભીના ધામાં તેના હાથ અડક્યા. તેણે પોતાનું ખમીસ ફાડી ફાડીને, લોહી વહેતા ધા બંધાય તેટલા બાંધ્યા. પછી તેના મોં સામે તે એક પ્રકારના અવર્ણનીય ચિહ્ન સાથે જોઈ રહ્યો!

મેરિયસનાં કપડાં ખોલવા જતાં, તેના હાથમાં બે વસ્તુઓ આવી હતી ; એક પાઉનો ટુકડો, અને બીજી તેની ડાયરી. પાઉને તે ખાઈ ગયો અને ડાયરી ઉઘાડીને જોયું તો તેણે પહેલે પાને નીચેની લીટી લખેલી જોઈ :

“મારું નામ મેરિયસ પોન્ટમર્સી છે. મારા શબને મારા દાદા મોં. જીવેનોર્મન્ડને ત્યાં ૩૦ કેલવેર નં. ૬ માં પહોંચાડવું.”

જન વાલજીને એ સરનામું યાદ રાખી લીધું. પછી તેણે એ ડાયરી મેરિયસના ખીસામાં પાછી મૂકીને બટન ભિડાવી દીધાં. થોડું ખાવાનું મળવાથી તેનું જોર પાછું આવવા લાગ્યું હતું. તેણે હવે મેરિયસને ફરીથી ઊંચક્યો અને ઢાળ તરફ ઊતરવા માંડ્યું.

ઉપર હવે ગાડાંગાડીનો ગડગડાટ સંભળાતો ધીમે ધીમે બંધ થવા લાગ્યો, તથા હવાનાં બાકાંનો પ્રકાશ પણ ઝાંખો થઈ ગયો. સૂર્ય હવે ઢળતો જતો હતો, તથા પોતે શહેરની બહારની કોઈ જગા નીચે આવી પહોંચ્યો છે, એમ તેને લાગ્યું.

અચાનક એને ખબર પડી કે તે પાણીમાં ઊતરતો જાય છે. તથા તેના પગ ફરસ ઉપર નહિ પણ કાદવમાં પડતા હતા.

બ્રિટન કે સ્કોટલેન્ડના કેટલાક કિનારાઓ ઉપર ભાઠા ઉપર કિનારે ચાલનારા મુસાફર કે માછીમારને અચાનક એવો અનુભવ થવા માંડે છે કે, જાણે તેને ચાલવામાં થોડીક તકલીફ પડતી જાય છે. તેના પગ નીચેની રેતી જાણે ડામરની પેઠે તેના પગને પકડી રાખે છે. ભાઈ તદ્દન કોરું દેખાય છે, પણ તે જે પગલું ઉપાડે છે, તેનો ખાડો થોડી વારમાં પાણીથી ભરાઈ જાય છે. જોકે આંખને કશો ફરક માલૂમ નથી પડતો; આખો કિનારો એકસરખો સપાટ જ માલૂમ પડે છે. મુસાફર કશી ફિક્કર વિના આગળ ચાલતો જાય છે. તેને ફિક્કર શાની હોય? સૂકા ભાઠામાં વળી ફિક્કર શી?

પણ અચાનક તેના પગના પંજા બે કે ત્રણ ઈંચ કળી જાય છે. તે જરા ગભરાય છે. તેના પંજા દેખાતા બંધ થયા હોય છે; તેમની ઉપર રેતી ફરી વળી હોય છે. તે ગભરાઈને પાછો ફરવા જાય છે; પણ વધુ ઊંડો કળે છે. રેતી હવે તેની ઘૂંટી સુધી આવી ગઈ હોય છે. તે જોરથી પગ કાઢી બાજુએ વળવા જાય છે, પણ તેનો અર્ધો પગ ઊંડો ઊતરી જાય છે. તે જમણી બાજુએ વળવા પ્રયત્ન કરે છે; તો તેનો પગ ઢીંચણ સુધી ઊંડો ઊતરી જાય છે. હવે તેને ખબર પડે છે કે, તે રેતીના કળણમાં સપડાઈ ગયો છે. તે પોતાની પાસેનો બોજ ફેંકી દે છે, જેથી પોતાનું વજન હલકું થઈ જાય; પણ તે સાથળ સુધી ઊંડો ઊતરી જાય છે.

તે બૂમો પાડે છે, હાથ હલાવે છે, જેથી કોઈનું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાય. પણ કિનારો બહુ દૂર હોય છે. આ ભાગ બહુ જોખમકારક હોવાથી

કોઈ તેની સરસું પણ જનું નથી. સદ્ભાગ્યે કોઈ તેની બૂમો સાંભળે, અને તે સાંભળનાર પોચકો હોવાને બદલે કંઈક હિમતવાળો હોય, તો અમુક જગાએ ખીલો શેપી, તેને દોરડું બાંધીને ફેંકે અને તે દોરડું પેલા મુસાફર સુધી પહોંચે અને તે રેતી ઉપર આડો પડી જાય, તો વળી બચે. પણ એ બધું થવાનો સંભવ જ હોતો નથી. એટલે પેલા મુસાફર જમ જમ બૂમો પાડે છે, તેમ તેમ ઊંડો કળતો જાય છે. અને થોડી વારમાં, ઘોળે દિવસે, દૂર ખેતરો, ઘરનાં છાપરાં, દરિયા ઉપર હોડીઓના સઢ બધું દેખાતું હોય, પંખીઓ આકાશમાં ઊડતાં હોય, જીવન ચારે તરફ ઝળહળતું હોય, પણ તે પોતે ઠંડા મૃત્યુના દૂર પંજામાં સપડાતો જાય છે. છેવટે જ્યારે તેના ડોકા સુધી રેતી આવી જાય છે, ત્યારે તે જે છેવટનાં ફાંફાં મારે છે, જે બૂમો પાડે છે, હતાશાથી જે કડુણ નજર ચોતરફ ફેંકે છે ...

ઘણી વાર તો ઘોડેસવાર ઘોડા સાથે, ગાડાવાળો ગાડા સાથે તેમાં ઊતરી જાય છે. અર્થાત્ ભરદરિયે વહાણ ડૂબે અને જે વલે થાય, તે વલે અહીં જમીન ઉપર થાય છે.

૧૮૩૩માં પેરિસની અગત્યની ગટરોનું બાંધકામ ફરી હાથમાં લેવાયું તે પહેલાં, ઘણી જગાએ એ ગટરોનાં તળિયાં અમુક અમુક જગાએ બેસી ગયેલાં હતાં. ફરસબંધીમાંથી પાણી અંદરની રેતાળ જમીનમાં ઊતરતું અને એ ભીની જમીનથી ઉપરની ફરસનો ભાર જાણે ઊંચકી રખાતો ન હોય, તેમ તે ફરસ ઊંડે સુધી બેસી જતી. આ જગાએ પેલી રેતીના કળણ જેવો પછી કાદવના કળણનો ખતરો સરજતો. એ જગા પછી ન-પાણી કે ન-જમીન જેવી બની રહેતી. જે પાણીનું પ્રમાણ વધુ હોય, તો તમે ઝટ ડૂબી જાઓ; પણ જે માટીનું પ્રમાણ વધુ હોય, તો તમે ધીમા દૂર મોતની સજા પામો - પેલા રેતીના કળણ જેવી જ! પણ આ ગંધાતા અંધારામાં, આજુબાજુ ગટરની ભીંતો અને કમાનની નીચે, જીવનના જરા પણ પ્રકાશ વિના ધીમે ધીમે મરતું, એ તો નરકનું મોત જ કહેવાય.

આવાં કળણોની ઊંડાઈની જમ તેમની લાંબાઈ પણ જુદી જુદી હોય. જમીન જેટલા ભાગમાં પાણીને માગ આપે તેવી હોય, તે પ્રમાણમાં એની લાંબાઈ-ઊંડાઈ સરજાય.

જન વાલજન આવા કળણમાં આવી પહોંચેા હતા. તે કળણ આગલા વરસાદના પાણીથી ઊભું થયું હતું. ફરસ એકદમ બેસી ગઈ હતી અને ઉપર કાદવ ભરાતો ગયો હતો. તે કેટલું લાંબું હતું? કોણ જાણે. કાળરાત્રીની ગુફામાં જ કાદવનો આ ધરો ઊભો થયો હતો.

તે આગળ પગલાં ભરતો ગયો, તેમ તેમ ઢાળ વધતો ગયો અને કાદવ પણ ! જીન વાલજીન ચોંકી ઊઠ્યો. પણ હવે પાછા ફરીને પણ ક્યાં જવાનું હતું ? કંઈકે રસ્તો નીકળે તો આગળ વધવાથી. પાછળ તો તે એધું અંધારું જળું મૂકીને આવ્યો હતો કે તેમાં પાછા જવાની તે કલ્પના પણ કરી શકતો નહોતો.

અચાનક કાદવ ઢીંચણ સુધી આવી ગયો. અને પાણી તો તેથી પણ ઉપર. મેરિયસને બે હાથ ઉપર સુવાડી, પાણી ઉપર રખાય તેટલો રાખીને તે આગળ વધવા લાગ્યો. પાણી હવે કમર સુધી આવ્યું. તે વધુ ને વધુ કળતો જતો હતો. હવે પાછા ફરવાનું પણ શક્ય ન રહ્યું. આ કળણ એક માણસનું વજન કદાચ ઝીલી શકે; પણ બે માણસના વજન નીચે તો તે સક-જનું હતું. એ બંને જુદા જુદા ચાલે, તો કદાચ બચી શકે ! પણ જીન વાલજીન તો મરણની નજીક પહોંચતા કે પહોંચેલા મેરિયસને જ ટેકો આપતો આગળ વધતો હતો. કદાચ તે શબને જ ઉપાડી રહ્યો હતો.

પાણી હવે બગલ સુધી આવી ગયું. તેને લાગ્યું કે હવે તો તે કૂબતો જ જતો હતો; હવે તે એક પગલું પણ મહામુશ્કેલીએ આગળ ખસી શકતો હતો. કાદવ કળણ હતો તેટલાથી તે અંદર ઊતરી પડવાને બદલે થોડો અધ્ધર રહી શકતો હતો; પણ ત્યારે આગળ વધવાને માટે એ કળણ કાદવ મોટું વિઘ્ન પણ બનતો જતો હતો.

હવે તેનું માથું જ પાણી બહાર રહ્યું હતું. તેણે જો હાથ ઊંચા કરી મેરિયસને અધ્ધર તોળી રાખ્યો હતો. જળપ્રલયનાં ચિત્રોમાં માતા પોતાના બાળકને આ રીતે અધ્ધર ઊંચકીને ચાલતી હોય છે.

હજુ તે નીચે કળતો જતો હતો. હવે તો મોઢામાં પાણી પેસનું રોકવા તેણે પોતાનું મોં પીઠ તરફ નમાવીને ઊંચું કર્યું. તેને મેરિયસનું લબડી પડેલું માથું અને કાળો પડી ગયેલો ચહેરો નજરે પડ્યાં. તેણે એક આખરી રાક્ષસી પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાનો પગ આગળ ધકેલ્યો. આ પગ જો હવે વધુ નીચે ઊતરે, તો તેનું નાક કાદવમાં જ પેસી જવાનું હતું ! હવે છેવટની ધડી જ આવી રહી હતી.

પણ, પણ, આભાર પ્રભુનો ! તેનો પગ સહેજ નક્કર તથા ઊંચી જગા ઉપર જ પડ્યો. તેના આધારે તેણે આખા શરીરને આમળીને આગળ ખેંચી લીધું. હવે ભોંયતળનો ઊંચાણ તરફનો ઢાળ આવતો હતો. એ આખો ભાગ જાણે ઊંચી કમાનના રૂપમાં જમીનમાં બેસી ગયો હતો. જીન વાલજીન હવે



આ ચડાણ ઉપર ચડવા લાગ્યો. હજુ તેને ભારે પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો. પાંચુ હવે એ પ્રયત્ન જીવન માટેનો હતો, આશાભર્યો હતો, એટલે વધુ ઉત્સાહભરે થતો હતો.

પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં જ તે એક પથ્થર સાથે અથડાયો. એટલે તે ઢીંચણ ઉપર બેસી પડ્યો. પણ તે ઠીક જ થયું. એ સ્થિતિમાં તે થોડી વાર વધુ બેસી રહ્યો. તેનું અંતર ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવથી પરિપૂર્ણ બની રહ્યું. હવે!

થોડી વાર બાદ તે ટાઢે થઈરતો તથા મડદા જેવા માણસના વજનથી નમી ગયેલો ઊભો થયો. તે પોતે આખો જ ગટરની ગંદકીથી નીતરતો હતો, પણ તેનો અંતરઃત્મા વિચિત્ર પ્રકાશથી ઉજ્જવળ બનેલો હતો.

૯૬

## ચોલામાંથી ચૂલામાં તે આનું નામ !

૧

ભલે જીન વાલજીને પોતાનું જીવન એ કળાણમાં ન ગુમાવ્યું, પણ જોર તો બધું જ ગુમાવ્યું હતું. જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો હતો, તેથી તે છેક જ લોથ થઈ ગયો હતો. હવે તો ત્રણ કે ચાર ડગલાં ભરતાં જ તેને શ્વાસ લેવા થોભવું પડતું અને ભીંતનો ટેકો લેવો પડતો. એક વાર તો મેરિયસની બાહુ બદલવા માટે તેને નીચે જ બેસી જવું પડ્યું હતું, અને ફરી ત્યાંથી ઊઠવાની તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. પરંતુ તે ફરી પાછો ઊઠ્યો અને જીવ ઉપર આવીને માથું ઊંચું કર્યા વિના કે શ્વાસ લીધા વિના જલદી જલદી પગલાં ભરવા માંડ્યો. થોડી વારમાં તેનું માથું સામી ભીંત સાથે અફળાયું !

વાત એમ બની હતી કે, એ જગાએ ગટર એકદમ વળાંક લેતી હતી, અને માથું નીચે રાખીને ચાલતો હોવાથી તે અચાનક ભીંત સાથે અથડાયો હતો.

તેણે માથું ઊંચું કર્યું તો દૂર સામે છોડે તેને અજવાળા જેવું કશુંક દેખાયું. આ પ્રકાશ ધૂધળો અને ભયંકર લાગતો પ્રકાશ ન હતો; આ તેજ ઉજ્જવળ અને દિવસનો પ્રકાશ હતો.

જીન વાલજીન ગટરના મોં નજીક જ આવી પહોંચ્યો હતો. હવે તેને નહોતો લાગતો થાક કે નહોતું લાગતું મેરિયસનું વજન ! તેના પગ જાણે લોખંડના બની ગયા હતા. પાસે પહોંચતાં જ દેખાયું કે ગટરનું એ મોં

ગોળ આકારનું હતું.

પણ ત્યાં આવીને જ તેને થોભી જવું પડ્યું. એ ગટરનું મોં હતું પણ તેમાંથી બહાર નીકળાય તેમ નહોતું ! તેને મજબૂત સળિયાના દરવાજાથી બંધ કરેલું હતું. એ દરવાજો બેવડા તાળાની કળથી બંધ કરેલો હતો, જેને એક જ ચાવી વડે બહારથી તેમ જ અંદરથી ખોલી શકાય.

એ ગટરના મોંની બહાર તો ખુલ્લી હવા, નદી, અને દિવસનો પ્રકાશ હતાં. નદીનું ભાટું બહુ સાંકડું હતું, પણ નીકળીને ચાલી શકાય તેટલું તો હતું જ.

સાંજના સાડા આઠ વાગ્યાનો સુમાર થવા આવ્યો હતો, અને સૂર્ય આથમવા લાગ્યો હતો.

જન વાલજીને મેરિયસને ભીંતને ટેકે કોરા ભાગ ઉપર ગોઠવ્યા, અને પછી બંને હાથ વડે દરવાજાના સળિયા હલાવવા માંડ્યા. એણે જોર તો ભયંકર કર્યું, પણ સળિયાઓને તેની કશી અસર થઈ નહિ. તેણે એક પછી એક બધા સળિયા હલાવી જોયા, પણ એકે સળિયો હાલ્યો નહિ. બધું એવું તો ઈજનેરી કુશળતાથી બેસાડેલું હતું કે ચાવી સિવાય કે સળિયા કાપ્યા સિવાય, માત્ર બળથી એને જરા પણ ડગાવી ન શકાય.

તો શું હવે આખો દરિયો ઓળંગ્યા પછી કિનારા પાસે જ ફરી ડૂબી મરવા જેવો તેનો ઘાટ થવાનો હતો ? અહીંથી બહાર ન નીકળાય, તો પાછા પેલા કળણ તરફ જવું એ તો અશક્ય જ હતું. તેનામાં એ કળણ ફરીથી ઓળંગવાનું જોર જ રહ્યું ન હતું, અને કળણ ઓળંગે, તોપણ ગટરો તપાસતી પોલીસ ટુકડીઓના હાથમાંથી ફરીથી છટકવાની આશા રાખવી એ તો મૂર્ખાઈ જ કહેવાય,

પોતાની પીઠ એ સળિયાઓ તરફ ફેરવી તે કાળી નિરાશામાં ત્યાં ને ત્યાં જ ફસડાઈ પડ્યો. વિપત્તિનો આ છેલ્લો ધૂંટડો ગળવો અશક્ય હતો.

૨

આ અંતિમ કારમી ઘડીએ તેને કોનો વિચાર આવ્યો ? પોતાનો નહિ, મેરિયસનો નહિ, પણ કોસેટનો !

અચાનક તેને ખભે એક હાથ પડ્યો, અને ધીમે અવાજે કોઈ બોલ્યું, “અર્ધો ભાગ.”

આ અંધારામાં બીજું કોઈ માણસ ? જન વાલજીને લાગ્યું કે પોતાને તમ્મર ચડ્યા છે કે પોતે સ્વપ્ન દેખી રહ્યો છે. પણ તેણે આંખો ઊંચી કરી. એક માણસ તેની સામે ઊભો હતો.

જન વાલજનને જરા પણ શંકા ન રહી. આ માણસ સાથે ભેટો ગમે તેવો ઓળખતો થયો હતો, પણ એ માણસને તે ઓળખતો હતો. એ થેનારડિયર હતો !

જન વાલજન એકદમ તો ચોંકી ઊઠ્યો, પણ આવા અણધાર્યા આવતા ફટકાઓ સાંભળી લેવા પૂરતા સાવચેત રહેવાની તેને હવે ટેવ પડી ગઈ હતી; એટલે તે તરત સ્વસ્થ થઈ ગયો. પણ જવાબ આપતાં થોડી વાર થઈ એટલે થેનારડિયરે ભવાં ઉપર હાથની છાજલી કરી તે કોણ છે તે જોવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ જન વાલજનને ગટરના મોંના અજવાળા તરફ તરત પીઠ કરી લીધી હતી, તથા કાદવ કીચડ વગેરેથી તેના દેહાર એવા થઈ ગયા હતા કે, તે ઓળખાય તેવો રહ્યો જ નહોતો.

“તું આમાંથી શી રીતે બહાર નીકળવા ધારે છે ?”

જન વાલજનને જવાબ ન આપ્યો.

“તાળું તૂટવું અશક્ય છે. છતાં તારે બહાર તો નીકળવું જ હશે.”

“હા, બહાર તો નીકળવું જ છે.”

“તો પછી અર્ધો ભાગ કબૂલ રાખ.”

“શામાં ?”

“તેં આને મારી નાખ્યો છે અને મારી પાસે દરવાજાની ચાવી છે, હું તને ઓળખતો નથી, પણ હું તને મદદ કરવા તૈયાર છું.”

જન વાલજનને હવે સમજ પડવા લાગી. થેનારડિયર એમ માનતો હતો કે જન વાલજનને લૂંટવા માટે જ મેરિયસનું ખૂન કર્યું છે.

“જો બિરાદર, સાંભળ. એનાં ખીસામાં શું ભર્યું છે તે જાણ્યા વિના તો તેં એને ન જ મારી નાખ્યો હોય. તો એમાંથી અર્ધો ભાગ મને આપી દે, એટલે હું તને દરવાજે ઉઘાડી બહાર કાઢું.”

થેનારડિયરે હવે પોતાના ખીસામાંથી ચાવી બહાર કાઢી. જન વાલજન એ ચાવી જેતાં જ ક્ષણભર આભો બની ગયો. આ નિર્જન ઘોર અંધારામાં પણ તેને વહાર આવી પહોંચી હતી; પણ તે આ રાક્ષસનું રૂપ લઈને !

થેનારડિયરે હવે બીજા મોટા ખીસામાંથી એક દોરડાનો ટુકડો કાઢ્યો અને જન વાલજનને હાથમાં આપ્યો.

“દોરડું ? શા માટે ?”

“તારે એક પથ્થર પણ જોઈશે; પરંતુ બહાર ઉકરડાના ઢગલામાં તારે

જેઈએ તેવો મળી રહેશે.”

“ પથ્થર? શા માટે? ”

“ મૂરખ, તું શું મડદું પથ્થર સાથે દોરડાથી બાંધ્યા વિના નદીમાં નાખવા માગે છે? મડદું તો તરે! ”

જન વાલજીને બોલ્યાચાલ્યા વિના દોરડું લઈ લીધું.

“ પણ ભાઈ, તું પેલા કળાણમાંથી શી રીતે નીકળી આવ્યો? મેં તો એ જોખમ ખેડવાની આજ સુધી હિંમત કરી નથી; જોને, તારું આખું શરીર કેવું ગંધાય છે? ”

થોડી વાર થોભીને પાછો તે બોલવા લાગ્યો —

“ પણ હવે આપણે આપણો સોદો પતવી નાખીએ. મેં તને મારી પાસેની ચાવી બતાવી દીધી, હવે તું તારી પાસેના પૈસા બતાવી દે. ”

પરંતુ થેનારડિયર આ બધું બોલતો હતો તે વખતે તેની વર્તણૂક જાણે શિકારીઓથી બીધેલા અને નાઠેલા પ્રાણી જેવી જ હતી; વળી કાંઈ જરૂર ન હોવા છતાં પણ તે બહુ ધીમેથી બોલતો હતો — જાણે કોઈ ગુપ્ત કાવતરું ન સંભળાવતો હોય !

જન વાલજીને પોતાના ખીસામાં હાથ નાખ્યો. ગમે ત્યારે એકદમ છુપાઈ જવું પડે કે ભાગી જવું પડે એવી સ્થિતિમાં વારંવાર મુકાયેલો હોઈ, તે હંમેશ પોતાના ખીસામાં સારી રકમ રાખતો જ. પરંતુ ગઈ કાલે નેશનલ ગાર્ડનો પોશાક બદલતી વખતે વિચારમાં અને ચિંતામાં તે પોતાનું પાકીટ સાથે લેવાનું ભૂલી ગયો હતો. ખીસામાં પાકીટ ન મળ્યું એટલે તેણે બીજાં ખીસાં ફેંફેસીને ધૂળધમા થોડા સિક્કા બહાર કાઢ્યા.

તે સિક્કા ઉપર નજર નાખીને થેનારડિયર જરા હોઠ મરડીને બોલ્યો, “ તેં તેને બહુ સસ્તામાં મારી નાખ્યો લાગે છે. ” પછી તેણે જાણે મેળાપી હોય તેમ જન વાલજીનતાં તથા મેરિયસનાં ખીસાંમાં હાથ નાખી જોયો. જ્યારે તે મેરિયસનાં ખીસાં ફેંફેસતો હતો, ત્યારે જન વાલજીનનું લક્ષ ન ખેંચાય તે રીતે તેણે મેરિયસના કોટમાંથી એક ચીંદરડો ફાડી લીધો; એમ માનીને કે કોઈ વેળા એ ટુકડો પણ ખૂની તથા શિકારની ઓળખ મેળવવામાં કામ આવશે. નાણાંમાં તો તેને ત્રીસ ફ્રાંક સિવાય વધુ કશું જડવું નહિ.

“ ખરી વાત છે; તમારા બંનેનાં ખીસાંમાં થઈને એટલું જ છે. ” એમ કહી તેણે અર્ધો ભાગ લેવાની વાત પડતી મૂકીને બધું જ પોતાના

ખીસાંમાં પધરાવી દીધું.

પણ પછી સજ્જનની રીતે બોલેલું વચન પાળીને તેણે પોતાની ચાવી ખીસામાંથી ફરી કાઢીને હાથમાં લીધી.

“ચાલ ભાઈ, આ તો મેળા જેવું છે; બહાર નીકળો ત્યારે પૈસા આપવાના! એમ તે પૈસા ચૂકવ્યા, માટે હવે બહાર ચાલતો થા.”

એમ બોલી તે હસવા લાગ્યો. પછી તેણે મેરિયસને જીન વાલજીનને ખભે ચડાવવામાં મદદ કરી. પછી તે દરવાજા પાસે ધીમે પગલે ગયો અને હોઠ ઉપર આંગળી મૂકી થોડી વાર ચુપકીદીથી નજર કરતો તથા કંઈક અવાજ સાંભળતો હોય તેમ ઊભો રહ્યો. પછી તેણે ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું. બરડવાં બરાબર ઊંજલાં હોઈ, જરા પણ અવાજ ન થયો.

થેનારડિયરે દરવાજા સહેજ ખસેડ્યો હતો : જીન વાલજીન માંડ બહાર નીકળી શકે તેટલો. અને પછી તરત તેણે દરવાજા બંધ કરી દીધા અને બે વાર ચાવી ફેરવી લીધી. ત્યાર બાદ તે અંદરના અંધારામાં પાછો અલોપ થઈ ગયો.

જીન વાલજીન બહાર ઊભો હતો. તેને થેનારડિયરે ઉપકાર ચડાવવા બહાર કાઢ્યો હોય તેને બદલે પરાણે બહાર કાઢ્યો હોય એમ જ ક્યું હતું. તેનું કારણ પણ આપણે તો જાણીએ છીએ. જાવર્ટ બહાર ઊભો જ હોય, તો એ કૂતરાને સંતોષવા માટે પણ એકાદ હાડકું તો નાખવું જ જોઈએ! અને ખૂન કરેલા મડદા સાથે કોઈ ખૂની હાથમાં આવી જાય, પછી પોલીસને બીજું વધારે શું જોઈએ? એ ધમાલમાં પોતે - થેનારડિયર ભુલાઈ જ જાય, અને ત્રીસ ફ્રાંક મળ્યા હતા તે નફામાં!

### ૩

જીન વાલજીને મેરિયસને નીચે સુવાડ્યો. નદી પાસે જ હતી. તેણે ખાણીનો ખાંભો ભરી લાવી તેના મોં ઉપર થોડું છાંટ્યું. તેથી પણ મેરિયસની આંખો ન ઊઘડી, માત્ર તેના અધખુલ્લા મોંમાંથી શ્વાસ આવજા કરતો હતો.

જીન વાલજીન બીજો ખાંભો ભરી લાવવા નદીમાં જવો નમ્યો કે તરત પાછળ કોઈ ઊભું છે એવો તેને આભાસ થયો. તેણે ડેકું ફેરવીને જોયું તો ખરેખર એક ઊંચી આકૃતિ, લાંબા ડગલામાં વીંટાયેલી, અદ્ભૂત વાળીને મેરિયસ પાસે ઊભી હતી. તેના હાથમાંના દંડાનો સીસાનો ગઠ્ઠો બરાબર દેખાતો હતો.

જીન વાલજીને જાવર્ટને ઓળખ્યો.

૯૭

## શેરીમાં કોઈ ન હતું !

જવટે જન વાલજનને ઓળખ્યો ન હતો. તેણે હાથમાં દંડો બરાબર પકડીને પૂછ્યું : “ તું કોણ છે ? ”

“ હું ? ”

“ હા, તું. ”

“ જન વાલજન. ”

જવટે એકદમ હાથમાંને દંડો મોંમાં પકડી લીધો, પોતાના ઢાંચણ થોડા નમાવ્યા, તથા પોતાના બે બોખંડી પંજ જન વાલજનના ખભા ઉપર જકડીને તેનું મોં બરાબર જોયું. બંનેનાં મોં નજીક આવી ગયાં. જવટેનો દેખાવ બિહામણો થઈ ગયો.

“ તમારા હાથમાં હું હવે સપડાયો છું; ઉપરાંત આજ સવારથી હું મારી જતને તમારો કેદી જ ગણું છું. મારું સરનામું તમારા હાથમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે નહોતું જ આપ્યું. મને પકડી લો; પરંતુ તે પહેલાં મારી એક વિનંતી સ્વીકારો. ”

જવટે કશું જાણે સાંભળ્યું જ નહોતું. તેણે પોતાનું મોં ઊંચું કર્યું; પોતે ટટાર ઊભો થઈ ગયો; અને જન વાલજન ઉપરથી હાથ ઉપાડી લીધો. પછી જાણે સ્વપ્નમાં હોય તેમ ગણગણતો બોલ્યો :

“ તું અહીં શું કરે છે ? અને આ માણસ કોણ છે ? ”

“ હું એની જ વાત તમને કરવા માગું છું. મારું જે કરવું હોય તે કરો, પણ પહેલાં આને ઘેર લઈ જવામાં મદદ કરો. તમારી પાસે મારી એટલી જ માગણી છે. ”

કોઈ ગુનેગાર તેની આજીજી સ્વીકારશે એવી આશાએ જવટેને કંઈ કહે ત્યારે તે હંમેશાં છંછેડાતો. છતાં તેણે રોજની ટેવ મુજબ એકદમ ‘ ના ’ ન કહી; ગુપચુપ તેણે પોતાનો રૂમાલ કાઢીને પાણીમાં ડાળ્યો અને મેરિયસનું લોહી ખરડાયેલું મોં લૂછી નાખ્યું.

“ આ માણસ મોરચામાં હતો; જેને તેઓ મેરિયસ નામે બોલાવતા તે જ આ છે. ”

જવટે બંધાયા પછી પણ, મરવાની અણી આવી ત્યાં સુધી મોરચામાં બનતી બધી બાંત બરાબર નિહાળી હતી. કોણ શું બોલ્યું હતું તથા કોણ શું કરતું હતું તેની પોતાના તેણે મનમાં બરાબર નોંધ રાખી હતી. કદાચ તેને

મારી નાખ્યો હોત તો કોણે કયા હથિયારથી તેને માર્યો તેની નોંધ પણ તેણે એ જ રીતે લીધી હોત. જવર્ટ જેવા માણસો કર્તવ્ય આડે જાતને કશી ચીજ જ ગણતા હોતા નથી.

તેણે મેરિયસનો હાથ પકડ્યો અને તેની નાડી જેવા માંડી.

“તે ઘાયલ થયો છે.” જન વાલજીને કહ્યું.

“તે મરી ગયો છે.” જવર્ટે કહ્યું.

“ના, હજુ નથી મરી ગયો,” જન વાલજીને કહ્યું.

“તું એને મોરચામાંથી અહીં ઉપાડી લાવ્યો છે, નહિ?”

જવર્ટે કોણ જાણે શા વિચારમાં પડ્યો હશે કે તેને આ ગટરમાં થઈને મોરચા આગળથી તે શી રીતે પેલાને ઉપાડી લાવ્યો હશે, તેનો ખ્યાલ જ ન આવ્યો.

જન વાલજીને પણ એક જ ધૂન હતી. તેણે કહ્યું, “તે ૩૦ કેલવેરમાં તેના દાદાને ત્યાં રહે છે — તેમનું નામ હું ભૂલી ગયો.

જન વાલજીને મેરિયસનું ખીસું ફંફોસીને તેની ડાયરી કાઢી અને પહેલે પાને લખેલું સરનામું જવર્ટને જેવા આપ્યું. જવર્ટે ઝાંખા ઝાંખા પ્રકાશમાં તે વાંચીને બોલ્યો, “જીવેનોર્મન્ડ, ૩૦ કેલવેર નં. ૬.”

પછી તેણે તરત પેલા ઘોડાગાડીવાળાને બૂમ પાડી, “કોચમેન !”

એ ઘોડાગાડી તેણે બોલાવી રાખી હતી, એ વાચકને યાદ હશે.

જવર્ટે મેરિયસની ડાયરી પોતાના કબજામાં રાખી.

થોડી વારમાં જ ઘોડાગાડી રસ્તા ઉપર દોડવા લાગી. મેરિયસને પાછળની બેઠક ઉપર સુવાડ્યો હતો, અને જવર્ટે આગળની બેઠક ઉપર જીવ વાલજીન સાથે બેઠો હતો.

મેરિયસનું માથું છાતી ઉપર ઢળી પડ્યું હતું અને તેના પગ અકડાઈ ગયા હતા.

રસ્તાના દરેક હડસેલા વખતે મેરિયસના વાળમાંથી લોહીનું ટીપું ટપકી પડતું. જ્યારે ઘોડાગાડી નં. ૬ આગળ આવી પહોંચી, ત્યારે રાત પડી ગઈ હતી.

જવર્ટે પહેલો ઊતર્યો, તેણે મકાનનો નંબર બરાબર વાંચી જોયો, અને પછી બારણું જોરથી ઠોકરું. દરવાને હાથમાં મીલુબત્તી લઈને દેખા દીધી.

ઘરનાં બધાં માણસો સૂઈ ગયાં હતાં. આ લક્તાનાં માણસો ખાસ કરીને આવા દંગલના દિવસોએ વહેલાં જ જાગી જાય છે.

જન વાલજી અને કોચમેને મળીને મેરિયસને ગાડીમાંથી ઊતાર્યો.

જીન વાલજીને બગલો નીચે હાથ રાખ્યા અને કોચમોને ઢીંચણ નીચે. તે પહેલાં જીન વાલજીને તેની છાતી ઉપર હાથ મૂકી જાયો હતો - હૃદય ધબકારા લેતું હતું.

જવર્ટે સરકારી અદાથી દરવાનને પૂછ્યું, “જીવેનોર્મન્ડ નામની કોઈ બ્યક્તિ અહીં રહે છે ?”

“હા. તમારે તેમનું શું કામ છે?”

“તેમનો દીકરો ઘેર આણ્યો છે.”

“તેમનો દીકરો?”

“તે મરી ગયો છે. તે મોરચા ઉપર ગયો હતો અને હવે તે આ રહ્યો.”

“મોરચા ઉપર?”

“તે માર્યો ગયો છે. તેના બાપુને જગાડ.”

દરવાન હાલ્લો નહિં.

“તું જતો કેમ નથી? વહેલી સવારે જ પાંચદસત કાઠવાની થશે.”

દરવાને પાસવાનને જગાડયો; પાસવાને દાસીને જગાડી; દાસીએ મેરિયસની માસીને જગાડી. કોઈએ ડોસાને જગાડવાની હિંમત કરી નહિ. તરત દાક્તરને બોલાવવા માણસ દોડાવવામાં આવ્યો.

જીન વાલજીનના ખભા ઉપર જવર્ટનો હાથ પડ્યો. તે સમજી ગયો. બંને નીચે ઊતરી ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા.

જીન વાલજીને કહ્યું, “ઈન્સ્પેક્ટર જવર્ટ, હવે મારી એક વિનંતી છે.”

“શી?”

“મને એક જાણ વાર માટે ઘેર લઈ જાઓ. પછી તમારે જે કરવું હોય તે કરજો.”

જવર્ટ ધીરીભર થૂપ રહ્યો. પણ તેણે પડદો ઊંચો કરીને કહ્યું, “કોચમોન. ૩૬૯ હોમ આર્મ, નં. ૭ તરફ.”

### ૩

આખા સમય દરમ્યાન બંનેમાંથી એકે પણ મોં ઉઘાડ્યું ન હતું.

જીન વાલજીન ઘેર જઈને છેવટનું શું પતાવવા માગતો હતો? જે તેણે થરૂં કર્યું હતું તે પૂરું કરવાનું: અર્થાત્ મેરિયસ ક્યાં છે તેની ખબર કોસેટને આપવાનું તથા તેને બીજી પણ એક અગત્યની માહિતી બને તો આપી દેવાનું. તેની પોતાની બાબતમાં તો હવે બધો ખેલ ખવાસ થયો હતો. જવર્ટના હાથમાં તે પકડાયો હતો, અને તેણે જરા પણ સામનો કર્યો ન હતો. બીજો કોઈ તેની જગાએ હોત તો કદાચ થેનારડિયરે આપેલા દોરડાનો અને પોતાને



પૂરવામાં આવનાર કોટડીના દરવાજાના સળિયાનો વિચાર કરત. પરંતુ મિશનના સંગ પછી, કોઈની હત્યા કરવાનો - પછી તે પોતાની જાતની હત્યા પણ ભલે હોય - તેને વિચાર જ આવતો ન હતો.

૩૬ લ હોમ આર્મની શેરીના નાકે ઘોડાગાડી ઊભી રહી; કારણ કે એ શેરી બહુ સાંકડી હોવાથી અંદર ગાડી જાય તેમ નહોતું. જાવર્ટ અને જીન વાલજીન ઊતરી પડ્યા.

કોચમેને હવે ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબને અરજ ગુજરી કે તેની ગાડીનું મખમલ પેલા કતલ કરવામાં આવેલા માણસના લોહી અને કાદવથી ગંદું થઈ ગયું છે; તેની કિંમત પણ તેને મળવી જોઈએ; ઉપરાંતમાં તેણે પોતાના ખીસામાંથી એક ડાયરી કાઢીને ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબને તેમાં કાંઈક સર્ટિફિકેટ જેવું લખી આપવા પણ વિનંતી કરી.

જાવર્ટે એ ડાયરી પાછી ધકેલી, અને પૂછ્યું કે, ભાડાની રકમ તથા રોકાણની રકમ કેટલી થાય છે?

“સવા સાત કલાક થયા સાહેબ; પણ મારી ગાડીનું મખમલ પણ તદ્દન નવું હતું તે બગડી ગયું છે, એટલે ઍસી ફ્રાંક આપો, ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ.”

જાવર્ટે ઍસી ફ્રાંકની કિંમતના ચાર સોનાના સિક્કા ખીસામાંથી કાઢી તેના હાથમાં મૂકી દીધા અને ઘોડાગાડી વિદાય કરી.

જીન વાલજીન સમજી ગયો કે, જાવર્ટેનો વિચાર તેને પોલીસ થાણા ઉપર ચાલતા જ લઈ જવાનો છે. નં. ૭ આવતાં જ જીન વાલજીને બારણા ઉપર ટકોરા માર્યા. બારણું ઊઘડ્યું.

“દીક, ઉપર જા.” જાવર્ટે કહ્યું, તથા પ્રયત્નપૂર્વક બોલતો હોય તેમ ઉમેર્યું, “હું અહીં તરી રાહ જાઉં છું.”

જીન વાલજીને જાવર્ટેના મોં સામે જોયું. આ રીતે કામ કરવું એ જાવર્ટેની હંમેશની રીતથી ઊલટું હતું. પણ જીન વાલજીનને લાગ્યું કે, જાવર્ટે ‘ઉંદર હવે કયાં છટકવાનો છે’ એ જાતની બિલાડીની છટા દાખવતો હોય એમ પણ બને.

છતાં અત્યારે વધુ વિચાર કરવાનો સમય નહોતો, અને પોતાનો પણ નાસી છૂટવાનો ઈરાદો નહોતો; એટલે પોતે જ કામ પતાવવા આવ્યો હતો, તેનો જ વિચાર કરતો તે ઉપર ચડી ગયો.

ઉપર ગયા પછી હવા લેવા કે પછી વગર વિચાર્યે જ તેણે બારીમાંથી ડોકું કાઢી નીચે શેરીમાં નજર કરી. શેરી બહુ ટૂંકી જ હતી અને એક જ

દેાનસે એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી અજવાળું આપતું ટમટમી રહ્યું હતું. જીન વાલજીન ચોંકી ઊઠ્યો : શેરીમાં કોઈ ન હતું !

જવર્ટ ચાલ્યો ગયો હતો.

૯૮

૬૧૬

દાકતરે આવીને પ્રથમ તો મેરિયસની નાડી જોઈ. પછી છાતીમાં કોઈ ઊંડો ઘા છે કે નહિ તે જોયું, તથા મોંના ખૂણા આગળ આવેલું લોહી મસકોરામાંથી આવે છે એ નક્કી કરી લીધું. ત્યાર પછી તેને પથારી ઉપર ચતો સુવાડવામાં આવ્યો.

માસી જીવેનોર્મન્ડ તો મેરિયસના શરીરને ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું એટલે કુલીન સ્ત્રીઓની સીત પ્રમાણે પોતાની ઓરડીમાં જઈ સીધી માળા ફેરવવા લાગી. તેને બે જ ચિંતાઓ હતી : એક, આખું ઘર લોહીવાળું થઈ જશે; અને બીજી, જીવેનોર્મન્ડના ઘરના છોકરાની બળવાખોર જેવી આ દશા ? શો કારમે વખત આવ્યો છે !

એક ગોળી છાતી આગળ વાગી હતી ખરી. પણ તે ડાવરી સાથે અફળાઈને બાજુએ વળી ગઈ હતી. જેકે તેમ કરતી વેળા પણ ચામડી ઉપર લાંબો કાપો મૂકતી ગઈ હતી. ખભાની હાંસડી તૂટી ગઈ હતી, અને ગટરમાં ફાલે તેમ હાથ લબડતો રહેવાથી છેક જ ખસી ગઈ હતી. ત્યાં જરા ગૂંચવાડો થાય તેવું હતું ખરું.

તેના મોં ઉપર એકે ઘા પડ્યો ન હતો. પરંતુ તેનું માથું ઘાના ટચકા-ઓથી છવાઈ ગયું હતું. એ બધા ઘા ખોપરી આગળ જ અટક્યા હતા કે ઊંડા ઊંડા ઊંડા હતા, એ કહી શકાય તેમ ન હતું. જેકે ગંભીર કહી શકાય તેવું લક્ષણ એ હતું કે, મેરિયસ લાંબી મૂર્છામાં પડ્યો હતો. એ મૂર્છામાંથી સામાન્ય રીતે કોઈ ફરી જાગત થતું નથી.

કમર નીચેનો ભાગ તો મોરચાથી રક્તાયેલો હોવાથી ઘા વગરનો હતો. નોકરો અને દાસીઓ પાટાઓ ફાડવા અને સીવવાને કામે લાગી ગયાં હતાં.

દાકતર મોં લૂછી નાખીને હતુ બંધ રહેલાં પોપચાને આંગળી લગાડતો હતો, તેવામાં બારણું ઊઘડ્યું અને એક લાંબી ફીફી આકૃતિએ દેખા દીધી.

બધાએ બીમાર પડેલા ડોસાની ઊંઘ ન ઊડે તે માટે પૂરતી સાવચેતી રાખી હોવા છતાં, આ ધમાલથી ડોસા જાગી ઊઠ્યા હતા,

બે દિવસથી દંગલની વાતોએ ડોસાને છેક જ ગુસ્સે કરી મૂક્યા હતા તથા અસ્વસ્થ કરી મૂક્યા હતા. આગલી રાતે તે જરા પણ ઊંઘ્યા ન હતા, અને આખો દિવસ તેમને તાવ રહ્યો હતો.

ડોસાએ ચારે તરફ પ્રશ્નાર્થક નજરે જોતાં જોતાં પાસે આવી પથારી ઉપર પડેલી આકૃતિ તરફ નજર નાખી કે તરત જ તે ચોંકી ઊઠ્યા. તેમની આંખો ફાટી ગઈ, અને તેમના હાથ લબડી પડ્યા : “ મેરિયસ ! ”

હજૂરિયાએ સલામ ભરીને કહ્યું, “ મઝાશય, સાહેબને હમણાં જ ઘેર લાવવામાં આવ્યા છે. તે મોરચા ઉપર ગયા હતા અને — ”

“ તે મરી ગયો છે ! એમ જ ને ? ફટ ભૂંડા ! છેવટે તેં વેર જ વાળ્યું ! દાદા ઉપર ગુસ્સો લાવી છેવટે તેં દંગલમાં જઈને ગળું કપાવી નાખ્યું ? આવો લોહીતરસ્યો તું હતો ? ”

ડોસા ડૂસકું ભરાઈ આવતાં સીધા બારી તરફ ચાલ્યા ગયા અને બારી આખી ઉઘાડી નાખી, પછી ત્યાં શેરીમાં કોઈને સંબોધીને બોલતા હોય તેમ બોલવા લાગ્યા : “ ફટ ભૂંડા ! તું જાણતો હતો કે દાદા તારી રાહ જોતા દિવસ અને રાત ટાંપી રહ્યા છે. મેં તારે માટે ઓરડી તૈયાર કરાવી રાખી હતી. અને તારો નાનપણનો ફેટો મારા પલંગની સામે લટકાવી રાખ્યો હતો. તું બરાબર જાણતો હતો કે, તારે માત્ર પાછા આવવાની જ વાર હતી. હું રાતે સઘડી આગળના ખૂણા પાસે મારા ઢોંચણ ઉપર હાથ મૂકી, ટાંપીને બેસી રહેતો; જાણે તું હમણાં આવીને કહેશે, ‘ દાદા હું આવ્યો ! ’ હું આખું ઘર તને સોંપી દેત, અને હું તારો હજૂરિયો થઈને ફરત. પણ તું તો દાદા રાજભક્ત છે એટલું જ જાણતો હતો; એટલે તેં મારા ઉપર એ વાતનું વેર લેવા તારી જાતને કુહાડીથી કપાવી નાખી, ગોળીઓથી વીંધાવી નાખી, બેયોનેટથી ચિરાવી નાખી. છેવટે તું ગયો જ ! પાછો ના જ આવ્યો ! ”

દાક્તર એકદમ ચિંતામાં પડી ગયો. બેભાન દરદીને છોડી તે ઓચિંતો આ જીવતાજગતા દરદીને બેહોશ બનતો અટકાવવા ઊભો થઈ ગયો.

ડોસાએ તેને દૂરથી હાથ વડે રોક્યો : “ દાક્તર, હું હોશમાં છું. મેં લૂઈ સોળમાનું મૃત્યુ મારી આંખોએ જોયું છે, પણ આ શું થવા બેઠું છે ? લેખકો, ભાષણિયાઓ, વકીલો, હકો, ન્યાય, ચર્ચાઓ, છાપાંની સ્વતંત્રતા,

માનવ અધિકાર આ બધું શા માટે છે ? તમારાં છોકરાં આ દશામાં તમને પાછાં મળે તે માટે જ ને ? માતાઓ છોકરાંને ઉછેરે તે આ માટે જ ને ? ”

આટલું બોલી તે મેરિયસની પાસે ગયા અને પોતાના પંજા આમળતા બોલ્યા, “ ગણેડા, શયતાન, આ ઉંમરે તારે સ્ત્રીઓના મેળાવડામાં નાચવાનું હોય, કે આખા ગામના ઉતાર જેવા ડાકુઓની વચ્ચે જઈ તારું મારું ફડાવી નાખવાનું હોય ? જનરલ લેમ્બર્ક તારો શો સગો થતો હતો ? એ તો ફાંસીગરો કસાઈ હતો. એની સ્મશાનયાત્રા ! એમાં દંગલ ! અને એ દંગલમાં તું ! દુનિયા પણ ગાંડી થઈ ગઈ છે કે શું ? વીસ વરસ પણ હજુ તને નથી થયાં, અને તું ચાલ્યો ગયો, અને હું સો અને હજાર વરસનો બુઢો હજુ જીવું છું ! તારા મનમાં કે ડોસો ભલો બળશે, ચચરશે, શેકાશે, ફંધાશે. કીક તને મરતાં આવડ્યું, તો મને નહિ આવડે ! મૂરખ, તારા વગર તારા દાદા જીવતા રહેશે એવું તું જાણતો હતો એટલે જ તું મરી શક્યો. પણ દુરા, હું તારા મોત બદલ જરાય દુઃખી થવાનો નથી : હું પણ પથ્થરનો બની જઈશ. તને મારી દયા ન આવી, તો હું તારી દયા શા માટે ઢાવું ? સમજ્યો, કસાઈ ? ”

તે જ ઘડીએ મેરિયસે ધીમે સ્ત્રીને પોપચાં ઉઘાડ્યાં અને આશ્ચર્ય તથા આજસથી ઘેરાયેલી આંખો દાદા જીવેનોર્મન્ડ ઉપર ઠેરવી.

“ મેરિયસ ! ” ડોસા બૂમ પાડી ઊઠ્યા. “ મેરિયસ, મારો ભાઈ, મારો બાપ ! બેટા, તું જીવે છે ? તેં આંખ ઉઘાડી ખરું ? તું મારી સામે જુએ છે ? તારા દાદા સામે ? ”

અને તે મૂંછિત થઈ ગબડી પડ્યા.

## દ્વિધાનો અંત

જવર્ટ ૩૬ લ હોમ આર્મમાંથી ધીમે પગલે પાછો ફર્યો.

તેનું માથું નીચે ઝૂકેલું હતું—જીવનમાં પહેલી વાર! અને જીવનમાં પહેલી જ વાર તે બંને હાથ પીઠ પાછળ રાખીને ચાલતો હતો.

આજના દિવસ સુધી તે છાતી ઉપર અદબ વાળેલા હાથ રાખતો, જે નિશ્ચય બતાવે છે; પીઠ પાછળ હાથ રાખવા જેવી, અનિશ્ચય બતાવનારી — ચિંતા વ્યક્ત કરનારી લઠણ તેને અજાત હતી.

તેના આખા શરીરમાંથી ખેદ અને ચિંતા તાવની વરાળની પેઠે ભભૂકી રહ્યાં હતાં.

તે ગુપચુપ એક જ દિશા તરફ ડગલાં ભરતો હતો — જ્યાં સીન નદીનો પ્રવાહ સૌથી વધુ વેગવંત છે. બે પુલો નજીક આવી ગયા હોવાથી તથા પટ બંને બાજુથી થોડો સાંકડો થઈ જતો હોવાથી, ત્યાં આગળ પાણી વિચિત્ર ગડીઓ અને કરચોલીઓ પાડતું તથા વળાંકો લેતું વહે છે. ખારવા — ખલાસીઓ એ ભાગથી જટલા ડરે છે, તેટલા કથાથી નહિ. તેમાં પડેલા માણસો ફરી કદી દેખાતા જ નથી. ભલભલા તરલીયાઓ તેમાં ડૂબી ગયા છે.

જવર્ટ પુલની કિનારી ઉપર કોણી ટેકવી દીધી; પછી દાઢો બંને હાથમાં રાખી એ પાણીના ઉછાળા તરફ જોઈ રહ્યો.

જવર્ટ તીવ્ર વેદનામાં હતો.

થોડા કલાક થયાં તે પોતાની સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠો હતો. તેનું મગજ અમુક ચીલાઓમાં જ વિના શેકટોક કામ કરતું આવેલું હોવાથી, બધી બાજુથી અંધ અને એક સીધી લીટીમાં જ આરપાર જોનારું હતું. તેના ઉપર ભય, વાસના, વિકારનાં પડળ કે વાદળ કદી ઘેરાયાં ન હતાં. તેનો અંતરાત્મા જવો હતો તેવો જ સ્થિરપણે ઝળહળતો રહેતો.

પણ આજે તે દ્વિધામાં — ગંભીર દ્વિધામાં પડી ગયો હતો. હંમેશાં એક માર્ગ દેખનારાને આજે બે માર્ગ દેખાતા થયા હતા. અને તેથી તે ચોંકી ઊઠ્યો હતો. એ બેમાંથી કયો રસ્તો ખરો? તેણે — જવર્ટે કયો રસ્તો લેવો જોઈએ?

પોતાનું જીવન તેણે એક ગુનેગાર તરફથી બક્ષિસ મેળવ્યું હતું; તેણે તે ઋણ સ્વીકાર્યું હતું અને તેના બદલામાં એને ન્યાયના પંજમાંથી મુક્ત

કર્ષો હતો. પરંતુ ન્યાયના હાથારૂપ બનનારો એ રીતે ન્યાય વિકૃત થાય તેવું પગલું ભરી શકે? પોતાની વૈયક્તિક લાગણીઓને સામાજિક કર્તવ્ય બજાવવામાં આડે આવવા દઈ શકાય? અને છતાં, આજે પોતાની વૈયક્તિક લાગણીઓને આગળ કરીને જ તેણે જાણે સામાજિક કર્તવ્ય અને તેથી પણ વધુ કાંઈક ઉચ્ચ કર્તવ્ય બજાવ્યું હોવાનો આત્મસંતોષ તેને કેમ થતો હતો?

તેને એક જ વાતની નવાઈ લાગતી હતી કે, જન વાલજનને તેને જીવતો જવા દીધો હતો. અને તેથી પણ વધુ બળતરા એ થતી હતી કે તેણે, જાવડે, જન વાલજનને જતો કર્યો હતો!

તેણે જન વાલજનને જતો કરવો જોઈતો હતો? એ તો ખોટું જ હતું. એમ કરીને તો સામાજિક કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી જેને માથે હતી તે માણસ એક ગુનેગારથી પણ હલકો ઊતર્યો કહેવાય! તો શું, રૂ દ લ હોમ આર્મમાં પાછા જઈ જન વાલજનને કેદ પકડાવી દેવો? હા, કરવું તો એ જ જોઈએ. પણ એ તેનાથી થઈ શકતું નહોતું. કશુંક જાણે તેમ કરવા જતાં તેનો હાથ પકડીને રોકી રહ્યું હતું.

એ કશુંક શું હતું? અદાલત, રાજ, પોલીસ અને રાજસત્તા એ સિવાય પણ બીજું કંઈ પાછું દુનિયામાં છે ખરું?

જન વાલજન એક ગુનેગાર; કાયદાએ તેને દલિત બનાવ્યો છે. જાવડે એક સત્તાધીશ; કાયદાએ તેને કઠોર બનાવ્યો છે. કાયદાની જ પેદાશ એવા એ બે જણ આજે પણ કાયદાની ઉપરવટ પોતાની જાતને મૂકવાની હદે આવ્યા હતા, એ વસ્તુ ભયાનક નહોતી?

જન વાલજનની વર્તણૂકને તે કશું નામ આપી શકતો ન હતો. અત્યાર સુધી તેની જાણમાં મનુષ્ય જે રીતે વર્તતો આવ્યો છે, તે બધા કાયદા જાણે આ માણસે ધૂળમેળા કરી નાખ્યા હતા. તેણે તેને જીવતો જવા દીધો હતો. જન વાલજન ગુનેગારની રીતે બિલકુલ વર્ત્યો ન હતો. જન વાલજનની પાછળ તેને પાછો મોં. મેડલીન દેખાયો. તેનાં જે જે કૃત્યોને તેણે મૂર્ખામી ગણી કાઢ્યાં હતાં, તે બધાં કૃત્યો તેને હવે વાસ્તવિક લાગવા માંડ્યાં. મોં. મેડલીન અને જન વાલજન બંને મળીને એક આદરપાત્ર વ્યક્તિ જ બની રહેતી હતી. પણ આ શું? એક ગુનેગાર માટે જાવડેના મનમાં આદરભાવ ઊભો થવા લાગ્યો? છતાં એ વસ્તુ નકારવી પણ તેને એટલી જ અશક્ય લાગતી હતી!

આ ગુનેગાર દયાળુ હતો, આ ગુનેગાર માયાળુ હતો, આ ગુનેગાર પરોપકારી હતો, આ ગુનેગાર સેવાભાવી હતો, આ ગુનેગાર અપકારનો બદલો લે મિ○-૨૭

ઉપકારથી વાળતો હતો, વેરનો બદલો ક્ષમાથી વાળતો હતો, અને શત્રુનો નાશ કરવા કરતાં પોતાની જાતનો નાશ કરવાનું પસંદ કરતો હતો !

પણ એ વસ્તુ નાનીસૂની છે? એ વસ્તુનું કશું જ મહત્ત્વ નથી? એ વસ્તુ તો દેવદૂતોમાં જોવા મળે! તેની શું ધરતી ઉપર કશી જ કિંમત નથી?

ઘોડાગાડીમાં તેની સાથે બેસીને તે જ્યારે જઈ રહ્યો હતો, ત્યારે વીસ વીસ વખત તેને તેના ઉપર તૂટી પડીને તેને ખાઈ જવાનું મન થઈ આવ્યું હતું — અર્થાત્ પહેલે જ પોલીસથાણે ખબર આપી તેને સોંપી દેવાનું. ફેટલી સીધીસાદી વાત હતી? પછી પોતાને રસ્તે પોતે ચાલ્યો જાત, અને કાયદો તેનું જે કરવું યોગ્ય હોત તે કરત. પણ એમ કરનારો જાવર્ટ ખરેખર જીન વાલજીનની તુલનામાં મોટો બન્યો હોત કે નાનો? — અરે છેક જ તુરંદ બની રહ્યો હોત; અને તેની પોતાની જ નજરે !

જાવર્ટનું હૃદય અત્યારે કારમી ઊથવપાથલ અનુભવી રહ્યું હતું. અત્યાર સુધી ન અનુભવેલા એવા ભાવો અને વિચારો તેને તળે-ઉપર કરી રહ્યા હતા. એ ભાવો અને વિચારો તેને વધુ સારા લાગતા હતા! પોતાનો જૂનો સદ્ગુણ તેને અપૂર્ણ લાગતો હતો. તેના અંતરમાં એક નવી જ દુનિયા દેખા દઈ રહી હતી. એ દુનિયામાં ગુનો અને સજા કરતાં અપકારના બદલામાં ઉપકાર, દયાભાવ, ક્ષમાભાવ વગેરે આચારો વધારે ઉજ્જવળ બની પ્રકાશતા દેખાતા હતા. એ દુનિયામાં માણસ એક વાર ગુનો કરવાથી હંમેશને માટે શાપિત બની રહેતો નથી; ઈશ્વરની અપાર કરુણા અને ઉદ્ધારક શક્તિ હેઠળ ગુનેગાર પણ જાણે પશ્ચાત્તાપની ભઠ્ઠીમાં તવાઈને નિર્ભજ — નિર્દોષ બનીને બહાર નીકળે છે! ઈશ્વર પોતાનાં સંતાનોને અદાલતના કાયદાઓથી ન્યાય નથી ચૂકવતો, પણ પોતાના જુદા જ કાયદાઓથી! અને એ કાયદાઓથી માણસ જાણે પવિત્ર, સદાચારી, ઉત્તમ બની જાય છે. માણસના કાયદાઓથી તો તે વધુ ને વધુ નપાવટ બનતો જાય છે.

ઈશ્વરની અદાલતે આ માણસને ક્યારની માફી જક્ષી દીધી છે. એ માણસ તો હવે શત્રુને પણ હસતે મોઢે જવા દે એવો સંત બની ગયો છે. તેને હવે ફરીથી જેલમાં પૂરી, લશ્કરી વહાણ ઉપર ગુલામ બનવા, જાનવરથી પણ હલકો બનવા, કેમ કરીને મોકલી શકાય? શા માટે મોકલવો જોઈએ?

જીન વાલજીન જાવર્ટને એક ક્ષણમાં બંદૂકની ગોળીથી ઉડાવી દઈ શકતો હતો, તથા પોતાની જાતને હંમેશને માટે સુરક્ષિત બનાવી દઈ શકતો હતો. છતાં તેણે તેમ ન કરતાં તેને છૂટો મૂક્યો. એમ કરીને તેણે શું કર્યું?

પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું ? ના, ના. તેણે સામાન્ય અર્થના કર્તવ્ય કરતાં વધુ ઉચ્ચ એવું કાંઈક કર્યું હતું. અને પોતે પણ તેને છૂટો જવા દઈને શું બજાવ્યું ? કર્તવ્ય ? ના, કર્તવ્ય કરતાં પણ કંઈક વધુ ઉચ્ચ એવું ! અને ઉચ્ચ એ માટે કે તે ઈશ્વરની અદાલત — ઈશ્વરના કાયદા અનુસાર હતું.

આજના દિવસ સુધી તે પોતાના પોલીસ-વડા મોં. ગિસ્કેટથી ઉચ્ચ અધિકારવાળું કોઈ હોય એમ જાણતો જ ન હતો. આજે હવે તેના કરતાં પણ વિશેષ ઉચ્ચ અધિકારી એવો ઈશ્વર તેના જીવનમાં અણધાર્યો જ સામે આવીને ઊભો હતો, અને તેથી તે મૂંઝાઈ ગયો હતો.

કોઈ અજાણી વસ્તુ માથે આવીને ઝઝૂમી રહે, અને પોતે ગુપચુપ તેને વેઠી લે, એવી તેને દેવ નહોતી.

આ મૂંઝવણમાંથી તેને નીકળવાના બે માર્ગો જ દેખાતા હતા. એક તો જીન વાલજીન પાસે મક્કમતાપૂર્વક જવું અને તે ગુનેગાર માણસને બંદીખાનાને હવાલે કરી દેવો, અને બીજો —

જવર્ટનું માથું આ બીજો રસ્તો વિચારતાં જ ટટાર થઈ ગયું. તે સીધો, પાસેના પોલીસથાણ તરફ ગયો.

જવર્ટે ત્યાં જઈ પોતાનું કાર્ડ બતાવ્યું અને પછી દેબલ ઉપર બેસી લખવા માંડ્યું—

“પોલીસ સર્વિસ માટે થોડાં આવશ્યક સૂચનો.”

૧ : હું વડા અધિકારીને નીચેની બાબતો ઉપર લક્ષ આપવા વિનંતી કરું છું.

૨ : તપાસ પછી કેદીઓને જોડા કાઢી ખુલ્લા પગે ફરસ ઉપર લાંબો વખત ઊભા રહેવું પડે છે, તેથી ઘણાને થરદી થઈ જાય છે. પરિણામે ઈસ્પતાલનું ખર્ચ માથે પડે છે.

૩ : કોઈ ગુનેગારનો પીછો પકડવાનો હુકમ થાય, ત્યારે અગત્યના કિસ્સાઓમાં બે અફસરની નિમાણૂક કરવી : એક પેલા ગુનેગાર ઉપર નજર રાખે, અને બીજો પહેલા અફસર ઉપર જ; જેથી એક જણ નબળો પડી જાય, તો બીજો તેની તપાસ રાખે અને તેનું સ્થાન લે.

૪ : ...કેદખાનામાં કેદી ખુરશીની કિંમત આપે તોપણ તેને ખુરશી રાખવા દેવામાં આવતી નથી, તેનું કારણ સમજી થકાય તેવું નથી.

૫ : નામ પોકારનારા કેદીઓ જે કેદીનું નામ પોકારે, તેની પાસેથી મહેનતાણના બે સૂ લે છે. આ ચોરી છે.



૬ : જેલમાં વણાટકામ વખતે એક તાર રહી જાય, તો ઠેકેદાર દસ સૂ કેદી પાસેથી કાપી લે છે. આ ખોટ્ટાઈ છે. કારણ કે કપડું તેથી ખાસ બગડતું નથી.

જાવડું

ફર્સ્ટ ક્લાસ ઈન્સ્પેક્ટરોનો વર્ગ

...,થાણા ઉપર

જૂન ૭, ૧૮૩૨, સવારના એક વાગ્યે.

આ કાગળની ગડી કરી, ઉપર વડા અધિકારીનું નામ લખી, તેણે ટેબલ ઉપર મૂક્યો. અને પછી તે બારણું વાસીને બહાર નીકળ્યો. ત્યાંથી તે પાછો નદીની ઉપર જે જગાએ અત્યાર સુધી ઊભો રહ્યો હતો, ત્યાં જ આવીને ઊભો રહ્યો.

અંધારું ઘેર હતું. મધરાત પછીનું કાળચોધડિયું ધૂધવી રહ્યું હતું. વાદળોથી તારા ઢંકાઈ ગયા હતા. આકાશ એક કારમી બખોલ જેવું લાગતું હતું. નીચે ઊછળતા પાણીનો ખળભળાટ સંભળાતો હતો, પણ બીજું કશું દેખાતું ન હતું.

થોડી વાર તે સ્થિર ઊભો રહ્યો. પછી તેણે પોતાનો ટોપો કાઢીને બાજુએ મૂક્યો, અને ત્યાર બાદ તે પુલની કમાન ઉપર સીધો ઊભો થઈ ગયો. એક જ કૂદકો, અને સીધો અંધારામાં ! એક ધબકો. પછી શું થયું, એ તો એ કૂદકો મારનાર જાણે, અથવા એ અંધારું જાણે.

૧૦૦

ચૌર, બદમાશ !

વાચકને ત્રીજા પ્રકરણવાળી મોંટફ્રમેલ થહેરના ભૂતની વાત યાદ હશે. રસ્તો સમારનાર બુવાદુલે એ ભૂતને જોયું હતું, તથા તેણે દાટવા ખજાનાનો પત્તો મેળવ્યો હતો, એમ લોકો માનતા હતા. થેનારડિયરે દારૂ પાઈ તેની પાસેથી એટલી વાત તો કઢાવી હતી કે, ભૂત તો નહિ, પણ બુવાદુલનો વડાણ ઉપરનો કોઈ સાથી ખરેખર એક દિવસ પાસેના જંગલમાં કયાંક કશું દાટી ગયો છે, અને બુવાદુલે તે જગ્યા શોધવા આકાશ-પાતાળ એક કર્યા હતાં, પણ કશું હાથ આવ્યું ન હતું.

ત્યાર પછી પણ બુવાદુલ વખત મળે ત્યારે જંગલમાં કયાંક ને કયાંક ખોદકામ ચાલુ રાખતો; અને કશું ન મળતું ત્યારે ત્યાં જતા. એકલવાયા

ફોઈ વટેમાર્ગના ખિસ્સામાં ‘ખોદકામ’ કરી લેતો. આમ તેની જિંદગી હવે વાટ-સમારકામ કરનારાની અને વાટ-પાડુની, એમ બેવડી બની રહી હતી. દાટેલા ખજાનાની તેની શોધ કદી બંધ પડી જ નહિ !

એક દિવસ સવારના ભજનાખજાના સમયે તે પેતાનો રસ્તો સમારવાના કામે જવા નીકળ્યો હતો. તેને બે ગામોની વચ્ચે જંગલ તરફનો રસ્તો સમારવાનું કામ મળ્યું હતું. એવામાં તેણે એક માણસને ઝાડીમાં આગળ જોયો. પ્રકાશ ઝાંખો હતો, તેથી માત્ર તેની પીઠ જ તેને દેખાઈ હતી. અને બંને વચ્ચે અંતર પણ ઘણું હતું; છતાં બુલાદુવની દારૂથી ભીંજાયેલી રહેતી યાદરસ્તને પણ એટલું તો સ્ફુર્યું જ કે, તેણે એ માણસને પહેલાં ક્યાંક જાયેલો છે ! તેના હવાયેલા મગજે ઝપાટાબંધ આંકડા જોડવા માંડ્યા અને ગણતરીઓ કરવા માંડી. એ માણસ આ તરફનો નહોતો, અર્થાત્ તે બહારથી આવ્યો હશે. પગે ચાલતો જ, કારણ કે, મોંટફરમેલ તરફ એક પણ ભાડાની કોચગાડીનો પસાર થવાનો આ સમય નહોતો. અર્થાત્ તે રાત દરમ્યાન ચાલતો આવ્યો હશે. તે ક્યાંથી આવ્યો હોય ? દૂરથી તો નહિ જ. કારણ કે તેની પાસે પોટલી - પેટકું કશું નહોતું. અલગ્રત્, પેરિસથી જ ! પણ પેરિસનો માણસ રાતે પણ ચાલતો આવી જંગલમાં શું કરે ?

બુલાદુવને ખજાનાની વાત ઉપર પહોંચવું જ પડ્યું; અને તરત તેના મગજમાં એક દીવો પ્રગટ્યો ! કેટલાંય વર્ષ પહેલાં આ જંગલમાં જ તેને કોદાળા-પાવડાવાળા માણસનો ભેટો થયો હતો. તે માણસ બરાબર આવો જ હતો; અરે, આ જ હતો !

આટલો વિચાર કરવા જતાં તેનું માથું થોડું નીચું નમી ગયું હતું. પછી જ્યારે તેણે માથું ઊંચું કર્યું, ત્યારે પેલો માણસ અલોપ થઈ ગયો હતો.

પણ બુલાદુવ અત્યારે જીવતો — જાગતો હતો ! તેણે તરત તીકમ હાથમાં રાખ્યો, — જરૂર પડે તો જમીન ખોદવા અને જરૂર પડે તો ખોપરી ફોડવા ! બાકીનાં ઓજારોને બાજુએ મૂકી, તે સીધો પેલાનું પગેરું કાઢતો કાઢતો તેની પાછળ ચાલ્યો.

થોડેક દૂર કલ્પનાથી તેની પાછળ પાછળ તે ચાલ્યો, તેવામાં સૂર્યોદય થયો અને જ્યાં ધૂળ હતી ત્યાં તેને ક્યાંક ક્યાંક પગલાં પડેલાં દેખાયાં. જ્યાં છોડવા હતા, ત્યાં તે તાજ જ પગ નીચે છુંદાયેલા દેખાયા; અને આસપાસ કેટલીક ડાળીઓ તોડેલી કે નમાવેલી પણ નજરે પડી. બુલાદુવને પેલાનો પીછા આવા ગાઢ જંગલમાં બરાબર પકડી રાખતાં મુશ્કેલી પડવા માંડી;

પણ જ્યાં જ્યાં કંઈક ચિહ્ન મળતાં, ત્યાં તેને અચૂક પેલો માણસ આગળ ગયાની ખાતરી થતી જ.

થોડે દૂર જતાં એક ટેકરા જેવું આવ્યું. બુલાદુલે ત્યાં એક ઝાડ ઉપર ચડી આસપાસ નજર કરી જોઈ. અચાનક તેને પેલો માણસ નજરે પડ્યો. પણ પાછો ઊંચાં ઝાડોમાં તરત દેખાતો બંધ થયો. પરંતુ બુલાદુલને એ દિશાની ખબર હતી. તે તરફ એક જગાએ એક ઝાડના થડ ઉપર ખીલો કોકી પતરા જેવું લગાવેલું તેના જોવામાં આવ્યું હતું તથા પાસે જ વરસોથી (ત્રીસ વર્ષથી તો ખરો જ) પથરાનો એક ઢગલો એક જગાએ કોઈકે કશા પ્રયોજનસર કરેલો પણ તેના જોવામાં આવ્યો હતો. એ માણસ એ દિશામાં જ જતો હતો. અને એ ઢગલો તથા પેલું થડ ઉપરનું પતરું આ જંગલમાં ચોક્કસ સ્થળ બતાવતી નિશાનીઓ જ હતી !

બુલાદુલ હવે ઝાડ ઉપરથી ઊતરવાને બદલે સીધા સરકયો જ ! એ જગાએ કેવી રીતે જવાય તેની તેને ખબર હતી. પણ ઉતાવળમાં તેણે સીધી લીટીમાં જ જવાનું ઠીક માન્યું, અને એ તેની ભૂલ થઈ. વરચે જરા પણ આગળ ન વધાય તેવી ઝાડીઓ અને ઝાંખરાં આવતાં હતાં.

છતાં તે છોવટે પેલે સ્થળે પહોંચ્યો તો ખરો જ. પણ ત્યાં કોઈ ન હતું. પેલો પથરાનો ઢગલો જમનો તેમ ત્યાં પડેલો હતો, કોઈ તેને ઉપાડી ગયું ન હતું ! પણ પેલા ખીલો જડેલા પતરાવાળા ઝાડના મૂળ આગળ તાજી જ ખોદેલી જમીન તેને દેખાઈ. અને એક કોદાળો પણ ત્યાં પડેલો હતો. તે કોદાળો ત્યાં ભૂંડી જવાયો હતો કે જાણી જોઈને રહેવા દેવામાં આવ્યો હતો ? એ ખોદેલી જમીન આગળ થોડું ખોતરી જોતાં જ તેને એ પ્રશ્નનો જવાબ મળી ગયો. એ ખાડામાં જે કંઈ હતું તે હંમેશને માટે કાઢી લેવાયું હતું; એટલે હવે કોદાળો પણ ત્યાં જ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો !

બુલાદુલ બંને મૂકીઓ હવામાં ઉગામીને બોલ્યો, “સાલો ચોર, બદમાશ !”

## જેમાં દરદીઓ પણ હુમલાખોર બનવા તાકે છે!

મેરિયસ ઘણા દિવસ સુધી નહિ મરેલા - નહિ જીવતો એવી હાલતમાં રહ્યો. કેટલાંય અઠવાડિયાં સુધી તો તેને સનેપાત સાથેનો તાવ જ લાગુ રહ્યો. તેની ખોપરી ઉપર જે કારમા ઘા થયા હતા, તેનું એ પરિણામ હતું. તાવના ઘેનમાં અને ગાંડપણમાં તે રાતોની રાતો સુધી કોસેટનું નામ બોલ્યા કરતો.

કેટલાક ઘા એવા ઊંડા હતા કે, ઋતુના દરેક ફેરબદલા સાથે તે દાકતરને તથા દરદીનાં સગાંવહાલાંને ભારે ચિંતા ઉપજાવતા. દાકતર કહ્યા જ કરતો કે, દરદી જરા પણ ઉશ્કેરાય નહિ તે જોતાં રહેજો. પણ કોસેટના નામ સાથેનો ઉશ્કેરાટ કે જે તેની બેભાન અવસ્થામાં પણ અંદરથી જ ઊભો થતો હતો, તેને શી રીતે સાચવી લેવાય?

ઘા ધોવા અને ફરી પાટાથી બાંધવા એ એક ભારે કામ હતું; અને નોકર કહેતો તેમ આખા ઓરડા જેટલું કાપડ અને પીપ ભરીને બોશન એક એક વખતે વપરાતાં. જ્યાં સુધી મેરિયસની જોખમભરેલી સ્થિતિ કાયમ રહી, ત્યાં સુધી દાદા જીલ્લોર્નમન્ડ પણ તેની પથારીની પાસે જ, નહિ જીવતા કે નહિ મરેલા, એવી સ્થિતિમાં જ શૂનમૂન બેસી રહેતા.

દરરોજ, અને કોઈ કોઈ વાર દિવસમાં બે વખત એક સારાં કપડાં પહેરેલા, ધોળા વાળવાળો સદ્ગૃહસ્થ મેરિયસની ખબર પૂછવા ઘરને દરવાજો આવતો અને પાટા બાંધવા એક બાજુ રૂંછાંદાર બનાવેલા કાપડનો વીંટો મૂકી જતો.

છેવટે, સાતમી સપ્ટેમ્બરને દિવસે - બરાબર ચાર મહિના પછી - દાકતરે મેરિયસને ભયમુક્ત જાહેર કર્યો. હવે તેણે શક્તિ પાછી મેળવવા આરામ કરવાનો હતો. જોકે, ખભાની હાંસડીનું તૂટેલું હાડકું જોડાનું થાય તે પહેલાં અકસ્માત ધક્કાઓ ન લાગે તે કારણે મેરિયસને વધુ બે મહિના આરામખુરશીમાં જ સ્થિર બેસી રહેવાનું થ.યું. ઘણી વાર આવો એકાદ ઘા છેવટે પડ્યો તો બાકી રહે છે.

જોકે, આ લાંબી બીમારી અને પથારીવશતાને કારણે તે પોલીસના હાથમાં પકડાતો બચી ગયો. ફ્રાન્સમાં પણ સરકારનો ભભૂકેલો ગુસ્સો છ

મહિનામાં તો શાંત પડી જ જાય! આવાં દંગલોમાં દરેક જણ એવી રીતે ભળેલું હોય છે કે, સરકારે પછી આંખમીંચામણાં કરવાં જ પડે છે.

દાક્તરોએ ધાયલ થયેલાઓની ખબર પોલીસને આપી દેવી, એવો જ હુકમ પોલીસ-વડાએ કાઢ્યો હતો, તેની સામે સૌએ નારાજી દર્શાવી હતી, અને સૌથી પ્રથમ તો રાજાએ પોતે જ દર્શાવી હતી. એટલે છેવટે યુદ્ધના મેદાનમાં જોઆ કંદ પકડાયા હતા, તેમની સામે લશ્કરી અદાલતમાં કામ ચલાવીને જ સંતોષ માનવામાં આવ્યો.

ડોસા જીલ્લોનાર્મન્ટે આ આખા સમય દરમ્યાન દાક્તર અને ઘરનાં માણસોના નાકમાં દમ આણી દીધા હતા. અને દાક્તરે જ્યારે મેરિયસને ભયમુક્ત જાહેર કર્યો, ત્યારે તો તેમણે સૌ વચ્ચે નાચી-કૂદીને પોતાના હજૂરિયાને મોટી બક્ષિસ આપી દીધી; અને પછી કોઈ ન જુએ તેમ એક ખૂણામાં ઘૂંટણિયે પડી તે પ્રાર્થના કરવા લાગી ગયા. અત્યાર સુધી તે ઈશ્વરને માનતા નહિ કે તેનું નામ પણ સહન કરતા નહિ.

મેરિયસને જેમ જેમ સારું થતું ગયું, તેમ તેમ ડોસાનો આનંદ માઝા મૂકવા લાગ્યો. ઘરની દાસીને એક વાર તેમણે પકડીને પોતાના ખોળામાં બેસવાનો હક આપી દીધો. પડોશની એક જુવાન સ્ત્રીને તેમણે વગર કારણે એક કીમતી ભેટ મોકલાવી, અને તે કારણે તેના પતિએ તે બિચારી નિર્દોષ પત્નીની ખબર લઈ નાખી. ડોસા મેરિયસને ‘મોંશ્યેર બેરન સાહેબ’ કહીને જ સંબોધતા અને વારંવાર ‘કાંતિ ઝિદાબાદ’ના પોકારો પણ કર્યા કરતા હતા!

પણ મેરિયસ! મેરિયસ જ્યારથી ભાનમાં આવ્યો ત્યારથી તેણે કોસેટનું નામ મોંએ લાવવું છોડી દીધું હતું; પણ અંતરમાં એક મોટી હોળી સળગતી કરવા માટે જ! કોસેટને લગતા છેવટના બધા બનાવોનાં ચિત્રો તેની આંખ સમક્ષ ધૂમ્યા જ કરતાં; અને અત્યારે તે ક્યાં હશે કે શું કરતી હશે તેની મોંએ ન બોલી શકાતી ચિંતા જ તેને અધીરો બનાવી રહી હતી. જીવન અને કોસેટ એ બે વસ્તુઓ તેને માટે અવિભાજ્ય હતી; અને જોઆ તેને જીવતો રાખવા પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે બધાના પ્રયત્નોને તે અંતરથી હસી કાઢતો હતો. કોસેટ વગર તેને કશું ખપતું ન હતું – જીવન પણ!

અને તેથી જ તે તેના દાદાની બધી માયાળુતા, બધી ચિંતા, અને બધાં લાડ તરફ ધિક્કારની નજરે જ જોતો. પોતાના પિતાનું મરણ બગાડનાર એ દાદા તરફ તે વેર લેવા જ ઉત્સુક થઈ રહ્યો.

જેમાં દરદીઓ પણ હુમલાખોર બનવા તાકે છે ! ૪૨૫

મોં. જીવેનોર્મન્ડ પણ બહારથી કશું દેખાવા દીધા વિના મનની અંદર સમજવા લાગ્યા હતા કે, ભાનમાં આવ્યા પછી મેરિયસે એક વાર પણ તેમને ‘બાપુ’ કહીને સંબોધ્યા ન હતા.

ટૂંકમાં, એક કારમી કટોકટી નજીક આવી રહી હતી.

મેરિયસની નજર સામે તો તેના બચપણના અક્કડ કઠોર દાદા જ હતા; એટલે જો દાદા ફરીથી કોસેટની વાતનું ના પાડે, તો તરત જ બધા પાટા-પિડા તોડી નાખી, બધા ઘા ફરીથી લોહી વહેતા કરી મૂકવાનો તથા ખભાનું ઢાડકું ફરીથી છૂટું પાડી દેવાનો અને ખાવાપીવાનું બંધ કરી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કરવા માંડ્યો હતો ! કોસેટ મળે તો જ જીવવું છે, નહિ તો નહિ જ !

અને હુમલાની એ કારમી ક્ષણ એક વખત તેના હાથમાં આવી જ પડી.

એક દિવસ દાદા જીવેનોર્મન્ડ દવાની શીશીઓ વગેરે ખસેડાતી હતી તે વખતે મેરિયસના મોં ઉપર ઝૂકીને વહાલથી બોલ્યા, “ બેટા, મેરિયસ, હવે તારે જલદી ઊભા થવું હોય, તો આવી હલકી કે નરમ ચીજો ખાવાને બદલે, કંઈક ભારે—ધૃષ્ટ ચીજો ખાવાની શરૂ કરવી જોઈએ.”

મેરિયસની શક્તિ હવે ધીમે ધીમે પાછી આવતી ગઈ હતી. તેણે હવે પથારીમાંથી એકદમ બેઠા થઈ, દાદા સામે સળગતી આંખે નજર કરી અને કહ્યું, “ તો પછી મારે તમને એક વાત સંભળાવવાની છે, તે પણ હવે સંભળાવી દેવી જોઈએ.”

“ કઈ વાત, વારુ ? ”

“ એ કે, મારે પરણવું છે.”

“ હું પહેલેથી જાણતો જ હતો.” ડોસા એકદમ ખડખડાટ હસીને બોલ્યા.

“ શું જાણતા હતા ? ”

“ એ જ કે, તને તારી એ છોકરી પરણાવવાની જ છે.”

મેરિયસ કશું ન સમજાયાથી, દાદા સામે નવાઈ પામી જોઈ રહ્યો. દાદાએ પણ આગળ ચલાવ્યું, “ હા, હા; તને તારી એ રૂપળી સુંદર છોકરી મળશે જ. દરરોજ તે એક ઘરડા સદ્ગૃહસ્થના રૂપમાં તારી ખબર કાઢવા આવે છે. તું ઘાયલ થયો ત્યારથી તેણે પોતાનો સમય રડવામાં અને પાટાનું રૂંછાણું લૂગડું તૈયાર કરવામાં જ ગાળ્યો છે. મેં પણ તપાસ કરાવી છે. તે રૂ દે ચ હોમ આર્મ નં. ૭ માં રહે છે. ઠીક, તો હવે આપણે તૈયાર છીએ ! તું તેને

પરણવા ઈચ્છે છે, તો અમે તને તે છોકરી જ પરણાવવાનો છીએ, બેટમજી! તમે તમારું કાવતરું ગોઠવી રાખ્યું હતું—આપણે આ ઘરડા બબૂયક દાદાને આ વાત કરીને બડકાવી મૂકીશું! એટલે મેં તને શીરો ખાવાની વાત કરી ત્યારે તો જવાબ આપ્યો, ‘મારે પરણવું છે!’ તમે વકીલ સાહેબ, એટલે દાદા ના પાડે તો શી દલીલો કરવી છે, દાદાનાં શીંગડાં શી રીતે પકડીને તેમનું માથું આમળવું છે, એ બધું પણ વિચારી રાખ્યું હતું, ખરું? પણ દાદો તમારા કરતાં મજાથી નીકળ્યો! દાદો કહે છે, એ જ છોકરી મારે તને પરણાવવી છે! હવે દાદાની પૂંછડી શી રીતે આમળવા મળશે? બેટમજી, હું પણ ચાલાક માણસ છું. લાડકા દીકરા સાજા થઈને લાત મારવા તૈયાર થાય, ત્યારે મારા ઘરડાં હાડકાં શી રીતે સંભળી લેવાં, તેનો વિચાર મેં કરી જ રાખ્યો છે. મેં બધી જ તપાસ કરાવી છે. તે સુંદર છે, મહેનતુ છે, પ્રેમાળ છે. જો તું સાજો ન થયો હોત, તો ત્રણ ઠાઠડીઓ સાથે નીકળવાની હતી! તેની ઠાઠડી પણ મારી ઠાઠડીની પાછળ પાછળ જ આવી હોત તું જરા સાજો થયો, એટલે મારો વિચાર તો તેને મારી જાતે ઉપાડી લાવીને તારી પથારી ઉપર બેસાડી દેવાનો ક્યારનો થઈ ગયો હતો. પણ તારા બાપની બહેન છોકો ખાઈને મરી જાત. તારું થયીર તારા ઘાની સારવારને કારણે રાત-દહાડો બેતુતીયાંથ સમય ખુલ્લું જ રાખવું પડતું. બેટમજી, તમે ધાવણા હશે ત્યારે જોવા હશે તેવા દિગંબર દશામાં જ તમને રાખવા પડના. એ સ્થિતિમાં સદગુહરથોની કુંવારી છોકરીઓ તમારી પાસે શી રીતે આવે વારુ? અને દાક્તર પણ શાના પરવાનગી આપે? લોહી અને હાડકાં દેખીને નાજુક સ્ત્રીઓ બેભાન થઈ જાય એની તને ખબર છે, બેટા ખવીસ? જુવાન છોકરી સામે રજૂ થવા માટે બાંદૂક અને તરવારના ઘા કરતાં ફૂલ-અત્તર અને રેશમ જેઈએ, સમજ્યા? પણ હવે એ વાત શા માટે કરવી? હવે મારી જ મરજી છે કે, તારે એ છોકરીને પરણવું જ પડશે, સમજ્યો? હવે તું કહે કે મારે બ્રહ્મચારી રહેવું છે, તોપણ તારો આ દાદો તને એક ઘડી કુંવારો રાખવા માગતો નથી. હું બધું સમજું છું, બેટમજી. હું મારી સગી આંખે જોતો હતો કે, તું મને જરા પણ ચાહતો નથી. હું વિચાર જ કર્યા કરતો હતો કે આ જાનવર મને ચાહે તે માટે મારે શો ઉપાય કરવો? મને તરત સમજાઈ ગયું કે, આપણા હાથમાં કૉસેટ છે, હવે બેટમજી ક્યાં જશે? આપણે કૉસેટ તેના હાથમાં મૂકીશું, એટલે બેટમજીને દાદા ઉપર ખુસ થવું જ પડશે! તો તો માન્યું હતું કે દાદા કૉસેટનું નામ સાંભળીને જ બૂમબરાડા પાડી ‘ના’, ‘નહિ બને’ એમ જ કહેશે, અને તમને પણ દાદા ઉપર બધું ઝેર

ઓઠવાની તક મળશે! પણ બેટા, તું મારા આંધળાનું રતન છે, એ તને ક્યાં ખબર છે? તારે કૉસેટ જ જોઈએ છે ને? તો લે લેતો પરવાર. બેટા, તું તારી પ્રિયતમાને મેળવ, જોથી મને મારો લાડકો મેરિયસ મળે ! ”

આટલું બોલતાંમાં તો ડોસા ડૂસકે ડૂસકે રોઈ પડ્યા. તેમણે મેરિયસનું માથું પોતાના હાથમાં લીધું અને પોતાની દૂબળી છાતી ઉપર દાબ્યું. તેની સાથે જ મેરિયસ પણ છૂટે મોંએ રડી પડ્યો. “બાપુ!” તે એટલું જ બોલી શક્યો. “હું, તો તું મને ચાહે છે, ખરેખર બેટા ? ”

બંનેનાં ગળાં રૂંધાઈ ગયાં હતાં. કોઈ હવે આગળ બોલી શકે તેમ નહોતું. પણ એમનાં રેલે વહેતાં આંસુ જ બધા જવાબો આપી રહ્યાં હતાં.

થોડી વાર પછી મેરિયસે દાદાના હાથમાંથી છૂટા થયા બાદ કહ્યું, “પણ બાપુ, હવે હું સાજો થયો છું, એટલે તે મને મળવા આવી ન શકે ? ”

“પહેલેથી જ જાણી લીધું છે. તું તેને કાલે જ મળી શકીશ. ”

“બાપુ ? ”

“શું છે, બેટા ? ”

“આજે કેમ નહિ ? ”

“હીક, તેં મને ત્રણ વખત એકી સાથે ‘બાપુ’ કહીને સંબોધ્યો છે; તેથી તેને આજે જ તારા ભેગી કરવામાં આવશે. ”

૧૦૨

## આજકાલનાં જુવાનિયાં !

કૉસેટ અને મેરિયસની મુલાકાતનું વર્ણન કરવાનો અમે પ્રયત્ન કરવાના નથી. કેટલીક વસ્તુઓને વર્ણવવાનું માથે જ ન લેવું જોઈએ. જમ કે સૂર્યને.

કૉસેટ ઘરમાં દાખલ થઈ, ત્યારે આખું કુટુંબ — નોકરચાકર સુધ્યાં — મેરિયસના ઓરડા આગળ ભેગું થયું હતું.

કૉસેટને જોતાં જ દાદા જીવેનોર્મન્ડે પોતાની જોરથી આવવા લાગેલી છીંક રૂમાલમાં નાક દબાવીને રોકી રાખી, અને કૉસેટ સામું જ જોયા કર્યું. પછી, “અહા ! કેવી રૂપસુંદરી ! ” એટલું બોલી તેમણે જોરથી દબાવી રાખેલી છીંકને માર્ગ આપ્યો.



કોસેટની પાછળ જ સફેદ વાળવાળો એક સદ્ગૃહસ્થ આવ્યો હતો. તે જરા ગંભીર હતો, પરંતુ તેના મોં ઉપર સ્મિત વિલસી રહ્યું હતું. એ મોંશ્યેર ફેશલવે' હતા; અર્થાત્ આપણે ઓળખીએ છીએ તે જીન વાલજીન !

દરવાને હજૂરિયાના કાનમાં ગુસપુસ કરીને કહ્યું, “સાહેબનો પોશાક સુંદર છે.”

એ બાપડો દરવાન, તે દિવસે મેરિયસનું લગભગ શબ લઈને આવેલા, ગટરના કાદવ અને પાણીમાં ખરડાયેલા, તથા મેરિયસના જ લોહીથી રંગાયેલા એ જ ડોસા હતા એવું કયાંથી કલ્પનામાં પણ લાવી શકે ?

(૧)

મોંશ્યેર ફેશલવે'એ ઓરડામાં દાખલ થયા બાદ બારણા પાસે જરા દૂર પોતાનું સ્થાન લીધું. તેમની બગલ નીચે એક પોકેટ હતું, જે એક મોટા પુસ્તક જેવું દેખાતું હતું.

“આ સદ્ગૃહસ્થ બગલમાં હંમેશાં આમ મોટાં પુસ્તક જ રાખીને ફરે છે કે શું ?” જીવેનોર્મન્ડ બાનુએ ટીકા કરી.

ડોસા જીવેનોર્મન્ડ એ ટીકા સાંભળી ગયા. તેમણે કહ્યું. “વાહ, એ કોઈ અભ્યાસી વ્યક્તિ હશે. મારા મિત્ર બુવાર્ડ પણ કોઈ દિવસ હાથમાં ચોપડી વિના ઘર બહાર નહોતા નીકળતા.”

પછી ડોસાએ નીચા નમીને મોટે આવાજે કહ્યું, “મહાશય ટ્રાન્શલવે', હું મારા પૌત્ર મોંશ્યેર બેરન મેરિયસ પોન્ટમર્સી માટે આપની સુકુમારીના હાથની માગણી કરું છું.”

મોંશ્યેર ફેશલવે' જવાબમાં તેટલા જ નીચા નમ્યા.

“બસ, માગું સ્વીકારાઈ ગયું.” દાદાએ જાહેર કર્યું. અને પછી મેરિયસ અને કોસેટ તરફ બે હાથ ઊંચા કરી, આશીર્વાદ આપવાની ઢબે કહ્યું, “બસ હવે ખૂબ પ્રેમ કરવા માંડો !”

અને એ બે જણ પણ બીજી વાર એ પરવાનગીની રાહ જોવા ન રહ્યાં. એમનું અરસપરસનું કૂજન શરૂ થઈ ગયું. “ભલા ભગવાન ! હું તમને ફરી જોવા પામી, ખરું ? તમે જ છો ને ? વાહ, આમ તે કતલ થઈ જવા કોઈ લડાઈમાં દોડી જતું હશે ? ચાર ચાર મહિના મારી શી વહે થઈ છે ? હું તમને માફી આપું છું, પણ ફરી એવું કદી ન કરવાની શરતે જ ! અત્યારે જ આ લોકો અમને તેડવા આવ્યા, ત્યારે જાણે હું મરવા જ પડી હોઉં એમ મને લાગ્યું. પણ એ તો આનંદના માર્યા વળી ! પણ હું કેવાં કપડાં પહેરીને

દોડી આવી છું? તમારા લોકો તો મને ગોબરી જ ગણતા હશે. પણ વાહ, હું જ બધું બોલ્યા કરું છું. તમે તો કાંઈ બોલતા જ નથી ! અમે હજુ ૩ ૬ ૯ હોમ આર્મમાં જ રહીએ છીએ. પણ તેઓ કહેતા હતા કે, તમારા ખભામાં તો આખી મૂઠી પેસી જાય તેવું બાકું પડી ગયું હતું, ખરું? અને કહે છે કે, તમારા માંસને દાક્તર કાતરથી કાતરતા હતા, બાપ રે ! મારું તો માથું જ ભમી જાય છે. તમારા દાદા બહુ ભલા માણસ લાગે છે. પણ જુઓ, તમારે આમ હાલવાનું નથી. શાંતિથી પડી રહે, નહિ તો દુખાશે. પણ હું અત્યારે કેટલી ખુશી થઈ છું, એ કોણ જાણે છે? પણ હું કેવી મૂરખ છું? મારે તમને કશીક વાત કરવી હતી; પણ બધું જ ભૂલી ગઈ છું ! હે, તમે ખરેખર હજુ મને ચાહો છો? પણ અમારા આ ઘરને પેલા ઘર જેવો બગીચો નથી ! જુઓ, તમારે માટે પાટાનું લીન્ટ રોજ તૈયાર કરી કરીને મારી આંગળીઓ કેવી થઈ ગઈ છે? પણ એ તમારો જ વાંક છે વળી !”

“ મારી ભલી દેવી !” મેરિયસ ગણગણ્યો.

પણ એટલામાં બધાની નજર તેમના તરફ જ કેન્દ્રિત થઈ છે એવું લાગતાં તે લોકો બોલતાં ચૂપ થઈ ગયાં. એટલે દાદા જીવેનોર્મન્ડ બધા તરફ ફરી જોરથી બોલી ઊઠ્યા, “ અરે તમે લોકો મોટેથી વાતો કેમ કરતા નથી? જરા ધોંધવ જવું કર્યા કરો, જેથી આ છે.કરાં તેમની કાલી કાલી વાતો નિરાંતે કરી શકે !”

અને પછી પોતે જ કોસેટ અને મેરિયસ પાસે જઈને ધીમેથી બોલ્યા, “ અરે, તમે તમારે ખૂબ વાતો કર્યા કરો ! ખૂબ પ્રેમ કરો ! આ તો બધાં જાનવર છે !”

જીવેનોર્મન્ડ-ફોઈ આ બે પ્રેમભર્યા હૃદયોના મિલનનું દૃશ્ય અનુભવ આંખોએ જોવા લાગ્યાં. એ નજર અદેખાઈની કે ઠપકાની ન હતી; પરંતુ સત્તાવન વર્ષની મુગ્ધા છોકરીની નિર્દોષ હર્ષ-નીતરતી નજર હતી.

દાદા જીવેનોર્મન્ડ ડોસીમાં થયેલો એ ફેરફાર જોઈ સંતોષ પામ્યા અને કોસેટ તરફ ફરીને મોટેથી બોલ્યા, “ અહા ! કેવી રૂપસુંદરી છો ! બેટમજી મેરિયસબાબા, તમે એકલા જ એને બોટી લેવાના ખરું? પણ યાદ રાખજો કે, હું પંદરેક વર્ષ જ નાનો હોત, તો એને જીતવા માટે તમારે મારી સાથે તરવાર વડે ટૂંકાવવા જોઈતું પડત !”

“ પણ હેં ભાઈ ?”

“ શું છે બાપુ ?”

“ તારે કોઈ દોસ્ત હતો ને ? ”

“ હા, કોફેરાક. ”

“ તેનું શું થયું ? ”

“ તે મરી ગયો. ”

“ વારુ. ”

આટલી પૂછપરછ પછી ડોસા તે બેની નજીક બેસી જ પડયા. પછી કૉસેટને પણ નજીક બેસાડી તેમણે તે બંનેના ચાર હાથ પોતાના કરચલી પડેલા હાથમાં લીધા :

“ વાહ, કેવી સુંદર છે ! કેવી ભલી છે ! મારાં ભુલકાંઓ, તમે ખૂબ પ્રેમ કરજો; ખૂબ ચાહજો. ગાંડાં થઈને ચાહજો. પરંતુ. ” આટલું બોલી તે સ્થયાનક અટકી ગયા, અને પછી કાળા ઠણક પડી જઈને બોલ્યા, “ શી નસીબની વાત છે ! મારી કુલ આવકની અર્ધા જેટલી તો વર્ષાસનરૂપે છે. એટલે હું જીવું ત્યાં સુધી તો બધું બરાબર છે, પણ મારા મૃત્યુ પછી — અર્થાત્ વીસ વરસ બાદ — મારાં ગરીબ છોકરાંઓ, તમારી પાસે એક ખોટો પૌસો પણ નહિ રહે. નામદાર બૅરનેસ બાનુ, આપને પછી આપના આ સુંદર ગોરા હાથોને ગંદા કામકાજ વડે ગંદા કરવા પડશે, અફસોસ ! ” આટલું બોલી ડોસાએ સાચા હૃદયથી એક ઊનો નિસાસો નાખ્યો.

“ કુમારી યુફ્રેસી ફેચલવેં છ લાખ ફ્રાંકની માલિક છે. ”

એ જીન વાલજીનનો અવાજ હતો.

“ કુમારી યુફ્રેસીની વાતને અહીં શી લેવાદેવા છે ? ” ડોસાએ ચોકીને પૂછ્યું.

“ એ હું છું; એ મારું નામ છે. ” કૉસેટે જવાબ આપ્યો.

“ છ લાખ ફ્રાંક ! ” ડોસા ભાર દઈને ગણગણ્યા.

“ ઓછા ચૌદ કે પંદર હજાર ફ્રાંક કદાચ. ” જીન વાલજીને ઉમેર્યું.

અને આટલું બોલી તેણે પોતાની બગલમાંનું પોકેટ ટેબલ ઉપર મૂક્યું. જીવેનોર્મન્ડ-ફોઈ જેને ચોપડી માનતી હતી તે !

જીન વાલજીને પોતે જ એ પોકેટ ઉઘાડ્યું. તેમાં બેંક-નોટોની થોડકીઓ હતી. તેઓએ એ બધી ગણી જોઈ. હજાર ફ્રાંકની ૫૦૦ નોટો હતી અને પાંચસો ફ્રાંકની ૧૬૮ નોટો હતી, બધા મળી ૫ લાખ ૮૪ હજાર ફ્રાંક થતા હતા.

“ એ ચોપડી બહુ સારી કહેવાય. ” ડોસી ગણગણી.

“તો તો બધું સારું ગોઠવાયું છે, નહિ વારુ, મોટાં બાનુ?” ડોસાએ ડોસી સામે જોઈને કહ્યું, “આ હરામખોર મેરિયસ, એકી સારું આવી અપ્સરા અને આવડી મોટી મિલકત પામ્યો! આજકાલનાં જુવાનિયાંને તો પોતાની મેળે જ પ્રેમ કરવા દેવો, એ વધુ સલાહભર્યું છે!”

૧૦૩

## ભૂતકાળના ઓળા

૧

દાકતરે ફેબ્રુઆરીમાં લગ્ન કરવાની પરવાનગી આપી. અત્યારે રિસેંબર ચાલતો હતો. જીન વાલજીને કોસેટ અંગે કાળજીથી બધા કાગળો તૈયાર કરવા માંડ્યા.

ખાસ મુશ્કેલી કોસેટની નાગરિકતાની સાબિતી અંગે પડે તેમ હતું. પરંતુ જીન વાલજીને પોતે મેયર બની ચૂક્યો હતો, એટલે એ બાબતની આંટીધૂંટીએ બરાબર જાણનો હતો. તેણે મરી ગયેલા માણસોનાં નામ જ કોસેટનાં કુટુંબીઓ તરીકે રજૂ કર્યાં, જેથી કંઈ આગળ તપાસ કરવાપણું જ ન રહે. કોસેટ એક લુપ્ત થયેલા વંશનું છેલ્લું સંતાન હતી. તે તેની પોતાની પુત્રી ન હતી, પણ બીજા ફોશલવેંની પુત્રી હતી. બંને ફોશલવેં ભાઈઓ મઠના બગીચામાં માળી તરીકે કામ કરતા હતા. મઠમાં તપાસ થઈ. સાધ્વીઓએ બધી વાતનું સમર્થન કર્યું. બેમાંથી કયા ભાઈની પુત્રી કોસેટ હતી, એ તેમને શી ખબર? એટલે તેમણે જીન વાલજીને જણાવ્યા મુજબની વાતની જ હા પાડી. કોસેટ કાયદેસર કુમારી યુફ્રેસી ફોશલવેં તરીકે જાહેર થઈ.

અને આ પાંચ લાખ અને ૮૪ હજાર ફ્રાંક તો એ કુટુંબના જ એક મૃત વડીલે મૂકેલા વારસો હતો. તે પોતે અજ્ઞાત રહેવા ઈચ્છતા હતા. મૂળ વારસો પાંચ લાખ અને ૮૪ હજાર ફ્રાંકનો હતો, પણ દશ હજાર ફ્રાંક કુમારી યુફ્રેસીની કેળવણી અને ઉછેર પાછળ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી પાંચ હજાર તો મઠમાં જ ભરવામાં આવ્યા હતા, બાકીનો વારસો કુમારી યુફ્રેસીને લગ્ન વખતે આપવામાં આવે, એવી શરત હતી.

કોસેટને પહેલી જ વાર ખબર પડી કે, તેનો ખરો બાપ મરી ગયો છે, અને આ તો તેના કાકા છે. બીજે કોઈ વખતે તો આ સમાચારથી તેનું દૃઢ ધર્મ ભાંગી જત. પણ અત્યારે તે ધરતી ઉપર રહેતી જ નહોતી! તેને મેરિયસ મળ્યો હતો, પછી બીજી શી ફિકર?

ઉપરાંત કોસેટ પોતાના જીવનની આસપાસ કોયડાઓ જ વીંટળાયેલાં જોવાને ટેવાઈ ગઈ હતી. જેનું બચપણ જ ગૂઢતામાં વીંટળાયેલું છે, તેને અમુક બાબતોની પંચાત છોડયે જ છૂટકો.

છતાં તેણે જીન વાલજીનને ‘બાપુ’ કહેવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.

લગ્ન પછી મેરિયસ અને કોસેટ જીવેનોર્મન્ડ દાદાને ઘેર જ રહેશે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. દાદાએ આખા ઘરમાં ‘સારામાં સારી’ એવી પોતાની ઓરડી જ તેમને કાઢી આપવાનો આગ્રહ કર્યો, “મારી એ ઘરડી ઓરડીમાં જુવાનિયાં રહે તો તેથી મારી જુવાની મને પાછી મળશે, એવી મને ઘણા વખત પહેલેથી ખાતરી થયેલી છે.” એમ તેમણે જાહેર કર્યું અને એ સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા તેમણે એ ઓરડીને મન મૂકીને સજવવા માંડી.

દાદા જીવેનોર્મન્ડની લાઈબ્રેરીના ઓરડાને મેરિયસની વકીલાતની ઓફિસ બનાવવાનું નક્કી થયું.

બંને પ્રેમીઓ રોજ મળતાં, અવબત્ત, કોસેટ જ મોં. ફેશલર્ને સાથે મેરિયસને ત્યાં આવતી.

મેરિયસ મોં. ફેશલર્નેને રોજ આવતા જોતો, પણ બંને વચ્ચે કશી વાતચીત ન થતી. બંને જણ જાણે વાતચીત ટાળવાનો જ પ્રયત્ન કરતા.

મેરિયસને ઊંડે ઊંડે એમ લાગ્યા કરતું કે, આ ડોસા જેવા માણસને જ તેણે બીજે કયાંક પણ જોયો છે. પણ જિંદગી અને મોત વચ્ચે ઝોલાં ખાતી આ ચાર મહિનાની રોગશય્યાએ ઘણી વાતો તેના મગજમાં ભૂંસી નાખી હતી કે ઝાંખી કરી નાખી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેને સ્પષ્ટ દેખાતું કે જાણે મોરચામાં જ આવા કોઈ માણસને તેણે ચોક્કસ જોયો હતો.

અને એ મોરચાની યાદ તેને માત્ર આવા ડોસાની જ યાદ કરાવીને થોભતી નહિ. સુખના દિવસ ગમે તેવા હોય, છતાં તે ભૂતકાળને છેક જ ભુલાવી દઈ શકતા નથી. મોરચાનાં કેટલાંય દૃશ્યો ઝપોઝપ તેની નજર સમક્ષ ઊભરાવા લાગતાં : મેબોફ ડોસાનું પડવું, ગોળીઓના વરસાદમાં ગેવ્રોથનું ગાન, એપોનીનના ઠંડા કપાળનો સ્પર્શ, એન્જેલરસ, કોર્ફેરાક, જીન ખુવેર, કોમ્મીફેર એ બધા ઓળા તેની સમક્ષ એકદમ ઊભા થતા અને લુપ્ત થઈ જતા. એ બધું શું સાચું હતું? તો એ બધું કયાં ગયું? એ બધા મિત્રો મરી ગયા છે?

અને પોતે પણ શું પહેલાંનો સાચો મેરિયસ છે? પેલો ગરીબ, પેલો કોસેટના પ્રેમમાં ઝૂરતો, પેલો હતાથ, પેલો દુઃખી મેરિયસ? જાણે મૃત્યુના પડદા પાછળ જઈ આવીને તે બધું પાછળ જ મૂકી આવ્યો છે! અને આ

નવું બધું ખરેખર કેવું સુંદર છે ? કેવું પ્રેમભર્યું છે ? કેવું તાજગીભર્યું છે ? પણ પેલું બધું લુપ્ત થયેલું ખરેખર હતું જ નહિ ?

અને તરત મેરિયસને એક ઝાટકા સાથે લાગી આવતું કે એ બધું ભુલાઈ ગયેલું પણ ખરેખર હતું જ. જેમ કે કોસેટવાળા આ ફેશલવેં મહાશય એ હતા જ ! ક્યાં ? મોરચામાં ? પણ જો આ ફેશલવેં પેલી મોરચાવાળી વ્યક્તિ જ હોય. તો પછી તે પોતાની સાથે એ ભૂતકાળ અંગે કશું જ કેમ ચર્ચવા માગતા નથી ? એ કેમ કશું યાદ કરાવતા નથી ?

એક વખત મેરિયસે પ્રયત્ન કરી જોયો. તેણે વાતચીત દરમિયાન ૩૬ લા ચેનગ્રેરી નામનો ઉલ્લેખ કર્યો અને પછી અચાનક મોં. ફેશલવેંને પૂછ્યું :

“તમને તો એ શેરીનો સારો પરિચય છે, નહિ વાડુ ?”

“કઈ શેરી ?”

“૩૬ લા ચેનગ્રેરી.”

“મને એ શેરીના નામ વિષે કંઈ જ ખ્યાલ નથી, ભાઈ.” મોં. ફેશલવેંએ તદ્દન સ્વાભાવિક અવાજે જવાબ આપ્યો.

મેરિયસને લાગ્યું કે, “હું ખાલી ભ્રમણામાં છું. મોં. ફેશલવેં જેવા દેખાવનું કોઈ માણસ ભલે મોરચામાં હોય, પણ આ મોં. ફેશલવેં તો ત્યાં નહોતા જ.”

## ૨

લગ્નની તૈયારીઓની અને આનંદોલ્લાસની ધમાલ ગમે તેટલી મોટી હતી છતાં, મેરિયસના મનમાંથી કેટલાક ખ્યાલો એક જ લુપ્ત થતા ન હતા.

તેને કેટલાક લોકો તરફનું ઝ્રણ યાદ આવ્યા જ કરતું. થોડું પોતાના પિતાના નિમિત્તાનું અને થોડું પોતાના જ નિમિત્તાનું. અને તેણે થોડી ઘણી તપાસ પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં પણ કરાવી હતી.

એક તો થેનારડિયરની અને બીજી પોતાને ધવાયેલી હાલતમાં દાદાને ત્યાં લઈ આવનાર માણસની !

મેરિયસને આ બે માણસો શોધી કાઢવાની ધખણા જ થઈ આવી હતી. એ બે જણાનું ઝ્રણ ચૂકવાયા વિનાનું રહે, અને પોતે પરણીને સુખી થઈને બધું ભૂલી જાય, એ કેમ કરીને બને ? ઉજ્જવળ પ્રેમ-સુખભર્યા ભાવી જીવનમાં નિરાંતે પગરણ મંડાય તે માટે પણ આ ઝ્રણો પ્રથમ ચૂકતે થાય એ આવશ્યક હતું.

થેનારડિયર અઠંગ બદમાશ હતો, પરંતુ તેણે પોતાના પિતાનું જીવન

બચાવ્યું હતું. અને પિતા વારસામાં એ ઋણ ચૂકવવાનો આદેશ પોતાને માટે મૂકતા ગયા છે, એ વાત લુલાય જ કેમ ?

મેરિયસે મોકલેલા બધા માણસો થેનારડિયરની કશી ભાળ કાઢી શક્યા નહિ. થેનારડિયર બાનુ જેલમાં જ મરી ગઈ હતી અને થેનારડિયર તથા તેની બાકી રહેલી પુત્રી એઝેલમા જાણે પૃથ્વી-પટ ઉપરથી ભૂંસાઈ ગયાં હતાં. પેટ્રન મિનેટ ટોળી સામેના મુકદ્દમામાં કેટલાક નાસી છૂટયા હતા, અને બેએક જાણને દશ વર્ષની સજા થઈ હતી. તેમના આગેવાન થેનારડિયરને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી; પણ તે કાગળ ઉપર જ. કારણ કે, એ આસામી પછી પકડાયો જ ન હતો. અને જેને માથે મોતની સજા ઝંઝૂમી રહી હતી, તેવો માણસ પોતે ઓળખાય - પકડાય તેવી નિશાની પાછળ મૂકતો જાય શાનો ? ભલેને પછી મેરિયસ જેવા તેને ફાયદો કરવા માટે જ શોધતા હોય !

અને મેરિયસને દાદાને ઘેર લાવનારની શોધ પણ થોડીક જ આગળ વધ્યા બાદ થંભી ગઈ હતી. જે ઘોડાગાડીમાં છઠ્ઠી જૂનની સાંજે મેરિયસને લાવવામાં આવ્યો હતો. તે ઘોડાગાડીવાળો શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો. તેણે જણાવ્યું હતું કે, “ મોટી સુરંગના નદી આગળના મોં આગળ બદમાશોને પકડવા ઊભેલા એક પોલીસ અમલદારે મને તે દિવસે ત્રણ વાગ્યાથી રોકી લીધો હતો. નવેક વાગ્યાના અરસામાં એ સુરંગમાંથી એક માણસ બીજા મરેલા જેવા લાગતા માણસને ખભા ઉપર ઊંચકીને બહાર આવ્યો હતો. પોલીસ અમલદારે પેલાને પકડી લીધો હતો અને પછી ‘એ બધા લોકો’ સાથે હું બરાબર આ ઘેર આવ્યો હતો. એ મરેલા લાગતા માણસને અહીં જ ઉતાર્યો હતો; અને એ મોં. મેરિયસ જ હતા એમ મને હવે બરાબર યાદ આવે છે. પછી મારી ઘોડાગાડીમાં જ પેલો પોલીસ અમલદાર પેલા ગુંડાને લઈને દૂર કોઈ શેરીના નાકા સુધી ગયો હતો; બહાર નાકે જ મારું ભાડું ચૂકવીને મને વિદાય કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ પેલાઓ ક્યાં ગયા તેની મને કશી ખબર નથી.”

મેરિયસને પોતાને કશું યાદ નહોતું. તેને એટલી જ ખબર હતી કે મોરચામાં તે ગબડી પડ્યો, ત્યારે તેને કોઈ મજબૂત હાથોએ પકડી લીધો હતો; ત્યાર પછીનું બધું અંધારામાં લુપ્ત થઈ ગયું હતું. એ મૂર્છામાંથી તે દાદાને ઘેર આવ્યા બાદ જ જાગ્યો હતો.

મેરિયસને એક જ બાબતનો વારંવાર વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે, તે પોતે જો ૩૬ લા ચેનરોસી આગળ ગબડી પડ્યો હતો, તો પછી પેલા

પોલીસ ઓફિસરના હાથમાં તે સીન નદીના કિનારા ઉપર શી રીતે આવ્યા? અર્થાત્ કોઈ તેને ત્યાંથી ઉપાડીને ત્યાં લઈ આવ્યું હતું. કયે માર્ગે? સુરંગમાં થઈને? અને એ ‘કોઈ’ કોણ હતું? પોતાને આવી રીતે મૃત્યુના હાથમાંથી મહાપ્રયત્ને અને મોટા જોખમે બચાવનાર માણસ પછી શા માટે સાવ જ અદૃશ્ય થઈ ગયો? તેને પકડનાર પેલો પોલીસ અમલદાર પણ મેરિયસને અહીં તેના દાદાને ઘેર ઉતારી ફરી કેમ કશું ઈનામ લેવા કે ભાળ કાઢવા કે ખબર આપવા પણ પાછો આવ્યો નહિ?

પણ મેરિયસને ઉપાડી લાવનાર પેલો માણસ જ એક બળવાખોરને બચાવવાનો ઉપકાર (કે ગુનો?) કર્યા બાદ પાછો કેમ દેખાયો નહિ? તો શું પેલા અમલદારના હાથમાંથી તે નાસી છૂટ્યો હશે? કે તેણે તે અમલદારને લાંચ આપીને ચૂપ કરી દીધો હશે? તો પણ તે છાનોમાનોય મેરિયસને ઘેર આવી પોતાની મહેનતનું ઈનામ લેવા કેમ નથી આવતો? અને જો ઈનામની લાલચે એ કામ તેણે નહોતું કર્યું, અને માત્ર મને બચાવવા જ તેણે એ ભયંકર જોખમ ખેડ્યું હતું, તો પછી પણ હું જીવતો રહ્યો છું કે કેમ, તે જોવા કે જાણવાની પણ દરકાર તેને કેમ નથી?

એ માણસનો દેખાવ કેવો હતો? કોઈ કહી શકતું ન હતું. રાત અંધારી હતી, અને દાદાના દરવાન તથા હજૂરિયાની નજર તો મેરિયસની દશા તરફ જ વધુ હતી; અને આજુબાજુ નજર કરી શકે તેવા હોશમાં તેઓ આવ્યા, ત્યારે તો પેલા બે જણ ચાલ્યા ગયા હતા. દરવાને એ માણસને કંઈક જોયો હતો, પણ તે તો એટલું જ કહેતો હતો કે એનો દેખાવ ભયંકર મવાલી જેવો હતો.

મેરિયસે પોતાની શોધખોળમાં મદદરૂપ નીવડે તે આશાએ મોરચા વખતનાં પોતાનાં લોહી-ખરડાયાં કપડાં સાચવી રાખ્યાં હતાં. કોટ તપાસતાં એટલું માલુમ પડ્યું હતું કે, એક બાજુનો છોડો વિચિત્ર રીતે ફાટેલો હતો; અરે, તે બાજુનો એક ટુકડો જ ન હતો!

એક રાતે કોસેટ અને જીન વાલજીન સમક્ષ મેરિયસે પોતાના મનને મુંઝવતી આ બધી કહાણી કહી સંભળાવી તથા પોતે કેવી કેવી તપાસ કરી છે, પણ તે નિષ્ફળ ગઈ છે, તેની વિગતો પણ જણાવી. કોસેટ તો એ બધી વિગતોથી આભી બની ગઈ. પણ મોં. ફેશલવેન્ના મોં ઉપરની ટાઢાશ જરા પણ ખસી નહિ, તે જોઈ મેરિયસ ચિડાઈ ગયો. તે આવેશમાં આવીને બોલી ઊઠ્યો, “એ માણસ ખરેખર દૈવી પુરુષ હોવો જોઈએ; મહાશય, તેણે શું કર્યું તે સમજે છો? તેણે યુદ્ધના ધમસાણમાં ઝંપલાવીને મને બહાર ખેંચી



કાઢ્યો; પછી સુરંગનું ઢાંકણું ઉઘાડી તેમાં મને ઉપાડીને તે ઊતર્યો; અને એ અંધારી ગંધાતી સુરંગોમાં ચાર માઈલ જોટલું ચાલ્યો! કંઈ કલ્પના આવે છે? કેટલીય જગાએ તો ટટાર ચલાય તેવું પણ નહિ હોય; કેટલીક જગાએ કળણ પણ આવ્યાં હશે. અને તેવામાં એક મડદાનો ભાર લઈને ચાલવાનું. અને તેનું પ્રયોજન શું? એ મડદાને સંભાળીને માત્ર તેના દાદાને ઘેર પહોંચાડવાનું! કદાચ તેને મારા મડદામાં જીવનનો તણખો ટમટમતો લાગ્યો હશે, અને તે તણખો બુઝાઈ ન જાય તો સારું, એમ માન્યું હશે. પણ એ તણખો બચાવવા તેણે પોતાનો જીવનદીપ કેટલી વાર જોખમમાં નાખ્યો હશે? અરે એ ગટરમાં ડગલે ને પગલે જીવનું જોખમ નહિ તો બીજું શું હતું? ત્યાં આરામ-ખુરસી કે સગડીની હૂંફ ન હતાં કે મુલાયમ ગાલીયા બિછાવેલા ન હતા! અને હું કોણ હતો? એક બળવાખોર; ઘાયલ અને મરતો બળવાખોર. જીવતો પકડાઉં તોપણ ફ્રાંસીએ ચડવા માટે જ. એવા એક નાચીજ તુચ્છ માણસને બચાવવા તે માણસે કેવી ભારે જહેમત ઉઠાવી? જો આ કોંસેટના છ લાખ ફ્રાંક મારા હોત તો —”

“એ ફ્રાંક તમારા જ છે” — જન વાલજન ઝડપથી બોલી ઊઠ્યો.

“વારુ”, મેરિયસે પૂરું કર્યું, “તો હું એ માણસને શોધી કાઢવા છપ્પે લાખ ખર્ચી નાખું!”

જન વાલજન કશી લેવાદેવા ન હોય તેમ ચૂપ થઈ ગયો.

૧૦૪

૧૮૩૩ની ૧૬મી ફેબ્રુઆરીની રાત

૧

૧૮૩૩ની ૧૬મી ફેબ્રુઆરીની રાત એ સોહાગરાત હતી; મેરિયસ અને કોંસેટના લગ્નની રાત.

તે વખતે ફ્રાન્સ દેશે હજુ ઈંગ્લેન્ડની રીત અપનાવી ન હતી. ઈંગ્લેન્ડ-વાળો પતિ તો પરણ્યો કે તરત દેવળમાંથી જ વેગે દોડતા વાહનમાં બેસી પત્નીનું અપહરણ કરતો હોય તેમ તેને લઈને ભાગી જતો અને દૂરની વીંશીમાં જ પોતાની સોહાગરાત ઊજવતો. ત્યારે ફ્રાન્સમાં તો સોહાગરાત ઘરને મથકે જ ઊજવાતી.

એ દિવસે ‘મરેગ્રા’નો આનંદ-તોફાનનો તહેવાર હોવાથી, જીવેનોર્મન્ડ બાનુએ, તે દિવસે લગ્નવિધિ ઊજવવાની બાબતમાં વાંધા ઉઠાવ્યો. પરંતુ મેરિયસે માત્ર એ કારણે જ લગ્નવિધિ મોકૂફ રાખવાની ના પાડી, એટલે દાદાએ તરત ચુકાદો આપ્યો : “ચાલો આજ જ પરણી નાખીએ !”

આગલી રાતે જીન વાલજીને મેરિયસને દાદા જીવેનોર્મન્ડની હાજરીમાં ૫ લાખ, ૮૪ હજાર ફ્રાંક સોંપી દીધા હતા.

હવે જીન વાલજીને ટુસાં ડોસીનો ખપ ન હતો; એટલે કોસેટને તે પાણ વારસામાં મળી ગઈ. કોસેટે તેનો હોદ્દો વધારીને તેને પોતાની ખાસ તહેનાત-બાનુનું પદ આપી દીધું.

જીન વાલજીન માટે જીવેનોર્મન્ડના ઘરમાં એક સુંદર કમરો ખાસ સજવી રાખવામાં આવ્યો હતો. અને કોસેટે પોતાનાં તમામ લાડ અને હકનો ઉપયોગ કરીને જીન વાલજીન પાસે લગ્નના દિવસથી ત્યાં આવીને રહેવાનું કબૂલ કરાવ્યું હતું.

લગ્નના થોડા દિવસ અગાઉ જીન વાલજીનના અંગૂઠાને અકસ્માત્ કશી ઈજા થઈ. ખાસ ગંભીર ઈજા ન હતી; તથા જીન વાલજીને તેના તરફ કોઈને કશું ધ્યાન પણ આપવા ન દીધું; પરંતુ તેને આખો પંજો એક રૂમાલમાં વીંટી રાખવો પડ્યો અને આખો હાથ એક ઝાળીમાં. પરિણામે, લગ્નના દિવસે તે કશા ઉપર પોતાની સહી આપી ન શક્યો; એટલે દાદા જીવેનોર્મન્ડે જ કોસેટના વાલી તરીકે, તેને બદલે પોતાની સહીઓ આપી.

આટલું કહી દીધા પછી, આપણે દેવળ સુધીના એ વરઘોડાની પાછળ પાછળ જવું નથી. વરકન્યા પોતાના પ્રેમના ઉમળકાથી એક થતાં હોય અને ઈશ્વર સમક્ષ પવિત્ર કોલકરાયથી તેની જાહેરાત કરતાં હોય, ત્યાં આપણે ત્રાહિતને ઊભા રહેવાની શી જરૂર છે, ભલા !

પરંતુ તે દિવસે વરઘોડામાંથી જ કોઈના ખ્યાલમાં ન આવેલી એવી એક ઘટનાની શરૂઆત થઈ, જે આપણે આપણી વાર્તાના હવેથી આગળના અંક માટે નોંધવી જરૂરી છે.

વરઘોડો જ્યારે દાદા જીવેનોર્મન્ડના ઘરથી નીકળ્યો, ત્યારે દેવળ જતા રસ્તાનું એક ચકલું, જુદા જુદા આકારના બુરખા મોં ઉપર પહેરીને આનંદોત્સવ કરતા લોકોથી ભીડવાળું બની ગયું હતું. એ કારણે બીજે રસ્તે થઈને જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું. પણ દાદાએ ઉત્સાહમાં આવી જઈને કહ્યું કે, “ નહિ, આપણે એ રસ્તે થઈને જ ચાલો; આ આપણાં બે જુવાનિયાં પરણવા જાય

છે અને જીવનની ગંભીર બાબતોની તૈયારી રૂપે બુરખા હેઠળ જાત ઢાંકવાની રીત જાણી લે, એ સારું છે !”

પરંતુ વાહનોની અને પગપાળાઓની આ ધમાલમાં વરઘોડાની ગાડીઓ કીડી-વેગે પણ સીધી જઈ શકે એ અશક્ય હતું. એક જગાએ જ્યારે ગાડીઓને ભીડમાં સ્થિર થઈને જ ઊભા રહેવું પડ્યું, ત્યારે રસ્તાની બંને બાજુથી જતી બુરખાધારીઓની પંક્તિમાંથી એક જગાએ અચાનક નીચેની વાતચીત થઈ—

“ઓહો, લગ્નનો વરઘોડો છે ને !”

“અરે એ તો આજના તહેવારનો જ ખાટો વેશ હશે !”

“અલી એય !”

“શું છે, દા’ જી ?”

“પેલા ઠયરો જોયો ?”

“કયો ?”

“પેલા વરઘોડામાં પહેલી ગાડીમાં બેઠો છે તે.”

“હાથ ઝાળીમાં છે તે ?”

“હા.”

“તેનું શું ?”

“મને લાગે છે કે હું તેને ઓળખું છું.”

“લે, કર વાત !”

“પણ પેલી કન્યાનું મોં જરા નીચી વળીને જો તો ખરી.”

“દેખાય તેવું નથી.”

“ભલે; પણ હું પેલા ઝાળીવાળા ઠયરાને ઓળખું છું એટલે ખસ.”

“મને ઘરડા ઠયરાઓમાં રસ નથી !”

“હું તેને ઓળખું છું !”

“ભલેને પેટ ભરીને ઓળખો, મારે શું ?”

“પણ સાંભળ તો ખરી.”

“શું ?”

“તું એ વરઘોડાની પાછળ જ અને તેઓ કોણ છે, કયાંથી આવ્યા છે અને કયાં જાય છે, તે જાણી લાવ.”

“મારે જાણ છે બહારાત !”

“અરે, તું સમજતી નથી, એઝેલા.”

“ભલેને, તમે સમજતા હો તો સમજો !”

“અરે, તું જુવાન છે!”

“એટલે હું એ ઘરડાની પાછળ જાઉં?”

“એમ નહિ; મારાથી રસ્તા ઉપર સીધા સીધા જવાય તેમ નથી. એટલે તું જઈને એ લોકો ક્યાં રહે છે તે જાણી લાવ, જમે તેમ કરીને.”

૨

લગ્નવિધિ પત્યા પછી વરઘોડો ઘેર પાછો આવ્યો. જમણવાર વખતે જીન વાલજીનની શોધ થઈ, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે, જીન વાલજીન ખાનસામાને એમ કહીને ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો હતો કે, તેના હાથે પીડા વધારે ઊપડી છે, એટલે તે ઘેર જઈને જરા આરામ કરવા ઈચ્છે છે.

કોસેટનું મોં પડી ગયું, પણ ક્ષણ વાર. જીલેનોર્મનડ દાદાએ તરત જાહેર કર્યું કે, “હાથે પીડા ઊપડી છે એટલે મહાશય જલદી સૂઈ જશે એ આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ રહાપણભરી વાત છે. અલબત્ત, આખો દિવસ તેમણે બરાબર હાજરી આપી, તે જ ઘણું છે. અમે ઘરડેરાઓનું દિલ તો જુવાન હોય, પણ અમારે અમારા ખોખાની સામે પણ જોવું તો પડે જ!”

પરંતુ જીન વાલજીનને શું થયું હતું? તે થોડી વાર ત્યાં થોભીને રૂ દ લ હોમ આર્મવાળા પોતાના મકાને પાછો ફર્યો હતો.

મીણબત્તી સળગાવીને તે ઉપરને માળ ગયો. બધું ખાલીખમ હતું. બધાં કબાટ ખુલ્લાં હતાં. તે કોસેટના ઓરડામાં ગયો. પથારી ઉપર ચાદર ન હતી. ઓશીકાની ખોળ પણ ન હતી. કોસેટે પોતાને હાથે જેના ઉપર ભરતકામ કરેલું, તે બધી વસ્તુઓ, તે પોતાના જૂના ઘરની યાદગીરીમાં નવે ઘેર લઈ ગઈ હતી!

ટુસોં ડોસીની પથારી પણ ઊથલપાથલ થયેલી પડી હતી. માત્ર એક જ પથારી બરાબર જેમની તેમ પડેલી હતી — તેની પોતાની પથારી!

જીન વાલજીન એ ખાલી ઘરમાં ઠેર ઠેર નજર કરતો ધૂમવા લાગ્યો.

પછી પોતાનો ઓરડો આવતાં તેણે મીણબત્તી ટેબલ ઉપર ગોઠવી.

અચાનક તેની નજર પેલી પેટી ઉપર પડી, — જેને કોસેટ બાપુની ‘કાયમની સહવાસણ’ કહેતી. રૂ દ લ હોમ આર્મવાળા મકાને ૪થી જૂનને દિવસે તે પહેલવહેલા રહેવા આવ્યો, ત્યારે તેણે એ પેટી પોતાની પથારીને ઓશીકે એક તાકામાં મૂકી રાખી હતી.

જીન વાલજીને જલદી પોતાના ખીસામાંથી એક નાની ચાવી કાઢી, અને તે પેટી ઉઘાડી. દશ વર્ષ પહેલાં મોન્ટફ્રમેલથી કોસેટને તે લેવા ગયો

ત્યારે આ કાળો પોશાક કૉસેટની માતાના મૃત્યુના શોક નિમિત્તે કૉસેટને પહેરાવવા તે ખાસ લઈ ગયો હતો. એ પોશાકમાં જ થેનારડિયરની વીંછીમાંથી કૉસેટ તેની સાથે કાયમને માટે નીકળી આવી હતી. કૉસેટના હાથમાં પેલી મોટી ઢીંગલી હતી. જંગલમાં થઈને તેઓ કેવાં એકબીજાને આશરે એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને જીવન-પથ ઉપર ચાલી નીકળ્યાં હતાં! અને તે જીવન-પથનો આ અંત હતો?

જન વાલજીને તે આખો પોશાક પથારી ઉપર પહેરવાને ક્રમે બરાબર ગોઠવ્યો. કૉસેટની તે કદની મૂર્તિ હવે જન વાલજીનની નજર સમક્ષ તાદૃશ થઈ. અચાનક પોતાનું સફેદ વાળવાળું માથું પથારી ઉપર નાખી દઈ તે ધુસકે ધુસકે રહી પડ્યો.

### ૩

તે રાત્રે જન વાલજીનના અંતરમાં રહી રહીને એક પ્રશ્ન ઊઠવા લાગ્યો. કૉસેટ અને મેરિયસનું સુખ તેણે પોતાને હાથે બરાબર યોજી આપ્યું હતું. તો, હજી પણ તેણે કૉસેટના ઉજ્જવળ ખીલતી કળી જેવા જીવન ઉપર પોતાનો છાંયો હક કરીને જેમનો તેમ કાયમ રાખવો? અને તે કેવો છાંયો? કાયદાની કઠોર સજાની ઘેરી છાયાવાળો ઓછાંયો! પોતાના આંતરિક સુખને કારણે એ લોકોના સુખને નાવેશીની કાયમની લટકતી તલવાર નીચે ચાલુ રાખવું? એ લોકોને પોતાની ખરી વાતથી કાયમના અંધારામાં રાખી, પોતે તેમને ઘેરી રહેવું?

જન વાલજીનના અંતરમાં કારમું ઘમસાણ મચી રહ્યું. પોતે અત્યાર સુધી જે કાંઈ કર્યું હતું, તેથી તેનો કશો જ હક ઊભો થતો ન હતો? પરંતુ, તે પોતે હજી કાયદાની ચુંગલમાંથી નાસતો ફરતો ગુનેગાર હતો. જે દિવસે તે પકડાય, તે દિવસે તેને શીઠા ગુનેગારની જેમ નાવેશીભરી રીતે લશ્કરી વહાણ ઉપર કાયમની કઠોર સજા ભોગવવા જવું પડવાનું હતું. એવા માણસના સંપર્કનું જોખમ, આ લોકોના આશાભર્યા ખીલતા જીવન ઉપર રાખવું, એ તેને માટે યોગ્ય કહેવાય?

તો શું આટલું આટલું કરવા છતાં જીવનનો પવિત્ર ભાવો અને સંબંધો ઉપર તેને કશો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો ન હતો? વર્ષો પહેલાંના એક નાનાશા ગુનાને કારણે આખું જીવન તેણે એકલા અટૂલા છૂપા ગુનેગાર રહીને જ વ્યતીત કરવાનું હતું? અને...એક વાર ફરીથી તેને આખા સમાજ ઉપર વેર લેવાની કારમી ઈચ્છા થઈ આવી.

કૉસેટ સાથેના વાત્સલ્યભર્યા જીવનથી તે પોતે પોતાના ગુનેગાર જીવન

તરફ પાછો ધકેલાતો અત્યાર સુધી બચી ગયો હતો. હવે એ આધાર વગર બાકીનું જીવન તે શી રીતે શાંતિથી વ્યતીત કરી શકશે? કોસેટ અને મેરિયસ પોતાની ખરી વાત નથી જાણતાં ત્યાં સુધી જ તેને ‘બાપુજી’ કહીને વળગતાં આવે છે. એક વખત તેમને ખરી વાતની ખબર પડે, તો તેઓ તેને ઘરમાં પેસવા દે ખરાં ?

શુભ અને અશુભ, દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓના આવા પ્રભળ ઘમસાણમાં અત્યારે તેને મદદગાર નીવડે તેવો એક જ નાનો અવાજ અચાનક સંભળાવા લાગ્યા. અને તે પોતાના સદ્ગુરુ ત્રિશપનો, એમણે મને ખરીદી લઈને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપ્યો છે. મારે એ બીનાને છાજે તેમ જ વર્તવું રહ્યું. ભલે દુઃખથી મારું હૃદય ફાટી જાય !

૧૦૫

એકરાર !

૧

૧૭ મી ફેબ્રુઆરીની સવાર હવે બપોર તરફ ઢળવા જતી હતી; તે વખતે મેરિયસના મકાનને દરવાજો ટકોરા પડયા. દરવાને દરવાજો ઉઘાડ્યો અને મોં. ફેશલવે'ને સુપ્રભાત કહીને તેમના અંગૂઠાના સમાચાર પૂછ્યા; તથા પછી તેમની સૂચનાથી ‘મોં. બૅરન પોન્ટમર્સી’ને ખબર આપવા તે દોડ્યો. કોણ મળવા આવ્યું છે, તે કહી દેવાનું હતું, અને મેરિયસને એકલાને જ બોલાવવાનો હતો !

થોડી વારમાં મેરિયસ એ ઓરડીમાં દાખલ થયો અને મોં. ફેશલવે'ને જોતાં જ, “બાપુજી, તમે જ છો ?” કહીને તે જલદી આગળ આવ્યો. કોસેટ હબુ ઊંઘતી હતી તથા “આજે તો તમને રૂ દ લ હોમ આર્મમાંથી ગમે તેમ કરીને આ ઘરમાં તમારા ઓરડામાં પકડી લાવવાના છે,” એમ આખી રાત ગોખ્યા કરતી હતી, એ ખબર તેણે પ્રથમ જ આપી દીધા. તથા જણાવ્યું કે, “તમારી દિકરીનો મિજાજ જોતાં, તમારે એ બાબતનો વગર બોલ્યે સ્વીકાર કરી લેવો, એ જ સલાહભર્યું છે.” વકીલ તરીકેની એ શાણી સલાહ તેણે તેમને હિતેચ્છુ તરીકે આપી હતી !

જન વાલજનનો હોઠ આ બધું ઉમળકાભર્યું અને આનંદભર્યું સ્વાગત અનુભવતાં જરાક કંપી ઊઠ્યો પણ તેણે તરત જતને સંભાળી લઈ ગંભીરતાથી

કહ્યું, “ મોંશયેર, મારે તમને એક વાત કહેવાની છે, અને તે કહેવા માટે જ હું અત્યારે અહીં આવ્યો છું : હું એક નાસી છૂટેલો જૂનો ગુનેગાર છું ! ”

મેરિયસ આ અણધારી વાત અને જીન વાલજીનના ગંભીર ચહેરાની ભયંકરતાથી એકદમ તો જડસડ થઈ ગયો. જાણે તેના કાને કશું સંભળાયું જ નહિ.

જીન વાલજીને પોતાના હાથને ઝોળીમાંથી ખેંચી કાઢ્યો તથા અંગૂઠા ઉપર વીંટલો ફમાલ ઉકેલી નાખ્યો. પછી ખુલ્લો અંગૂઠો બતાવીને તેણે કહ્યું : “ જુઓ મારો અંગૂઠો તો સાજેસમે છે. ”

મેરિયસ તે અંગૂઠા તરફ બાઘાની પેઠે તાકી રહ્યો.

જીન વાલજીને આગળ ચલાવ્યું, “ હું તમારા લગ્નવિધિમાંથી પણ બને તેટલો દૂર જ રહ્યો છું તથા એના કાગળો ઉપર મારી સહી ન આવે તે માટે જ મેં વાગ્યું હોવાને બહાને મારો હાથ વીંટી રાખ્યો હતો. ”

મેરિયસે તોતડાતે અવાજ પૂછ્યું, “ પણ આ બધાનો અર્થ શે છે ? ”

“ આનો અર્થ એટલો જ છે કે હું લશ્કરી વહાણ ઉપર ગુલામીની સજા પામેલો ગુનેગાર છું. ” જીન વાલજીને ઠડે પેટે જવાબ આપ્યો.

“ તમે મને ગાંડા કરી નાખવા માટે જ આજે આવ્યા છો ? ” મેરિયસે અત્યંત ખિન્નતાથી સવાલ કર્યો.

“ મોં. પોન્ટમર્સી, મેં ઓગણીસ વર્ષ લશ્કરી વહાણ ઉપર સજા ભોગવી છે, ચોરી-ડકાતીના ગુના માટે. પછી જીવનભર લશ્કરી વહાણ ઉપર કેદની સજા થઈ, તે પણ લૂંટ-ફાટના ગુનાસર; અને ફરીથી એ જ ગુનો કર્યો હોવાને કારણે. અત્યારે તો હું નાસી છૂટેલો કેદી છું. ”

મેરિયસ એક લથડિયું ખાઈ ગયો. પરંતુ હવે આ વાસ્તવિકતા તરફ આંખ આડા કાન કર્યે ચાલે તેમ નહોતું. તેણે ગાંડાની પેઠે બૂમ પાડી, “ બોલો, બોલો, કહી નાખો તમે જ કોસેટના બાપુજી છોને ? ” આટલું કહી તે બે પગલાં પાછો હઠ્યો.

જીન વાલજીને ગૌરવપૂર્વક પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું અને મક્કમ અવાજે જણાવ્યું, “ મોંશયેર, હું કહું તે બધું સાચું માનવાની તમારે જરૂર છે. જોકે, મારા જેવો ગુનેગાર સોગંદપૂર્વક કંઈ કહે તો પણ ન્યાયની અદાલતમાં તેની કશી કિંમત નથી, તે હું જાણું છું. ”

પછી થોડુંક થોભીને તેણે ઈશ્વર સમક્ષ કોઈ પાપી પોતાના ગુનાનો એકરાર કરતો હોય તેવા ભાવભર્યા અવાજે જણાવ્યું : “ હું કોસેટનો બાપુ

છું? ઈશ્વરની સાક્ષીએ કહું તો, હરગિજ નથી. હું તો ફેવ૦ ગામનો ખેડૂત છું. હું કઠિયારાનો ધંધો કરીને પેટ ભરતો હતો. મારું નામ ફેશલવે નથી, મારું નામ જીન વાલજીન છે, અને કોસેટનો હું કાંઈ જ સગો થતો નથી.”

“એનો પુરાવો શો?”

“હું જો કહું છું તે જ,”

મેરિયસે એ માણસ ઉપર તીક્ષ્ણ નજર ફેંકી. એ ગંભીરતાથી, સ્વસ્થતાથી શાંત ઊભો હતો. એવા માણસને મોંએથી જૂઠાણું નીકળી શકે જ નહિ.

“હું તમારી વાત માની લઉં છું.” મેરિયસે ધીમેથી કહ્યું.

“કોસેટનો હું કોણ થાઉં છું? કહું જ થતો નથી. દશ વર્ષ પહેલાં તો કોસેટના અસ્તિત્વની પણ મને ખબર ન હતી. હું તેને આત્મીયની જેમ ચાહું છું, એ વાત સાચી છે. એક નાનું બાળક પોતાને ઉછેરવાનું આવે, અને માણસ પોતે ઘરડો હોય, ત્યારે તે બાળકનાં મા, બાપ, ભાઈ થવા જતાં તેના ઉપર આત્મીયતા તો જાગે જ. તે છોક જ નિરાધાર હતી. તેને મારા આશરાની જરૂર હતી. બાળક કેટલું અસહાય હોય છે તે તો તમે જાણો છો. મારા જેવો પણ તેનો રક્ષક થવું હોય તો થઈ શકે, અને હું તેનો રક્ષક બન્યો. એ જો કોઈ પણ માણસ માટે સારું કૃત્ય કહી શકાય, તો તે કૃત્ય મેં કર્યું છે. આજે કોસેટ હવે તમારો આશરો પામી, મારા હાથમાંથી છૂટી થાય છે. અમારા રસ્તા હવે જુદા પડે છે. હવે તેને માટે હું કાંઈ વિશેષ કરી શકું તેમ નથી. મારા જેવાના આશરામાંથી નીકળી, તમારા જેવાના આશરે આવવામાં કોસેટનું હિત જ છે. મારા જેવાના આશરે કાયમ રહેવામાં તેને નુકસાન જ થાય. પેલા છ લાખ ફ્રાંક બાબત પણ હું ચોખ્ખી — સાચી — વાત કહી દેવા માગું છું. એ પૈસાને મારા ગુનાઓ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. એ પૈસા પવિત્ર છે અને મારા હાથમાં થાપણ તરીકે જ આવેલા છે. એ થાપણ હું જેમની તેમ યોગ્ય સ્થળે સોંપી દઈને છૂટો થાઉં છું, એટલું જ. એથી વિશેષ એ બાબત તમે મને પૂછશો પણ નહિ.”

મેરિયસ આખો વખત બાધાની પેઠે જ ઊભો રહ્યો હતો. છેવટે તે ચોકીને જાગ્યો હોય તેમ બોલ્યો, “પણ તમે આ બધું શા માટે કહો છો? એ બધું તમે તમારા અંતરમાં ગુપ્ત પણ રાખી શક્યા હોત. તમારી કંઈ તપાસ થતી નથી કે તમારે માટે કંઈ જાહેરાત પણ થઈ હોય તેમ જાણમાં



નથી, તો પછી આ બધું તમે મને કહો છો તેનું કંઈક બીજું જ કારણ હોવું જોઈએ. તે સાચું કારણ મને જણાવી દો, એટલે બસ.”

જીત વાલજીન મેરિયસના આ પ્રશ્નોથી જરા ઉશ્કેરાટમાં આવીને બોલ્યો : “સાચું કારણ? બીજું કારણ? સાચું કે બીજું કારણ એટલું જ છે, સાહેબ, કે અત્યાર સુધી હું જૂઠ ચલાવી રહ્યો હતો, તે કોસેટના રક્ષણ માટે, કોસેટના હિત ખાતર. હવે તેને મારા રક્ષણની જરૂર નથી, તથા તેનું હિત વધુ પ્રેમાળ હાથોમાં સલામત છે; તો પછી હવે હું મારું જૂઠ વધુ સમય ચલાવું, તે મારા સુખ ખાતર, મારે પોતાને ખાતર — કોસેટ પાસે રહેવા ખાતર મેં ચલાવ્યું કહેવાય. પણ મારો અંતરાત્મા એ જૂઠ વધુ લાંબો વખત ચલાવવાની ના પાડે છે. માત્ર બહારથી દેખીતી રીતે સુખી થવું બસ નથી; આપણો અંતરાત્મા પણ ખુશ થવો જોઈએ. હું મારી જાતને તમારાથી છુપાવીને તમારી વચ્ચે આનંદથી રહી શકું; પણ મારા અંતરને હું મારા પોતાનાથી શી રીતે છુપાવી શકવાનો હતો? મારો અંતરાત્મા તો હર ક્ષણે, એ આનંદની ક્ષણોમાં પણ મને ટોક્યા કરે કે, આ લોકો તારા પ્રત્યે જે ઉમળકો કે પ્રેમભાવ દાખવે છે, તથા જેને તું જીવનના સર્વોત્તમ આશીર્વાદની પેઠે ઝીલ્યા કરે છે, તે બધું ખોટું છે. જે તારું સાચું સ્વરૂપ તેઓ જાણે, તો તેઓ તને તેમના ટેબલ પાસે તો શું, પણ ઘરને પગથિયે પણ ચડવા દે ખરાં? તમારા નોકરો પણ મારી સાચી વાત જાણે, તો પછી મને લગી લગીને સલામ ભરે ખરા? એ બધા તિરસ્કાર, એ બધા ધુતકાર હું માત્ર જૂઠાણાનો આશરો લઈને જ ટાળી શકું. પણ તે કરવાનો મને શો અધિકાર છે? કોસેટને નિરાધાર અવસ્થામાં બીજા કોઈ માણસની પેઠે મેં રક્ષણ આપ્યું, તેટલા માટે તેના જીવનની આસપાસ કાયમને માટે મારા લાંછનને, મારા ગુનાને વીંટાળી રાખવાનો અધિકાર મને હોય ખરો? સાહેબ, હું તો સમાજની પણ બહારનો માણસ છું; મને કોઈ સદગૃહસ્થના ઘરમાં પેસવાનો અધિકાર જૂઠાણાથી જ મળી શકે.”

થોડું થોભીને તે જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં જ બોલ્યો : “તમે મને પૂછ્યું કે, મારી તપાસ નથી થતી કે મારી ધરપકડ કરવા કોઈ પાછળ પણ નથી પડ્યું. પરંતુ, સાહેબ, મારો અંતરાત્મા જ મારી પાછળ પડ્યો છે, અને મને જપવા દેતો નથી. એ અંતરાત્મા આગળ હલકો ધરીને જ હું તમારી સૌની સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા કે ગૌરવ ધારણ કરી શકું. પણ હવે તમારી આગળ હું હલકો પડ્યો છું, એટલે મારા અંતરાત્મા આગળ હું ગૌરવ સાથે ઊભો રહી શકીશ. હવે હું ખરેખર મારી પોતાની જાતને માનવંત

કે આબરૂદાર ગણી શકીશ ! પોતાના અંતરાત્મા સમક્ષ ગૌરવ અનુભવવું એ કેટલી મોટી સુખની વાત છે, એ કાલે આખી રાત બોલીનાં આંસુ રેડીને મેં શોધી કાઢ્યું છે. જીવનની શરૂઆતમાં જીવતા રહેવા માટે મેં એક વખત શેટીના ટુકડાની ચોરી કરી હતી; હવે આજે જીવતા રહેવા માટે હું બીજાનું નામ ચોરવા માગતો નથી, હું જીન વાલજીન છું — લશ્કરી વહાણ ઉપર જીવનભર કેદની સજા પામેલો અને નાસી છૂટેલો ગુનેગાર !”

૨

મેરિયસે હવે ધીમે રહીને કહ્યું, “મારા દાદાને સારી લાગવગ છે. હું તમારે માટે માફી મેળવી લાવીશ.”

“એ ખટપટમાં પડવાની કશી જરૂર નથી, સાહેબ; પોલીસો મને મરી ગયેલો માને છે, અને એટલું જ બસ છે. મરી ગયેલાની કોઈ તપાસ કરતું નથી. મૃત્યુ અને માફી એ બાબતમાં સરખાં જ છે. મારે મારા અંતરાત્માની જ માફી મેળવવી છે, અને એ માફી આ કબૂલાત કરવાથી જ મળી શકે તેમ હતી.”

આ દરમિયાન અચાનક કોસેટ ત્યાં આવી પહોંચી; તથા પોતાના બાપુજીને સીધા પોતાની પાસે આવવાને બદલે, આમ બહારના ઓરડામાં મેરિયસ સાથે ‘રાજકારણ’ ચર્ચવા બેસી રહેવા બદલ તેણે ભારે ફસાણું લીધું. મેરિયસ કંઈક સમજાવીને તેને બહાર જવાનું કહેવા ગયો એટલે તો કોસેટનો પિત્તો છેક જ ગયો; અને તેણે પોતાના બાપુજીનું પોતાના ઘાતકી પતિ સામે ‘સંરક્ષણ’ માગ્યું. છેવટે મેરિયસે તેને જમ તેમ કરીને મનાવી પટાવીને બહાર કાઢી. જતાં જતાં તે એવી ધમકી આપતી ગઈ કે, તે ખૂબ જ ગુસ્સે થઈ છે અને તેનું બહુ માઠું પરિણામ એ બંને જણને ભોગવવું પડશે — અને તે પણ થોડી મિનિટોમાં જ !

કોસેટ ગઈ એટલે મેરિયસ બારણું અંદરથી બંધ કરીને માત્ર એટલું જ ગણગણ્યો, “બિચારી કોસેટ !”

મેરિયસને મોંએથી એ શબ્દો સાંભળતાં જ જીન વાલજીન ધૂજી ઊઠ્યો. તે મેરિયસ સામે તાકીને જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો, “કોસેટ ! તો શું તમે આ બધું કોસેટને કહેશો ? હા, હા, કહેશો જ ને ! પરંતુ જરા થોભા; મેં એ બાબતનો વિચાર જ નહોતો કર્યો. મારામાં તમને બધું કહી દેવા પૂરતું બળ હતું. પણ કોસેટને ? ના, ના, સાહેબ, મારાથી એ સહન

નહિ થઈ શકે. મહાશય, હું આપને પગે પડીને વિનંતી કરું છું કે, આ કશી વાત તમે કોસેટને ન કહેશો. ના. ના, તમે મને પવિત્રમાં પવિત્ર સોગંદ ખાઈને વચન આપો.”

તે એકદમ આરામખુરશીમાં બેસી પડ્યો, અને બંને હાથ મેં ઉપર ઢાંકી ડૂસકાં ખાવા લાગ્યો. અચાનક ધીમે અવાજે તે એટલું ગણગણ્યો, “હું મરી ગયો હોત તો સારું થાત.”

મેરિયસ આ વૃદ્ધ માણસની મનોવેદનાથી એકદમ અકળાઈ ઊઠ્યો. તે બોલ્યો, “શાંત થાઓ; હું આ વાત મારી પોતાની પાસે જ રાખીશ. અને બીજું, તમે કોસેટના પૈસા જતનપૂર્વક સંભાળી રાખીને મને આપ્યા તે બદલ તમને મારે કંઈક ખુશ કરવા જોઈએ. તમે જ રકમ નક્કી કરીને માગી લો. તમે એ રકમ મોટી ઠરાવશો તો પણ તે તમને ચૂકતે કરવામાં આવશે.”

જીન વાલજીનથી આ ઘા સહન ન થઈ શક્યો. તે ધીમેથી એટલું જ બોલ્યો, “આપનો આભાર, સાહેબ; પણ મારે એ બદલ કંઈ જ વળતર નથી જોઈતું.”

તે થોડી વાર ચૂપ બેસી રહ્યો. પછી એકદમ ઊભો થયો અને બોલ્યો, “હવે એક છેવટની વાત, સાહેબ.”

“શી?”

તે થોડાંક ગળચવાં ખાઈને બોલ્યો, “હવે તમે બધું જાણ્યું છે, એટલે હું ફરી કોસેટને મળવા આવું એમ નહિ જ ઈચ્છો.”

“ના આવો તો ઘણું સારું, એમ મને લાગે છે.” મેરિયસે જવાબ આપ્યો.

“ઠીક હું તેને ફરી મળવા નહિ આવું.” જીન વાલજીન ગણગણ્યો અને પછી બારણા તરફ ચાલ્યો. તેણે કળ દબાવીને બારણું ઉઘાડ્યું, અને પાછું તરત બંધ કરીને તે મેરિયસ તરફ પાછો આવ્યો.

“પણ સાહેબ, તમે જે કબૂલ રાખો, તો હું તેને મળવા આવું. મારે માટે એ બહુ જરૂરી ચીજ છે. જે મને કોસેટને મળવા આવવાની ઈચ્છા ન હોત, તો આ કબૂલાત જ મેં તમારી આગળ ન કરી હોત. હું જે તમને સૌને સુખી જોઈને દૂર ચાલી ગયો હોત, તો તો સૌ સારાં વાનાં જ થાત; પરંતુ કોસેટથી દૂર જવું એ મને અશક્ય લાગ્યું; એટલે જ તેની પાસે રહી શકાય અને તે કોઈને છોતર્યા વિના — એવું કરવા માટે જ આ કબૂલાત કરી લેવાના નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો હતો. નવ વર્ષથી સુખમાં ને દુઃખમાં અમે

બને જુદાં પડ્યાં નથી; અને હવે તેની સાથેનો સંબંધ એકદમ છોડી દઈને તેને મળવાનું બંધ કરવું, એ મારાથી બની શકે એવું મને લાગતું નથી. સાહેબ,, હું રોજ નહિ આવું; કોઈ કોઈ વાર જ આવીશ તથા બહુ વખત બેસી નહિ રહું. કહેશે તો ઘરને પાછલે બારણેથી જ આવીશ; પણ એ વળી નાહકની ચક્રચાર જગાવશે; હું નીચેની ભોંયતળ ઉપરની કોઈ ઓરડીમાં જ મળી લઈશ, ઉપર પણ નહિ આવું. પરંતુ આટલી મારી વિનંતી તમે જરૂર સ્વીકારશો. ”

“ ઠીક; તમે રોજ સંજે આવજો અને કૉસેટ તમારી રાહ જોશે. ” મેરિયસે જવાબ આપ્યો.

“ આપ ઘણા દયાળુ છો, સાહેબ. હું આપનો હાર્દિક આભાર માનું છું. ” જીન વાલજીને ગળગળા થઈને કહ્યું.

મેરિયસ જવાબમાં થોડુંક નમ્યો; જીન વાલજીન એનો અર્થ સમજી જઈ તરત ચાલતો થયો.

### ૩

આ એકરાર જીન વાલજીનને પક્ષે જેટલો દુઃખકર હતો, તેટલો જ મેરિયસને પક્ષે પણ મૂઝવનાર બની રહ્યો. કૉસેટના રક્ષક તરીકે આ ડોસા તરફ મેરિયસને પહેલેથી કંઈક અણગમો તો હતો જ. લક્ષમબર્ગના બગીચાથી માંડીને અત્યાર સુધી આ માણસનાં બધાં ચિત્રો મેરિયસના દિલમાં ઊભરાવા લાગ્યાં. તેમાંય થેનારડિયરને ત્યાં મેરિયસે ભીંત પાછળથી જે ચિત્ર જોયું હતું, તેમાં દાનવીર લે બ્લાન્ક ડોસા અર્થાત્ જીન વાલજીન સૌથી પહેલો ભાગી છૂટયો હતો તેનું શું કારણ, તે તેને જાવર્ટની જેમ જ સમજાતું ન હતું. હવે તે કારણ તેને સમજઈ ગયું. એ માણસ નાસી છૂટેલો ગુનેગાર હોય, તે જાવર્ટ જેવા પોલીસ અમલદારથી ન બીજો તો બીજું શું કરે ?

પણ હવે મેરિયસને મોરચા વખતે આ માણસે ભજવેલો ભાગ યાદ આવ્યો. આ માણસ ત્યાં મોરચામાં શાથી આવ્યો હતો તે જ મેરિયસને નહોતું સમજાયું. માત્ર, તેણે જાવર્ટને ગોળીથી ઉઠાવી દેવાનું જ જાતે માગી લીધું હતું; અને તે કામ તેણે પૂરું કર્યું હતું એનો અર્થ હવે મેરિયસને સમજાયો. જાવર્ટને મારી નાખીને જ આ ગુનેગારે પોતાનું વેર પૂરું કર્યું હતું ! અર્થાત્ ક્રાંતિકારીઓના મોરચાનો આવો ગેરલાભ તેણે ઉઠાવ્યો હતો !

છતાં આ ગુનેગાર પોતે હાથે કરીને બધું કબૂલી ગયો, ઉપરાંત કૉસેટના પૈસા પણ કોઈને ખબર ન હતી છતાંય પાછા સોંપી ગયો, એ વસ્તુઓ પણ

મેરિયસને વધુ અકળાવનારી જ બની રહી. એક ડાકુ, ખૂની પોતાની પાસે આવેલા ઘેસા શું કામ આપી દે? ઉપરાંત પોતે એવો ગુનેગાર છે એ વાત હાથે કરીને ખુલ્લી શા માટે પાડે?

માત્ર કોસેટની સાથે મળવાનું કાયમ રહે તે માટે? આવો ગુનેગાર કોસેટ ઉપર કઈ જાતનો ભાવ રાખતો હશે? કોસેટને તેના ઉપર કેવા ભાવ હશે? પોતે આંધળા બની, પ્રેમમાં પડી, આ લોકોની કશી માહિતી વિના જ આ લગ્ન કર્યું, તે શું સારું કર્યું? મેરિયસને આ પ્રશ્ન સીધી વધુ અકળાવી રહ્યો.

અને તેમાં પાછું કોસેટને આ કશું કહેવાનું નહિ, તેની પાસેથી કશો ખુલાસો મેળવવાનો નહિ, અને બધું પોતાના મનમાં જ વાગોળ્યા કરવાનું!

તેણે કોસેટને કેટલાક સવાલો પૂછીને આડકતરી રીતે આ માણસના તેના પ્રત્યેના ભાવનું સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેને એટલું જ માલૂમ પડ્યું કે, કોઈ પણ વત્સલ પિતા પોતાની એકની એક મા વિનાની પુત્રી પ્રત્યે જે ભાવ રાખે, તે સિવાયનો બીજો કશો ભાવ આ માણસે કોસેટ પ્રત્યે કદી દાખવ્યો ન હતો. એ રાક્ષસે તો આ સુકોમળ પંખિણીને રક્ષવાનું જ કલ્યાણકારી કામ કર્યા કર્યું હતું!

૧૦૬

## ભોંયતળનો ઓરડો

બીજે દિવસે સમીસાંજે જન વાલજને મોં. જીલેનોર્મન્ડના દરવાજે ટકોરો માર્યો. દરવાજા જાણે રાહ જોઈને ઊભો હોય તેમ તૈયાર ઊભો હતો. તેણે તરત જ પૂછ્યું, “મોં. બૉરન સાહેબે આપ સાહેબને એમ પૂછવાનું ફરમાવ્યું છે કે, આપ ઉપર પધારશો કે નીચે જ રહેશો?”

“નીચે જ રહીશ.” જન વાલજને જવાબ આપ્યો.

દરવાજે નીચેની ઓરડી ઉઘાડી આપી; પછી તે એટલું બોલી ચાલતો થયો કે, “બાનુસાહેબાને ખબર આપું છું.”

એ ઓરડી ભોંયતળ ઉપર આવેલી, અવડ તથા ભેજવાળી હતી. એક શેરીમાં તેની બારી પડતી હતી. તેને સખત જાળી બેસાડેલી હતી. ભોંયતળના કોઠાર તરીકે જ તે કામમાં લેવાતી. એવી ઓરડીને રોજ

વાળવા ઝૂડવાની કે લૂછવાની પંચાત કોઈ કરતું નથી. અંદરની ધૂળ પણ શાંતિ ભોગવતી પડી રહે છે. કરોળિયાનાં જળાં પણ મરજીમાં આવે તેમ ઝૂલતાં રહે છે.

એક ખૂણે અંગીઠી તાજેતરમાં સળગાવવામાં આવી હતી : અર્થાત્ ‘નીચે જ રહીશ’ એ જવાબ પહેલેથી કલ્પી લેવામાં આવ્યો હતો. અંગીઠીની પાસે જ બે આરામખુરશીઓ મૂકેલી હતી. સળગતા અંગારા તથા બારીમાં થઈને બહારથી આવતું ભળભાંખણું—એ બેના સિવાય બીજું કશું અજવાળું એ ઓરડીમાં કરવામાં આવ્યું ન હતું,

જીન વાલજીન થાક્યોપાક્યો હતો. કેટલાય દિવસથી તેણે ખાધું ન હતું કે ઊંઘ લીધી ન હતી. તેણે એક આરામખુરશીમાં પડતું નાખ્યું.

પેલો દરવાન થોડી વારે એક સળગતી મીણબત્તી લઈને આવ્યો અને ટેબલ ઉપર મૂકી ગયો. જીન વાલજીનનું મોં છાતી ઉપર નમેલું હોઈ, તેણે દરવાનને કે મીણબત્તીને જોયાં નહિ.

અચાનક તે ચોંકી ઊઠ્યો. કોસેટ તેની પાછળ આવીને ઊભી હતી. જીન વાલજીને તેના મોં સોંસરવી એક ઊંડી નજર નાખી : તેના મોંને નહિ, પણ તેના અંતરને જેઈ લેવા માગતો હોય તેમ.

“વાહ, બાપુજી! તમારી આડાઈઓનો પાર નથી, એ તો હું જાણતી જ હતી; પરંતુ આ જાતની આડાઈ તો મારી કલ્પનામાં જ ન આવી હોત. શી રૂપાળી કલ્પના છે! મેરિયસે મને કહ્યું કે, તમે મને અહીં જ મળવા માગો છો.”

“હા, મેં જ એવી વિનંતી કરી હતી.”

“મેં એ જવાબની અપેક્ષા રાખી હતી. પરંતુ હું તમને ચેતવણી આપું છું કે, હું મોટું ધાંધલ મચાવી મૂકવાની છું. ચાલો આપણે એનું જ પગરણ માંડીએ. લો બાપુજી, મને શુંબન કરો જોઉં.”

જીન વાલજીન હાલ્યો નહિ.

“તમે ખસતા જ નથી, કેમ? ઠીક તમારો ગુનો વધતો જાય છે. પરંતુ કંઈ નહિ, હું તમને માફી બજાઉં છું. ઈશુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે, ‘બીજો ગાલ ધરવો’ તો લો આ બીજો ગાલ.”

અને તેણે બીજો ગાલ ધર્યો.

જીન વાલજીન ખસ્યો જ નહિ; તેના પગ જાણે જકડી લેવામાં આવ્યા હતા.

“આ તો વાત વધતી જાય છે. મેં તમને શું કહ્યું છે? હું કહી દઉં લે મિઠો—૨૯

છું કે મને સમજ પડતી નથી. આ બધાનો તમારે મને ભારે બદલો ચૂકવવો પડશે. આજે તમારે અમારી સાથે જમવા બેસવાનું છે,”

“મેં જમી લીધું છે.”

“એ ખોટી વાત છે. હું જીવેનોર્મન્ડ દાદા પાસે તમને વઢાવરાવીશ. દાદાઓ બાપને વઢવા માટે જ બનાવ્યા હોય છે. ચાલો, ઊઠો, મારી સાથે ઉપર ચાલો જાઉં.”

“અસંભવ.”

કોસેટને લાગ્યું કે તેનો પરાજય થતો જાય છે; એટલે હવે તેણે હુકમો છોડવાનું બંધ કરી પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા.

“પણ શા માટે નહિ? આખા ઘરમાં ગંદામાં ગંદી ઓરડી તમે મને મળવા માટે પસંદ કરી છે. અહીં એક મિનિટ પણ મારે બેસવું શી રીતે?”

“તમે જાણો છો, બાનુ, કે હું જરા તરંગી માણસ છું.”

કોસેટ પોતાના બંને હાથ દબાવી બોલી ઊઠી, “બાનુ! એટલે તમે શું કહેવા માગો છો?”

“તમે બાનુ થવા ઈચ્છતાં હતાં, અને હવે તમે બાનુ બન્યાં છો.”

“પણ બાપુજી, તમારે માટે તો નહિ ને? તમારે માટે તો બેટા, લાડકી, દીકરી, ઝીણકી, એવું બધું!”

“મને તમે હવેથી ‘બાપુ’ ન કહેશો.”

“એટલે?”

“મને જીન મહાશય કહેજો અથવા માત્ર જીન.”

“એટલે તમે હવે બાપુ નથી? અને હું કોસેટ નથી? ‘જીન મહાશય’? એનો શો અર્થ? આ બધી કેવીક ક્રાંતિઓ છે! પણ થયું છે શું? હવે તમે મારા મોં સામે જેઈને જવાબ આપો જાઉં. તમે મારા કમરામાં આવવાના નથી? એટલે મેં તમારું શું બગાડ્યું છે, તે મને કહેશો? શી વાત છે, તે મને કહો જાઉં.”

“કશી જ વાત નથી, વળી.”

“તો પછી?”

“બધું જ જેમ પહેલાં હતું તેમ જ છે.”

“તો પછી હવે તમે તમારું નામ શા માટે બદલવા માગો છો?”

“તમે તમારું નામ નથી બદલ્યું? તમે જો પોન્ટમર્સી બાનુ બન્યાં છો, તો હું જીન મહાશય બનું, તેમાં નવાઈની વાત શી છે?”

“આ બધી નકામી વાતો છે. તમે આજે તોફાન કરવા માગો છો.”

પણ તમારી લાડકી કોસેટને દુઃખ થાય એવું તમારે કશું જ ના કરવું જોઈએ. બોલો, હાથા થશો ને?” એમ કહીને કોસેટે જીન વાલજીનના બંને હાથ જોરથી પકડી પોતાને ખભે લીધા.

પણ જીન વાલજીને જરા જોરથી પોતાના હાથ છોડાવી નાખ્યા.

“તમારે હવે પિતાની જરૂર નથી, તમને પતિ મળી ગયા છે.”

“મારે બાપની જરૂર નથી! આવી ગાંડી વાતોનો જવાબ શો હોઈ શકે તે હું જાણતી નથી. ગઈ કાલથી માંડીને તમે બધાએ મને ગાંડી બનાવી મૂકવા ધાર્યું છે. દરેક જણ મારી કશી વાત માનતું નથી. બધા મારી સામે થઈ ગયા છે. મેં મારે હાથે કમરો સજાવીને તૈયાર કર્યો, તો અંદર રહેવા આવનાર ભાડવાત છેલ્લી ચડીએ ના પાડીને ઊભા રહે છે. હું સરસ જમણ તૈયાર કરાવું છું, તો જમવા આવનારા કહીને ઊભા રહે છે, ‘બાનુ, અમારે તમારો જમણવાર નથી જોઈતો,’ અને મારા બાપુ ફેશલવેને હું બાપુ કહીને બોલાવવા જાઉં છું, તો તે કહે છે કે, ‘મારું નામ તમને આવડતું નથી, બાનુ! મારું નામ જીન મહાશય છે.’ અને ઉપરથી આ ઓરડીમાં પુરાવાની મને સજા થાય છે, જ્યાં ખાલી ગંદા શીશાઓ ફૂલદાનીઓ તરીકે છે, જ્યાં કરોળિયાનાં જળાં તોરણ તરીકે લટકે છે અને જે ઓરડીની ભાતોને પણ જાણે હજમત કરાવ્યા વિનાની દાઢીઓ ઊગી છે. અને તમે રૂઢ લ હોમ આર્મના દોલકામાં જ પડી રહેવાના છો; એટલે મારી ઉપર તમારે શાનું વેર લેવું છે, એ તો કહેશો?”

પછી અચાનક જીન વાલજીન તરફ ગંભીર મોં કરી તીણી નજરે જોઈ તેણે ઉમેર્યું, “હું સુખી થાઉં, એ જ તમને ગમતું નથી, એમ જ ને?”

પણ આ સહેજ ઉશ્કેરાઈને પુછાઈ ગયેલો પ્રશ્ન જીન વાલજીન માટે અસહ્ય થઈ ગયો. કોસેટ માત્ર ઉઝરડો જ કરવા માગતી હતી, પણ તેનાથી થઈ ગયો મોટો ચીરો!

જીન વાલજીનનું મોં એકદમ ફીકું પડી ગયું. એક જણ તે ચૂપ રહ્યો. પછી પોતાની જાત પ્રત્યે બોલતો હોય તેમ ધીમેથી ગણગણ્યો —

“એનું સુખ એ જ મારા જીવનની એકમાત્ર આકાંક્ષા હતી. હવે ઈશ્વર મને બોલાવી લે તો સારું. કોસેટ, તું સુખી થઈ; હવે મારું કામ પૂરું થાય છે — મારા દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે.”

“તમે મને કોસેટ કહીને બોલાવી!” એટલું કહેતાંમાં તો તે જીન વાલજીનના ગળા ઉપર લપકી.



જન વાલજને પણ તેને જોરથી પોતાની છાતી સાથે દબાવી. જાણે તે તેને પાછી લઈ લેતો હોય.

“બાપુ, તમે કેવા બલા છો!” કૉસેટ તેની છાતીમાં રૂંધાતી રૂંધાતી બોલી.

તરત જ જન વાલજને તેને છોડી દીધી અને પોતાનો ટોપો માથે મૂક્યો.

“બસ, ચાલ્યા?”

“હા બાનુ, હું તમારી રજા લઉં છું. તેઓ તમારી રાહ જોતા હશે.” અને પછી બારણા પાસેથી તેણે ઉમેર્યું, “મેં તમને કૉસેટ કહીને સંબોધ્યાં. તમારા પતિને કહેશો કે હવે તે ભૂલ ફરીથી નહિ થાય, મને માફ કરશો.”

જન વાલજન વિદાય થયો. કૉસેટ ત્યાં ને ત્યાં પથ્થરના પૂતળાની પેઠે સ્થિર થઈને ઊભી રહી. આ બધું તેની સમજશક્તિની મર્યાદા બહારનું હતું.

૧૦૭

પીછે કદમ !

બીજે દિવસે એ જ કલાકે જન વાલજન આવ્યો.

કૉસેટે આજે કથા પ્રશ્નો ન પૂછ્યા કે તેને કશું ખાસ નવાઈભરેલું પણ ન લાગ્યું. તેણે આગળ પડીને તેને ‘બાપુજી’ કે ‘જન મહાશય’ કહીને ન સંબોધ્યા, તેમ જ તેને પણ પોતાને ‘બાનુ’ કહીને સંબોધવા દીધા. માત્ર તેના વ્યવહારમાં આનંદોલ્લાસની થોડી ઊણપ દેખાતી હતી. જો તે કદી શોક-ગ્રસ્ત થઈ શકતી હોય, તો આવી દેખાય !

પરંતુ નવોઢાઓને પોતાના પ્રિયતમ સાથે હર્ષોલ્લાસે ઝૂલવા જતાં પ્રિયતમની બધી વાતો સ્વીકારી લેવી પડે છે. એ ઉલ્લાસ જ એવો છે કે, જેમાં એક હૃદય બીજને અનુકૂળ થવા જ ઈચ્છતું હોય છે, અને તેમાં જરા પણ ઊણપ આવે એ સહન કરી શકતું નથી.

અર્થાત્ મેરિયસે પોતાની પ્રિયતમાને કંઈક ને કંઈક કહ્યું હતું. તેમાં કશો ખુલાસો કે દલીલ હોય કે નહિ; પણ પ્રિયતમાને મન તો તેણે કંઈક

કહ્યું એનો જ ઉમળકો હોય ! પ્રેમીઓ વળી પોતાના પ્રેમની મર્યાદામાંથી બહાર કશા માટે કશી ઇતેજશી થા માટે દાખવે ?

એટલે જીન વાલજીન આવતો, બેસતો, વાતો કરતો અને જતો રહેતો. જ્યારે તેને કંઈ વધારે વખત વાતો ચાલવા દેવી હોય, ત્યારે તે મેરિયસના સારાપણની વાત કાઢે; પછી તે વાત કદી ટૂંકી થાય નહિ કે તેનો અભાવો આવે નહિ. કેટલીય વાર હજૂરિયો આવીને યાદ દેવડાવે કે ભોજનનો વખત થઈ ગયો છે, અને બધાં ભોજન-ખંડમાં રાહ જતાં બેઠાં છે !

એક વખત મેરિયસે જાણી જોઈને જ જીન વાલજીનને આવવાને વખતે જ કોસેટને કહ્યું, “ રૂ ખુમેટના બગીચામાં જ્યાં આપણે ધૂપી રીતે મળતાં હતાં, ત્યાં જઈ આવીએ તો કેમ ? ”

કોસેટ તો રાજીના રેડ થઈ ગઈ. બે ચકલીઓ વસંત તરફ ઊડી જાય તેમ તે બંને ત્યાં ઊડ્યાં. એ ઘર લાંબા પટાથી લીધું હોવાથી, હજુ કોસેટના કબજામાં જ હતું.

રોજને સમયે જીન વાલજીન મેરિયસને ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેને ખબર પડી કે તેઓ બહાર ક્યાંક ફરવા ગયાં છે. તે કલાક બેઠો, પણ કોસેટ પાછી ફરી નહિ. તે માથું નીચું કરી ચાલતો થયો.

બીજે દિવસે કોસેટને આ રૂ ખુમેટની વાતો જ એટલી બધી કરવાની હતી કે, ગઈ કાલે જીન વાલજીનને મળાયું ન હતું તેની વાત જ તેને યાદ ન આવી !

“ તમે લોકો ત્યાં કેવી રીતે ગયાં હતાં ? ” જીન વાલજીને પૂછ્યું.

“ ચાલતાં, વળી. ”

“ અને પાછાં કેવી રીતે ફર્યા ? ”

“ ભાડાની ઘોડાગાડીમાં. ”

થોડાક વખતથી જીન વાલજીનને લાગતું હતું ખરું કે, મેરિયસ બહુ વધારે પડતી કરકસરથી પોતાનું ઘર ચલાવે છે. તેણે પૂછ્યું, “ તમે લોકો એક સારી ગાડી કેમ વસાવતાં નથી ? ”

“ મને ખબર નથી. ” કોસેટે જવાબ આપ્યો.

“ પણ તમે લોકો ખાસાં પૈસાદાર છો; એવું થોડું ખર્ચ કરો તો કેટલી બધી સગવડ રહે ? ટુસોં ડોસીને તમારા ઘરની નોકરડી નિકોલેટ સાથે ન બન્યું એટલે એ જતી રહી. પણ પછી તમે તમારી તહેનાત-બાનુ તરીકે બીજી કોઈ બાઈ નથી રાખી, એ પણ કેવું ? પૈસા હોય તો પછી સામાન્ય કેટલીક સગવડોનો લાભ લો, એમાં શું ખોટું ? ”

કોસેટે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

પણ બીજે એક દિવસે વાતવાતમાં કોસેટે કહ્યું, “મારા પતિએ કાલે એક નવાઈની વાત મને કરી; તેમણે કહ્યું, ‘કોસેટ, આપણને ત્રીસ હજાર ફ્રાંકની આવક છે : તારા સત્તાવીસ હજાર અને મારા દાદા મને આપે છે તે ત્રણ હજાર. પણ એ ત્રણ હજાર ફ્રાંક ઉપર જ જીવવાની તારી હિમત છે?’ મેં કહ્યું, ‘અરે એક પણ ફ્રાંક ન હોય તોપણ તમે સાથે હો તો જીવવાની મારી બધી હિમત છે.’ પછી મેં પૂછ્યું, ‘પણ તમે આમ કેમ પૂછ્યું?’ તેમણે કહ્યું ‘માત્ર જાણવા ખાતર.’”

જન વાલજન કશું બોલ્યો નહિ; પણ તે મનમાં સમજી ગયો કે, મેરિયસને કોસેટના પૈસા કદાચ મારા જ હોય એવો વહેમ છે. અને હું તો ચોર ડાકુ છું એમ મેરિયસ જાણે છે; એટલે તેને કદાચ ભય હશે કે, કોસેટને મેં આપેલા એ પૈસા ખરેખર પાપના જ પૈસા હશે.

પણ પછી તો ધીમે ધીમે તેને ઘરમાં આવતો જ બંધ કરવાની પેરવી થતી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. એક દિવસ એ ભોંયતળતા ઓરડામાં સગડી જ સળગાવવામાં ન આવી. કોસેટે પૂછ્યું ત્યારે જન વાલજનને જવાબ આપ્યો કે, “એપ્રિલ મહિના આવ્યો, એટલે હવે ઠંડીની મોસમ પૂરી થઈ ગણાય; એટલે મેં જ સગડી ન મૂકવાનું નોકરને જણાવ્યું હતું.”

કોસેટ ખભા હલાવીને માત્ર એટલું જ બોલી, “આટલી બધી તો ઠંડી છે; પણ તમારી તો બધી વાતો જ ન્યારી!”

થોડા દિવસ બાદ જન વાલજન એ ઓરડામાં દાખલ થયો તેની સાથે જ ચોંકી ઊઠ્યો. તે ઓરડામાં સગડી પણ ન હતી અને આરામ-ખુરશીઓ પણ ન હતી.

કોસેટે આવતાંની સાથે જ પૂછ્યું : “વાહ, આજે તો ખુરશીઓ પણ નથી ને !”

જન વાલજન તોતડાતે અવાજે બોલ્યો, “મેં જ નોકરને ઉપાડી જવા કહ્યું હતું.”

“શા માટે વળી ?”

“આજે હું બહુ થોડી જ મિનિટ અહીં રોકાવા માગું છું.”

“પણ થોડો વખત રોકાવું હોય તેથી બેસવું નહિ, એવું કયાંથી લાગ્યું ? તમારું તો હવે બધું વિપરીત જ થતું જાય છે.”

“ઠીક, ત્યારે આવજો !” જન વાલજન ગણગણ્યો.

પણ હવે તે સમજી ગયો હતો. બીજે દિવસે તે ન આવ્યો. કોસેટને છોક સત પડશે જ એ વાત કંઈક ખટકી. પરંતુ તે કંઈક વધુ ચિંતા કરવા જાય ત્યાર પહેલાં તો તેની દવા થઈ ગઈ : મેરિયસે પ્રેમભર્યું ચુંબન કરી, તેને બીજી વાતોએ ચક્રવી દીધી.

તે પછીને દિવસે પણ તે ન આવ્યો. કોસેટને એ વાત આજે જરાય ખટકી જ નહિ. તે નિરાંતે ઊંઘવા માંડી. સવારે જાગી ત્યારે જ તેને કંઈક યાદ આવ્યું. તે કેટલી બધી સુખી હતી ! તેણે પોતાની નોકરશ્રી નિકોલેટને જીન વાલજીનની ખબર કાઢવા મોકલી : “કાંઈ માંદાસાજ તો નથી થયા ને ? અને ગઈ કાલે કેમ મળવા નહોતા આવ્યા વારુ ?”

જીન વાલજીને નિકોલેટ મારફતે જવાબ વાળ્યો, “હું માંદો નથી; પણ કાંઈક કામ આવી પડ્યું છે. બહુ જલદી હું કામ પતાવીને મળવા આવીશ. પણ મારે જરા બહારગામ જવું પડે તેમ છે. અને બાનુને તો યાદ હશે કે, થોડી થોડી વારે મને એવી મુસાફરીઓ કરવાની ટેવ છે. કશી ચિંતા ન કરશો.”

જોકે, ‘ગઈ કાલે’ કેમ નહોતા મળવા આવ્યા, એ પ્રશ્નનો જવાબ તો તેણે ફીકું હસીને ધીમેથી એટલો જ આપ્યો હતો કે, “મને ત્યાં ન આવ્યે બે દિવસ થયા !” પરંતુ નિકોલેટને એ શબ્દો સમજાયા નહિ અને તેણે તે કોસેટને કહી સાંભળાવ્યા પણ નહિ.

\*

\*

\*

૧૮૩૩ ની સાલની વસંત ઋતુના છેલ્લા દિવસોમાં અને વિનાજાના આગોતરા મહિનાઓમાં દુકાનદારો તથા ઓટલે બેઠેલા નવરાઓ કાળો પોશાક પહેરેલા એક ઘરડા ડોસાને રોજ, એ જ સમયે, સમીસાંજે ૩૬૬ હોમ આર્મના નાકામાંથી નીકળી જુદા જુદા રસ્તાઓ વટાવી ૩ કેલવેર તરફ જતો જોતા. તે જાણે કશું જોતો નહિ, સાંભળતો નહિ; સીધી એક જ નજરે ચાલ્યા કરતો. માત્ર ૩ કેલવેરનો ખૂણો આવતો કે તેનું મોં કંઈક આનાંદથી ખીલી ઊઠતું.

પરંતુ તે થોડી જ વાર માટે; કારણ કે જેમ જેમ તે પોતાના લક્ષ્યસ્થાનની નજીક પહોંચતો જતો, તેમ તેમ તેનું મોં અનેક ઘેરાં વાદળોથી આચ્છન્ન થઈ જતું, અને કેટલીક વાર તેની ઊછળતી છાતીમાંથી એક ડૂસકું નીકળી પડતું.

થોડા દિવસ બાદ એ ડોસો છોક ૩ કેલવેર સુધી જવાને બદલે થોડે દૂર જ થોભી જતો અને માર્શું ધુણાવીને થોડી આનાકાની સાથે ધીમે પગલે પાછો ફરતો.

છતાં તે શેજ પોતાને ઘેરથી આ તરફ આવવા નીકળતો તો ખરો જ. પરંતુ નીકળતી વેળા જ તેના મોં ઉપર જાણે એક પ્રશ્ન મોટે મોટે અજરે હતાશાની લિપિમાં લખાયેલો દેખાતો : “આ બધું હવે શા માટે?”

જ્યારે વરસાદનાં વાદળ ઘેરાયાં હોય, ત્યારે તે બગલમાં છત્રી લઈને નીકળતો. પણ કોઈ દિવસ વરસતે વરસાદે પણ તેને છત્રી ઉઘાડવાનું યાદ રહ્યું હોય તેમ લાગતું નહિ.

એ લજ્જાની ભલી બાઈઓ કહેતી : “બિચારો ભલો માણસ છે!”

૧૦૮

## ઘેરા ઝોછાયા : ભવ્ય પ્રભાત

૧

મેરિયસનો નવો વાંક કાઢવો, એ આપણે માટે અજુગતું ગણાયે. લગ્ન પહેલાં તેણે મો. ફોશલવેને કથા પ્રશ્નો પૂછ્યા નહોતા, અને લગ્ન બાદ જીન વાલજીને પ્રશ્નો પૂછતાં તે ગભરાતો હતો; કદાચ કશું વિશેષ ધૃણારુપદ જાણવા મળે તો ! એટલે હવે તે જીન વાલજીન પોતાના ઘરમાંથી સદંતર ભૂંસાઈ જાય તેવી જ ચેરવી કર્યા કરતો હતો.

તે કામ પાર-પાડવામાં કશી વધારે પડતી કઠોરતા ન દાખવી જવાય એવી કાળજી પણ તે રાખતો હતો; તેમ જ કશી નિર્ભયતા પણ ન ધારણ કરાય, એની પણ તેને ચિંતા રહેતી. અને બન્યું પણ એવું જ હતું ને ? પોતે અદાલતમાં એક કેસમાં વકીલ હતો, તે વખતે અચાનક તેનો ભેટો લૉફાઈટ બૉક્સના ઘરડા કેશિયર સાથે થઈ ગયો. તેને મોંએથી વગર પૂછયો જ તેને જાણવા મળ્યું કે, તેમને ત્યાંથી છ લાખ ફ્રાંકની રકમ કેવી રીતે જૂકી સહીથી એક ગુનેગાર ઉપાડી ગયો હતો. મેરિયસને એ વાત સાંભળતાં જ ખાતરી થઈ ગઈ કે, જીન વાલજીને મૂળ માણસની બનાવટી સહીથી તે રકમ પડાવી લીધેલી છે. મેરિયસે ત્યારથી જ એ દૂષિત પૈસામાંથી કશું જ પોતાને કે કોસેટને માટે ન વાપરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; અને ત્યારથી જ તે એ પૈસાના મૂળ માલિકની શોધમાં લાગ્યો, જેથી તે બધા તેને પાછા પહોંચાડી દેવાય.

મેરિયસનું કોસેટ ઉપર એવું અદ્ભુત આકર્ષણ હતું કે, મેરિયસની

ઈચ્છા એ આપોઆપ કૉસેટની ઈચ્છા બની રહેતી. તેના જીવનનો સર્વ રસ કે કૃતાર્થતા મેરિયસની ઈચ્છામાત્રને અનુકૂળ થવામાં, તેના વ્યક્તિત્વમાં પોતાનું સર્વ વ્યક્તિત્વ લુપ્ત કરવામાં સમાઈ જતાં. કૉસેટને પણ હવે દેખાતું જનું હતું કે, કોઈ પણ કારણે મેરિયસ તેના પિતા વિષે કશી સીધી વાતચીતમાં ઊતરવા રાજી નથી : બલકે તેમની વાત તે ટાળવા જ ઈચ્છે છે. એટલે આપોઆપ તેણે પણ મેરિયસને પોતાના પિતા અંગે કશી વાત કરવાનું ટાળી દીધું.

પરંતુ તેથી કૉસેટ જીન વાલજીનને ભૂલી ગઈ, એમ પણ ન કહી શકાય. તેણે ઉપર ઉપરથી જ તેનો વિચાર દૂર કર્યો હતો, એટલું જ. તેને ભુલકણાપણાનો દોષ દેવાને બદલે અ-વિચારીપણાનો દોષ દેવો ઘટે. અંતરથી તો જોને પોતાના પિતા કહ્યા હતા, તેમને તે ચાહતી જ હતી; પરંતુ પોતાના પતિને તે સવિશેષ ચાહતી હતી.

કોઈ કોઈ વાર કૉસેટ મેરિયસ આગળ જીન વાલજીનની ચાલુ ગેરહાજરી બાબત આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતી, ત્યારે મેરિયસ તેને તરત એમ કહીને શાંત પાડતો કે, “તે કદાચ હજુ બહારગામ જ હશે; તેમણે મુસાફરીએ જવાનું નહોતું કહેવરાવ્યું?”

“હા, ખરી વાત. તેમને અવારનવાર એમ બહારગામ ચાલ્યા જવાની ટેવ પહેલેથી જ હતી. પરંતુ તે આટલા બધા દિવસ બહારગામ નહોતા રહેતા !” કૉસેટ બોલતી.

બે કે ત્રણ વખત તેણે દાસી નિકોલેટને જીન વાલજીનની ખબર કાઢવા મોકલી પણ હતી. પણ જીન વાલજીને એવી પેરવી કરી હતી કે જેથી કૉસેટને એવો સંદેશો પહોંચે, કે હજી તે મુસાફરીએથી પાછા આવ્યા જ નથી.

મેરિયસ પણ કૉસેટને પોતાના પિતાની કબરે લઈ ગયો હતો; અને બીજાં પણ પોતાનાં સંબંધવાળાં સ્થળોએ તેને ફેરવતો રહેતો. આમ ધીમે ધીમે કૉસેટ જીન વાલજીનને ભૂલવા લાગી હતી.

આ વસ્તુને કઠોર ભાષામાં છોકરાંની કૃતદનતા કહીને વર્ણવવી હોય તો ભલે વર્ણવો. પણ એ કૃતદનતા પ્રેરનાર ખરો અપરાધી હોય તો કુદરત છે. કુદરત હંમેશા આગળ જોતી રહે છે; પ્રાણીઓને તે “આવતાં” અને “જતાં” એમ બે વર્ગોમાં વહેંચી નાખે છે. જનારાંનું મુખ હંમેશા ઓછાયા તરફ હોય છે, આવનારાંનું હંમેશાં પ્રકાશ તરફ. અવયવો પણ શરીરથી છૂટા પડ્યા વિના દૂર થતા જતા નથી? શાખાઓ પણ થડથી દૂર જ જતી નથી? આપણે સંતાનોને બિચારાંને દોષ શું કરવા દઈએ?

૨

એક દિવસ જન વાલજન ઘરને દાદરેથી નીચે ઊતર્યો અને શેરીમાં બેન્ત્રણ ડગલાં ચાલી પેલા પથરા ઉપર જ બેઠો, જેના ઉપર પાંચ જૂનની રાતે ગેટ્રોચે તેને બેઠેલો જોયો હતો. થોડી વાર ત્યાં બેઠા પછી તે પાછો ફરી દાદર ચડીને માળ ઉપર ગયો. આ છેલ્લી વાર તે બહાર નીકળ્યો. બીજે દિવસે તે ઓરડી છોડીને બહાર ન આવ્યો, અને પછીને દિવસે તે તે પથારી જ ન છોડી શક્યો.

તેની કામવાળી જે તેને રોટી લાવી આપતી કે શાક બટાકા બાફી આપતી, તેણે તેની થાળી જોઈને કહ્યું, “ડોસા, તમે કાલે કશું ખાધું જ નથી કે શું?”

“ના, ના, મેં ખાધું હતું.”

“થાળી તો જમની તેમ ભરેલી છે.”

“પણ પાણીના કૂજ તરફ તો જો, તે ખાલી થયેલો છે.”

“એટલે કે તમે પાણી પીધું છે, પણ તેથી ખાધું છે એમ શી રીતે કહેવાય?”

“મને પાણીની જ ભૂખ લાગી હોય તો શું કહેવાય?”

“એ તો તરસ લાગી કહેવાય; અને જ્યારે લોકો તે સાથે ખાય પણ નહિ, તો તે તાવ આવ્યો કહેવાય.”

“હું કાલે ખાઈશ.”

“કાલે નાતાલ છે, તો આજે જ શા માટે નથી ખાતા?”

જન વાલજન એ ભલી બાઈ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે માયાળુ અવાજે કહ્યું, “હું જરૂર ખાઈશ, તું જા.”

જન વાલજનને આ એક માણસ સિવાય બીજા કોઈ માણસનાં હવે દર્શન થતાં ન હતાં, પેરિસમાં કેટલીય શેરીઓ એવી છે જેમાં કોઈ જતું નથી, અને કેટલાંય ઘરો એવાં છે જેમાં કોઈ આવતું નથી. જન વાલજન એવી શેરીઓમાંની એકમાં અને એવાં ઘરોમાંના એકમાં હતો.

એક અઠવાડિયું ચાલ્યું ગયું. જન વાલજને ઓરડામાં પણ એક પગતું માંડયું ન હતું. તે પથારીવશ જ હતો. કામવાળીએ તેના ધણીને કહ્યું, “ઉપરવાળા ડોસા હવે પથારીમાંથી ઊઠતા નથી કે કાંઈ ખાતા નથી. હવે તે વધારે દહાડા નહિ કાઢે. અને મારા મનમાંથી એક વાત નીકળતી જ નથી કે તેની દીકરી કોઈ ખરાબ માણસને પરણી છે.”

તેના ધણીએ ધણીપણાના રુઆબથી જવાબ આપ્યો, “જો તે

પૈસાદાર હોય તો તેણે દાકતરને બોલાવવો જોઈએ. જો તે પૈસાદાર ન હોય તો તે દાકતરને કેવી રીતે બોલાવે? અને દાકતર નહિ આવે તો તે મરી જ નજી વળી!”

ડોસી આંગણામાં ઘાસ ખોતરતી હતી. એવામાં શેરીના દાકતરને દૂરથી જોતો જોઈ તેણે તેને બોલાવ્યો અને જીન વાલજીનને જોવા ઉપર મોકલ્યો. જ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે ડોસીએ તેને પૂછ્યું, “શી સ્થિતિ છે?”

“તમારો દરદી ઘણો બીમાર છે.”

“તેને શું થયું છે?”

“બધું જ; અથવા કશું નહિ. દેખવામાં તો એમ લાગે છે કે તેનું કોઈ પ્રિયજન ખોવાયું છે. માણસો એ દુઃખથી મરી પણ જાય છે.”

“તેણે તમને શું કહ્યું?”

“તેણે કહ્યું કે, તેને હવે સારું છે!”

“તમે ફરીથી આવશો, દાકતર?”

“હા, પણ મારા કરતાં બીજા કોઈએ ફરીથી જલદી આવવાની જરૂર છે — જોને તે જાંબે છે.”

### ૩

એક સાંજે જીન વાલજીનને પોતાની કોણી ઉપર ઊંચા થતાં પણ મુશ્કેલી પડી. તેણે પોતાની નાડી દબાવી જોઈ, તો તે જણાઈ નહિ. તેનો સ્વાસ બહુ ધીમો ચાલતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે બંધ પડી જતો હતો. પણ કથી ઈચ્છાને કારણે જોર કરીને તે બેઠો થયો અને પોતાનો મજૂરનો જૂનો પોશાક બદલવા લાગ્યો. પણ તેટલું કરતાં તેને ઘણી તકલીફ પડી અને તેને કપાળેથી પરસેવો ટપકવા લાગ્યો.

પછી તેણે કોસ્ટેટનાં પેલાં નાનપણનાં કપડાં કાઢ્યાં અને પથારી ઉપર પાથર્યાં. બિશ્વપની દીવાદાનીઓ તો તેમને સ્થાને જ અભરાઈ ઉપર હતી. અજવાળું હતું છતાં તેમાં તેણે આજે મીણબત્તી ખોસીને સળગાવી. તે એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ડગલું ભરતો હતો તેટલાથી જ ખૂબ થાકતો જતો હતો, અને છેવટે તેને બેસી જવું પડ્યું. આ કાંઈ એવો થાક ન હતો કે જે થોડા આરામથી ટળી જાય. આ તો શરીરથી થઈ શકે તેવી હિલચાલનો છેલ્લો અવશેષ હતો. આ તો ખૂટી ગયેલા આવરદાને મહાપ્રયત્નને એક ટીપું વધુ નિયોવી લેવા જેવી વાત હતી; અને એ પ્રયત્ન ફરીથી તે પાછો કદી કરી શકાવાનો ન હતો.



તે જ ખુરસી ઉપર બેસી પડ્યો હતો તેની સામે પેલો અરીસો હતો, જેમાં મેરિયસને કોસેટે લખેલી ચિઠ્ઠી શાહીચૂસના પાન ઉપરથી તેના વાંચવામાં આવી હતી. અરીસામાં પડેલા પોતાના ચહેરાના પ્રતિબિંબને તે ઓળખી ન શક્યો. આ અરીસામાં દેખાતો માણસ તે ઓસી વરસનો ઘરડો દેખાતો હતો, ત્યારે મેરિયસના લગ્નની રાતે તેને કોઈએ પચાસ વર્ષનો પણ ભાગ્યે ધાર્યો હોય. આ એક વર્ષમાં તે ત્રીસ વર્ષ ઘરડો થઈ ગયો હતો!

રાત પડી. મહાપ્રયત્ને તે એક મેજ તથા ખુરસીને અંગીઠી પાસે ઘસડી ગયો. પછી તેના ઉપર એક કલમ, શાહી અને કાગળ મૂક્યાં. પણ તે બેભાન થઈ ગયો. જ્યારે તે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે તેને ખૂબ તરસ લાગી હતી. કૂજે તેનાથી ઊંચકાય તેમ ન હતું તેથી ભારે તકલીફથી તેણે તેને મોં તરફ નમાવ્યો અને જે છાલક આવી તેમાંથી ઘૂંટડો પાણી પી લીધું.

પછી તે બેઠો બેઠો જ પથારી તરફ ફર્યો, જ્યાં કોસેટનાં કપડાં બિછાવેલાં હતાં.

આ બધી વહાલી વસ્તુઓ તરફ નજર કરીને નિહાળતાં તેને કલાકો વીતી ગયા; પણ તેને તો મિનિટો જેટલા જ લાગ્યા. અચાનક તેને ટાઢ ચડી. તેણે બિથપની દીવાદાનીવાળા મીણબત્તીઓના અજવાળામાં કશુંક લખવા વિચાર કર્યો અને કલમ ઉપાડી. પણ ખડિયામાં શાહી સુકાઈ ગઈ હતી, અને કલમનું અણિથું થરડાઈને વળી ગયું હતું. મહાપ્રયત્ને તે ઊભો થયો, બે-ત્રણ વાર બેસઊઠ કરીને ખડિયામાં તેણે પાણી રેડ્યું. પછી કપાળ લૂછતાં લૂછતાં તેણે કલમના છોડાથી જ લખવા માંડ્યું.

“કોસેટ, તને અંતરથી આશિષ આપું છું. મારે તને છેવટનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. તારા પતિએ મને પોતાના ઘરમાંથી જાકારા આપ્યો તેમાં હું તેમનો ક્યો વાંક જોતો નથી. જોકે તેમણે અમુક વાતો માની લેવામાં ભૂલ કરી છે; પણ તેથી તેમણે કાંઈ ખોટું કર્યું છે એમ ન કહેવાય. તે બહુ સારા માણસ છે. તેમને પૂરા અંતરથી ચાહજે. પોન્ટમર્સી મહાશય, તમે પણ મારી લાડકી કોસેટને ખૂબ ચાહજો. કોસેટ હું તને એક વાત કહેવા માગું છું : મારા અક્ષર વંચાય અને આ કાગળ તને મળે, તો તું જાણજે કે, હું મારા પૈસા મેં સ્થાપેલા ઉદ્યોગમાં કમાયો હતો, અને તે પ્રમાણિક્તાથી જ મેળવેલા હતા. કાળા મણકા બનાવવાની નવી રીત મેં શોધી કાઢી હતી અને સ્પેનમાં તેના સારા ભાવ ઊપજતા હતા —”

પણ આટલું લખ્યા પછી કલમ તેના હાથમાંથી પડી ગઈ. એ કલમ

તેનાથી પાછી ઉપાડી ન શકાઈ. પોતાને કહેવાની વાત હવે અધૂરી રહી ગઈ, એ જાણી અચાનક તેના હૃદયમાંથી કારમું ડૂસકું નીકળી પડ્યું.

“હે ભગવાન! ખેલ ખલાસ. હું તેને ફરીથી મળવા નહિ જ પામું. કોસેટ મારા ઉપર છાઈ રહેલા ઉજ્જવળ સ્મિતરૂપ હતી. તે સ્મિત હવે પૂરું થયું અને હું અંધારી રાતમાં કાયમનો પ્રવેશ કરવા જઉં છું. પણ તે પહેલાં તેને જોવા ન પામ્યો. અરે, મરતા પહેલાં એક મિનિટ જ તેનો અવાજ સાંભળવા પામું, તેને નીરખવા પામું, મારા દેવદૂતના અંચળને સ્પર્શવા પામું, તો કેવું સારું થાય! મરવું એ કંઈ અઘરું નથી, પ્રભુ; પણ તેને ફરી જોયા વિના મરવાનું થાય છે, એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે. તે મારા સામું જોઈને થોડું હસી જાય, થોડું મને સંજોધીને કહી જાય! તેટલાથી કોઈને શું નુકસાન જવાનું છે? નહિ, નહિ, પણ હવે બધું પૂરું થયું. હું તેને જીવતાં ફરી નિહાળવા ન પામ્યો, હે ઈશ્વર!”

તે જ ક્ષણે બારણા ઉપર ટકોરો પડ્યો.

૧૦૯

શાહીનો ખડિયો જ્યારે ઘોળવાનું કામ કરે છે

તે જ દિવસે, અથવા ચોક્કસ કહીએ તો તે જ સાંજે મેરિયસ ટેબલ ઉપરથી ઊઠી, દાવાના કાગળોનું બંડલ વાંચવા માટે પોતાની ઓફિસમાં પેસવા જતો હતો, તેવામાં જ દરવાને તેના હાથમાં એક કાગળ મૂકીને કહ્યું, “જે માણસે આ ચિઠ્ઠી આપી છે, તે ખડકીના ઓરડામાં ઊભો છે.”

કોસેટ જીવેનોર્મન્ડ દાદાને હાથે વળગાડી બગીચામાં ફરતી હતી.

કાગળ પણ, માણસની પેઠે, પહેલી નજરે જ તિરસ્કાર ઊભો કરે તેવો હોઈ શકે છે. આ કાગળની ગડી વિચિત્ર રીતે વાળેલી હતી, તે બહુ ખરબચડો કાગળ હતો તથા વધારામાં તેમાંથી તમાકુની ગંધ આવતી હતી.

પણ ગંધ જટલી સ્મૃતિઓ તાજી કરી શકે છે. તેટલી બીજું કોઈ ન કરી શકે. મેરિયસે સરનામા ઉપર નજર કરી :

“પ્રતિ : મોંશ્યોર ધ બૉરન પોમ્મેસી, તેમના મહેલમાં.”

ગંધને તેણે ઓળખી કાઢી, એટલે ગંધે એ હસ્તાક્ષર ઓળખવામાં

મદદ કરી. મેરિયસને તરત જોન્ડ્રેટનું ઘોલકું નજર સમક્ષ તાદૃશ થઈ ગયું.

જે માણસને ફરીથી શોધવા તેણે તાજેતરમાં જ હાડતૂટ પ્રયત્ન કર્યા હતા, તે માણસ જ તે કાગળનો લખનાર હતો. તેણે કાગળ ઝટપટ વાંચવા માંડ્યો :

“ મોશ્યોર બોરન,

“જે સર્વશક્તિમાન પરમાત્માએ મને પૂરતી અકલ્પનો ખજાનો બક્ષ્યો હોત, તો હું પણ બોરન થેનાર્ડ થયો હોત અને અકાદમી ઓફ સિએન્સીસના માનવંત સભ્યપદે બિરાજતો હોત. પણ તેમ બન્યું નથી, એટલે હું તો અત્યારે આપના ધનભંડાર અને આપની ઉદારતા સામે નજર રાખીને આ લખી રહ્યો છું. મારી પાસે એક ગુપ્ત રહસ્ય છે. એ રહસ્ય એવી વ્યક્તિ અંગેનું છે કે, જે વ્યક્તિની સાથે આપને ગંગત લેવાદેવા છે. આપ ઇચ્છો તો હું એ રહસ્ય આપને આપી દઉં, જેથી આપના માનવંત ઘરમાંથી આપ એક વ્યક્તિને હાંકી કાઢી શકો, જેને આપના ઘરમાં રહેવાનો જરા પણ હક નથી. માનવંત બોરનેસ બાનુ તો ઉચ્ચ કુળનાં છે. પરંતુ ગુણનું ધામ પણ અપવિત્ર ગુનાની સોબતમાં રહે, તો ડાઘ લાગ્યા વિના ન રહે.

“ આપના હુકમની રાહ જોતો હું ખડકીના ઓરડામાં ઊભો છું.

આદર સહિત, આપનો નમ્ર સેવક “ થેનાર્ડ ”

એ નામ બનાવટી છે, એ મેરિયસ તરત સમજી ગયો, પરંતુ પોતે જે બે માણસોને શોધતો હતો, તેમાંથી એક - પોતાના પિતાની જિંદગી બચાવનાર અને જેના પ્રત્યે પિતાએ ઋણ વારસામાં સોંપ્યું હતું, તે મળી ગયો, એ વિચારે તે રાજી રાજી થઈ ગયો; અને એ જ પ્રમાણે જે પોતાને ઊંડી સુરંગમાંથી ઉપાડી લાવીને બચાવનાર માણસ પણ મળી જાય, તો પોતાના સુખમાં મણા રહે ખરી ?

“ તેને અંદર લાવો. ” મેરિયસે હુકમ કર્યો.

પણ મોશ્યોર થેનાર્ડ જ્યારે દાખલ થયા, ત્યારે, તેમને જોઈને મેરિયસ આભો જ થઈ ગયો. જૂનાં કપડાં અને વેશ વેચનાર યહૂદીની જાણીતી દુકાનેથી તે માણસે આબાદ પહેરવેશ સજેલો હતો. મેરિયસ એકદમ તો ઓળખી જ શક્યો નહિ. તેણે તરત પૂછ્યું, “ તમારે શું કામ છે ? ”

પેલો તો, મધર માયાળુપણે હસે એવું સ્મિત કરીને તરત બોલ્યો, “ મોશ્યોર બોરનને હું જુદા જુદા મેળાવડાઓમાં પહેલાં કદી ન મળ્યો

હોઈ, એમ માની જ શકતો નથી. રાજકુમારી બેગ્રેશનના મહેલમાં તેમજ વાર્ષિકાઉટ ડેમોના બંગલામાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં મેં આપની સાથે બેસી વાતચીત કરી હતી, એવું મને ચોક્કસ યાદ આવે છે.”

“હું રાજકુંવરી બેગ્રેશન કે વાર્ષિકાઉટ ડેમો વિષે કશું જ જાણતો નથી. તેમ જ આખી જિંદગીમાં મેં તેમને કદી નજરે નિહાળ્યાં હોય એમ પણ હું માનતો નથી.”

“તો પછી શેટોબ્રાયાને ત્યાં હું આપને મળ્યો હોઈશ. હું શેટોબ્રાયાને બરાબર ઓળખું છું. તેનો સ્વભાવ બહુ મજતાવડો છે. અને તે મળે એટલે તરત કહે, ‘થેનાર્ડ, તું મારી સાથે બેસીને એક પ્યાલી ચડાવવા લાગ જોઈ!’”

મેરિયસનું મોં કઠોર થવા લાગ્યું. તે બોલ્યો—

“મોશ્યોર શેટોબ્રાયાને ઘેર જવાના નિમંત્રણનું માન મને કદી મળ્યું હોય તેવું હું જાણતો નથી. તમે મુદ્દાની વાત ઉપર ઝટ આવો. તમારી ઈચ્છા શી છે?”

પેલો હવે મેરિયસનો બદલાયેલો ચહેરો જોઈ તરત નીચે ઝૂક્યો અને બોલ્યો, “તો મોશ્યોર બ્રેન કૃપા કરીને સાંભળો. અમેરિકામાં પનામા નજીકના પ્રદેશમાં ‘લા જેયા’ કરીને ગામડું છે. તે ગામડું એક જ ઘરનું બનેલું છે—ત્રણ માળનું, બરાબર ચોરસ આકારનું. એ ચોરસની દરેક બાજુ પાંચસો ફૂટ લાંબી છે. દરેક માળ નીચેના માળ કરતાં બાર ફૂટ અંદર છે, જ્યાં આગળ મોટી અગાશી આવે. એ આગાશીઓ આખા મકાનની ચારે બાજુએ વીંટળાયેલી છે. વચ્ચેના મોટા ચોકમાં ખોરાક, દારૂગોળો વગેરે સાધનસામગ્રીનો કોઠાર છે. આખા મકાનને બહારની બાજુએ બારીબારણું, કે પગ મુકાય તેવો એક પણ ખાંચો નથી જ્યાં ઉપર ચડી શકાય. અંદરના ચોક તરફ ઉપરના માળે ચડવા ઊતરવાની નિસરણીઓ છે. દિવસે એ મકાન કહેવાય પણ રાતે કિલ્લો થઈ જાય. નિસરણીઓ ઉપર ખેંચી લીધી એટલે બસ. પછી ઉપર જવાનો કે નીચે ઊતરવાનો એકે માર્ગ રહે નહિ. આવા આ ગામમાં આઠસો માણસો રહે છે. આટલી બધી કાળજી રાખવાની શી જરૂર? કારણ કે એ મુલક જંગલીઓનો છે. તો પછી ત્યાં લોકો જાય છે શા માટે? કારણ કે એ પ્રદેશ અદ્ભુત છે; ત્યાં સોનું મળે છે.”

“પણ તમારે કહેવું છે શું?” મેરિયસે જરા અકળાઈને પૂછ્યું.

“એ જ કે, હું ઘરડો થાકેલો રાજપુરુષ છું, જૂની સંસ્કૃતિએ મને વાપરીને ઘસી નાખ્યો છે; હવે હું નવા મુલકમાં જંગલીઓની સંસ્કૃતિ અજમાવવા માગું છું.”

“પણ તમારું કહેવાનું તો પૂરું કરો.”

“હું એ ‘લા જોયા’ ગામમાં જઈને રહેવા માગું છું. હું, મારી મહોરદાર, અને મારી સુંદર જુવાન પુત્રી. મુસાફરી બહુ લાંબી તથા મોંઘી છે. મારે થોડા પૈસા જોઈએ છે.”

“પણ એ બધી વાતને મારે શી લેવાદેવા છે ?”

“કેમ, આપે મારો કાગળ નથી વાંચ્યો ? હું આપને એક રહસ્ય વેચવા માગું છું.”

“રહસ્ય ?”

“હા, ગુપ્ત રહસ્ય.”

“પણ એ રહસ્યને મારી સાથે કંઈ લેવાદેવા છે ?”

“હા, થોડીઘણી.”

“રહસ્ય શું છે ?”

“જુઓ સાહેબ, હું મફત જ એ કહેવાની શરૂઆત કરું છું; પણ આપ ધીરે ધીરે જોશો કે, મારી વાત કીમતી છે.”

“ઠીક, આગળ ચલાવો.”

“મોશ્વેર બેરન, આપના ઘરમાં એક ડાકુ, એક ખૂની છુપાયો છે.”

“મારા ઘરમાં ? ખોટી વાત.” મેરિયસે ભારપૂર્વક કહ્યું.

“જુઓ સાહેબ, હું પહેલાંનાં જૂનાં કૃત્યો જે બહુ જૂનાં થવાથી કાયદાની નજરે ફીકાં પડી ગયેલાં ગણાય અને પસ્તાવાને કારણે પરમાત્માની નજરમાં ધોવાઈ ગયેલાં ગણાય, તેમની વાત નથી કરતો; હું તો તાજાં ગરમા-ગરમ કૃત્યો, નજરે જોયેલાં કૃત્યો—લોહીનીંગળતાં કૃત્યોને લક્ષમાં રાખીને કહું છું કે, એક ડાકુ અને ખૂની આપના ઘરમાં ખોટા નામ લેકળ છુપાયો છે. હું તેનું સાચું નામ મફત જ કહી દઉં છું : તેનું નામ જીત વાલજીત છે.”

“મને ખબર છે.”

“તેમ જ તે કોણ છે તે પણ હું મફત જ કહી દેવા માગું છું.”

“આગળ ચાલો.”

“તે નાસી છૂટેલો ગુનેગાર છે.”

“મને ખબર છે.”

“હા, હા, આપને હું કહું તે પછી તો આપ કહી જ શકો કે, ‘હું જાણું છું!’”

“ના, મને પહેલેથી ખબર છે.”

આ સાંભળી અચાનક પેલા આગંતુકની આંખમાંથી એક એવો

ચમકારો પસાર થઈ ગયો કે જેને સીઠા ગુનેગારના ખૂની ચમકારા તરીકે ઓળખતાં મેરિયસને વાર ન લાગી.

પરંતુ પેલા આગંતુકે થોડી વારમાં જ મોં ઉપર મીઠું સ્મિત પાથરી દઈ આગળ ચલાવ્યું : “હું આપ સાહેબની વાતને ન માનવાનો અપરાધ નહિ જ કરું. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આપશ્રીને ઘણી વાતની માહિતી છે. પણ હવે હું બેરનેસ બાનુની મિલકત અંગે જે વાત કહેવા માગું છું, તે તો એક અદ્ભુત રહસ્ય છે; તે વાત તો હું વેચવા જ માગું છું. આપને હું એ ખરીદવાની પહેલી તક આપું છું અને તે પણ સસ્તામાં; વીસ હજાર ફ્રાંક, એ તો ઓછા જ કહેવાય ને?”

“હું એ ગુપ્ત વાત પણ જાણું છું.” મેરિયસે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

“અરે સાહેબ, દશ હજાર ફ્રાંક આપજો; હવે તો હું કહું-ને?”

“પણ હું ફરીથી કહું છું કે, તમે જે વાત કહેવા માગો છો તે હું જાણું છું જ.”

પેલાની આંખમાંથી ફરી એક ચમકારો પસાર થઈ ગયો. પછી તે બોલ્યો, “પણ સાહેબ, મને ખાવા જેટલા પૈસા પણ આપશો કે નહિ? બોલો, મને વીસ ફ્રાંક જ આપજો; હું કહી દઉં-ને?”

“હું તમારી અદ્ભુત ગુપ્ત વાત જાણું છું; જેમ હું જીન વાલજીનનું નામ જાણતો હતો, તેમજ તમારું ખરું નામ પણ જાણું છું.”

“મારું નામ? એ તો મેં ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું જ હતું; એટલે જાણો જ-ને? થેનાર્ડ.”

“નહિ; થેનારડિયર.”

“શું?”

“હા, હા; પાછું તમારું બીજું નામ જેન્ડ્રેટ પણ છે; નાટ્યકલાથી પી. ફેબ્રન્ટો પણ છે; સાહિત્યપ્રિય કવિ જેનફ્રેડોટ પણ છે; સ્પેનનો રાજપુરુષ ડોન અલવારો પણ છે, અને બાલિઝાર્દ ડોસી પણ છે. અને તું મોન્ટફ્રેડમાં વીથી પણ ચલાવતો હતો.”

“કદી નહિ.”

“હા હા, તું એ જ બદમાશ થેનારડિયર છે. ચાલ, તારું મોં બાળ અહીંથી.”

એમ કહી મેરિયસે તેના મોં ઉપર પાંચસો ફ્રાંકની નોટ ફેંકી. પેલા એ નોટોં તપાસી લઈ બોલી ઊઠ્યો, “ધન્યવાદ, બેરન સાહેબ; પાંચસો ફ્રાંક! બે મિઠ - ૩૦

ઠીક ત્યારે હું પણ મારું સાચું સ્વરૂપ આપની આગળ હવે પ્રગટ કરી દઉં.” આમ કહી તેણે પોતાનાં રંગીન ચશ્માં, બનાવટી વાળ, નાકમાં તથા ગલોફમાં ભરેલી ચીજો વગેરે બધું કાઢીને કોટનાં ખીસાંમાં ઘુસાડી દીધું; અને પછી ખુરસી ઉપર બેસીને હસતાં હસતાં તે બોલ્યો, “બોરન સાહેબની જાણકારી અદ્ભુત છે. હું જ થેનારડિયર છું !”

થેનારડિયરને મેરિયસે ઓળખી કાઢ્યો, પણ થેનારડિયરે—કહો કે જોન્ડે—મેરિયસને કોઈ દિવસ નજરે નિહાળીને જોયો ન હતો. માત્ર છોકરાં કે બેરીને માંએ જ ‘એક પડોશી’ તરીકે જાણીને મદદ માટે તેણે પત્રો લખેલા; એટલે આ વ્યક્તિ જ પડોશમાં રહેતો મુશ્કેલ જુવાનિયો મેરિયસ છે એમ તે જાણતો જ ન હતો.

૧૬ મી ફેબ્રુઆરીની રાતે પોતાની દીકરી એઝેલ્માને પેલા વરઘોડા પાછળ મોકલીને તેણે જે માહિતી મેળવી હતી, તે ઉપરથી તે વધુ તપાસ જાતે ચલાવીને જાણી શક્યો હતો કે એ કન્યા કૉસેટ હતી; તથા એ કન્યાનો બાપ પેલી ભૂગર્ભ સુરંગમાં ખૂન કરીને લૂંટી લીધેલા માણસનું મડદું ઉપાડી જનાર ભાગેડુ જ હતો. કૉસેટ ઉપરથી તેના બાપના નામ જન વાલજન સુધી પહોંચવામાં તેને ભારે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હતો. પરંતુ આ લોકો જે અક્કલ લગાવી શકે છે, તે કાયદાના સંરક્ષક પોલીસો કરતાં ચડિયાતી હોય છે.

થેનારડિયર હજુ માનતો હતો કે, પોતે ખરી વાત હજુ ઉપાડી જ નથી. એટલે તે ‘હું જ થેનારડિયર છું’ એમ કહી, મેરિયસ આગળ શું કહે છે તે જાણીને પોતાનો જવાબ તૈયાર કરવા તત્પર થઈ ગયો.

મેરિયસને આ માણસ પાસેથી કદાચ કૉસેટના પૈસા કેવી રીતે આવ્યા છે તે જાણવા મળ્યે એવી કંઈક આશા જન્મી હતી. એટલે તેણે કહ્યું, “જે મેં તારું નામ તો કહી દીધું; હવે તું જે ગુપ્ત વાત કહેવા આવ્યો છે તે હું કહી બતાવું? મારી પાસે પણ માહિતી મેળવવાનાં સાધનો છે. જન વાલજન તું કહે છે તેમ ડાકુ લૂંટારો છે, કારણ કે તેણે એક ધનિક ઉદ્યોગપતિ મોં. મેડલીનને લૂંટી લઈ તેને બરબાદ કર્યો છે. તે ખૂની હત્યારો પણ છે, કારણ કે તેણે પોલીસ ઓફિસર જાવર્ટનું ખૂન કર્યું છે.”

“હું આપનું કહેવું સમજ્યો નહિ.” થેનારડિયર નવાઈ પામી બોલી ઊઠ્યો.

“જો સાંભળ, હું સમજાવું. ૧૮૨૨માં ૫૦ શહેરમાં મોં. મેડલીન નામે એક સજ્જન રહેતો હતો. તેણે શરૂઆતમાં કંઈક ગુનામાં આવી જવાય તેવું

કામ કર્યું હશે; પણ પછી તે સુધરી ગયો હતો અને સીધા ધંધામાં લાગી ગયો હતો. છેવટે તો તે સદ્ગૃહસ્થ કહેવાય એ જાતનો માણસ બની ગયો હતો. તેણે કરેલી ખાસ શોધથી એક ખાસ ધંધો વિકસાવ્યો હતો અને તેમાં ખુબ નફો મેળવ્યો હતો. પણ એ નફામાંથી તેણે ઇસ્પતાલો અને નિશાળો સ્થાપી હતી, માંદાં-અપંગ-નિરાધારોને આશરો ઊભો કર્યો હતો; અનેક વિધવાઓને છૂપી મદદ કરી હતી અને કેટલાંય અનાથ બાળકોને આધાર આપ્યો હતો. ટૂંકમાં, એ આખા પ્રદેશનો તે તરણહાર બની રહ્યો હતો. છેવટે તેને મેયર પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ અરસામાં તરતનો કારાવાસની સજામાંથી છૂટેલો એક કેદી આ મેડલીન મહાશયના જૂના ગુનાની વાત જાણતો હતો. તેણે તે ખબર પોલીસમાં આપી દઈને તેને પકડાવ્યો. તથા દરમ્યાનમાં પોતે જ પેરિસ આવી, બનાવટી સહીથી મોં. મેડલીનના નામ ઉપર લૅક્ષઈટ બૅંકમાં પડેલા થાંચ છ લાખ ફ્રાંક ઉપાડી લીધા. આમ મોં. મેડલીનને લૂંટી લેનાર ડાકુનું નામ જીન વાલજીન છે. આ હકીકત મને લૅક્ષઈટ બૅંકના કેશિયરે પોતે કહી છે. અને તે ડાકુએ જાવર્ટની હત્યા કરી હતી, એ વાતનો સાહેદી તો હું પોતે જ છું. કારણ કે તેણે પિસ્તોલ વડે જાવર્ટને ઉડાવી દીધો તેનો ભડકો મેં મારા સગા કાને સાંભળ્યો હતો.”

થેનારડિયર હવે પોતાના મોં ઉપર વિજયનું હાસ્ય ચમકાવીને બોલ્યો, “સાહેબ, આ બધી વાતો કેવળ આપની ભ્રમણાઓ છે. મારાથી કોઈ માણસ ઉપર અન્યાયથી ખોટું આજ આવે એ સહન થઈ શકશે નહિ. બૅરન સાહેબ, જીન વાલજીને કદી મોં. મેડલીનને લૂંટ્યા નથી અને જીન વાલજીને કદી જાવર્ટનું ખૂન કર્યું નથી.”

“તું આટલી બધી ખાતરીથી એમ શી રીતે કહે છે ?”

“બે કારણે.”

“કયાં ?”

“પહેલું તો એ કે, તેણે મોં. મેડલીનને લૂંટ્યા નથી, કારણ કે જીન વાલજીન પોતે જ મોં. મેડલીન છે.”

“એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?”

“અને બીજું એ કે, તેણે જાવર્ટનું ખૂન કર્યું નથી, કારણ કે જાવર્ટે જ જાવર્ટનું ખૂન કર્યું છે.”

“એનો અર્થ ?”

“એટલે કે જાવર્ટે આત્મહત્યા કરી છે.”



“સાબિતી આપ, સાબિતી આપ!” મેરિયસ હવે લગભગ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો.

ચેનારડિયર મેરિયસના આ અચાનક ઉશ્કેરાટનું કારણ કલ્પી શક્યો નહિ. પણ ગમે તેમ તોય એ ઉછાંછળો અક્કડ જુવાનિયો આટલો ઢીલો થયો, એ વાત તેને ગમ્યા વિના ન રહી.

“જુઓ બેરન સાહેબ, આપના હિતમાં આ જીન વાલજીનની બધી માહિતી ભેગી કરવા મેં હાડનૂટ પ્રયત્ન કર્યો છે. મેં જે વાતો કહી, તેના પુરાવા મોંના શબ્દોથી આપવા કરતાં હું છાપેલા શબ્દોથી જ આપીશ; કારણ મોંના શબ્દો ઉપર આજકાલ વિશ્વાસ મુકાતો નથી!” આમ કહી તેણે પોતાના ખીસામાંથી બે જૂનાં છાપાંની ચોળાયેલી ચૂંથાયેલી કાપડીઓ કાઢી. એક કાપડી તો આપણે જેનો ઉતારો પાન ૯૯ ઉપર આગળ ટાંક્યો છે તેની જ હતી, જેના ઉપરથી મોં. મેડલીન એ જ જીન વાલજીન છે એ વાત પુરવાર થતી હતી. બીજી કાપડી ૧૮૩૨ના ૧૫મી જૂનના ‘મોનિટર’ છાપાની હતી. તેમાં જવર્ટે પોલીસ અધિકારીને મોઢામોઢ જે હકીકત કહેલી તેનો અહેવાલ હતો કે, ૩૬ લા ચેનગ્રેરીના મોરચામાં પોતે પકડાઈ ગયો હતો, અને તેને પિસ્તોલથી ઉડાવી દેવાનો હુકમ થયો હતો. પરંતુ એક બળવાખોરે તેનું માથું ઉડાવી દેવાને બદલે હવામાં જ ગોળીબાર કરી, ઉદારતાથી તેને છોડી મૂક્યો હતો.

બંને છાપાંના અહેવાલો એવા સ્પષ્ટ હતા કે, મેરિયસથી તે અહેવાલો ઉપર શંકા લવાય તેમ રહ્યું જ ન હતું. અર્થાત્ પેલા લોકાઈટ બેંકના બુઢ્ઢા કેશિયરે કહેલી વાત ખોટી હતી અને તે પોતે પણ જીન વાલજીન બાબત તદ્દન ભ્રમણામાં જ હતો. તેની નજરમાં જીન વાલજીન અચાનક એક મહા પુરુષ બની ગયો. તે આનંદની ચીસ પાડીને બોલી ઊઠ્યો —

“અર્થાત્ આ દુઃખી માણસ તો અદ્ભુત માણસ — મહાપુરુષ છે! એ બધી મિલકત તેની પોતાની કમાયેલી હતી! તે જ મોં. મેડલીન નામનો એક વખતનો જાણીતો કારખાનદાર મેયર — દાનેશરી — ગરીબગુરબાનો તારણહાર હતો. જવર્ટેને જીવતો છોડી મૂકનાર પણ તે હતો! તે જ સાચો વીરપુરુષ હતો! અરે એ તો સાચો સંત જ કહેવાય!”

“એ કોઈ સંત પણ નથી કે વીરપુરુષ પણ નથી; તે હત્યારો અને લૂંટારો જ છે!” ચેનારડિયર જવાબમાં ગળ્યો.

“હજી પણ તું એમ કહે છે? ધિક્કાર છે તને!”

“અરે સાહેબ સાંસતા તો થાઓ; મારી ગુપ્ત વાત હવે જ થડ થાય

છે. તેણે ભલે મેડલીનને ન લૂંટ્યો હોય, છતાં તે ડાકુ છે જ. તેણે ભલે જાવડેને ન માર્યો હોય, છતાં તે ખૂની છે જ.”

“ચાલીસ વર્ષ પહેલાંની એક નાની ચોરી કે જેનું તો તેણે અનેકગણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી દીધું છે તથા સમાજને અનેક ગણો બદલો ભરપાઈ કર્યો છે, તે વાતને હજુ તું આગળ કરવા માગે છે?”

“ના સાહેબ; હવે જે વાત હું કહું છું તે તો છાપામાં પ્રસિદ્ધ ન થયેલી વાત છે, અને તેનો સાક્ષી હું એકલો જ છું. અને એટલે જ એવા ખૂની-ડાકુને પોતાના ઘરમાં અજાણતાં આપ ઘૂસવા ન દો, એ કહેવા હું આપની પાસે આવ્યો છું.”

“ઘરમાં ઘૂસવાની વાત તો ખોટી છે, પણ તું તારી વાત આગળ ચલાવ.”

“સાહેબ, એ વાત હું વેચવા જ માગું છું, પણ એની કિંમત ઠરાવવાનું આપના ઉદાર હાથો ઉપર જ છોડી દઉં છું. એ વાત સોનાની કિંમતની છે. આપ પૂછશો કે, તો પછી હું જીન વાલજીન પાસે જ કેમ જતો નથી? પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે, હું જાણું છું કે તેણે પોતાની બધી મિલકત આપને —અરે શ્રીમતી બૉરનેસ બાનુને સોંપી દીધી છે. એ યુક્તિ તેણે આબાદ અજમાવી કહેવાય. ખૂન અને ડાકાતીથી મેળવેલી મિલકત વડે તેણે એકદમ આપને એક સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા અને સ્થાન મેળવી લીધાં કહેવાય. પણ એ જુદી વાત; એની પાસે પાઈ પણ રહી ન હોવાથી હું તેની પાસે ગયો નથી. પણ મારે તો લા જોયા જવા માટે પૈસાની જરૂર હોવાથી, હું આપની પાસે આવ્યો છું. કારણ કે એની બધી મિલકત હવે આપની પાસે આવી છે. પણ સાહેબ, હું જરા થાકી ગયો છું; આપની રજા હોય તો ક્યાંક બેસીને હું વાત આગળ ચલાવું.”

મેરિયસે તેને એક ખુરશી ઉપર બેસવા ઈશારો કર્યો, અને પોતે પણ એક ખુરશી ઉપર બેઠો.

બેનારડિયરે હવે આગળ ચલાવ્યું—

“બૉરનેસ સાહેબ, ૧૮૩૨ના જૂનની છઠી તારીખે—અર્થાત્ એક વરસ અગાઉ દંગલને દિવસે, એક માણસ, પૉરિસની મોટી ભૂગર્ભ-સુરંગ જ્યાં સીન નદીમાં કલવાય છે ત્યાં—સુરંગની અંદર—કોઈ ખાસ પ્રયોજનથી સંતાઈ રહેલો હતો.”

આટલા શબ્દો સાંભળતાં જ મેરિયસે પોતાની ખુરશી એકદમ તેની નજીક ખસેડી દીધી, તથા હાંફતા મોંએ અને ફાટેલી આંખે તે થેનારડિયર તરફ ઈતેજરીથી જોઈ રહ્યો. મેરિયસનો આ ઉશ્કેરાટ થેનારડિયરના લક્ષ બહાર ન રહ્યો, તેણે આગળ ચલાવ્યું—

“સાંજના આઠેક વાગ્યાનો શુભાર હશે ને પેલા માણસે એ ભૂગર્ભ-સુરંગમાં દૂરથી આવતાં પગલાં સાંભળ્યાં. એ પગલાંનો અવાજ સાંભળીને આ સંતાયેલો માણસ ચોંકી ઊઠ્યો. કારણ કે એ પોતે તો સુરંગનો દરવાજો પોતાની પાસેની ગુપ્ત ચાવીથી ઉઘાડીને જ અંદર આવ્યો હતો. પણ પેલી બાબુ તો પૅરિસના સુરંગ-તપાસનીશોનું મહા ભયસ્થાન એવું મોટું કળણ આવેલું હતું. એવું લાંબું કળણ પૅરિસની સુરંગોમાં કયાંય નથી, અને એનો કશો ઈલાજ કોઈ કલ્પી શકતું નથી. તો પછી પેલો પગલાંનો અવાજ તે તરફથી શી રીતે આવતો હતો? પેલું કળણ ઓળંગીને જ એ માણસ આ તરફ આવ્યો હોવો જોઈએ! દરવાજોનો પ્રકાશ પેલા આવનાર ઉપર પડ્યો કે તરત પેલા સંતાયેલા માણસે તેને ઓળખ્યો. તે એક ભયંકર ગુનેગાર હતો અને તેના ખભા ઉપર એક મડદું હતું. એવો ભયંકર ગુનેગાર કોઈ માણસ મારી નાખે તે કથા કારણ વિના તો મારી નાખે જ નહિ. અર્થાત્ તેનું લૂંટી લેવા જ એણે મારી નાખ્યો હશે. પણ પછી એ મડદું પેલા કળણમાં જ નાખી દેવાને બદલે, એટલો ભાર ઊંચકી, કળણમાં મડદા સાથે જ જીવતા દટાઈ જવાનાં હજાર હજાર જોખમ ખેડી, તે નદી તરફ શા માટે આવતો હતો? કારણ, સુરંગમાં ફરનાર સુધરાઈ કામદારોના હાથમાં કળણ આગળથી એ મડદું બીજે જ દિવસે હાથમાં આવે; અને ખૂન કરેલું મડદું હાથમાં આવે એટલે પોલીસો તરત એ ખૂન કરનારનું પગેરું શોધવા લાગી જાય. એટલે નદીમાં એ મડદું પધરાવી દેવું એ જ સહીસલામત કહેવાય. પણ છતાં મારે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે, આટલું વજન લઈને એ કળણ પાર કરવાની હિમત એ બદમાશ જ દાખવી શકે. પોતાનો ગુનો કેટલો ભારે છે એ જાણતો હોય તે જ માણસ એવો પરિશ્રમ ઉઠાવે તથા એટલું જોખમ ખેડે. નહિ સાહેબ, ઘડીભર તો મને જ એ માણસના ચેલા થઈ જવાનું મન થઈ ગયું હતું!”

પરંતુ હવે પેલાના વાક્યે વાક્યે મેરિયસ પોતાની ખુરશી તેની નજીક લાવતો જતો હતો.

“બેરન સાહેબ, ભૂગર્ભ-સુરંગ એ કંઈ આપના મહેલનું દીવાનખાનું નથી. એટલે એ સાંકડી જગામાં પેલો સંતાયેલો માણસ અને મડદું લઈને

આવનારો માણસ એકબીજાને ‘સાહેબ સલામ’ કહેવા ભેગા થયા વિના રહી શકે જ નહિ. એ પ્રમાણે બંને વચ્ચે ‘સાહેબ સલામ’ થઈ ગયા બાદ પેલા મહેમાને સુરંગના મૂળ વતનીને કહ્યું, ‘મારી પીઠ ઉપર શું છે, તે તું જુએ છે; મારે નદી તરફ આને પધરાવવા જવું છે; તારી પાસે ચાવી છે, તો જરા દરવાજો ઉઘાડી નાખ જોઈ.’ હવે, એ મુસાફર મહેમાનનું પડછંદ શરીર અને ભૂગર્ભ-સુરંગમાં પોલીસનું રક્ષણ મળવાનો અસંભવ, એ બંને વાત વિચારી, પેલા વતનીએ થોડાં ગલ્લાંતલ્લાં કરવામાં વખત કાઢ્યો અને દરમ્યાન પેલા મડદાનું મોં જોઈ લીધું તથા કોઈ વખત પુરાવા તરીકે કામ આવે તે માટે તેના કોટનો એક છેડો સિફતથી ફાડી લીધો. પછી દરવાજો ઉઘાડી આપતાં જ પેલા તેના પાપનો અપવિત્ર ભોજો લઈને નદી તરફ બહાર નીકળી ગયો. અને પેલાને પાછો સુરંગમાં મહેમાન તરીકે સ્વીકારવો ન પડે તે માટે મૂળ વતની દરવાજાને અંદરથી તાળું મારી દૂર ખસી ગયો. હવે સાહેબ, જે માણસ મડદું લઈને આવ્યો હતો તે માણસ જીવ વાલજીવ હતો, અને દરવાજાની ફૂંચીવાળો સુરંગનો મૂળ વતની જોણે પેલા મડદામાંથી કોટનો છેડો ફાડી લીધો હતો — ”

આમ બોલતાં બોલતાં તેણે ખીસામાંથી એક કાળા કાળા ડાઘવાળો કપડાનો એક ટુકડો કાઢી હાથમાં આગળ ધર્યો.

પરંતુ એ ટુકડા ઉપર નજર પડતાંની સાથે જ મેરિયસ એકદમ મડદાની માફક ફીકો પડી ગયો. ધૂજતો ધૂજતો ગાંડાની પેઠે તે એકદમ ઊઠ્યો અને ભીંતમાંના કબાટનું તાળું ઉઘાડી, અંદરથી ગણી કરેલું કશં કપડું બહાર કાઢવા લાગ્યો. તેની નજર થેનારડિયરના હાથમાં લટકતા પેલા ટુકડા તરફ જ ચોંટી રહેલી હતી.

થેનારડિયરે કંઈક નવાઈ પામી આગળ ચલાવ્યું —

“બૉરન સાહેબ, મને એમ માનવાનાં પૂરતાં કારણો છે કે, જીવ વાલજીવે પેલા ધનિક જુવાનને કોઈ ને કોઈ બહાને ફેસવાવી, સુરંગમાં લાવી મારી નાખ્યો હોવો જોઈએ અને તેની પાસેથી ભારે મોટી રકમ હાથ કરી હોવી જોઈએ.”

“એ જુવાન માણસ હું જ છું અને આ રહ્યો પેલો કોટ.” એમ કહી મેરિયસે સુકાઈ ગયેલા લોહીના ડાઘવાળો એક જૂનો કાળો કોટ કબાટમાંથી કાઢીને શેતરંજી ઉપર નાખ્યો.

પછી થેનારડિયરના હાથમાંથી પેલો ટુકડો ઝૂંટવી લઈ તેણે પેલા કોટના ફાટેલા છેડા ઉપર ગોઠવી જોયો. છેડા બરાબર મળી ગયા. એ ટુકડો

એ કોટનો જ હતો.

હવે થેનારડિયરનો ફ્રીકા પડી જવાનો વારો આવ્યો.

પછી મેરિયસ કૂદકો માડીને થેતરંજી ઉધરથી ઊભો થયો. તરત તે સીધા થેનારડિયર તરફ વળ્યો. પછી એક હજારની ફ્રાંકની નોટો ખીસામાંથી કાઢી તેણે થેનારડિયરના મોં ઉપર ફેંકી અને કહ્યું, “તું બદમાશ, કુત્તો, થેતાન છે. તું જ તારા ઘોલકામાં ડાકુઓની ટોળીને બોલાવી, સદ્ગૃહસ્થોને દયા-માયાને બહાને ફેસલાવી લાવી તેમને તપાવેલી ફરસીથી કતલ કરવા ઈચ્છનાર હત્યારો છે. તું એ મહાપુરુષને જૂઠા ગલીય આક્ષેપોથી કલંકિત કરવા આવ્યો હતો, પણ તું એને ઉજળવળ, યથસ્વી દેવપુરુષ ઠરાવવામાં જ સફળ થયો છે. તારું ખરું સ્થાન ફ્રાંસીનો માંચડો છે; અને હું પ્રત્યક્ષ જોયેલા પુરાવાઓથી તને ત્યાં ધકેલી થકું તેમ છું, પણ જા, તને વોટલૂનું રણમેદાન બચાવે છે!”

“વોટલૂ?” થેનારડિયર નવાઈ પામીને બોલ્યો.

મેરિયસે બીજી પાંચસો ફ્રાંકની નોટોનો તેના મોં ઉપર જોરથી ઘા કરીને કહ્યું, “હા વોટલૂ! તેના રણમેદાન ઉપર તે એક કર્નલને બચાવ્યો હતો.”

“એક જનરલને સાહેબ!”

“એક કર્નલને જ!” મેરિયસ ગુસ્સે થઈને બોલી ઊઠ્યો. “તે કોઈ જનરલને બચાવ્યો હોત, તો તે માટે મેં તને એક કાણી કોડી પણ ન આપી હોત. પણ બીજા આ ત્રણ હજાર ફ્રાંક પણ લે, અને તારું હંમેશને માટે કાળું કર. તારી બેરી તો ક્યારની મરી ગઈ છે એ હું જાણું છું. એટલે તું અને તારી દીકરી આવતી કાલે જ અમેરિકા જવા ઊપડી જાશે. આ દેશમાં તારું મડદું ઘોરમાં દટાય એમ પણ હું ઈચ્છતો નથી. એટલે જ તું ખરેખર અમેરિકા જઈશ, તો ત્યાં પહોંચ્યા બાદ બીજા વીસ હજાર ફ્રાંક તને મળે એવી વ્યવસ્થા હું કરીશ. જા, ત્યાં જઈને તું ફ્રાંસીએ લટકજે કે બીજા જે રીતે મરવું હોય તે રીતે મરજે.”

થેનારડિયર લુચ્ચું હસી, બધી નોટો બરાબર ગણીને ખીસામાં સેરવતો બોલ્યો, “તો સાહેબ, હું અમેરિકા જાઉં તો મને વીસ હજાર ફ્રાંક મળશે, એવી ખાતરી હું રાખું?”

“હા, હા; તને સ્ટીમર ઉપર બેઠેલા જોશ પછી ન્યૂ યૉર્કની બેન્ક ઉપરનો તેટલી રકમનો ડ્રાફ્ટ તારા હાથમાં હું જાતે જ મૂકીશ.”

હવે આ માણસની વાત આપણે અહીં જ તત્કાળ પૂરી કરીએ.

મેરિયસની કાળજીથી અને મદદથી, થેનારડિયર એજેન્ડા સાથે બે દિવસ બાદ ખોટા નામ હેઠળ અમેરિકા રવાના થઈ ગયો. તે વખતે મેરિયસે તેને વીસ હજાર ફ્રાંકનો ફાફ્ટ આપ્યો. પણ એ દુષ્ટ માણસ ત્યાં ગયા પછી કોઈ સારા ધંધામાં ન જ પડ્યો; તે ગુલામોનો વેપારી બન્યો.

થેનારડિયર મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો કે તરત જ મેરિયસ ગાંડાની પેઠે બગીચામાં ફરતી કૉસેટ તરફ દોડ્યો અને તેને દાદા જીલેનોર્મન્ડના હાથમાંથી છોડાવી ઘર તરફ વળ્યો, “ચાલ, કૉસેટ, જલદી ચાલ ! અરે એ દરવાન, જલદી એક ઘોડાગાડી બોલાવી લાવ. ભલા ભગવાન ! એ માણસે જ મારી જિંદગી બચાવી હતી. એક મિનિટ પણ હવે ગુમાવવાની નથી. હવે તેમના પગમાં માથું મૂકીને તેમની જમા માગીશ અને જો તે જમા નહિ આપે, તો હું ત્યાં ને ત્યાં મારું માથું પટકીશ !”

૧૧૦

આટલું બધું અજવાળું શાનું ?

૧

ઘોડાગાડી બારણા આગળ આવતાં જ મેરિયસે પ્રથમ કૉસેટને અંદર ચડાવી દીધી, અને પછી પોતે અંદર છલાંગ મારી.

“ફાઈવર, ૩૬૯ હોમ આર્મ નં. ૭ ઉપર ચાલો, જલદી !”

કૉસેટ એટલું જ બોલી, “૩૬૯ હોમ આર્મ ! હું તમને ફરી કહી શકતી નહોતી, પણ આપણે મોં. જીનને જોવા જઈએ છીએ-ને ?”

“અરે તારા બાપુને ! ગાંડી, એ તારા બાપુ જ છે; બાપુ કરતાં પણ વધારે. મને હવે બધું સમજાય છે. તે દિવસે દંગલની રાતે મેં ગેંગ્રોચ મારફ્ટને તને જ કાગળ મોકલ્યો હતો, તે તેમના હાથમાં જ પહોંચ્યો હોવો જોઈએ. અને તને ચિંતા ન થાય તે માટે તને કહ્યા વગર જ તે રાતોરાત મોરચાની અંદર દોડી આવ્યા હશે—મને બચાવવા માટે જ ! પણ એ તો દેવપુત્ર હતા એટલે માર્ગમાં જ કોઈ આવે તે બધાને બચાવવા જોઈએ ! એટલે તેમણે જાવર્ટને પણ બચાવી લીધા. અને પછી—પછી મને મોતના મુખમાંથી છેલ્લી ઘડીએ તેમણે તારે માટે ખેંચી લીધા. તે પેલી ભયંકર સુરંગમાંથી મને ઊંચકીને બહાર લઈ આવ્યા ! પણ હું કેવો કૃતદની જાનવર છું ? કૉસેટ, તને જીવતદાન આપનાર પિતા બન્યા પછી તે મારા પણ જીવતદાન આપનાર પિતા બન્યા હતા !

અરે તને એ ભૂગર્ભ-સુરંગની કલ્પના પણ નહિ આવે. હું તો બેહોશ-અર્ધા મરેલો જ પડ્યો હતો. પણ તેમણે મને છેલ્લી ઘડી સુધી છોડ્યો નહિ. તે મને મારા દાદાને ઘેર હેમખેમ લઈ આવ્યા. કોસેટ, હું તેમને એક ઘડી પણ હવે આપણાથી જુદા રહેવા દેવાનો નથી. હવે આપણે બંને તેમના ચરણ પૂજ્યા કરીશું. પણ એ અત્યારે ઘેર જ હોય તો કેવું સારું! હવે બધું સમજાવું. ગેવ્રોએ એ કાગળ તેમને જ આપેલો. સમજાવે ?”

કોસેટ કશું જ ન સમજી, પણ તે બોલી, “તમારી વાત ખરી છે.”

૨

બારણા ઉપર ટકોરે સાબળતાંની સાથે જ જીન વાલજીને પોતાનું મોં તે તરફ ફેરવ્યું.

“અંદર આવો.” તેણે કશું જોયા વિના જ કહ્યું.

બારણું ઊઘડ્યું; કોસેટ અને મેરિયસ નજરે પડ્યાં.

મેરિયસ બારણાના ચોકઠાને અઢેલીને જ ખચકાઈને ઊભો રહ્યો.

“કોસેટ!” જીન વાલજીન રાજી થઈને બોલી ઊઠ્યો. તે હાથ પહોળા કરી એકદમ ઊભો થઈ ગયો. પણ તેનું શરીર ધૂજતું હતું અને તેનો દેખાવ પ્રેત જેવો હતો. પરંતુ તેની આંખોમાંથી આનંદનો ઓઘ નીતરી રહ્યો હતો.

કોસેટ ડૂસકાં ભરતી ભરતી જીન વાલજીનની છાતી ઉપર પડી.

“બાપુ!”

જીન વાલજીન હર્ષધેલો થઈ બોલી ઊઠ્યો, “કોસેટ! તું છે? નહિ, બાનું, તમે ખરેખર આવ્યાં? હા પ્રભુ! તું કેટલો દયાળુ છે!”

મેરિયસ હવે મહાપરાણે આંસુ ખાળતો, લાગણીથી રૂંધાયેલા ગળે આગળ આવ્યો અને ડૂસકાં સાથે બોલ્યો, “બાપુ!”

“અને તમે પણ મને માફ કરો છો, ખરું?” જીન વાલજીને પૂછ્યું.

કોસેટ જીન વાલજીનના ખોળામાં જ બેસી પડી હતી તથા તેના માથાના સફેદ વાળ ઉપર તથા ગાલ ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. જીન વાલજીનની અવદશા જોઈને તે છાતીફાટ રડતી હતી.

જીન વાલજીનની આંખો આકાશ તરફ ઊંચી થઈ. તે બોલ્યો—

“આપણે કેવાં અજ્ઞાન છીએ? હમણાં જ હું ઈશ્વરને દોષ દેતો હતો કે, મારો ભેટો કોસેટ સાથે નહિ જ થાય! હું તેનો નાનો પોચાક પથારી ઉપર ગોઠવીને બોલતો હતો, ‘હે ઈશ્વર, મારો મેળાપ ફરી તેની સાથે

નહિ થવા દે ? હું બહુ લાચાર માણસ છું; હે પ્રભુ ! મારે દેવદૂતના સ્પર્શની બહુ જરૂર છે.’ અને દેવદૂત તો તે વખતે દાદર જ ચડતો હતો. મારી કોસેટ મને પાછી જોવા મળી ! હે ભગવાન, હું કેટલો બધો દુઃખી થતો હતો ? હવે હું સુખે મરી શકીશ.”

પછી મેરિયસ તરફ જોઈને તે ક્ષમા માગતે અવાજે બોલ્યો—

“બેરન સાહેબ, હવે બહુ વખત બાકી નથી; મને આ અંતિમ ક્ષણોમાં તેને કોસેટ કહેવા દો; તમને એ નથી ગમતું, પણ સાહેબ, માણસ તેની છેલ્લી ઘડીએ બહુ લાચાર બની જાય છે —”

મેરિયસ આ શબ્દોથી એક જ ભાંગી પડ્યો. તે ડૂસકાં ખાતો બોલ્યો, “કોસેટ, સાંભળે છે ? બાપુ આમ જ કરતા આવ્યા છે ! તે મારી ક્ષમા માગે છે; પણ તેમણે મારે માટે શું કર્યું છે તે તું જાણે છે ? તેમણે મારી જિંદગી બચાવી છે અને વધુમાં તો પોતાની છાતીએથી વછોડીને તને મારા જેવા કૃતદનીને આપી દીધી છે. અને એ બધું પોતાની જાતને ભાગે ! કોસેટ, આ માણસ નથી — દેવ છે. તારા આ પરમ પિતાને જરા સમજાવ અને મારા તરફ પોતાના પુત્ર જેવી જ નજરે જુએ એમ કહે. નહિ તો હું તેમના ખાટલા ઉપર જ માથું ફેડવાનો છું. મોરચામાં આવવું, મને લઈને ભૂગર્ભ-સુરંગમાં લઈને કળાણ પાર કરવું — આ બધું સ્વાર્થણ, આ વીરતા, આ બધી કરુણાળુતા એમનામાં જ એકી સાથે ભારોભાર ભરેલાં છે. એ દેવપુરુષ છે ! દેવ છે !”

જીન વાલજીન નવાઈ પામી જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો, “આ બધું તમે શું કહો છો ? તમને એ બધું કોણે કહ્યું ?”

પણ મેરિયસ તો વદતો હોય તેમ બોલ્યે ગયો, “પણ તમે આ કશું મને શા માટે જાણવા ન દીધું ? તમે શા માટે મને તમારાથી અજાણો રાખ્યો ? ઊલટા મારી આગળ પોતાને વિષે જ એવી વાતો કહી ગયા જેથી તમારું સાચું સ્વરૂપ મારી જાણમાં જ ન આવે !”

“મેં તમને સાચું જ કહ્યું હતું.” જીન વાલજીને જવાબ આપ્યો.

“ના, ના; પૂરેપૂરી વાત કહો તો જ તે સત્ય બને. અને તમે પૂરી વાત ન કહી, એટલે જ તમારી સાચી વાત પણ ખોટી બની રહી. તમે જાણી જોઈએ જૂઠું જ બોલ્યા, જેથી હું કોસેટની પેઠે તમારા આશીર્વાદ અને વહાલભર્યો હાથ ન પામું. તમે મને કેટલી બધી આકરી સજા કરી છે ?”

“પણ સુરંગવાળી વાત મેં તમને બધાને કહી હોત તો તમે મને



તમારે ઘેરથી જવા જ ન દીધા હોત. અને તમારી વચ્ચે હું રહ્યો હોત તો તમને સૌને મૂંઝવણમાં મુકાવું પડત.”

“શી મૂંઝવણ? શાની મૂંઝવણ? અને તમે શું એમ માનો છો કે, હવે તમે એક દિવસ પણ અહીં રહી શકશો? અમે તમને અમારે ત્યાં લઈ જવા જ આવ્યાં છીએ. બાપ રે! કેવી અચાનક જ આ બધી વાત મારા જણવામાં આવી! નહિ તો હું કેવા અંધારામાં રહી જાત? અને મારે હાથે કેવું પાપ થઈ બેસત? આવતી કાલે તમે આ ઘરમાં નહિ જ હો, એ હું તમને કહી દઉં છું.”

“આવતી કાલે?” જીન વાલજીન ફીકું હસીને બોલ્યો, આવતી કાલે હું અહીં નહિ હોઉં એ વાત ખરી છે; પણ આવતી કાલે હું તમારે ત્યાં પણ નહિ હોઉં.”

“નહિ નહિ, હવે અમે તમને તમારી મરજી મુજબ લાંબી મુસાફરીઓ કરવા દેવાનાં નથી. તમારે અમારી મરજી મુજબ જ હવેથી વર્તવાનું છે.”

“આ વખતે બાપુ, તમારી કશી આડાઈ ચાલવાની નથી,” કૉસ્ટે ઉમેર્યું. “અમે નીચે ગાડી લઈને જ આવ્યાં છીએ, અને તમે નહિ માત્રો તો અમારે બળ વાપરવું પડશે.”

આમ બોલી તેણે જીન વાલજીનને જાણે ઊંચકવા જતી હોય તેમ તેના બંને હાથ પકડયા; પણ તેના હાથને અડકતાંની સાથે જ તે ચમકીને બૂમ પાડી ઊઠી : “બાપુ, તમારા હાથ આટલા બધા ઠંડા કેમ છે?”

### ૩

જુવાનિયાં હતાં તેમ છતાં મેરિયસ અને કૉસ્ટેને ખબર પડયા વિના ન રહી કે, જીન વાલજીનની આ આખરી ઘડીઓ છે.

જીન વાલજીન ઈશ્વરનો આભાર માન્યા જ કરતો હતો અને રાજી થઈ થઈને કૉસ્ટે સામે જોતો હતો તથા મેરિયસના વહાલસોયા મોં સામે નજર કર્યા કરતો હતો. વારંવાર તે એક જ વાત મેરિયસને ઠસાવવા ઈચ્છતો હતો કે, કૉસ્ટેના પૈસા તેણે પોતાના ધંધામાં પ્રમાણિકપણે મેળવેલા છે; અને તે વાપરવામાં કશો સંકોચ ન રાખવો.

કૉસ્ટે એક તીણી ચીસ પાડીને બોલી ઊઠી : “બાપુ, મારા બાપુ! તમારે જીવવું જ પડશે, સાંભળો છો?”

“હા, હા, તું મને ન મરવાનો હુકમ કર! કદાચ હું તારો હુકમ માથે પણ ચડાવું. તમે લોકો આવ્યાં ત્યારે હું મરવાની જ તૈયારીમાં હતો; પણ હવે મને કંઈક ઠીક લાગે છે.”

મેરિયસ બોલી ઊઠ્યો : “ હા, હા; તમે હજી જરૂર જીવશો. તમે ઘણું દુઃખ વેઠ્યું છે; પણ હવે તમારે જરા જેટલું પણ દુઃખ વેઠવાનું નથી. હું મારે ઘૂંટણિયે પડીને એક વાર ફરીથી માફી માગી લઉં છું. તમારે અમારી સાથે રહેવું જ પડશે – જીવવું જ પડશે. અમારી બેની સતદિવસ એક જ ચિંતા રહેશે – તમારું સુખ ! ”

બારણે ટકોરો પડ્યો, દાક્તર અંદર આવ્યો.

“ આવો, પધારો, દાક્તર. આ બિચારાં મારાં ગરીબડાં સંતાનો મારે માટે જુઓને કેવો વલોપાત કરે છે ! ”

દાક્તરે દરદીની નાડી જોઈ અને પછી મેરિયસ તથા કોસેટ તરફ વળીને ધીમેથી કહ્યું, “ તમારે લોકોએ જ આવવાની કેટલા બધા દિવસથી જરૂર હતી. ”

પરંતુ પછી મેરિયસના કાનમાં મોં ધાલીને તેણે ધીમેથી કહ્યું, “ પણ હવે ઘણું મોડું થઈ ગયું છે. ”

કોસેટ ઉપરથી નજર ખસેડ્યા વિના જાણે જીન વાલજીને દાક્તર તથા મેરિયસ તરફ નજર કરી લીધી અને તે ધીમેથી ગણગણ્યો : “ મરવામાં કંઈ દુઃખ નથી; પરંતુ વધુ જીવવાનું નહિ મળે, એ વિચારથી દુઃખ થાય છે ખરું. ”

પછી અચાનક તે ઊભો થયો. આવી આખરી તાકાતની ઘડીએ મરણકાળની જ પુરોગામી હોય છે. તેણે કૂસનું પ્રતીક ભીંત ઉપરથી ઉતાર્યું અને પછી ચોકિલા અને ટેકો આપવા દોડી આવેલા મેરિયસ અને દાક્તરને ખસેડીને ફરી પાછો પથારીમાં આવીને બેઠો. ત્યાર બાદ તેની છાતી કમાન જેવી વળી ગઈ, અને તેના માથામાં મૃત્યુની પડઘમ ગાજવા લાગી.

કોસેટ તેના ખભાને ટેકવતી ડૂસકે થડી, “ બાપુ, અમને છોડીને ચાલ્યા ન જતા. આટલી થોડી વારમાં જ ગુમાવવા માટે શું તમે ફરી અમને જડ્યા હતા ? ”

જીન વાલજીને મહાપ્રયત્નને કપાળ ધુણાવીને જાણે અંદરની તમ્મરને ખંખેરવા પ્રયત્ન કર્યો.

પછી તેણે ધીમેથી કહ્યું : “ તમે બંને મારા પ્રત્યે બહુ દયામાયા રાખો છો. પરંતુ મને કંઈ વાતે દુઃખી કર્યો છે તે હું તમને કહી દઉં. મૌંશ્યોર પોન્ટમર્સી, તમે મારા આપેલા પૈસાને કલંકિત ગણીને અડવાનું માંડી વાળ્યું, તે વાતે મને ખૂબ દુઃખ આપ્યું છે. એ પૈસા ખરેખર તમારી પત્નીના છે. હું તમને બધું સમજાવું. અને એ સમજાવવા મેં એક કાગળ

પણ લખવા માંડ્યો હતો. મેં મણકા અને ઍસલેટ બનાવવાની નવી રીત શોધી કાઢી હતી; તેથી માલ સસ્તો તથા વધુ સુંદર બનતો હતો. સ્પેનમાં તેનું મોટું બજાર હતું. એટલે મને ખૂબ પૈસા મળ્યા હતા. જે તમે એ પૈસા નહિ સ્વીકારો, તો મારું જીવન વ્યર્થ ગયું એમ હું માનીશ.”

પણ ધીમે ધીમે જીન વાલજીનની ચેતના ઓલવાતી જતી હતી. હવે તેને ગળામાંથી બોલતાં કે કાંડું હલાવતાં પણ મુશ્કેલી પડતી હતી. તે થાકથી શાંત તથા ચૂપ થઈ ગયો. તે વખતે અચાનક તેના અંતરનું સર્વ ગૌરવ તેના ચહેરા ઉપર આવીને છવાઈ રહ્યું. પરલોકનો ભવ્ય પ્રકાશ તેના મોં ઉપર પથરાવા લાગ્યો.

તેણે એક વાર કૉસેટને પાસે આવવા નિથાની કરી. પછી મેરિયસને પાસે બોલાવ્યો. પછી દૂરથી બોલતો હોય તેવા અવાજે તે બોલ્યો, “પાસે આવો, બંને જણ હજી પાસે આવો. હું તમને ખૂબ ચાહું છું. હવે મને મરતાં જરા પણ દુઃખ થતું નથી. તું પણ મને ચાહે છે કૉસેટ, ખરુંને? મને ખાતરી હતી કે અંતરથી તું મને કદી ભૂલી જ ન હતી.

“હું મરી જઈશ એટલે તું રડીશ ખરુંને? પણ બહુ ન રડતી. તું તે કારણે બહુ દુઃખી ન થાય એવી મારી ઈચ્છા છે. તમે બંને ખૂબ સુખી થજો. હવે તમારી પાસે ખૂબ પૈસા છે, તે બધા વાપરજો અને જરા પણ અગવડ ન વેઠશો. મારી પેલી બે દીવાદાનીઓ હું કૉસેટને વારસામાં આપું છું. તે સોના કરતાં, અરે, હીરા કરતાં પણ વધુ કીમતી છે. તે દીવાદાનીઓ મને બક્ષિસ આપનાર સંત પુરુષ મારા જીવનની કામગીરીથી સ્વર્ગમાં બેઠા બેઠા રાજી થયા છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો; પણ હું કદી તેમને ભૂલ્યો નથી. જુઓ, મારી કબર ઉપર એક સીધા સાદો પથરો જ મુકાવજો - કશું લખાણ ન કોતરાવશો. માત્ર તું કૉસેટ કોઈ કોઈ વખત ત્યાં આવીને ઊભી રહીશ, તો હું જ્યાં હોઈશ, ત્યાં મને ખૂબ આનંદ થશે.

“મોંશ્યેર પોન્ટમસી, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, હું તમારા તરફ ઘણી વાર અણગમાની નજરે જોતો હતો. પણ હું તમારી માફી ચાહું છું. મારી કૉસેટને તમે છીનવી લો છો એમ મને લાગતું હતું. પણ પછી મને સમજઈ ગયું હતું કે, કૉસેટને તમારા હાથમાં સોંપવામાં જ તેનું વધુ હિત છે. તમે પણ કૉસેટને ખૂબ ચાહો છો, એ મેં જોયું છે. તેને સાચવજો, એ મારી મોંઘેરી મિલકત છે. તમે બંને સુખી થજો. મારી પેદીમાં પાંચસો ફ્રાંકની નોટ છે. મેં તેમાંથી એક પાઈ પણ ખર્ચી નથી, તે ગરીબગુરબાને આપી દેજો.

“ વખત કેટલો જલદી દોડી જાય છે ! મારાં સંતાનો ! તમે બહુ રડતાં નહિ; હું બહુ દૂર નથી ચાલ્યો જવાનો. હું તમને ત્યાંથી જોતો જ રહીશ. બેટા કોસેટ, હવે તારી માનું નામ તને કહી દેવાનો સમય આવ્યો છે. તેનું નામ ફેન્ટાઈન હતું. જ્યારે જ્યારે તે નામ ઉચ્ચારે, ત્યારે ત્યારે નું ધૂંટણિયે પડજે. તે ભગવાનના ઘરની શહીદ હતી. મારી પેઠે જ તને છેલ્લી વાર જોવા તે ઝંખતી હતી, પણ ઈશ્વરે મારા ઉપર જ તે કરુણા કરી; તે તો તને જોયા વિના જ મરણ પામી. પણ હવે મારાથી વધુ બોલાનું નથી. મારે તને રોજ મળવું હતું, પણ ન મળી શક્યો; એથી મારું હૃદય ભાંગી ગયું. પણ હવે એ બધું યાદ કરીને શું ? આ શું થાય છે ? આટલું બધું અજવાળું શાનું ? પાસે આવો, હું બહુ સુખી થઈને વિદાય થાઉં છું. મારા હાથ તમારા બંનેના માથા ઉપર મૂકવા દો.”

\*

\*

\*

રાત અંધારી હતી અને એક પણ તારો પ્રકાશતો ન હતો. પણ એ ઘોર અંધારામાં એક મોટો દેવદૂત પાંખો ફેલાવીને આ આત્માને ઉપાડી જવા રાહ જોઈને ઊભો હતો.

સમાપ્ત

## હ્યુગોની બીજી શકવર્તી નવલકથાઓ

‘લાફિંગ મેન’ યાને ઉમરાવશાહીનું પોત અને પ્રતિભા [વિસ્તૃત સચિત્ર સંક્ષેપ]	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૮.૦૦
કાંતિ કે ઉત્કાંતિ ? [‘નાઇન્દી ગ્રી’નો વિસ્તૃત સંક્ષેપ, સચિત્ર.]	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૫.૦૦
‘હંચબેક ઓફ નોત્રદામ’ યાને ધર્મધ્યક્ષ [સચિત્ર સંક્ષેપ]	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૦.૦૦
પ્રેમ-ખલિદાન [‘ટોઇલસ ઓફ ધ સી’નો વિસ્તૃત સંક્ષેપ, સચિત્ર.]	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૨.૦૦
‘લે મિઝેરાબલ’ ઉર્ફે દરિદ્રનારાયણ [આ પુસ્તક પોતે]	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	

# સે-મિન્ટરાલ

- પિક્ચર સ્ટુડી

ગોપાલદાસ પ્રટેલ



સાચાર્ય જે.બી. કૃપલાની અને મગનભાઈ દેસાઈ  
મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ